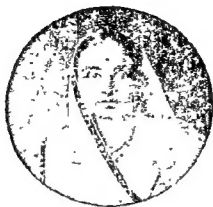

' A gracious spirit o'er this earth presides,
" And o'er the heart of man; invisibly
" It comes, to works of unproved delight,
" And tendency benign, directing those
" Who care not, know not, think not what they do.
" The tales that charm away the wakeful night
" In Araby, romances; legends penned
" For solace by dim light of monkish lamps;
" Fictions, for ladies of their love, devised
" By youthful squires; adventures endless, spun
" By the dismantled warrior in old age,
" Out of the bowels of those very schemes
" In which his youth did first extravagate;
" These spread like day, and something in the shape
" Of these will live till man shall be no more.
" Dumb yearnings, hidden appetites, are ours,
" And *they must* have their food".....

—*Wordsworth's Prelude, Bk. VI., 491-508.*

રનેહાગ-જલિ..

કાદમ્યરી ઉપનામથી વિજ્ઞાત જે શિશુ કાલથી,
કાદમ્યરી સમ જે રહી સંલગ્ન અહિં નિજ ચંદ્રથી;
વસો વર્ષ દશ મુજ સમિપ જે ઉછરી હતી બહુ લાડથી,
પામી સુશિક્ષણ માતૃ-પક્ષ સમર્થ જોવર્ધન થકા;
શુભાર રૂપ બની ભવન પ્રિય વ્હાલુ આતુમણતણી,
રીઝાયાયા ગુર નરહરિ લીલા સહિત નિજ ભક્તિથી;
કાન્તિ તણી કુંજે અમી વર્ષોવતી ઉમંગથી,
વિલા વિનોદ પ્રમેદ સદ હસમુખ રહી જે વ્હાલથી;
અંપક કલિ સમ શુદ્ધવશે પ્રસરાવતી સુરભિ અતિ,
નિજ ભગિની-મંડલને સદા શુભ કર્મમાં સંયોગતી;
ઉપજયો જરા મદ નદિજ જેને સ્વાર્થ-લાગ થકા કદી,
પામી મહા ઉત્કર્ષ જે નિજ બધુની સેવા થકા;
વળે શુદ્ધ નિર્મળ પ્રેમથી વસો રનેહયોનાં હૃદયમાં,
રહો કનક મણિસમ આપતી શાન્તિ થકા સૌ સાધમાં;
સુલદ્રા કૃષ્ણને જેવી, હતી તે પ્રિય બંધુને,
સુલોચના સમી શાણી, મ્હાલતી શ્વશુરે શુદ્ધ,
મુદ્દ કુસુમવત ખિલિ ના ખિલી ત્યાં અદ્ધ અડપાદ ગઇ,
બહેનો તણું દિવ સાધવાની આશ અંતર રહો ગઇ,
પ્રભુ-પ્રેમમાં યઇ લીન, તજી મમતા, મુદ્દ મનથી સહી
બહુ કષ્ટ, જે વ્હાલી ગઇ, વધ સ્વસ્થ ભોગવોને અહો,
રમની પ્રેમ તેનો આ કયાપર, સૌક-સંતાપિત મને
અર્પું કૃતિ મુજ અંજલિસમ, તેજ પુર્તો વચાંતને.

પરેલી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૮૪.

બીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૮૬.

ત્રીજી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૮૯૫.

ચોથી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૦૮.

પાંચમી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૧૬.

છઠી આવૃત્તિ ઇ. સ. ૧૯૨૪.

અંક-સંખ્યા.	નામ.	પૃષ્ઠ
૧.	શુક-ચક્રક પરિચય	મુખ્ય પૃષ્ઠ.
૨.	શુક-ચક્રક સંવાદ.....	૧
૩.	શુક-સંહાર.....	૨૮
૪.	શુક-પ્રાણ-રક્ષણ	૨૯
૫.	જાળાણિ ઋષિ	૩૮
૬.	શુક-પૂર્વ-જ-મ-કથા.....	૩૯
૭.	મહાશ્વેતા અને ચંદ્રાપીડનો મેળાપ.....	૧૧૧
૮.	ચંદ્રોદય	૧૧૩
૯.	કાદમ્બરી સાથે ચંદ્રાપીડનો પ્રથમ પરિચય	૧૧૬
૧૦.	તામ્રમૂલ-હાત	૧૧૯
૧૧.	હિમ-શુક્રમા કાદમ્બરી	૧૮૭
૧૨.	દ્રવિડ-ધાર્મિક.....	૧૯૭
૧૩.	શોકમરત કાદમ્બરી.....	૨૦૭
૧૪.	સ્વપાવરધારી કાદમ્બરી.....	૨૪૨
૧૫.	મેઘકાળ.....	૨૪૩
૧૬.	પૈશંપાવન	૨૮૩
૧૭.	આત્મા-પુત્રનો મેળાપ.....	૨૯૦

—:૦:—

- શૂદ્રક:—દશાણુ દેશનો રાજા; ચંદ્રનો બીજો અવતાર.
- ચંદાલ-કન્યા:—વૈશમ્પાયન રૂપ પુંડરીકની માતા લક્ષ્મીનો અવતાર.
- વૈશમ્પાયન:—પુંડરીકનો પોપટ રૂપે બીજો અવતાર.
- બાબાલિ મુનિ:—વૈશમ્પાયન પોપટના પૂર્વ જન્મની કથા કહેનાર ઋષિ.
- હારીત:—તેમનો પુત્ર.
- તારાપીઠ:—અવન્તીનો રાજા, ચંદ્રાપીઠનો પિતા.
- વિલાસવતી:—તેની પટરાણી, ચંદ્રાપીઠની માતા.
- શુકનાસ:—તેનો પ્રધાન.
- મનોરમા:—તે પ્રધાનની પત્ની.
- ચંદ્રાપીઠ:—તારાપીઠ રાજાનો કુમાર; ચંદ્રનો પહેલો અવતાર.
- વૈશમ્પાયન:—શુકનાસનો પુત્ર, ચંદ્રાપીઠનો મિત્ર; પુંડરીકનો પહેલો અવતાર.
- ઈંદ્રાધિ:—સમુદ્રમાયી ઉત્પન્ન થયેલો દેવી અશ્વ; કપિંજલનો અવતાર.
- પત્રલેખા:—કુલતેશ્વરની પુત્રી; ચંદ્રની પત્ની શેઢિણીનો અવતાર; ચંદ્રાપીઠની મહારાજેતા.
- મહારાજેતા:—ગંધર્વાધિપતિ હસ તથા ગૌરીની પુત્રી. [તામ્બૂલ-વાહિની.
- પુંડરીક:—સ્વેતકેતુ મુનિ તથા લક્ષ્મીનો પુત્ર.
- કપિંજલ:—એક ઋષિ કુમાર; પુંડરીકનો મિત્ર.
- કાદમ્બરી:—સકલ ગંધર્વાધિરાજ ચિત્રરથ તથા મહિરાની રાજકન્યા.

તરલિકા, કેયૂરક, મહાલેખા, મેઘનાદ, બલાહક આદિ અનુચરો.

પ્રસ્તાવના.

(છઠ્ઠી આવૃત્તિની.)

ભાષાન્તર પ્રથમ પ્રસિદ્ધ થયા પછી લગભગ આઠીશ વર્ષે તેની છઠ્ઠી આવૃત્તિ પ્રકટ થવાનો સમય પ્રાપ્ત થયેલો જોઈ મને ધણો આનંદ થાય છે.

આપણા દેશમાં પુસ્તકોનો ખૂબ પ્રમાણમાં બહુ જોડો છે, અને તેમના પ્રચાર માટેનું ક્ષેત્રકળ ધણું સંકુચિત છે. તેથી મારાં પુસ્તકોમાંથી પણ કેટલાંકજ બીજી આવૃત્તિ જોવાને ભાગ્યશાળી નીવડે છે. કેટલાંકની તે પ્રથમ આવૃત્તિ પૂરી ખપવામાંજ વિધો આવી નડે છે. તેવા સંયોગોમાં આ અંથને આવો અવકાશ મળ્યો એ પરમ સંતોષજનક છે.

એટલું તો સ્પષ્ટ છે કે બાજુભટ્ટ જેવા સમર્થ અંકાર યુરોપ કે અમેરીકામાં આધુનિક સમયમાં આવે અપૂર્વ અંથ લખવાને જન્મ્યો હતો તો તેના અંથની લાખે પ્રતિયો પ્રસિદ્ધ થઈ સુખી હત, અને તેની આવૃત્તિયો ઉપરાઉપરી અનેક પુનરાવર્તન પામી હત, તેની સાથે (એ) પ્રથમ આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં જણાવ્યું છે તેમ) ચિત્રો પણ અંકારનો મનોભાવ યથાર્થ રીતે વાચકોની સમક્ષ રજૂ કરે તેનાં, પૃષ્ઠે પૃષ્ઠ શોભાવના માટે પુષ્કળ મૂલી ચક્રમાં હત, પણ આપણો સુર્જર દેશ વર્તમાન કાળની યુરોપ કે અમેરીકાની સ્થિતિયે સાહિત્ય પ્રસિદ્ધિના વિષયમાં કોઈ કાળે પણ પહેલિયાને સમર્થ થશે કે કેમ તેની એ મ્હને તો શંકા રહે છે.

આ ભાષાન્તરની પાચમી આવૃત્તિ પ્રકટ કરવાને સમયે હું આ અંથના બાજુ સ્વરૂપમાં કંઈક અધિક ચિત્તાકર્ષકતા લાવી શક્યો અને સારા ચિત્રકારને વિનયીને તેમની કલમના ચિત્રો મેળવી શક્યો તેને લીધે તેની લોકપ્રિયતામાં પણ વધારો થયો. આ નવી આવૃત્તિમાં કેટલાંક નવાં ચિત્રો ઉમેરવામાં આવ્યાં છે અને ભુતામાંથી જે અર્થચક્ર જેવા જણાયાં તે કમી કર્યાં છે તેથી વાચક વર્ગને કંઈક વિશેષ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થશે એવી આશા રાખું છું.

આ ભાષાન્તર ઉપરથી નડિયાદ નિવાસી પ્રખ્યાત ચિત્રકાર કવિ રા. ભાઈ કુવચંદ ઝવેરચંદ શાહે મહાશ્વેતા કાદમ્બરી નામે નાટક રચીને વાંકોનેરની એક

કંપની દ્વારા ભાગી બનાવવાની ગોડવંચુ જેટલાંક વર્ષ ઉપર કરી તેથી કાદમ્બરીનું નામ વિશેષ ખ્યાતિમાં આવ્યું, તેમાં વળી તેની અંદરનાં રા. ભાઇ પુલકચંદનાં રચેલાં મધુર ગાયનો તે આતાઓને એટલાં પગદ પડી ગયાં કે તેનાં રેકર્ડ આમેરિન માટેનાં તૈયાર થઇ ગયાં અને સારે સારે રથે તેનાં રેકર્ડમાં એ ગાયનો પારંવાર સાંભળવામાં આવવાથી આ ગ્રંથ સંબંધી માહિતી કંઈક વધતી ગયેલી છે.^૧

રા. ભાઇ પુલકચંદ એક ઉત્તમ પંક્તિના ચિત્રકાર હોઇને તથા આં ગ્રંથ તેમની પ્રીતિનો રિપ્પ હોઇને તેમની કસાયલી કલમથી દોરાયલું એકાદ ચિત્ર, કવિનો મનોભાવ વ્યક્ત, આ ભાષાનાર સાથે પ્રકટ કરવાની મદારી તીવ્ર અભિલાષા હતી તેથી મહેં તેમને વિનંતિ કરી હતી તે તેઓએ કૃપાથી સ્વીકારી મહેંને “તામ્બૂલ દાન”, તું સુંદર ચિત્ર તૈયાર કરી આપ્યું છે તે આ છઠ્ઠો આશ્વત્થિ સમયે પ્રસિદ્ધ કરીને તેની શોભામાં વૃદ્ધિ કરવાને હું શક્તિમાન થયો છું, અને તેમની આ સાહાનુભૂતિ તથા મદારપ્રતિ સહૃદયતા બારેલી પ્રેમાળ મમતા માટે તેમનો આ રથે હું અંતઃકરણ પૂર્વક ઉપકાર માનું છું.

સદ્ગત ચિત્રકાર રા. ત્રિશુવન પટેલની કુસંગતાનો લાભ અમુક ચિત્રો રૂપે મેળવવાને હું ભાગ્યશાળી થયો છું તેથી જેમ સંતોષ થાય છે તેમ તેમના અઠાળ સ્વર્ગવાસને લીધે ગુર્જર પ્રગળે થયેલી દાનિ માટે ખેદ પણ થયા વિના રહેતો નથી.

આ ગ્રામીન પુસ્તક સંગ્રહે અર્વાચીન અધ્યાપકોનો કેવો અભિપ્રાય છે તે જાણવાની મહેંને ઇચ્છા થતાં મહેં જુનાગઢની બહાઉદ્દિન કોમેન્ના સંસ્કૃત શિક્ષાગુરુ રા. રા. મહાદેવ મહાર જોશી એમ. એ, ને તેને માટે વિનંતિ કરી હતી તે તેમણે સ્વીકારી એ સંબંધે વિસ્તારથી વિવેચન લખી મોકલીને મહેંને ઉપકૃત કર્યો છે. એમના ત્રિચારો પૂરેપૂરા પ્રસિદ્ધ કરવાથી લગ્નાયુ બહુ યજ્ઞ જાપ તેથી તેનો સારજ આંહી આપવાનું ઉચિત માયું છે.

વૈશમ્પાયન શુક પોતાના પિતાના મરણ સમયે પોતાને થયેલું દુઃખ તથા જોક જણાવે છે તેમાં દરિયે પોતાના હૃદયનો ભાવ દર્શાવી પોતાની રિયતિનું વર્ણન આપેલું છે. કેમકે તેમના પિતા પણ તેમની બાલ્યાવસ્થામાંજ સ્વર્ગવાસી થયા હતા.

પાત્ર વર્ગમાં પ્રેક્ષક જોશી સાહેબ જાણાવે મુનિને અમરસ્થાન આપે છે. ભવભૂતિના વસિષ્ઠ અને કાલિદાસના કવચની પંક્તિમાં તેમને તેઓ મહેં છે, એવા

૧. કાદમ્બરીના આ નાટકને “સીનીમા” માં ચિત્રપટ રૂપે જોવાનો લાભ પણ હવે પ્રેક્ષકોને મળ્યો છે, એ વિશેષ આનંદજનક છે.

ત્રિકાળદર્શી, સત્ય વચની, કઠોર દેખાવા છતાં કાંમલ દેવાદે અંતઃકરણની મહાત્માએ શિક્ષાના ભયથી નહિ પણ પોતાના વિશુદ્ધ ચરિત્રથી, નિઃસ્વાર્થ વૃત્તિથી, પવિત્રતાથી, પરોપકારી સ્વભાવથી, દૈવી જ્ઞાનથી અને લૌકિક વ્યવહારના અનુભવથી રાગ-પ્રભન્ન હોયને યોગ્ય ઉપદેશ આપીને તેમનું કલ્યાણ કરવાથી જનસમાજને ઘણા ઉપયોગી થઈ પડે છે, પણ આ કલિયુગમાં એવા ઉચ્ચસ્થાને બિરાજતા મહા પુરુષોની ખોટાં છે.

અમિયસ્ય ચ સત્યસ્ય વક્તા શ્રોતા ચ દુર્લભઃ

સ્વામીને અપ્રિય ન થઈ પડવાની કાગળ રાખનારા ઘણા અને તેનું હિત ચિંતન કરીને ખરું કહેવાની હિમત ધરાવનાર યોગજ્ઞ હોય છે.

મહાત્મેતાનું સુંદર ચિત્ર આપવામાં કનિયે ભરતખંડની પવિત્ર આર્થ વિધવા યુવતીઓના અમૂલ્ય આત્મભોગને માન આપ્યું છે એટલું જ નહિ પણ ઓ જાતિ માટેનો પોતાનો સદ્ભાવ તથા પૂન્યશુદ્ધિ પદે પદે પ્રકટ કરેલા છે. પરલોકવાસ્તવ થયેલા પતિની પાછળ પ્રાણત્યાગ કરવાની નિરૂદ્ધ કનિયે જે બાપશુ ચંદ્રાપીઠના મુખમાં મુક્યું છે (પૃષ્ઠ ૧૫૨) તેમાના ઉચ્ચ વિચારો ખરેખર સ્તુતિપાત્ર છે, એટલા જુના જમાનામાં પણ 'સતી' થવાના ચાલની નિરૂદ્ધ મન ધરાવનાર પુરુષો ઓછા અને તેઓ નીકરપણે પોતાના વિચારો આવી રીતે દર્શાવતા એ આથી સિદ્ધ થાય છે. વિધવાઓના ધર્મ પતિ પાછળ જળી મરવામાં સમાવશે છે, એવી માન્યતા સ્વીકારવાને બદલે, જીવિત ધારણુ કરી રાખીને પોતાના કુટુંબની તથા સમાજની સેવા કરવામાં અને ધાર્મિક પ્રવૃત્તિઓમાં તે ગાળતું એજ માર્ગ મહણુ કરવા યોગ્ય અને શ્રેયસ્કર છે.

કાદમ્બરીને બાણે બાદશ્વ ૩૫ લલના ચિત્રેની છે, અને તેના સ્વરૂપ-વર્ણનમાં પોતાની કલ્પનાશક્તિને ઉચ્છૃંખળ બ્રમણુ કરવા લીધું છે. કળામાં નિપુણ અને સુશિક્ષિત છતાં તે ધર્મપરાયણ રહીને લજ્જાનો કે લોકાપવાદના ભાવો ત્યાગ કરતી નથી. મહાત્મેતાએ પતિ મરણથી વેધવ્ય દુઃખનું અગીકરણ કયું ત્યારે કાદમ્બરીએ પ્રિયમ્મી ઉપરના ગાદ સ્નેહથી તે દુઃખી હોય ત્યાંસુધી પાણિ-મહણુ ન કરાવવાનું મન લીધું, એમાં એક પ્રકારે જાને વચ્ચે સમાન શીલત્વ છે. પાછળથી ચંદ્રાપીઠનું આશુધાયું દર્શન થતાં તેનું મન દટી ચક્રનું નહિ એ આપણે જાણીએ છીએ, તોપણ એની ધીર, ઉદાર વૃત્તિ તથા પરિપાત્રણના અદ્ભુત જ છે એમ કલ્પના ચાલતું નથી.

આખા ગ્રંથમાં માત્ર કાદમ્બરી-ભવનમાં ગુપ્તચારિકા વચ્ચેના પ્રશ્ન-કલ્પના સર્જનનો પ્રસંગ તથા દ્રવિડ ધાર્મિકતા વચ્ચેનો પ્રસંગ ખાદ કરીએ તો, હાસ્ય રસનો કેવળ અભાવજ છે.

શ્રીમદ્બાણુભટ્ટની કૃતિમાં જો કંઈ દોષ જેવું પ્રેક્ષક જોઈ શકે તેને લાગતું હોય તો તે એ છે કે તેમાંનાં તમામ પાત્રોમાં—કેમ્બર-નરસિંહ આદિથી માંડીને છેક નંદાપીઠ અને કાદમ્બરી સુધીમાં—કોઈ મૃત્યુ લોકના માનવી જેવું ભૂતનું ભરેલું નથી. સર્વે જીવી પક્ષિનાજ છે. આખી કથામાં ખાન વા હુર્જન કોઈ છેજ નહિ, એ અતિશયોક્તિ આવતી છે. પ્રભાસને પણ માત્ર વૈશમ્પાયનનેજ થયેલું દશવિધું છે, તે તે પણ પૂર્વ કાળનું સ્મરણ અન્નલે પણ થઈ આવવાથી પૂર્વ જન્મમાં પોતાને વરેલી યુવતીના સંબંધમાં, એટલે એ કંઈ દુષ્ટ આચરણ કહેવાય નહિ. કોઈનામાં ધર્મ કે દ્વેષ તો મળેજ નહિ. બીજા કોઈ નવલકથામાં આવી પરિપૂર્ણ સદગુણી પાત્રોને સ્વિતાર જેવામાં આવે તો નથી.

મને તો લાગે છે કે આનું કારણ એટલુંજ હોય જોઈએ કે શ્રીમદ્બાણુ-ભટ્ટ જે, દંતકથા ઉપરથી આ અદ્ભુત રચના ધરી કાઢી છે તેમાં તેનું કોઈ પાત્ર ન હોવાથી તેમને તેની આવશ્યકતા લાગીજ નહિ હોય.

રાજકોટ,
આશ્વિન શુદ્ધ ૬,
સંવત્ ૧૯૭૬.

}

છ. હ.

સા રમ્યા નગરી મહાન્સ નૃપતિઃ સામંતચક્રં ચ તન્
પાર્શ્વે તસ્ય ચ સા વિદ્યાગૃહીપચાશ્વદ્રાશિવાનમૌઃ ॥
ઉન્મતઃ સ ચ રાજપુત્રાનેવહસ્તે વંદિનસ્તાઃ કથાઃ
સર્વં યસ્ય વશાદગાત્સ્મૃતિર્થં કાલાય તસ્મૈ નમઃ ॥

પ્રસ્તાવના.

(પાંચમી આવૃત્તિની.)

આપાનર ઉપર વાચક-સુંદરી અભિરચિ એવી ને એવીજ નાહુ નુસા-
થી તેની પાંચમી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયેલો જોઈએ
મને યજ્ઞો આનંદ થાય છે, અને તે વિશેષે કરીને એટલા માટે કે આ
આપાનર પ્રથમ પ્રસિદ્ધ કરતી વેળા મ્હારા મનમાં જે તીવ્ર અવિશ્વાસ
ઉત્પન્ન થઈ હતી કે આવા—શાળિદક ચિત્રમય વર્ણનોથી વારપૂર—

અંશો જો દરમ ચિત્રો માથે પ્રસિદ્ધ થઈ શકે તો તેમના સૌંદર્યની અધિક પ્રતીતિ થાય—તે
પૂર્ણ કરવાનો આજ મને મુખાગ્રે અવકાશ મળ્યો છે. એ ખર્ચ છે કે બીજી આટલિ વાદાર
પડી તે વેળા હું એક ચિત્ર આથી શક્યો હતો પરંતુ તે સમયે ચિત્રકળાનું જ્ઞાન આપણા
દેશમાં જોઈએ તેટલું વૃદ્ધિ પામેલું ન હતું અને જોતે “ વુડ-કટ ” કહે છે તેજ પ્રાપ્ત થઈ
શકતા હતા અને તે પશુ ચિત્રકારોની ખોટને સીધે મદાગમનાપ્ત નથા ચિત્રાનો અનર્ગતભાવ
જોઈએ તેની અપહ્રાથી જતાવવાને અસમર્થ હતા. આધુનિક કાળમાં ફોટોગ્રાફી ઉપરથી જે
રીતે સરસતાથી અને ત્વરણી “ જોક્સ ” તૈયાર કરવામાં આવે છે તે રીત તે કાળે પ્રકાશ-
માં આવી ન હતી આજ તો એ કામ કરનારાં કારખાનાં નંખ્યાબંધ આખા દેશમાં સ્થપાય
છે અને તેમાં યુગ્મધી નગરમાં “ લાઈગી આર્ટ પ્રિન્ટિંગ વર્કસ ” માંથી એવાં ચિત્રો હવે સંખ્યા-
બંધ નીકળે છે. તેમના તરફથી પ્રકટ થતી ‘ સુવર્ણમાળા ’ ના અંકમાં પ્રતિવર્ષે આપણી
ધારાશ્રિષ્ટ કળાઓ નથા કાળોને વળનાં ચિત્રો આપવામાં આવે છે અને તેમાંના એ અંકમાં
તેમણે “ કાદમ્બરી ” ના પૂર્વાર્ધને અર્ધે પશુ અમુક ચિત્રો આપેલાં છે તેનો લાભ આ
આપાનર પ્રસિદ્ધ કરવામાં મને મળ્યો છે તેથી હું તેમનો ઉપદ્રુત છું.

આ વિષયના સંબંધમાં મ્હારા એકી સાક્ષર-વર રા. રા. નગસુખગમ મનઃસુખરાજ
ગિપાડીની માથે પ્રસંગસાત્ વાન થતાં તેઓએ મ્હાણું ધ્યાન અલ્પકાળમાં પ્રસિદ્ધ થતા
“ સરસ્વતી ” નામના દિલી માસિકમાં, આજ અંથનો વિષય લખતે પ્રકટ થયેલાં “ શુક-શ્વરક
પરિચય ’ અને ‘ શુક-શ્વરક સંવાદ ’ એ નામનાં બે અતિ મુંઝ નથા ચિત્રાકર્તા રંગીન ચિત્રો
ભણી ખેંચ્યું હતું. તે ચિત્રો આજ સુધી મ્હારા જોશમાં આવેલાં, અદેશી ચિત્રકારોની કલમ-
થી જન્મેલાં વર્ણાખરાં ચિત્રો કરતાં અતિ ઉગમ અને ગામ્ભીર ચિત્રકારોની કલમને પશુ
ટકર મારે એવાં હોવાની માથે, દેશકાળને ઈન્દિત નિલ્પકામ તથા વસ્ત્રાલંકર આદિ પ્રદર્શન
કરે છે, અને નાટકની રંગબુદ્ધિ ઉપર જોન પોતાના નિયોગ અનુસાર ઝાઝાગેલાં હોય એમ
પ્રુબીણી એકત્ર કરેલાં પાત્રોના અનર્ગતભાવ પશુ સ્વચ્છ કરે છે તેથી દૃષ્ટિને તથા મનને
પ્રાદસાદનનક થયા વિના રહે એવાં નથી એમ મને વ્યભુવાથી જ્ઞ તે આ અંથને માટે
મેળવવાની પશુ શ્રમ નથા વ્યયથી મોકલવું કરેલી છે. તેની માથે પુના ચિત્રશાળામાં તથા

ખીજી રીતે પણ કેટલાંક ચિન તૈયાર કરાવેલાં છે. આરી સામગ્રીના વધારાથી આ મંથના આકર્ષકપણામાં પણ વધારો થશે અને ગુર્જર પ્રગ્વને તે અધિક રચિકર થઈ પડશે એવી આશા રાખવી અર્થ નહિ ગણાય.

વિદ્યાના પ્રચાર સાથે પ્રાચીન ઐતિહાસિક વિષયો ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડતો જાય છે તેને બળે આ ભાષાન્તરની ચતુર્થ અવૃત્તિ પ્રતિદિમાં મૂકતી વેળા કેટલીક નવીન હનકત મીમંસુ બાણભટ્ટના સમકાલીન ઇતિહાસ ઉપરથી વાચક વર્ગ સમક્ષ દેકવાનું બની શક્ય હતું. તેજ નિષ્કર્ષને અનુસરેને તે પછીનાં વર્ષોમાં પણ એજ વિષય મનમે પૂરવડા તથા વાચન ચાલુ રાખતાં કેટલાક સ્નેહીઓ દ્વારા તથા કેટલાક નવીન અર્થે ઉપરથી આપણા ગ્રંથકર્તા સંબંધમાં હમણાં પણ કંઈક નવીન હકીકત મ્હારા જાણુ સાગાં આવી છે તે આ સ્થળે પ્રકટ કરવામાં આવે છે, અને મ્હારા સ્નેહી વિદ્યાનિધાગી રા. મ. તનસુખરામભાઈએ મ્હારા હાથમાં મૂકેલા આજનો ફોજ તેમાંની કેટલીક પ્રાપ્ત થઈ ગઈ છે માટે તેમનો આ અર્થે ઉપકાર માનું છું.

મંત્રકૃત આદિભમા કેટલાક કવિઓએ એના કાવ્યોમાંના અમુક શ્લોકોની મંત્રકૃત વર્ણન અનિશ્ચય હૃદયગમ, સ્વભાવોદ્વિગમ તથા ઉચ્ચ પ્રકારનું કવિત્વદર્શક હોવાથી તેમને પ્રકૃત વર્ગ નરકથી ખીરદુષ્પથવા ઉપનામ અપાવેલા છે. આ પ્રમાણે મહાકર્તા કાલિદાસે તેમના રઘુવંશના સર્ગ ૬ દાના શ્લોક ૬ ૩ ની અંદર ઇંદુમતી-સ્વયંવરના વર્ણન પ્રસંગે તે રાજકન્યાને સંચારિણી કૌપદિશ્લા ની ઉપમા આપીને જે અપકારની ગુણી દર્શાવેલી છે તે ઉપરથી તેમને “દીપ-શિખા” કાલિદાસ કહેવામાં આવે છે. તેમજ કિસલતા સર્ગ ૫ શ્લોક ૩૬ ઉપરથી કવિ ભારવિને “જનભારવિ” તું, કવિ માધને તેમના કાવ્યના સર્ગ ૪ ના શ્લોક ૨૦ ઉપરથી “ધટામાય” તું, હરવિજય કાવ્યના સર્ગ ૧૬ શ્લોક ૫ ઉપરથી રતનાકર કવિને “તાલ-રતનાકર” તું, નકલપુત્રા કર્તા ત્રિવિક્રમને તે ગ્રંથમાંના ઉચ્ચાસ ૬ શ્લોક ૧ ઉપરથી “મધુના-ત્રિવિક્રમ” તું, અને અનર્ક-સારદા નાટકના કર્તા મુરારિને એક પદ ઉપરથી “ઇંદુ-મુરારિ” તું ઉપનામ પ્રાપ્ત થયેલું છે. શી સરભૂતિનું મૂળ નામ શ્રીકંઠ હતું પણ અમુક શ્લોક ઉપરથી તેઓ ભવબ્રુજિ સગાથી પ્રસિદ્ધ થયા એમ કહેવામાં આવે છે. તેથીજ રીતે આપણા મહાકવિ શ્રી આચાર્યદે પેતાના શ્રી હર્ષચરિતના ત્રીજા ઉચ્ચાસમાં કરેલા અભવર્ણનની અનુકૃષ્ટતાથી તેઓ “તુરંગ-બાણ” એવી સંજાથી ઘડિતોમાં મુખસિદ્ધ છે. આ સંબંધમાં મત મેદ એવો છે કે—આ ઉપનામ કાદમ્બરીમાં (પૃ. ૭૨-૭૩ મે) આપેલા દિદાધુષ અશ્વના ઉત્તમ વર્ણનથી પણ કલ્પાયત પ્રાપ્ત થયું હોય, અને કેટલાકનો અભિપ્રાય એવો પણ છે કે શ્રીમદ્ બાણભટ્ટની વાણીનો પ્રવાહ ‘અથ-કાદિ’ એટલે મોડાની ચાવનકા પેડે વેગવાજો હોવાથી તેમને તે નામ પ્રાપ્ત થયેલું છે. પરંતુ શ્રી હર્ષચરિતમાં આપેલા તુરંગ-વર્ણનથીજ એ નામ વાસ્તવિક રીતે મળેલું છે એવી ધણે ભાગે માન્યતા છે, કેમકે જે જે શ્લોકો ઉપરથી અન્ય કવિઓને એવાં નિરૂદ્ધ મળેલાં છે તે તે શ્લોકોમાં તે નિરૂદ્ધ નામક શબ્દનું અસ્તિત્વ જોવામાં આવે છે તે તેજુજ આ વર્ણનમાં પણ છે. આ શ્લોકો પ્રાપ્તકાળે બદીગન એવો છે અને એમાં આવતું વર્ણન અતિ અદ્ભુત રીતે સ્વાભાવિક હોવાથી તે આ સ્થળે ઉત્તારનું લેચિત લાગે છે.—

પથાદાંધ્રિં પ્રસાર્ય ત્રિકનોતિવિનતં દ્રાધયિત્વાક્ષમુષૈ-
રાસજ્યામુગ્રકંઠો મુલમુરાસિ સ્પટા ધૂલિધૂમ્ના વિધૂય ।

ધાસપ્રાસાભિલાપાદનવરતચલત્પ્રોથતુન્દ સ્તુરંગો

મન્દં શબ્દાયમાનો વિલિલ્લતિ ગયનાદુત્થિતઃ ક્ષ્પાં તુરેણ ॥૧॥

કુર્વન્નામુગ્રગૃથો મુલનિકટકાટિઃ કંધરામાતિરશ્ચીર્ષ્

લોલેનાહન્યમાનં તુહિનકળમુચા ચચ્ચતા કેસરેણ ।

નિદ્રાકણ્ઠકપાયં કપતિ નિવિડિતશ્રાંતશ્ચુક્તિ સ્તુરંગ

સ્ત્વંગત્પક્ષ્માગ્નલગ્નમતનુવ્રસકળં કોણમક્ષ્ણઃ તુરેણ ॥૨॥

આ શ્લોકો વાંચવાથી જણાશે કે અશ્વની નિદ્રામુગ્ધિનુ તેમાં ધાતુંજ હૃદયગ્રાહી અને કવિની મુક્ત દૃષ્ટિ સ્વચ્છ વર્ણન સમાયેલું છે.

ઉપરની કટ્ટીકત હાલમાં પ્રસિદ્ધ પદા “સન્નિદયા” નામના સંસ્કૃત આપામગ માસિક-ના આપાદનમાં ૧૯૬૬ ના અંકમાં મહાકવયશ્ચ ચિરુદાનિ ચ એ નામના લેખ ઉપરથી મળી આવેલી છે. આ વિષયના વિદ્વાન્ લેખકે પોતાના અભિપ્રાયના સમર્થનમાં શ્રી રત્નાકર કવિનો એક શ્લોક પણ આપેલો છે. તેની અંદર શ્રીમદ આણ્ડમટ્ટની વાંચ્યારાના મધુર છતાં યતિ પ્રગલ્ભ પ્રસાર માટે તેને કવિઓમાં ઉત્તમપદ આપેલું છે. તે શ્લોક નીચે પ્રમાણે છે:—

દુર્લ્ભં સત્ત્વમ્કૈર્યન્ન જગાને કવિભિર્વસ્તુ નચાસ્તિ કિંચિદ્

ધ્રુવ્ણે ધ્રુવ્ણત્વચિન્તાગહનવિષયના તસ્ય દૂરાસ્તુ તાવત્ ।

ગત્ત્વન્દાભિગલ્ભમસરગુરુગિરામંયણિ વર્ણિત્વૈકો

રાજન્ રત્નાકરશ્ચ જ્વલનવદ્વનૌ જાજ્વલીતિ દ્વિતીયઃ ॥૩॥

૧. પ્રમાદ પતાં નશ્વતિમાં આવેલો અર્થ, પગને પાછળ પ્રસારીને, પીડ અને કેટલી ઘં અને નમાવવાથી. વિસ્તારવાળાં પોતાનાં અંગને અધિક કંબાવીને, ગરજન વાંકી વળીને, પોતાના મુખને વક્ત્રસ્થળ પાસે રાખીને. પૃથ્વી મુન્દર મુન્દર અર્થેથી મેશ્વર્યાને કૃત્વાનીને, ધાતુ ખાવાની અભિલાષને લીધે, ઉપરના હોઠના અર્થના ઉપરના ભાગને તથા કેટલે નિર્લસ દેશને લેવાનો, મંદ મંદ હણ-હણાટ કરીને કરતો. પૃથ્વીને પોતાના પગની ખરીથી ખાસે છે.

કાન હયા અને સ્થિત કરીને ને અર્થ પોતાની પીડને કંઈક નમાવી, મુખને કેટ પાસે રાખી, હોઠને કંઈક વાંકી વળી શાળનાં બિન્દુ ઝડવની તથા ફરફરી અંગે ક્રેવાળી સાથે ધરાગતે આંખનો ખુણો-એ નિદ્રામાં ચૂંટ આવવાથી ખંજવાળવાને લીધે બરા લાસ થઈ ગયો હોય, અને જેની કેટલ પાંખણોના અગ્રભાગમાં ફેલવાના નાના નાના કમ્બુ વચ્ચેના દલા—તેને પગની ખરીવડ પસે છે.

૨. અર્થ:—“હે ગમ્ભ ! સારી બુદ્ધિવાળા કવિઓએ જેનું વર્ણન કવિનામાં કર્યું ન હોય એવી ક્રોધ વસ્તુ જગત્માં છે નહિ. (એથી કરીને) ને વસ્તુના સંમંથમાં, આનો વિષય અર્થિત-અર્થણની ચિંતાથી વ્યાપ્ત છે, અર્થનું અર્થેલું આવવા એક—નાયેલું ગાવા એવા, વિદ્યુત્તસ્ય વિષયનું એવા છે એમ ગનમાં લાવ્યો નહિ. (કેમકે) અંબીર અને પ્રાદ શૈલીની વાળીવાળા કવિઓને આગળી એ ગાવું અને જીતે ફનામર, આગે દિવાના એવા નાનદલમાન, પૃથ્વી ઉપર પડ્યા છે.”

બોજ/પ્રત્યંધમાં શ્રીમદ્ બાબુભટ્ટ સંબંધી કેટલુંક લખાણ આવે છે પણ નીચેનો શ્રી બોજરાજ, કવિ કાલિદાસ તથા કવિ બાબુભટ્ટના સદવાસ સંબંધનો સ્લોક મને અહીં પધારેલા સમર્થ વિદ્વાન હરિકૃષ્ણદાસ સતારાદર શ્રી દત્તાત્રિ મહારાજ પાસેથી મળેલો છે.

કહે છે કે એક દિવસ શ્રી બોજરાજ કરવા નીકળ્યા હતા ત્યારે તેમના જમણા હાથ-બાણી કવિ કાલિદાસ ચાલતા હતા તે ગળા હાથભણી બાજુનું દંતા તેથી ગળા હાથનું વર્ણન તેમણે કરવા માંડ્યું, પણ તેની પ્રજ્ઞાનાં તણ ચરણ પૂરાં થયાં એટલામાં ચતુર્થ પાદપ્રતિભાવા કવિ કાલિદાસે એવી ખુબીથી કરી કે તેથી તેનાં ચર્વ વખાણું દંડાઈ ગયાં તે જમણા હાથ કરનાં તેને પ્રજ્ઞુએ જીનગનો ગળુંલો છે એમ દર્શાવવાથી જમણા કાગળની ઉત્કૃષ્ટતા સ્પતઃ સિદ્ધ પ્રતઃ—

(બાબુભટ્ટ) ગ્રહણાયેષ રિપોઃ શિરઃ પ્રજનિનં કર્પણસો વાજિનં ।

નીત્વા ચર્મઘનુઃ પ્રયાનિ પુનઃ મંગ્રામભ્રમાવપિ ॥

નૃતં ચૈર્યકથાં તથા ચ ગ્રપથં કુર્યાન્ન વામઃ કરો ।

(કાલિદાસ) દાનાનુચમતાં વિચ્છેદ્ય વિધિના શીચાધિકારી કૃતઃ ॥

કાલિદાસે બાબુભટ્ટના મ્હેવાનુ અડન એમ દર્શાવીને કહ્યું કે—તમારો ગળો હાથ-બલે શરૂને હબુવા, ધોડાની લગામ પકડી, ધનુષ આસનું, ને રત્નસંગ્રામમાં આગળ ચનું— એ આદિ મ્હેડાટાં મ્હેડાટાં કામોમાં વપરાતો હોય—ને ઘૂન રગવામાં, ચોરી કરવામાં ને સોગમ આવામાં ન વપરાતો હોય—પણ દા. કરવાને ને પ્રવૃત્ત થવો નથી તેથીજ પ્રજ્ઞુએ એને મલિન કર્યો માટે નિયત કર્યા છે ।

કવિ જશ્વંતુ (જોશનુ) દૂત મુકિત-મુખાવલિ નામે ગ્રંથમાં શ્રીમદ્ બાબુભટ્ટ ગ્રંથમાં નીચેની પ્રશસ્તિ જોવામાં આવે છે—

મહર્ષમારિનારન્ધ્રાદ્ભુતકાદમ્બરીતથા ।

વાણસ્ય વાણ્યનાયૈવ સ્વચ્છન્દા ભ્રમતિ ક્ષિતૌ ॥^૧

મનપામકૃત 'તિલકમંજરી' કથા સંવત્ ૧૮૭૮ ના આશરમાં સખાવલી છે તેની અંદર નીચેનો સ્લોક આપણા કવિના પુત્રના શુદ્ધ નામ ઉપર અનિષ્ટ પ્રકારા પાડે છે—

કેવલોઽપિ સ્ફુરન્ વાણઃ કરાંતિ વિમદાન્ કવીન્ ।

કિં પુનઃ કલ્પસંગ્રાનશુલિન્ધ્રકૃતસંનિધિઃ ॥^૨

ગુજીનની ટીનીટી કોલેજમાં સંસ્કૃત બાબાના વિદ્વાન બાળપાનકર ઇ. પી. દોરવિદ્ય

૧. હર્ષ-ચરિત સાથે અડધાન કાદમ્બરી કથા જોઈ સ્પેલી છે એની બાજુની સ્પષ્ટતા વાણી માતાથી હોય તહિ તેમ પૃથ્વી ઉપર મન ગમે ત્યાં જમણું કરે છે.

૨. એકલો બાણ હોય તેપણ ખીન સંવેચનો મદ લગારી કે (પણે એમણે બાણ હોય તેપણ પરિણામે મદ જાડાય છે) તે પછી (તેમના મુન) પ્રવિ-મનુ ન્યાયે જનગંધાન વાય (પણે બીવના દાણાના ના બાણ હોય) ત્યારે તે વાણ શી ।

સાહેબે "ધી ઇન્ડિયન થીએટર" નામે અંથ પ્રસિદ્ધ કરેલો છે તેમાં તેઓ આપણા કવિના ઉત્કૃષ્ટ કવિત્વ વિષે તથા તેમના સમયમાં તેમની આપિત કવિલી પ્રતિષ્ઠા આદિ વિષે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

શ્રીમદ્ બાલુભટ્ટના સમયમાં સમીપમાં, મદ્રાસના, અહિં મહાકાવ્યો જોવાની અંદર કેટલાક દેશકવિઓ એટલે સાતે વંચતાં હતાં ને સાંભળવા માત્રા થોડાં મિત્ર થતા અને તે એવી હનગ રીતે વંચતાં કે શ્રવણશક્તિને શત ગોને પણ ત્યાં આવીને ઘણી વાર પેન્તા.

સંસ્કૃત નાટકોને પ્રચાર પણ પ્રથમ ઉચ્છવિની તથા કોલ્કાતાના યંધા, તેનું દારૂન, શ્રીમલોદના તેના વ્યાપાર તથા વિદ્યાવિષયને લગતા સંબંધને લખેને હશે. કાઠ તે એમ પણ કહે છે કે મળિગસ અને બાણ હંનેને શ્રીરતના અંથકર્તાઓ સામે કંઈક પરિચય થયા હશે. જ્યાં સત્ત્વ હોવા ન હો, પણ એકજ તે નિશ્ચિત છે કે હિંદુઓનાં સુસ્ત નાટકોની રચના સર્જિત અપૂર્વ છે.

સાતમા સદાના પૂર્વ અર્ધમાં નાટક રચવાની અ. અગવળે દુર્ગી કલોદા પૂર્વક નિર્ણયમાં આવી. તે સમયનું રતનાવધી નાટક સર્વથી શ્રેષ્ઠ ગણાય છે. પંડિતો એમ માને છે કે તે કવિ બાણે લખેનું છે. શ્રીમદ્ બાલુભટ્ટની પ્રતિષ્ઠા અને જ્ઞાતિ તે વેળા ધાની નબળી હતી, અને ઉચ્છવિ ૧૧ નોના રાજ્યોના સમયમાં જેવા કાકર જોનસન વિદ્વાનોમાં સિદ્ધિ-ભૂ રૂપે ગણના હતા તેવા તેઓ, શ્રી હાદિવના દરબારની અંદર, કવિયામાં ઉચ્છવિને નિરામતા હતા.

મરાઠી ભાષામાં હમણાં થોડાં વર્ષ ઉપર શ્રી ૬ બાલુભટ્ટના સંબંધમાં બે નિબંધ રા. રા. દાસ્તાંજી પાંડુરંગ ગોવિંદ પારખીએ પ્રસિદ્ધ કરેલા મદ્રાસ ભેવામાં આવ્યા છે. તેમાંના એકનું નામ તેમણે વાળમટ્ટ રાખ્યું છે અને બીજાનું શ્રી હર્ષ. આ બંને અંથો માટે વિદ્વાનોએ સારા અભિપ્રાય આપેલા છે અને તેમાં ઘણી ઉપયોગી દરીકાનો સમાવેશ કરેલો છે. વિશ્વજી એ છે કે મૂળ અંથકારનાં પુરસ્કા ઉપરથી આ દાસ્તાંજીએ તે સમયે આવના રીતિ રિવાજોનો એક સંક્ષિપ્ત સાર કહેલો છે તે ગુજરાતી વાચકોને પણ વાંચવો ગમશે એમ ધારી તેમાંથી જોટલો ભાગ મને જરૂર જોવા જાણ્યો તેટલો આ નીચે આપું છું:—

"શ્રી બાલુભટ્ટના અગોમાં ને કાળના જે જે રીતે રિવાજ વ્યવેશ છે તે નીચે પ્રમાણે છે:—

તે વળતે ઠેકઠેકાંનું વેદસાહિત્યનું અધ્યયન આશરું હતું. ખાત, રંગાલ, સાંખવ, યોગ, પુરાણ, બ્રાહ્મ, જૈન, પાશુપત, ચાર્વાક ઇત્યાદિ પદ્ય સાક્ષતા હતા. અભિહોત્ર, રાક્ષ ધારણ તથા મુદ્રા-અંધન થતાં હતાં. તિલતપંચ અને પિતૃ-પિંડ યજ્ઞ થતા હતા. મદલુ વળતે સનક પળાતું હતું. વ્યાયામશાળાઓમાં વ્યાયામ કરીને સરો- સુદ્ધ રખાતું હતું ચીની બના વટનાં કપડાં વખણાતાં, કેમકે તે સર્પની કાંચળી જેવાં પાનપ્રાં હતાં. પુરોહિત માટે સામાના મોખાનો ઉપયોગ થતો. શિષ્યો મુશ્કેલી થોર સ્ત્રીને વિદ્યાબ્યાસ કરતા. જપ અને મંત્ર. નંપ, જાંરણ, મારણ, વધીકરણ વગેરે હતાં. રાજાઓની સેવામાં વેપ્યાઓ રહેતી. રાજાઓ ગોર-ચનનું તિલક કરતા અને અંગને પણ લગાડતા. વસ્ત્રની બન્ને બાજુએ જોરાચનના વેશ, પશીઓ વિગેરની કોરો કાઢતા. સરીરે તેજ અને સુકા આમજાની ભૂમી લગાડતા. તાંબૂદ ખાવાનો અને આપવાનો રિવાજાર હતો. જાણથી જાણી ન લીધતા હતા. મંત્રાવેશા દેરા અગર, સોખંડનાં માદગિયાં વિગેરે પહેરવાનો નાનિક પ્રકાર ગાલતો હતો. પગમાં પાટીઓ વાપરવાનો રિવાજ હતો. પ્રચાર અને જોટ આપનામાં શ્રીકૃષ્ણ વાપરતા. ચૂર, મેત, નેતાળ તથા

ગરબ ઉપર લોકોનો વિશ્વાસ હતો. ગૂઝળનો 'પૂ' કરાવો ચૂસાખાનના મર્ધન-પ્રદાન, આક્રિય હુડપળો પાઠ વિગેરે થતા. છે ત્રણેએ જુત ગાંસ ન ચાલ એટલા માટે માવામા ચરસનના દાણા રખાતા નાનકેડાઓ પી ડોહમા નાનાવી મહેળા વાનખ પહેગવતા, યગ્ન સમયે મા બાણી, આમેલ, પી રમેરેને નાસી નવકૃત કરતા જમીન ઉપર દમડના માથીયા પુરાના પિાહમા ક્રીડાવી રેતાનું પૂરવ કરતા. ચોરી મનાવતા બુતો ઝડાવતા વિરાટ-નો કંપ દાવ વણસા માફ જોતિસી દાંધે તગ્નરુદ્ધિ મુકાવતા બીન ઉજા ચિત્રો કાઢતા, ઘોં માનીતા પચ્ચળનાવના વન કરતા નામ વળે ચુસામિની સ્ત્રીઓ ગગન ગીત ગાતી અધિ યુગ્મ મૂડ ગાનડુ, કાન ગાનચો, વિરાટ મડુ ગાનડુ મડ માવાનો પલની વિગેરે નો વાન હતો. જાન પાનના બીધ ચરે નાનિ-પદમા આપતા. મન-સ્ત્રીઓ આનદા વિરેકમા નાચરા યાનવી નરાસિ પી નીગા નાગે કમ્મ નિનક (ચિત્ર) યગાડતી ને તખતના કેવમી સ્ત્રી એટલા નો મુનાવમ ના રજનમ્મ દયનાદત ને આમે જવામથી ઉડી જતા ગાવેલા સ્ત્રી પેચો પાનાન તકા ૧૨ નો ચાવ હતા અર્ધાંગ આયુર્વેદનું પદમયન થનું આનદે રાને રખાને ગગન ઉડતા બને કાથીના મન્થય ઉપર નાખતા. વિરાટમા શુભ વસ્ત્ર પહેલી અ ઝગમા અચ્ચા કરના આન (વિમાન) હલુ જેટલા ગાઉ ગયાણુ કંપુ હોડ નેટના, નાનક ઉપર ડાંગના અચ્ચા જરાના પાંડા કરતા એટલે ગાઉ વિગેરે જલનાનુ આપન હલુ ગાગ વ ને છ જ્ઞાન તથા પ્રયાનુ ઝગમા નોગન, ગમ, વિગેરે વગડતા યદગમા ના, જ્ઞના સ્ત્રી, નગરજી મા મથારિન પગ્નકો આપતા દહાડેડના નાનકે વ્રીદપદેને જે નાગણો મોડ થો હતો તેમા સુબાસિતના પુતકો હતા એવો ઉત્તેજ છે. શ્રી જાણલને પેડાન, નાં જ્ઞાન તક (નાન), મીમાસા, અદિત્ય નાચ, ૩૪ વિગેરે ના અબ્યાન એકમરખો આનુ ગહેતો વેદ મધોપેન છે એમ તે વ મને પણ માનતા. પોતાના નનોગ્ય પૂર્વ થરા સાદ ગજજાઓ દેનવમા બીપનાનુ મની દેસા સાં જોખા ખાડનાન, તથા પુગમાના ગુધનાન ઝમ પોતે કરતી થે જમા નાધા કરતા માફ ન્યાય ચર્મ ઉર મેસીને અને ઘોડે દેસાથી રાગપતિયો શરીર ઉપર પાનડુ કરીને જપ કરતાં ચાલ હતો ગોગ પટ ધાણુ કરતા શકુન, માનતાઓ વિગેરે ઉપર મદા હતી. ગમની દાગી મો હાખમા ખડ્ગ ગખની "જય જયકાં થાઓ," "નિરાસઓ" એવી રીતે મેરકો પોકાગતા, ધતિદામ, પુગણો નાચરા માળી ઓઓ પનુ હા પાનુ જજાગ છે સ્ત્રીઓ પોતાના પગને નો ગગ (અગનો) ગમાડતી આન કરા સાક તે નખતે પી ને જી અમર દોડી જેનુ પાત્ર હો પાનુ જજાગ છે ગાડનાકોને રપર્ગ ન કરતાનો અને તેમને દર ગખરાનો ગિરાજ હતો. પેનો માજે આપરાનો વિરાજ હતો. ડગર, કમ્તૂરી, કપૂર વિગેરે શરીરે વગાડતા. મજન-જોમાં બીડી થીવાનો ચાલ હતો. સ્ત્રીઓ અગન અને કરતુરીનુ કાણુ નિનક કરતી-ગજપુરો અને રાજસ્ત્રીઓની સાથે પાનનો ડોહ લઈ જનસરી પરિવારિકાઓ હતી વેનો ચાલ હતો ચમર ફેનના, તૈનાફિ અબ્યાન લગાડુ, નજરાનુ, શરીર આપડુ વિગેરે કામો રાગમદિરમા વેશ્યાઓ કરતી વખતમા શાર્ફ વપરાતી હતી આપાયામ તથા અધ મર્ધજુ કરતા હતા. સિવ, અર્ધ તથા દેવીની આરાધનાનો પ્રચાર નણો હતો વિરાટ અને અલ્પ દેવની

પૂજનો પણ ઉદ્દેશ્ય છે. ચતુર્થુંચ સિવનું વર્ણન બહુધા આવે છે. શુક્ર, દેવ અને સાધુઓની ભક્તિ કરવાથી ફલ પ્રાપ્તિ થાય છે એવી ભાવના હતી. ભાગીરથી તીર્થ-યાત્રા કરવાનો રિવાજ હતો. પુત્ર વચર રાજ્યાદિ ભોગ નિષ્કૃષ્ટ છે એવી માન્યતા હતી. વ્રત અને ઉપવાસ કરવામાં આવતાં. સંતનિ પ્રાપ્ત થવા સાર અનેક માનિક ઉપચાર થતા હતા અને પીપળો નિગેરે ઈક્ષોની પૂત્ર કરીને તેમને પ્રદક્ષિણા કરવાનો ચાલ હતો, તે હજી સુધી ચાલતો આવ્યો છે. વખત બાણવા સાર રેતી અચર પાણી ગળવાનાં યંત્રો હતાં. હાથ માપીને પણ વખત બાણતા. દેવતાઓને બક્ષિદાન અપાતાં અને ચક્રે બધી મૂકતા. ^૧ સ્વમદ્ધ પૃષ્ઠવામાં આવતાં. સુવાવડીના ઝોગડાના બારણાની બન્ને બાજુએ કસરા મૂકવાનો, તે દેકાણે દીંગડીઓ અને પત્ર દાંડવાનો, દમ્બ અને સામેશું મુકવાનો, શુભં પુષ્પ મિશ્રિત ધ્રોની માળા દાંડવાનો, લાઘા-અર્થ અને ધંડા દાંડવાનો, દમ્બદરથી પીંછું કરેલ વચ્ચ પહેરાયીને પછી દેવીની પ્રતિમા મુકવાનો, અને પછી જગદગુ કરવાનો રિવાજ હતો. હાથમાં શ્રમ્ભિ ધરણ કરેલી કાર્તિકે દેવાયીની મૂર્તિ અને રાના દંગમાં સુવંદ આસેખરામાં આવતાં, તેમજ ભાં શુવાસિની સ્ત્રીઓ રહેતી તથા મુંગશ ગીતો ગાતી. સુવાવડીના બારણા બાજબી મંદન લગાડેલ અને પૃષ્ઠ-માળા પહેરાવેલ મેટું આધવામાં આવતું. ધુન-મિચિન સર્પની કાંચળી અને મેટાના દાંડવાના બુકાનો ધૂપ કરવાનો, દેવનામાં બીજાની ડાબળીઓ આગવાનો, બાહ્યોએ સંનિ-પાડેલ બાણી-ને શાંત્યુદક હાંટવાનો, હોત હોત નીચરેલ માનુ-દેવતાનું પૂજન કરવાનો અને બક્ષિદાન દેવાનો, વિષ્ણુ-સદુક્ષનામનું પાદ બલિદિહન આણુ રાખવાનો, વિગેરે રિવાજ હતા. તેનીચે રીને પગ ધોઇને અને અગિ રૂપ કરીને અનિકામ્યદમાં પ્રવેશ કરવામાં આવતો ^૨ મંચુશ્વ-કાષોમાં આમ અને અંશોક પક્ષવાનાં તોરણો દાંડવામાં આવતાં. પુત્ર-જન્મ-ગાદિ આનંદોત્સવ-માં બધીસ દેવાતી તથા પરાણે લેવાતી કોકાળ, વ્યવશળ, કપૂર તથા લલિંગની માળાઓ કરીને દાંડવામાં આવતી. રાજપુત્રોને માટે લુદાં વિદ્યાલયે આંધીને ખાસ શુકની નીમનોક કરીને રાજપુત્ર અને શુરપુત્રના અઘ્યાસની વ્યવસ્થા કરેલી જોવામાં આવે છે. તૈલંગળ, દ્રાવિડ અને સિંહલદ્વિપમાંના લોકો સેવા કરવા માટે અર્હીઆં રહેતા. નેતરની ખુરસીઓ જેવાં આસનો હોવાનું બહુધા આવે છે. વિગિન રંગના ગલીયાઓ પણ હતા. ન્યાયાધીશ અને કારકુનો ધણી હતા. “**વલમદ્રમિવ કાર્ત્ત્વ્યવિદસાવિશેષવર્ણનાકુલમ્**” આ ઉપરથી તે વખતે આ કારકુની પ્રમાણે બીજી કારકુનીઓ અથવા કથાઓ હતી એમ બહુધા છે. તરકા નિગેરેમાં મહેનત કર્યા પછી કમલ-તંતુ ચુસવાનું વર્ણન દેખાય છે તારના પંખ હતા, ગળુપતિના પણ ઉદ્દેશ્ય. “**વાત્સના**” બન્ને ગ્રંથોનાં અને હર્ષના ગ્રંથમાં પણ છે. મહાશ્વેતા અસ્થાસન કરીને અને અઘામન ધારણ કરીને વચ્ચ સર્વજ્ઞ હતી હોવાનું વર્ણન છે. અનિમિત્ત પાદ-પ્રજ્ઞાલાન અને આદર સહાર કરવામાં આવતો. વિગેરે પ્રતવા સાર પીછી નાખવાના. પુવાસ નામ ધારામદ (howernath) દેવનું વર્ણન છે. વસાલકાર અને તાગ્મ્ય આપીને સંકાર કરવામાં આવતો. વચ્ચે ભટ્ટીમાં ધોતડા સ્ત્રીઓ હાથમાં ગંગાચ વચ્ચ (ગંગડીઓ) પહેરતી. દેવ, કવિ, અને પિતૃનું ઋણ દેવાની માન્યતા હતી. પતિ આવે ત્યારે સ્ત્રીઓએ હડિને હોવા રહેવાનો રિવાજ હતા. મુનિડા, કાદ તથા પાંચાણની મૂર્તિઓ પૂજતી. દેવળીટાણામાં ૮૬ સ્ત્રી-પુરુષો ખાટકા ઉપર

યા વાણેન તુ નસ્ય મૂક્તિનિર્ગરુદંકિતાઃ કીર્તય- ।

સ્તાઃ કલ્પપ્રલયેડાપે યાન્તિ ન મનાઢ મન્યે પરિશ્લાનતામ્ ॥^૧

(૨) શ્રીહરો વ્રિનતાર મત્તકવયે વાણાય વાણોફલમ્ :

(૩) શ્રીહરપદેર્જાણાદીનામિવ ધનં (કાવ્યપ્રકાશ).

ઉપર બાણુચુ છે તેમ ની હરિદેવના દરબારમા શ્રીમદ્ બાણુભટ્ટ નથા મયૂરાદિ કવિ-
યોના વાગ્યુદ્ધ જોનાની તે નૃપતિને ઘણી હોસ હતી તેથી પ્રમગે પ્રસગે તેઓની પામે એકજ
વિષય ઉપર કવિતાઓ રચાવી, કેાણુ મટે છે તે જોનામા તેઓ આનંદ માનતા. આના કાવ્યો
અનેક રચાના હશે પણ તેમાના એકજ પ્રમગે લગતી હકીકત ગતીના પાકડંગે તેમના
બાણુભટ્ટ ઉપરના નિગમમા આપી છે તે વાગ્યમાને રસિક બાણુશે એમ ધારી આ નીચે આપુ
છુ તેથી કોના કવિન શક્તિ વિશે કહે ની એ રાકયુક્ત થન પડે છે. ‘ મહી ’ તુ વર્ણન
કરવા બને કવિયોને એક વેળા આ મહીપતિએ આગા દ્યાંથી શ્રીમદ્ બાણુભટ્ટ નીચેના શ્લોક
બનાવ્યો —

આસીન્નાથ પિતામહી નવ મહી માતા તનોઽન્તરમ્

સંપ્રયેવ હિ સામ્યુરાગિસના જાયા જયોદમૂતયે ।

પૂર્ણે વર્ષશતે ભવિષ્યતિ પુનઃ ભવાનવદ્યા સ્તુપા

યુક્તં નામ સમસ્તશાસ્ત્રવિદુષાં લોકેશ્વરાણામિદમ્ ॥

તે પછી મયૂર કવિયે નીચેનું કાવ્ય રચ્યું —

મૃપાળાઃ ગગ્ગિમાસ્કરાન્વયમ્ભઃ કે નામ નાસાદિતાઃ

મર્તારં પુનરેકમેવ હિ મુવસ્ત્વાં દેવ મન્યામહે ।

યેનાઙ્ગ પરિમૃદ્ય કુન્તેલમથાકૃપ્ય વ્યદસ્યાયતં

ચોલં પ્રાપ્ય ચ મન્વદેગમહુના કાઙ્ગ્યાં કરઃ પાતિતઃ ॥^૨

૧ શ્રી હરિદે બાણુકવિને સેંકડો સુવર્ણભાર (એક બાર સુમારે આઠ ટનનાં તેવાનો બાણુતો
એમ કહે છે) અને અપરિમિત મન્દેન્દ્રીની મર્પતિ આપી તે આજ કહ રહી છે ? પરંતુ બાણુકવિને
તેની અર્પિત મરી છે તે પ્રત્યક્ષગે પણ નહ થાય એવી નથી

૨ શ્રીમદ્ મયૂરભટ્ટ કહે છે કે — નદારાજા આ ની આ બૂમિ એક વાર આપની પિતામહી
હતી, પણ તે આપની માતા બી, હવે તે સમુદ્રો ટપી કહેરાથી વીંટલાયતી આપની સ્ત્રી બની છે,
મે તેમાથી જયની પ્રશ્નિ છે વળી આપ તારાં પુત્ર આણુપૂ પૂર્ણ કરશે ત્યાર પછી એ ની એજ પછી
દોષ ક્ષિત ગણાવે આપના પુત્રની વસ્તુ થશે । વાહ, મનુજ ના આપ તેવા સમસ્ત શાસ્ત્ર વેત્તા
હોરશ્વરો ને કરો તે તો મોખજ ગણાવે જોઇએ !

શ્રી મયૂર કવિને વળી એજ બુમીથી વર્ણન કર્યું છે તે તે એજબુદ્ધ હોવાથી અધિક રસિક
લાગે છે. તે કહે છે કે —

સૂર્ય સ્ફલશી રવન્ઓ તો રણુ એ થઇ ગયા પડેન બૂમિના અજ ભર્તા નો આજ એકજ થયા

વલ્લભદેવની સુભાષિતાવલીમાં આવાં બીજાં પણ ચમત્કારિક કાવ્યો હોવાનું આ શાસ્ત્રીજી જણાવે છે પણ તે પુસ્તક મદારા જોવામાં હજી આવ્યું નથી. જ્યાં ન પહોંચે રવિ સાં પહોંચે કવિ એ કથનમાં શું આશ્ચર્ય છે ! આ શ્લોકોની ખુબી સમજનારને પ્રત્યેક કવિનું મુદ્રિતૈશિંગ અને ગામનું યથાર્થ સમજવા વિના રહેશેજ નહિ.

આ ભાષાનાર આજથી ગત્રીય વર્ષ ઉપર અચગ પ્રસિદ્ધિમાં મૂકતી વેળા તેના ઉપરથી સાફ નાટક રચવાની મ્હેં જે અભિપ્રાય રાખી હતી તે સફળ થયેલી જોઈને મને ઘણો આનંદ થાય છે. શ્રી વાકાનેર જુસિદ નાતામ નાટક કંપનીએ આ ગ્રંથ ઉપરથી “ મહાદેવના-કાશ્યપી ” નામનું નાટક, નરિયાદના ચિત્રકાર રા. કૃષ્ણચંદ્ર ઝવેરચંદ પાસે રચાવી, અનેક સ્થળોએ તેના પ્રયોગો ભજવી બતાવીને પ્રગતિ મેળવવા કયું છે તેથી મુર્ચ્છા પ્રગ્લના મોટા અમુદાપને આ કથાના ચમત્કારિક વસ્તુ વિષે જોધ થયો છે, અને કાશ્યપીનું નામ થેર થેર ‘ પ્રાગોકોન ’ માં પણ ગવાનું થયું છે એ કંઈ જોવા તેવા પ્રમોદની વાત નથી.

શ્રીમદ્ વાલ્મીકીની આ અપ્રતિગ દૃષ્ટિ ઉપર સમન્ન મુર્ચ્છા પ્રગ્લનો પ્રેમ પ્રતિ દિવસ દૃષ્ટિ પામે એજ પ્રભુ પામે પ્રાર્થના છે.

જુનાગઢ,

આશ્વિન શુદ્ધ ૬, સંવત્ ૧૯૭૨.

છ. ૬.

છા એમ, હે મહારાજ ! અમે માનીએ છીએ, કેમકે આપે તેના અંગને હાથમાં લઇને (જંગ દેશ છત્તી લઇને) પણ તેના કુંવર (કેસ) ખેંચ્યા (પક્ષે કુંવર દેશ પણ લીધો) ; પણ તેના વિગાળ ચોલ લીમવી લીધો (ચોળી કાઢી ; પક્ષે ચોલ દેશ જીત્યો) અને મધ્ય દેશ સુધી (પક્ષે કમર સુધી) પહોંચીને હવે આપે કાંચી પ્રદેશમાં (મેખલા ઉપર ; પક્ષે તે નામની નજરી લેવા માટે) હાથ મગાવ્યો છે ! !

પ્રસ્તાવના.

(ચોથી આવૃત્તિની.)

આ ભાષાન્તરની ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ ધ્યાને આજ ચૌદમું વર્ષ ચાલે છે. તે અંતરાક્ષમાં મૂળ ગ્રંથકાર તથા તેમના સમયના સબધમાં અધિક પ્રકાશ પાડે એવી કેટલીક હકીકત અન્ય ગ્રંથો દ્વારા મળી આવી છે તે આ ત્રીજી આવૃત્તિ પ્રસિદ્ધ થવાને સમયે વાચક વર્ગના લક્ષમાં લાવતાં મને ધણું આનંદ થાય છે.

ઇંગ્રેજ સામ્રાજ્યની ભરતખંડમાં ચલેલી સ્થાપના સંસ્કૃત ભાષાને “ સજીવન-ઓપધી-રસ ” રૂપ નીવડી છે એ નિર્વિવાદ છે. આપણી માતૃ-ભાષા છતાં—વિવિધ જ્ઞાનમય કોપનો ભગર છતાં—આપણામાંના કોઈક જ તેનો અભ્યાસ પૂરે કાળે કરતા હતા. પરંતુ ઇંગ્રેજ ગાળાઓમાં સંસ્કૃતનું શિક્ષણ આપુ કર્યા પછી તેનો અભ્યાસ કેટલો વધ્યો છે, અને હાલના વિદ્વાન્ મણ્ડે આપણી માતૃ-ભાષા રૂપી રત્નાકરમાંથી કેટલાં રત્નોનો ઉદ્ધાર કરી તેને સતેજ કર્યા છે, એ સર્વ દૌષ્ટાંતી બાણ્યમાં છે. આપણી પ્રગતને આ લાભ આપણા યુવકો દ્વારા મળ્યા છે એટલુંજ નહિ પણ પાશ્ચાત્ય દેશોના મહા સમર્થ વિદ્વાનોએ પણ આ દેવ-ભાષામાં ગદ્ય-એલા વિવિધ ગ્રંથોના અભ્યાસ, મનન અને નિદિષ્ટ્યાન્નનથી તથા તેમનાં ઇંગ્રેજમાં ભાષાન્તર પ્રસિદ્ધ કરવાથી પોતાના જ્ઞાનનો લાભ આપણને આપ્યો છે. આપણા પ્રાચીન ઇતિહાસની સંકલ્પના જેમ અને તેમ ઓછી પ્રદિત રહે તે માટેનાં સાધનો મહા મહા અગ્રે ભેગાં કર્યા છે, અને હજી પણ કરતા જાય છે. પ્રાચીન ગ્રંથો—પ્રાચીન લેખો—પ્રાચીન શિક્ષાઓ—પ્રાચીન ગ્રંથો—એ સર્વ જોઈ જોઈને આપણે કેણું હતા તથા કેવા હતા એ આપણી દૃષ્ટિગોચરમાં આપ્યું છે એક વિષ્ણુવાત વિદુષી બાઈએ તો પોતાના તન મન અને ધનનું તો શું પણ આખા જીવનનું સમર્પણ કરીને આપણા હિંદુ ધર્મનો—સનાતન ધર્મનો—ઉદ્ધાર આપણા કાર્ત્તી હૈયમાંજ એક મોટી પાટશાળા રચીને તથા દેશેદેશમાં પ્રવાસ કરીને પોતાના સ્મિત, લાવણ્યમય, તદ્દબંદી, ઉત્સાહક, ઉપદેશજનક ભાષણોથી કરેલો છે. એ સર્વ ઇંગ્રેજ રાજ્ય દ્વારા—ઇંગ્રેજ ભાષાના જ્ઞાન દ્વારા—આપણી સંસ્કૃત ભાષાના ઉપર પુનઃ સ્થાપિત થયેલા આપણા પ્રેમને લીધેજ આપણે અનુભવીએ છીએ.

ઇંગ્રેજ વિદ્વાનોને આવી રીતે આપણી દેસ-એવા કરીને જે અનેક ગ્રંથો બહાર પાડેલા છે, તેમાંના કેટલાક આ પ્રસ્તુત વિષય સંબંધી હોઈને તે આપણને ધણું ઉપયોગી થઈ પડ્યા છે.

સંસ્કૃત કાદમ્બરીનું ઇંગ્રેજ ભાષાન્તર કોઈ સ્વદેશી પણ રચીને પ્રસિદ્ધ કરશે એવું હું ધારતો ન હતો તો પછી કોઈ ઇંગ્રેજની કલમથી તે રચાશે એવો તો વિચાર પણ ક્યાંથી આવે ? પરંતુ તે વાત એક આશ્ચર્યકર રીતે બની આવી છે. ઇંગ્રેજ ભાષાન્તર કરનાર સ્વદેશી નહિ પણ ઇંગ્રેજ છે, અને ને ગળી પુરૂષ નહિ પણ સ્ત્રી છે, એ બાણી મારને નિસ્મય

યથા વિના રહેશે નહિ. આ ગ્રંથકર્તાનું નામ મિસ રીડિંગ છે, અને તેમણે સંસ્કૃત ભાષાનો સારો અભ્યાસ છાત્રાંશમાં કરીને મળ ગ્રંથ ઉપરની પ્રીતિ, આ ભાષાન્તર પોતાના જેવા ઇંગ્લેન્ડ વાયકો પાસે મૂકવાથી દર્શાવી છે. આ ગ્રંથ રોયલ એશિયાટીક મોસાઇકીએ છપાવી પ્રસિદ્ધ કરેલો છે, અને તેની પ્રસ્તાવનામાં આ પંચિના શ્રીમદ્ વાલ્મીકીના આ ગ્રંથ સંબંધમાં તથા તેના ઉપયોગીપણા વિષે પોતાના વિચાર જણાવે છે તે મનન કરવા યોગ્ય છે.

આ કથાના સંબંધમાં ને કહે છે કે:—

“ કાદમ્બરીની કથા અનેક કારણોને લીધે રમેશપાદક બની છે. પ્રાચીન કાળમાં શુદ્ધ મઘ કેવું લખાતું હતું તેનું એ પ્રમાણ રૂપ દષ્ટાન્ત છે. અર્જુન વાનાં રૂપે દીર્ઘ કાળથી એ સર્વને પ્રિય થઈ પડેલી છે, અને જે ઘોડાં સંસ્કૃત પુનર્લોકા લખાયાનો કાળ નિર્ણયન ધર્મ શકે એમ છે તેમાંની તે એક છે, તેથી હિંદુસ્તાનની પ્રજાના સાદિન્ય તથા વિચારોના દનિદાસમાં એ એક શીમાન્તરૂપ રૂપે ઉપયોગમાં આવે એવી છે. ”

આ કથાના વસ્તુ સંબંધમાં તે નીચે પ્રમાણે લખે છે:—

“ વસ્તુ ગુંથાદ ગયેલું છે. યુરોપીઓને અંગ્રેજીમાં નાઈટ્સમાં ધણા વખતથી પરિચિત થયેલું છે તેમ તેમાં એકની અંદર બીજી, તે બીજીમાં ત્રીજી, એવી વાનાંમાં સમાવેલી છે. પરંતુ ગ્રંથકારનું રચના-આતુર્ગ એટલાથીજ જલ્દી આવે છે કે ગ્રંથેક પેટાની વાનાં પણ મૂળ વસ્તુના વિકાસ માટે અમલની યથ પડેલી છે, અને નરક પોતે-આ કથાનો અવલુ કરનારજ—વાસ્તવિક રીતે તેનો નાયક છે, અને કાદમ્બરી કે કરના તેના પ્રેમનું પુનર્દર્શન કરવા માટે આ કથા એણે અવલુ કરવાની જરૂર છે; તેમજ એથી કરીને જન્મ દ્વયમાંનું મ્હારી પેઠે પ્રિયા-વિરહનું દુઃખ ભોગવીને મરણ પામશે એવો તેને જે શાપ મળ્યો હતો તે અશરૂદ્ધા: ક્યો છે, તથા બીજા અવનારમાં તે પેતાની પ્રિયાનો પુનર્ગમિ સમાગમ મેળવવાની આશામાં તે આશામાંજ પ્રાણુ રહિત યર્ષાગય છે—એ સર્વ આપણને છેક કથા પૂરી થવા આવે છે સારેજ સમજાય છે. ”

વળી તે જણાવે છે કે:—

“ આ ગ્રંથ અસ્તિત્વમાં આવ્યો ને વેળા જન-સમદાયના વિચારોની તથા લાગણી-ઓની જે પ્રજ્ઞાસિક્ષા પ્રત્યક્ષિત હતી અથવા માન્ય હતી અને જે હજી સુધી હિંદુસ્તાનના વાયક વર્ગને રશ્મિકર થઈ પડેલી છે તે દર્શાવનાર તરીકે કાદમ્બરી સર્વદા એક મહા મૂલ્યવાન ગ્રંથ ગણાશે. ”

હિંદુસ્તાનમાં આલતા રીતિ વિવાગ્નેમાં ફેરફાર ધણે ધીમે ધીમે થાય છે તેથી લાંબા રાજદરબારનું અને નગરવાસીઓના જીવિત વ્યવહારનું વર્ણન—જેમાં રાજકર્તાઓના મુખ-દુઃખમાં સમય પ્રજા તરફથી જાણ વિદ્ધો વડે ગ્રીક ગાયકગણની પેઠે સમભાવ દર્શાવવામાં આવે છે તે—યથાર્થ અને પરિસ્પૃટ છે. જ્યાં સર્પકાળે પલિયો જેવા રવિ-કિરણો પર્વતોની ટેવો ઉપર તથા તપોવન-વૃક્ષનાં શિખર ઉપર કાલ-સ્નેહ કરે છે તથા જ્યાં રાત્રિ પડતાં મુનિજનોનાં હૃદય વિના અન્ય સર્વ અંધકારમય યથા ગય છે—એવા વનમાં વસના, આખો દિવસ જન-વજનમાં અને પ્રશાન્ત શ્રમકારી વ્યાપારોમાં ગાળના ન્હાપિ જનોના, શાન્ત છતાં પણ ઉદ્ધાગી જીવનનું વર્ણન ધણું મનોવેધક છે ”

આ કથા લખાગે આટલાં બધાં સર્વ થયાં તે છતાં તેના ઉપરની પ્રીતિ દેશે દેશમાં ૯૭ એવી તે એવી છે એ સિદ્ધ કરવા મેં મિસ રીડીંગ લખે છે કે:—

“આણુ ચતરજીએ ઈ. સ. ૧૮૭૧ માં હુર્ગેશનંદિની નામે અનિહાસિક નવન કથા લખી છે તેમાં તેઓ અકબરના સમયનું વર્ણન આપે છે તેની અંદર કથાની નાયિકા પોતાના અંતર્ગૃહમાં કાદમ્બરીની અદ્ભુત કથા વાંચતી હતી એમ જણાવેલું છે.”

આણુભટ્ટના સંગ્રહમાં તે લખે છે કે:—

“હુર્ગેશનંદિમાં લખ્યા પ્રમાણે માલ્યાવસ્થામાંજ કવિની માનાને સ્વર્ગવાસ થયો હતો અને એના પિતાએ એને અંતરના ઉમળકાથી ઉછેરી મ્હોટો કથો હતો. નિઃસંશય આ વાતના સ્મરણથી જ કવિએ કાદમ્બરીમાં વૈરામ્પાયન (શુક)ના પિતાના નિઃસ્વાર્થ પ્રેમનું નિરૂપણ કર્યું છે.”

મિસ રીડીંગે પોતાના ભાષાન્તરમાં કોઈ કોઈ સ્થળે બીજા કવિઓના વિચાર આપણા અંધારના વિચારનેજ મળતા આવેલા જણાવેલા છે તે ધ્યાન આપવા યોગ્ય જણાય છે.

વૈરામ્પાયન (શુક) પિતૃ મરણ પછી જે તમાસ દુશ્વળતાં મૂળમાં પ્રવેશ કર્યાનું જણાવે છે (પૃ. ૪) તેની શાખાઓની વચ્ચે વચ્ચે દિવસે પણ અંધકાર વાપી રહેતો હતો એમ કવિએ વર્ણવેલું છે. આવોજ વિચાર ઈમસેનના ‘અનુભવ’ ઉપરના નિબંધમાં નીચેના શબ્દોમાં જણાવેલો છે:—

“Sleep lingers all our life-time about our eyes, as night hovers all day in the boughs of the fir-tree.”

તારાપીઠ રાગને ચિતરથે અંદાપીઠ તથા કાદમ્બરીનો રામમહોત્સવ કરવા પોતાને મદિર આવવા આમંત્રણ કર્યું (પૃ. ૨૬૬) સારે તેમણે ઉત્તર દીધો છે કે જ્યાં નિરતિરામ સંપ્રસુખ મળે તે જ વન છતાં પણ ભવન સમજવું. આ જ વિચાર નીચેની શ્રેદર કવિતામાં આર્નોલ્ડ કવિએ પણ દર્શાવેલો છે:—

“Oh, where the spirit its highest life hath led,
All spots, match'd with that spot, are less divine.”

કથાની વસ્તુ-સંકલ્પના સંગ્રહે, મુખ્ય પાત્રો મંજુષે, આણુભટ્ટની મૈત્રી સંગ્રહે, અને એ આદિ અન્ય વિષયો સંગ્રહે જે કોઈ આ અંધ કરનારે જાણવા યોગ્ય લખેલું છે તેનો ઉતારો આ સ્થળે આપતાં લંબાણુ વધારે ચર્ચ બન્ય તેથી તે પ્રથમ આરતિની પ્રસ્તાવનામાં યોગ્ય સ્થળે ટીકા રૂપે ઉમેરવામાં આવ્યું છે.

૧. મૂળ અંધમાં જે આવી આવે છે (પૃ. ૧૦ તથા પૃ. ૧૩૪) તેનું ઉચિત ભાષાન્તર પદ્યમાંજ મિસ રીડીંગે કેવી રીતે કર્યું છે તે જણાવવાની વાંચકારને સદૃઢ હતુકાના યાચ એકું છે તેથી તે નીચે ક્રમમાં છે:—

“The bottoms of your former's quivers now remain,
Keeping a fast of idle and empty.”

ઐતિહાસિક ગ્રંથો આપણી પ્રાચીન સાપાઞા યજ્ઞાન થોડા રજામય છે, અને તેવા થોડા લખનારાઓમાં એ શ્રીમદ્ માયુમદનુ નામ વડે શ્રી રહે છે, તેથી હાલના ઈંગ્રેજ વિદ્વાનો પણ તેને બહુ માન આપે છે. મિ વિન્એન્ટ એ ક્રિમય નામના ગ્રંથકારે દમગુજાજ
"The Early History of India from 600 B C to the Mohammedan Conquest." એ નામનું કાગળી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાં આપણા ગ્રંથકર્તા અમી નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે —

“શ્રી હર્ષદેવના દરબારમાં વિદ્વાન મહાજને રાજા વનાર બાણ નામે જ્ઞાતા હતા તથા પોતાના આશ્રયદાતાના પરાક્રમેની પ્રશસાની એક અદ્ભુત કથા લખેલી છે; તે ધર્મીજ અમતકૃતિ ભરેલી કૃતિ છે અને તેની અદ્વના વર્ણન ધામજ અન્યથા ભરેલા તથા આબેહુમ છે.”

આ જ હર્ષચરિતના ઐતિહાસિક ઉપયોગિના વિષયો જોઈ મિ ક્રિમય લખે છે કે —

“આ વર્ણન અર્થથી વધારે પ્રખ્યાત થયેલું પુસ્તક — “શ્રી હર્ષચરિત” નામે છે તે બાણ દ્વારે જ. સ. ૬૨૦ ના અરસામાં પોતાના સ્વામી અને આશ્રયદાતા, આણેશ્વર તથા કનોજ ના-હર્ષદેવની પ્રશસાને અર્થે રચેલું છે તેની અન્ય પ્રાચીનકાળના રીતિ રિવાજો તથા સમકાલીન ઐતિહાસિક ઇતિહાસોના નાદ વર્ણન આપેલું હોવાથી તે અત્યંત ખાજ ધરોત્ત કિમ્બી થઈ શકે છે.”

આ સખધમાં બીજે તથા પછી તેઓએ જણાવ્યું છે કે —

“જો સૈદાના પાંચમા અર્ધ ભાગનો ઇતિહાસ લખવામાં સાધનના અભાવથી જે મુશ્કેલીની શુભાશુ નહે છે તે, સાતમા સૈદના પ્રારંભના સમયમાં નહતી નથી. આ વર્ણનના સખધમાં સામાન્ય રીતે મળી આવતા લેખ તથા સિક્કાઓ ઉપરાંત, સમકાલીન બે ગ્રંથોની મદદ મુભાગે સુવખ છે. તે દ્વારા, ભરતખડ આખાની તે કાગળી રાજકીય રીતિ ઉપર ધણે પ્રકાશ પડે છે એટલુંજ નહિ પણ આળીશથી વધારે નાં મુખી ઉત્તરમાં સાર્વભૌમ શાસન અવારનાર મહારાજ શ્રી હર્ષદેવના રાજ સમયે ધણી નિશ્ચાસ થોગ દફીકત મળી આવે છે

Bathed in salt tears, of pearl wreaths all forlorn,
 Scorch'd by their evil hearts' too close neighbourhood.”

“A harvest on the Muzra lake,
 Lured by a crooked treacherous shrike,
 My heart is led in weary chase,
 Lured by that pearl wreath of thine.”

૧ મિ ક્રિમયના ઉપર જણાવેલા ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૨૦૬

૨ “I remember the country surrounding the city of Hancsir (*Shan-sir*?) has been long known, known as the Land of Kuru (*કુરુ*) and famous as the battle-field of legendary heroes.” —Page 282

૩. મિ ક્રિમયના ઉપર જણાવેલા ગ્રંથનું પૃષ્ઠ ૧૫

આગામી પહેલો, ચીનાઈ વાત્રાણ લુએનસંગના પ્રવાસના વર્ણનનો અમૂલ્ય ગ્રંથ છે. એઓ ઈ. સ. ૬૩૦ અને ૬૪૫ ની વચ્ચે હિંદુસ્તાનના લગભગ બધા ભાગમાં ફરી વળ્યા હતા અને પ્રત્યેક રાજ્ય તથા પ્રાન્ત સંબંધે એમણે ઓછીવધતી સૂક્ષ્મ દષ્ટિથી પોતાનાં અવલોકનની નોંધ લખેલી છે. આ ઉપરાંત એ વાત્રાણના જીવન ચરિત્રનું ઉત્તાન્ત એમના મિત્ર હુવની-લીએ લખેલું છે તેમાંથી પણ કેટલીક વિશેષ વિગત મળી આવે છે. જીએ ગ્રંથ શ્રીમદ્ બાણ-ભટ્ટનું રચેલું શ્રી હર્ષચરિત છે. એઓ જાતે બ્રાહ્મણ હતા અને શ્રી હર્ષદેવના દરબારમાંજ રહેતા હતા તથા એમના આશ્રયનો પ્રસાદ પામ્યા હતા. આ ઉપરાંત ચીનાઈ ઐતિહાસિક ગ્રંથોમાંથી પણ કેટલીક અગત્યની તથા કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરે એવી વધારે હકીકત મળી આવે છે, અને આ બધાં સાધનોનો ઉપયોગ કરવાથી, શ્રી હર્ષદેવના રાજ્યના બતાવેલું આપણને જે જ્ઞાન મળે છે તે, ચંદ્રગુપ્ત, મૌર્ય અને અશોકને બાદ કરતાં, જીએ સર્વ પ્રાચીન હિંદુ રાજ-ઓના સંબંધની માહિતી કરતાં ઘણું દરજ્જે યથાર્થ અને સૂક્ષ્મતામાં અદીઆતું છે. ”

આ ઉપરથી મિદ્ થાપ છે કે બાણભટ્ટનો શ્રી હર્ષચરિત નામનો ગ્રંથ ઇતિહાસ-રૂપે પણ સુપ્રસિદ્ધ છે.

મિ. રિમથ સાહેબે બાણભટ્ટના સમયનો ઇતિહાસ લખ્યો છે તેમાં શ્રી હર્ષ રાજાના રાજ્યનો વિસ્તાર, તેનો અક્ષય ભંડાર, તેના સૈન્યનું અપરિમિત બળ, તેના રાજ્ય કારભારનું બંધારણ, તેની ધર્મપરાયણતા, મહાતુભાવતા, ઉદારતા, મહાવીરતા, અને ગ્રંથ પાલન કરવા-માં તેની દક્ષતા, આદિ અનેક વિષયો ઉપર સંપૂર્ણ વિવેચન કરેલું છે. તે જોનાં એમ લાગે છે કે આપણા પ્રસ્તુત ગ્રંથમાં અમુક સ્થળે આપણને જ્યાં અતિશયોક્તિનો દોષ આજ સુધી ભાસતો હતો ત્યાં આપણેજ દોષ હતો પણ ગ્રંથકારનો નથી. દષ્ટાન્ત રૂપે, શ્રીહર્ષ મહારાજ દિગ્વિજય કરવા નીકળ્યા તે અગમના તેમના સૈન્ય-બળ સંબંધે મિ. રિમથ સાહેબ લખે છે તે વાંચિયે:—

“શ્રીહર્ષદેવનાં બાંહેને અશ્વાધારણ વિદ્વતા સંપાદન કરેલી હતી અને જૌહ્વ ધર્મ સંબંધે ધણું જ્ઞાન શેજળું હતું. તેમને પાછાં પોતાને ત્યાં લઈ આવ્યા પછી તેઓએ આખા ભરત-ખંડને એક જ નીચે લાવવાના, પુખ્ત વિચારથી નક્કી કરેલા ઉદ્દેશથી દિગ્વિજયને માટે યદ્યપર બ્યવસ્થિત યોજના કરવામાં પોતાના શક્તિ અને ઉત્સાહનો ઉપયોગ કર્યો. આ રીતે તેમની પાસે ૫૦૦૦ હાથી, ૨૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર, અને ૫૦,૦૦૦ પદાસનું સૈન્ય હતું.

* * * * *

આતું મોટું જંગમ અને હયાનક સૈન્ય લઈને તેઓએ ઉત્તર હિંદુસ્તાનના તમામ પ્રદેશ જીતી લીધા; અને એમના સમકાલીન ચીનાઈ પ્રવાસીના ચિત્રમય શબ્દોમાં કહીએ તો તેઓ સર્વ વિપરીતોએ વશ કરતા કરતા પૂર્વથી પશ્ચિમ સુધી ફર્યા; હાથાઓને કાઠિ દકારો પ્રસાધન ઉતારી નાંખેલા રહેવાનો તથા ચોદાઓને શસ્ત્ર, કવચ આદિ દૂર કરીને બેસવાનો વારો આવતોજ નહિ. સાઝપાંચ ધર્મ યથાં એટલામાં તો એમણે તમામ વાયવ્ય પ્રાંતોને તથા બંગાળના પણ કેટલાક વિભાગને પૂરેપૂરા જીતી લીધા અને તે સમયે એમનું સૈન્ય-બળ એટલું વૃદ્ધિ પામ્યું હતું કે તેઓ ૬૦,૦૦૦ હાથી અને ૧,૦૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વારનું લશ્કર રણ-સંગ્રામમાં લાવી શકતા. ”

- ૬૦,૦૦૦ હાથી અને ૧,૦૦,૦૦૦ ઘોડેસ્વાર !! આ મહોટી સંખ્યાનો વિચાર કરતાંજ આપણને લાગે છે કે બાણભટ્ટે ચંદ્રાપીડના દિગ્વિજય પ્રસંગે સૈન્યના પ્રમાણનું વર્ણન કર્યું છે (૫૪ ૧૦૪ થી ૧૦૮) તે અનિશ્ચયોક્તિ નહિ. પણ સ્વભાવોક્તિજ છે. એટલું જ નહીં બળ આણતું હશે ત્યાં શો બળભળાટ થયો હશે, શી હદગાહદગી મચી રહેતી હશે, કેટલી બધી ધૂળના ગોટગોટ ઉડ્યા હશે-એ આપણે સમજી શકીએ એમ છે; અને બાણભટ્ટે વર્ણવ્યું છે તે કલ્પન નહિ પણ પોતાની દૃષ્ટિએ જોયેલુંજ વાસ્તવ્ય છે એ હવે સિદ્ધ થાય છે

શ્રી હર્ષદેવનો રાજ્ય-વિસ્તાર કેટલો મહોટો હતો અને કેટલા બધા નાના રાજ્યો તોમને નમતા હતા એનો વિચાર આપણને નીચેનાં મિ. સ્મિથનાં વાક્યોથી આવે એમ છે:-

“ એમના રાજ્યનાં છેવટના વર્ષોમાં શ્રી હર્ષદેવનો અમલ નેપાળ સહિત ગંગા નદીના આખા જલ-પ્રદેશ ઉપર, હિમાલયથી તે નર્મદા મુખી-અરવે પ દરિયા સુધી વ્યાપ્ત હતો. પ્રત્યેક રથનાં રાજ્ય તો સ્થાનિક રાજ્યોના સક્ષાતતા, પરંતુ પૂર્વમાં ફર આવેલા આસામ (કામરૂપ) દેશનો સુધાનિ પણ આ આર્યસૈન્ય મહાગમનના શામનને અનુવર્તનો અને છેક પશ્ચિમમાં વેલ્લીપુરનો રાજ પણ એમના અનુયાયી કવે રહેતો ”

તારાપીડના રાજ-ભવનની શોભા વર્ણવવામાં નયા ચંદ્રાપીડની સાથે રહેનારા રાજપુત્રો વગેરેનું ચિત્ર આપવામાં બાણભટ્ટે મહારાજા શ્રી હર્ષનાજ રાજ-ભવનનું અને તેના સુવશજ સાથે રહેતા સામન્ત વર્ગનું વર્ણન આપ્યું છે એ સમજતું હવે કરિત નથી.

આટલા મહોટા વિસ્તારવાળા રાજ્યનો કાર્યભાર હાલના ઇમેજ રાજ્યમાં આપણે અનુભવીએ છીએ તેવાં સંવ્યવહારનાં નયા સુખનાં સાધન વિના પણ કેવી સારી રીતે ચલાવવામાં આવેતો હતો અને પ્રજા ઉપર કર-ભાર કેટલો ઘોડો હતો એ આપણને નીચેનાં મિ. સ્મિથ સાહેબના ‘શંખો’ ઉપરથી જણાઈ આવે છે:-

“આ વિસ્તીર્ણ રાજ્યને વશ રાખવા માટે શ્રી હર્ષદેવ = વિશ્રાન્ત ઉત્સાહ યુક્ત પોતાની જાતની દેખરેખ ઉપરજ આધાર રાખતા. તે કામ માટે તેમણે કોઈ કેળવાયેલું અધિકારી-મંડળ રાખ્યું ન હતું. માત્ર વર્ષાઋતુમાંજ સૈન્ય માટે મહોટી જાવણી રાખીને ફરવતું બની શકે તેવું ન હતું. તે ચિત્રાય વર્ષના તમામ ભાગમાં તેઓ નિરતર ફર્યાજ કરતા, દુષ્ટોનો દંડ કરતા અને સદ્ગુણીઓની સેવાનો બદલો આપતા. મોગસ બાદશાહો વાપરતા અને આજ ઉંચા ઇમેજ અમલદારો વાપરે છે તેવા, સુખનાં સાધનથી ભરેલા તંત્રીઓ તો તે વેળા બનતા ન હતા, તેથી શ્રી હર્ષદેવને પ્રત્યેક મુકામે જશની ડાળીઓ તથા બરચોથી રમેલા, પ્રવાસ માટેના મહેકથીજ સંને પામવો પડ્યો હતો. યુકામ ગાય લાગે તે બંધાતો તે ઉપડે કે ત્યાંનો ત્યાં બાળી મુકવામાં આવતો હતો. ”

“ શ્રી હર્ષદેવના રાજ્ય બંધારણ સંગ્રહે સુએનસંગનો સારો અભિપ્રાય બંધાયો હતો. દયાદૃષ્ટિથી પ્રજાનું કલિત સચવાય એવાં ધોરણો ઉપરજ તેનો આધાર હતો. રાજ્યની ઉપજનો સુખ્ય આધાર આવસા જમીનના વેરા ઉપર હતો, અને તે કુલ ઉપજનો ૬ ગણ્યોતો હતો. અધિકારીઓને તેમની સેવાનો બદલો જમીનની બક્ષીસથી અપાતો. સાર્વજનિક કામ માટે લેવામાં આવતી મજૂરીના પચ્ચ પૈસા અપાતા, કરનો ભોજો ધણે ધોરે હતો. પ્રજા

પાસેથી વેડે પણ જુજ લેવાની અને ચિત્ર લિપિ-ધર્મનાં ખાનાંના નિલાન મટે ઉદારતાથી મ્હોટી રકમો ખેરાનમાં અવતી. * * * * * હાલે ગુન્દા થોડાજ થયા. હલકા ગુન્દાની સગ દંડથી થતી. જળ, અગ્નિ, પુના અથવા ત્રિષ એ સવ શોધવાના યોગ્ય ઉપાય તરીકે ધણું માન પામતાં, અને આ રજાંથી માર્ગ પ્રદાસીએ પણ તેને સંપત્તિ આપેલી છે.”

ઉપર જણાવેલાં દિવ્ય (Oracles) વિશે બાલ્યબદ્ધે પણ આ અંચમાં ધણું સ્થળે ધસારો કરેલો છે.

તે સમયે વિદ્યોનો પ્રથમ દેવો અને કેટલો હવે, ઐતિહાસિક વૃત્તાન્તોની કેવી નોંધ રખાતી હતી, શ્રી હપદેર પે ને કેમ વિચિત્ર ગુરુઆઠી પંડિત અને કવિ હતા,—ધર્મ—સંપ્રદાયો, ધર્મશાળાઓ, પાઠશાળાઓ, ઔપધ્યયો, તથા મત્ત્ય ને વિગેરેની કેવી ગોઠવણ અંતરત પ્રજાના મુખને મટે નેમણે કરી હતી—એ સંસ્કૃત વર્ણન કરતાં મિ. સ્મિથ લખે છે કે:-

“જાહેર જન વે ને ને” પ્રત્યેક રિસખમાં સરકારી દફતરમાં ખાસ આધિકારીઓને હથે રખાનો સરા અને જોડ બરાવો તથા અવિરોધ અને મુલગના પ્રમણે ને. ને. હરવો એજ એરને ધર્મ દનો મ્હોટા ઐતિહાસિક તથા લખનારો આ રતે. આધાર નિશક લેના હશે, પણ આજ કાળને નમુને હાથ અવે એમ નથી.

“કેળાણીને પ્રથમ ધણી રિત્તરમાં પો હજ, નેમ્ને એ વિશે કરીને અલગે માં અને ઔદ્યવના અધુરે પાં એ નો અણ છે; અને રાજ્ય તરારી પગ વિશાને માન મળતું હતું. શ્રી હપદેર પે ને ને ને કર કરનારાની કરનાર હતા એટલુંજ નહિ, પણ. જાને લેખાકામાં અપ્રતીય જે નવી આવે એકાદાખ ન ગંધકાર હતા. અકગણ શાસ્ત્રના એક ગ્રંથ વપરાંત, આજ અરિતા મે ગવનાં તથા નાનકે એની કાપથી રચાયમાં કેટલાય છે, અને તે આખાં નહિ તો નેમણી ધણે હાથ પગ એમણે કાપેલા હશે એમ માનવને અચકવાનું નહિ રણુ નથી, કે રકે તે કાગળા મરવણે એ રાજ્યને ની કંઈ ખેડે ન હતી. આ માટેકે માંડુ નાગાં દિ નામ એક છે. નેડુ રાજ્ય એક મે વક મે દુકા ઉપરના લીવેલું છે અને તે આજ ખાજ ના નાજાજ અનુચાર લખાયે એક ઉત્તમ ગ્રંથ ગણાય છે, બાકી માં એ રતનાવલી અને પ્રથમદારીકા, બાબા કરે પે ના નાટક ઉપરથી લીધેલાં જણાય છે તથા વિચરે. તથા હબ્દોની સરના માટે ઘણી પ્રાંસાને પાત છે.

“પ્રામીએ, દરેક તથા રેડી મોન મુખને મટે અગ્રેક રાજના વખતથી સ્થપા-યકા થે રજે ધર્મશાળાઓ, અગ્રો તથા દાસા.ગાઓ આખા રાજ્યમાં બધાવામાં આવેલાં હતાં, તેમાં પણ ધર્મશાળાઓ તો મ્હોટા નગરે મા તેમજ આમડામાં પણ હતી અને તેની અપર અન્નગા અપાતુ તે ઉપરાંત, જેને જરૂર પડે તેને વગર કાકસરે યોગ્ય દવા આપવા માટે વૈદ્યોને પણ રાખામાં આવતા હતા. અગ્રેક મદરાજાનું અનુકરણ કરીને શ્રી હપદેરે અનેક પર્માદા સંસ્થા એ પાડી રચાવી હતી. નેમાંની કેટલીકમાં દિવ્ય એ ના દેવતાઓ ની પ્રતિષ્ઠા રખ હતી અને કેટલીકમાં જ દુધ મે પ્રવાણે દિવા થતી હતી. આ રાજ્યના રાજ્યનાં છેવટનાં સંધાં એક નવનાં મેંગેને તેમની કાને તથા વિગેર ગણે. અનંજર, મંદ સ્થપા-વમાં આજા અને હમણે રજુપે રચનાં—તેના પ્રત્યેક સો સો શીટ ઉચુ હતું અને તે

પવિત્ર મંથા નદીના કિનારા ઉપરજ બંધવામાં આવ્યાં હતાં—આ મુઠ્ઠે વાક્યનાં જ કોનાથી દબી ચક્રમાં નથી પણ એવાં બંધવામાં એ પણ પુરવતું કમ મગ્નું બહુ વર્તેલો પ્રયત્ન આ વખતે કમી થવા માંડેલો હતો તે. પણ તે તો સધુઓ થકી હતા અને મહાનાં મહેતારાઓનાંજ મંખ્યા લગભગ એ લાખની હતી આવી સધુઓનાં મહેતી વસ્તીને આ રાગના ઉદાર આશ્રય પ્રસંગે પ્રસંગે મળે એમાં શું આશ્ચર્ય ? ”

તારાપીડના રાજ્યમાં જન જનના લોક, જુગ જુગધર પાગાણ, સર્વે વચન. હતા એમ કવિએ ધજે રથએ દર્શાવેલું છે. તેથી ને સનદે હવા પેડે સર્વે મનમનો ધર્મ પાળવાની સ્વતંત્રતા હતી એમ મની શકાય છે, અને તે જ વાત મં. દિનર પણ જણાવે છે:—

“ ધર્મ પાળવાની અને માનવાની રીત સાનમ સૈક માં દિલ્હનાનમાં કેવી આવતી તેનું ચિત્ર એ સમયના અથકારોએ આપ્યું છે ને અ.શ્રાંક નક અને કુતૂ, લેલપાદક ગિગત થી ભરપૂર છે. શ્રી હર્ષદેવના કૃતમાંજ પ્રત્યેક જણ જેને જે ગમશે તે ધર્મ પાલન: એમના એક દરના ધર્મના નામે યુષ્મદ્ભૂતિ નાનપણથીજ દહ શિલ ન હતા તે બીજા કોઈ દેવો માનવાજ નહિ: એમના પોતાના પિતા સૂત્ર ન ન. અને પ્રદિવ્ય તેઓ ને દેવને અનુરક્ત હર્યે, માણેકના ગુર વાસગમાં રજા પછો ગુછે મૂળને (અર્થે) આપના: શ્રી હર્ષદેવનાં મહેતાં ભખ—મહેત દહદહનાં બંદ દનાં, આ નેઓ જે ને નાના કૃતના ત્રણે દેવ—શિવ, સૂત્ર ના જુદો પાત્ર અપાત્ર વગર જોયો મટે મોગ અર્થ મંદિરો બંધાવતા, પણ તેમની ઉત્તમવસ્થામાં બંદ ધર્મ ઉપર નેમને વિરોધ પ્રીતિ અર્પ દી.

“ આ પ્રમાણે રાજકૃતમાં જે મનમનો ધર્મ પાળાતી રહી નેત્ર માં આવતી હતી તે તે કળે ને દેવમાં આવતા મન મનનાંરોનું અદર્શ આ પશ્ચાત્તમજ દર્શ. બંદ મનનું બળ આવગના કરનાં કમી થઈ દર્શ નવાપિ સેકાં મન કાં ને બી અગ્રર થયે બગે અભુ રહી હતી. જન મન આવગે પણ એ કહે પોરાણિક મના જેવે ને કૌશલ ન દને. પુર મો ઉપર અસ્થ વધની જતી હતી. વગીરો થયે ભવ પુર ભૂમનાં દેવે ને મનને અને પ્રત્યેક સ્ત્રી પુર પોતાના મનગમના દેવ—શિવ. સર્વ, દિપ્ત્ય કે બીજા કેટલી આરાધના કરના પણ અથા સપસંધીને વસના, અને કેટલાક વગી એવા પણ હશે કે જે આ અપનિની પેડે સર્વ મુખ્ય મુખ્ય દેવતાઓને વારાધરની પૂજતા હશે. ”

મહાન અકબર બંદશાંકની પેડે મહારાજા શ્રી હર્ષદેવે પણ વિચિત્ર પ્રકરના ધર્મ સંબંધી મનો વિષે ચર્ચા કરાવવાનો શોખ હતો. અને તેથી તેમના રાજ્યમાં જીન વિશેષે દર દેશનાં પણ રહિનેનો સારો સત્કાર થતો હતો. અહીં ચર્ચાએ માં નેવ માં વિચારા બેદેન પણ આવીને તેમની પાસે વાદવિવાદ થાણુ કરતા ઉગાદી રીતે બેસાં હતાં. એ કારણથી એવ સિદ્ધ થાય છે કે પાછળથી મુસલમાન રાજ્યમાં જે જનનાની રીત દાખલ થઈ તે તે વેળા ચાલતી ન હતી. આ સંબંધમાં મિ. સ્મિથ જણાવે છે કે:—

“ અકબર બંદશાંકની પેડે શ્રી હર્ષદેવે પણ વિચિત્ર મનના ધર્મપ્રયોગની વચ્ચે ચર્ચા થતી સાંજગવામાં આવતે લેતા. * * * મુસલમાન રજા પાસ પડી આવે ને મહામાં રાખવાની જે રીત દાખલ થઈ ને પ્રાચીન દિલ્હે કયાં ચાલતી ન હતી પરંતુ તેઓને

અનેક પ્રકારની સ્વતંત્રતા હતી તે સિદ્ધ કરવા માટે એકજ દંડાન્ત પૂરતું થશે અને તે એ છે કે—આ મહારાજનાં નિધના બહેન તેમની પાસે બેઠીને આવી ચચાઓ તથા વિદ્વાન ધર્મવિદ્વાનોનાં ભાષણો સાંભળનાં, અને પોતાને તેથી કેટલો આનંદ થનો તે સમજ બહાનવતાં. ”

પ્રખ્યાત ચાર્લનીઝ પ્રવાસી હ્યુએનસંગ શ્રી હર્ષદેવના માનીતા ધર્મોપદેશક હતા. તેમની નિદ્વાનાએ શ્રી હર્ષદેવના ઉપર એટલી બધી અક્ષર કરી હતી કે તેમના ઉપર બીજા ધર્મના મનાન્ય ઉપદેશકો દૂરથી કરવાના છે એવું પોતાના સાંભળવામાં આવ્યાથી તેમણે હર્ષદેવ પીડાગ્યો હતો કે જે કાર્ક આ ધર્માપદેશને આંગળી પણ ચરકાડશે અથવા ઈર્ષ્ય કરશે તેનો સત્વર શિરચ્છેદ કરવામાં આવશે; જે કાર્ક તેમની વિરુદ્ધ બોલશે તેની છલ કાપી લેવામાં આવશે, પણ જેઓને એમના ઉપદેશનો લાભ લેવાની ઈચ્છા હોય તેઓએ અમારા ઉપર વિશ્વાસ રાખી જરા પણ ડરવાનું નથી.

આ જ મદાન ધર્માપદેશકનાં ભાષણો તથા તેમના સંવાદો સાંભળવાનો સર્વ કોઈને લાજ આપવા માટે શ્રી હર્ષદેવે પોતાની કનોજની રાજવાનીમાં એક ગમવર સભા ભરી હતી. તેનું વર્ણન મિ. સિમથ સાહેબ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

લીધે મોટો મેળાવટો કરવામાં આવે છે અને અમારો જો ભંડાર બેગો થયેલો હોય છે તે દરિયામાં તથા રાજ્યની સર્વ ધર્માદિ સંસ્થાઓમાં વહેંચી દેવામાં આવે છે તે હાલનો પ્રસંગ હોય છે.

“આ મેળાવટામાં સર્વ સામન્ત નૃપનિયો અને પાંચેક લાખ જેટલા લિખુક આને બેગો થયા હતા. તે ઉપરાન્ત ખાસ આમતલુ કરવામાં આવેલા આદ્યો તથા ઉત્તર દિગ્-સ્થાનમાંના પ્રત્યેક પંથના સાધુઓ તે જુદા. આ કામ પચોતેર દિવસ સુધી ચાલ્યું, તેને પ્રારંભ સર્વ સામન્તોએ પોતાના અસખ્ય લાથી, ઘોડા વિગેરે અદિત મોટા ભાગથી એક જવારી કાઢીને કર્યો. ધર્મક્રિયાઓ તે કરે ચાલતા વિચિત્ર વિવિધ મન મનાનરોને અનુકૂળ થઈ હતી. પહેલે દિવસે જુદાની પ્રતિપાતી આપના એક મડપા કરવામાં આવી અને સંખ્યાબંધ કિમ્બી વચ્ચે તથા આજુબાજુ ફાન કરવામાં આવ્યું. બીજે દિવસે સૂર્યની અો ત્રીજે દિવસે શિવની એજ પ્રમાણે આપના થઈ પણ તે પ્રમુખે વંચવામાં આવેલી બધીમો પ્રથમ દિવસના કરતાં માત્ર અર્ધાજ હતી એવે દિવસે પાદમના, પસદ કરવામાં આવેલા દશકુળર સાધુઓને દાન કરવામાં આવ્યું તેમા પ્રત્યેકો મો મેનામહેર, એક મોતી અો એક સુતરેલ વસ્ત્ર, તથા તેની સાથે મનગમતુ ખાનપાન, પુષ્પો તથા સુગંધી દ્રવ્યો આપવામાં આવ્યાં. પછીના વીગ દિવસેમાં આદ્યોના મોટા અમુતપત્રે નરપતિયે દાન કર્યું ત્યાર પછી નાસ્તિક મતના એટલે જૈન નિજેરને નામે ઓગળાયેલા જુદા જુદા પંથના અનુયાયીઓને દશ દિવસ સુધી દાન થયું. પછી તેટલાજ દિવસો દર દેગમાંથી આવેલા કિશ્કીને દ્રવ્યાદિક અપાયું. અને એક માત્ર દરિયા, નખામાં, નખામાં અો ખુમાં લગગતિ વિવિધ પ્રકારનું દાન કરવામાં આવ્યું.”

“આટલું કરવામાં પાંચ વર્ષનો મેગો કરેલો ભંડાર ખુડી ગયો અથ, ગજ અને સ્વરૂપની સંસ્કૃત મેશની વ્યવસ્થા જળગત્વા મારે અને રાજ્યનગર આદિના સંરક્ષણ અર્થે રાખયો જરૂરનો હતો તે વિન્ના બીજું કંઈ રહ્યું નહિ. આ ઉપરાંત આ બૂનારે પોતાો પહેરવનાં રત્નાચૂષ્ણો, વચ્ચે, માળાઓ, કાંડાં, કાનની દડીઓ, હાથના ખાતુ ધ, ગાળામાં પહેરવાના અને મુકુટમાં રાખવાના ઝગઝગતા હીરા તથા અન પદાર્થો પણ છટે હાથે આપી દાધ. આ સર્વ દાન કરી દીધા પછી તેણે પોતાની નહેન રાજ્ય ઈની પસેરો એક સાધ રણુ વખ રાયેતુ વચ્ચે માગી લીધુ અને તે પહેરીને દશે દેતાના છુદ્દ દેવે તી તેજે પૂજા કરી અને પોતાના ભંડારનો આ પ્રમાણે ધર્માદિ ઉપયોગ થયો જો. તેનું મન પ્રસન્ન થયુ.”

તારાપીડની રાજ્યથી, દાનશક્તિ, મહાનુભાવતા, મુક્તપરાક્રમ, ધર્મપરાયણતા, આનમ-સાગ આદિ વલ્લેવત્તામાં કાંચે શ્રી હર્ષદેવનું હાલ્યે જગતુજ સર્વ વર્તુલ્યુ છે એમાં સંદેહ હવે આપણને સંદેહ રહે એમ નથી.

મિ. સિમ્મ સાહેબ જાણે છે કે ચીન દેશના રાજ્ય સાથે શ્રી હર્ષદેવને સારો સંબંધ હતો:—

“શ્રી હર્ષદેવનો સ્વર્ગસ્થાન ઇ. સ. ૬૪૭ ની આજરે અથવા ૬૪૮ ના પ્રારંભમાં થયે. પોને રાજ્ય કરતા હતા ત્યાં સુધી તેમણે ચીનના આબાજ્ય સાથે ધમ્મો સારો સંબંધ રાખ્યો હતો. તેમણે એક આજુબાજુ ફાનને ચીનના સમ્રાટ પાસે મોકલ્યો હતો તે ૬૪૩ માં પાછો

આપ્યો સાચે નેની સાચે નેમના પ ને ઉત્તર લઈને ઝીનથી ગેક દુનમંજી પથુ આપ્યું હતું. તે નડળ હિંદુસ્થાનમાં ઘડે રાખત રહ્યું અને છેક દરબ માં ચીન જતા પાછું ફર્યું બીજે વર્ષે સાંગ-ચુન-મે જેઓ પ્રથમના દુનમંજીના અગ્રણીના દાથ નીચેજ હતા તેમને મુખી બનાવી ને એક નવું દુનમંજી નીચે સાચે ગાયે ચીનના મારાટે મોકલ્યું. પણ તેઓ મગધ પહોચ્યા ત પહેલાં તો શ્રી હરિશ્ચંદ્રે દેવાપત્ત પથે અને એનો સમય દાથ સંન્યતી લાગમ ઉપર ની ઉગી ગયો એટલે દેવના અ સંસ્થા ફેરવ્યું અને તેમા વળી દુનમંજીને લઈને વિશેષ નિર્ણય થઈ ”

આલું સાર્વજીમ સંન્ય જેમનાના જેવા મહારાજા શ્રી હર્ષ જ હતા અને નેમના મહારાજ પડી ગયું હતું પડી ગયું તમા નાના નાના સંન્યો મનન થઈને બેઠા તેથી દેવના સ્થિતિનો સ્વરૂપ વિષય થઈ ગયો એ પથુ જાણુસા થોડા છે

“મુનિવમનોએ આ દેવ હતી લીધી તેની પહેલાં ઉત્તરમા સાર્વજીમ સંન્ય કરનાર હિંદુ ગજાઈ મા ત્રી હાં દેવ હતા હતા તેમનો મહારાજ થતા લગતખડના ગત્યમા અધિ તટતા અટકાવી ગળનાર અને અધિ તથિય પડી ગયા જેઓ નેમના લયથીજ લટકાટ કરવા ને અટકી હતા હતા તે બહાર પડ્યા અને જાણુમે નાના નાના સંન્યોનો ખીચોડો ઉભો રહ્યો તેઓની વચ્ચે ગીમલાની તક રંગ નડી નહીં આવ્યાજ કમી અને તેને લીધે સિમ્મદ પથુ નાદોમાટે નિરતર સ્થાન હોયે ”

આ પ્રમાણે આપણે જોયું કે પ્રાચી મહારાજા શ્રી હર્ષના અમયમા આણુમટને તેમના માનીતા કવિ રૂપે તેમની સારેજ મેરુનું અને દરવા ફરવાનું થતુ હતુ તેથી તે કાળની જે નિરંજન સ્થિતિ તેમના નેનામા અ ને મે તેજુજ વર્ગન તેમણે પ્રજુન અંધમાં પ્રમગે પ્રમંગે ચિત્રવત્ આપેલું છે તે કવિ “ ગમ ના ત્ય ” ની પેઠે પ્રજા મુખે નુતી હતી અને કથાકાંક્ષ લામા તેમજ આપણા પાસમા મહુ અમર પડતી હતી એ પથુ આ પ્રથમાથી આપણે જોઈ નાજાએ છીએ તેના અનંદ મને તેજુ ઉપરે શીખડ નિદ્ર થાય છે.

કાદમ્બરીના વાર્તાના નવા સાર્વજીમ એટલું તો અવેશુજ છે કે આખો અથ શ્રીમદ્ ગાગમટ રચી શતા ન હતા પથુ ઉત્તર પ નેમના પુત્ર રમેજો છે આ તેમના પુત્ર એવા નિતરંગીય હતા કે તેમણે જેનાના પ્રજા ન પિતાના માત્ર પુત્ર રૂપેજ પ્રસિદ્ધિ પદમતાનુ પૂરવું પાડી જેના નામ પથુ અથ-કર્નાઈ હોવા મુદત દીડુ નથી આ નામ સનધે પ્રેક્ષક પીટ ને જોઈ કોઈ જાણુ છે અને ને ભાષુ નુ મ છુ હતુ એમ તેઓએ જાણુચુ છે. આ નામ મે મનુ નથી એ તો ગાથ કો મ જ લાગે કે તેમ જેનાનું નામ ભૂપલુ એટલુ દેવ ને પિતાનુ નામ તેની સારે જોડેનુ દેવ એ પથુ મધમેમનુ નથી એમ બીજું કોઈ નામ ને અમથે આવી મને લખાવાનુ જાણુતુ નથી આ મિત્ર ઉપર મહાર્ધ્યાન ઉદવપુત્ર “ નિરંજન રિયા દોન ” નામે કુન્દ-વન-વન-વન થા પડે જોડીકાક દીરાચ એટલે મ ૧૮૯૯ મા તેઓ જુનાગઢને પ્રામે આવ હતા લોકે એવુ હતુ તેનજે પ્રજા કે તેમની પામેજા પ્રજા અમર પડતી એક દમ્બરિયન પ્રજા છે. તે દમ્બરિયન કાદમ્બરીના કાર્તુ નામ નીચે પ્રજા મુદતે પુત્ર પુત્રિનદ થયેલુ છે—

ascribed to Bāṇa's son Palina. The name of the son is elsewhere given as 'huśan Pāna."

The exophora to the *Uttarabhāja* reads:—

સમાસેષં મહાકવેર્મદ્વાગસ્ય કૃતિ+કયા કાદમ્બરી સમ્પાદિતા
તારુલુના મદ્દ પુલ્લિનેન ॥ લિખિતા ચ મદ્દામોદરકેષ મદ્દ શંકરારાનં-
દાય ॥ સં. ૨૩ હ્યે જાત ૧૩ સ્વા ॥ ઓ શાકા. ૧૦૬૧ ॥^૧

કાદમ્બરીરમં પીત્વા કર્ણશૃંગિષ્ઠેન ચ ।

જનામૃતેન નિદ્રાતિ મત્તમત્તઃ પદેપદ ॥^૨

આરી રીને ઉત્તરધના કર્ણકું સાચુ નામ ગુર્જર પ્રાન સમશ લાવવાનું ગા ।
દિયપુરના પતિત ગારીશકરને છે, અને તેમણે મને આ ર.ળ માં સાહાય્ય કર્યુ તેને માટે
તેમના હું ઉપકૃત છું.

શ્રીમદ્ આયુલદની ગણના અસાધારણ પંડિતના નૈસર્ગિક કવિરૂપે કરતાં તેમના શ્રીહૃદય-
ચરિતના ઇતેષ જ્ઞાપનારના મરનાવનામા ।મ. ધી. બી. કાવેશ સાહેબ લખે છે કે:—

“ માત્ર ગદ્યન વિષયોત્તમ એમને શોખ હતો એમ નથી. જે કંઈ વિષયપ્રમ આ
ર.ળવેષક દોષ તે પણ શોધી કાઢવાની એમનામાં શક્તિ હતી; એમના સમકાલીન શ્રીપુરુષો
સ.થે એઓ સમજાવ ર.ખી રહ્યા; એઓ, હમ કરણી તેમજ કવિરૂપે વિખ્યાત છે. ”

પ્રસીદ્ધ મધન શૂકન સે યુવર જ રંદ્ર પીઠે અ પેલે બેધ ને કે ઈ સમસ્ત વાંચન રતા
વાંચવામાં અ હ્યે દરો તેને તેનું અગ્રધ માંબીય, લક્ષ્મીની સથે રહેલ હેમે નુ મિત્ર, ર.ળ-
કુલમાં ર.ળની સમીપ અરુણિશ રહેત રા અનુપાયાંબીએની અગ્રિય નદિ બે જાની રીતિનું
વર્ણન, એ અદિ એકું તે ચિત્તકર્ક જ્ઞાનું દરો કે તે અનેક વર મનન કરવનું મન થયા
ચિત્ત રથું નદિ દેવ. અ. ઉપરેશ નેકડે વર્ષ ઉપર અપયનું લખય છતાં અજ પશુ તે
અગ્રરથઃ સમ જ છે એ અનુભવસિદ્ધ છે, અને એ કે ઈ તેને અનુસરીને વર્ષે તેને જ.લ થયા
ચિત્ત. રહે જ નદિ એવે તે ચર્ચા ઉપરે.ગી છે.

છેલ્લું લખમાં “ The Adventures of Tintin ” નમે સુપ્રસિદ્ધ
ફ્રેન્ચ રચન લખનાર પ્રસિદ્ધ થયેલું છે તેમાં યુદ્ધીગીપન પુત્ર ટેસિએકપને અસાન મિત્રારી
રેલીએ મેન્ટે રનું રાધ રણ કરીને સત્ર તેની અથેન વસ રે વચી પ્રમમે પ્રમંગે ને સદપરેથ
કમે છે ને શૂકન સત્ર ઉપરેશની પ્રતિદ્વિ રા છે. અ. બંધમાં રખે પ્રમંગે ને જાવેને છે
તપ તેને સંપ્રદ કરીને અહીં ઉતરતાં વિસ્તર થલે ચર્ચનાર મટે તેમાંનાં કે.છ કે.છકે
વર્ણ્યે જ સદસ જાણ વજ સર અહીં અપનું ઉચિત થયુ છે:—

૧. ૧. મ. ૧૧૫૫

૨. ૩. અબીની કાંતિ અ. (જો. મદિય) હમરૂપી હમરૂપી પી પીરે ધોડાએ ૫૦ પદે
૫૦: (૧૩ ૫૪૩) મન જાને મુને નિદ્રા પદે એ

“ ખરી સુખી તે તેજ પ્રભ છે કે જોન ઉપર આના મનનું રાજ્યો રાજ્ય કરે છે, અને વિશેષ સુખી તે રાજ્ય પે નેજ છે કેમકે ને । ઉત્તરના વડે કરીને અનેક અદ્ભુત વન સુખી થાય છે અને તેના સદ્ગુણોને તેને ઉચ્ચતર પ્રકારનો આનંદ આપે છે. તેના રાજ્યનું રક્ષણ શિક્ષાના લક્ષથી નહિ પણ પ્રજાન પ્રેમથી થય છે અને તેના શાસનોને અધીનતાની લાગણીથીજ નહિ પણ આનંદથી સર્વ અનુવરત છે. ”

“ રાજ્યાસનને વીરભાર્ય ઢોલના કુટિન મનિન’ ઓ માર્ગોજોજ હોય છે પ્રમાણિકતા ત્યાંથી ખરી જાય છે. કેમકે તે એટલું સખ ન કરી । કે વાચક દર્શન પ્રવેશ કરા મન્નજી નથી. સદ્ગુણને પેતાના ગારવનું લાન હું । છે નથી તેને કારણે રતુ આવે લા. સુખી તે દૂરજ રહે છે. ”

“ તને જ્યારે ખીન્નઓ ઉપર અધિપત્ય મળે ત્યારે નું પણ તેમના નં વેજ ગિર્મ્યા, દીન અને દુઃખી છે એ વાત ખરી જરૂર નહિ, તારા નુ મ આપર. મજ તારા સુખ માનજો: તારી પ્રભ ઉપર પ્રેમ રાખજો; ખુશ, મનને રિજી રાજ, અને વદ સખજે કે મનુ વ જેટલે દરજે પેતાની મનોરતિવાને વરા કરીન તારાં સુખ’ રાખા વડે તલે દરજાં ત ને છે. ”

ઈશ્વરના એક બોધોદારસ નામે કૃષ્ણાનિનુ દરજાત આપતાં તેમાં લખે છે કે:—

“ પોતે ચક્રિતમાન છે અને આ સ્થિતિમાં ધણા પ્રકારના લાભ રહેલ છે એવું જ્ઞાન હોવાથી તે ઉન્નત થયો હતો. પોતાની વ મરના વે । મજા ને વરનુ જે વે નમીજ પડુ જો. એ એમ તે મ ને. અને કે ઈતલી મજા સા જરા પાણુ રિજી રતે એજ દેખાતુ તે તે રાખે લરાતે; એવે વખતે રિવક છુ કથી તેને સર. જા. વન સર્વ મેવાન આ નીવડના અને કૃષ્ણ રમ્મિ’ પમુ તેને રહેડી નાંડ. ”

પાછોમોલીઓનં નામે રાજાના દેવ દર્શાવતાં તે કહે છે કે:—

પ મોમોલીઓનનો દોષ એ દનો કે ને અનિ । રિજીરી અને પ્રમાણિક વનો ઉપર પણ વહેમ રાખતો; પ્રમાણિકતાના શુદ્ધ સ્વરૂપી અને વિદ્યુત આગર ॥ વચ્ચેને, કદ તે સમજી શકે નહિ. ”

સસવાદિત ને ઉપદેશ કરતાં અસચને તિ’કાર તેમાં નીચે પ્રા.જો દર્શાવેલો છે:—

“ કૃષ્ણની અસલતાજ. મ્હારે મન દેવતાઓની મગસ એ રનાર અને સર્વે મલ આમણ રાખવાને બંધ વણા પુ વને કોઈ રોમ પમુ ને જાને નહિ એવું માનવાને, પૂરત પ્રમાણ છે. અંતરતમાના અ દેવથી રિજી વન ર તેમજ મળે નાજા. રે દેવથી રાખનાર, દેવતાઓને અપ્રિય થાય છે અને પોતાનીજ દાનિ કરાં ને છે. ”

“ જે દેવતાઓ પોતાના હાથપૃથી તન સન્મારે ચડાવે છે તેઓ. તારાનાં વિશુદ્ધ. ઉદાર અને ઉન્નત સદ્ગુણુ નિરતર રાખીને, તેમનાથી આપી રક વ તેટલો ખરેખે તારા સત્કર્મ માટે આપો. ”

“ વૃષ્ટિની અવર મનુ થો કન્ટાં મેળના અનિવચ્ય મન મંજિતિ રે નદિ ગણુ, વિશેષ હાથપણ, વિશેષ ચાર્મશ્પી સદ્ગુણુ અ ॥ વિશેષ મકસિત વસરડે દોષ નેદો. ”

“જે શાસનોથી ડહાપણ, સદ્ગુણ તથા સુખ વધે તેના જેવું ખીન્ન કોઈ પવિત્ર ગણાવું ન જોઈએ, અને જેઓ તે શાસનોના અમલ ખીન્ન ઉપર કરતા હોય તેમણે પોતે પણ તેમને અધીન રહેવું જોઈએ.”

“મન વા શરીરના કોઈ બાધામયી ખીન્નઓના ઉપર જેણે વિજય મેળવ્યો હોય તેવા નરને શોધીશ નહિ પણ જેણે પોતાના ઉપરજ વિજય મેળવ્યો હોય તેને શોધજે.”

“ઉત્તમમાં ઉત્તમ નરપતિયો પણ જે દોષો દૂર કવવાને ધારતા હતા તેજ, ઘણી વાર ખુશામતિયાઓના મીઠા બોલથી ઠગાઈતે પોતે કરનારા યથ પડ્યા છે.”

“રાજવૈભવનો બહારનો ભલકો માત્ર મૂર્ખ જન તથા મિથ્યાભિમાનિયોનેજ મોહ કરાવે છે. સદ્ગુણના આદેશથી તથા પ્રભુની આજ્ઞાથી જે જે આચરણ વિરદ્દ હોય તેને સુચારુ ગણજે.”

“રાજલક્ષ્મી સુખચાન્તિને નહિ પણ અનેક અમકારી અંતરાયો તથા ભયને ઉત્પન્ન કરનારી છે એમ, હે પુત્ર, હું નક્કી માનજે, અને ત્હારા જેટલી હિંમત હોય તેટલી સામે લાવીને દુર્વિગારથી દૂર રહેજે, વિવશ-વાસનાને નિયંત્રિત કરજે અને મિથ્યા પ્રિયવાદીઓને નિરાશ કરજે.”

“શુદ્ધ સાત્વિક ગુણથી જેઓ અભણ હોય છે, અને મનુષ્યોની શુદ્ધિની તથા તેમના ચારિત્રની પરીક્ષા કરવાનું જેમનામા ડહાપણ નથી તેઓ અન્ધકારમાં પૂરાવધાઓની પેઠે પોતાનો માર્ગ શોધવા હમેશ ફાંફાળ મારે છે. તેઓ જો ઠગાય નહિ તો તેમનું સદ્-ભાગ્ય સમજવું કેમકે પોતાને શુ જોઈએ છીએ તેજ તેઓ સ્પષ્ટ અને પૂરેપૂરું સમજતા નથી, તેમ તે મેળવવા કંઈ દિશામાં પ્રવૃત્તિ કરવી તે પણ જાણતા નથી; માત્ર કંઠાની દ્રષ્ટિથી સર્વને જોવા એટલુંજ તેઓને જ્ઞાન હોય છે, અને તેમાં પણ જે કપટી જનો મિથ્યા વખાણ કરીને તેમને કુમારે લલચાવીને લઇ જાય છે તેમના ઉપર નહિ પણ, મલ કથનથી તેમનો વિરદ્ધ વર્તન કરે તેવા પ્રમાણિક જનના ઉપર તેઓ વધારે વહેમાવ છે.”

“તેઓ તો એવીજ આશા રાખે છે કે અમારે ગમતું સર્વ યતુંજ જોઈએ અને સૃષ્ટિના નિયમ પણ અમારી ઇચ્છાને અધીન રહેવા જોઈએ.”

“જે ડાહ્યા અને બતા માણસોએ, જનસ્વભાવનો અભ્યાસ કરવામાંજ પોતાનું આપુલ વ્યવહારું હોય છે તેવાઓની સાથેજ મનુષ્યોની અપૂર્ણતાઓ તથા શ્રેષ્ઠતાઓ સંબંધે વાતચીત કરજે. આથીજ તને, અમલજુતા પણ, ચારિત્રની પરીક્ષા સંદેશ શુદ્ધિથી કરવાનું આવડશે, અને ત્હારી પાસે આવતા જતા પ્રત્યેક જન પાસેથી ત્હારે કેવા કામની આચ્છા રાખવી તે સમજશે.”

“રાજ્યાભિષેક પછી જુ સર્વ સત્તવાન ચાઉં છારે પાછો કૃતયુગ પ્રવર્તારવાનોજ અનિવાર્ય રાખજે, સર્વનું કહેવું સાંભળજે પણ નિશ્ચય યોગનોજ કરજે, ત્હારા પોતાનો સદ્ગુણો કે ડહાપણ ઉપર પણ અંધ શ્રદ્ધા રાખીશ નહિ; તુ પોતે ઠગાઈ નહિ તેને માટે ડરતો રહેજે, પણ તું ઠગાયો છુ એવું લોકો જાણશે તો શુ યશ એવો ભય ગ્રામીન નહિ; પ્રભુ ઉપર પ્રેમ રાખજે, અને ત્હારા ઉપર તેમનો પ્રેમ થાય એવો એક પણ ઉપાય લેવાનું

બૂદ્ધીશનદિ; દેવતાઓનો ડર, એ ટેલીમેકસ, ત્હારા હૃદયમાં હંમેશ રાખજે; ત્હારો વદાલામાં વદાસો બંડાર ગણીને સદા તેને ત્હારા અંતરમાં પવિત્ર સ્થાન આપજે, કેમકે એ દશે તો તું ઝાઝાપણુ અને ન્યાય, શાન્તિ અને આનંદ, અમિશ્રિત સુખ, વિશુદ્ધ સ્વતંત્રતા, ઉપદ્રવ રહિત વૈભવ અને નિષ્કલંક કીર્તિ સંપાદન કરી શકીશ. "

શુકનાચના ઉપદેશથી જેવી ચંદ્રાપીઠને અસર થાય છે તેવીજ આ પુસ્તકમાં ટેલી-મેકસને પણ થયેલી દર્શાવી છે:—

" ટેલીમેકસ આ ઉપદેશ અવશ્ય કરતો ગયો તેમ તેમ તે તેના અંતઃકગણમાં ઉઠા ઉતરતો ગયો; જેમ કોઈ શિલ્પકાર પોતાને કોઈ લેખ દબે પછીની પ્રજાને માટે રાખી જવો હોય તે પિતૃભાંડોતરી રાખે છે તેમ આ બોધના ચબ્દો એના અંતઃકરણની સજીવ તખ્તી ઉપર કોતરાઈ ગયા સલના તથા શાણપણના પ્રસાદ રૂપે તે ઉપદેશ એક સૂક્ષ્મ જ્યોતિની પેઠે તેના અંતરાત્માના શુદ્ધમાં શુદ્ધ પ્રદેશમાં બ્યાપી ગયો, તેનાથી તેનું હૃદય આદ્ર બન્યું, અને તેને ઉજ્યુતા પ્રાપ્ત થઈ, અને કોઈ અવશ્ય દેવી ઉત્સાહથી પોતાનું અંતઃકરણ જાણે પીગમી જતું હોય એમ એને લાગ્યું "

જાખાન દુનિના આશ્રમમાં જેવી રીતે પરસ્પર વિરોધી સત્વો શાશ્વતિક વૈર લઈ દહને સંપથી રહેતાં હતાં એમ જણાવ્યું છે (૫ ૪૬) તેવી રીતે આ પુસ્તકમાં એક રથને પૂર્વ કાળની રિચતિનું વર્ણન કરતાં નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે:—

" પ્રત્યેક વસ્તુ જાણે દક્ષતા અને સુખી ભાસતી; વરુઓ ઘેઠાંની સાથે ચરિયાજીમાં રૂમતાં, અને સિંહ તથા વાઘ તેમનો શાશ્વતિક વૈરભાવ બૂદ્ધી જાળને ઘેઠાંની સાથે શાન્તિથી વિચરતા, એક ગોપાળ બાળ તે બધાને એકજ ટોળામાં, પોતાની લાકડીને વશ રાખીને ચરાવતો, અને કૃતકુમના આનંદનો અનુભવ કદખનામાં ચનો. "

સંગીતની અશર પણ પડીએને પણ થાય છે એ આપણા કવિપે સ્પષ્ટ રીતે જણાવ્યું છે. તેવાજ ત્રિચાર આ પુસ્તકમાં ૫. ૨૮ એ દર્શાવેલ છે:—

" જ્યારે તે પોતાનો લાંબો અંબો ઓઢતો અને હાથીદાંતની વીણા વગાડતો ત્યારે જંગલનાં રોંઝ, સિંહ અને વાઘ તેની પાસે આવીને એક કરતાં તે તેના પગ ચાટતાં; વનદેરીઓ પોતાના શુભ આવાસમાંથી આવીને તેની આસપાસ નૃલ કરતી; અને એમ પશુ, માની સકાતું કે વૃક્ષો તથા શિલાઓ ઉપર પણ તેના સંગીતની જાદુહરી ઝડપ થતી હતી. "

ચંદ્રાપીઠના ઈંદ્રાયુષ અથવા જેવાજ એક દૈવી અશ્વનું વર્ણન આ ગ્રંથમાં પણ આવે છે અને તે પ્રશ્ની રીતે ઈંદ્રાયુષના વર્ણનને મળતું છે એમ વાંચનારને જણાશે:—

" નેપ્ચ્યુને પોતાનું ત્રિચળ ભૂમિ ઉપર પછાડ્યું તેના ચબ્દ ચતાજ તરત તેમાંથી એક અશ્વ નીકળી આવ્યો; તેની અંગિા જ્વલંત અગ્નિ વર્ષાવતી હતી, અને તેના મ્હોંમાંથી નીકળતું શીઘ્ર સૂર્ય-પ્રકાશની પેઠે ઝગઝગતું હતું; તેની બાળ પવનમાં ફરફરતી હતી, અને તેના અપજ તથા સખજ પગ ભૂમિ ઉપર વિરંતર અવિરંત આઘાત જોરથી કર્યા કરતા હતા. તેની ગતિ રોકી શકાય એવી ન હતી, અને તે ચાલતો એવા વેગથી કે જાણે હવામાં ઉડતો હોય એમ લાગતું ને તેના પગ કર્યા પડે છે તે જણાતું નહિ. "

પ્રમાત વર્ણનમાં પણ એક બે રથને કાદમ્બરીમાંના વર્ણનનો આભાસ આવે છે :—

“અરુણની ગુનાખી આગળીઓએ પૂર્વેનાં સુત્રજુમ્બ દ્વારને ઉઘાડી નાખ્યાં સર્વના તેજસ્વી અશ્વો જદ્દનિધિમાંથી કુદતા કુદતા ઉંચે આવવા લાગ્યા, તેના ઝગઝગતા કિરણો આરે દિશાએ પ્રસરવા લાગ્યા તેની સાથે અધિકાર તથા તારક-મણુ અદસ્ય થતા ગયા.”

“અરુણે દર્શન આપીને સર્વ જન્મતર્માં ધોષ સહિત પ્રસિદ્ધ કપુરું કે ભગવાન સર્વ-દેવતાની સ્વારી હવે નીકળી ચુકી છે; તેથી તારાઓ ખીયારા ગભરાઇને બહીકના આર્ષાં લેમજ છળમાંથી પીડાતા, લેમના કિરણુ જોતાજ ઝાંખા પડી જઇને પોતાનું મ્હોં છુપાવવા મંડી ગયા, અને કેટલાક તો અગ્રાધ સમુદ્ર-જલમાં ડુબી જઇને અદસ્ય થઇ ગયા.”

આ પ્રમાણે આ અંશમાંથી પણ સાહિત્યના અભ્યાસીઓને બાલુભટ્ટના વિચારો માટે વિચિત્ર રીતે પ્રભાવો મળી આવે છે.

આ ભાષાન્તર ઉપરથી આજ વિષયના સારરૂપ અન્ય પુસ્તકો અને આ જ વસ્તુ સંકલનને અતુલસરીને તેના ઉપરથી નાટક તથા “હરિકથા” પણ રચવામાં આવ્યા છે એ મૂળ અંશની વૃદ્ધિ પામતી લોક-પ્રિયતાનાં ચિહ્ન જોઇને મને સ્વાભાવિક રીતે હાથ ધાય છે.

નામદાર મુંગઈ સરકારના કેસવણી ખાતાએ આ ભાષાન્તરને સાલોપયોગી પુસ્તક રૂપે સ્વીકારવાથી તથા મુંબઈ યુનિવર્સિટી સ્કૂલ શાષ્ટ્રનય પરીક્ષામાં અભ્યાસ માટે તે મૂળાયાથી તેને અધિક માન મળ્યું છે.

આ અંશ ઉપરની વાચક વર્ગની અભિરુચિ વૃદ્ધિ પામે અને બારમે વધે ઉદારોત્થાનિક વાચનારાઓનાં હૃદયમાં રમી રહેયું શ્રીમદ્ બાલુભટ્ટનું નામ અક્ષય કીર્તિ માન થઈ અવિયસ તથા અમર રહો એવી પ્રાર્થના સાથે પ્રસ્તાવના હું સમાપ્ત કરું છું.”

જુનાગઢ, પોષ સુદ ૧૦, સંવત ૧૯૬૪.

હં. હ.

મસ્તાવના.

(પ્રથમ આવૃત્તિની.)

"The first and the simplest emotion, which we discover in the human mind, is curiosity. By curiosity I mean whatever desire we have for, or whatever pleasure we take in, novelty. . . . Some degree of novelty must be one of the materials in every instrument which works upon the mind; and curiosity bleeds itself more or less with all our passions."

EDMUND BURKE, *On the Sublime and Beautiful.*

"Providential or self-chosen monotony of existence has, of course, its novelties in proportion. A great many lives seem to us to present no opportunities for anything new in the daily course of them, even in the humblest form of novelty; but those who live them do find variety enough to distinguish one day from another. Something unexpected, not to be calculated on beforehand, relieves monotony, stirs the blood, creates those little stimulants without which we could not live, or life would be a living death." *Essays on Social Subjects, Vol. II.*

સૃષ્ટિનાં નિર્માણ સમયે પ્રથમ ઉત્પન્ન થયેલા મનુષ્યના મન ઉપર, જગતની વિવિધ રચનાઓ જોઈ કેવી વિવિધ, અનિર્વર્ણ અસર થઈ હતી ! સતત નિયમિત જીવન કરનાર જોભેમય સૂર્ય, ચંદ્ર, તારા અને તેમની ગદન ગતિયો; અમાધ આગની રવાઓ, નાના પ્રકારના બલ્બરોથી ભરેલા, વિચાલ સમુદ્ર; પત્ર પુષ્પ અને ફૂલના ભારથી લગ્નિ જતી તથા અકસ અતિના પવનથી કંપનાં અનાંત શ્લેષી ઊગ્ર મધેશા-દુરથી મેધમાલા જેવા દીપતા—કેવા કૈવા પવંતો, અને તેમના અકકામાંથી અગમજ વહેતા વાંકા ચુકા કરણો; શ્રોત-દારી મધુર શબ્દ સહિત, આકાશમાં નિરાધાર અવસ્થાન કરતાં, નાનાં મોટાં, સુરોભિત પશ્ચિયો;—એ આદિના પ્રથમ દર્શનથી તેને કેવું અનુપમ સાનંદાશ્ચર્ય થયું હતું ? એ ના એજ સૂર્ય ચંદ્ર આદિ નિર્માણ-મેદ મનુષ્ય-વર્ગના કેટલા સ્વરૂપ ભાગનેજ તેવોજ વા તેનાથી જરા ન્યૂન પશુ આનંદ કે આશ્ચર્ય દાલ ઉપજાવતા હશે ? જનનાના મોટા સમુદાયને એ નિર્માણોમાં

૧. જણાવતાં આનંદ યાવ છે કે ઉપરના વિચાર પ્રજ્ઞાત અડિસનના 'સ્પેક્ટેટરમાં એક સ્થાને દર્શાવેલા વિચારની પ્રતિકૃતિ છે એમ મને હમણાં માલમ પડ્યું છે. જેમને આ વિષય (Love of Novelty) ઉપર અનિક સ્ટુટ ગ્રામ્જાન જોવાની છઠ્ઠા હોય ;

હવે કંઈ બેસવ વા મહત્વ લાગતું નથી અથવા ચોકું જ લાગે છે તે શું એ પદાયોના દોષ છે ? શું એમના પ્રસાદમાં કંઈ ન્યૂનતા થઈ છે જે આવી અવધીરજીને પાત્ર છે ? નહિજ. એ તો મનુષ્યના મનની લાંબા તા છે જે મહાન વિષયોમાં પણ, સંદર્શનને લીધે, દિવસે દિવસે ઓઝી મહત્તા જીવે છે, અને, આજીવિકાનાં સાધન પ્રાપ્ત કરવામાંજ અકર્મિય આપૃત રહીને, તેમના ઉપર ધટિન લક્ષ આપી વિચાર નહિ કરી ચક્રવાતી તેમને ઉચિત અહર આપી થકરી નથી.

પ્રખ્યાત દૃ. ગોતમસનના રાસેવાસના જેવી વૃત્તિ વિનાનાં મનુષ્ય જગતમાં વિરલજ છે । સ્વચક્તિ વા સ્વધન વડે અતિ આકાંક્ષાથી મંપાદિત કરેલા એક પ્રગરના સુખના વિષય થી આજ તુમિ થાય તો કાલેજ, તેની મોહક-ચક્તિમાં ન્યૂનતા થવાથી, મનુષ્ય વર્ગના મોટા સમૂહને તેથી અનુમિ થવા માટે છે. માનવીઓના—નેમાં વિશેષ કરીને યુવાનોના—મનની ઘટનાજ ઇશ્વરે જેવી કરેલી છે કે એકજ વસ્તુ, પ્રથમ તે જમે તેરી પ્રિય અને હૃદયાહ્વાદક હોય તોપણ કાલક્રમે તેનો પરિચય વધવાથી ધીમે ધીમે કંઈક સૌંદર્ય વિહીન, અરુચિકર અને અપ્રિય જેવી લાગવા માટે છે. જ્યાંસુધી તેની નવીનતા ત્યાં સુધીજ તેનો મોહ અને તે ઉપર ભાવ રહે છે. આ નિયમને અનુમરીને ધનાઢપો પ્રતિદિવસ નવીન પ્રકારના વૈભોમ તથા સુખ પ્રાપ્ત કરવાને પ્રયત્ન પરંપરા કર્યા કરે છે; પરંતુ જે આત્મિક સુખનો તેઓ અભિલાષ રાખે છે તે જ્યાંસુધી દૂર અને અનુપલબ્ધ હોય ત્યાં સુધીજ મોહજનક રહે છે; ઉપલબ્ધ થયું કે તત્કાલ અસંતોષ ઉત્પન્ન કરે છે. આ પ્રકારે સર્વ સામાન્ય સુખનો ભંડાર ખુટી જતાં તેઓ

તેમને (બી સકે તે.) એ પુસ્તકના ૪૧૨, ૪૧૩, અને ૬૨૬ એ જથ્થાપૂર્વક વાંચકની હું ભક્ષામશ્વ કરું છું અને એ પત્રોનો સાર પણ અત્રે આપવાનો અવકાશ ન હોવાથી માત્ર અલ્પ સાતજ નીચે ઉતારું છું:—

"A further advantage of our inclination for Novelty, as at present circumstantiated, is, that it annihilates all the boasted distinctions among mankind. Look not up with envy to those above thee. Soundings titles, stately buildings, fine gardens, gilded chariots, rich equipages, what are they? They dazzle every one but the possessor; to him that is accustomed to them they are cheap and regardless things: they supply him not with brighter images, or more sublime satisfaction than the plain man may have, whose small estate will just enable him to support the charge of a simple unencumbered life. He enters heedless into his rooms of state, as you or I do under our own poor sheds. The noble paintings and costly furniture are lost on him; he sees them not, as how can it be otherwise, when by custom, a fabric infinitely more grand and finished, that of the Universe, stands unobserved by the inhabitants, and the everlasting lamps of Heaven are lighted up in vain, for any notice that mortals take, of them. Thanks to indulgent Nature, which not only placed her children equally upon a level, but still, by the strength of this principle, in a measure preserves it, in spite of all the care of a man to introduce artificial distinctions." (ઈ સ. ૧૮૮૬.)

The Spectator.

૧. આ જ ત્રિયર "ટેલીમેકસ" માં દર્શાવેલો છે:—

"Thus do mankind by the perverse depravity of their nature

કેંક અસામાન્ય-અસામારિક-અનિર્વર્ણ્ય-સુખોપભોગની પ્રાપ્તિને અર્થે, ઉત્સુકતા દર્શાવે છે.
 ૧) પણ ઉપરનો નિયમ અપવાદ રહેતો છે એમ નથી. અભિપ્રયન વસ્તુએ—
 ૨) [ક્ષણે ક્ષણે યજ્ઞવતામુપૈતિ તદેવ રૂપે રમણીયતાયાઃ ।

એ વર્ણના અમુખારક્ષણે ક્ષણે નવા પામે એ વાચ્ય થી રીને રમણીય હોય, અને ઉપજોક્તમાં,
 અરેખેરા સંસક, ગ્રણમાલી તથા સંગ્રહ હોય તેા પ્રીતિમાં ન્યૂનાને ગદ્યે કાળે કરીને અવિ-
 કતા થઇને પરિણમિ તે 'રનેહ-સાર' અને છે.

સાંસારિક સુખમાં મનુષ્ય જનિના મહાદા વર્ગની અને કાવ્ય, કથા, ઇતિહાસ, આદિ
 સાહિત્યના પ્રેમમાં વાચક વર્ગની ઇતિ સમાન રહે છે "જન્મ, જરા વિપતિ, મરણ"
 અદિમાં પ્રત્યેક અત્કારિક નથા શોધકારક છતાં પ્રતિદિવસ દહિયો અર રહેવાથી સામાન્ય
 રણ જેવું લાગે છે, અને જે પ્રેમમાં એવા—આપણી સામાન્ય સ્થિતિ દર્શાવતા—વિષયો
 વર્ણવેલા હોય છે તેમના કરતાં જેમનું વસ્તુ (Plot) કાષ્ઠક ચિત્તાકર્ષક, અશ્રુતપૂર્વ, અદ્વ-
 શુત, અલૌકિક વર્તનાથી ભરેલું હોય છે એવા પ્રેમ ઉપર આપણને અધિક રસિ તથા
 પ્રીતિ થાય છે. મુશ્કેલ મહાકવિ વર્ણવેલું પણ કહે છે કે "આપણા સર્વેના મનમાં કેટલીક
 અવાચક ઉત્ક્રાંતિઓ—ગ્રામ વાસનાઓ—રહેલી છે જે લૌકિક વર્તનાથી સંગ્રહ ન થતાં અ-
 લૌકિકની વાંછના રાખે છે અને તેજ આહારની જેને આવરણકતા છે, આના સંપાદનને
 અર્થે એક કૃપાપુ દેવ આ પૃથ્વીના તથા મનુષ્યોના અંતઃકરણને અધિષ્ઠિત થઈ પડેલો છે, તે
 અદૃષ્ટ રહીને, આવા અનિચ્છ આનંદ આપતાં, સુખદ અસર કરતાં પ્રસન્ન રચવાની, જેઓને
 ઇચ્છના નથી, જેઓ જાણતા કે વિચારતા નથી કે આપણે શું કરીએ છીએ, તેઓને પ્રેરણા કરે,
 છે. આ અદ્વિજન કથાદિકનાં પુરવઠા દિવસવત્ પ્રકાશ પામી જ્યાં સુધી જગતમાં, મનુષ્યનું
 અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી તેની પ્રવ્રજન—અંતઃક્રિયા—વૃણુઓ સમાવવા શાર કાષ્ઠ પણ રહે
 અવરણ રહેવાનાં એ નિઃશંક છે."

૧) આ મહા કવિના સકારણ મન ઉપરથી તથા આપણા રવાનુભવથી સદાજ સમજાવે
 કે સાહિત્યની આ અદ્વિજન કથા (Romance) રૂપી આખાના અખ્યાસની ઘોડી પછી. આ-
 વસ્થાકતા છે ખરી. આ પ્રકારના સાધારણ અંશમાંથી પણ ઉપર કહેલી રવાનાવિક હૃદય-
 વૃણુની શાન્તિ રૂપી લાભ કોરે મૂકવા છતાં કેંક સાર (moral), જ્ઞાન અને બોધ મળી
 રહે છે તે પછી બાણભટ્ટ જેવા પ્રથમ વર્ગીય પ્રામાણિક કવિએ રચેલા આ, રવજાતિમાં
 સર્વોત્તમ પુસ્તકમાંથી તે પ્રાપ્ત થાય એમાં શું આશ્ચર્ય? અંચલી શોધક તથા રંજક શક્તિ
 નિશોધે કરીને વસ્તુ સંકલના ઉપર, અને રંમ-પ્રગથક, પ્રાઠ પણ સરળ, અનંકાર પુક્ત શબ્દ-
 ઇતિ (style) ઉપર આધાર રાખે છે આ પ્રેમની વસ્તુ-સંકલના કેવી અત્કારિક છે,

that which they have most desired as of no value the moment it is
 possessed, and torment themselves, with fruitless wishes, for that which
 is beyond their reach." (P. 431). (ઉ. સ. ૧૯૦૮.)

"Alas! What we have not is more to us than all we possess."
 (ઉ. સ. ૧૯૧૬.)

The King's Mirror.

અને તેનું રચના-પ્રદર્શન (demonstration) પ્રથમથી અથવા ધીમે ધીમે ન થતાં અત્યંત ચવાથી અથવા ધતિ સુધી વાંચનારનું, આગળનાં વૃત્તાન્ત જાણવાનું કુતૂહલ કેવું જાગૃત રહે છે એ વર્ણવવા કરતાં આ સાથે આપેલો કથાનો માત્ર સાર જાણવાથી પણ વધારે સમગ્રગે. એ સાર વાંચતા પહેલાં એક અગત્યની સૂચના વાંચનારને એ કરવાની છે કે એમાં મૂળ કથાના માત્ર કુંચા કુંચાજ કાઢીને મૂકેલા છે. હવે એ કુંચાજ જો નિરસ ન લાગતાં કાંઈક સંસ્પર્શ છે એમ તેની ધારણામાં આવે તો પછી મૂળ કથા—એમાં આમાના ધણું કરીને અત્યેક વાક્યને પુષ્ટિ કરવાને એક એક પૃષ્ઠ તો શું પણ કોઈ કોઈ સ્થાને સાત સાત આઠ આઠ પૃષ્ઠ નવા નવા રિચારોથી ભરેલાં જોવામાં આવશે—તેનો રસ કેટલો હશે એ કહી શકાય નહિ.

એ લઘુ મારની અંદર આખી કથાનો સમાવેશ કરવા જતાં કોઈ કોઈ સ્થાને વધારે જાણણુ યથા યથુ છે તથા કોઈ કોઈ સ્થાને છેકજ દુકાવનું પડ્યું છે, અને પ્રમાણની એ અનુનાધિકતાથી એમાં કથાનું યથાર્થ સ્વરૂપ સ્પષ્ટદેખાતુ નથી તોપણ એ ઉપરનાં, વાંચનારને કવિના અસાધારણ સંવિધાનચાતુર્ય રિશે થોડો ધણો રિચાર સહજ આવશે. હોમર જેવા કવિનાં 'દક્ષિણ' ને માટે હોરસે કરેલી ટીકા જો જાણીએ તો આ મંથના સંબંધમાં ત્રાણ પાડિયે તો એમ કહી શકાય કે એ પણ પ્રથમથીજ "વસ્તુના અપભ્રાંશમાં અપભ્રાંસે છે" (*rustles in medias res.*) અર્થાત્ મંથને આરંભે કથાનો આરંભ કરતો નથી પણ તોના મંથનાગમાંથીજ શરૂ કરે છે અને જેમ જેમ આગળ જાય છે તેમ તેમ તેની અગાઉના વૃત્તાન્તથી વાંચનારને મોહિત કરે છે. આ મુક્તિથી કરીને એ લક્ષ્ય-કાર્યનું ઐક્ય (Unity of Action) જળવી શક્યો છે; અર્થાત્ આખી વાર્તા સંબંધ રહિત જુદા જુદા વિભાગોની બનેલી છે એમ નહિ જણાવા દેતાં સંબંધ વિભાગોની બનેલી એક અખંડ કથા છે એમ દર્શાવવા રસમાં વૃદ્ધિ કરી શક્યો છે. કોઈ એમ માને છે કે મંથ-સાગરના તીર આગળ પ્રવેશ કરી, થોડી વાર દૃષ્ટિઓચરમાં તરતાં રલા પછી, વિસ્મયજનુ યથ જન્ય એટલા દીર્ઘ કાલ સુધી પ્રથમ પાત્ર (યુલ્ક) અનરાલે નિમગ્ન રહે છે, અને તેના વિશેનું કુતૂહલ ધીમે ધીમે નિઃશેષ થામી ગયા પછી (તે પાત્ર) પાછું સામે તીરે એકાએક પહોંચ આવે છે એ, કથા રચનાનો

૧. કોઈ અગત્ય-કથા-સાર માટે જુલો પ્રસ્તાવનાને અંતે.

૨. લક્ષ્ય કાર્ય—એ કાર્ય સાધવાનું હોય (અથવા નાશકારી) જે કથાના વર્ણવવાની હોય, તે એરિસ્ટોટલના મત પ્રમાણે નિહતનના 'પેરિપાટલ લોસ્ટ' ઉપર ટીકા કરતાં એરિસ્ટોટલનાં શબ્દો છે:—

"The first thing to be considered in an epic poem is the Fable, which is perfect or imperfect, according as the action which it relates is more or less so. This action should have three qualifications in it. First, it should be but one action. Secondly, it should be an entire action; and thirdly, it should be a great action." *The Spectator, Letter No. ૨૦૭.*

આ ઉપરથી જણાશે કે ઉપર કહેવા કાર્યનો પ્રથમ ગુણ એ છે કે તે એક હોવું જોઈએ અર્થાત્ કાળમાં કે કથામાં જુદાં જુદાં કાર્યો વા જુદા જુદાં વૃત્તાન્તો મરડી મચરડીને જેમ તેમ ગોઠવવાને બદલે સુમરિયા કરીને જો એવી રીતે ચૂંસવામાં આવે કે અથવા ઈતિ સુધી તેઓ નાશક અને નાશિકાના વૃત્તાન્તનેજ પુષ્ટિ આપી વાંચનારનું લક્ષ્ય તેમનાં ઐક્ય ઉપર દોડાવે તો તેની અસર ચમત્કારિક થવા વિના રહે નહિ.

નિરસતા ઉત્પન્ન કરતો એક દોષ છે, 'પણ આ મત પ્રતિપાદન કરનારાઓ એ એટલું તો સ્વી-
કારે છે કે એ યુક્તિથીજ, ઉપર કહેલા "કાર્યના એકમ" નું સંરક્ષણ થાય છે.

વળી આ અદ્ભુત જ્ઞતાન્ત એવો તો સુધટિત છે કે જો કોઈ પ્રતિજ્ઞા નાટકકર્તા મૂળ
વસ્તુને આધારે, મૂળનાંજ બાષણ રાખીને નાટક રચવાનું ધારે તો, અને પરિપૂજ્ય નિષ્ઠાસ છે
કે, તે નવીન, અમરકારિક, અને ચિંતાકર્ષક બની, વાંચનાર અને જોનારનાં મન અને ચક્ષુને
આહ્વાનિત કરી શ્રમ સફળ કર્યા વિના રહેશે નહિ. પણ આ અનુપમ વસ્તુ સંકલનાનું
માન બાલુભટ્ટની કૃપાનેજ આપતાં આપણે જો. પીટર્સનની કાદમ્બરીની આવૃત્તિ ની પ્ર-
સ્તાવના વાંચી જરા સંકેતો આપજો છિયે. એ પ્રસ્તાવનામાં એમ દર્શાવેલું છે કે:-સોમદેવ નામ-
ના કવિએ સંસ્કૃત પદ્યમાં રચેલા કથાસરિત્સાગર નામના અથર્વા નરવાહન હત તામે રાજ-
ને તેના મંત્રીએ કહેલી એક વાર્તા છે તેનું અને કાદમ્બરીનું વસ્તુ એકજ છે પણ બાલુભટ્ટ
(આશ્રય જણાશે તેમ) ઇ સ ના સાતમા સૈકામાં લખ્યો અને આ સોમદેવ બારમાં સૈકામાં
લખ્યો એટલે એ કથા ઉપરથી બાલુ કાદમ્બરી સ્વી હોય એ નો અસંભવિતજ છે પણ
સોમદેવ પોતાના અંધમાં કહે છે કે તે ગુણાદય કવિએ પૈશાચી ભાષામાં રચેલી બૃહત્કથાના
ચારનું સંસ્કૃત ભાષાન્તર છે. હવે આ બૃહત્કથા બૂનર સાહેબના મત પ્રમાણે પહેલાં કે
બીજા સૈકામાં રચાયેલી છે, વેગર સાહેબના મત પ્રમાણે આશરે છઠ્ઠા સૈકામાં લખાયેલી છે;
અને પીટર્સન સાહેબ એમ કહે છે કે બાલુ અને ગુણાદય 'પણ' કરીને સમ કાલિત કવિ હતા.
અને તેમ હોય તો પણ એટલું તો સિદ્ધ છે કે બાલુને બૃહત્કથા વિશે ખબર હતી. એટલે
તે બાલુની 'પૂર્વે' વા બાલુના સમયમાં લખાવેલી હોવી જોઈએ. આ બૃહત્કથા પણ (દૃ. પી-
ટર્સનના કહેવા પ્રમાણે) ગુણાદયની કલ્પનાથી રચેલી નથી. એણે તો પાછળના સૈકા વર્ષોમાં
આલેખી આવેલી વાર્તાઓને ભેગી કરીને માત્ર ગોઠવેલીજ છે. માટે જો કથાસરિત્સાગર-
માં આપેલી વાર્તા જોઈને પણ આપણે એમ ન માનિયે કે બાલુભટ્ટ એ બૃહત્કથા ઉપરથી
આ અથર્વા લખ્યો છે તો એમ ધારી શકાય કે જે વાર્તાઓ ગુણાદયે ગોઠવીને પ્રકટ કરી તેજ
વાર્તાઓ બાલુભટ્ટને પણ વિદિત હતી અને તેમાંથી એક અમરકારિક વાર્તા લઈ, યથારુચિ
તેને ફેરવી, તે ઉપરથી આ બધી પ્રમાણ ચણી હતી.

૧. કાદમ્બરી-જ્ઞતાન્તનુંજ "સંગીત સાધ-સભ્રમ" નામે નાટકમાં મરાઠી
ભાષામાં રૂપાન્તર થયેલું હમણાં મદારા જોવામાં આવ્યું છે તે ઉપરથી જણાય છે કે આ
વિચાર મૂળ અંચના બીજા તસિક વાંચનાના મનમાં પણ ઉત્પન્ન થયેલો છે. આ નાટક
રચવાને શ્રીમત શિવાજી મહારાજ હોલકર સરકારે રૂ. ૮૦૦નું ધનામ કાઢેલું હતું અને તેને
માટે જેટલા અંચો આ રૂપમાં લખાઈ આવ્યા હતા તેમાંથી રા ગોવિંદ બલ્લ ન દેવળનું
રચેલું નાટક પરીક્ષક મંડળીને સર્વોત્તમ લાગવાથી ઉપરનું ધનામ તેના કર્તાને આપવામાં
આવ્યું હતું ગુજર્ ભાષામાં હવે આવો પ્રયત્ન થયો કદિન નથી એટલે અને અથર્વા છે કે
મદારી કન્થા સ્વર સફળ થશે. (ઇ. સ. ૧૮૯૪)

૨. ગુણાદયની બૃહત્કથા તો હાલ કહી પ્રસિદ્ધ થઈ નથી એટલે તેમાંથી સોમદેવે
ઉતારો કર્યો છે એ માત્ર તેના લખના ઉપરથીજ માનવાનું છે.

૩. જુઓ ૫ ૧૫ ટી. ૬; ૫. ૪૮ લી. ૨, ટી. ૧. નરવાહનના રાજનું નામ પણ

ઉપર કહેથી વાર્તાના કથાસરિતસાગમાંથી ઉતારે પીટર્સન સાહેબે આપેલા છોડે તેમાં અને આપણા અંચમાં પાનેનાં તથા રચાનનાં નામ કેવલ જુદાં છે. ત્રિશિશને બદલે કાંચનપુરી; ચદ્રકને બદલે સુમનસ; ચડાલ કન્યાને બદલે મુકતાલતા નામની બિહ કન્યા; વૈરાગ્યાયન (શુક) ને બદલે શાસ્ત્રમંજ; (એ પણ સુમનસની પાસે તેના પ્રતાપ વિશે એક શ્લોક બોલે છે.) ત્રિધાટવિના ચાલમલી વૃક્ષને બદલે હિમાલય પાસેનું એક શહિગી તર; હારીતને બદલે મંરીચિ મુમિ, અને જાગાગિને બદલે પાલસ્ય; કિન્નપિનીને બદલે રતાકર-પુર; તારાપીડ અને વિલાસવતીને બદલે જ્યોતિષપ્રભ અને હર્પવતી; ચંદ્રપીડને બદલે સોમપ્રભ (સોમ ચંદ્ર; શુકનામ અને વૈરાગ્યાયનને બદલે પ્રભાકર અને પ્રિયકર; છંદ ધ્રુવ અશ્વને બદલે આશુભવસ (પણ એ કોઈ સાપ પામેલા મુનિકુમારનો અવતાર નથી); હેમકૂટ ઉપરનાં હંસ, ગંધારી અને તેમની પુત્રી મહાસ્વેતાને બદલે હિમાચલ પાસેના કાંચનામ નગરનાં પદ્મકૂટ, હેમપ્રભા અને મનોરથ-પ્રભા, સ્વેતકેતુને બદલે દીપ્તિમાન અને (લક્ષ્મીથી ઉત્પન્ન થયેલા) તેના પુત્ર રશ્મિમાન પુંડરીકને બદલે, કર્પિન્દવ જેવા તેના એક મિત્ર છે પણ તેનું નામ આપ્યું નથી; રશ્મિમાન મરણ પામે છે ત્વરે એના પણ સગીરને કેદ પુરુષ આકાશમાં લઇ જાય છે પણ તે (આજુબદે આપ્યું છે તેવા) કોઇ કારણ વિનાજ; કર્પિન્દવ જેવો મિત્ર છે તે પણ ઉડી જાય છે; ચિત્રાચને બદલે સિંહવિક્રમ—વિલાધરને; રાગ—મદિરા જેવું કોષ છે નહિ; કાદમ્બરીને બદલે મકરન્દિ; આમાં સોમપ્રભ વિલાધર-દેશ જેવા જવાની હઠા દર્શાવે છે (આપણામાં ઉલટું જ છે); સોમપ્રભ અને મકરન્દિકને પ્રીતિ થાય છે; સોમપ્રભ પરણવાની હાકલી, પાછો આવું છું એવું વચન આપી, સંબર્ન પોતાની ખુબરું કદવા જાય છે પણ ત્યાં પિતાનું પત્ર મળવાથી દેશ તરફ જાય છે; કેટલકને બદલે દેવજય; પત્રલેખા જેવું પત્ર ઉજ નહિ; એટલે સુધી જને કથાના પૂતાન્ત પણ અજા સમાન છે પણ અહીંથી કેવલ લિજ લિજ છે; અને ઉપરના ભાગમાં પણ બંધા બંધા બાજુબદે સુધારો—કે વધારો કર્યો છે તેમાં તથા હવે પછીના ભાગને બદલીને હાથ છે તેવો મનોરંજક કર્યો છે તેમાં કેટલી ઉડીભુલો કેટલું જનસ્વભાવનું અવલોકન ને જ્ઞાન, અને કેટલું રચના-આતુર્ય દર્શાવ્યું છે એ લખ્યા બતાવવા કરતાં વાંચનાર પોતાની મેજે સદજ સમજ સકરી—મકરન્દિકા,— સોમપ્રભના મથા પછી ત્રિહાતુર થાય છે અને પિતા માતાને દુઃખ દે છે ત્વરે તેઓ એને સાપ દે છે કે તુ સિંહ જાતિમાં અવતરજે. (II) પછી સિંહવિક્રમ (એનો પિતા) શોકથી મરણ પામે છે તે પુર્વ જન્મનાં પાપને લીધે શુક થઈ અવતરે છે (સુદ વાંચનાર! જરા વિચારી જુઓ કે આજુની ધનના કેવી સજલ પાયા ઉપર, કેવી સકાંજુ અને કેટલી અમરકાંકિ છે;) એ શ અગ જ શુક નિપાદના હાથમાં પડે છે તે પણ કારણ નિનાજ; સોમપ્રભ નગરમાં જઈને ત્રિપા-પ્રાપ્તિને અથે શિવની આરાધના કરે છે તે એને સ્વપ્નમાં કહે છે કે સુમનસ પાસે જો મા આવે છે જુઓ ૫ ૭૩ લી ૨૫, ૫ ૮૪ લી ૬. ૫ળા જુઓ શ્રાદ્ધ યતિત આરબે નીચેના ૩૩૩ ક.—

સમુદ્દીપિતકન્દર્પા કૃતગૌરીમસાધના ।

હરલીલેવ નો કસ્ય વિસ્મયાય વૃદ્ધકથા ॥

૧. જુઓ મુંબઈની આદિતીની પ્રસ્તાવના ૫ ૮૪-૮૫.

સિદ્ધાન્તમા આપી છે તે ત્હારી મક્કર દિકા છે અને તને જોઇને એનો શાપ અસ્ત થયે માટે લાંબા, વળા શિવજી મનોરથપ્રલાને પણ સ્વપ્ન આપે છે કે ત્હારે સ્વિમમાન સુમનસ ધરને અવતર્યો છે માટે લાંબા જમણ તો તને જોળખશે પછી ચારે જણ મળે છે સુમનસ મનોરથપ્રલાને જુએ જો એટલામાં આકાશમાંથી એનું પૂવ શરીર પડે છે તેમાં એ પ્રવેશ કરે છે ! શુકને પણ પક્ષી શરીરમાંથી તત્કાલ મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે (II)

આવા અસંબદ્ધ જોવા વૃત્તાન્તને નવીન રીતે ગોકરી, પૂર્વાપર સબધુક્ત કરી અતિ સૈષિક બનાવ્યો એ શુ જેવી તેવી કલ્પના અને જેવી તેવી સિયારણાનું કામ કહેવાય ? બાણ-શકુના દિવિ પ્રભાવે તો આ વૃત્તાન્ત રૂપી નિર્માસ અગ્નિ પજરમાંથી ઉપર તરી આવતાં જર્જરિત જેવાં નિસાર અસ્થિ દૂર કરી, પરીક્ષકની કસોટીએ ઉતરે એવાં તેમને બદલે બીજા સ્વચ્છ તથા બલવર્ધક નવા મૂકી “ માર્સ સુરિરાદિ આપી, ત્વચાથી ઢાંકી નાખી ” આણ મૂકી, તેને પ્રકુલ અને તેજસ્વી કોઈક અપૂર્વ શરીરના રૂપમા આપણી દષ્ટિ આગળ ઉપસ્થિત કર્યું છે, માટે મૃત શરીરને પુનરુજ્જીવિત કરનારના જેવુંજ માન આપણા હૃદયે એક રીતે ધરે છે એમ કહિયે તો ચાલે.

આ કથાના પાત્ર વર્ગની વ્યવસ્થા જોઈશુ તો તેમાં પણ કવિની અદ્ભુત શક્તિનાં ચિહ્ન જણાયા વિના રહેશે નહિ. એ તો સસ છે કે શુકના મૂખમાં આપી કથા મૂકવાથી તથા પ્રસંગોપાત આવતા ગગન-ગમન, આકાશ વાણી મૃત સજીવન આદિ, દિવ્ય વર્ગને ઉચિત, દૃષ્ટિયુગમાં અસંભવિત બનાવોવા કથાની અકૃત્રિમતા (reality) નું યાન ઓછુ થવાથી તેનો ચમત્કાર જરા ધરે છે ? પણ જેમ જેમ વાચનાર આગળ જાય છે તેમ તેમ નવીન વૃત્તાન્તોથી પૂર્વ-સ્મરણનું આસ્વાદન ધરને તે ક્ષીણ થવું જાય છે, અને પેતાના જેવાજ પાત્રો સમક્ષ આવવાથી તેમનાં સુખદુઃખમાં ગરક થઇ જઇને તેમની અનુકરણમાં એ શુકના અસ્તિત્વને કેવલ વિસ્મરી જાય છે

૧. આ જ વિચાર કોઈક અર્થે નું ઇંગ્લેન્ડ ભાષા-નર કરનાર મિસ રીડીંગે પણ જણાવ્યો છે :-

“The story as told in *Kali-a-Sarit Sagara* of Somadeva differs in some respects from this* * The main difference between the stories is in the persons affected by the curse, and here the artistic superiority of Bana is shown in his not attaching the degrading forms of birth to Kadambari or her parents * * * It appears possible that both this story and *Kadambari* are taken from a common original now lost, which may be the *Brihat-Kathi* of Gunadhyā In that case the greater refinement of Bana's tale would be the result of genius giving grace to a story already familiar in a humbler guise” (ઈ સ. ૧૯૦૮)

૨. આમ કહેવા છતાં જણાવવું જોઈએ કે એવી રચના આ જાતિની કથામાં ધણી અવશ્યની

“To the higher form of romantic narrative * * * critics indeed have declared that supernatural machinery is indispensable * * *

“Prose Romance has immemorially asserted, no less than the Epic or the Drama, its heritage in the Realm of the Marvellous” (ઈ સ. ૧૮૮૬)

L. B. Lytton's Preface to the Strange Story.

આ અંશનું નામ કાદમરી રાખ્યું છે તે નાયિકા ઉપરથીજ છે એમ કહેવાની અ-
ગત્ય નથી નાયક ચદ્રાપીડ છે ઉપનાયક વૈશમ્પાયન અને ઉપનાયિકા મહાશ્વેતા છે બીજાં
સુખ પાત્રે માં તારાપીડ, શુકનાસ, વિલાસવતી, મનોરમા, પત્રવેળા આદિ છે. વાચનારને
અથમ કોતુક તો એજ લાગશે કે લગભગ ૧૫૪ પૃષ્ઠ સુધી તો નવિકાનું નામ પણ નથી
આવતું તો એનો વૃતાન્ત જાણવાની વાનજ શી ! આનું પીટમંત્ર સાહેબ દેવપદ્મે નિરૂપણ
કરે છે પાત્ર મને તો લાગે છે કે વસ્તુ મક્કલના અનુદિત રહે એ ઉપરાંત કવિના વિચાર
આવી વ્યવસ્થા કરનામાં એવો હશે કે પ્રથમ શી નવિકાનો પ્રવેશ કરાવીને એને થોડી વસ્તુ
તટસ્થ વા શેન જેરી દર્શાવવી તે કરતાં યોગ્ય અવમરે પ્રવેશ કરાવી સમાપ્તિ પર્વ ત પ્રત્યક્ષ
ગાખવી એ ઠીક

રંગભૂમિ ઉપર એનો પ્રવેશ થતા પહેલાં પણ અંશકર્તાએ એવી સરમ રચના કરી
છે કે એન પ્રથમ કાપણજ (જુઓ પૃ ૧૫૪ નવા ૧૫૬) એ શી મહાનુભાવતા, અનુકરણ,
સુશીલતા, મખી ઉપરથી અતિશય પ્રીતિ અને વાદ્યુતા (પરો સદૃશ્યાર ઉત્પન્ન કરાવી એનો
પક્ષ પ ત કરવાને આપણને તદ્દર કરી મૂકે છે “ ચ દાપીડને જોઈ એ નિહરન થય છે ત્યારથીજ
પ્રેમ અને કુમારીલાનની લજ્જા, આશા અને નિરાશા, જનમથી સવરિત પિતૃભક્તિ અને
અગ્નિનય પ્રણય વાતમા, જનાવવાદની ભીતિ અને સ્વેચ્છાની તૃપ્તિ વિગેરે પરસ્પર વિરુદ્ધ
ચિત્તવૃત્તિયોધી ભેદાલ્પજતા એના મુગ્ધ અંતઃકરણની સુન્દર છબી વાંચનારના હૃદયમા યથાથ
પડીને એટલું તો તેને મેહિત કરી નાંખે છે કે ‘કાદમરીના રસમાં’ મત્ત થઈને તે મીંચું
સર્વ ભૂતી જાય છે.” પ્રાણનાયના મરણ પછીનું એનું અસાધારણ ધૈર્ય તથા હૃદાયક અને
મતીત્વ પણ (સામાન્ય) સ્ત્રી સ્વભાવના કરતાં મેંદજ છે.

રુચિર આકૃતિના, સકલ કલામાં કુશલ ચદ્રાપીડને વિનીત, વીર, ધીર, ચતુર તથા
અનુરક્ત નાયક દર્શાવે છે પોતાના મિત્ર વૈશમ્પાયનને સ-પર્માં ન જોતા એને જે અગાધ
પીડા થઈ, અને તેનું મૃત્યુ સાબળતાજ એનું હૃદય ફાગી મધુ એટલા ઉપરથીજ આપણે એના
કામત પ્રીતિના પાશે બાધા રહેના અત કરણનું અનુમાન કરી શકીએ છીએ.

ઉપનાયક પૂર્વ જન્મે રૂનિ પુત્ર હોતો તે ભતિમાથી પોતાના અસ્તિત્વને લીધે મત્ત-
લોકમાં મનુષ્ય ભતિમા પડ્યો અને સાથી પણ તેજ કારણે લીધે શુકભતિમા અરોગણિ
પામ્યો એમ દર્શાવેને કરિયે * અપિનયને-દુરાચારનો-પરાજય* એ રૂપી તાત્પર્ય (મર્દા)

૧ નાયક નાયિકા સમજમા મિસ રીડીંગ પોતાના વિચાર દર્શાવે છે તે રજુ નાં જુઓ
યોગ્ય છે —

“ The hero belongs to the division described as the high-spirited, but
temperate and firm, i.e., one who is not given to boasting; placible, yet
profound, with great self-command, resolute, whose self-esteem is conceal-
ed, and faithful to his engagements and who has the eight main quali-
ties of brilliancy, vivacity, sweetness of temper, depth of character,
steadfastness, keen sense of honour gallantry and magnanimity Kaulan-
bharī is the type of the youthful heroine who feels love for the first time,
as shy, and gentle even in indignation The companions of each are
those declared in the books of rhetoric to be appropriate ” (ઈ. સ ૧૮૦૮)

સિદ્ધ કરી આપ્યો છે. અને યુવાવસ્થા પ્રાપ્તિ થનાજ અસલ દુઃખમાં પડેલી, તીવ્ર તપશ્ચર્યા-વડે સુકુમાર સરીરને ક્ષીણ કરતી, પતિના પુનઃસમાગમની આશાએજ જેમ તેમ જીવિત પારણ કરી રહેતી, પતિવ્રતા, પરાપહારી, સુ સાલ સ્વભાવતી, આતિ ગૌર વર્ણની મહાશ્વેતાની દીન પણ મનોહર પ્રતિમૃતિ તો એણે એની પ્રીત્યુતાયી તથા રસમતાયી વિતી છે કે તેનું પ્રતિમિત્ર ચિત્રમાંથી જરા પણ ખસતું નથી. એનો અપરંપ્ર મનો ભાગ, બાંવર-ભાગ, અગલા જનની સદૃશ, બીનિનો પરિભ્રમ, ધ્વજાયકં ગદ્યજ, વનવાસનાં દુઃખનું અંગીકરણ, ગદાકંઠેનું સદન, દીર્ઘ કાલ સુધી 'આશા-તંતુ' ના નંધારણથી એવી અવસ્થામાં પણ રિધરતા—એ સર્વ જોઈને, 'અતિ એના ચિરકાલથી આકાંક્ષિત પતિ સમાગમની પ્રાપ્તિ થકી અનુમાદન સ્થિત કોષ પણ દર્શ પામ્યા વિના રહેશેજ નહિ.

બીજા પાત્રોમાં પુનઃવત્સલ, પનોવત્સલ, પર પીણ બાણનાર, પ્રભ રંજન કરનાર, રાગ તારાપીઠ, રાગ-અન્નેનું દિત ધ્વજનાર, યોગ્ય અવસરે ધરિત ભોધ દેનાર, કાલો પ્રધાન સુકનાસ,—જાલ ઘેરી, ધ્રુવને માટે તલપતી, તેના અમંગલની સંકાપી બીડી, માયાહુ વિલાસવતી,—પૂર્વ જન્મના રનેહનાં ચંદાપીડનેજ અનુભવ રહેતી, તથા તેના દિતાર્થ સર્વદા પ્રયત્ન કરતી પત્નિભા—એ આદિ સર્વેને પણ સજીવ જોવાજ અસરકારક ચિત્રેષાં છે.

વસ્તુ-સંકલના અને પોત-ભેદ પછી જાણ કેપર જોતાં, તે વિષયમાં તો બાણની ગુણના કરી ચક્રે એવો કોષ સંસ્કૃત કવિ 'ન મૂલો ન મવિવ્યવિતિ.' સંસ્કૃત જેવી વિશ્વસ્ય આકુર્ષ્ય સુક્ત ગ્રાહ વર્ણવાળી, સ્ખલના અપ્રુટ સંકરવાળી, રિચિત્ર વાક્ય-રચનાવાળી, સમત્કારિક પ્રકારના તથા દીર્ઘત્વ સંબંધી નિર્જંઘ વિનાના સમાસથી ભરેલી ભાષા, 'જંઘવિના પદ્મનો સર્વ કાલ ગદ્યમાં દર્શાવવાને પરિપૂર્ણ રીતે અનુકૂળ છે.' અને એવી ગદ્યાલભક કાવ્ય રચનાની સ્થિતિ બાણબદ્ધ, સુખંદુ, તથા દંડી એ ત્રણનીજ પ્રસિદ્ધ યથેશી છે. તેમાં વિશેષ કરીને

૧. "In Sanskrit the unending compounds suggest the impetuous rush of a torrent, and the similes and puns are like the play of light and shade on its waters."—C. M. Riddling's *Introduction to Kadambari*, page XVIII. (ઈ. સ. ૧૯૦૮).

૨. ભરતખંડમાં પ્રાચીન ગાંધકારોનું વચ્ચણ ગદ્ય કરતાં પણ સખરા તરફ વધારે હળુ અને મનની બીજ સક્તિયોનું પોષણ ન થતાં તેમનામાં કલ્પના-ચક્તિ અવિદ્ય પ્રમથ થતી તેનું કારણ બહુજ જેવો વિદ્યાન આપણા દેશનાં ચાંદ્ર-દર્શન (aspects of Nature) હતાં એમ સિદ્ધ કરી આપે છે, અને કહે છે કે:—

"If, then, we look at the ancient literature of India, even during its best period, we shall find the most remarkable evidence of the uncontrolled ascendancy of the imagination. In the first place, we have the striking fact that scarcely any attention has been paid to prose composition; all the best writers having devoted themselves to poetry, as being most congenial to the national habits of thought. • • • The consequence is, that while prose writing is utterly despised the art of poetry has been cultivated so assiduously, that the Sanskrit can boast of meters more numerous and more complicated than have ever been pos-

બાણમદની-એવો બીજા રસિક કવિયોનો પણ નિદાન છે. ધર્મદાસ નામનો કવિ નિદાન
સુખ મંડન નામના પોતાના મંથમાં કહે છે કે:—

રુચિરસ્ત્રવર્ણપદા રસમાવલ્લી જગન્મનો હરતિ
તત્કિં સરુણી નહિ નહિ વાળી વાળસ્ય મધુરશીલસ્ય ॥

(આમાં પ્રથમ અને ઉત્તર છે.)—આશાહા ! શું એના રસરતનું, વર્ણનું અને પદનું
સૌન્દર્ય ? રસ અને લાવ તો એનામાં વ્યાપી જાયેલા છે !—એની સકલ લોકના મન
હરનારી કાણુ છે ? તરુણી ? નહિ, નહિ, એ તો પ્રકૃતિની જ મધુર બાણ કવિની વાણી !
જયદેવ ઠાવ તો વળી બાણને કવિતા રૂપી કામિનીના હૃદયમાં વસનાર પચાણુ—
મદન—નું નામ આપે છે ! !

યસ્યાશ્ચોરધિકુરનિકરઃ કર્ણપૂરો મયૂરઃ ।
માસો હાસઃ કવિકુલપુરઃ કાલિદાસો વિલાસઃ ।
હર્ષો હર્ષો હૃદયવસતિઃ પદ્મવાણસ્તુ વાણઃ ।
કેષાં, નૈવા કથય કવિતાકામિની કૌતુકાય ॥

અને ગોવર્દન કવિ એને વાણીનો, સરસ્વતીનો, સાક્ષાત્ અવતાર જ મહે છે:—

જાતા શિલંદિની પ્રાક્ યયા શિલંડી તથાઽવહચ્છામિ ।
પ્રાગદ્મમ્ભવિક્રમાપ્તું વાળી વાળો વમ્ભવેતિ ² ॥

સર્વમાં, સર્વ પ્રકારે પ્રસંસનીય, “સહસ્ર, ચતુર હસ્થક” બાણ પ્રકૃતિયે જ અનેક
શુભ્રી મનોહર ગીર્વાણ બાણને આત્મવચ્ચ કરી કેટલી અધિક ચિત્તવેષક બનાવી છે તે
વિશે આપણે જે કહિએ તે યોગ્ય છે. એની અગ્રાધ હસ્થનાએ એટલું તો મક્કલુ કરી
લીધું છે કે:—

વાળોચ્છિદ્ધં જગત્ સર્વં

જગત્ સર્વં હવે ઉચ્છિદ્ધ જેવું જ બાણે છે ? વાચકર્થને પદે પદે વિસ્થિત કરી
વાગ્વિસ્તારથી યક્તવી દેતા, વિવિધ શબ્દમંજાર તથા અર્પણકારથી બરેલાં, ઇગિત-ગાનનું
સ્ફુટ પ્રદર્શન કરવામાં તથા નાના પ્રકારના ચિત્તવિહારની ઉપત્તિ શ્રદ્ધિ આદિકનું મનોરંજક

expressed by any of the European languages.” *Buckle's History of Civilization in England. Vol. I. P. 132-3.*

૧. સ્વર-અવાજ (તરુણીનો); અ, ઇ, ઉ આદિ (વાણીમાં). વર્ણ-રંગ; અક્ષર-
પદ-પગ; શબ્દ. રસ-પ્રીતિ; શ્રંગાર આદિ. બાવ-મનોરિકાર, લીલા; અભિપ્રાય, વિચાર.

૨. પૂર્વે જેમ શિખાગિની (નામે સ્ત્રી) બીજા અવનારમાં (વેર લેતા માટે) શિખાંડી
(પુરુષ) રૂપે અવતરી હતી, તેમજ, અધિક પ્રાગજ્ઞ પામવાને વાણી (સરસ્વતી) વાણુ-('અ'
તથા 'વ' નો અભેદ હોવાથી) બાણુ-રૂપે અવતરી એમ હું ધારું છું । બીજા પિતાનો તથા કર-
નાર શિખાંડી પેટેલા અવનારમાં સ્ત્રી હતો એ કથા ભારતમાં છે.

આસેખન કરવામાં કુશલ, સમાન છંદાં પણ ગિત ગિત ચિત્રવત્ આદલાદન કરતાં, કામ કામ દષ્ટિયે પડતાં એનાં વણુનનું સંદર્ભ, મયાર્થ સમજનારનાં અંતઃકરણને ખરેખર ભેટી જ નાખે છે ખીલ અલંકારોમાં વળી રસેષ-રચનાની શક્તિ તે બાણુની વિચિત્રજ છે. શાલવ-પાંડવીપ નામના રિલ્લ અંધનો કર્તા કહે છે કે:—

સુગંધુર્વોણમદૃશ્ય કવિરાજ હૃતિ ત્રયઃ ।

વક્રોક્તિમાર્ગનિપુણાશ્વતુર્યો નિલસે ન વા ॥

સુગંધુ, બાણુભટ્ટ અને રિરાજ (લખનાર પોને) એ ત્રણજ વક્રોક્તિ રચનામાં નિપુણ છે. એથી કાંઈ તેવા હોય એમ લાગતું નથી ! સુગંધુએ વાસવદત્તામાં રિલ્લ ભાષણો ખૂંદ્યાં છે અને બાણુ કાશ્મીરીમાં તેવાં ખૂંદ્યાં છે, પાંડુનેમાં બેઃ એટલે છે કે બાણુભટ્ટ કેવલ રસેષનેજ અધીન થઈ અર્થાંતિકની દારિ નહિ કરતાં દ્રશ્યવ્યવસ્થાદ વ્યખાડવાનેજ તેમને વાપરે છે અને તે વળી નિયમાનુસારજ—વજુનોના છેલ્લા ભાગમાંજ. એના રસેષ કુંકા, પ્રસુત રિપા, સાથે સંપૂર્ણ, અને પ્રાસાદ-ગુણયુક્ત હોય છે એટલે વાચનારને તે છાંડનાં ઝાઝે શ્રમ ન થતાં અમરકારિક દ્વિ-મયની પ્રસિદ્ધિ કંઈક વિનોદ મળે છે. પણ “ પ્રલપ્ત-રસેષમય પ્રવંચ-રચનામાં કુશલ, ” સુગંધુ ॥ રસેષમાં કિલ્લ ॥, પ્રાપ્તતા આદિકોવ એટલા છે કે અધિ । એની ત્રાસ રચનાના રીકાકર વિવરામ રિપાડીએ કાંઈ કાંઈ રચલે એક એક રસેષને રિવિર રીર જેવાયી તથા એકાદરી કાચના સંદર્ભી પંદર પંદર-સોળ એળ-અર્થ કરી બેતાબ્યા છે । પણ વાચનામાં તે એવો એક પણ રસેષ નથી એ જોઈને જરા સંતોષ થાય છે, એટલું તો છે કે બાણુ અને સુગંધુના ઉપર કહેલા બે પ્રથો-માં સરમ રસેષ અને વિચાર કેટલાક સાધારણ છે (જે આ ભાષાનાંતરમાં દર્શાવેલા છે); પણ કાણુ જાનામાંથી તે લીધેલા એ કહેવું સહેલું નથી હેંઝ માહેનના મન પ્રમાણે સુગંધુ બાણુની પેઢેલાં ચંદ ગયેા એમ જણીયે તથા બાણુ શ્રી હર્ષચરિતના આરંભમાં ખૂંદેલો એક રસેષ આ જ વાસવદત્તા રિશે છે એમ માની બે—એ કે પ્રો. ભાષકરકરને અને પ્રો. પીટસનને અભિપ્રાય તેમાં વિરુદ્ધ છે—તો એમ કહેવાય કે બાણુ સુગંધુના અંધમાંથી એટલાં સુપ્રવ વીટી લઈ પોતાની આલામાં નાંખેલાં છે. ૨

૧. કવીનામગલ્હર્વો નૂતં વાસવદત્તયા ।

શક્ત્યેવ પાણ્ડુત્રાણાં ગતયા કર્ણગોચરમ્ ॥

૨. હુવે કાશ્મીરીની મુંગઈની આદૃષ્ટિની પ્રતાવના પૃ. ૭૨ અને તે તજે આપેલો દીવ.

૩. બાણુભટ્ટની સૌથી વિશેષ મિલ રીકાક લખે છે કે:—

“Bana, according to Professor Weber, passes for the special representative of the Panchali style which Bhōja * * * defines as a sweet and soft style characterised by force (ઓજસ્) and elegance (કાન્તિ) containing compounds of five or six words.”

“The ornament of રસેષ; or paronomasia, which seems to arise from the restrained philological instinct of mankind seeking the fundamen-

“આ પ્રમાણે અ પછે જોયું કે પ્રસ્તુત અંથ અનેક યુગ્મથી કરીને રમચીપ બનેતો છે. જે કાંઈને હિંદુ લોકની લ્પનાશક્તિ, સર્જન લાપાનો શબ્દાય રૂપ અણ્ય ભંડાર, સ્તેષાદિ વિચિત્ર ચમત્કાર કે પત્ર કરવાની તેની અપ્રતિમ શક્તિ, તેના કરિતનું અલ્પ ત ઉજ્જવન સ્વરૂપ, એ સને એક જ જોવાનું મન હોય તેની દમ્ભા આ સાપ્રત અંથ પૂર્ણ કરશે વળી પ્રાચીન કાગના રીતિ રિવાજ વિગેરે પણ આમાં લક્ષે રૂ છે, અને મસનમાન અ. પરદે હોએ દુર્દશામાં આપણ પહેના આ સુવર્ણ-ભૂમિનો જે અપાર વિભવ દૂર દેશાવરમાં ગાજી રહ્યો હતો તેની કષ્ટ કલ્પના આ અંથ ઉપરથી જોઈતી મનમાં આરશે તેટલી કલા-ચિત્ત ખીજ કાંઈ પણ અથ ઉપરથી આવનાર નથી.”

કાદમ્બરીમાં પ્રથમ રસ દ્વાર છે જેને ઉચિત્ માર્દવ તથા લાનિત્ય યુક્ત પ-રચના કરવામાં કરિયે કશી મથા તખ્ખી નહીં. મીઝ રમ-કરુણ દાસ્ય, અદ્ભુત વિગેરે પણ દ્વયત્વ દ્વારિયત્વ પ્રસંગો તાત્ત્વ જોવાનાં આવે છે [અર્થાત્ કરમાં વિશેષે કરીને સ્વભાવો-ક્તિ, સંહોક્તિ ઉપમા, ઉત્પ્રેક્ષા, પ્રતિસ્તુત્ત્વમા, અપદ્ભુતિ, વિરોધ અને સ્વેચ્છ અગ્નિના અમત્કારિક દષ્ટાન્ત સ્થને સ્થન અકાલ્ય કરે છે પણ અથ રચનાની એક અપૂર્વ વિચિત્રતા તો એ છે કે આખી કથા એક કરિતું કૃત્ય ન હોતાં બેનું છે, તથાપિ તેમાં માવારણ વાંચનારને કંઈ ભેદ જણાય એમ નથી! અથ ભાગ લખી રસ સ પ્રામમા પ્રવેશ કરનાજ આજુ-બટ્ટ દેવયોગે મૃત્યુની પારામાં સપમથ ગયાથી રોષ તેના પુત્રે સ પૂર્ણ કરીએ છે.^૧ આથી ગોક અને હર્ષ મને વૃત્તિમાં મન વિમલ યાય છે શોક એવા માટેજ “જેણે આ અપ્રતિમ કૃતિનો નકશો પૂર્વથી મનમાં આણેનો તેનાજ હથથી તે કૃતિ ઉવટ સુધી ઉતરી નહિ” જે એમ થયું હત તો અથનું પ્રમાણ કાલુ નહીં ગયું હા તમ તેના ઉત્તર ભાગમાં રસ કેવો ઉદ્ભવ થઈને પ્રસર્યો હત એ આપણાથી આજ કાગી યજ્ઞાતું નથી કવિના અકાગ મૃત્યુથી સાહિત્યને જે હાનિ થઈ છે તેનો નહનો તો ખીજ કશાથી વળે એમ નથી હર્ષ એટલા માટે

tal identity of like sounds with apparently unlike meaning, and which lends dramatic intensity when, as sometimes in Shakespeare, a flash of passionate feeling reveals to the speaker an original sameness of meaning in words seemingly far apart, is by Bana used purely as an adornment. He speaks of pleasant stories interwoven with puns as Jasmine garlands with Champaka buds, and they abound in his descriptions”—*Introduction to Kadambari*, P. XII (ઈ સ ૧૮૦૮)

૧. મરુત કવિ—(માણ) પ ૧૨.

૨. “ફરી કરીન” નામના પોતાના અન્યથી પ્રખ્યાત થએલા કવિ સ્વે-સર જોડે આજુ બટ્ટને સરખાવતાં મિમ રીતિમ લખે છે કે —

“Both, too, by a strange coincidence died with their work unfinished.
• • • The love of what is beautiful and pure both in character and the world around, tenderness of heart, a gentle spirit troubled by the disquiet of life, grace and sweetness of style, and idyllic simplicity, are common to both.” (ઈ સ. ૧૮૦૮.)

જે અર્થે સુધી ચલાવ્યો એક મુંઝવે ધર્માત્મ તેવી ને તેવીજ અપૂર્ણ ન રહેતાં, તેના પૂર્વ સીદ્ધ-
કારના પુત્રનેજ હાથે પરિપૂર્ણ થઈ એ પુત્રના ગુણ અવગુણનું વિવેચન કરતાં પેહેલાં એટલું
સ્થાનમાં વેવાની આવશ્યકતા છે કે મહોગ મહોગ કવિયો પણ પોતાની એક કૃતિની મમાનજ
બીજી કૃતિ ઉતારી શકતા નથી—મિલ્ટન જેવો કવિ પણ પોતાના પેરેડાઇસ લૅસ્ટ જેટું
ચેરેડાઇસ રીગેન્ડ લખી શક્યો નથી તો પછી એક કવિયે વખેલ અંધનું બીજાએ ‘સન્નિ-
વેદ જરા પણ જણાય નહિ એવી રીતે’ માધવ્ય લખી તેનો મૂળ રસ તથા તેની મૂળ અમર
ભાવના ગણી, તેને સમાપ્ત કરવો એ કંઈ જેટું તેટું કામ નથી અપ્ખ્યાત રોમન શરવીર
સીઝરે કલિદાસ સંબંધી ‘એક ટિપ્પણ લખ્યું છે તેને કલિદાસના યોગ્ય રૂપમાં મૂકનાર હજી
કોઈ પુરુષ નીકળ્યો નથી ! આ જોતાં તો આપણે નિઃસીન આનંદ યાપ છે કે કલિદાસની
પણ તેવી અપૂર્ણતાની દુર્દશાને પ્રાપ્ત થઈ બીજા કોઈ કવિ કરતાં બાબુભટ્ટને પુત્રજ
આ અર્થ સંપૂર્ણ કરવાને સર્વ પ્રકારે અધિક યોગ્ય હોય એ તો નિઃસંશય છે; કેમકે બાહ-
્યણથીજ તે પિતાની પાસે ઉછરેલો તેના હાથ નીચે કેળાયેલો તેના અથવા સતત મનન-
પૂર્વક અભ્યાસ કરનારો, અને વળી, તેના જેવી તો નહિ પણ તે ભવિની થોડીક કટપના-
શક્તિ ઇશ્વર કૃપાથી પામેલો એટલે તે જેટલું સ્વચ્છંદથી વા સહસ્ર-પરિવર્તથી પિતાનું
અનુકરણ કરી શકે તેટલું બીજા કોઈથી થવું અશક્યજ. અને એ કેવો વિનીત, નમ્ર તથા
કવિત્વ વિષયે નિરભિમાની છે એ એના મધુર પ્રસન્ન ચિત્ત રસોક ઉપરથી કે માત્ર આટલા
ઉપરથીજ સિદ્ધ થઈ શકશે કે શેષ-પૂર્ણ કરતાં એણે પોતાનું નામ પણ તે સાથે જોડ્યું હોયત
ધાર્યું નથી ! પિતાના નામથીજ અંધ પ્રસિદ્ધ રહેશે અને હું બાબુભટ્ટને તનુષ કહેવાઈએ
કંઈ એણે માન નથી એમ એની ધારણા હોય એવું લાગે છે. ખરે! એના પુત્ર-તેમાં વિશેષ
કરીને પિતાને સમાન કવિત્વ તથા શુદ્ધિ-સુશાળા—મગસ એ કેવલ દુર્લભ ઇશ્વર-પ્રસાદ છે,
અને અભિજ્ઞ જગતમાં વિરલ કવિયોનેજ એ સુખાનુભૂતી પ્રાપ્ત થઈ હશે. પૂર્વ ભાગમાંથી,
ઉત્તરભાગમાં પ્રવેશ કરનારને કવિત્વ કવિત્વ પૂર્વે આવેલાજ ચિત્તાર, પૂર્વનીજ ઉક્તિપો,
પૂર્વનાજ રસેષ આદિ દૃષ્ટિયે પડશે ખરા, પણ તેટલા ઉપરથી એવોજ મત બાંધવો ઘટવો
નથી કે બાણ બાણમાં પિતાની માત્ર અનુકૃતિ કરવાનીજ કલા છે ઉત્તર ભાગમાં કહિંક
રહિંક એવાં પણ સંદિગ્ધ સંદર્ભનાં વર્ણન—એવાં પણ હં-વ-મતભાવનાં વિવેચન—દૃષ્ટિયે પડે
છે કે જે ઉપરથી એની સ્વાભાવિક ઉત્તમ કવિત્વ-શક્તિ, સહસ્રવતા, તથા ભાષ-શાન સ્પષ્ટ
જણાઈ આવે છે.

આ ભાષા ન્તરનો મુખ્ય હેતુ અશક્તની કલમનું વધાર્યું ચિત્ર આપવાનો તથા અજ્ઞાન
શીએને સરલતા કરી આપવાનો હોવાથી તે પ્રાપ્ત. ચમ્પસા કરેલું છે. તેની અંદર ઘણું
કરીને કલકત્તાની આશ્ચિત્તા પાક ગ્રહણ કરેના છે, પણ કવિત્વ કવિત્વ તે અશુદ્ધ વાચ-
વાયો મુમુષુની આશ્ચિત્તા, અને કવિત્વ તે આશ્ચિત્તા ટિપ્પણમાં આપેના બીજા પાકનો
પણ ઉત્તર કર્યો છે મૂળ અથવા રમાન કાગ મનના સુધી ભાષા-નરમાં આ મુત્રાનો પ્રસન્ન

૧. બાણકૃતના પુત્રનું આ નામ શોધી કાઢવાનું માન દો. પૂત્રને જ બુબો મુમુ-
ષુની આશ્ચિત્તિ પ્રતાવના પૃ ૪૦.

૨. મુત્રના:—સાચુ નામ બૂપણ બાણ નહિ પણ પુલિન્દ હતું એવું ચોથો આશ્ચિત્તિની
પ્રતાવના પૃ. ૨૩ વાંચનાથી જાણવામાં આવશે. (ઇ. સ. ૧૯૦૮)

કર્થો છે, જો કે તેમ કરતાં કોઈક કોઈક સ્થલે ગુજરાતી ભાષાનું માધુર્ય જરા ધનીને કહિતતા આવી મધં હશે ખરી. આ અંથની એક અસાધારણ નવીનતા એના સ્વેષમાં છે જેનું ભાષાન્તર થતુ અશક્યજ છે. સરકુન ભાષામાં એક શબ્દ રચના સમાસતા મંદિના, નય. કાસના ખનથી વિવિધ પ્રકારે લેવાથી તેના બે અથવા અધિક અર્ક જેમ નિષ્કળી શકે છે તેમ બીજી કોઈ પણ ભાષામાં થતુ નથી પણ જો જરાએ તેમ થવાનો કોઇ બધામાં સભર છે તો તે ગુજરાતી મગઠી આદિ જે તેની સાખાઓ કે અને જેમા ના નાના સમાસ વાપરવાની ધીમે ધીમે રીતિ પડેલી છે તેમાંજ છે—જો કે તેમાં પણ મૂળનું તેજુજ ભાષાન્તર કરતુ તો અશક્યજ છે, પણ એટલુજ કે મળ શબ્દ રચના જરા ફોવીને રાખવાથી વાચનારને તે છેક નવાઈનું લાગતું નથી. આ લામ લખને, મ્હં મનતા સુધી તે ના તેજુ રિન્ટ શબ્દો જરા ફે ફાર કરીને રાખેના છે અને તે વર્તારા સાર મીઝ કરના મ્હોટા અક્ષર-માં છાપેલા છે શે ધને માટે પ્રત્યેક સ્થને દીકા આપેલી છે. જે વિના માધારણ વાચનારને તેના અર્થ સમજવા સુગમ પડે એમ નથી વળી અર્થની સુગમતા અધિક કરવાને દ્વચિત્ત દ્વચિત્ત કેટલાંક મિહ વાપરેલાં છે, જેવાં કે —

[] આ કૌમમાં જે અક્ષર વા અક્ષર વિભાગ આવે તે ટિપ્પણમાં દર્શાવ્યા પ્રમાણે વિકલ્પે લેવાના છે—એક અર્થ કરતાં લેવાના, બીજા કરતાં મૂકી દેવાના છે.

() આ કૌસમાં ધણુ કરીને મૂળમાં નહિ આપેના પણ અર્થ વિરાદ પ્રવાને નવા ઉમેરેલા શબ્દો આપેના છે.

——આવા બે મિહ (૩૨) ઇંગ્રેજી “ ઈન્વર્ટ્ડ કોમાઝ ” ને બદને અથવા બોલનારના શબ્દસૂચક તરીકે વાપરેલાં છે. ઇંગ્રેજી રીત ન વાપરવાનું કારણ એટલુંજ છે કે આ અર્થમાં એકજ પાત્રના બોલેલા શબ્દ ન આવતાં પેદા ધણાં ઘટ્ઠાં જાય છે, જગ કે—પોપટ શબ્દને કહે છે કે જાણાણ સુનિ બોલ્યા કે તારાપીક નામે રાજા હોય તેણે વિનાસકરીતે કહ્યું કે વિં. આ સંધ્યુ બતાવવાને ‘ કોમા ’ ની અદર ‘ કોમા ’ અને તેની અદર ‘ કોમા ’ આખા અર્થમાં જોઈએ, જેથી વાચનારને ગુચરણ થયા વિના રહેજ નહિ માટે ઉપર કહેની નવી રીતિ વાપરેલી છે, જો કે કોઇ કોઇ સ્થલે એ રીતિથી પણ અથ રપટ નહિ જણાય એમ લાગવાથી ‘ કોમા ’ રાખવા પડ્યા છે, પણ તે દ્વચિત્તજ.

આ ભાષાન્તર વાચનારને એ સ્થના કરનાની આવશ્યકતા છે કે તેમાં પગથે પગથે ઉપમા કે ઉત્પ્રેક્ષા આ વા કરે છે, અને તે અનકાર સ્વેચ્છાએ અનિયમિત રીતે લખવાની રીતિ નથી પણ જે પ્રસ્તુત ત્રિપથને અધિક વર્ણવના માટે ઉપમિત ના ઉત્પ્રેક્ષિત કર્યો હોય તેને, અને જેની સાથે તેને ઉપમિત વા ઉત્પ્રેક્ષિત કર્યો હોય તેન કઇ-પ્રત્યક્ષ સ મંદ—મમાન ધર્મ—હોવોજ જોઈએ, અને તે શોધી કાઢવા ઉપર લક્ષ આપીને, અનકર ૧૧ મનન-મદિત તુનના કરીને વાચનાથી શ્રમ અદ્ય ન જના અથ અધિક મમગ ૧ અનુ ૧ નહિ પણ કાનની અનુષ્ઠન કલ્પના શક્તિનુ ખરેખર પ્રતિનિધ્ય મન ઉપર પડી ‘ પ’ પદે ” નવા નવા ચમત્કાર ઓગળાઇ આવવાથી દર્ષ અને મ તે ધ થયા વિના રહે નહિ માટે વાચક-વગને વિનંતિ એ છે કે કથાનો બીજા સામાન્યે અંદોલી પેડે આને ઉપરકે ઉપરક ન વાંચી જતા રીમ વામ દીકાની મદદથી સમજીને વાચના, અને અને આચા કે કે અમ કરવાથી

આંખો જ્યાં સંકો પડશે ત્યાં ત્યાં ટીકાથી અથવા પાંખાં આપેલા કોશથી તેનું સ્પષ્ટીકરણ થવા વિના રહેશે નહિ.

આ પ્રસંગે જોઈશક એટલું જ છે કે સૃષ્ટિ મોદર્શનાં વા રુચિર આકૃતિયોનાં જોવાં સ્થિતિવેષક, ચિત્રસમ વર્ણન વાંચનારના અંતર્ગત ચતુ આગળ ઉપરા ઉપરી ઉમાં ધાપ છે તેવાં જ ચિત્ર—તેમાંનું એક પણ—તેના ચર્મ-અમુ આગળ ઉપસ્થિત કરવાને સમર્થ કોઈ ચિત્રકાર મળી શક્યો નથી જે અદ્ય મુલ્યથી એ લાભની પ્રાપ્તિ કરાવી શકે. જો ઇતરૂંક જેવા સ્વેચ્છાં આવેા અંધ પ્રસિદ્ધ થતો હોય તો તેને એ વિષયમાં કેવી સહાયતા મળે એ યોગ્યનેજ આત્મપ્રયુ હશે.^૨

કાદમ્યારી રૂપી જન સાચિમાંથી કોઈક કોઈક રત જહાર કાઢી તેટલાનીજ ગોમાથી જન-મન મોહિત કરવાને કેટલાક આધુનિક કવિયોએ પૂર્વે પણ પ્રયત્ન કરેલા છે એમ દેખાય છે. તેઓમાં અભિનવ કાદમ્યારી નામે એક પદ્યાત્મ લઘુ ગ્રંથ સંસ્કૃત ભાષામાં જ કોઈ કુવિદરાજ નામના કવિએ બનાવેલો છે જેમાં મૂળ વસ્તુનું માત્ર શરીરજ આપેલું છે, વર્ણન આદિ કુંવાર કંઈ જ નહિ મરાઠી ભાષામાં પણ આ ગ્રંથના કેટલાક ભાગનું ભાષાન્તર થઈ છે એમ સંભળાય છે પણ ઉપરના બંને કરતાં વિશેષ અમત્કારિક દૃષ્ટિ તો બાલજી કરિની છે. જો એ આ સમસ્ત ગ્રંથનું મૂલ્ય જ ભાષામાં પદ્યમય એક રસિક ભાષાન્તર રચ્યું છે. એ કંઈ અદ્ય ભાષાન્તર નથી પણ મૂળનું સરસ ભાષામાં માત્ર વ્યાખ્યાનજ છે. ભાવજીની વાણી કેટલીક રીતે પ્રેમાનંદના જેવી છે, અને એની રચના દેશી રાગમાં હોવાથી વાંચનારને ધૂમી સ્વગમ પડે એવી છે, પણ મૂળ મઘની જે યુગી છે તે તો પદ્યમાં યથાસ્થિત થી રીતે આણી શકાય ? તો પણ એણે પોતાનું કાવ્ય સરસ કરવાને બનતો પ્રયાસ કર્યો છે અને એને ભાષાન્તર તરીકે ન ગણતાં એક બૂના ગુજરાતી કાવ્ય તરીકે ગણીને વાંચનારને કેટલોક વિનોદ અવસ્થ થશેજ. પ્રેમાનંદના દશમસ્કંધની પ્રસ્તાવનામાં કવિ નર્મદાચંદ્ર કહે છે કે:—
“ સંવત્ સેકા સત્તરમાં સિદ્ધપુર પાટણના બાલજી અને અદારમા સેકામાં ઝોહાનના રતનેશ્વરે તથા વડોદરાના પ્રેમાનંદે દશમસ્કંધનાં ગુજરાતી ભાષાન્તર રચ્યાં. ” આ ઉપરથી કલ્પના એટલી યથ શકે છે કે જો એ દશમ જેવા ગ્રંથનું ભાષાન્તર કરવાનું માથે લીધું હશે તેણેજ ગણજોના ગ્રંથ પણ હાથમાં લીધો હશે માટે એ બાલજી અને આ ઉપર કહેયો એ બંને એક-જ હોવા જોઈએ. આમ હોય તો એ ભાષાન્તરના કાલનો પણ નિર્ણય થયો એમ કહેવાય.

૧. સંસ્કૃત ભાષાનું જ્ઞાન અને પ્રચાર આ ચાલીસ વર્ષમાં વધેમાં હોવાથી હવે આ કાલ વિના ચાલી શક્યો એમ ધારીને છૂટી આશ્ચિતિ સમયે તે કમી કરેલો છે.

(ઈ. સ. ૧૯૨૩).

૨. આ ભાષાન્તરની પાંચમી આશ્ચિતિ પ્રસિદ્ધ કરવાને સમયે આ અપૂર્ણતા હું દરેક સંકયો છું તે માટે ‘વીસમી સદી’ ના ઉત્સાહી અધિપતિ રા. રા. દાજી મદમદ અતા-નિખિયા શિવજી તથા ઉત્તમ પકિતના આપણા ઉછરતા, લોકપ્રિય ચિત્રકાર રા. રવિચંદ્રે અદ્યચંદ્રે રાવજોનો, તેમજ લક્ષ્મી આર્ટ પ્રીન્સિપલ વર્ડસના તથા પુના ચિત્રચાળાના તથા અદ્યઆદવાળા ઈન્ડિયન પ્રેમના રા. રા. મેનેજરોનો ઉપકર આ સ્થળે માનવો ઉચિત આવે છે.

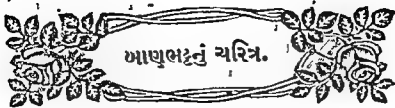
(ઈ. સ. ૧૯૧૬.)

આ અંચ હજી પ્રસિદ્ધ થયો નથી પણ તેની એકજ હસ્ત-લિખિત પ્રત ગુ. વ. સોસાઈટીએ પ્રાપ્ત કરી છે તે ઉપરથી મ્હારે માટે ઉત્તરાવેલી એક નકલ મ્હારા મિત્ર રા. રા. કેશવલાલ દર્શનરાય ધ્રુવ, ખી. એ. ના સાહાય્યથી હું મેળવી ચક્યો છું, અને તેને માટે હું આ પ્રસંગે તેમનો આભાર માનું છું. એમ સભગાય છે કે ગુ. વ. સો. યોગ દિવસમાં એ અવ્ય પ્રસિદ્ધ કરી ઉત્તમ ગુજરે કાવ્યોમા વૃદ્ધિ કરનાર છે જેથી વાંચકવર્ગને નિઃશ્ચય મહા લાભ પ્રાપ્ત થશે.^૧

આ પ્રસ્તાવના સમાપ્ત કરતા પ્રહેલાં મ્હારે મ્હારા મિત્રોનો, તેમા વિશેષે કરીને રા. રા. તૃસિંહરાવ ભોળાનાયખી. એ., સિ. એસ. એઓનો, તથા ચાણી રાંકરવાલ માહેશ્વર, શાસ્ત્રી ભાનુશંકર દરિશંકર, અને શાસ્ત્રી જીવજીરામ મહીધરનો ઉપકાર માનવો ધટિલ છે—જેમણે પ્રસંગોપાત આપેલી અમૂલ્ય સહાયતા વિના આ ભાષાન્તરને તેની વર્તમાન સ્થિતિએ આવવું કદિનિ થઈ પડયું હત

૧ મને જણાવતાં આનંદ યાવ છે કે મ્હારા મિત્ર રા. રા. કેશવલાલ દર્શનરાય ધ્રુવનેજ હાથે આ અંચ હવે પ્રતિદિમાં પ્રકાશ ચુક્યો છે અને તેમની વિદ્વા ભરતી ટિફ્ટીથી તે વિભૂષિત થયો છે. (૪ સ. ૧૯૧૬)

ગ્રીન ઐતિહાસિક ગ્રંથોના તથા ગ્રામીન મહાપુરોના જીવનચરિત્રના અભાવથી, કાઈ રિખ્યાત પુરુષ ક્યારે થઈ ગયો, તેનો જન્મ કેવી અવસ્થામાં હતો, તેણે શાન કે નામ શી રીતે મેળવ્યું, અને તેનો ઉદય કે અસ્ત શી રીતે થયો એ આ સમયમાં નિશ્ચયથી લખ્યું

અશક્ય જેવું છે. તથાપિ આપણા ગ્રંથકાર વિશે લખનાં હર્ષિત યવાનું કારણ એ છે કે એમણે પોતાનો વૃત્તાન્ત શ્રીહર્ષચરિત્ર નામના પોતાના ગ્રંથના પ્રથમ ઉપદેશમાં આપેલો છે. કાદંબરીના આરંભમાં પણ 'વાત્સ્યાયન-વંશ-વર્ણન' એ નામ નીચે એમણે પોતાના કુવર્તુ શ્લોકમય વર્ણન હંકારી કહેલું છે પણ એમાં તો માત્ર નામજ છે. શ્રીહર્ષચરિત્રમાં એવી વધારે સારી રીતે આપેલું જોવામાં આવે છે. તેમાં કહે છે કે:—સરસ્વતીને એક પ્રસંગે કુર્વાસા દુનિતા શાપ થવાથી તે મર્લલોકમાં શોણ નદીને તીરે આવીને રહી હતી અને અવન મુનિના પુત્ર દધીચને પરણી હતી. તેનો શાપ પુનઃમુખ-દર્શનથી અસ્ત થવાનો હતો તેથી તે પુત્ર પામતાંજ તેને મુકી રજે જતી રહી. દધીચે પોતાના પુત્રને પોતાની બાબતે અંશુમાસિકાને સ્વાધીન કર્યો. એ અંશુમાનિકાને પણ દધીચના પુત્ર જેવડોજ એક પુત્ર હતો, જેણેના નામ સારસ્વત, બીજાનું નામ વત્સ હતું, સ્વમાતા મરવતીના પ્રસાદથી સારસ્વતને સમસ્ત વ્રદા જિહ્વાએ હતી અને તે તેણે પોતાના મિત્ર વ મને નિર્ણય શોખી. સાર પછી તેને શોણ પામેના પ્રોતિદ્વંદ નામે ગામમાં સ્થાપી. પોતે પિતા સાથે તપશ્ચર્યા કરવા ગયો આ વત્સ એક મોટા વંશનો પ્રવારનાર થયો. તેમાંથી વાત્સ્યાયન નામના મુકુન્દનિયે ઉત્પન્ન થયા, અને કેટલાક મુગ પછી તેઓની અંદર એક કુમેર નામે દ્વિજ ઉત્પન્ન થયો. તેને અમ્યુત, હશાન, હર અને પાશુપત એવા ચાર પુત્ર થયા. પાશુપતને અર્થપતિ નામે લગાય થયો, અર્થપતિને ભય, હંસ, શુચિ, કવિ, મહાદત્ત, ધર્મ, જાતવેદમ્, ચિત્રલાનુ, ત્રક્ષિ

૧. " એ નદી નર્મદાના મુગની પૂર્વ દિશાએ બે ત્રણ કોસ ઉપર, નાગપુરના ગોડ-વન પ્રમણમાં અમરકંટક નામની અધિલકા (Gable-land) ઉપર નીકળે છે. અને પ્રથમ દિવર દિશામાં તથા પછી પૂર્વ દિશામાં અટોસે કોસ સુધી વહીને પાટલીપુત્ર અથવા પટણાની અંગને મળે છે."—મેનિપર વુલ્ફમ્સ.

૨. સારસ્વતનો પિતા દધીચ માતૃપક્ષ તરફથી રાજ થયો હતો કેમકે અવન ચર્યાતર રાજની પુત્રીને પરણેલો હતો.

મહાદત્ત એને વિશ્વરૂપ એનામે અગિયાર પુત્ર થયા, અને તેમાંથી ચિત્રમાનુને રાજદેવી નામે બ્રાહ્મણ-પત્નીથી બાળ્ય પ્રાપ્ત થયો. બાલપણમાંથીજ બાળને માત નો સર્વગંવામ થવાથી રિયોગ થયો, અને એ એક વર્ષનો થયો એટલામાં તો એના પિતા મરણ પામ્યો. દેશાન્તર એનાના કુટુંબલથી બાળ્ય અપાસ કરવા નીકળ્યો અને તેમાંથી કેટલેક કાળો પાછો આવી ૩૩ ઉંચુ ઝડપુમાં એ એક દિવસ બોજન કરી પાછલે પટોરે ઘરમાં બેઠો હતો. તેમાંથી એની પાસે શ્રીહર્ષવર્ધન રાજાના ભાઈ કૃષ્ણ પાસેથી પત્ર લઈને મેખલક નામે એક દૂત આવ્યો. તેણે એને શ્રીહર્ષ રાજા પાસે આવવાના આમંત્રણ રૂપી પોતાનો સંદેશ કહ્યો. કેટલોક વિચાર કરી અંતે એણે તે આમંત્રણ સ્વીકાર્યું અને બીજે દિવસ પ્રોતિકુટમાંથી તેની સાથે નીકળ્યો. પહેલે દિવસે એ અંડિકવન-ઓળંગીને મધ્યકૂટ નામના ગામમાં આવી પહોંચ્યો, ત્યાં જગ-ત્પતિ નામના પોતાના ભાઈ અને મિત્રને ઘેર વિસામો કરી બીજે દિવસ ગંગા નદી ઓળંગી-ને યજ્ઞશૃંગ નામે ગામમાં એણે રાત ગાળી, અને ત્રીજે દિવસે મહિતારની પાસે આવેલી જ-શિરવતી નદીને કાંઠે હર્ષ રાજાની હાજરીમાં એ આવી પહોંચ્યો. પછી એને હર્ષને ભેટાપ થાય છે અને ત્યાં એ રહે છે. સરદમાં પાછો ઘેર આવે છે અને પ્રસંગ નીકળવાથી હર્ષ રાજાનું ચરિત્ર પોતાના મિત્રોને કહેવા માંડે છે.—આ પછીના ભાગ એ રાજાના ઇતિહાસ વિશે છે, અને એવી ધણી વિદ્વાનોની કલ્પના છે કે ઓહર્ષચરિત્ર હજી અંપૂર્ણ અવસ્થા-માંજ પ્રાપ્ત થયેલું છે (કેમકે બાળ્યકાળનો ઉત્તર વૃત્તાન્ત હાલનાં શ્રીહર્ષચરિત્રને અંતે નથી).

આ પ્રમાણે આપણને ઉપર કહેલા અંધમાંથી બાળુની ઉત્પત્તિ વિગેરે વિશે કંઈક કંઈક સૂચના મળે છે. અને એ કયા કાળમાં થયું થયો તેનો પણ એક નિશ્ચિત સાધનથી નિર્ણય થઈ શકે છે:—ઈ. સ. ૬૨૯ માં હુએનસંગ (Hiuen-Tsang) નામે એક ચીનવાસી, બૌદ્ધમતનો પ્રવાસી સ્વદેશ છોડી, સ્વધર્મના પવિત્ર સ્થાને યાત્રાને અર્થે ભરતખંડ-ભણી આવવા નીકળ્યો હતો. તે કાશ્મીરને માગે થઈને ભરતખંડમાં પેહો અને તેમાં પ્રવાસ કરી, થોડાં વર્ષ રિયત કરી, ફરી પોતાને દેશ ઇ. સ. ૬૪૫ માં પહોંચ્યો. ચીની ભાષામાં એ પુરુષના પ્રવાસના વર્ણનના એ અંચ છે જેમનું ભાષાન્તર ફ્રેન્ચ ભાષામાં થયેલું છે. તેમાં લખે છે કે હુએનસંગે પ્રવાસ કર્યો તે કાળની ખંદર (૬૨૯-૬૪૫) ઉત્તર હિંદુસ્થાનમાં હર્ષવર્ધન નામે રાજા રાજ્ય કરતો હતો. આ રાજાના કુટુંબ આદિક મંચી જે વૃત્તાન્ત ઉપરના ચીનાઈ અંધમાં આપેલો છે તેજ બાળુના શ્રીહર્ષચરિત્રમાં પણ છે. આ ઉપરથી એમજ સિદ્ધ થાય છે કે હુએનસંગે અને બાળુનો હર્ષવર્ધન એકજ હોવો જોઈએ માટે બાળુ કિન્નર પણ ઉપર કહેલા વર્ષોમાં અથવા ઇ. સ. સાતમા સદીના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં હયાત હોવો જોઈએ. આ વિષય ઉપર પ્રથમ લક્ષ દોરનાર ડૉ. ફ્રિટ્ઝ એડવર્ટ હાલ હતો જેણે પોતાની વાસવદત્તાની આવૃત્તિની પ્રસ્તાવનામાં આ વિશે લંબાણ યા લખેલું છે.*

૧. કાશ્મીરમાં ૫ ૧૬૪ થી જેનું વર્ણન સર થાય છે તે ૨. આ હુએન-સંગના સંબંધમાં મિ. રિમથ સાહેબનું લખાણ ઉપરની હડીકતને સિદ્ધ કરી આપે છે:—

“But the prince of pilgrims, the illustrious Hiuen Tsang, whose fame as Master of the Law still resounds through all Buddhist lands, deserves more particular notice. His travels, described in a work entitled,

એકલી કાઠમ્બરીથીજ બાણ પોતાને માટે અક્ષય કાંતિ સંચિત કરી ગયા છે, પણ એ તથા ઉપર કહેલા હુષ્કારિત વિના બીજા પશુ કેટલાક ગ્રંથો એણે રચેલા છે. એમ કહેવાય છે. તેમાં ચંડિકાશતક નામે એક લઘુ કાવ્યનો કર્તા તો એ નિર્ધારિત કરી ચુક્યો છે. એ ૧૦૨ શાલ્કવિકીરિત છંદનું બનેલું છે. એની રચના વિશે એક એવી કથા ચાલે છે કે:— મયૂર નામે કવિ બોજ રાજના (૨) વખતમાં ધણો માનીતો હતો અને તેનો જમામ બાણ પશુ ત્યાં પંકાયેલો હતો. એક વેળા એણે બન્યું કે બાણ અને તેની સ્ત્રીને કંઈ પ્રયુષ્કાપથી કલહ થતો હતો, અને સ્વપ્નોનું માન મુકાવતાં મુકાવતાં બાણની ઘણી ખરી રાત વીતી ગઈ, એટલામાં મયૂર ત્યાં ઘસને ફરવા જતો હતો તે બારીમાંથી કંઈ ગડબડાટ સાંભળી નીચે ઉભો રહ્યો. તે વેળા બાણ સ્ત્રીને પગે પડતો હતો અને કહેતો હતો કે-ત્રિયે! આટલી વાર ક્ષમા કર હવે કદી તને કોપાયમાન નહિ કર. આ સાંભળી એણે તો ઉઘટે! ચરણ-પ્રહાર કર્યો. તે સમયનો નુપૂરનો ખજુખજાટ સાંભળીને પુત્રો રિશ મયૂરને ધણો ખેડ થયો, પણ બાણ એક નવો છંદ બોલ્યો:—

इतः क्षीणा रात्रिः कृशतनु शशी शीयंत इतः ।

मदीपोऽयं निद्रावशमुपगतो घूर्जत इव ॥

प्रणामान्ते मानं त्यजसि न यथा त्वं कुवमहो ।

कुचप्रत्यासत्त्या हृदयमपि ते झुझु कठिनम् ॥

આ સાંભળી મયૂરે કહ્યું કે:—એને 'મુઝ' શું કહે છે? 'ચંડિ' કહે!—આ અપમાન-કારક શબ્દ કહ્યું પડતાજ બાણની આંખે રાપથી પિતાને દાપ દીધી કે—આ મ્હારા તાત્કાલ-રક્ષના સ્વર્ણથી તને કાઠ નીકળજો. અને તેજ ક્ષણે તેમ થયું પછી તેમાંથી મુક્ત થવાને મયૂરે મુષ્કશતક નામે રચીત રચી; જેનો છઠો શ્લોક બોલતાજ એને મ્હો કાઠમાંથી મુક્ત કર્યો. આથી એનું માન રાજકુળમાં વધું તેથી બાણને મ્હો આવી અને સ્વશક્તિ દર્શાવવા એણે પોતાના દાપ પગ કપાવી નાંખ્યા અને દર નિશ્ચય તથા ભક્તિથી ચંડિકાનું સ્તવન કર્યું.

Records of the Western World, which has been translated into French, English and German, extended from 629 A. D. to 645 or 646, and covered an enormous area, including almost every part of India, extreme south. His book is a treasure-house of accurate information, indispensable to every student of Indian antiquity, and has done more than any archaeological discovery to render possible the remarkable resuscitation of lost Indian history which has recently been effected. Although the chief historical value of Hsien Tsang's work consists in its contemporary description of political and social institutions, the pilgrim has increased the debt of gratitude due to his memory by recording a considerable mass of ancient tradition, which would have been lost but for his care to preserve it. P. 12)

(ઈ. સ. ૧૯૦૮.)

૩. મયૂરના 'મુષ્કશતક' વિશે કાવ્ય-પ્રકાશકાર મમ્મટે પણ લખેલું છે. —

જેના પ્રથમ સ્લોકનો ૭મો અક્ષર બોલતાં 'અ' ડિકાએ પ્રસક્ત દર્શન દર્શને એનાં અવયવ પૂર્વે સ્થિતિમાં આપ્યાં !^૧

આમાંથી કેટલું માનવું એ વાંચનારના વિચાર ઉપર આધાર રાખે છે. પાર્વતી-પરિણય અને સુકૃષ્ટતાદિક નામે નાટક પણ બાણે રચેલાં કહેવાય છે,^૨ અને રતનાવલી નામનું પ્રખ્યાત નાટક જે આજ સુધી શ્રીહર્ષ નામે રાખ્યે લખેલું કહેવાય છે તે પણ (એ શ્રીહર્ષ અને બાણનો શ્રીહર્ષ એકજ હશે તથા તેની કીર્તિ અમરાનવાને તેને નામે બાણે પ્રસિદ્ધ કર્યું હશે એમ ધારી) અરૂં જોતાં બાણે લખેલું એમ કેટલાક વિદ્વાને માને છે.

બાણના આ પુસ્તાન્ત વિશે નીચેનાં પુસ્તકોમાંથી અને સાહ્ય મળેલું છે:—૧. શ્રી હર્ષચરિત. ૨. દૌ. દિ. એ. હોલની પ્રસિદ્ધ કરેલી વાસવદત્તાની પ્રસ્તાવના. ૩. દૌ. પીટર્સને પ્રસિદ્ધ કરેલી કાદમ્બરીની પ્રસ્તાવના. ૪. સ્કેટ્ટલ કવિ નામે એક પૂર્વે ૭ પાતા મરાઠી માસિક પત્રનો (૧૯૧૭ નો) બાણભટ્ટ વિશેનો અંક.

નીચેના કેટલાએક પૃથ્ પૃથક્ સ્લોક બાણની માનુરીએ સહૃદય કવિયોનાં હૃદય ભેડી બહાર કાઢેલાં છે તે અને આપીને સ્ફુર્તા પ્રસ્તાવના હવે હું બધ કરું છું:—

નિશ્વાસોડપિ ન નિર્યાતિ બાણે હૃદયવર્તિનિ ।

કિં પુનર્વિકટાટોપપદબંધા સરસ્વતી ॥ ૧ ॥

મમઃ કાવ્યૈકમેરુઃ કવિવિષ્ણિમહારત્તરાશિર્વિશીર્ણઃ ।

શુષ્કઃ શબ્દૌર્ધર્સિધુઃ મ્લયમુપગતો વાક્યમાણિક્યકોશઃ ॥

દિવ્યોક્તિનાં નિધાનં નિધનમુપગતં હા હતા દિવ્યવાણી ।

બાણે દૂરમયાણે પ્રણયિનિ વિધિના શાયિતે દીર્ઘનિદ્રામ્ ॥ ૨ ॥

ગદ્યાનિ નિરવદ્યાનિ હૃદ્યાનિ કસ્ય નો મુદે ॥

કવિતાકામિનિર્વિષ્ણવાણવાણકવાશિલુઃ ॥ ૩ ॥*

૧. જુઓ સન ૧૮૭૨ ના અપ્રિલ માસનું “ઈન્ડિયન એન્ટ્રીવર,” ૬૬ જુલસનો વિષય. એમાં ઉપરના સ્લોકનું પ્રથમ અરણ્ય આવું આપેલું છે:—

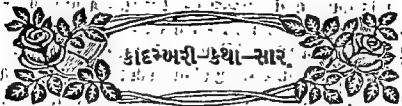
ગતમાયા રાત્રિઃ કૃશતનુ શશીયત હવ (!)

૨. જુઓ મુંગદની કાદમ્બરીની આટ્તિની પ્રસ્તાવના પૃ. ૬૮.

* (૧.) હૃદયમાં બાણનો (જીન્ને અર્થે ‘તારનો’) વાસ હોવાથી નિઃશ્વાસ પણ બહાર નીકળી શકતો નથી તે પછી વિષ્ટ આટોપવાળા=હોદા (combustion)–પદ્મપદ્મી ભરેલી સરસ્વતીની–વાણીની–વાતજ થી ?

(૨.) (વિષયે પ્રભુથી બાણને દૂર પ્રયાણને અર્થ દીર્ઘ નિદ્રામાં નાખ્યાથી) (—મૃત્યુને વશ કર્યાથી) કાવ્યનો એકજ જે મેરુ હતો તે ભગ્ન થયો છે ! કવિ રૂપી વ્યાપારીએનો મહા-રત-રાશિ તુટી ગયો છે ! શબ્દનો સિધુ સુકાઈ ગયો છે ! વાક્ય-રૂપી માણિક્યના કે.સનો પ્રતય ભ્રષ્ટ ગયો છે ! દિવ્ય ઉક્તિયોનો ભગ્ન નાશ પામ્યો છે ! દિવ્ય વાણી તિનષ્ટ થઈ છે !

(૩) કવિતા રૂપી કામિનીના પંચબાણ-મદન-રૂપ બાણ કવીશ્વરનાં દોષ-રહિત, અને હર ગદ્ય કોને સ્પર્શિત નહિ કરે ?

કે નામે એક મહા પ્રતાપી-રાજા-સભામાં બેઠો. હતો તેની પાસે એક વેળા
પ્રાતઃકાળે બદ્ધી જેવી સ્વરૂપવતી. એક ચંડાલ-કન્યા-સોનાના પોશ્વરામદે
પોપટ-લપ આવે છે, અને રાખને, તેનું અર્પણ કરે છે. પોપટ પ્રજ્વાલ
કરી, એક આર્ચા-બોલી રાજાની રત્નિત કરે છે. આર્ચા વિસ્મિત થઈ
રાજા તેના જ્વાનત વિશે પ્રશ્ન પૂછે છે. પોપટ કહે છે કે વિષ્ણુદાસીમાં

અમ્મા નામે એક સંદેવર છે. તેની પાસે એક શાદમલી પંક્તિમાં હું જન્મ્યો હતો. હારો
પ્રસવ-સમયે માતા-મરણ મામી તેથી પિતા અને ઉછેરતા હતા. એક દિવસે શિકારને અર્થે
આવેલા એક કૂર બીલે અમારાજ પક્ષ ઉપર ચઢીને જીભ પોપટ સાથે, મહારા પ્રતાપને
પણ મોરી નાખી નીચે નાખ્યા. તે વેળા હું એમના ખોળામાં લપાઈ ગયો હતો એટલે એમની
સાથે જ ગડગડયો અને સૂકો પાંદડાના એક દમ્બમાં પડ્યો. ત્યાંથી હું પાસેના એક તંમાંલ
પ્રજ્જના મૂળમાં ભરાઈ ગયો. થોડી વારે તે બીલ પેલા મારી નાખેલા પક્ષી લઈને ગયો, પછી
અને તરસ લાગી. પાણીની શોધમાં હું મહાર નીકળી આગળ જવા લાગ્યો. પણ બપોરનો
વખત અને પાંખો પૂરી આવેલી નહિ એટલે રસ્તામાં લયડતો હતો અને હાકતો હતો તેનામાં
સારે ભાગ્યે જાણ્યાં મુનિનો પુત્ર હારીત કેટલાક સોળતીઓ સહિત તે રસ્તેથી ન્હાવા જતો
હતો તેણે મને દીઠો અને દયા આવવંથી ઉપાડીને તેનાં પાંખો ઉપર આપ્યો. ત્યાં જઈને
પાણી પી મને શુદ્ધિમાં આણી, સ્નાન કરી પાછો વળતાં એ મને પોતાને અંત્રમાં લઈ ગયો. મને
જેમ નિકાલદર્શી જાણ્યાં મુનિ જોડ્યા કે—આ તો એના જીવનવર્તુ રૂપ જોડાવેનાં દેખાય છે.
આ સાંકળી કનુદડથી આસપાસના મુનિજન મહારો જ્વાનત પૂછતા લાગ્યા ત્યારે એમણે
કહ્યું કે—સંધ્યાકાળે આપણે આની વાર્તા કહીશું. હું કહેતો અત્યંત દેવ-દેવ આ જન્મ્યો
પણ પોતાનો પૂર્વ જ્વાનત સાંભરતો જશે, —પછી જ્યારે સ્વકર્મ સમાપ્ત કરીને સાવકડે
સર્વ મુનિઓ ત્યાં ભરાયા ત્યારે એ કપિએ કહ્યું કે—

વિવાસવતીના મુખમાં પૂર્ણ ચંદ્રને પ્રવેશ કરતો જોયો. શુક્રનાસે પણ તેજ રાત્રે સ્વપ્નમાં પોતાની સ્ત્રી મનોરમાના ઓળાના એક માળજી જેવી આકૃષ્ટિવાળા પુરુષને પુંડરીક (સ્વેત કમલ) ચુકતાં જોયો. કેટલેક દિવસે રાષ્ટ્રીને અર્ધ રથાની વાર્તા રાજાને રિહત થઈ. અને પ્રમુદ્ધતાથી પૂર્ણ થયેથી તેણે એક પુત્ર પ્રસન્નપેા. તે વેળા મનોરમાને પણ એક પુત્ર આંખેા. ગાજકુલમાં અને ઘેર ઘેર ઉત્સવ થઈ રહ્યો. રાજાએ પુત્રનું નામ સ્વપ્નને અનુસરીને ચંદ્રાપીક રાખ્યું અને પ્રધાને વૈશંપાયન રાખ્યું. અને પુત્ર મહોદય થયા ત્યારે, છઠ્ઠા વર્ષમાં, રાજાએ કુમારને માટે નવમરીની બહાર એક વિશામંદિર બંધાવ્યું અને ત્યાં એ ને જાલકને સર્વ કાલમાં પ્રતીક્ષા ગુરુજીને સ્વાધીન કર્યાં. દસ વર્ષ સુધી ત્યાં અજ્યાસ કર્યા પછી ગુરુજીની અનુમતિથી રાજાએ કોમને ઘેર તેડી લાવવા એક અધસેન-પ્રેમીકદ્યું તથા કુમારને માટે સમુદ્રમાંથી જન્મેલો એક સુદામુષ નામે ઉત્તમ અશ્વ મોકલ્યો. તે ઉપર અજાર થઈ કુમાર રાજગૃહમાં આવી પહોંચ્યો. ત્યાં પિતા માતા અને શુક્રનાસને મળ્યો. ત્રીજે દિવસ સવારમાં જ એની માતાએ કૈલાસ અમના એક કંચુકી સાથે પત્રલેખા નામની એક સુંદર રાજકન્યાને તામ્બૂલ-વાદિની તરીકે એની પાસે મોકલી. તે દિવસથી જાનને અન્યોન્ય પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ જે અદ્વિતીય વધતી ગઈ.

ચોડા દિવસ પછી યુવરાજનો રાજ્યાભિષેક દિવસ પહોંચે આવતો જોઈ શુક્રનાસે એક અગ્નિ-વેને સૌવનના તથા સદ્ગીના મદ વિષે પ્રજાજન અસરકારક ઉપદેશ આપ્યો, અને અભિષેક થયા પછી કુમાર દિગ્વિજયને અર્થે પત્રલેખા, વૈશંપાયન, અને એક મહોદય સંન્ય સહિત બહાર નીકળ્યો. ત્રણ વર્ષ સુધી આખી પૃથ્વી ઉપર ફર્યા સર્વ જગ મેળવતો મેળવતો તે એક દિવસ ઉત્તરમાં કૈલાસના પાસેના સુવર્ણપુર નામે ગામમાં આવી પહોંચ્યો, જે તેણે જાતી લોકો અને ચોડા દિવસ સેવનો પામ્યા ત્યાં જ રાખ્યો. ત્યાંથી એક વાર મૃગયા સારૂ નીકળ્યો હતો. તેવામાં એણે એક કિર્મી લોકોનું જોડું દૂરથી જોયું તેને પકડવાનો હઠ્ઠાથી એ પાછો પડ્યો પણ તે લોકો તો ગ્રાસ પાળી પર્વત ઉપર ચઢી ગયા અને કુમાર એકને જ પિતાના મુકામથી લેણું દૂર નીકળી ગયો. આ જોઈ એ પથારી પર સ્થિત પાછો ફર્યો અને તરફ લાગવાથી કાષ્ઠ તણાવની શેષમાં ફરતો હતો એટલામાં એક બીનો મામં એની દૃષ્ટિએ આવી અને તેને અનુસરતાં એક વિશાળ સરોવર અબ્ધુ. તેથી આનંદ પામી ચોડાને જલ પાષ પોતે પીને સંતુષ્ટ થઈ થેડાને આંધો, એક વૃક્ષ તળે જરા સૂતો એટલામાં દૂરથી આંરવો એક સંગીત શ્રવણે એને કહે પડ્યો. એવા નિર્માણુષ અરણ્યમાં તે અથર્વ જેવું લાગવાથી તેની શોધ કરતા અશ્વ ઉપર એસીને જે દિશાએથી તે આવતો હતો તે દિશા તરફ એ ચાલ્યો. આલતા ચાલતાં, દેશોથી થેરાવણું એક ચિરામય અબ્ધુ, લાંબા અંધારી ઉતરી અંદર ગયો તો મૃતિંનો સામે દિગ્ગજ સ્વરૂપવાળી, ગજગદા પાળતી, એક કન્યાને વીણાપો શિરસ્તુતિ કરતી જોઈ. આ કન્યાની બ્રહ્મચર્યાસ્થા જોઈ એને અતિ કુતુહલ થયું તેથી ત્યાં જ એ બેઠો. ચોડી વાર એ બહાર આવી ત્યારે ચંદ્રાપીકને જોઈ એણે આંતકાર લીધો અને અતિથિ-અન્નકરને અર્થે એને પોડા ધી યુદ્ધમાં તેડી ગઈ. લાંબા કુમારના એણે ઉત્તાન્ત પુઠોયો તે એણે કહ્યો હાહાર કરી રહ્યા પછી કુમારે તેનો ઉત્તાન્ત અનુવાદી આનુરતા દર્શાવી ત્યારે એકધાર આંધુ સહિત તે એની કે મહાશા જેવી પશુપ્રીના ઉત્તાન્ત સાંભળે ચુંદલ થવાનું છો

જલુ દરબા હોય તો સાંભળો:—

મંદ્રકિંબુમાંથી નીકળેલા અપ્સરાઓના એક કુળમાં હું જન્મેલી છું. મ્હારી માતાનું નામ જૈરી છે. પિતાનું નામ હંસ છે. મ્હારું નામ મહાશ્વેતા છે હેમકૂટ પર્વત ઉપર મ્હારા કુટુંબનો વામ છે એક ચાર વસંત ઋતુમાં હું આ અગ્રહ સરેવર ઉપર મ્હારી માતા તથા સખીઓ સાથે જ્ઞાન કરવા આવી હતી અને સખીઓ સાથે જ્યોતી ગોલા નિહાળના નિહાળતી ફરતી હતી એવામાં મને કંઈક અપૂર્વ સુમંથ આવી, અને આમળ આવી તો મ્હેં એ મુનિકુમાર જોયા તેમાંના એક અનિ રૂપવાનના કર્ણમાં એક કુસુમ-મંજરી હતી. તે જોવાથી મને લાગ્યું કે આ સુમંથ તેની જ હતો. એ મુનિકુમારનું રૂપ જોનાજ મને મને પાસમાં નાખી લીધી અને એની પણ અવસ્થા મને જોઈને મ્હારા જેવી જ થઈ થોડી વાર મ્હેં એના સેવન-તીને પૂછ્યું કે આ કેણુ છે? અને આ કુસુમ-મંજરી શાની છે? તેણે કહ્યું ભગવાન શ્વેતકેતુ નામે મુનિનો દક્ષીણી ઉત્પન્ન થયેલો આ પુંડરીક નામે પુત્ર છે, અને નંદન-વનદેવતાએ એને અર્પણ કરેલી આ પારિજાત વૃક્ષની મંજરી છે આમ અમે વાત કરતાં હતાં તેવામાં પુંડરીક મ્હારી પાસે આવી કહેવા લાગ્યે કે તને જો આ મમતી, હોય તો તુંજ પેઢેર એમ કહી તે એણે મ્હારા કર્ણમાં પેઢેરાપી. પણ એટલામાં એના હાથમાંથી મલરાતને લીધે માળા પડી મન તે એણે જોઈ નહિં પરંતુ મ્હેં લઈ લીધી અને મ્હારા કંઠમાં નાખી પછી મ્હારી માતા જાણે એમ સાંભળી હું પ્રશ્ન કરી પાછી ફરતી હતી તેવામાં ખીલ મુનિપુત્રે આ માળા મળ્યા વિશે એને કપડા દોધા ત્યારે એણે મને ખોટા કાપ ધારણ કરી કહ્યું કે મ્હારી માળા આપ્યા વિના ત્હારે જવું નહિ. આ ઉપરથી મ્હેં મ્હારા એકાવચી હાર કાઢીને એના હાથમાં નાખ્યો પણ તે એણે વર્તી નહિ અને ત્યાંથી હું સ્થન કરી ઘેર આવી. પણ જીર મ્હારો ત્યાજ મ્હેં હોયો હતો થોડી વાર મ્હારી એક દાસી જે પાછળ રહી હતી તે મ્હારી પાસે આવી અને એક પત્રિકા આપી કહેવા લાગી કે જેણે તમને કુસુમ-મંજરી પેઢેરાવી હતી તેણે આ મોકલી છે, હરખાઈને મ્હેં એ વાંચી તો મને અમણા પિકારે થઈ આવ્યો. અને દાસી સાથે હું એ વિશે વાત કરતી હતી એટલામાં એક મુનિકુમાર બારણે અંગી ઠે એવી દારપાલે મને ખગર કરી, મ્હેં તરતજ તેને અંદર લાવવા કહ્યું અને જોયું તો એ પુંડરીકનો મિત્ર કપિંજલ હતો. એણે આવીને ધણી વાર સુધી શરમાવા પડી એના મિત્રની આતિ દુઃખી અવસ્થાનું મને વધાર્યું નિવેદન કયું. ઉપદેશ સ્વળા બધાં ગયાથી એણે ધાતુ દંત્ર કે અમારા સમાજમ વિના ખીલ કાઢ ઉપાધ્યાય એ જાણે એમ નથી. તેથી એ મને પ્રાર્થના કરવા આવ્યો હતો અને હું ઉત્તર આપું એટલામાં તો મ્હારી માતા મ્હારી પોમ આવે એ ખગર સાંભળવાથી એ મમરાયો અને મન ફરીથી ચિનનિ કરીને ચાનવો થયો. માતા મયા પડી મને ગદ્યાંગ થવા લાગી કે શુ કરવું. આખરે ત્યાં જંગનો નિશ્ચય કરી, રાત પડી એટલે મ્હારી દાસી તરલિકા સાથે જાનીમાની હું બહાર નીકળી તે તરફ ચાલી. પણ દુર્ભાગ્યને નીચે, તે સ્થળ પાસે આવતાજ મને રુન કરતા કપિંજલનો રરર સંમળાયે અને ધનકને હેરે આગળ ચાલી તો મ્હેં મ્હારા પ્રાચુનાથને કામની પીડાથી તત્કાળ મરણ પામેના જોયા. અજ જોઈ એકાએક બાંધે ઉપર પડી, તિલા કરતી કરતી હું સાથે જ બળી મરતનો નિશ્ચય કરતી હતી તેવામાં આકાશમાંથી એક દિવ્ય પુરુષ ઉતરી આવ્યો. તેણે મને આધ્યાત્મ દળને કહ્યું કે મુનિ પ્રાણુત્પાત કરીશ નહિ, પુનરપિ તમારો સમાજમ થો. એમ કહી એ યમને ઉપડી

તે આકાશમાં જતો રહ્યો, કપિજીવ આ જોઈ ગભરાઈમાં પડ્યો. અને હું એને એ અદ્ભુત
વૃત્તાન્ત વિશે પૂછવા લાગી તેનો ઉત્તર ન આપતાં કેડ બાંધી એ પથુરોપમાં પેના પુરપની
ખાજી આકાશમાં દોડી ગયો. આ પ્રમાણે એકઠી પડવાથી હું તો બમણી રોડાતુર થઈ.
પણ પુનઃસમાગમની આશાએ તે ત્રિસથી ઘઘાયઈ મઠણ કરીને આ ઠેઠાંએ મ્હારી દાસી
તરતિકા સાથે રહ્યું. એમ કહી ચોધાર આપુ પાડી એ રુદન કરવા લાગી.

ચંદ્રાપીડને આથી ઘણો શોક થયો તથા દયા ઉપજી અને બહુ પ્રકારે એણે એને
આશ્વાસન આપ્યું. પછી બહુ વારે બાહાર કરી, રાત પડી એટલે ચંદ્રાપીડ એક શિનાતવ
ઉપર સુવાની તૈયારીમાં હતો નેવામાં એણે, તરતિકા વિશે વિચાર આવવાથી પૂછ્યું કે
આપની દાસી તરતિકા કેમ દેખાતી નથી? સારે મહાસ્વેતાએ કહ્યું કે ગંધર્વોમાં ચિત્રવર
નામે રાજ છે તેને કાદમરી નામે પુત્રો છે. અમે એ માથે ઉઠી ઊંચે એટલે અમારે
બાલપણથીજ સહીયણાં છે. મ્હારો આવો વૃત્તાન્ત સાંભળ્યો. તારથી એણે નિશ્ચય કર્યો છે
કે જ્યાં સુધી મહાસ્વેતા દુઃખી છે ત્યાં સુધી હું પાણિ-મઠણ કરાવનાર નથી. એને લમ
ચોગ અવસ્થામાં આવેલી જોઈ, એનું આ વચન સાંભળવાથી એનાં માતા પિતાને
બહુ ખેદ થયો અને બીજો કાંઈ ઉપાય ન ચાલવાથી બાજ સત્તરેજ એક કંચુકીને
મ્હારી પાસે એમણે મોકલ્યો હતો અને મને કહ્યું હતું કે હું જેમ તેમ કરીને ત્હારી
સખીને સંભાળે તો કીક તે ઉપરથી તરતિકાને મ્હારા પ્રદેશ સહિત કાદમરી
પાસે મોકલી દે — આ સાંભળી, ચંદ્રાપીડ એ જ વિચાર વિનંત કરતો કરતો સુષ
ગયો. પ્રાતઃકાળમાંજ કેયૂરક નામે ગંધર્વ-કુમાર સાથે તરતિકા ત્યાં આવી પહોંચી. તેનું કહે-
વાથી જણાઈ કે કાદમરી શીખામણ માનતી નથી. તેથી મહાસ્વેતાએ પોતેજ ત્યાં જતાને
નિશ્ચય કર્યો અને ચંદ્રાપીડને હેમકૂટ જોડા આવવાની વિનંતિ કરી, તે ઉપરથી એ બધાં ત્યાં
ગયાં..... કાદમરીને તથા ચંદ્રાપીડને મેળો. થતાંજ તેઓને પરસ્પર પ્રાંતિ થઈ.....
એક દિવસ ત્યાં રહીને કુમાર પાછો કેટલાક ગંધર્વ-કુમાર સાથે ત્યાં પોતાનાં સૈન્ય પામે
આવ્યો. બીજો નિમ્મે તેની પાસે આવી કેયૂરક વિનંતિ કરી કે આપના દર્શન વિના હેરી કાક-
મરી તથા મહાસ્વેતા દુઃખી કે માટે ફરીથી આ પતું મુખ જોવા છૂટે છે. ચંદ્રાપીડ આ
સાંભળી, પત્રવેખાને લઈ, તેની સાથે ફરીથી હેમકૂટ કેપર ગયો. ત્યાં એણે કાદમરીને કામ-
પીડાથી કિમશૂદમાં સૂતેલી જોઈ. કેટલીક સ્વિષ્ટ વાંતચિત્ર થયા પછી ત્યાંથી એ ઉઠી પાછો
પોતાને મુકામે આવ્યો. પણ કાદમરીની ઇચ્છાથી પત્રવેખાને ત્યાં રહેવા દીધી. મૈત્ર્ય પાસે
આવતાં પિતાના તરફથી પત્ર લઈને આવેલા એક દૂતને તેણે જોયો. પત્રમાં લખ્યું હતું કે
તમને જોડે મહુ દિવસ થઈ ગયા માટે આ પત્ર વાંચી રહો કે તરતજ તમારે આ તરફ
આવવું. આ ઉપરથી એણે મેઘનાદ નામના એક સેવકને બોલાવ્યોને કહ્યું કે પત્રવેખા ઘોડા
દિવસમાં કેયૂરક સાથે અહીં આવશે તેને તેડીને તુ આવજો પછી મૈત્ર્ય ઉપર વૈદ્યપ્રાપ્તને
નીમી, તેમને ધીમે ધીમે આવવા કહી, પોતે એકલોજ કેટલાક સ્વાર સાથે ઉજ્જવિની તરફ
ચાલ્યો. માર્ગમાં ચડિકાનું મંદિર આવ્યું ત્યાં એક દ્રવિડ-ધર્મિક રહેતો હતો તેનો વિચિત્ર
આકાર વિગેરે જોઈ એને ઘણું વિનંત થયો. ઘેર આવ્યા પછી કાદમરીનાં પેના પોતે તરફ-
તો હતો એટલામાં, ચોડક દિવસ પછી, મેઘનાદ પત્રવેખાને લઈને આવ્યો. પત્રવેખાએ
કાદમરીની દુઃખી અવસ્થાનો એને જાણી વૃત્તાન્ત સાંભળ્યો અને કહ્યું કે દેવોના માણ

વ્યાવરણને આપે સત્કાર ત્યાં જવું જોઈયું. ચંદ્રાપીડ, આ પ મળી ચિન્તામાં પડ્યો કે શું કારણે
 જતાં પંદાર નીચાં પડ્યાં. જામ ગમરાઈમાં પડ્યો હોય. મેં દિવસ સિંધાને તરે ફરવા
 ગયો હોય તેવામાં મેં મેં દુઝી કેટલાક સંત મહિત આવતો જોયો. તેને ઘેર તેડી
 લાવી, સન્માન આપી, કાદમ્બરીને સર્વ પુતાન્ત પૂછ્યો તો તેણે પૂછ્યું એની હૃદયવેદક વેદ-
 નાનું યથાર્થ વચન આપ્યું અને કહ્યું કે હવે રિત ગયાં. ને દોડીના પ્રાણ ટકશે એવી આશા
 નથી. આ સાંભળી ચંદ્રાપીડ વિચાર કરવા લાગ્યો કે વૈશમ્પાયન હતો તો કંઈ સલાહ પછી
 જતાવતો, પણ હવે કરવું શું? શું પંદારું કાઢી પંદાર જવું? જામ ચિન્તા કરતો હતો એટ-
 લામાં સૈન્ય નગરીમાં થોડુંક ફર આપ્યાના સંભાષણ. આ મળ્યા તે ઉપરથી વૈશમ્પાયનને
 તેડવા જવા સાર પિતાની આજ્ઞા લઈ એ સૈન્ય તરફ ચલ્યા, પણ ત્યાં ગયો તો વૈશમ્પાયન
 અને નહોતો આ જોતાં જ એને મૂર્છા આવી અને રાજ્યનું જો એ તેમ કરી એને શુદ્ધિમાં
 આવડ્યો. પછી પછી વારે મહાકળે એણે હિમ્મત ધંતાને વૈશમ્પાયનને વૃત્તન્ત પૂછ્યો તો
 તેણે એ કહ્યું કે આપના ગયા પછી અમને વૈશમ્પાયન અમ્મોદમાં સ્નાન કરવા તેડી ગયા
 પણ એમને તો એ ભૂમિમાં પગ સુકર્તાજ કંઈક વિકાર થઈ આવ્યો તેથી બાવરા બની જઈને
 આમ તેમ કંઈ શોધતા હોય તેમ ફરવા લાગ્યા. અમે વાજા ફરવાને એમને બંધુ બહુ સમજા-
 વ્યા પણ માન્યુ જ નહિ. આખરે જોજે દિવસે યાદીને અમે કેટલાક માણસ એમની પાસે રાખી
 આવી આવ્યા છિયે. આ સાંભળી ચંદ્રાપીડ શોક તથા રિશ્મયમાં પડ્યો પણ વિચારવા લાગ્યો
 કે એક પાસેથી આ મને અતુલ્ય પડશે. વૈશમ્પાયનને તેડવા જવા સાર પિતા માતા અને ના
 કહેશે નહિ ત્યાંથી પછી હું કાદમ્બરી પાસે જઈશ. આમ વિચારી સૈન્ય સાથે પોતે ઉત્તર-
 ધિની પાછો આવ્યો..... પછી મેઘનાદને, કેશરકને તથા પત્રવેખાને આમળથી મોકલી
 માતા પિતા પાસેથી જેમ તેમ કરી આજ્ઞા લઈ વૈશમ્પાયનને તેડવા જવા નિર્ણયો; પણ
 આમંમાં મેઘ-સમય નડવાથી ઘણું દિવસે એ અમ્મોદ પાસે પહોંચી, શક્યો ત્યાં આવીને
 જોતરફ પેરે. મુઠી શોધ કરી પણ વૈશમ્પાયન જડ્યો નહિ તેથી એ વધારે ગમરાઈ ગયો
 પણ મહાસ્વેતાને કહાવ્યો એની માત જાણવામાં હશે એમ ધારી તેને પૂછવા તેના આશ્રમ
 લાણી આલ્યો. ત્યાં આવ્યો તો રૂદન કરતી મહાસ્વેતાને તરસિકાએ છાલી રાખેલી દોડી. આ
 જોઈ, રૂપેને કાદમ્બરીને કંઈ થયું હોય એમ શંકા આવવાથી એ “શું થયું” એમ પૂછ્યું
 લાગ્યો ત્યારે મહાસ્વેતાએ એની જ અવસ્થામાં ઉત્તર દીધો:—આપના ગયાના ખંખર સાંભળી
 શોકાતુર થઈ હું હેમકૂટથી અહીં આવી ત્યારે મહેં આપના જવડાજ એક કુમારને અહીં ફર-
 તો જોયો. મને જોઈ એની નજર બમડી તથા વાર્યા છતાં એ મહારી પાછળ લામવા લાગ્યો,
 અને એક વાર રાત્રે હું શિવાલત ઉપર ચડી હતી તેવામાં એ મહારી સમીપ આવી કુવચન
 બોલ્યો તેથી મને ઝટ જાળ ચઢવાથી મહેં એને શાંપ દીધો કે ચોપંતની પેડે તું સમજ્યા (વનાં
 અમે તેમ બોલે કે માટે મહારા સત્ય વચનથી તેવોજ થઈને તે ભતિમાં પડ. આવું કહ્યું કે
 તત્કાળ એ કાષ્ટવત થઈ ભૂમિ ઉપર પડ્યો. પણ એના મરણ પછી મહેં સાંભળ્યું કે એ તો
 આપના મિત્ર હતાં. આ સાંભળતાં જ ચંદ્રાપીડનું તો હૈયું જ ફાટી પડ્યું અને એને ભૂમિ ઉપર
 પડતો જોઈ તરસિકાએ દોડી આવી છાલી લીધો. એનું ચંદુ થયું જોઈ મહાસ્વેતા વધારે
 ચલરાઈ ગઈ. પરિજન વિગેરે સૌ દોડી આવ્યાં અને મહાસ્વેતાને ગાળો દઈ શોક કરવા

લાગ્યા, એટલામાં ચંદ્રાપીડના આવવાની ખબર પત્રલેખાએ કહાથી કાદમ્બરી તેને મળવા
 સાર પત્રલેખા તથા બીજી સખીઓ સાથે ત્યાં આવી પહોંચી પણ ચંદ્રાપીડને મરણ પામેલો
 જોઈ મૃતિંત થઈ. પત્રલેખાને પણ મૂર્છા આવી. મૂર્છામાંથી જાગી એટલે કાદમ્બરી સદ-
 વચન કવવાનો નિશ્ચય કરી ચંદ્રાપીડનું મસ્તક જોળામાં લઈને બેઠી તેવામાં જ એના સ્પર્શને
 જોઈ ચંદ્રાપીડના શરીરમાંથી એક જ્યોતિષાદ્યારનીકળ્યું અને તે અંતરીક્ષમાં રહીને મહાશ્વેતા-
 ને આશ્વાસન દઈ કાદમ્બરીને કહેવા લાગ્યું કે પ્રાણુત્યાગ મા કર. ફરી ત્હારો ચંદ્રાપીડ
 સાથે સમાગમ થશે. આ શરીરને અગ્નિ મંરકાર આદિ ન કરતાં આમને આમજ રાખવું.
 એવું કહી તે અંતરિંત થઈ અર્ધ પણ પત્રલેખા તો એ જ્યોતિષાદ્યારનીકળ્યું મૂર્છામાંથી
 ઉઠી, દોડીને ઈન્દ્રાયુધ સહિત સરોવરમાં પડી મળરાટમાં સર્વે ચક્રિત દૃષ્ટિ સામું જોઈ રહ્યાં
 હતાં તેવામાં જલમાંથી એક મુનિ-કુમાર નીકળ્યો તે મહાશ્વેતા પ.સે આવી પૂછતા લાગ્યો
 કે મને જોળ્યો છે? તેણે તરતજ, શું હું પાપિણી કપિંજલને પણ ન જોળ્યું?—એમ
 કહી પ્રણામ કરી સર્વે વૃત્તાન્ત પૂછ્યો. તેણે કહ્યું:—તમને એકલા મુઠી દું આકાશમાં એ
 દિવ્ય પુરુષ પાછળ ગયો ત્યારે એ મને ચંદ્રલોકમાં લઈ જઈને કહેવા લાગ્યો કે હું ચંદ્ર છું. મને
 ત્હારા મિત્રે મરણ સમયે શાપ દીધો કે—મને તું આવી પીડા આપી મરણ પમાડે છે માટે
 તું પણ ત્હારા જોવીજ પીડા જન્મે જન્મે જોગરી મરણ પામજે. આ શાપથી કાંઈ પામી
 રહેં પણ તેવો શાપ એને સામેલ દીધો. પછી મને જણાયું કે એ તો ત્હારો જમાતા થાય.
 પણ જન્મે જન્મે કહાથી અવશ્ય એણે ત્હારી સાથે બે વાર તો મનુષ્ય લોકમાં જન્મવું
 પડશે. એનું શરીર અવિનષ્ટ રહે એટલા માટે હું અહીં લાગ્યો છું અને પુત્રીને રહેં આશ્વાસન
 દીધું છે. આ વૃત્તાન્ત તું શ્વેતકેતુને કહી આવ. —તે ઉપરંથી હું દોડતો દોડતો કહેવા જતો
 હતો એટલામાં એક કંકાધી, વિમાનમાં બેઠેલા દેવને ત્હારી અડફટ વાગી તેથી તેણે મને શાપ
 દીધો કે—અશ્વત્થી સંમાન વચરે વિચાર્યે તું આમ આવે છે માટે અશ્વત્થ યજ્ઞને પૃથ્વી ઉપર
 પડ —આથી નિરાશ થઈ રહેં ઘણી આજીજી કરી ત્યારે એણે એટલું કહ્યું કે મતર્ધલોકમાં
 ચંદ્રમાતારાપીડને ત્યાં તથા ત્હારો મિત્ર શુકનાસને ત્યાં અવતરશે માટે અશ્વત્થે પણ તું ત્હારા
 મિત્ર સાથે રહી શકીશ અને તે રાજપુતના મરણ પછી શાપ મુક્ત થઈશ. આ સાંભળતાં જ
 હું નીચે સમુદ્રમાં પડ્યો અને ત્યાંથી અશ્વત્થ નીકળ્યો..... હવે તમે સમજ્યાં હશે કે
 તમે જેને અજાણતાં શાપ દીધો તે ત્હારા મિત્ર પુંડરીકનેજ અવતાર હતો. મહાશ્વેતા વેદ
 આ સાંભળી ધણાજ શોકમાં પડી; તેને આશ્વાસન દઈ બાકીનો વૃત્તાન્ત જાણવા કપિંજલ
 પાછો મગનમાર્ગે જતો રહ્યો. તેના ગયા પછી કાદમ્બરી ચંદ્રાપીડના શરીરને જોળામાં રાખી
 નિલ પૂજા કરતી ત્યાં રહેતી હતી. તેવામાં ઉજ્જવિનીથી કેટલાક દૃત આવી પહોંચ્યા, જેઓ
 સર્વે તે અશ્વત્થ મમાંચાર લઈને પાછા ગયા. તે ઉજ્જવિની પહોંચતા હતા તેવામાંજ પુત્રને
 અર્થે દેવી ૫ આરાધના કરવા નગરીની બહાર આવેલી વિલાસવતીએ તેમને દીઠા. સમાંચાર
 પૂછતાં તેઓ કંઈ ઉત્તર આપી શક્યા નહિ એટલા ઉપરથીજ કંઈ અનિષ્ટ યદુ' એમ ધારી
 એ અસતત વિલાપ કરવા લાગી. તારાપીડને ખબર થયાથી એ પણ મંત્રી સહિત દોડતો આવ્યો.
 વિલાસવતીને જાની રાગી તેણે સર્વે વૃત્તાન્ત પૂછી જોયો..... અને ચંદ્રાપીડનું શરીર
 એવું ને એવું છે એમ સાંભળી ધૈર્ય રાખી, રાણી, શુકનાસ વિગેરે સહિત ત્યાં જવા નીકળ્યો.
 ત્યાં આવી દર્શનથી જરા સુખ પામી, વિરકત થઈ, વનવાસનો અંગીકાર કરીને રહ્યો.

‘આટલું’ કહી જગાડિ મુનિ જોડ્યા કે હવે તમે મુમજ્જા દગો કે આ પોપટ કાઢી
 છે અને એણે શું કહ્યું છે.....પંડી (વેશસ્થાપન પોપટ કથા આગળ ચલાવે છે) મોડી
 વારે કપિજન્મ એ આશ્રમમાં આવી પહોંચ્યો તેને જોઈ મને ધણો દુઃખ થયો. તેણે મને
 પોતાનો વૃત્તાન્ત કહી પિતાનો સંદેશો કલ્લો કે શાપના અંત મુની તદ્વારે જાપાદિ પ્રતિ પામેજ
 રહેવું. એમ કહી એ છડી ગયો. મને થોડા દિવસમાં પાંખો નાચી અને મુનિના કહેવા પ્રમા-
 ને સમરથ્વે તે અર્થ હાંવ જોઈતે મહાસ્વેનાને મગવાની ઉત્કંઠાથી હું એક દિવસ આહારને
 બંદાને આશ્રમમાંથી તે દિશા તરફ ઉડ્યો, પણ યાક કાગડાથી એક વૃક્ષ પર ભેરી ઉંઘી
 ગયો, જાણ્યો સારે તો પાશમાં પકડાયો હતો એમ જણાયું. સામે એક ચંડાલ ઉભો હતો.
 તેને ‘ઝે’ કોઈનાની વિનંતિ કરી પણ એ તો ઉપાડીને મને એના સ્વામીની પુત્રી પાસે લઈ
 ગયો. તેણે મને એક દુર્મંથી પાંજરામાં પૂર્યો, મને આમ ચંડાલને હાથ જગાથી પમાતાપ અ-
 તિશય થયો તપી હું મોટ્યો આશ્વો નહિ અને એ કન્યાએ ‘મહુ કહ્યું ત્યારે મીજે દિવસ મહુ’
 કથાકાર કર્યો, એમ કેટલાક દિવસ ગયા પછી એક સવારે ‘ઝે’ એણે તો એકાએક પ ચંડાલ-
 વાડો ખસાઈ ગયેનો ને મહાઈ પાંજરે સોનાનું ચર્ચ બેઠું જણાયું. આવી વિરમવ પાત્રી હું
 પૂછવાનું કરતો હતો તેવામાં એ કન્યા ઉપાડીને મને બહારી બારી, બાહી કંઈ હું જણવતો નથી.

ચાલકે આ સંભળી મહા આશ્ચર્ય પામી એકનાને જોધારી, તેણે આડીને કહ્યું—
 મહારાજ આપ ચંદ્રનો અવતાર છો. અને આ આપનો પૂર્વજન્મનો મિત્ર વેશસ્થાપન છે,
 મારે હું, એની માતા લક્ષ્મી, એને આજની પાસે લાવી છું. હવે આપના અને એના શાપને
 અંત આવ્યો છે,—એટલું કહી એ છડીગઈ કે તરતજ સૂરકને પૂર્વ જન્મ સંભરી આજ્યાથી
 કાદગમરીના વિરહની ભાર પીઠાચરા લાગી, જે દિવસે દિવસે એટલી વધતી મઈ કે આખરે
 તેની કાપા કાટ જેવી થઈ મઈ. વેશસ્થાપનને પણ મહાસ્વેનાને લીધે તેજજ થયું.

એવામાં એક વાર વસંત ઋતુમાં મહોત્સવને દિવસે સાયંકાલે કાદગમરી એ ચંદ્રાસીક-
 ના શરીરની પૂજા કરી અસુખ ઉત્કંઠાથી તેને જાનેમાને આસિંગન દીધું તો અચાનક તેનામાં
 છવ આવ્યો. તેમો હર્ષિત થઈ, બંને જણ સુખ પ્રાપ્ત હતાં અને ચંદ્રાપોડે પુંડરીકના
 જાણવન થવાની ખબર કલાથી કાદગમરી મહાસ્વેનાને વધામણી ખાવા જાડી હતી એવામાં
 આકાશમાંથી કપિજન્મ સહિત પુંડરીક ઉતરી આવ્યો. આ સમાચાર કાદગમરીની સખી એ દોડી
 તારાપોડ વિનેરેને કથા તથા કેયૂરકે જઈને કાદગમરી તથા મહાસ્વેનાનાં માતપિતાને કથા.
 તેઓ મરે ત્યાં હર્ષે ભર્ષાં આળ્યા અને ધણા કાળથી નાંજિજ મનોરથ પૂર્ણ થયા જોઈ કૃતાર્થ,
 ચર્ષા, કપિજન્મે સ્વેતકેતુના વચનથી પુંડરીકને મુકનાસને સ્વાધીન કર્યો. પછી હેમકૂટ ઉપર
 જઈને મંધર્વરાજે તથા હંસે ચારે જણનાં લભે બહુ ઉત્સાહથી કર્યા. પત્રનેખા એ ચંદ્રાસી
 પત્રી રોહિણીને અવતાર હતી એમ કાદગમરીના પુત્રાથી ચંદ્રાસીકે જણાવાયો તે
 સંભળીને કાદગમરીને ધણો આનંદ થયો. અને પુંડરીકને સર્વ રાજ્યમારણ અપજ્ઞ
 કરીને ચંદ્રાપોડે કાદગમરી સાથે થયેઝિત સુખ જોમગ્યું, મહાસ્વેના પણ ચિર વિરહિત
 પુંડરીક સાથે વસીને મહા સુખ પામી.

મંગલાચરણ.

(મનહર.)

રજી રહી રજીમય, પાળે રહી સત્તમય,
સંહારે જે તમોમય રહીને આ વિશ્વને ;
હેતુ એવા સૃષ્ટિ સ્થિતિ-લય તણા ત્રયીમય,
✓ વંદુ ત્રિગુણાત્મ જી સ્વયંભૂ મહા પ્રધાને.^૧
બાણને મુકુટ ચરી પામી ઝાઝી લાડને જે,
સુન્નિગત દશાસ્ય કેરા ચૂક્રમણિચક્રથી;
સતી દેવ દેવી તણા પતિના શિખા-નમાં જે,
વિજયી તે ભવચ્છેદી પાંથુ શિવ-પાદની.^૨
જય નરસિંહ ! જય ! ભેદવાની પ્રજાએ તે,
કાષ-રંકત કીધી દષ્ટિ સૂણુ એક દુઃખી;
તેવામાં તો રિપુ ઉગ શોણિતથી બન્યું રક્ત
ફાટયું બયળીન યજ્ઞ દિસે બળે આ : ! ૩
સામન્ત-મુકુટ તણી વેદિકાના શિખરનો
સ્પર્શ થયે અંગુલિ બનેવી જ્યાં અરુણ છે;--
અર્ચે જેને (બુમિપાલ) મૌખસી શેખર-ધારી,
વંદુ બર તણા એવા ચરણ-કમલને.^૪

૧. રજીમય-રજીગુણથી ખરેલા. સૃષ્ટિ-ઉત્પત્તિ (વિશ્વની) રિવાત-પાલન, લય-પ્રલય, વિનાશ. ત્રયી-ત્રકુ. મામ અને યજુઃ એ ત્રણ વેદનો સમૂહ-અથવા અર્ચા, વિષ્ણુ અને મહેશ્વર એ ત્રણ મુખીને એક. ત્રિગુણાત્મ-ઉપર કહેલા ત્રણ સૂક્ષ્મવાળા. સ્વયંભૂ-પોતાની ભેળે જન્મેલા.

૨. બાણ-બાણામુર. દશાસ્ય-દસ મુખવાળો-નાવણ. ચૂક્રમણિ-ચક્ર=મુકુટ-માંના મણિનો સમૂહ શિખા-ન-શિખાનો અંત, ભવચ્છેદી-મંસારનું બંધન છેદી શકે-રાણી રોકે-એવા. પાંથુ-રજ.

૩. નરસિંહ રૂપમાં વિષ્ણુએ દિગ્વિસ્તરિતરૂપે મર્થો હોય તે સંમંથી આ સ્તુતિ છે.

૪. સામન્ત-અવર નૃપતિયો તેમના મુકુટ રૂપી વેદિકાનું શિખર, પ્રણામ કરતી વેળા (બરુના) ચરણ-કમલને સ્પર્શ કરે તેથી-તેમથી પડતા દિગ્વિસ્તરિતરૂપે તેની અંગુલિયો સતી દેખાય. મૌખસી-જુઓ શ્રી હર્ષચરિત ઉચ્ચવાસ યોથો, પૃ. ૧૦૮:—ધરણ્યા મૃમૃન્મૃદ્ધિ સ્થિતઃ.....સકલભુવનનમસ્કૃતો મૌલસી વંશઃ આ ઉપ. થી એમ અથ લખ સકાય કે તે વંશના રાગ્યો. શેખર-માથે પેડેવાનો હાર. 'બર' રાગ્યનો અર્થ આ ઠંડાણે શો હશે

દુર્જન-નિંદા, સજ્જન સ્તુતિ.

વિષે ભયું મુખ જેમ મહાસર્પે કેરું સદા,
દુઃસહ કુવચનો, ભરેલાં જેને મુખ છે;
અકારણુ વેર બાંધી દમે જે દારણુ યથા,
એવા અસજ્જન યકી નહિ બીતિ કાને છે ?

કટુ કટુ, શબ્દ કરે મલદાયી દુષ્ટ જન,
ખીડે અતિશય જેમ બંધનની સાંકળો;
મધુર મધુર ખવનિ ચકા સંત પદે પદે,
મન હરે નિત્ય જેમ મણિકેરાં નુપુરો.^૫
ઉતરે ન સુભાષિત હોય જો મધુર તોએ,
ગળે અસજ્જન તણે, સુધા જેમ રાહુને;

એ શક્તિ છે. સિદ્ધાંત-કોમુદીના ઉત્તરાર્ધમાં કહે છે કે—મરતિ વિમર્તિ વા
મરુઃ સ્વામી હરશ્ચ ॥ મૂળમાં મર્વોઃ એનું પછોનું દ્વિવચન છે તે ઉપરથી એવો
અર્થ થાય કે ‘શિવ અને પાર્વતીના’ અથવા ‘ઉમામહેશ્વરના.’ પણ આ અર્થ
લેતાં ‘સામન્ત’ તથા ‘ઐખરી’ શબ્દો તે સાથે ખેસતા નથી કેમકે સાક્ષાત્ દેવને
મનુષ્યો નમે એ આ કસિયુગમાં અસંભવિત જેનું લાગે છે. પરંતુ જો ‘ઉમા-
મહેશ્વરની મૂર્તિ’ એવો અધ્યાદાય અર્થ લઈએ તો આમ ખેસે ખરું. બીજી
શાંકા આ અર્થ વિષે એવી છે કે પ્રથમ છંદથી ત્રિયુચાત્મનું, બીજીથી શિવનું,
અને ત્રીજીથી વિષ્ણુનું વંદન કરી, ફરી પાછું (ચોથા છંદથી) શિવપાર્વતીનું
વંદન કરે એ ઠીક લાગતું નથી. માટે કદાચિત્ કવિનો હેતુ (કોમુદીમાં આપેલા
મરુ શબ્દના બીજા અર્થ પ્રમાણે) બહારથી ઉમામહેશ્વરને વંદન કરે છે એમ
દર્શાવી અંદરથી સ્વામીને—પોતાને આગ્રય આપનાર રાજ-રાણીને વંદન કર-
વાનો હરી એનું લાગે છે, અને તે પ્રમાણે લેતાં ‘સામન્ત’ તથા ‘ઐખરી’
શબ્દ યથાર્થ ખેસી શકે છે. રાજ સાથે રાણીને પણ વંદન કરે એમ કહેવાનું
કારણ એ છે કે તે વિના મર્વોઃ એ દ્વિવચનનું પ્રયોજન રહેતું નથી તેમજ—

રાજાપત્ની ગુરોઃ પત્ની મિત્રપત્ની તથૈવ ચ ।

પત્નીમાતા સ્વમાતા ચ પંચૈતા માતરઃ સ્મૃતાઃ ॥

આ પ્રમાણે જોતાં રાણી પણ પૂજ્ય છે એટલે વંદનાર્હ છે.

૫ કટુ-કડવો. શબ્દ કરે—(દુષ્ટ જન) બોલે; (સાંકળો) બખડે,
મલદાયી—(એક) જીદ્દિમાં, મનમાં, અને (બીજું) ચરણ ઉપર મલ-મેદ-
મલિનતા-આણે. પદે પદે-શબ્દે શબ્દે; પગલે પગલે.

ધરે તેજ સુભાષિત સજ્જન હૃદય વિશે,
નિર્મલ મદા મણિને ધર્યો જેમ હરિયે.^૬

કથા-પ્રશંસા.

કાલા કાલા બોલ તણા તિલાસે રીઝવી મન,
આવતી શર્યા વિશે જે આપથી રસે ભરી,
કથા એવી અભિનવ વધૂ જેવી લાગે પ્રિય,
હૃદયને લોકના, અધિક કૌતુકે કરી.
ઉજ્જવલ-દીપકોપમ નવીન પદાર્થ યકી,
નિરંતર રસેપ-ધન રચેથી કથાઓ જે,
ચંપક-મુકુલથી પ્રચિત મહામાળા જેવી,
હરે નહિ ચિત્ત ઠાનું, સુભાષિતે યુક્ત તે?^૭

૬. મહામણિ-કોરતુલ. ‘મધુર’ અને ‘નિર્મલ’ એ શબ્દ ઉપમાન અને ઉપમેય બંને સાથે લેવાના છે.

૭. બોલ-કથામાં આવતા શબ્દ; વધૂ ૥૥ અપ્રમાણી નીકળના શબ્દ.
શર્યા-વાક્યરચના (“ દા પદાનાં પદાન્યોન્યં મૈત્રી શય્યેતિ કથયતે ”)
શ્યમન. રસ-શૃંગાર આદિક; પ્રીતિ. ‘અભિનવ’ શબ્દ બંનેને સમાન છે. કથાની
આવીજ ઉપમા સાર બુજો શ્રીકૃષ્ણચરિતનો પ્રસ્તાવિક સ્લોક ૧૨ (કથાતાની
આવૃત્તિ):—

દર્શયન્તી મુક્તે સ્વેદં પ્રસલ્લન્તી પદે પદે ।

કથંચિન્નીયતે શર્યાં કથા નવવધૂરિવ ॥

૮. પ્રથમ શિલ્પ વિશેષણ ‘પદાર્થ’ અને ‘ચંપક-મુકુલ’ સાથે લેવાનું
છે. પદાર્થ-પદ-શબ્દ-ના અર્થ. મુકુલ-ચોડીક ખીમેલી કળિ. ઉજ્જવલ-દીપકોપમ ।
ઉજ્જા દીપક તથા ઉપમા એ અલંકારથી યુક્ત (પદાર્થ); ઉજ્જા દીપક-દીવા-
જેવા (મુકુલ). નવીન-સ્વશુદ્ધિપ્રીત રચેલા; તાજા. ખીલું અને ત્રીલું શિલ્પ
વિશેષણ ‘કથા’ અને ‘માલા’ સાથે લેવું નિરંતર વિષય—નિરંતર આવતા રસેપ
અલંકારથી ધન-ભરેલી; અંતર રહે નહિ એવી રીતે ગુણેથી. સુભાષિત-સારો
‘ભાષિત’ નામનો અલંકાર અથવા છંદ; બાનિ નામના છાંદ (નાં ફલ).

વાત્સ્યાયન-વંશ-વર્ણન.

ખ્યાતિ જેના મુલ્યતણી હતી જગમાં મનાઈ,
 વૈશ્ય જન પૂજતા'તા પ્રેમે જેના પાદને;
 સંતનો અગ્રણી, દ્વિજ, અંશ જાણી ધણ તણી,
 હતો એવો વાત્સ્યાયન વંશમાં કુળેર તે.
 શ્રુતિ થકી શાન્ત થયાં સકલ કલુષ જેનાં,
 પવિત્ર બધર જેના પુરોહિત-રસથી;
 રમ્ય-શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ, સોમ-રસે સુવાસિત,
 ઘસી એવે તેને મુખ સર્વદા સરસ્વતી.
 અભ્યાસી સાહિત્ય કરાં, શુક' અને સારિકાઓ,
 બેઠેલાં પંજરમાંહે રમે દોષ કાદશે !
 શંકા આણી એવી મન, પદે પદે શિશુજન,
 ગાતા યજુઃસામ તણાં ગાનને તેને ગૃહે !
 રવયંજૂ બહાંડ થકી, શશિ ક્ષીર-સાગરેથી,
 ઉપજ્યો ગરુડ જેમ વિનતાને પેટથી;
 દ્વિજ સર્વ તણો પતિ અથોપતિ નામે તેમ,
 જનમ્યો તે વંશમાંહે વિખ્યાત કુળેરથી.
 દિને દિને શિષ્યગણ નવા નવા તેની પાસ,
 ઉપદેશ લેવા કાજ આવતા પ્રભાતમાં;
 અવજો લાગેલા તેઓ શોભતા અધિક જેમ,
 અવજો લાગેલાં શોભે પશુવ અંદનનાં.
 નિધાનથી સંપાદિત જ્ઞાન વડે સુશોભિત,
 દીપ્તિમાન મહાવીર થકી અધિષ્ઠિત જે,

૯. પેહેલી ત્રણ લીટીમાંનાં નિશ્ચય 'મુખ' નાં છે. શ્રુતિ-વેદ-વેદાભ્યાસ. કલુષ=પાપ. પુરોહિત-એક જાતનું બ્રહ્મદાન. સોમ-રસ=સોમ નામની લતાનો રસ.

૧૦. તેના ઘરમાં પાઠેલાં મેના અને પોપટ પણ નિલ જાહિલ અવજુ કાપાથી એટલાં પ્રવીણ થયેલાં હતાં કે વિદ્યાર્થીઓને ખેતાનો પાક ગોખતાં તેઓ ચૂક કાઢશે એવી ખીક રહેતી હતી ! મલુઃમામ-મલુવેદ અને સમવેદ.

૧૧. અવજો લાગેલા-અવજુ કરવા-સાફળ્ય-માં વ્યગ્ર થયેલા (શિષ્યો). અવજો લાગેલાં-કાને પહેરેલાં.

અમણિત એવા એવા, યૃષ કર, કરિ જેવા,
મહાવચ થઈ પામ્યો મુખે સુરલોક તે.^{૧૨}
શ્રુતિ અને યાજ્ઞતણી વાત સર્વ બળુનાર,
પુત્ર થયા મહાત્મા ને હિતમ તેને બદ્ધ;
સ્ફટિક-વિમલ દુનો તેમાં ચિત્રભાનુ એક,
શોભનો કૈલાસ જેમ બૃધર વિશે સઉ.^{૧૩}
કલંકરહિત શશિ કલા સમ કાન્તિમાન,
નિર્મલ નૃસિંહ કેરા નખાડુ કર જેવા જે;
ગુણ તે મહાત્મા તથા, પ્રસરી સુદર, પેદા,
રિપુઓના મનમાહે કરી કરી માર્ગ તે,
દિશાને લલાટે વક્ર અલક સમાન શોભે,
ત્રયી-વધુ-કર્ણુ કરે તમાલ-પલ્લવ જે;
એવો તેના યગ્ગતણે ધૂમનો સમૃદ્ધ તેણે,
મસિન છતાંએ ક્રોધા સ્વેત નિજ યસને.^{૧૪}
હોમથમે યષ્ઠ તેને સ્વેદ-જલ-કણિકા જે,
સરસ્વતી તણે કર-કમલે દહોવાઈ તે।।
એવા તાત, ધોળ્યાં જેણે યશે સમ ભુવનને,
પામ્યો જન્મ તેના થઈ પુત્ર બાણુ નામે જે.
કુંઠિતપણું ન જેમાં કંઠ વિશે અસ્ત પામ્યું,
મહા મોહે મનના બની મસિન, અંધ, જે;
વૈદગ્ધ્ય-વિલાસ વણ્ય મળ્યે રહી યુગ્ગ, એવી,
શુદ્ધિથી રચી આ તેણે કયા અદિતીય જે.^{૧૫}

૧૨. વિધાન-વિધિયુક્ત માર્ગ-પ્રમાણે દીધેલા જ્ઞાન-દક્ષિણા-થી શોભતા
યજ્ઞો; વિધાન=દાથીને માટે કરેલો લાકુ-આપવાથી નીકળતું જ્ઞાન-મદ-જલ-તે વડે
શોભતા-દાથી. દીક્ષિમાન મહાવીર-પ્રકાશતા અભિ; ચરા યોદ્ધાઓ. યૃષકર-યૃષ-
યગ્ગના પશુને બાંધવાનો સ્તંભ-તે રૂપી કર-દાઘ-વાળા; યૃષ-યગ્ગસ્તંભ-જેવા કર
શુંદવાળા. સુરલોક-સ્વર્ગ.

૧૩. સ્ફટિક વિમલ-સ્ફટિક મણિ જેવા વિમલ-શુદ્ધ (ચિત્રભાનુ); સ્ફટિક
મણિને લીધે વિમલ (કૈલાસ). અથવા પેદેલો અર્થ બંનેને સમાન રીતે પણ લાગી
શકે.

૧૪. અલક-વાળની લટ. ત્રયી-વધુ કર્ણુ-ત્રયી રૂપી વહુનો કર્ણુ-કાન.
અલંકાર વિશેષ છે.

૧૫. કુંઠિતપણું-મંદપણું. વૈદગ્ધ્ય-વિલાસ=પાકિયનો, અથવા તે રૂપી,
વિલાસ.

અમણિત એવા એવા, યૃષ કરે, કરિ જેવા,
મહામત્ર થકી પામ્યો સુખે સુરલોક તે.^{૧૨}
શ્રુતિ અને શાસ્ત્રતણી વાત સર્વ જાણનાર,
પુત્ર થયા મહાત્મા ને ઉત્તમ તેને જાણુઃ
રક્ષક-વિમલ દુતો તેમાં મિત્રભાનુ એક,
શોભનો દેલાસ જેમ જૂથર વિશે સઉ.^{૧૩}
કલંકરહિત શશિ કલા સમ કાન્તિમાન,
નિર્મલ નૃસિંહ દેરા નખાડુર જેવા જે;
શુભ તે મહાત્મા તણા, અસરી સુદર, પેદા,
રિપુઓના મનમાંદે કરી કરી માર્ગ તે,
દિશાને લક્ષ્ય એક અલક સમાન શોભે,
ત્રયીવધુ-માલ-પલવ જે;

૩૫-

૧-
મણિને લીધે વિમ-
શકશે.

૧૪. અલક-વાળની
અલંકાર વિશેષ છે.

૧૫. કુન્દિતપણું-મંદપણું. વૈદ્ય-૧૫-
વિદ્યાસં.

દિવ્ય મે, દિવ્ય

પ્રાણ પદ તાજાતાદ્રવ્ય ઉદ્ભવ પામતા હતાં. મેઝ પર્વતની પેઠે તેની પાદચ્છા
પૃથ્વીના લોક આશ્રય લેતા હતા. સર્વદા દાન કરવાથી દિગ્-ગુળની પેઠે તેને
રહેતો હતો. તે મદા આશ્ચર્યકારક કાર્ય સાધતો હતો. મ્હોટા મ્હોટા યજ્ઞ કરતે
સાસ્ત્રોનું તે દર્પણ હતો. સર્વ કલાઓનો તે ઉત્પત્ત-કર્તા હતો. સર્વ શુભનું કુલ-ગૃહ હતો.

૧. મેખલા=સ્ત્રીઓની રૂઢ ઉપરનો કહેવો. આવોજ વિચાર વાસવદત્તામાં છે—પૃ. ૧૨૫—
ચતુરદધિમેલ્લાયા મુર્ધા નાયકે શાસતિ વિગ. ૨. ખંડિયા રાજ-ઓનું મંડલ. ૩. વિશ્વના
હાથમાં ખરેખરાં રાંખ-ચક્ર, અને આ રાજના હાથમાં તેમનાં ચિહ્ન હતાં. ૪. શક્તિ=મહાદેવના પુત્ર
કાર્તિકેશ્વામીનું શસ્ત્ર; (ખીલે અર્થ) સામર્થ્ય. ‘ શક્તિ ’ એ શબ્દ બંનેને સામાન્ય છે માટે તેમનો ઉપ-
માનોપમેય સંબંધ કીધો છે. આવા દ્વિઅર્થી (સિદ્ધ) શબ્દ જ્યાં જ્યાં આવે ત્યાં ત્યાં એક અર્થ ઉપમાન
સાથે અને ખીલે ઉપમેય સાથે લેવો. ૫. ઘણાએ રાજદંડોને—તે પશ્ચિમેને, વિમાનમાં—રથમાં—
લેડેલા; આ શબ્દો રાજદંડ—રાજાઓમાં દંડ લેવા (યોદ્ધ)-નું વિમાન—અપમાન. કેયું હતું—
અર્થાત્ તેમને તાણે કર્યા હતા. ૬. સમુદ્ર મથન કરતાં લકષ્મી નીકળેલી માટે તે તેનું પ્રસવસ્થાન.
૭. ગંગા ભગીરથે દરારેલે માર્ગે સ્કર્વામાંથી પૃથ્વીપર આવી હતી એ વાત પ્રસિદ્ધ છે; આ રાજ ભગીરથને
અનુસરના હતા—તેના જેવો રાજ્યનીતિ ભળુનાર હતો. ૮. પાદ=પર્વતની નાની ટેકરીઓ; (રાજના)
ચરણ. ૯. દાન= હાથીના લમણમાંથી કર્તો મનાદી પદાર્થ—મદ; દ્રવ્ય વિગ આપતું તે. દિગ્-ગુળ=
દિશાઓના પાકક આઠ હાથી ગણાય છે, તેમનાં નામ—નૈરાવન, પુરંદરીક, વામન, કુમુદ, અંબન,
પ્રાપદંત, સાર્વભૌમ અને સુમતીક. ૧૨=શું; હાથ.

કાવ્યામૃત-રસનું ઉત્પત્તિસ્થાન હતો મિત્ર-મંદલનો તે ઉદય-શૈલ હતો ^૧ શત્રુઓનો નાશકારક કેતુ હતો ^૨ સલાઓનું મૃત્યુ કરનાર હતો રમિક જનોનો આશ્રય હતો ધનુષ્મ-નતનો ગર્વ ઉતાગનાર હતો પરશુમી પુરોષોમા મુખ્ય હતો ચતુરનો શિરોમણિ હતો ગરુડની પેઠે વિનવત[૧] ને આનંદ આપનાર હતો ^૩ અને પૃથુરાજની પેઠે ધનુષની કાટિવડે ઓળે સર્વ શત્રુ-કુલાચલને દૂર ખસેડી મુક્યા હતા ^૪

પોતાના નામથીજ શત્રુઓના હૃદય તેણે ભેગી નાખ્યા હતા તથા એક વિદ્યુત્કમળીજ પોતે સકલ ભુવનમા વ્યાપ્ત હતો તેથી, નૃસિંહ ન્ખનો આડળ્ય ધારણ કરનાર, તથા ત્રણ વિદ્યુત્કમળી ત્રણ ભુવનોને ભયમા નાખનાર વામદેવને તે જાણ હમનો હતો ^૫ જીતેલા દુશ્મને કુન્દપતિયોના અર્ધ કપી, દીર્ઘ કાગથી વાગના મ્લચ્ચને તેની ખડ્ગ નાગ રૂપી રિમ ૧ જળમા ધોળી ધોલી, રાજ વહમી ધગા રખત સુધી વગી હતી તેના મનમા ધર્મનો વામ હતો, કોપમા યમનો, અનુમદમા કુમેરનો, પ્રતાપમા અગ્નિનો, હાથમા દુર્ધનો, અમુમા વદનનો, જીભમા સન્દર્ભનો, મુખમા ચક્રનો, જગમા પદનનો, બુદ્ધિમા બૃહસ્પતિનો, રૂપમા કામનો, અને તેજમા સયનો વાસ હતો તેથી તે રિશ્વરૂપ આકૃતિ પ્રકટ કરનાર અદેવઅય ભગવત્ નારાયણ જેવો દેખાતો હતો તે બ્યારે મદમત્ત હાથીઓના કુભચ્ચ ૧ ભેગી નાખતો ત્યાર મ્હે ટા મોટા મોટીના દાણા જે ખડ્ગ પર વાગના હતા, ^૬ અને તેને વીધ, જાણે મુદ્ધિના દડા આહુધી છુટેલા જલ બિન્દુઓથી ડનાયેડુ રોય એવું જે દેખાતું હતું તે ખડ્ગથી ખેંચાયલી, યોદ્ધાઓની દ્વાર જેવી ખાતિયો ઉપર આવેના હજારો કચડના અધકારમા રહેનારી રાજ-લક્ષ્મી, હાથિયોનાં ગડચનમાથી ગગતા મદ જળ રૂપી વર્ષાદના થેર અધકારવાળી યુદ્ધ

૧ મિત્ર મહા-સૂર્ય-મહા દેવતાદેવે ઉદય શૈલ-જેની પાછળ સૂર્ય હોય છે એવું માન્ય છે તે પર્વત, ઉદય કરવાના સ્વભાવવાળો ૨ મુન્દુપુરુષો વાતા એ અગુભ સુચક ગણાય છે અસનના શીઠ લોક પશુ તેમજ માનના હતા —

‘ As the red comet, from East rises erect,

• To fright the nations with a dire portent

‘ A fatal sign &c ’—Pope’s Iliad B IV l 101—104

૩ ગરુડ, વિનવત—પોતાની માતા—ને આનંદ આપતો આ રાજ વિનવત—નમ વિનયવાનને આનંદ આપતો જુલો વાસનદતા, ૫ ૩૪-સા, સ્વર્ષ દેવ વિનતાનન્દકર. ૪ શત્રુ વિદ્યુત્કમળી પર્વત, તેમને રાજએ દૂર કરેલા શત્રુ અને કુલાચલ-૬ ૧ પર્વત, તેમને પૃથુએ મદેન્દ્ર, મયય સંય, રાગ્નિમાન, મદ્દ, વિષ અને ખાધાત્ર એ સાત મ્લ પર્વત કહેવાય છે, અને વેણુના પુત્ર પૃથુને પૃથ્વીને પર્વનોથી બાલી જોઇ તેમને ધનુષ કાટિવડે ખગે ૧ મુઠ્ઠી ખૂંભને સરખી કરી હતી એ કથા પુ ૧૩મા છે ૫ વાસુદેવે નૃસિંહ અવતારમા દીર્ઘ નખ વિરે વિકાગ સ્વરૂપ ધારણ કરી શત્રુને ડરાવ્યા હતા પા ૧૪૬૬ તે માત્ર નામથીજ તેમના હૃદય લેલા હતા નહિ તે વાસુદેવને જાણે હસનો હતો વળી વિષ્ણુએ વામન રૂપ ધનુ દ્યુત ત્યારે ત્રણ વિદ્યુત (અપગા) થી ત્રણ ભુવન ભરી દીધા હતા, પશુ શદ્ધે નેક વિદ્યુત્કમળી (અદ્વિતીય રૈ ૧૩૧) જમી પૃથ્વી વ્યાપ્ત થીથી હતી નહિ તે વિષ્ણુથી જાણે અદનો હતો ૬ આ કથના સંસ્કૃત મ્લયોમા ધણીજ સંધારણ છે જુલો વામવદતા પૃષ્ઠ ૪૨-નિશિતનારામ-જર્જરિતમત્તમાતંગફંમસ્થલાવિગલિતમુક્ષાફલનિકવદન્ગુન્નિત ૭ ન્ખો ૨૫/૧

રાત્રિયોમાં, અભિસારિકાની પેઠે વારંવાર તેની પાસે આવતી હતી.^૧ તેના પ્રતાપનો અગ્નિ રિપુ-હિયોનાં હૃદયમાં પણ રહેલા તેમના પતિયોને આગવની નજી ધ્વજા રાખતો હોય તેમ, તે વિયોગિનીઓનાં પણ અંતઃકરણ બળતો, રાત દિવસ પ્રકટન હતો. સર્વ જગતનો જીતનાર રાજા શુદ્ધક જ્યારે પૃથ્વીનું પાલન કરતો હતો ત્યારે પ્રજામાં, માત્ર સ્ત્રિ-કામમાં જ વર્ણ-સંકર થતા હતા;^૨ કામ-ક્રીડામાં જ કેશ ખેંચાતા હતા;^૩ કાવ્યોમાં જ દૃઢ બન્ધ હતા;^૪ (લોકો) સાસ્ત્રમાં જ ચિન્તા રાખતા હતા;^૫ સ્વપ્નમાં જ વિયોગ થતા હતા; જનમાં જ કનક દંડ હતા;^૬ માત્ર ધ્વજો જ કંપતા હતા; ગીતમાં જ રાગ-વિલાસ દેખાતો હતો;^૭ હાથિયોમાં જ મદ-વિકાર હતો;^૮ ધનુષોમાં જ શુભ્રુષ્ટ થતા હતા;^૯ આરિયોમાં જ જાલ-માર્ગ હતા;^{૧૦} કંઠક, માત્ર ચંદમાં, ખડ્ગમાં તથા કવચમાં જ હતો;^{૧૧} પ્રેમ-કલહમાં જ દ્વેષનું કાર્ય પડતું હતું;^{૧૨} અને ઘૂતમાં જ શૃંગે શન્ય થતાં હતાં.^{૧૩} વળી એ રાજાના સમયમાં બધા પરલોક તરફનું હતું. હંમેશાં અંત-પુરની સ્ત્રિયોના વાળમાં જ હતો.^{૧૪} મુખરતા નપુરમાં જ હતી.^{૧૫} કર-મહુષ્ય વિવાહ સમયે જ થતું હતું.^{૧૬} અશુભાત, અદર્શિય સાક્ષતા હોમાગ્નિના ધૂમને લીધે જ થતો હતો. આશુકો યોગને જ મારવામાં આવતી હતી.^{૧૭} અને ધનુષનો ટંકાર માત્ર કામદેવનો જ હતો.^{૧૮}

કલિ-કાળના કાળને લીધે એક જ આવીને વસેલા કૃત-યુગ જેવી, અને જાણે ત્રણે જીવનની પ્રસવ-ભૂમિ હોય એવી વિસ્તીર્ણ વિદિશા^{૧૯} નામની નગરી એ રાજાની રાજધાની

શ્લોક ૩૪.-કપાટ્યક્ષાઃ પરિણતકન્ધરઃ ।

૧. અભિસારિકા=મીતમ પાસે રાત્રી જાગી જનાર સ્ત્રી—અને હૃદય જે શુદ્ધ-રૂપી રાત્રિમાં શુદ્ધની પાસે સંચરતી હતી. ૨. વર્ણ-સંકર=વર્ણ—વિવિધ રંગ, તેમનો સંકર-રંગભેગ. અને વર્ણ=ભક્તિ, બ્રાહ્મણ વિગે તેમનો રોજબોજ. અર્થાત્ ત્યાં એક ભક્તિને શુદ્ધ બીજા ભક્તિની સ્ત્રીને પ્રણયનો નહિ; માત્ર સ્ત્રિમાં જ વર્ણ ભેગ થતા હતા. ૩. અર્થાત્ દંડ વિગેરે શુદ્ધમાં નહિ. ૪. બંધ=બાંધતું મધન; અને બંધીયાને પૂરતું. લોકોને બંધીવાન કરવાની ત્યાં જરૂર ન હતી. ૫. લોકો રાજાનું ચિન્તા કરતા; બીજા સર્વ વસ્તુઓથી વૃદ્ધ થયેલા માટે તેમની ચિન્તા કરતા નહિ. ૬. દંડ=જન વિગેરેનો કંઠક; અને અપરાધી પાસેથી પૈસા લેવામાં આવે છે તે. લોકો સુખ દોવાથી ત્યાં દંડ કરવાની જરૂર ન હતી. ૭. ગીતમાં રાગ ગવાતા હતા; પણ કોપાદિ રાગ દ્વેષ જેવું કંઈ ન હતું. ૮. મદ-વિકાર=જાન; શુભો પૃષ્ઠ ૧ કું—દીન ૬; (બીજી અર્થ) મસાર. ૯. શુભ્ર=દોરી; અને હયા, પરીપાકાર વિગે. ઉદ=તુલ્ય; અભાવ. શુભો—“જાલદારી નૃપ-કૃષ્ક બિન શુભ્રુષ્ટ ન દેત. ૧૦. જલમાં=ભલિયાં; જાલ=ગરબ પકડવાની—જે ત્યાં ન હતી. ૧૧. શુદ્ધ નહિ થવાથી ખડ્ગને કવચ કટાયાં હતાં—પરંતુ કવચમાં કે પૂરેલા મનમાં કંઈ કંઠક—પાપ વિગે ન હતું. ૧૨. શુદ્ધ-કાર્યમાં નહિ પણ જે પ્રાપ્તના પ્રેમકલહમાં જ દ્વેષ વા ફળીઓ મોડાવાતી હતી. ૧૩. શુદ્ધ=આજ રમવામાં રોજકાંનાં ધર આવે છે તે; અને મનુષ્યના આવાસ; અર્થાત્ ત્યાં પુત્ર-પૌત્રાદિકનું સુખ દોવાને લીધે કાઠ ધર શન્ય ન હતું. ‘શુદ્ધ’ સાર શુદ્ધો બર્નદરિનું જે શં ૧૦ શ્લોક ૩૬—યગ્નનેષ્ટાઃ દત્તિવપિ શૃંગે તમ તિદ્ધન્ય-શ્વયાઃ વિગે. ૧૪. બંધ=વક્ત્ર; પલાયન-શુદ્ધિદિકમાંથી. ૧૫. મુખરતા=પુરનો ખજુખવાડ; મૂર્ખોનો તપાસો. ૧૬. કર=દાપ; વેદ. ૧૭. અર્થાત્ ચોરદિકને નહિ. ૧૮. સર્વ રાજાઓના નિનાશને લીધે કાઠ ધનુષ લઈ સામે ધાય તેમ ન હતું પણ માત્ર કામદેવના ટંકાર કરતો હતો. ઉપરના પ્રત્યેક વાક્યમાં શ્રી હૃદયે કહેલો ‘સનિવમ સ્વેષ’ અલંકાર છે.—અર્થાત્ દીકાનાં જતાન્યા પ્રમાણે સ્થિત રાખે. એક અર્થમાં, આપેલા રાજા જેટલે લેવાના છે તે બીજા અર્થમાં, સંઘવાવા કાઠ બીજા નહિ આપેલા રાજા જેટલે લેવાના છે. ૧૯. મંદિન કાલમાં કાલનું નામે સ્થિત દેવની રાજધાની.

હતી તેની ચારે પાસ વેનવતી નદી આવી રહેલી હતી જેની તગમ માતા દુનકા મારતી ગાલવાની પિત્તાસિનીઓના સ્તન તટ ઉપર અથગવાથી જન્મરિત થઇ ગઈ હતી જ્ઞાન કરવાને ઉતારેલા જ્ય કુળરોના કુલ સ્થલ ઉપરના સિંદૂરવડે તે નદીનુ પાણી સખ્યા સમય જેવુ દેખાતુ હતુ અને તેના કિનારા મદ મત કનહસ પદ્મિયોના કાલાહલને લીધે ગાજી રવા હતા ૧

સમસ્ત જીવન મહલને તે નગપતિયે વશ કર્યુ હતુ તેથી રાજ્ય ચિન્તા ના ભારમાથી તે મુક્ત થયેલો હતો દેશ દેશથી આવેના અનેક રાજા પોતાના મુકુટવડે તેના ચરણની આરાધના કરતા હતા આખા જીવનના ભારને પોતાના જીજ્ઞ ઉપર એક કંકણની પેઠે તે રહેલાથી ધારી રહ્યો હતો બૃહસ્પતિને પણ શુદ્ધિ પ્રભાનમા કારે મૂકે તેવા, વશપરપર થી ચાલતા આવતા વારવાર નીતિ-શાસ્ત્રનુ અધ્યયન કરનાથી નિર્મલ થયેલા મનવાગા નિલેં ભી, દેનસ્વી અને ઠાવા પ્રધાનો તેની સેનામા હાજર હતા પોતાના જેટલીજ વય નિઘા અને અવકારવાળા અનેક ક્ષત્રિય રાજા કુલગા ઉત્પન્ન થયેલા, સર્વ કલાઓના અભ્યાસથી તીક્ષ્ણ થયેલી શુદ્ધિ વાળા, અતિ શૂરા કામને જાણુ નારા, પ્રતાપવડે અનુસ્કૃત હૃદયનાગા, અમ્બ પરિકાસમા કુશલ મનના ભાન અને (બાજી) આકાર મમજનારા, કાવ્યનાટક કથા નેખન-વ્યાખ્યાનાદિ ક્રિયા ઓમા નિપુણ અને અતિ કદિન તથા જાડા ખભા ગ્રાધો તથા હાથનાળા રાજપુત્રો, જંઓએ સિંહના બચ્ચાંની પેઠે વારંવાર રિપુઓના મદ મત હાથીઓના કુલમ્બન ભેદી નાખ્યા હતા, જંઓ સૌર્ય પ્રકાશ કરવાગાજા આનંદ માનવા છતા પિનપથી વર્તતા હતા અને જંઓ પોતા ૧

ગાજ જાણે પ્રતિમિમ્બ હતા, તેવા (રાજપુત્રો) ની સાથે રમતા ગમતા, તે નૃપતિયે પેતાની યુવાવસ્થા દીર્ઘ કાળસુધી સુખમા ગુજરી પણ જ્ય મેળવવાની મ્હોની ઇચ્છાને લીધે તથા પોતાના અતિશય સત્વને લીધે તે, સ્ત્રી-નતિને તુણ જેવી હલકી ગણતો હતો અને જોકે તે યુવાવસ્થામગ્ન હતો, રૂપવાન હતો અને મતાનની પ્રધાનો તેની પાસેથી આશા રાખતા હતા તોપણ કામઢીકા ઉપર તેને મ્હક દ્રેપ જેવુ હતુ રૂપ અને વિલાસમા ગતિના પણ હાવભાવને લાકી નાખે એવી લાવણ્યનાળી વિનયવાગી, કુલીન, અને મનોહર કામિનીઓ તેના અત પુરમા હતી-તે છતાં પણ એ રાજા કનચિત્ મગીત-વિદ્યા શીખવામા ૨ જ્યા વારવાર તેના હૃદય રત્નમય કંકણ હિંદોગા ખાતુ હતુ મુધરિયે અથગવાથી ચતા કપને લીધે તેના મણિમય કર્ણૂ ભૂંજાતો ગ્રપગ્રણાટ થતો હતો, અને તે પોતેજ શુદ્ધ વમાડતો હતો, કદાચિત્ અસખ્ય

૧ આ વિદિશા તથા વેત્રવતીનુ વર્ણન મહાકવિ કાલિદાસના મેઘદૂતમા પણ આવે છે જુઓ ૨૪-૨૫, ૨૬ ક્રીલાભાષીત ગુજરાતી ભાષાન્તર

૨ હસો રે વા કમ દિવસ ત્યા રોઓ રે રો દશાસુ
તેની વિમ્બે વિદિત વિદિશા છે રૂડી રાજાખાની
આ કામિને રચતી રસની માણુરો મોજ મોંથી
વીરે મર્ડ શુદ્ધ વિલસતી જુસમી ઉમિનાજી
પાણે મીઠું અધર રસમું વારિ વેત્રાવતીનું ૩

૩ આ વિરે સમમી વિભવિરોનો સમય, વાક્યને છેડે આવેલા— “દિવસ મગનો હતો મન્દો તાપ સેવાનો ૪

બાણોના વર્ષાદથી વનને શુન્ય કરી ચુકેલા યુગવા વ્યાપારમાં; કોઈક વાર વિદ્વાન્ પુરોહીની સભા કરીને, કાવ્ય-અર્બંધ રચવામાં; કોઈ વાર શાસ્ત્ર-કથામાં; કોઈ વાર આખ્યાનક, આખ્યાયિકા,^૧ ઇતિહાસ અને પુરાણના અવલુમાં; કોઈ વાર ચિત્ર-વિનોદમાં; કોઈ વાર ગીણા વગાડવામાં; કોઈ વાર દર્શને આવેલા મુનિજનના ચરણની સેવા કરવામાં, અને કોઈ વાર અક્ષરચ્યુતક, માત્રાચ્યુતક, બિન્દુમતિ, મૂઠ્ઠાચ્યુતક-પાદ અને પ્રહેલિકાઓ^૨ કરવા કરાવવામાં, સ્ત્રી-સંગોષ્ઠી થતા મુખમાં મન નહિ ધાલતાં, આખો દિવસ મિત્રોની સાથે માળતો હતો. જેવી રીતે દિવસ, તેવીજ રીતે રાત પણ, વિવિધ ક્રીડા તથા પરિહાસ કરવામાં ચતુર, પોતાના મિત્રો સાથે તે વીતાડતો હતો.

એક દિવસ, નવાં કમલ-પત્રના સંપુટને ભેદનાર, બગવાન્ સર્પ દેવતા ઉપા પછી થોડી વારે જ્યારે રતાશ જરા જરા ઓછી થવા માંડી હતી ત્યારે, સ્ત્રીજનને અયોગ્ય ખરૂં કાપી બાણુએ ધારણ કરવાથી, બાણુ નાગ-ચુકત ચંદન-લતા હોય તેવી પ્હીઆમણી તેમજ રમણીય આકૃતિવાળી,^૩—જડા ચંદન-ભેષ વડે સ્તન-તટ ધોળાં થવાથી, ઉપર તરી આવતાં ઐરાવત હાથીનાં કુંભ-ચક્ર સહિત સ્વર્ગ-ગંગા હોય તેવી દેખાતી,—રાગઓના મુકુટ-મણિમાં પડેલાં પેતાનાં પ્રતિબિમ્બના આકારમાં, જાણે માથે ચઢાવેલી ચટક રાગની આગા હોય તેવી શોભતી^૪—શરદ્ની સમાન કલહંસજેવા ધોળા અંબરવાળી^૫,—પરશુરામના પરશુની ધારની પેઠે સહસ્ર રાજ-મંડલને વશ કરનારી,^૬—વિ-ખ્યાયક્ષની વન-ભૂમિ જેવી વેત્રલતા સમેત,^૭—અને શરીર ધારણ કરીને આવેલી રાજ-કુલ દેવતા જેવી—પ્રતિહારી, સભા-મંડપમાં જોડેલા નૃપતિની પાસે આવી, પોતાનાં દીંચણ તથા હાથ ભૂમિ ઉપર ચુકી વિનય સાથે બેઠી કે:- રાગજી ! કોપાયમાન થયેલા હૃદના હુકારથી નીચે પડેલી, સ્વર્ગમાં જતા ત્રિશંકુ -રાગદ્ની રાજસક્ષમી જેવી,^૮ દક્ષિણ દિશામાંથી આવી દરવાજે ઉભેલી એક ચંડાલ-કન્યા; કોઈ પોપટને પાંગરામાં ધાલીને લાવી છે અને દેવને અરજ કરે છે કે:-સમુદના જેવા, ભુવન-તલ ઉપરનાં સર્પ રત્નોના આપ એક ભંડાર છો, અને મહારો આશર્વકારક પોપટ-અભિજ ભુવનનું એક રત્ન છે એમ જાણી, આપના દર્શન-મુખના અભિલાષથી, દેવ-ચરણ પાસે તે પક્ષીને લઈને હું

૧. વર્તમાન વિષયની કથા તે આખ્યાન; માયીન કથા તે આખ્યાયિકા—આલ્યાયિકા પુરાણસમાવ્યાનં સાંપ્રતં ચ તત્ । ૨. આ બધા, સંસ્કૃત કાવ્યમાં વપરાતા રાજાસંકારના ભેદ છે. ૩. અર્ધિથી શરૂ થતાં વિરોધણ, આગળ આવતી ‘ પ્રતિહારી ’ સાથે જોડવાં. ૪. અર્ધિ અપદ્નુતિ અને ઉમેશા એ બે અલંકારોનો સંહાર છે. કોઈ વસ્તુનું ખરું રૂપ છુપાવીને તેને બાળુજ રૂપ આપવું તે અપદ્નુતિ. એજ પ્રતિહારીમાં પ્રતિબિમ્બને ‘ પ્રતિબિમ્બ ’ નહિ પણ ‘ શદ્દાની આજ્ઞા ’ કહી માટે તેના ખરા રૂપને અપદ્નુતવ થયેલ. બાણુ ‘ માથે વિ. ’ એ ઉમેશા છે. ૫. અંબર-વસ્ત્ર અને આકાર. ૬. પરશુરામે સર્વ શત્રિય કુળનો નાશ કરી દીધો હતો. ૭. વેત્રલતા—નેતરના છાંય; અને પ્રતિહારી વિગેરેના હાથમાં હોય છે તે છત્રી. ૮. એવી કથા છે કે અયોધ્યાના રાજા ત્રિશંકુને જ્યારે વિશ્વામિત્ર ઋષિએ વસિષ્ઠ ઋષિની દુષ્ટા ઉપરાંત પોતાના પ્રભાવથી સ્વર્ગમાં મોકલ્યા ત્યારે ત્યાંથી હૃદ્ગદ્ધિક દેવોએ તેને ત્યાં ન આવવા દેવા એવા નિમ્મય કરી ભૂમિ ઉપર પાછો નાંખી દીધો. પરંતુ નીચેથી ઋષિનું વચન સ્વર્ગમાં મોકલવાનું, ને દેવોનું નહિ લેવાનું, એમ બે વિરોધ મળે છે એવી રીતે તે અંતરીશમાં લાડી ગ્રોહ તેથીજ દાદ કદેવન જેવું થાય છે । ‘ ત્રિશંકુરિશામ્તરાગાં નિષ્ઠ. ’

આવીશું—હવે દેવની શી ઇચ્છા છે ?—પ્રતિદારી બોલી રહ્યા પછી રાજાને પણ જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થઈ તેથી, પાસે બેઠેલા સર્વ નૃપોનાં મુખ તરફ દષ્ટિ ફેરવીને તેણે આપ્તા કાંધી કે—
શો હોય છે ? એને અંદર આવવા દો.

રાજાનું વચન સાંભળી, પ્રતિદારીએ ઉઠીને તે ચંદ્રાલ-કન્યાને ત્યાં દાખલ કરી. પ્રવેશ કરતાંજ તેણે, હજારો નૃપતિની મધ્યે વિરાજમાન હોવાને લીધે, વજ્રના ભયથી^૧ ભેગા મળેલા કુલ-પર્વતોની વચ્ચેમાં જાણે મેરુ બેઠો હોય,—અને અનેક રતાશુભાણી કિરણ-ગલમાં તેનાં અવયવ ઢંકાઈ જવાથી, હજારો ઈન્દ્ર-ધનુષથી છવાઈ ગયેલી આઠે દિશાઓવાળો જાણે વર્ષા-ઋતુનો દિવસ હોય એવો શરદ રાજા જેવો મ્હોટા મ્હોટાં મે.તીના છડા જેને લટકાવેલા હતા, જેના ચારે મણિ-ચંતલ સોનાની સાંકળોથી બાંધેલા હતા, અને જે સ્વર્ગ-ગંગાના શીથળ જેવો ધોળો હતો, તે વચ્ચેના નાના મડપની નીચે બિછાવેલા ચંદ્ર-મણિના નાના પર્ણપર તે બેઠેલો હતો. કનક-દડાળાં ચામરો તેને ઉરાડાતાં હતાં. ઉગ્ર સુધી પ્રસરતા કિરણવાળા તેના મુખની કાન્તિથી પરાશવ પામીને પગે પડેલા જાણે ચંદ્ર હોય તેવા, રશ્મિ-ક-મણિના બાજુ ઉપર પોતાનો કાળો પગ તેણે મુક્યો હતો. ઈન્દ્ર-મણિમય ભૂમિના તેજસ્પર્શને લીધે જરા સ્થામ પડવાથી, વરા થયેલા ચતુષ્ભોના નિઘાસવડે જાણે મર્ચિન ચપા હોય એવા. તેના ચરણ-નખ-માંથી પ્રસરતા કિરણોથી તે શોભતો હતો. આસનમાં ઋગ્દી રહેલા પથરાય મણિના કિંગ્મથી તેની બે ઝાંઘો રાતી ચઈ ગઈ હતી નેથી તે, ચોડા કાળ પડેલાં ચગરી નાંખેલા મધુ-કંડભના^૨ રુધિરથી લાલ થયેલી ઝાંઘોવાળા હરિના જેવો વિરાજતો હતો. તેણે પેટેમાં, અમૃતના ઝીણ જેવાં ધોળાં, બે વચ્ચેની કોરા ઉપર ગોરા ચંદનથી હમપક્ષીનાં બોંકાં ચિત્રેલાં હતાં, અને તેમના છેડા ચામરના પવનથી ઉડના હતા. બહુ સુગંધી ચંદન-રસના લેપથી તેની છાતી ગોરી થયેલી હતી, અને તેના ઉપર તેણે કેશરની અર્ચા કીધેલી હતી તેથી, પ્રાતઃકાળના સૂર્યનો તડકો જેના ઉપર વચ્ચે વચ્ચે પડેલો છે એવા કંલાસ પર્વત જેવો તે શોભતો હતો. તેના મુખને ખીન્ને ચંદ્ર ધારીને જાણે (આકાશમાંથી) નક્ષત્ર-માલા આવી હોય એવી તેની માંતીની માયાએ તેના મુખની આભુબાહુ ગોળ પ્રકાશ પાડેલો હતો.^૩ અતિ ચપમ રાજ-દાક્ષીને બાંધવાની સાંકળોની કડીઓની શોકા કરાવના, અને ચંદન-રસની સુગંધથી લોભાઈને આવેલા બે સર્પ હોય તેવા દેખાતા બે બાહુબંધ તેણે હાથે બાંધ્યા હતા. તેનું કર્ણ-કમલ જરા લટકતું હતું. તેની નાસિકા ઉચી હતી. ખીમેલાં શ્વેત કમલ જેવાં તેનાં લોચન હતાં. નિર્મલ સુવર્ણના પદ જેવું વિશાલ, અણ્ણીના નાના ચંદ્રના આકારનું, તથા સકલ જીવનના રાજ્યા-ભિરેક-જલથી પવિત્ર થયેલું તેનું કપાળ હતું, તેમાં બે લમરોની વચ્ચે રુવાંટી ઉગેલી હતી.^૪ સુગંધી માલતી કુસુમો તેણે શેખર^૫ પેહેલો હતો, તેથી શેખર ઉપર સવારમાં પથરાયેલા

૧. ઈન્દ્રે ન્યારે વજ્રથી પર્વતોની પાંખો કાપવા માંડી હતી ત્યારે. ૨. મધુ ને કૃત્ત્વ એ બે રાક્ષસો હતા તેમને વિષ્ણુએ હણ્યા હતા. ૩. આને મળેલો વિચાર નીચેના મ્હોટામાં છે.—

રાજચંદ્રં સમાલોક્ય ત્વાં તુ મૃતલમાગતમ્ ।

રત્નચ્છેનિમિષાન્મન્થે નક્ષત્રાણ્યમ્પુપાગમન્ ॥

સુ. ૨. માં.

૪. આ એક મહાપુરુષ લક્ષણ છે. ૫. માથે પહેરવાનો દોર.

તારાઓ સહિત પશ્ચિમાચલ હોય તેવો તે શોભતો હતો. આબૂપણુંના પ્રકાશથી તેનાં સર્વ અંગ પીળાં થયાં હતાં તેથી તે મહાદેવના (લોચનમાંથી નીકળેલા) અમિથી બ્રજતા કામદેવ જેવો દેખાતો હતો. તેની આંખોઆંખ, સેવાને અર્થે આવેલી દિશાઓરૂપી સ્ત્રિઓ જેવી, ગણિકાઓ ઉભેલી હતી. સ્વચ્છ મણિમય ભૂમિમાં તેનું પ્રતિબિમ્બ પડેલું હતું તેથી પૃથ્વીએ બાણે પોતાના પતિને પ્રેમથી હૃદયમાં લીધો હોય તેમ લાસતું હતું. સર્વ જનોએ બોગવેલી, તથાપિ અસાધારણ રાજલક્ષ્મીએ તેને આલિંગન દીધું હતું.^૧ પરિવાર અસંખ્ય છતાં પણ તે અદ્વિતીય હતો.^૨ અગણિત હાથી અને ઘોડાઓનું સાધન છતાં પણ માત્ર ખર્જૂ તેના સાહાય્યમાં હતું.^૩ તે એકજ સ્થળમાં બેઠેલો છતાં આખી પૃથ્વી તેનાથી વ્યાપ્ત હતી.^૪ આસન ઉપર છતાં તે ધનુષમાં સ્થિતિ કરતો હતો.^૫ સર્વ શત્રુઓરૂપી દંધનને ખાખ કરી નાંખ્યા છતાં પણ તેના પ્રતાપનો અગ્નિ બળ્યાં કરતો હતો.^૬ તેને લોચન દીર્ઘ છતાં પણ તે સૂક્ષ્મ જોઈ શકતો હતો.^૭ મોટા દોષ છતાં પણ તે સર્વ ગુણોના ભંડાર હતો.^૮ તે કુ-પતિ હતો તોપણ તેની સર્વ સ્ત્રિઓને પ્રિય હતો.^૯ અહર્નિશ દાન કરવા છતાં પણ તેનામાં મદ-વિકાર ન હતો.^{૧૦} તેનો સ્વભાવ અતિ શુદ્ધ હતો તોપણ તે કૃષ્ણ-અરિત કરતો હતો^{૧૧} અને કર વિના પણ તેના હાથમાં સર્વ પૃથ્વી આવી રહી હતી.

દૂરથીજ રાજાને તે ચંડાલ કન્યાએ જોયો કે તરતજ તેણે, હાથમાં રત્ન-કકણવાળા અને રક્ત કમલપત્ર જેવા કામલ પોતાના હાથથી, અમનભાગ જેનો જળરિત થઈ ગયો હતો તેવી વાંસની લાકડી લઈને, રાજાનું ધ્યાન પોતાના તરફ ખેંચવા સાર, જમીન ઉપર એક વાર પછડી; અને તરતજ તાજ રાખેલી જેમ વન-ગજોએ ચમકે, તેમ આ વાંસની લાકડીના અવાજથી સર્વ નૃપતિ-મંડલે, એકદમ, પૃથ્વી-પતિના તરફથી અકસ્માત દષ્ટિ ફેરવી, મોંઘાં વાંકુ બાળાને તેની તરફ જોયું.

પ્રતિહારીએ દૂરથી તેને—જો—એટલું કહી રાજાને ખતાવી ત્યારે રાજાએ તે નવ-યાવનમાં આવેલી, અતિશય સુ-દર આકૃતિવાળી કન્યાને, એક પણ પણ આંખ મીચ્યા શિવાય નિહાળીને જોઈ. તેની આગળ આર્ય વેપ અને ધોળાં વસ્ત્રવાળો એક પુરૂષ ઉભેલો હતો, તેના માથાના વાગ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે ધોળા થઈ ગયેલા હતા; રક્ત કમલ જેવા તેના ચક્ષુના ખુણા હતા; વારંવાર કંસરત કરવાથી તેના શરીરના બંધ મુલાવસ્થા જતી રહેલી છતાં પણ સિયિલ

૧. અહિયાં અને નીચે વિરોધાવંકાર છે. જ્યાં ખરો વિરોધ ન હોય તે છતાં પણ વિરોધનો આભાસ થાય તે વિરોધાવંકાર. જે વસ્તુ સંજોગપણે હોય તે અસાધારણ ન કહેવાય, પણ તેને તેવી કદી એ વિરોધ થયો. તેનો પરિહાર કરતાં અસાધારણનો અર્થ-અદ્યત્ત, મોટી, લેવો. આમ નીચે પણ સમજાવું. ૨. એકલો હતો; અર્થાત્ તેના સમાન બીજો કોઈ ન હતો. ૩. સાધન=સરકાર; બહુ વરકર છતાં સાહાય્યમાં માત્ર ખર્જૂ, એ વિરોધ સમાવતાં એવો અર્થ લેવો કે એકલા ખર્જૂનાથી તે વિજય મેળવતો હતો. ૪. અર્થાત્ તેના પ્રભાવથી તે સર્વવ્યાપી હતો. ૫. એટલે કે ધનુષમાં તે આસન હતો. ૬. અત્ર 'વિભાવના' અલંકાર છે. કારણ વિના પણ જ્યાં કાર્યની ઉત્પત્તિ થાય ત્યાં 'વિભાવના' અહીં બજતણ રૂપ કારણ શિવાય પણ અગ્નિનું બળતા રૂપી કાર્ય થતું હતું માટે 'વિભાવના.'—મગમટ. ૭. લોચન=આંખો; દાન. સૂક્ષ્મ=ચોક્કસ; ત્રીશું. ૮. દોષ=અવગુણ; હાથ. ૯. કુ-પતિ=નિર્નિત-ખરાબ અને કુ-પૃથ્વી=તેનો પતિ. ૧૦. દાન અને મદના અર્થ સાર બન્ને પૃથ્વી ૧૫૬ રી. ૬ મી. ૧૧. કૃષ્ણ-અરિત=કાં

પડી નખા ન દત્તા; ને ચંદ્રન ભતિનો છનાં પળુ તેની આકૃતિ અનિ દૂર ન દત્તી. ને કન્યાની પછાડે એક ચંદ્રસ ભતિનો છેકરો, જેના કાક-પદ્મ^૧ વારવાર હાથ્યાં કરતા હતા તે સોનાની સળાએનું બનાવેલું, તથાપિ અંદર બેઠેલા પોપટની પ્રભાથી જાણે મરકત મળિનું બનાવેલું હોય તેમ કાગાસ મારતું પાંગરું લેદને ઉભો દત્તો. તે કન્યાના સ્થામ રંગને લીધે, દેસાએ લઈ લીધેલા અમૃતનું હરણ કરવાને માયાથી મોદિની-રૂપ ધારણ કરનાર વિષ્ણુના જેવી તે દેખાતી હતી; તથા ગમન-સકિન્નવાળી જાણે ઈન્દ્ર-મળિની પૂતળા હોય એમ લાગતી હતી. પતની છુટી સુધી પહોંચના બુરા બદનથી તેનું શરીર કડાવેલું હતું. અને ઉપર નેણે રાના વસ્ત્રનું આરબદન નાંખ્યું હતું; તેથી સધ્યાકાળના ચર્ચ-કિંગળ જેના ઉપર પડેલા હોય એવી નીલ-કમલની જાણે તે એક જૂમિ હતી એક કાને પહેરેલા દન-પત્રની^૨ પ્રભાથી તેના ગાય ગોરા દેખાતા હતા; માટે ઉગતા ચંદ્ર-બિગ્બના કિરણથી જ્યાંપેલા મુલવાળી જાણે તે સ્પર્શ હતી. આછા પીળા રંગના ગોરાચદનથી, તિલક રૂપી એણે ત્રીજી નેત્ર બનાવેલું હતું તેથી, મહાદેવે રચેલા વેશ પ્રમાણેજ ભીલડિના વેશ ધારણ કરનાર. તે જાણે પારંગી હતી. વિષ્ણુની છાતીમાં વસવાથી આવેલી તેમની દેહ-પ્રભાને લીધે કાળી પડેલી જાણે તે સ્વઘાત લક્ષ્મીજ હતી. કોપાયમાન થયેલા મહાદેવના અમિથી બગલા કામદેવના ધૂમથી મલિન થયેલી જાણે તે રતિ હતી. કામાવેશમાં આવેલા બગરામજીના હજારી ઘસણઈ જવાના બપને લીધે નાઠેવી જાણે તે યમુના હતી.^૩ ઘણા જાડા અને પિંડ જેવા અલકતક રસના^૪ રંગ રૂપી તેના ચરાણ-કમળને આવેલા પદ્મવને લીધે તે, તરત મારેલા મહિષાસુરના સ્થિરથી રસતા થયેલા પગવાળી જાણે દુર્ગા દેવી હતી. રાત્રી અંગુલિ-પ્રભાથી તેના નખના (કિરણ) પછુ રાના ચર્ચેલા હતા. અતિ કઠિન મળિમય જૂમિનો રપર્સ અસલ હોવાથી જૂમિ ઉપર જાણે તે પદ્મવના કડકા ચુકીને ચાલતી હતી.^૫ તેના નપુર-મળિમાંથી અસરતા આછા પીળા રંગના પ્રકાશથી તેનું શરીર રંગાયેલું હતું તેથી ભગવાન અમિ દેવતાએ, માત્ર તેની કાન્તિનેજ પદ્મપાત કરી પ્રગ્નપતિની આરા લોપી, તે (નીચ) ભતિને પવિત્ર કરવાને જાણે તેના શરીરને આલિંગન દીધું હતું ! તેની કેડે, કામદેવ રૂપી હાથીના અન્તક ઉપરની નદાન-માલા જેવી^૬ તથા રામ-રાજિ^૭ રૂપી કન્યાની આસપાસના કપારા જેવી, મેખલાની સેર આવી રહી હતી. તેના મળામાં, તેને યમુના નદી જાણીને જાણે ગંગાજી મળવા આગ્યાં હોય તેવી, મ્હેટાં મ્હેટાં મોતીની, સ્વચ્છ માળા તેણે પેઢેરેલી હતી. શરદની સમાન તેનાં કમલ-નયન પ્રકુલ હતાં.^૮ વર્ષાઋતુની પેઠે તેના ફેશ ઘન હતા.^૯ મલ્લયાવતની મેખલા હોય નેમ તેણે ચંદન-પદ્મવનાં આભરણ પેઢેરેલાં હતાં.^{૧૦}

કર્મ અને કૃષ્ણના જેવાં હૃલ્ય.

૧. કાક-પદ્મ-કાનઉચિયાં. ૨. દનપત્ર=દાંતાવાળું કણાંમૂલ્ય. ૩. બગરામે મલ્લપાન કર્યા પછી કીડાની ઇન્જાથી યમુનાની ચાપના કરી લ્વારે તેણે એમનો અનાદર કર્યો તેથી બગદેવજીએ એને પોતાના હજારી ખેંચી હતી એ કથા-ભાગવતના દશમ સ્કંધમાં છે. આ જાંથી ઉચિતાએ ચંદ્રાસ-કન્યાની સ્થામતક ઉપરથી કાઢેલી છે. ૪. અગ્ને. ૫. એના નખમાંથી અસરતા રાતા કિરણ પશિવના કડકાને આડાર કરતા. ૬. નપુરમાલા=હાથીના માથા ઉપરની રજ મોતીની માલા. ૭. રવાંદી. ૮. અદિથી સ્થેષ ને ઉપમા અલંકારનો સંકર રાશ થાય છે. કમલનયન=કમલ રૂપી નયન—શરદનાં; કમળ જેવાં—કન્યાનાં. ૯. ઘન=વાદળ, નિરંતર બરેલા. —૧૦. મેખલા=પર્વતનો મધ્ય ભાગ—તેને પશિવરૂપી આભરણ; અને રૂપા કન્યાને પદ્મનું બનાવેલું આમૃતજી.

નક્ષત્ર-માસની પેઠે તે [વિ] ચિત્ર અવલોકનરૂપથી સણગારેલી હતી;^૧ લક્ષ્મીની પેઠે તેના હાથમાં કમલની શોભા હતી,^૨ મૂર્છાના જેવી તે મનને હરી લેતી હતી. વનંભૂમિના જેવી તે રૂપ-સંપન્ન હતી,^૩ દેવાદગનાના જેવી તે ચ્ચકુલીન હતી,^૪ નિદ્રાની પેઠે તે તેજનું આકર્ષણ કરતી હતી. વન-કમલિનીના જેવી તે આતંગ-કુલથી દૂષિત થયેલી હતી,^૫ તેને કાંઈ સ્પર્શ કરી શકે નહિ માટે તે જાણે નિરાકાર હતી. તેનું માત્ર દર્શનજ થઈ શકતું માટે તે જાણે ચિત્રેલી હતી. ગ્રંથ માસની પુષ્પ-સમૃદ્ધિની પેઠે તે વિગ્નતિ હતી,^૬ કામદેવના પુષ્પ-વનુષની ફોરીની પેઠે તેની મધ્ય મુઠીમાં આવે તેવી હતી. અને કુએ રાગની લક્ષ્મીના જેવી તે અલક [૧] શોભિત હતી.^૭

તેને જોઈને મહીપતિને વિગ્નમય ઉત્પન્ન થયો અને તેના મનમાં વિચાર આવ્યો કે:— અહો ! જગતકર્તાનો રૂપ અર્પણ કરવાનો (આ) પ્રયત્ન કેવો અયોગ્ય સ્થાને છે ! ન્યારે એને સર્વ રૂપવાળી વસ્તુઓને દસી કાઢે એવી કાન્તિ આપીને ઉત્પન્ન કરી, ત્યારે જે કુળમાં સ્પર્શ અથવા અભોગનું સુખ ન મળે તેવા કુળમાં શું કરવા જન્મ આપ્યો ! હું તો એમ ધારું છું કે શ્રેણી જાતિને અર્પણ કરવાથી થના દોષના બચથી જાત્યાએ એને અગ્રણ્ય ગિત્યાય ધર્યું છે. નહિ તો આટલું બધું લાવવું ક્યાંથી હોય ! હાથના સ્પર્શથી દુઝાળા અપાયેલા અવયવોની આવી કાન્તિ કદી પામી ન હોય. સર્વથા ધિક્કાર છે પ્રજાપતિને કે એણે આવો અધાર્ત્રિય વ્યોમ ક્યો:—આવી મનોહર મૂર્તિને પણ દુષ્ટ કુળમાં જન્મ આપ્યો ! એથી કરીને આ, અસ્ત્રાંતીની પેઠે અનિરમણીય છતાં પણ મુરત [૧] નિન્દાને લીધે સર્વદા ખેડ પસારે છે.^૮

આવી રીતે રાજા વિચારમાં પડ્યો હતો એવામાંજ તે કન્યાએ, જગલ્લી પાતાં કંઈ પક્ષય ૩મી આંખૂપાનુ અહિન, એક ધ્રાક ઓની પેઠે તેને પ્રણામ કર્યું. પ્રણામ કરીને તે તીર્થ મણિભૂમિ ઉપર બેઠી કે તરતજ, પેલા (૧૬) પુરૂષે પાંજરા સાથેજ જેમને લાવીને, જગ્યા આગળ આવી, રાગની પામે તેને મુકીને કહ્યું કે:—દેવ ! આ પોપટ સરેલોત્તર ડરી શકે છે; રાગનીતિના પ્રયોગમાં કુશલ છે; પુરાણ, ઇતિહાસ આદિ કથા કેન્દ્રનું નિરૂપ છે; ગાયનની શ્રુતિયો^૯ સમજે છે; કાવ્ય, નાટક, આખ્યાયિકા, આખ્યાનક વિગેરે સ્વરૂપિન સીખેલા છે, અને પોતે પણ બનાવે છે; પરિહાસમાં પાકો છે; લીલા, રેડુ, સ્કંક વિગેરે વાદિત્રોનો અદ્વિતીય શ્રોતા છે; જૂલ-પ્રયોગ જોવામાં નિપુણ છે; વિવેક-સંસ્કૃત છે; ઘન રમવાના

પ્રવીણ છે; પ્રેમ-કથાદથી કેપેરી સ્ત્રીને મનાવવાના ઉપાય (પા.) ઘણા જાણે છે; હાથી ઘોડા, પુરુષ અને સ્ત્રીઓનાં લલણુ મમજે છે, મધ્ય ભૂતવતુ આ એક જન છે, અને એ નામ વેશસ્થાપન છે મર્મ જોના મમદ જેવા, આપ એક જ બહાર જોડે જોડે જોડે, અમારે મનામીની પુત્રી, એને જોડે આપના મગજ પામ આવેલી છે માટે આપ એનું મગજ કંઈ એમણું કરી, પાંચ મગજની પાસે મુખી તે પાંચ ગમે

તે ગમે કે તગતજ એ પક્ષિ મજ, નગપતિના સામુ મોં કડી પોતાનો જમણો પ હોયો કરી, સ્પષ્ટ વર્ણન મગજની અનૂત લાપામા, મગજને જ્ય જ્ય કરી, તેના જ મમજ આ નીચેની આપો બોલો —

અન્ત ગો-નનયની પામે મનયુગ, અનુથી બીનુ,
ભજે વિમુક્તાહાર, નનને જાણે નિષ્ક્રીન

આ માત્રાગીને મનને શો સિમ્બ વયો, અને તેણે પોતાની પામે વા. લા આપન ઉપર બેઠોયો, કુમારપાનિન નામનો એક મદ શાસ્ત્રાલ પ્રધાન જે મુદ્ધપનિના જેવે મદ્ય નીતિશાસ્ત્રમા પ્રવીણ હોતો, અને મન મની મગજમા મુખ્ય હતો, તેને હાં મનિ ક છે — કેમ ! જોઈ કે આ પક્ષીની વર્ણનમા જગમા મ્પટના, અને એના મ્પટની મુદ્ધપ પ્રથમ તો આ જ એક મોટું આશ્ચર્ય છે કે આ પોષ પછા પછા વર્ણનિલાગ મનિ, મા અનુમ્વાર અને મ્વરના મયોગ તથા નિરોધાગી લા. મ્પટ અક્ષયી બોલી શકે કે વળ બીનુ એ કે, મનમમતા નિશ્ચમા મનુ પોની પેડે પદિયોની પશુ, મ્મગાનુમિતમનિ મા પૂર્વક પ્રવૃત્તિ થાય છે, કેમકે આ પોષ પોતાનો જમણો પગ હોયો કરી, જ્ય જ્ય ન બોલી, મ્હારાજ મળધમા આ આપો અનિ મ્મુગાલથી ગાઈ વણ કરીને પશુ પદિયે માત્ર આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનનીજ મનાએનુ જ્ઞાન લેાય છે, પછ આ તો ધા. નવાઈનુ છે — રાજના આ શબ્દ માત્રાગી પ્રધાન કુમારપાનિન જગ મ્હો મવધનીને બોલ છે — રાજન ! આમા શુ નિમિત્ર છે ? દેવે પણ માલમ્પુ હમે કે પોષટ, મેના વિગેરે જ્ય પદિયો માલગેના શબ્દો બોલી શકે છે તેમા પડી પૂર જનના મમજથી, અથવા મનુષ્ય વળવી નિનેષ માતુરી આવે એ કઈ અદ્ભુત નવી બીનુ એ - માણુમોનો પેડે, એમને પ અતિ મ્મુદ C-આગ્નુ વરી ક્ષમાય એરી વામા પૂરે હતી પણ અમિદેવના આપથી પોષટ

૧ અર્થ—આપના શત્રુઓની સ્ત્રીઓના અતઃ ગભમા બળતા શોભાશિની પામે મ્હોતા સ્ત્રુ મુગ જે અક્રુથી બીના થયેલા છે—હારેલા છે—તેમના ઉપગ્રથી અમાદાર—મોનીની સાગાઓ—નાખેથી છે માં જાણે તે સ્તનયુગ, વિમજા—જા ર—આહાર લેજો પડે એક—ન કરે અહીં “વિમુક્તાહાર” ના ભાગ એક વખત નિમ્મુક્તાહાર, અને બીજી વખત વિમમ્મ+આ એવા મ્મના અનમ્મ રેર અને હોડેજાનો અમ્મ કે પોષટના મ્હોવાના ભારાઈ એવો છે કે—ર રાજનો પ્રતાપ એકરો બધો હતો કે તેના મર્મ શત્રુ નાત થેના હતા તેથી તેમની નિજો શોક ; અને મોખમા તેમણે સર્વ અનકાર—તેમા મુખ્યારે કરીને મન ઉપરના મુક્તાહાર—લજ દ દવ ટે તે સ્તન, (શોક રૂપી) અમિ મેલન કરી (મધુ રૂપી) જલમા સ્નાન કરી, જાણે નિમ દાર મા—જેમા આહાર વિમુક્ત મ્મોર પડે, ઉપવાસ કરે પડે એક મત આયમતા હતાં ૨ જ્યો—આહારનિગ્રમમયમૈથુન ચ સામાન્યમેનત્વનુમેનરણામ ।

વાચા પડીથી અનુદ્ધ દર્ષ, અને હાથીઓની હલ અવળી ફરી ગઈ^૧ આ વાત આત્મી હતી તેવામાં, સ્વચ્છ ૨ । શના મધ્ય ભાગમાં આની પહેલવેળા છે એમ સ્વચ્છતા મધ્યાહ્નકાળનો રાખ નાદ પ્રદર્શને અતે વગાડેલી નોખતના ગમ્દની સાથેજ થયો તે સાક્ષી, જ્ઞાનસમય પાસે આવ્યો એમ જાણી સર્વ નૃપતિ મગલને વિદાય કરી, ગૃહસ્થ રાજ સલામઃપમાંથી ઉઠ્યો

ગન્ધએ સનવા મા યુકે તગતજ લેતા રતા ગઈ રહિયે ૩ । એ ૨૨ે ટો ૪૪૯૭૧૮ મચી રહેા એક એકને ખમે વાની Cતાવડા મા લાવેલા બે બુધ અને ૫ ૯૩૦૫ ૫૯૫ (લગના) થી તેઓના વલ ફાટી ગયા ધડાધકીમાં તેમના ગળામાંના દાર દિદેળા ખાવા લાગ્યા તેઓના ખભા ઉપરથી C તી, કુટુમના સુગંધ ભુકાની રજથી દિશાઓ ખધી પળી પીળી થઈ ગઈ તેમના માથા ઉપર હાનતા, માલતી કુટુમના મેખરમાંથી ભ્રમરોના ટોળા ઉડના મધ્યા અર્ધા લગતા, તેઓના કંઠુ ડમય ગગ્ગલોને અગ્રવા લાયા, અને જતારે વખતે પ્રણામ કરનારી ટોસાનુશીમાં તેમની છાતી ઉપરના દાર ખસી ગયા ખભા ઉપર આમર મુળે આમલી ને તેમથી નીકળતી આમર ઉગ નારી જિયોના, અમલ મધુપાનથી મત્ત થયેના વૃદ્ધ હલહનના નાદ જેવા જર્જગિત, ઝણુગર કરતા મણિનુકરમાંથી પગલે પગ લે થતા નાહવી^૨ દિહતી ગણિતઓની, જવન માથે અથગવાથી વાગતી રન મળાઓવાળી મેખલાઓના મનોહર ઝડાગથી, નૃપુર-શબ્દ સાથળી દોરી આનતા, અને સલામઃપની નીસરણુયોને ધોળતા, ગૃહ સરોવરમાંના નૃપમના ટોનાહવથી, મેખલાના ઝણકાથી ઉત્સુક થયેના, તથા ધાન્ય તીને ચ્વરે બેસતા ગૃહસાગરના, ધમાના ાસાના ગૃહ જેવા દીર્ઘ જિતથી, વેગથી આનતા નડો આમનોના ચગણુ સાથે ધસાતા સલામઃપના, વલ્લ યોપ જેવા ગભીર અને પૃથ્વીને કપાવી દે એના પવનથી દગરડે, આગળથી લોકોને એકદમ ગાદી મુડતા, અને િકિયારી માથે ઉમે રવરે “ ભુઓ ! ભુઓ ! ” એમ બોલતા પ્રતીહારિયોના તીવણ, પણ મટેનની કુળેમાંથી નીકળતા પ્રતિશબ્દવડે દીર્ઘ થયેના આયો-સમ્પ્રદાય,^૩ પ્રણામ કરનારી હિતાવગમાં વા । થયેના મુકુટમાંના મણિ જેમના હાની ગયા હતા એવા રા નઓના મણિમય સાગયો વડે નિપમ થયે । મુકુટ શિખગ સાથે વસાતી મણિ-ભૂમિના ગમ્દથી, પ્રણામ સમયે નીકળી જતને અતિ કાંદન રજભુમિ ઉપર પડનાથી રણુરણુાટ કરતા મણિ કંઠુપરના ચ્વરથી, (ગન્ધની) આગળ આનતા મગન પાંદકોના “ જય જય મહારાજ ! ચિરન્નવ એવા મધુર વચનને અનુસરી મરે દિશાઓમાં બાપી જતા ક્ય-નથી દિહતા મનુષ્યોના મેંદરો પગ તળે દુદાઈ જવાની ખી-ધો પુષ્પના દગનામાંથી ઉડી જતા ભ્રમરોના મુખગથી અને સક્ષોલમાં અતિનરિત ચગણુથી આનતા પૃથ્વીપતિયોના બાલુમધના હેરા અથગનાથી સખ્દ કરતા રલ હારવાળા મણિ વતઓના રણુગરાથી, તે સલા ગૃહમાં સર્વ રથને બાલે એક મહોડુ તોફાન મચી રહ્યું

સન ગગ્ગઓને વિદાય કર્યા પછી ચડાલ ધન્યને પોતેજ આરામ લેવાનું કહી,

૧ આ કથા આનુસાંગિક પર્વમાં છે ૨ આ બધી વચ્ચે વિભક્તિયોના સખધ, વાન્યને છેડે આવેના ‘ સલામઃપમાં બાલે એક મહોડુ તોફાન મચી રહ્યું એ રાખોની સાથે લેવા ૩ ‘ભુઓ’ નામનો એ રાન્દ, અથવા ‘જય જય વાઓ એ બાદિ સ્તુતિનો રાખ (ભુઓ ના પા પંક્તિની રણુ-સાગ દીકા ૫ ૧ ૬ ૬ ૧૭ મુ)

પ્રાપ્તિપાત્રને અન્ન આપવાને પોતાની તારુણ્ય નાહિતીને આગ કરી, યદવાક અતિગ્રિય ગાત્રુપ્રે સાથે, નરપતિએ મદિગમા પ્રવેન કયા ત્યા સર્વ આજ્ઞાવલુ ઉતારી, કિંગ્નોથી વિમુક્ત મૂર્ચ જેવો, તથા વદ્ર અને તાગમણુ વિનાના આકાન જેવો તે, અમગતને યોજ્ય આધનથી ભરેની કમગતશામામા ગયો. સા સમાન વયના ગાત્રુપ્રે સાથે તેજો થોડી થોડી કમગત કરી તેના શ્રમને લીધે ઉત્પન્ન થતા મેન્-જનિન્ડુ—જે નાન ઉપર, ઘોરે ઘોરે પડતી ધોળા મિન્ધુના પુષ્પની મન્દ્રી જેના આપના હતા જાની ઉપર, નિર્દય કાળના શ્રમથી તુટેલા તારમાથી પડના મોતીના ત્ર્ય જેના દેખાતા હતા તે કયામા, અદ્યમીની ચડાણપર પ્રકાનતા અમુત મિન્ડુપ્રેને હગવે એના લાગતા હતા —તે મિન્ડુઆવી તેનું નગીર અનકૃત વડુ પડી—આનની સામગ્રી કરાની નગમા આમ તેમ અગમ દોડ્યા મેનકન્ડોને લીધે, તે વખતે ગાત્રુદમ્ભા મિન્ડુ કુપ્પા છતા પ । (આટ આનના માણુમાને) ફર ગનાનુ પોતાનું કામ જેઓ બગાડ મનવના હતા તે ઝડીગએ બનાવેલે માગ મગ મનાનબુમિમા ગયો ત્યા એક ધોળા વસ્ત્રનો ચદનવો પાની દીધો હતો અમખ્ય આણો ટોળા બાધી બાધીને મેલા હતા એ ઓગાની વચમા મન્ધાદક ભરીને એક કનકમય કુડી મુકવી હતી આન કરના સાઠ મુદિકમણિતો ત્યા એ બાજુ રાખેલો હતો અને તેના એક લાગમા મુકેના, અતિનય મુગન્ધિ જનથી પૂર્ણ, અને મુનાસને લીધે આવેલા ભમગેના ટોળાથી મુખ કાળા થનાથી, જો (પાખી) ઉપ્પુ થઈ જવાની બ્દીકને ત્રીધે ત્યા કાળા વસ્ત્ર બાધ્યા હાય એના દેખાતા આન કરનાથી તે બુમિ ગોબાયમાન વઈ હતી ગણિકાઓએ હાથથી મુગન્ધિ આમળા બોળાને ગ નો માથે લેપ હા પડી ત્યાજે તે પત્ની મેદાની ટુડીમા ઉતવા લારે તેની આસપાસ, આન જગનાને આવેલી અભિક્કેદનાઓ જેની કેદની વાગગનાઓ ઉભી ગદી —તેઓએ પોતાના મનને વચરડે દુ પાની દીધા હતા, હાય ઉપરના કણુ ખુ ઉચા ચદારી દીધા હતા, પગના આનુસારા ગી મુક્યા હતા, કપાળ ઉપર આનની વાગની લટોને જાન તરફ વાળી દીધી હતી, અને (હાથમા) પાખીના કપડા લીધા હતા ઉચા કુચ કુલનાળી આ સ્ત્રિઓની વચ્ચે પાખીમા પેડેનો રાત, તે લાજે હાથણિયોની વચમા વનવજ ટોચ એવો ચાલતો હતો તે જળમાથી ઉગીને વગણુ દેવ જેમ નિર્મન રૂદિ-મણિ જેવા યોળા રાજદસઉપર ચડે તેમ રાજન, રચજ મુદિક મણિના, નેત, આન કરવાના બાજુ ઉપર ગેરો ત્યા મરમનમય કરનાની પ્રમાને ત્રીધે કાળી પડવાવી જાણે પનપુર મદિત પ્રલક્ષ નિનિનીઓ હાય એવી દેખાતી નટવીક વારાગનાઓએ તેના ઉપર પાખીની ધાગ કરી નટલીક કપાના મન દાથમા લદને, પૂર્ણ ચદમવમાથી ની ગતા પ્રનાન વટે જેમ નાનિયો આન કરાવે તેમ તેને નદવત-ઓ રનરા ઉચા કરવાથી ચયેના શ્રમ રવેદરડે પનગેના સરીગનાળી, કેન્થી-જન દેના જેની વાગદગનાઓએ મુદિકમણિના જનવથી તીચાકરડે તેને સ્નાન કરાવ્યું મનપાયનની નિયોના જેવી કેદરી મણિકાઓએ તેને ચદનગમ નાખેના પાખીથી નદરાઓ ઉચેલ્યા નસની એક બાજુએ મુકેલા જેમના હરતપલનમાંથી નખકિરણો પ્રગટતા હતા, માટે જેઓ, પ્ર એક અમુચિ-હિદમાથી નીકળતી

જલ-ધારાવાળી જલ-મંત્ર-દેવતાઓ જેવી દેખાતી હતી તેઓએ, અને શીતલતા હરણ કરવાને સારૂ જાણે બાલ સૂર્યની પ્રભા છાંટતી દિવસ-શ્રિયો જેવી કેટલીક, કનક-કલશ દાઢમાં લઇને કેસર-જલ છાંટતી વારાહનાઓએ, તેના ઉપર અનુક્રમે અભિષેક કર્યો. તેજ વેળાએ જોરથી વચાટકી હજારો નોખત, ઝાલર, મુંદંગ, વેણુ, અને વીણાના ગીત-સ્વર સાથે આવતો, બંદીજનોનાં ટોળાંના કાલાદહમાં લજેલો, અને પૃથ્વીની ગુફાઓમાં વ્યાપતો, ધણા સ્નાન સંખ્યનો ગર્જના કરતો ખ્વનિ, કાનને જાણે દોડી નાંખતો હોય તેમ બધે માથ રહ્યો.

એવી રીતે જ્ઞાનનો અનુક્રમ ચર્ચ રહ્યો પછી તેનું શરીર પાણીથી ધોવાઇને શરદ્ધ મ્મતુના આકાશનાં એક ભાગ જેવું નિર્મલ થયું. સાપની કાંચળી જેવાં બીણાં અને સ્વચ્છ, બે ધોળાં વસ્ત્ર તેણે પહેર્યા; અને દિમાક્રય જેમ સ્વર્ગમંગાના પ્રવાહને તેમ તેણે અતિ સ્વેત મેધના કડકા જેવા સ્વચ્છ રેશમી વસ્ત્રના કેટાને માથે બાંધ્યો. પછી પિતૃતર્પણ કરી, મંત્રવડે પવિત્ર જલની અંજલિથી મયંદેવતાને નમસ્કાર કરી, પોતે દેવાસ્યમાં ગયો. લાં મહાદેવનું પૂજન કરી દેહરામાંથી નીસરી, હોમ વિગેરે કરીને તે લેષ કરવાના ઔરડામાં ગયો; અને લાં જેના પરિમંસથી ભ્રમરાનાં ટોળાં ઓતરફ ગુંગર કરી રહ્યાં હતાં એવા, કસ્તૂરી કર્પૂર તથા કેસરની વાસથી સુગન્ધિ થયેલા મંદનવડે સર્વ ગાત્રને લેપ કરી, મુગંધમય માલતી પુષ્પનો શેખર પહેરી, વસ્ત્ર બદલી, આબૂપણમાં માત્ર રૂન-રૂણપરજ રાખી બીજા રાત્રનોને યોગ્ય બોજન આપી, તેમની સાથે પોતે પણ મનગમતા રસના સ્વાદથી આનંદ પામીને ભોજન કર્યું.

જમ્યા પછી મ્હો ધોઈ, બીડી પીને પાન લઈ, ચળકતી મણિભૂમિ ઉપરથી ઉડીને રાત્ર, જરા દૂર ઉભેલી પણ ત્વરાથી દોડી આવતી પ્રતિહારીએ લાંબા કરેલા દાઢને ટેકા દઈ, અદર્શિશ છીડી ઝાલવાથી જેમની દાંથેલીઓ અનિ કડિન પક્ષવ જેવી ચર્ચ ગયેલી હતી, અને જેઓ અબ્યન્તર પ્રવેશ કરવાને યોગ્ય હતા તે, પાછળ આવતા પરિજન સહિત, સભા-મંડપ તરફ ચાલ્યો. તે મંડપની ચારે બાજુએ સ્વેત વસ્ત્રના પડદા બાંધેલા હતા તેથી તેને જાણે રૂઢિકમણિની લીંતિ હોય તેમ લાગતું. તેની મણિમય ભૂમિ ઉપર અતિ મુગન્ધિ કસ્તૂરીપુકા મંદન-જલ છાંટવાથી તે શીતલ થયેલી હતી. નિર્મલ મણિ-ભૂમિરૂપી મગનતલ ઉપરના તારામણ જેવાં, પાસે પાસે પાથરેલાં પુષ્પના ટગલાથી તે મંડપ નિરંતર છવાઈ ગયો હતો. સુગન્ધિ જલથી ધોયેલા, અને અંદર કોતરેલી પૃતળીઓ રૂપે જાણે લાં મહાદેવતાઓ બેઠી હોય એમ દેખાડતા, ક્ષુવર્ણમય સ્તંભથી, તે શોભી રહ્યો હતો, અચરુના ધૂપનો પરિમંસ લાં ધણોજ વ્યાપી ગયો હતો. અને લાં વેદિ ઉપર, અધું જળ નીકળી જવાથી સ્વેત થયેલા મેધના કડકા જેવો, તથા દિમાક્રયના શિલાતલ જેવો એક પલંગ પાથરેલો હતો—જેની પછેડી પુલની વાસથી મુગન્ધિ થયેલી હતી; બીણા વસ્ત્રનું એક ઉશીકું માથા તરફ મુકેલું હતું. પગ તરફ મણિમય પાવણિયો મુકેલી હતી; ને એક બાજુએ રવનો બાજક હતો. લાં જઈ તે શયનતલ

૧. જાણે—સારાચ્છેનં કુસુમાનિ સમુલ્લિખન્તી સંધ્યેયમાગતયતી પ્રમદેવ
 ફાલિત્ ॥ ૨. અપરંતુ વક્ષ—એમાંથી અચરુગતી બનાવે છે તે. મણિયાગર પણ આ વક્ષની એક
 ભાગ છે. ૩. ઉચ્ચીકુંડ (શીર્ષ-ગાથાને ઉન્-ઉન્-સાજનાર) એ રામનો બા અપરંસ છે.

ઉપર પોતે બેઠો; અને બોળામાં ખરૂં લઈને જમીનપર બેઠેલી તેની ખરૂંવાહિની, નવાં કમલપત્ર જેવા કામલ પોતાના હાથથી ધીરે ધીરે તેના ધન સાંપવા લાગી. એ સમયે જેમનું દર્શન થયું તેના નરપતિયો, પ્રધાનો અને મિત્રોની સાથે વિવિધ વાતાં કરતો કરતો તે જરાક વાર ત્યાં રહ્યો. પછી વૈશમ્પાયનને તેનો જ્ઞાનંત પૂછવાની જિજ્ઞાસાથી તેણે, જરા દર ઉભેલી પ્રતિદારીને હુકમ કર્યો કે—જન, અન્તઃપુરમાંથી વૈશમ્પાયનને લઈ આવ. —એટલે તેણે ભૂમિ ઉપર પોતાનાં ટીચણ સાથે દ્વાયેસિયો મુકીને ‘ જેવી દેવની આજ્ઞા ’ એમ કહી, તે હુકમને માથે ચડાવી, આજ્ઞા પ્રમાણે કર્યું.

થોડા વખતમાંજ, પ્રતિદારીએ ઝલેલા પાંજરામાં વૈશમ્પાયન, રાજની પામે આવી પહોંચ્યો; અને એક કચ્છરી જેણે મોનાની ઊડી ઝાલી હતી, જેની કાયાનો પૂર્વભાગ જરા વાંકો વળેલો હતો, જેનું શરીર ઘોળા ખન્નથી ટકાયું હતું, જદાવચ્ચાને લીધે જેને માથે પળિયાં આવેલાં હતાં, સ્વર ખદગદ થયો હતો. ગતિ ધીમી થઈ હતી, તથા બાણે જદ કંઠસં પલિ-વનની પ્રીતિને લીધે લાંબાં આવ્યો હોય એમ જે પોપટની પછવાડેજ ચાલતો હતો તેણે જમીન-પર પોતાના હાથ મુકી ગળને અરજ કરી કે—રાણિજીએએ કાલાવ્યું છે કે આપની આજ્ઞા પ્રમાણે વૈશમ્પાયનને નદરાવી, જમાડીને પ્રતિદારી સાથે આપની પામે મોકલ્યો છે. —એટલું કહી તે ચાલતો થયો. પછી રાજએ જ્યારે પોપટને પૂછ્યું કે—કેમ અન્તઃપુરમાં મન-ગમતાં કંઈ વિવિધ ભોજન જમ્યા ?—સારે તેણે ઉત્તર દીધો કે રાજાજી ! મ્હે શું નથી ચાખ્યું ? મત કાઢિલનાં ભોજન જેવો, ભૂંડ અને લાલ, તુંગ અને મધુર, જાંબુનો રસ મ્હે ખુબ પીધો; સિંહના પંજાથી ભેદાયલા; મત હાથીના કુલ-સ્થલમાંથી નીકળતાં, લોહીથી ભાનાં મોતી જેવાં અગ્રકતાં. દારિમતાં બીજ મ્હે (સાંચથી) લાવ્યાં; કમલ-પત્ર જેવાં લીલાં, ને ડાલ જેવાં મીઠાં જુની આમળીનાં આમળાં મ્હે ઇચ્છા પ્રમાણે ખાધાં; અથવા વધારે કહેવાનું શું કહું છે? રાણિજીએએ જે જે પોતાને હાથે મહારી પામે આવ્યું તે અમૃત જેવું થઈ ગયું હતું! —પોપટના આ વચન ઉપર જ્યાં નહિ આપતાં રાજએ કહ્યું કે—એ વાત તો સમજી જવા દો. પણ અમારી જિજ્ઞાસા પૂરી કરવાને આપ પ્રથમથીજ આરંભીને સચિસ્તર અમને કહો કે—આપનો જન્મ ક્યા દેશમાં અને કેમ થયો છે; કોણે આપનું નામ પાડ્યું છે; આપની માતા કોણ; આપનો પિતા કોણ; ચેલાબાસ આપે શી રીતે કર્યો; શાસ્ત્રમાં પ્રવીણ શી રીતે થયા; સર્વ કળાઓ ક્યાંથી મેળવી; આપને કંઈ પૂર્વ-જન્મનું સ્મરણ રહેલું છે અથવા કોઈનું વરદાન છે, કે આપ પશ્ચીના વેશમાં કેઈ સુમ પુરવ દો; આપનો પ્રથમ ક્યાં વાસ હતો; આપનું વય કેટલું થયું છે; પાંજરામાં ક્યાંથી પડાયા હો; એકલના હાથમાં શી રીતે ગયા હો; અને અહીં શા પ્રયોજનથી આપનું આવવું થયું છે. રાજએ જ્ઞાનંત બાણવાની ઇચ્છાથી, પોનેજ જ્યારે આમ માનસહિત પૂછ્યું ત્યારે જરા વાર વિચાર કરીને વૈશમ્પાયન આદર સહિત બોલ્યો કે—હેવ ! એ વાત ઘણીજ લાંબી છે, તોપણ બે આપની ઇચ્છા હોય તો સાંભળો.

વિધ્યા નામે એક, પૂર્વ અને પશ્ચિમ સમુદ્રના કિનારાને અડકતી, અરબ-ધૃમિ છે. સમુદ્રેશનું તે એક આંશુપણ છે, પૃથ્વીની બાણે તે મેખલા છે. વન-ગજોનાં ટોળાંનું મદન-લ

હંતાયાથી ઉછરેલાં, અને મ્હોની ઉંચાઈને લીધે ટોચ ઉપર તાન-ગણુ જેવા દેખાતાં અતિ પ્રકુલ સ્વેન પુષ્પના સમૂહને ધારણ કરતા વૃક્ષોથી તે ગોળી રહી છે. આ મગીના છોડના પવનને મદમત ડગ પનિયો નરે છે. હાથીના મચ્છાની શુદ્ધીથી ચૂંચુગ થઈ ગયેના તમાચ-મવનની મુગન્ધ વ્યાપી ગેરી ૬ મગિનાના મચ્છીલાન થયેના, નચ દેવની ત્રિયોના ગાન જેની કામન કાન્તિનાગા, માટ નજો કન્તી નન દેવનાઓના પગના અન ન ગમ્મથી રંગાયેના પવનના ટગથી તે છવાઈ ગઈ છે. પોપટના ટાગાએ કોરેના ગાડમના ગમ્મથી જેમના તળ ભીના થયેના છે, કુદાકુદ જગ્ના વાનરોએ હચ હચાની દીધેના કમ્પિલ્લ ટલમાથી પડતા પક્ષન અને કનથી જે મિચિન દેખાય છે અદનિંગ ઉડતી પુષ્પની ગચ્છી જે મનિન થયેલા છે, વટેમાર્ગેએએ લગ્ના લગ્ન પવનની સમ્પાઓ નચેની છે જેમના છેડાએ ઉપર ઘણી જુની નાળિયેરિયો તથા ટેવડા ઉમેવા છે, અને નામ-વેવથી રિંગાના મોપાગીના નુમખાવી જેઓ મુગોભિન છે તે — નન નકમીને રંગેના મલેવ જેના વના મપોરી એ ભુમિ રળિયા-મખી વાગે છે, મદ જેની મુગન્ધ નીમ્મગાવી, જાગે ઉ-મત્ત ગમેના ગડન્ધનમાથી કરના મદ જનનડ ભીના થયેના એનાથચીના છે ના ગાનથી તેમા અધ-ન ધર્મગો છે. નખના અમ્મ લાગમા લગાઈ ગેના. હાથીના ગ્લમચ્છનમારી નીમ્મગેના મોનીના ગાનાના ચેભરી, ગમગ મેનાપનિયો આ મદો નિદન મારી નાખે છે. મર્ગ પામે ગેના મૃત્યુથી ભયગ્ન લાગતી અને મહિષનાગી પ્રેનન નની જાગે તે નમરી છે ગામગ્રામમા સ નચ થયેની નાગે મેના હોય તેમ આ આજ્ઞાસન ઉપર શિલીમુખ મડેના / અને સિંહનાદ પપટ નખગાય છે. નાદેની ના જેની ને કગ્તા ખડગને લીધે જરાન અને રક્ત-ચંદન ફી અનત છે. નાર્ગમનની કથાની પેડ તે [ની પડાગ] મા વિપુલાચલ છે, અને આ શશને પ્રચાર છે મહાપ્રન નાગની જાગે સધા હોય તેમ આ નીલકંઠ નાચે / અને તે પલ્લવ-રક્ત છે. અમૃત મયનગેના જેની તે શ્રીક્રમેથી ગોળી ગની છે, અને વાટિયુકન છે. વાટિયુકના જેની ને ધનશયામ અને અને- શત્રુદ []થી અન ન ૬ અ મનિની પે તેની પછારે મુક્તગલ છે છે આ હુશિનો નામ છે. ગ ન્યમિનિની પે તે

પૂર્વમા મરાગ એ સર્વની વ ન આવના નહેરા

૧ જુઓ વામવદના પૃષ્ઠ ૧૧૬ તારાગણમિવ કુસુમનિરુમુદ્ધહરિ. ૨ શમગ્નીશ્વ ૩ મૃત્યુન્મોત (અર્થાત્ મોલ કપજવે એવા પશુઓ) અને તે કૃષી દત્ત અર્ચન-ભોગો, પાપ વિગ, અને યમનુ વાહન આવા વા રોમા આગળ બતાવેલી ગિને / અર્થ મગો (જાઓ ૫ ૧, દી ૪) ૪ આજ્ઞાસન-માલ અને આસન નામના રો / અને આગળ આસન-ધનુર શિરીમુખ=પ્રમગ તીર સિંહના-નિખનો નાદ મિલ્લ જેનો વેઠકાઓનો નાદ થ અર્થ=કોડા તરતગ અનને નામનુ રમ અને તેનો રમ ૫ મ્હોમુતની વાન જુલ્લયામા મ્હોરી છે તેને વિપુલ અને અચલ નામે ને મિત હતા, અને ગગ નામનો વ ૧ મધાન નો વનમ મે તાર જેના વિપુલાચલ=વિપલ અતિ વિનાગગો અચલ-પર્વત શાન-મનવા ૭ નીવકડ-મયુગ મદવે પવનરક્ત=પવનવન અને પવન ની રાત્રી ૮ શ્રીક્રમ-બીવાતા આ અને શી-વચ્છી કુમ ખડિલલ વિગ ગમા-તે જાનેથી અમન-મયન વેડ ગોબતી દત્તી વાટિરી=પશ્ચિમ દિગ અને મદિત ૯ ધનશયામ-થી દી હાળી અને ધન-મેર વડે દા પ થયેરી નાગ દે-રાન-સો દે-તથાવ (વનમા હતા) શાન=ની-ની ૧૦ જગની, અને નાગ દનિન=વનમા કુ ના હુગ અને ચક્રમા દે મ નાન

અમર મૃગના બાહ્ય વ્યવસ્થાથી શોભિત છે; અને મદમત મળ-ધટા તેનું રક્ષણ કરે છે.^૧ પાર્વતીની પેઠે તે સ્થાણુ સહિત છે, અને મૃગપતિ તેને સેવે છે.^૨ સીતાની પેઠે તેણે કુશલવને જન્મ આપ્યો છે, અને નિશાચરે તેનું પ્રહણ કર્યું છે.^૩ કામિનીના જેવી તે ચંદન અને કરતૂરીની મુગ્ધ આપે છે, તથા મુદર અચુરુતિલકથી અલંકૃત છે.^૪ કામવદા સ્ત્રીના જેવી તે વિવિધ પદ્મવના પવનથી ઠંડી પડેલી, તથા મદનગુફા છે.^૫ બાળકની કાઠ જેવી તે વાહનખની પંક્તિથી શોભિત, તથા ગંડકથી અલંકૃત છે.^૬ પાનભૂમિની પેઠે ત્યાં સંકટો મધુકોશ જ્વલામાં આવે છે, તથા વિવિધ પુષ્પ પથરાયલાં છે.^૭ કાઈ સ્થાને મહા-વરાહના દાંતથી ખોદાયેલી ભૂમિને લીધે તે પ્રથવ-વેળા જેવી દેખાય છે.^૮ કાઈકે સ્થળે રાવણની નગરીની પેઠે તે કૂદનાં વાનરોનાં ટોળાંએ તોડી નાંખેલાં શિખર યુક્ત શાલ []થી ભરપૂર છે.^૯ જાણે વિવાદકાંચે યોગજ સમય થયાં સમાપ્ત થયું હોય તેમ, કાઈકે કૈંકાણે તે લીલા દર્ભ, સમિધ, પુષ્પ, શમી અને પક્ષાશયી મુશોભિત છે. ઉન્મત્ત સિદ્ધના નાદથી જાણે બ્હીની હોય તેમ કહીકે કંઠકિત થઈ છે.^{૧૦} જાણે મદમત સ્ત્રી હોય તેમ કાઈકે સ્થળે તે કોકિલ પક્ષિયોનાં ટોળાંને પ્રજ્ઞાપ કરે છે.^{૧૧} કહીકે ઉન્મત્ત વનિતાની પેઠે તે વાયુના વેગથી તાલશખ્દ કરે છે.^{૧૨} વિધવા સ્ત્રીના જેવી તે કહીકે તાલપત્ર વિનાની છે.^{૧૩} રાગ-ભૂમિ જેવી તે કાઈ ભાગમાં સંકટો શરૂ થી નિરંતર ભરાયેલી છે.^{૧૪} જાણે ઈન્દ્રની કાયા હોય તેમ કાઈ સ્થળે તેને દગ્ધર નેત્ર છે.^{૧૫} નારાયણની મૂર્તિ જેવી તે કાઈ જગ્યાએ તમાલ-સ્થામ છે.^{૧૬} અર્જુનની રથ-જ્વળ હોય તેમ ત્યાં કાઈ ભાગમાં વાનરનો વાસ છે.^{૧૭} નૃપતિની દાર-ભૂમિ હોય તેમ ત્યાં કહીકે સંકટો વેતલતાને લીધે પ્રવેશ કરવો દુર્લભ છે.^{૧૮} કાઈકે

૧. અમર મૃગના બાહ્ય વ્યવસ્થા=વનભૂમિમાં અમર=તે જાતનાં માણી, મૃગના બાહ્ય=નાના મૃગ, અને વ્યવસ્થા=તારનાં પત્ર જેવા વીજળા યાવ છે તે હોય છે. રાત્ર્યસ્થિતિમાં અમર નામના મૃગના બાહ્ય-વાળાંથી વીજળા. ૨. સ્થાણુ=રાખવિનાનાં યદ; અને સિવ. મૃગપતિ=સિદ્ધ, જે પાર્વતીનું વાહન છે. ૩. કુશલવ=કુશ-દર્બના-લવ-કંઠક; અને કુશ તથા લવ=સીતાના મુત્ર. નિશાચર=ધુટિયો; અને રાક્ષસ, રાવણ. ૪. અચુરુ તથા તિલક નામનાં વૃક્ષ; સ્ત્રીને અચુરુ=મળિયાચુરનું તિલક હોય છે. ૫. મદન=એ નામનું વૃક્ષ; કામદેવ. ૬. બાળકની રક્ષાને અર્થે તેની કાઠમાં લાવ-નખનું આશ્રયણ પેદેરાવવાનો માલ પ્રસિદ્ધ છે. ગંડક=ગેરો; એ નામનું એક ભૂપણ. ૭. પાનભૂમિ=પીઠું. મધુકોશ=પુષ્પનું મધ, અને સંપુષ્પ; મદિરાનું વાસણ. ૮. મહાવરાહ=મહોદય કૂહર; અને વરાહાવતાર. ૯. શાલ=એ નામનાં વૃક્ષ શાલ્મલ. ૧૦. કંઠકિત=કાંઠાવાળો; હમાં થયેલાં કયાં સદિન. ૧૧. વનભૂમિમાં કોકિલો રાખ કરે છે; અને મદમત સ્ત્રી કોકિલ જેવો રાખ કરે છે. ૧૨. વાયુ=પવન, અને વાત, કંઠ ને પિનમાંનો પેદેલો. તાલ રાખ=તાડના અથવાવાથી થતો રાખ; અને તાલ-તાળિયેનો અવાજ, અથવા તાલ-તાર-ઉચો-રાખ-જે ગાંઠાં માણસો કરે છે. ૧૩. વાલપત્ર=તાડનાં પાંદડાં; અને તે નામનું ધર્મજીવન-જે વિધવાઓ પહેરતી નથી. ૧૪. શર=ખર; અને બામ. ૧૫. નેત્ર=તે નામનાં વૃક્ષ અથવા વૃક્ષનાં મૃગ; અને આંખો. ઈન્દ્રનું બીજું નામ સદસાક્ષ પણ છે. ૧૬. તમાલ-સ્થામ=તમાલ વૃક્ષથી સ્થામ થયેલી; અને તમાલ જેવી સ્થામ. જુઓ જીવ ગોવિંદ:—મૈથેમંદુરમ્બરં વનભુવ: દયામા સ્તમાલદ્રુમૈ: || ૧૭. વાનર=વાંદસ, અને દનુમાન. બીજાને દનુમાને વનપર્વમાં કહેલું છે કે હું અર્જુનના રાત્રી જન્મ ઉપર રતી એવા બંધક નાદ કરીશ કે તમારાં સંતુષ્ટો તે સાંભળનાં માણ નજરેરો. આ ઉપરથી અર્જુનનું નામ કપિ-જ્વળ થયું છે. ૧૮. નેત્રવના=ખરના ટોક; અને ઊર્ધ્વો—ઘાસાગ રાખે છે તે.

સ્થળમાં, વિરાટનગરીની પેઠે સંકરો કીચક જોવામાં આવે છે.^૧ આકાશ-લક્ષ્મીની પેઠે સ્ત્રી કદીક તરલ-તારક-મૃગની પછવાડે વ્યાધ કરે છે.^૨ કાઈસ્થાને હર્ષે [નાં] મીર, જટા અને વસ્ત્ર ધારણ કરવાથી, તે ત્રત કરનારી સ્ત્રી જેવી દેખાય છે.^૩ અસંખ્ય કાળાં પત્રથી ભરેલી છતાં પણ તે ભૂમિ સમપત્રથી શોભે છે.^૪ તેના દૂર સ્થલ છતાં પણ મુનિજનો સ્ત્રી વાસ કરે છે,^૫ અને પુષ્પવતી છતાં પણ તે પવિત્ર ગણાય છે.^૬

તે વન-ભૂમિમાં દંડકા અરણ્યની અંદર, સર્વ પૃથ્વીમાં વિંધ્યાત અને ભગવાન ધર્મ રાજનું ઉત્પત્તિ-સ્થાન હોય તેવું એક આશ્રમ-સ્થાન હતું. જે અગસ્ત્ય મુનિ, ઇન્દ્રની પ્રાર્થનાથી આખા સમુદ્રનું પાણી પી ગયા હતા; જેમની આજ્ઞાનું, વિંધ્ય જેવો અચ્ચક—જેણે મેરુ પર્વતની અદેખાઈથી પોતાનાં હજારો ચિકટ સિખર ગગનનલસુધી પ્રસારી દીધાં હતાં, મર્ચ-સ્થના માર્ગને સંધવાને જે તત્પર થયો હતો, અને જેણે સર્વ દેવતાઓની અરજીને ગણી ન હતી^૭ તે પણ—ઉલ્લંઘન કરી શક્યો ન હતો; જેમના જટરામિયે વાતાપિ નામના અસુરની ભરમ કરી નાંખી હતી;^૮ જેમની ચરણ-રજનું, દેવ-દાનવોના મુકુટમાંનાં મરકન મણિમય પત્રતંત્રનાં^૯ સિખર સુંબળ કરતા હતા; દક્ષિણ દિશાના મુખ ઉપરનું જે તિલક હતા; અને જેમણે એકજ હંકારથી નહુપને સ્વર્ગમાંથી પૃથ્વીપર પાડીને પોતાનો પ્રભાવ પ્રકટ કર્યો હતો^{૧૦}—તે મહા મુનિની પત્નિ લોપામુદ્રાએ પોતાની મેળેજ જે જ્યોત્સ્ના આસપાસ કપાસ કરેલા હતા; પોતાને

૧. કીચક=પોણા વાંસ; વિરાટ રાજના, એ નામના રોડ સાળા.—જુઓ એવોજ સ્થિત વાસ-પદ્ધતિમાં પૃષ્ઠ ૧૦૬—વિરાટલક્ષ્મ્યેવાનન્દિતકીચકજાતયા. ૨. તરલ-તારક-મૃગ=ચંચળ ગર્ભ-વાળાં હરણ-જેમની પછવાડે વનમાં વ્યાધ-પારથીનો કરે છે; આકાશમાં તરલ-ગતિમાન-કૂચતા; તારક-તારા; મૃગ=મૃગગીર્ષ; વ્યાધ=નક્ષત્ર રૂપે મૃગગીર્ષની પારો રહેતો એક શીકરી-રાક્ષસ. એક વ્યાધ તથા મૃગ શિવરાત્રીના ઉપવાસથી પવિત્ર યજ્ઞ નક્ષત્ર યજ્ઞ ગયા એવી શિવરાત્રી માહાત્મ્યમાં ક્યા છે. ૩. વનમાં હર્ષ, મીર-છાંચનો કરકો, જટા-જ્યોત્સ્ના, અને વસ્ત્ર-ઝાડની છાંય હોય છે. ત્રત કરનાર સ્ત્રી હર્ષનાં વસ્ત્ર, જટા, અને ઝાડની છાંય ધારણ કરે છે. ૪. અત્ર તથા આગળ વિરોધાતંકાર થાય છે—કેમકે બહુ પત્ર છતાં પણ સાત પત્ર હતાં એ વિરોધ, સમપત્ર=એક ભતવું જક્ષ-એમ અર્થ લેવાથી રાખી ભય છે. ૫. કૂરસ્ત્ય=કૂર સ્વભાવ અને કૂર માણિયો. ૬. પુષ્પવતી=સ્વસ્વશ્ચા; કુસથી ભરપુર. ૭. મેરુનીજ આસપાસ સર્વને કુરો જોઈ વિંધ્યાચકને અદેખાઈ થઈ આવી તેથી તેણે ચંદ્રસૂર્યનો માર્ગ દોષી વિદરાજ રૂપ પ્રકટ કર્યું હતું, અને રસ્તો આપવાને કોઈની પણ આજ્ઞાને તે માનતો ન હતો. પરંતુ જ્યારે દેવોની પ્રાર્થનાથી અગસ્ત્ય મુનિએ તેને દક્ષિણ દિશામાં માર્ગ આપવાનું કહ્યું ત્યારે તે આજ્ઞા તેણે માની હતી—‘વન-ઈન્દ્ર’. ૮. વાતાપિ નામના રાક્ષસનું આ મહર્ષિએ બહુ કર્યું હતું એ વાત પણ ભારતના વનપર્વમાંજ છે. ૯. પત્રને આકારે રચેલાં આભૂષણ. કોઈ વાર એનો અર્થ ત્રિયોને ગરિરે કાઢવામાં આવે છે, ‘આટ’ એવો થાય છે. ‘પત્રતંત્ર’ના પણ આજ્ઞા અર્થ છે. ૧૦. જુઓ સ્મૃત્સંહ્યા સ. ૧૩ યોગ ૩૦, સ્મૃત્તેદમાષ્ટેણ પદાન્મધોનઃ પ્રમંદ્રાયાં ચો નહુયં ચકાર ॥ નહુપ એ નામનો એક ચતુર્વર્ણી રાજા હતો. તેણે હન્દ્રનું રાજ્ય દરી લીધું હતું, અને તે હન્દ્રાણી ઉપર કુદરિ નાંખી વિદુલ થયો હતો. હન્દ્રાણીને આખરે કપટ સ્ત્રી એને કહ્યું કે તું અપૂર્વ સ્થમાં ભેળાને આવે તો હું તને વધે. તેથી ત્રિયોને રથ જોઈ પોને હન્દ્રાણી પાસે આવવા નીકળ્યો. અને ‘સર્પ સર્પ’—‘વાહો વાહો’ કહેવા લાગ્યો. તે કપરથી અગસ્ત્ય મુનિએ તેને સાત દીવો કે “સ્વર્ગમાંથી સર્પ થઈને હું” પૃથ્વી ઉપર પડ.” એ વાત સાન્નિધ્યમાં કહેવી છે.

સાથેજ પાણી પાછને જેમને ઉછેર્યા હતાં; અને જેમને તે પુત્ર-સમાન ગણતી હતી—તે વૃક્ષોથી એ આશ્રમ-પદ શોભી રહ્યું હતું. એ મહર્ષિનો દૃઢસ્થ નામનો પુત્ર—જેણે ત્રત ગ્રહણ કર્યું હતું, ખાખરાનો દંડ ધારણ કર્યો હતો, પવિત્ર ભગમથી જેણે ત્રિપુંડ્રનું આભરણ રચ્યું હતું, દર્શનું જનાવેલું જેણે વચ્ચ પેદેયું હતું, મુગ્ધતા મેખલા જેણે કંઈ બાંધી હતી, અને લીલાં પાંદડાનો પરિયો લઈને લિહ્યા માગવાને સાડ જે હુંપડીએ મુંપડીએ ફરતો હતો—તે પુત્રથી એ સ્થાન પવિત્ર થયેલું હતું. વળી તેની ચારે બાજુઓ, સર્વ દિશામાં ફેલાતાં, પોપટના જેવા લીલા રંગનાં, કેળનાં વનથી જરા કાળી પડી ગઈ હતી; અને અગસ્ત્ય મુનિએ આશ્રમન કરેલા સમુદ્રની પહવાડે પહવાડે જાણે જતી હોય તેમ ગોદાવરી નદી, વેણી બાંધીને^૧ તેની આસપાસ ફરી વળેલી હતી.

ત્યાં દશરથ રાગનું વચન પાળી, રાજ્યનો ભાગ કરી, રાવણના લક્ષ્મી-વિલાસનો અંત લાવનાર શ્રી રામચંદ્ર, મદામુનિ અગસ્ત્યની શોધમાં સીતા સાર્થે, પંચવટીમાં લક્ષ્મણે રમેલી પર્ણકુટીમાં થોડા વખત સુધી સુષે રહ્યા હતા. ધણી કાળથી ઉગ્ગ્રહ ધષ્ટ ગમેલા તે મંદિરામાં આજ પણ, વૃક્ષની શાખાઓમાં ઘુપઘુપ ભરાઈ પોદાં ધોળાં ખજુતરની હારોથી, તપસ્વીઓના અસિદ્ધોત્તના^૨ ધુમાડાની જાણે ઘટાઓ બાંધી હોય એવું દેખાય છે.^૩ અસિદ્ધાન સાફ ઘુપ ઘુટતી સીતાના હાથમાંથી જાણે આવ્યો હોય તેમ, રાતો રંગ, ત્યાંની લનાઓની કોમળ ડાગિયો ઉપર ચળકે છે. પીને પાછું કાઢેલું જાણે સમુદ્રનું જળ અગસ્ત્ય ઋષિએ ત્યાં આશ્રમની સીમાપર આવેલાં મ્હોટાં તળાવોમાં વ્હેલી નાખ્યું છે. રામનાં તીક્ષ્ણ બાણના પ્રદારથી દણિયેલાં રાક્ષસોનાં ડોળાંના જાડ સ્થિરવડે (લતાઓનાં) મૂળ પક્ષણી જવાથી, જાણે હથ પણ તેનો રાતો રંગ લઈને પાંદડાં પુટનાં હોય એવું ત્યાં નવાં પક્ષવનું વન દેખાય છે. સીતાએ ઉછેરેલાં ત્યાંના વૃક્ષ હરિણો, જેમનાં શીંગડાંનાં શિખર વૃક્ષાવસ્થાને લીધે જર્જરિત થઈ ગયેલાં છે તેઓ, જ્યારે વર્ષા ઋતુમાં નવા મેઘની ગંભીર ગર્જના સાંભળે છે ત્યારે ભગવાન રામચંદ્રના ત્રિભુવન-વ્યાપી ધનુષ-વંદકારને આજ પણ સંભારીને, તથા અહર્નિશ આલ્લી અશ્રુધારાથી છવાઈ ગયેલાં દીન લોચનવડે દરો દિશાઓ અન્ય^૪ દેખીને ધાસનો કાગિયો પાણુ ભરતાં નથી.^૫ ત્યાં રામરાગનયે વારંવાર મૃગયા રમી રમીને વનહરિણોનો નિઃશય નાશ કરેલા તેથી જાણે ઉશ્કેરાયો હોય તેમ સોનાનો મૂગ રીતાને

૧. કપાળમાં કરેલું ત્રણ પાંખિયાંનું નિશક. ૨. મુંગ=એક ભતતો ધાસ. ૩. ગમી=વિધવાઓ તથા વિયોગિની સ્ત્રિયોનો, એક જ લટમાં ઘુમેલો ચોટલો. અગે સમુદ્ર ફરી ભરતો મરી જવાથી ગોદાવરી ફરી વિધવાઓ જાણે વેણી બાંધી હતી. ખંડે જોતાં ગોદાવરી વેણીબંધ વહેતી હતી—અર્થાત્ તેના પ્રવાહનો વેગ અતિશય હતો. ૪. હોય કરવાનો અર્થ. ૫. અહીં ખજુતર ધુમાડાની ધટા જેવાં દેખાયાં. વિક્રમેર્વગીના ત્રીજા અંકમાં 'ધુમાડાથી ખજુતરની રીંહ થાય છે' એવો વિચાર છે—ધૂવેર્જાલચિનિ:સ્વૈર્તૈર્ચંદ્રમયઃ સંદિગ્ધપારાવતાઃ ॥ ૬. અન્ય=રામ વિનાની. ૭. આ ઉપરથી એવું સમજવું પડે છે કે હરિણો રામરાગનના વખતમાં સીતાએ ઉછેરેલાં તે શ્રદ્ધ રામના વખત સુધી ધવતાં હતાં. 'સીતાએ ઉછેરેલાં હરિણ' વિષે જુઓ ઉત્તરરામચરિત, ત્રીજા અંક પૃ. ૧૦૨:—

પતત્તદેવ કદલીવનમધ્યવર્તિ કાન્તામલસ્ય શાયમીયશિલાતલં તે ॥

અય સ્થિતા તૃણમદાઘ્રદુષ્ણો યદેભ્યઃ સીતા તત્તો હરિણકૈર્ન નિમુચ્યતે સ્મ ॥

છેતરી, રામને અતિ દૂર લઈ ગયા હોતો. વળી સાં સીતાના વિયોગથી પીડાતા, રાવણને વિનાશ મૂચવતા, તથા ચંદ્રસૂર્યની પેઠે કબંધથી^૧ ઘેરાયલા, રામ અને લક્ષ્મણ બંનેએ ત્રણે ભુવનને બપભીત કરી દીધાં હતાં. દશરથ-પુત્રના આણુથી સાં કપાલ પડેલો યોગનળાદનો^૨ અતિ દીર્ઘ આદ્ય, અગસ્ત્ય મુનિને રીઝવવા સાદ આપેલા નદ્ય અજગરના^૩ સરીરની ઋષિ-જનને શંકા કરાવતો. અને સાં રામચંદ્ર વિયોગ સમયે વિનોદને અર્થે પર્ણકુટીની અંદર ધિત્રેલી જનકકન્યાને, રામનો નિવાસ જોવાની ઉત્કંઠાને લીધે જાણે ફરીથી પૃથ્વીમાંથી નીકળતી હોય એમ વનચર લોકો અઘાપિ ભુવે છે.^૪

આવો અગસ્ત્યનો આશ્રમ જ્યાં હાલ પાશુ પૂર્વે જનેલો વૃત્તાન્ત શુદ્ધ દેખાય છે ત્યાંથી થોડેક દૂર પરમા^૫ નામનું એક આશ્રમ, અનન્ત, અદ્વિતીય, અને જલથી ભરેલું પદ્મ-સરોવર છે. સમુદ્રનું પાન કરવાથી કોપેલા વરણ દેવે ઉત્તરેલા બ્રહ્માએ, અગસ્ત્ય મુનિના મનસરને લીધે તેમના આશ્રમની પાસેજ જાણે એ બીજો મ્હોટો સમુદ્ર ઉત્પન્ન કરેલો છે. મહાવકાજે આડે દિશાઓના સધિઅંધ તુટી જવાથી નીચે પડેલું જાણે એ ગગનતલ છે. મહાવરાહે ઉચકેલા મહીમંડલનું સ્થાન જાણે જલથી પૂરેલું હોય એવું તે દેખાય છે. તેનું જલ, વારંવાર રતન કરતી મદમત બીલડિયોના કુચકલશથી શુભિત થયેલું છે. તેની અંદર કુમુદ, કુવલય, અને કન્હારનાં ફલ ખીલેલાં છે. ઉધડેલાં કમલમાંથી દપકતાં મધુગિન્દુવડે તે (ના જલ)માં ચંદ્રાકાર ચર્ચિત્વા છે. ભ્રમરોનાં ટોળાં બેસવાથી તેમાંનાં શ્વેત કમલ ઉપર અંધકાર વ્યાપી ગયો છે. મહોન્મત સારસ પક્ષિયો સાં મધુર ગાન કરે છે. કમલનું મધુ પીવાથી મત્ત થયેલી કલહંમીઓ સાં કોપાદલ કરી રહી છે. અસંખ્ય જલચર પક્ષિયોના વારંવાર ફરવાથી હાલેલી તરંગમાલાનો ત્યાં શબ્દ થાય છે. પવનથી નાચતા જલ-તંગની ઠંડી ફરફર ઉડાથી ત્યાં દુર્દિન ચર્ચિત્વ છે.^૬ (પાણીમાં) નિઃશંક ઉતરેલી અને જલક્રીડામાં મગ્ન થયેલી વનદેવતાઓના જ્ઞાન સમયે પડેલાં, કેશમાંનાં ફલથી તે શુગન્ધિ થયેલું છે. એક બાલુએ ઉતરેલા ઋષિઓના, કમંડલ ભરવાથી થતા મધુર ધ્વનિથી તે મનોહર લાગે છે. ખીલતાં કમલવન મધ્યે ચાલતાં, અને સમાન રંગને લીધે માત્ર સ્વરથીજ ઓળખાતાં કલહંસ પક્ષિયોનાં ટોળાંથી તે ભરપૂર છે. જ્ઞાન કરવાને ઉતરેલી લિલ રાજની સુંદરીઓનાં રતન ઉપરથી પડેલી ચંદનધૂલીવંડ તેના તરંગ શ્વેત થયેલા છે. કાર ઉપર ઉગેલા કેવડાનાં રજનાં લગથી સાં રેતીના કિનારા બધાયેલા છે. પાસેના આશ્રમમાંથી આવેલા તપસ્વીઓએ ઘોયેલાં બીનાં વદકલથી તેના કાંઠા ઉપરનું જલ ગેર ગેરનું લાલ થયેલું છે. આરાની પામે

૧. એ નામનો રાક્ષસ; અને માથા વિનાનું રાડનું ઘડ, જે મહા શમયે સૂર્યચંદ્રને પીડે છે એમ કેટલાકનો મત છે.
૨. યોગન નેટલા લાંગા હાથવાળો એક રાક્ષસ “કબંધ” નું બીજું નામ.
૩. નદુપને સાદ જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭ સુ દી. ૧૦. ૪. ગીતા જનક રાજને યજ્ઞ-શ્રમિમાંથી જડી હતી એવી કથા ચાલે છે; તેથી જન્મ સમયે તેા પૃથ્વીમાંથી નીકળી જ હતી અને આ બીજી વાર, મટે “ફરીની.”
૫. પરમા સંતા રત્ન વર્ણન ઉત્તરામચરિતમાં ખતુ છે જુઓ અંક ૧-તેતરત્પમ્પામિધાનં સરઃ.

एतास्मिन्मदकलमल्लिकार्क्षपक्षव्याधृतस्फुरदुस्सुण्डपुण्डरीकाः ॥

वाण्यास्मःपरिपतनोद्गमान्तराले संदष्टाः कुवलयिनो भूवो विभागाः ॥

૧ દુર્દિન=ગેરથી દગાડ થયેલો દિવસ; એવ અપના વાપોદરું ગ્રાપદું.

હાથેજ પાણી પાછને જેમને ઉછેર્યા હતાં, અને જેમને તે પુનઃમમાન ગણતી હતી—તે વૃક્ષોથી એ આશમ-પદ ગોળી ગયું હતું. એ મહરિનો દુઃખ નામનો પુનઃજેલો વત ગયું. કમું હતું, ખાખગનો -૩ માગા કરા હતો, પરિત ભગમથી જેલો નિપુણુ આભગણુ ગયું હતું, ભવંતુ બનાવેલુ જેલો વચ્ચ પેચું હતું, મુન્તી^૩ ગોના નંતો -૬ બાધી હતી, અને ત્રીના પાડાનો પરિયો વલ્નો બિના માગમાને આડ જે છુપડીએ છુપડીએ ફરતો હતો—તે પુનથી એ આન પરિત અથેલુ હતું. વળી તેની ચારે બાલુઓ, સર્વ પિનામા ફેવાતા, પોપટના જેવા ત્રીના ગયા. કેળાના નની જગા ઝાળી પડી ગઈ હતી, અને અગસ્ત્ય મુનિયે આવમન કરેલા સમુદ્રની પાસડ પાસડ જતા જતી દેવ તેમ જોનારી નદી, વેણી બાધીને^૩ તેની આશપામ ફરી ગયેલી હતી.

ત્યા દશમ્ય રાગનું વચન પાળી, નવ્યનો ભાગ કરી, નવવાના લગ્નમી રિનામનો અત લાનના શ્રી ગમચડ, આશમને અગસ્ત્યની મોધમા મીના આથે, પચમીમા બદ્ધમને રમેની પરંતુનીમા થોડા વખત નુધી સુખે જ્યા રતા. વળી લગ્નથી ઉત્તર અથ ગયેલા તે પ્રિનમા આજ પલુ ફરતી નાખાઓમા શુપનુપ ભગમ પેરેલા ગોળા ખસુન ની દારોથી, તપડીઓના અમિલેનાના^૩ ધુમાડની જલો રાજો માતો લેાય એનુ દેખાય છે.^૪ બનિદાન સાડ પ્રપ્ત્ય નુતી સીતાના દાધમાથી જલો આ થો લેત તેમ, નતો ગા, લાની લનાઓની કોમળ ડામિયો ઉપર બળકે છે. પાને પાછુ ફેલુ જલો નમુદનુજ જળ અગસ્ત્ય અથિયે ત્યા આશમની મીમાપા આવેલા મોટા તળાવોમા વ્યંચી નાખ્યુ છે. ગમના તીઠાનુ બાપુના પ્રદારથી દહાણેવાં રાજમોના રોળાના જગા રથિગરડે (વતાઓના) મળ પચમી જનાથી, જલો હજુ પછુ તેનો રાતો ગા લધને પાદડા કુટતા લેાય એનુ ત્યા નવા પદનનું વન દેખાય છે. સીતાએ ઉઠેરેલા લાના વૃક્ષ લગિયો, જેમના ગીંગડાના ગિખર વૃક્ષાનુધાને લીધે જર્જરિત થઈ ગયેલા છે તેઓ, લ્યાગે વર્ષા ઋતુમા ના મેનતી ગભીર ગર્જના સાભગે છે ત્યારે ભગવાન ગમચડના ત્રિભવન-આપી ધનુડ દલાને આજ પલુ અભા રીને, તથા અલ્પિશ આતી અશુધાગથી પ્રાધગયેલા દીન લોચનરડે ફગે ગિગાઓ અન્ય^૫ દેખાને વામનો પ્રામિયો પલુ ભગતાં નથી^૬ ત્યા નમગતયે નાનાર મુગયા ગમીમીતે વનદગિયોનો નિ ગય નાગ ફગેનો તેથી જલો ઉગે નયો લેાય તેમ મોનાનો મુગ મીનાને

૧ મ્યાગમા કહેતુ ત્રગુ પાખિયાનુ તિત ૨ મુલ્લેએક જલનો ધામ ૩ વે પિન્ધિરાઓ તથા વિરોગિની શ્રિમેનો, એમ્ લગ્નમા મુકેનો ચોટનો અને સમટ કમી ભલો મગી જનાથી જોમ્ દરી ફમી વિધવાઓ જલો વે પિ બાધી હતી અજ જોતા ગોદાની વે પિળધ મેનો હતી-અર્થાન્ તેના પ્રવાહનો વેગ અતિશય હતો ૪ દોમ પ્રવનો અગિ ૫ જલો અનુતર પુગાડાની ધગ જેવા દેખાયા વિદ્યોર્મીગીના ત્રિભવનમા 'ધુમાડથી અનુતરની રાક્ષ થાય છે' જેનો વિચાર ઉ-ધૂપેર્જાલવિનિસૃતેર્વંકમય મંદિગધપાવતા ॥ ૬ શન્ય-ગમ વિનાની ૭ આ ઉપર થી એટલ સમજતુ પડે છે કે મહરિો રાગગ વના વખતમા મીલાએ ઉછેરેલા તે શટકે રાગના વખત સુધી ઇવતા હતા 'મીલાએ ઉછેરેલા હતા.' વિરે જુઓ ઉત્તરરામચરિત, ત્રીત્રે અક પૃ ૧૦૭ —

પ્તતત્તદેવ કદલીયનમધ્યવર્તિ વાન્તાસખસ્ય રાયનીયશિલાતલં તે ॥

અપ મિચતા તુળમદાહદુશો યદેમ્ય સીતા તતો હરિણકર્ને નિમુચ્યતે સ્મ ॥

છેતરી, સમને અતિ દૂર લઈ ગયો હતો. વળી ત્યાં સીતાના વિયોગથી પીડાતા, રાવણુને વિનાશ સચવતા, તથા ચંદ્રસૂર્યની પેઠે કબંધથી^૧ ઘેરાયલા, સમ અને લક્ષ્મણુ અનેયે ત્રણે ભુવનને ભયભીત કરી દીધાં હતાં. દશરથ-પુત્રના આણુથી ત્યાં કપાઈ પડેલો યોગનબાહુનો^૨ અતિ દીર્ઘ બાટ, અગસ્ત્ય મુનિને રીઝવવા સાડ આવેલા નદુપ અગરના^૩ શરીરની ઋપિ-જનને ડોકા કરાવતો. અને ત્યાં સમચંદ્રે વિયોગ સમયે ત્રિગોદને અર્થે પશુંકુટીની અંદર ચિત્રેલી જનકકન્યાને, સમનો નિવાસ જોવાની ઉત્કંઠાને લીધે જાણે ફરીથી પૃથ્વીમાંથી નીકળતી હોય એમ વનચર ડોકા અઘાપિ ભુવે છે.^૪

આવો અગસ્ત્યનો આશ્રમ જ્યાં હાલ પણ પૂર્વે અનેસો વૃત્તાન્ત શુદ્ધ દેખાય છે ત્યાંથી થોડેક દૂર પમ્પા^૫ નામનું એક અગાધ, અનન્ત, અદ્વિતીય, અને જલથી ભરેલું પદ્મ-સરોવર છે. સમુદ્રનું પાન કરવાથી કોપેલા વરણ દેવે ઉત્કેશના પ્રભાએ, અગસ્ત્ય મુનિના મન્સરને લીધે તેમના આશ્રમની પાસેજ જાણે એ બીજો મોટો સમુદ્ર ઉત્પન્ન કરેલો છે. પ્રત્યક્ષાએ આડે દિશાઓના સંધિબંધ તુટી જવાથી નીચે પડેલું જાણે એ ગગનતલ છે. મહાવરાહે ઉચ્ચેલા મહીમંડલનું સ્થાન જાણે જલથી પૂરેલું હોય એવું તે દેખાય છે. તેનું જલ, વારંવાર રતાન કરતી મદમત બીલડિયોના કુચકલશથી ક્ષુભિત થયેલું છે. તેની અંદર કુમ્ભ, કુવલય, અને કર્દારનાં ફલ ખીલેલાં છે. ઉપરેલાં કમલમાંથી ટપકતાં મધુગિન્દુવડે તે (ના જલ)માં ચત્રાકાર ચર્ચિત્વા છે. ભયરોનાં ટોળાં બેસવાથી તેમાંનાં શ્વેત કમલ ઉપર અધકાર વ્યાપી ગયો છે. મહોન્મત સારસ પક્ષિયો ત્યાં મધુર ગાન કરે છે. કમલનું મધુ પીવાથી મત્ત થયેલી કલદંડીઓ ત્યાં ક્રોધાહ્લ કરી રહી છે. અસંખ્ય જલચર પક્ષિયોના વારંવાર ફરવાથી હાલેલી તરંગમાલાનો ત્યાં શબ્દ થાય છે. પવનથી નાચતા જલ-તરંગની હંડી ફરફર ઉઘવાથી ત્યાં દુર્દિન ચર્ચિત્વ છે.^૬ (પાણીમાં) નિઃશ્વક ઉતરેલી અને જલક્રીડામાં મગ્ન થયેલી વનદેવતાઓના જ્ઞાન સમયે પડેલાં, કેશમાંનાં ફૂલથી તે સુગન્ધિ થયેલું છે. એક બાણુએ ઉતરેલા ઋપિઓના, કમલ ભરવાથી થતા મધુર ધ્વનિથી તે મનોહર લાગે છે. ખીલનાં કમલપત્ર મધ્યે આસતાં, અને સમાન રંગને લીધે માત્ર સ્વરથીજ ઓળખાતાં કલદંડ પક્ષિયોનાં ટોળાંથી તે ભરપૂર છે. જ્ઞાન કરવાને ઉતરેલી લિલ રાગની સુદરીઓનાં રતન ઉપરથી પડેલી નંદનધૂલીવડે તેના તરંગ શ્વેત થયેલા છે. કોર ઉપર ઉગેલા કેવડાની રગના ટગથી ત્યાં રેતીના કિનારા બંધાયેલા છે. પામેના આશ્રમમાંથી આવેલા તપસ્વીઓએ ધોધેલાં બીનાં વડકલથી તેના કાંઠા ઉપરનું જલ ગેર જેવું લાલ થયેલું છે. આરાની પાસે

૧. એ નામનો રાક્ષસ; અને માયા વિનાનું રાહુનું ઘટ, જે ગ્રહણ સમયે સૂર્યચંદ્રને પીડે છે એમ કેલકાકનો મત છે. ૨. યોગન જેટલા લાંબા હાથવાળો એક રાક્ષસ “કબંધ” નું બીજું નામ. ૩. નદુપને સાડ ભુજો પૃષ્ઠ ૧૭ મું ટી ૧૦. ૪. સીતા જનક સન્નને ચલ્લ-ભૂમિમાંથી જડી હતી એવી કથા ચાલે છે; તેથી જનક સમયે તો પૃથ્વીમાંથી નીકળી જ હતી અને આ બીજી વાર, મરે “ફરીથી.” ૫. પમ્પા સરોવરનું વર્ણન ઉત્તરસામયસ્તિમાં ખતું છે ભુજો અક ૧-તદેતસ્પમ્પામિધાનં સરઃ. ૬. પતસ્મિન્મદકલમલ્લિકાક્ષપલ્લવ્યાધૂતસ્ફુરદુરુદ્વણ્ડપુણ્ડરિકાઃ ॥ “વાપ્પાસ્મઃપરિપત્તનોદ્દમાન્તત્તપાલે સંદૃષ્ટાઃ કુચલવિનો મૂવો વિમાગાઃ ॥ ૬. દુર્દિન=મૈત્રી કરાવ મેલેલો દિવસ; એક જગના વર્ષાદનું અપહ્ન.

ઉગેલાં ઝાડના પક્ષવમાંથી આનતા પવનને લીધે તે (નુ જળ) અન્ધર ને છે. તેને તીરે નિરતર ઉગેલી વૃક્ષ-કુળેમાં તમાવ વૃક્ષોની ગાદી વટાવેથી અપરાધ વાધી રતો છે, વાનિયે કાઠી મુકાથી ફળતા, ઋધ્યમુકનાથી મુઝીવે પ્રનિશિય તોડેના ઢગથી તેમની લતાઓ ઘણી હાડકી ધર્મગર્ભે, જનનાસી તપશ્ચિરે તેમના પુષ્પને દેવપુત્રના વાપરે છે, ઉડતા જલચ પક્ષિયોની પાખોમાંથી ગળતા જનમિન્દુ પડારાની તેમની નાની ડાળિયો કુળી થયેલી છે, લતામડપને તમિયે બેઠેલા મયગેના ટોળા લા નૃત્ય કરી રહ્યા છે, અને અસખ્ય પુષ્પની મુગન્ધ નીકળાથી, જાણે તેઓ નનનનાઓના શ્વામથી મુનામિન થઈ હોય એમ લાગે છે તે સંગરને ધીજે સમઢ જાળીને, પાણી પેના આક આનેલા મેધ જેના, જાડા કાદવની મનિન થયેલા વનગને તેનું પાણી અદ્ભુતિશ પિયે છે, અને લા પ્રકુલ કુનનયની પ્રભાથી શ્વામ પડતી પાખોનાળા, મધ્યે ફળતા ચક્રનાક પરિયોના ઠંદુ હજી પલુ જતો સાક્ષાત્ ગમનાપથી અત દોષ એમ દેખાય છે.”

એ પ્રકારના તે પદ્ય સરોગને પનિમ તીરે, ગમના ના પ્રદાગથી જર્જરિત થયેના જૂના તાવટ્થોની ધટા પામે, એક મોટું, ઘણું શામની વૃક્ષ છે તેના મૂળની આસપાસ, રિંગજની શુક્ર રૂપી દડ જેવો વૃક્ષ અગમ સર્ગ વીટળાયાથી જાણે એક મોટો ન્યારો વાખો દોષ એમ દેખાય છે તેના ઉચા થને લટકતી અને પવનથી હાનતી, સર્ગની કાચગીયોનું તેણે જતો વસ્ત્ર પહેરેલું છે દિગાઓના મડનું જતો માપ કાઢતા, અન્નરીતમા ફેરાયલા, તેની ગાખાઓના સમુદ્ધી, પ્રનયકાગે તાલન નૃત્યમા પ્રમાગલા સંસ્લ ભુજનાળા ચંદ્રશેખરની જાણે તે અરણ્યની કરે છે વૃક્ષાનુચાને લીધે જતો પડી જનાના લયથી તેરો ગગન ઢલને ટેકા દીધો છે તેના આખા શરીર ઉપર વાળી જામી, અને હણીતાને લીધે જતો તેની નાડિયો દોષ એવી વેલો આવી ગેલેલી છે વૃક્ષાનુચાના તિનમિન્દુ જેના કટકથી તેનું શરીર ભરેલું છે અમુદ્ધુ પાણી ખીતે આકાનમાંથી આની, પનિયોની પેટે તેની ડાળિયોમાં ભગાઈ ગયેલા, પાણીના ભાગથી જગ મદ્મદ આનતા, તથા પદ્યને બીના કરી દેના મેધથી પલુ એ વૃક્ષોનો નિખરલાગ જેઈ શકાતો નથી તેની ઉચાદને લીધે તે જાણે નનનની ગોલા જેવાને યજ કરે છે તેની સમીપ, ઉપર ફળતા અને ગગનતનમા શ્વાવવાથી શાખી ગયેલા, મ્યંઘથના ઘોડના મુખના મુણામાંથી ગયેના શીણની ગકા કંગાના ફના ઢગથી, તેની ટોચ ઉપરની ડાળિયો ધોળી થયેલી છે કંપ મુઝી આને એના તેના મૂળ, વનગજના મુઝચન નસાયાથી મોટાના મને લીધે ભરાયેલી મત ભમગમાના પી

૧ વાંથી નામના વાનરના મુઝીની રસી તથા ગમ્યનું હલ્લ જરીને તેને મદી મન્યો હોતો ઋધ્યમુક નામનો દક્ષિણમાં આવેલો ધર્મત ઢ જ્યા રામ અને મુઝી વાગે કાગ બેગા રવા હતા
૨ સંરાવરમા કુવવચનની મપે ફરવાથી તેની શ્વામ મભા ચક્રનાક ઉપર પડે, તે જાણે સાક્ષાત્ રામશાપ—સીતાના વિરોધ સમયે ચક્રનાકના ઢલને રામે દીધો શાપ-હોય એમ કલ્પનું—કારણ કે શાપનો ફન કવિને શ્વામ કહે છે ૩ ગમિગાનુ ગા ૪ જેને ચંદ્રથી રોષર છે તે, મહાદેવ આ વૃક્ષ પલુ અતિ ઉચ્ચ હોવાથી મારે ચંદ્ર ધાદનું કરણ હવ પ અતિ વૃક્ષ નામનામાં ગરગ દેખાતા હુમ્મુર્જિ, ૬ હડની તરી

લોહાની સાંકળના ગંધથી જાણે નિયત થયેલાં છે. તેના કોટરની અંદર પેડેલા, ચળકતા જમરોનાં ટોળાંથી તે જાણે સજ્જન છે. દુર્યોધનની પેઠે તેમાં શકુનિનો પક્ષપાત દેખાય છે.^૧ વિષ્ણુની પેઠે તે વનમાસાચુક્ર છે.^૨ નવા મેઘસમૂહની પેઠે તે નલસૂમાં ઉચું ચાય છે.^૩ વનદેવતાઓને અખિલ ભુવનતલ જોવાનો તે જાણે મહેલ છે. દંડકા અરણ્યનો તે જાણે અધિપતિ છે. સર્વ વનસ્પતિયોનો જાણે નાયક છે. વિન્ધ્ય પર્વતનો જાણે મિત્ર છે, અને પોતાની શાખા રૂપી બાહુઓથી આખી વિન્ધ્યાટલીને જાણે તેણે પકડી રાખી છે.

તે વૃદ્ધની ગ્રંથિયોની ટોચો ઉપર, કોટરના પોલાણમાં, પક્ષયોની વચ્ચે વચ્ચે, ઘડની સંધિયોમાં, અને જૂની જાડનાં છિદ્રમાં, અવકાશ મ્હોટો હોવાને લીધે નિશ્વાસથી હળરો માળા બાંધીને, દેશ દેશમાંથી આવેલાં પોપટ વિગેરે પક્ષિયોનાં ટોળાં રહેતાં હતાં, તેમને વિનાશનો ભય, તે વૃદ્ધ ઉપર ચડતું અતિ ક્રોધિત હોવાથી, જતો રતો હતો. તે પક્ષિયો રાત-દિવસ તેમાં વસતાં હતાં તેથી, તે વનસ્પતિની^૪ જીર્ણાવસ્થાને લીધે થોડાં પાંદડાં રહ્યા છતાં પણ, અસંખ્ય પત્રસમૂહથી જાણે તે સ્વામ પડ્યો હોય એમ દેખાતો. તે શુકાદિ પક્ષિયો એ વૃદ્ધમાં પોતપોતાના માળામાં રાત ગાળીને પ્રતિદિવસ ઉડી ઉડી, આહાર ખોજવાને આકાશમાં દારબંધ ફરતાં તેથી, ઉન્મત જગરામના હળના અમ્ભાગવટે ખંચાયાથી ધાળા પ્રવાહમાં ફેલાઈ ગયેલી યમુનાને^૫ જાણે તેઓ આકાશમાં દેખાડતાં; દેવમંત્રે ઉંખરી નાંખ્યાથી પડતી, આકાશગંગાની જાણે કમગિનીઓ હોય એવી તેઓ સંકા કરાવતાં; ગગનતલને જાણે સંયંચના અપોની પ્રભાથી રંજીત હોય એવું જતાવતાં;^૬ આસતી જાણે મરકત મણિની ભૂમિ હોય એવાં તે શોભતાં; ધૈવક્ષના^૭ પક્ષવની દારને જાણે આકાશ રૂપી સરોવરમાં પાથરતાં; ગગનમાં પોહોળી કરેલી, કેળનાં પાંદડાં જેવી, પોતાની પાંખોથી તેઓ, સૂર્યના ઉજ્જ્વલ કિરણવડે જેદ પામેલાં દિશાઓનાં મુખને વા નાંખતાં; આકાશમાં જાણે એક ફરતી રાખતી પંક્તિને રચતાં; અને અન્તરીક્ષમાં જાણે ઈન્દ્રધનુષ પડ્યાં હોય એમ દેખાડતાં. આહાર કરી, પાછાં ચાવી, પોતપોતાના માળામાં બેઠેલાં બચ્ચાંને તેઓ, હણેલા હરિજીના રથિરથી રક્ત થયેલા વાઘનખના અમ્ભાગ જેવી રાતી ચાંચોથી, જાતજાતનાં ફળના રસ તથા ગંગિરની વિવિધ મંજરીઓ વારંવાર ખવરાવી, સર્વ સ્નેહમાં એક, અસાધારણ અને મ્હોટો જે અપલ-સ્નેહ,^૮ તેથી પોતાનાં બચ્ચાંને છાતી સરસાં સંતાડી, એજ વૃદ્ધમાં રાત્રિયો ગાળતાં.

મ્હારા વૃદ્ધ પિતા જે મ્હારી માતા સાથે લાં એક કુળું કોટરમાં રહેતા હતા તેમનો, દૈવયોગે હુંજ એકનો પુત્ર હતો. મ્હારાજ જન્મ સમયે પ્રગવવેદના ધનૂની થવાને લીધે મ્હારી માતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. પોતાની મ્હારી સ્ત્રીના મરણથી ચના શોકવડે મ્હારા

૧. શકુનિ=પક્ષી; અને મુળજ રામનો પુત્ર-દુર્યોધન વિગેરેનો માથો. પક્ષપાત=પાંખાતું ફરકડું, અને એકજ જાણુ તરફ વધણુ રાખતું, વચ કરતી તે. ૨. વનમાળા=વન-વૃક્ષોની ઘડા-તેની દાર; કષ્ટબુની ફક્તની માળા જે ઉપરથી એ 'વનમાળી' કહેવાય છે. એ સ્ત્રેય સાથે જુઓ વાસવ ૫૭ ૮૬—
જનાર્દન દ્વ વિચિત્રવનમાલઃ ૩. નલસૂ=આકાશ, શાવલુ માસ. ૪. વનનો પતિ. ૫. જુઓ પૃષ્ઠ ૮ થું ડી. ૩૭. ૬. સૂર્યના અથ્થ કાળા કહેવા છે માટે આ કહેણા. ૭. રોનાલ; લીન. ૮. અપલ=એકસાં છેવાં-તેમના ઉપરનો સ્નેહ-માત્રાગિતાં.

પિતા ખરેખર પીડાતા હતા તોપણ મુન મોહને લીધે, ગોઠના તીવ્ર વેગને પણ અનગમાં દમાવી ગાળી, મોને એકના, મને ઉઠેરાને જ થત હતા ત્યાં પિતાની અનુધા અનિ શૂદ્ર હતી તેથી એમની પાખો ન્હાના ઝીંટ જેવી થઈ ગઈ હતી, પીત્ર સપાટ થોડા અને ધસાઈ ગયેલા દોગથી તેઓ જલ્દતિ થયતી હતી, ખભા નીચા નમી જતાથી તેઓ નિશ્ચિન પડી ગઈ હતી, અને ઉડસાની નમિ તેમથી કમળ જાડી હતી. એવી પાખોને (પા) ઉગા કરીને,—નગીર કપડાથી, અગમ બાપીને મનાપ કરતી મદાદગારી જે તેમને લાગતો, કામમ મેકાનિકાના કૃપના દાઝ હતી આજ પીલા નગી, ડાંગેની મન્ટરી ભાગવાથી નિગમી અને લીપા થયેલી કાગેરાળા અને ભાંગેલા અગ્રભાગવાળી પોતાની બાથરડે, એ, બીજા માગામાંથી નીચ પડી ગયેલા ગળના ગાડમાંથી નાખાતા ઢપુ રીબી લાગતા, પોપટાએ ગાળા કમના કાઠ જ મળતા નામ આગળ પડતા દેવ, તે એકા કરી લાગતા, અને મને બનગરના—કમલ આગળમાં મગલ કરાની એમનામાં નમિ ન હતી. એવી રીતે પ્રતિનિધિ મને ખાગરીને, ના મોટું તેનું મોને લગાવુ કરતા.

એમ કરતા કરતા એક દિવસ વ્યાન પ્રજાતનખ્યાના ગર્ભી વાય થયેલા અગમ, ગગન કમનિનીના મધુથી સ્કત થોડી પાખોસાગા મદ હતની પેડે, નગમગાના તીવ્ર ઉપચી પરિમ અમુકના તટ ઉપર ઉતરતો હતો, શૂદ્ર મુગના વાળ જેવો ઘોઘો, િશાઓનો અનલ વ્યાને મિનામ થતો જતો હતો, ગજગધિયવી ગમ થયતી મિહની યાગના વાગ જેવા લાન, તપાવેલી વાખત તા જેવા ગતા, અને પસરામ મિહની મિથિયાસાળા માનગિયો જેવા, લાગા મુર્ચકિયોથી વ્યાને ગગનતન ઉપગના પુષ્પ મમલ જેવો તાગમણ વાગી કાપવામાં આવતો હતો, ઉત્તર મિનામા આવેલુમમર્મિ મ. રી વ્યાન નખા કરાને માનમ મગનગેતીવ્ર જાણે ઉતરતુ હતુ, કાઠ આડીને ભાગી ગયેલા રીપના સપુટમાંથી વેરાયેલો, અને ગેતીના કિનારાને જેવેત શ્વ આપતો મુનાકલનો સમલ, વ્યાન પરિમ અમુકમાં અગાળના કરતી મેગણથી નીચે પડતા તાગમણ જેવો દેખાતો હતો, વનમા વ્યાને ગાડગના રીપા પડતા હતા, મયગજન જગના હતા, મિલ પછુ જગામાં ખાતા હતા, લાથળીઓના ટોળા મદગતેને જગાડના હતા, અને જાણે ઉદ્યાયવના નિખર ઉપર આવેલા મુર્ચને પસરાઈ અનનિ- થોરડે, રાંને પંદ્યા જનથી જડ થયેલા કેસનાળા^૧ પુષ્પનુ અર્પણ થતુ હતુ, શૂદ્રો પી, વનજેતાઓના મટેનતા મિથંગમાં વ્યાને રાસભના રામ જેવી મસર, પાગનનની પકિત જેવી અને ધર્મની શ્રમગઓ જેવી, તપોવનના અમિહોનમાની^૨ ધમલેખાઓનો આભાસ થતા માલો હતો, હિમના કલારાગો. કમલનને કપાલી દેતો, કામદાડથી ખિન્ન થયેલી લીધડીના ચંદ્રજની કણિકાને લરી વેતો, વનમદિતા રાગોગસાથી વના રીલુના બિન્દુઓને માથે લાગતો, હાનતા પથરાસાળા લનાઓને નૃલનો ઉપદેન આપતો,^૩ ઉરડેલા કમલસમુહના

૧ મગિવી, અત્રિ પુરુષ્ય, પુરુષ, કુતુ, કમ. અને વગિમ—એ માત્ર જરિસના નામ ઉપરથી પેરેક, આગસમાં દેખાતુ, સાન તા. ૧૮૮૩ મધુ ૨ કમલગોડા જેવા ગેમા ૩ જુઓ શ્રુ ૧૦ સુ દી ૮ અને દી ૫ મીના ગેમા ૪ જુ ૧૦ કાં ૨ મ ૧૫—

લતાનમેતારામુદિતયુસ્માનાં મરદયં ।

મનં લાસ્યં દત્ત્વા શ્રયતિ મુસમામોદમસમમ્ ॥

મહુકલુનો વર્ષાદ વર્ષાવતો, પુષ્પની સુગંધથી બ્રમરોનાં ટોળાંને તૃપ્ત કરતો, અને રાત્રિને અંતે શીતલ થયેલો, પ્રભાત-પવન જ્યારે મંદ મંદ વાતો હતો; ગંજ-ગંજલ જોમતી નોખત હો એવા, કમલવનના પ્રયોધ સમગ્રે મેગલ પાક કરનાગ બ્રમરો, કુમુદની પાંખડિયો બધ થતાં પાંખો અંદર દળાઇ જવાથી જ્યારે અનુગુણાટ કરી રવા હતા; જે સશુઓના ઉપર પ્રભાતનો દંડો પવન લાગેલો હતો—હજી થોડાં નિદ્રાકુ હોવાથી જેમની કીકીઓ જરા વાંકી નમી ગયેલી હતી, અને જાણે તપાવેલી લાખના રસથી જેમની પાંખણો મ્હોટી ગઈ હોય એમ લાગતું હતું—તેમને જ્યારે, ખારી બૂમી ઉપર સુવાથી ધસર થયેલી જાનીની રવાંકીવાળાં વનહરિણો ધીમે ધીમે ઉઘાડતાં હતાં; જે સમયે વનચરો આમ તેમ હરતાં હતાં; કર્ણને આનંદ આપતો, પંખા સરોવરના કદાહસનો કોલાહલ જ્યારે વધ્યાં જતો હતો; મધુરમંડલો નવાવતો, વનગજોના કર્ણોને મનોહર તાલસાજ જ્યારે ગાહી રતો હતો; વળી, આકાશમાં ગમન કરતા મર્યદ્ગી હાથીના નીચે સટકતા આમર જેવા, મજા જેવા રાત્રા રંગના ફિરલુ જ્યારે થોડે થોડે દેખાવા માંભા હતા; લગવાનું મર્ય દેવતાનો જ્યારે ધીરે ધીરે ઉદય થતો હતો; પંખા સરોવરની પાળ ઉપરનાં વૃક્ષશિખરોમાં ફરતો, ચિરિ-ચિખર ઉપર વસતો, રવિથી ઉત્પત્ત થયેલો, અને તારાનું દરજી કરનાર, બાલ મગ, ફગીથી જાણે મુખીય આવતો હોય તેમ, વનમાં જ્યારે પ્રવેશ કરતો હતો; પ્રભાત જ્યારે ચપટ થયું હતું; થોડીજ વારમાં સૂર્ય જ્યારે પ્રદર એક દિવસ ચટવાથી રપટ દેખાવા લાગ્યો હતો; પોપટનાં ટોળાં જ્યારે પોત-પોતાની ગમતી દિશાઓમાં ઉડી ગયાં હતાં; માળાઓમાં નિર્જીત ભરાઈ પેટેલાં અમ્યાં છતાં પણ, સૌ શાન્ત હોવાથી તે વૃક્ષ જ્યારે મલ્ય જેવું દેખાતું હતું; મ્હારા પિતા જ્યારે પોતાના મળામાં જોડેલાજ હતા; ને મ્હારી આસ્થાવસ્થાને લીધે બળ નહિ છતાં પણ હું જ્યારે, થોડી થોડી ફૂટેલી પાંખોથી તાતની પામેના કોટરમાં ગયેલો હતો, ત્યારે એ મહાવનમાં સહસ્રાજ શિકારિયોના કોલાહલનો શબ્દ થઈ રલો, જેથી સર્વ વનચરો ત્રાસ પામી ગયાં. ગભરાટમાં ઉડનાં પક્ષિયોની પાંખોનો ફડકણ તે શબ્દની સાથે મિથ થઈ ગયો હતો. પક્ષિનેશ્વ હાથીનાં અમ્યાંની ગીમોથી તે પુટ થયેલો હતો. મત બ્રમરોનાં ઉડનાં ટોળાંના ગણગણાટથી તે જાડો થયો હતો. ઉંચાં નાક કરીને ભમતાં વનવરહના સ્વરથી તે કોરા થયો હતો. પર્યંતની શુક્રઓમાં નિદ્રામાંથી જાગેલા નિદના નાદથી તે વૃક્ષ પામ્યો હતો. વૃક્ષોને તે જાણે ડાલાવતો હતો. ભગીરથે ઉનારેલા મંગાપ્રવાહના કલકલ જેવો તે ધૂધવાટ કરતો હતો. અને વનદેવતાઓ (પણ) ભયભીત થઈને તેને સંભળતી હતી. એવા અશ્રુનપૂર્વ ધ્વનિને સાંભળતાંજ હું કંપવા લાગ્યો, તથા બાળક હોવાને લીધે મ્હારા કર્ણ જર્જરિત થઈ ગયા. અને ભયથી વિદ્યલ અને જઈને આથમ લેવાની આગ્રાએ હું પાસે જોડેલા મ્હારા પિતાની, જહ-પણથી શિથિલ થયેલી પાંખોમાં ભરાઈ ગયો.

૧. હાથીના કાન અજરાવાથી થતા ગંજીર ગજ્જન મગરો મિથગર્જના સમજને નાચવા હતા.
૨. બાલ સૂર્ય અને સુગ્રીવ એમનાં ઉપર કહેલાં ચાર સાધારણ વિશેષ્ય છે. નાનો સૂર્ય વૃક્ષની ટોચોમાં ફરતો; તેમજ સુગ્રીવ-વાનર પણ. સૂર્ય હૃદયગિરિ ઉપર ગયો, અને સુગ્રીવ કિષ્કિન્ધાદિ મિરિ ઉપર. નાનો સૂર્ય પાછલા દિવસના મ્હોડા સૂર્યમાંથી ઉત્પન્ન થયો હતો; સુગ્રીવ સર્વેષ્ઠ હતો. પહેલાંએ આકાશમાંથી ત્રાસ હરી લીધા હતા; બીજાએ તે નાગની રીતનું દરજી કીધું હતું.

પંડી તો તત્તલ ન્હોં ગલદાટમા—દહની ઝાડીમા જેમના શરીર હકાઈ ગયા હતા એવા, અન્યોન્ય વાત કરતા શિકારિયોના મ્હોટા ટોળાનો—આખા વનને ગળતી સુકોતો પાનસા મામળો ? —આ બાલુએ નગરાએ છુદી નાખેલી કનનિનીએનો પશ્ચિમ આવે છે । આમથી કમરોના ટોળા રો કો ાલી ભદમુત્તાનો^૧ નસી નગર આવે છે । આ નન્દ, હાથી ॥ અન્ધાથી ભગાતી સરખોનો^૨ નુરામ ની ગે છે । આમ બગી પડ્યા સુકા પાનડોનો આખાજામ નભળાય છે । આ ગિામા, વનમહિયોના મૃગસિખજીથી વન્દથી તોરે ના નખાની ધૂળ હોરે છે । આમથી દગિયોના ટોળા આવે છે । પેની પામ વનગળેનો સર દેખાય છે । આમ નગરાહવુ જુ-ફરે છે । અહીંથી વનમહિયોના વન્દ નીકળે છે । આ દિરાએથી મયુ-મડનો શમ્દ આવે છે । આ તરફ ચાતડના ટોળાનું મધુર જ્વન થઈ ગયું છે । આમથી કુરર પશિયોના જાન સભળાય છે । આ બાલુએ નિંદનખથી ભેગતા કુલનાળા હાથીઓની ગર્જના જાને પડ છે । આ રી બીના જામથી મનિન થયેલી, વનટોના પગનાની તાગ । જુઓ આ ખાધેના તાજા ધાસના અનડ જગ જાગે થયેલો દગિયોના વાજોગરાથી પડેનો, રીજાનો તગ । મામળો આ મન્મત્ત ગંધગજના નરથન વચનાથી ની જાતા પશ્ચિમને થીવે મોટેડેના અને શમ્દ કરતા ભમરોનો ગાગગણાટ । જુઓ આ, મધકેના ગરિમિન્દુઓનરે પનગેલા સુખ પત્રથી રાતો થયેનો, રર મૃગનો માર્ગ । આ ગ્લો, હાથીઓના ચપ્પુ નીચે ચ દાધેલી શાખા અને પથરોનો મોટેડો તગ । આ ગ્હી, જે ના ટોળાની ગમત । નખના અમ્મ ભાગથી ચિત્રેની રિ પનનેખા^૩ વાગે આ રલે, રધિન્ધી ન્મત, અને હાથીઓના મોનીના ભુમયી નિયમ થયેનો સિંદરો માર્ગ । જુઓ આ હમલાજી વીઆયેલી નનમૃગીના ગર્ભમાથી વટેતા લોનીથી ગતી થયેલી જૂમિ । આ રહી, નનજૂમિની વેધીના જેવી, અવ મહિત ચાતતા ગન્પનિની, મન્જથી મનિન થયેલી પદપકિત । આ ચમરીઓના ટોળાની પડસાડે દોડો । મૃગના મુમાઈ ગયેના ઝાણની વગનાળી, આ નનગ્રથી ઉપર સવર બેની જાઓ । પૂલના રિખર ઉપર ચઢી જાઓ । દહિને આ રિશામા ફેગે । જાન દમને આ નન્મ સામળો । ધનુરુત્ર પ્રહલા કરે । સાયધાન થઈ ઉભા ગ્હો । વાનને ટોડી મૂકે ।

ચોજાજ વખતમા, બીન લોકોના બાલુથી હપારેના કેસરીઓના, લેપનથી બીની થોલી મૃગના પનિ જેના ધીરા, તથા પર્વતની યુદ્ધઓમાથી હિતા પ્રતિગમ્દરે ગબીર થયેના નાન્થી^૪ નાસ પામેલા ટોળાથી છૂટા પડી એકેના ભખ્તાગન્પતિયોની, વારનારુ યુદ્ધો પાડનાથી થતા નન્દ આથે મજેની, મેવ નિર્માર જેવી દાન્ગર્જનારી, વેગરાગા કુતરાઓએ (કુતરા-) અરથન ઘડી આધાથી જેમની આ મોની કીખી, ચયન બીમ્બુ અને વધારે ચપન થયેલી એના મૃગોની ગુપ્ત ગાંભોથી અનુગમન કરતા નચાની આથે આમ તેમ ભરકતી, હપાયેના હાથીઓની રિયોગી હાથ પીઓ જેઓ મરખી અચની અનાહવ સાભળી, કર્ણ પક્ષવ ઉંચા ઝગી દેતી દત્તી તેમની, તત ન થયેના પનિરિના ના ગોમ્ને થીધે લામી લામી ગદોથી ગોગાજ નિસ ઉપર જેમને પ્રસર થયેનો હતો એની, ગ્રાનથી રિખુગ પડેના પોતાના

૧ એ નામની નરપતિ ૨ જુઓ ૫ ૧૭ ટી ૯ ૩ આ સર્વ પંચમા વિભાગિયોનો નખા નામને અને ૩ ૧૧૧મા, “ તે અદ્યય ન્હોં બંધુ મરમી ગુપ્ત ” —એ મન્મે ગાયે લેવાનો છે,

અન્યને શોધતી, અને ગદ્ગદ કંઠે અતિ કરુણ ચીસો પાડતી ગંડીઓના વિલાપથી; વૃક્ષનાં શિખર ઉપર ઉડી ગયેલાં, તથા આકુલ વ્યાકુલ ભગતાં પક્ષિઓના ફલકલાટથી; મૃગની પછવાડે દોડના પાર્શ્વીઓના ચરણ જે પૃથ્વી ઉપર સાથેજ વેગથી પડીને તેને જાણે કંપાવી દેતા હતા તેમના શબ્દથી; કર્ણપૂર્વેત ખેંચેલી દોરીવાળાં, બાણોના વર્ષાદ વર્ષાવર્તા ધનુષોના, મદમત કુરરીના કંઈસ્વર જેવા નાદથી; પવન વાયાથી ખુખમડતી ધારવાળી, તથા મહિષોના કહિને રકંધ ઉપર પડતી, તરવારોના રણુકારથી; અને જોરથી કઠોર સ્વરે ભસતા કુતરાઓના, અખિલ વનમાં વ્યાપી રહેતા ભસવાથી, તે અરણ્ય જાણે બધું ઘરઘરી ગયું. જરા પાર પછી, જ્યારે તે શિકારિયોનો કાલાહલ શાન્ત પડી ગયો, અને જલજલિ પછી શાન્ત પડેલા મેઘ-વૃંદના જેવું તે વન જ્યારે મધનને અન્તે રાખી ગયેલા જલવાળા સમુદ્રના જેવું રનખ્ખ ધમ્ ધમારે મ્હારે ભય જરા ઓછો થયો; અને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થવાથી હું બાળક એટલે ‘ આ તે શું દુરો ! ’ એમ વિસ્મય પામી, જેવાને આતુર બની ગયો. તેથી, મ્હં પિતાના બોળામાં જરા ખ્હાર આપી, કોટરમાં ને કોટરમાંજ રહી મ્હારી ટોક લાંબી કરી, ત્રાસથી અંચલ કાકીસહિત, તેજ દિશા તરફ નજર કરી.

ભારે મ્હં બીજા વનમાંથી સામુ આવતું, અર્જુનના સહસ્ર હાથથી પથરાય ગયેલા નર્મદા-પ્રવાહ જેવું,^૧ પવનના બળથી ચાલતા તમાલવન જેવું, કાલ-રાત્રિઓના^૨ પ્રદરના એકત્ર મળેલા સમૂહ જેવું, પૃથ્વીકંપથી દાલેલા ક્યામ શિલાના સ્તંભના સંચય જેવું, રવિકિરણથી આકુલઆકુલ થયેલા અંધકારના પૂર જેવું, મૃત્યુના ભટકતા પરિવાર જેવું, પાતાળ ક્ષીડીને ખ્હાર નીકળેલા મનવ લોક જેવું, એક સ્થલે ભેગા થયેલા અશુભ કર્મના સમૂહ જેવું, આખા દંડકારપ્રધર્મા વસતા ઋષિઓના શાપના જાણે ચાંસતા સંધ જેવું, વારંવાર બાણોનો વર્ષાદ વર્ષાવીને રામે મારેલા ખર ને દૂપણનું^૩ સૈન્ય જાણે તે (રામ) ના અનિષ્ટ ચિંતનથી પિશાચની અવસ્થામાં આવ્યું હોય તેવું, કસિયુગના એકત્ર મળેલા બંધુવર્ગ જેવું, જ્ઞાન કરવાને નીકળેલા વનમહિયના ટોળા જેવું, પર્વતના શિખર ઉપર ઉભેલા સિંહના પંજમાં ભરાયાથી પડીને ભાગી ગયેલા કાલમેધના વૃન્દ જેવું, સકલ રૂપનો^૪ વિનાશ કરવાને આવેલા ધ્રુમકેતુઓના ગણ જેવું, અને પ્રલયકાળના વેતાલ-વૃન્દ^૫ જેવું,—આખા વનમાં અંધકાર તથા અતિભય ઉત્પન્ન કરતું, અનેક સહસ્ર શખર લોકોનું એક સૈન્ય જેવું.

તે અતિ મહત્ સૈન્યની મધ્યે મ્હં માતંગક નામના અતુલ આકૃતિના ભુવાન શખર-સેનાપતિને દોઢા, જેવું નામ તો મ્હં પછીથી સાંભળ્યું. તેની અતિ કહિનતાને લીધે તે જાણે લોહમયજ બનાવેલો હતો. બીજો જન્મ લેધને આવેલો જાણે એકલવ્ય^૬ હોય એવો તે

૧. સહસ્રાર્જુને નર્મદા સાથે જલક્રીડા કરી હતી એ વાત રામાયણના ઉત્તર કાંડમાં કહેલી છે. અદિથી સર. યત્તાં વિશેષજ્ઞો “શેન્ય” નાં છે. ૨. પ્રલયકાળની રાત્રિ અથવા કૃષ્ણપક્ષની રાત્રિ. બીલકોક કાળા મણિ તેમને રથાગ વસ્તુઓ સાથે સરખાવ્યા છે. ૩. એ બે રાક્ષસોને રામે હણ્યા હતા. ૪. રૂપ= મૃગ કાન્તિ. ૫. વેતાલ=રાક્ષસની એક ભત્તિ. ૬. નિરાહના રાજ હિરણ્યકશીપુનો પુત્ર, અને દ્રોણ-માર્ધનો શિષ્ય. એની કથા બાસ્તના આદિપર્વમાં છે.

દેખાતો હતો. તેને કાઠીમુઠ પુટવા માંડી હતી તેથી તે, પ્રથમ મદલેખાથી શોભતા ગંડચઘન-
વાળા ગજપતિ-કુમાર જેવો લાગતો હતો. કાળા કમલ જેવા સ્થામ, તેની દેહપ્રભાના
પ્રવાહને લીધે તે બાજુ યમુનાનું જલ આખા અરણ્યમાં ભરી દેતો હતો. છેડેથી યુંગળાં
વળેલા, અને સ્કંધ ઉપર પડતા કેશથી તે, ગજમદવટે મલિન ચપેલી યાજ્ઞવાળા સિંહ જેવો
દીસતો હતો. તેનું કપાળ મ્હોટું હતું. નાસિકા ઘણી ઉંચી અને બિંદ્યામણી હતી. એક
કર્ણમાં પેદેરેલા નાગ-મણિના રતારા મારતા દિરણોથી લાલ થપેલી માટે, પત્રમાં કાચના
કરવાના અભ્યાસથી બાજુ પક્ષવનો રંગ લાગ્યો હોય એવી, તેની કાળી બાલુથી તે શોભતો
હતો. જરા વાર ઉપર મારેલા દાંથીના ગંડચઘનમાંથી લીધેલા, સમપત્રનો પરિમલ આપના,
કૃષ્ણાચરના રસ જેવા સુગંધી મદનો તેણે લેખ કર્યો હતો; તેના પરિમલથી અધ ધર્મને
ભમનાં, અપરિચિત્તના છત્ર જેવાં અમરનાં ટોળાંએ તે સેનાપતિ ઉપર વળે તમાક-પક્ષ-
વની છાયા કરી દીધી હતી. હાસતા કર્ણ-પક્ષવના આકરમાં, બુદ્ધ-અક્ષથી છતેલી અને
ભયથી સેવા કરવા આવેલી બાજુ વિંધ્યાટવીનો હસ, તેના ગંડચઘન ઉપરની સ્વેદ-લેખા
ભુસી નાંખતો હતો. હરિણોના કાચરૂપી રાત્રિની સંધ્યા જેવી, અને બાજુ લોહીથી બીની
થપેલી, તેની લાસારા મારતી દૃષ્ટિથી તે દિશાઓના સર્વ વિભાગને બાજુ રંગતો હતો.
દીંચણુ યુધી પહોંચતી, ગજ-શુંડનું બાજુ પ્રમાણુ ક્ષધને બનાવેલી, અને ચંદ્રિકાને રુધિરઅસિ-
દાન આપવા સાઠ વારંવાર (ઝાલેલાં) ધારવાળાં શસ્ત્ર ઉત્તરગાયાથી વિપમ થયેલા ખભાવાળાં,
તેના હાથની બેડ તેને શોભાવતી હતી. સ્વેદ-કણિકાથી ભરપૂર, અને વચ્ચે વચ્ચે, બેડાં
હરિણુ-રુધિરનાં મિદુ મ્હોટેલાં હોવાથી બાજુ યુંગળા સહિત, ગજ-કુંડચઘનનાં મોતીનું
આભૂષણ પેદેરેલું હોય એવી તેની છાતી વિંધ્ય-સિંચાતલ જેવી વિશાલ દીસતી હતી.
અહર્નિશ ચાલતા શ્રમના અભ્યાસથી તેનું ઉત્તર ધાતું કૃશ થયેલું હતું.^૧ તેની અર્થિવટે તે
ગજ-મદથી મલિન થયેલા બે બંધન-સ્તંભને બાજુ હસતો હતો. લાખ જેવું રાતું રેશમી
વસ્ત્ર તેણે પેદેરેલું હતું. તેની ફર બળિને લીધે તેનું લસાટ કારણ વિના પાણુ ત્રિવલિયુક્ત^૨
રેહેલું, અને ઉંચી શુક્રુટિથી વિકરાલ દેખાતું હતું તેથી તે, દદ ભક્તિથી પ્રસન્ન થયેલી દર્શા
દેવીએ 'આ રહારો ભક્ત છે' એવું બાજુ ત્રિશલથી બાજુ આંકેલું હતું। તેની પછવાડે
અનેક વર્ણન પરિચિત્ત ચાલ ચાલતા હતા તેઓ, શ્રમ થતી ધાતુ ખસર નીકળેલી,
અને જ-મધીજ રાતી હોવાને લીધે, તે વખતે સુકાર્થ થયેલી છતાં પણ હરિણુ-રુધિરનાં
બાજુ ટપકાં પાડતી હોય એવી બિંદ્યાઓથી પોતાનો ખેદ દર્શાવતા હતા. તેમનાં ઉધાડાં
મુખના ખૂણામાંથી દંપ્ત-કિરણો સ્પષ્ટ દેખાતા હતા તેથી દાંનની વચ્ચે વચ્ચે બાજુ સિંહની
યાજ્ઞ ભરાઈ હોય એમ ભાસતું હતું. મ્હોટી મ્હોટી કોટિઓની માળાઓ તેમના કંઠમાં
બાંધેલી હતી. મ્હોટાં વરાહના દંપ્ત-પ્રહારથી તેઓ જર્જરિત થઈ થયેલા હતા. શરીર
તો તેમનું નાતું હતું પણ સામર્થ્ય ધાતું હોવાથી, યાજ્ઞવિનાનાં સિંહનાં બચ્ચાં જેવા તેઓ
દેખાતાં હતા; અને હરિણુઓને વૈષ્ણવ-દીક્ષા આપવામાં તેઓ કુશલ હતા. તેમની સાથે
વળી કેટલીક મ્હોટાં શરીરવાળાં, અને કેસરીઓને સાથ અભયદાનની યાચના કરવા આવેલી

૧. બાજુ શુંડચઘન-મદ-મ્હોટુદર-લઘુ મન્વત્યુદ્યાનયોગ્યં વપુઃ ॥ ૨. ત્રિવલિ=
ત્રણ કરચલી.

નજે સિંહીઓ હોય એવી, કુતરીઓ પણ આવતી હતી.—તે સેનાપતિની આસપાસ અનેક પ્રકારનાં બીજ લોકાનાં ટોળાં આવતાં હતાં; તેમાં કેટલાક પુરુષોએ ચમરના વાળ અને હાથી-દાંતના લારા લીધા હતા; કોઈક છિદ્રહિન પત્રમાં મધુપુટ બાંધી લીધા હતા; કેસરીઓના જેવા કેટલાકે પોતાના હાથમાં, હાથીનાં કુંભચ્છેદમાંથી નીકળેલાં મોતી રાખેલાં હતાં; રાક્ષસોની પેઠે કેટલાકે માંસનો લાર લીધો હતો; પ્રમથોની^૧ પેઠે કેટલાકે સિંહ-ચર્મ ઝાડ્યાં હતાં; બાહ-ભિશુકોની પ્રમાણે કોઈકે મયૂર-પિચ્છ લીધાં હતાં; બાળકોની પેઠે કોઈકે કાકપક્ષ રાખ્યાં હતાં.^૨ કેટલાકે તો, કૃષ્ણ-ચરિત નજે દેખાડતા હોય તેમ, ગજને મારીને તેના દંતનું મહણુ ક્યું હતું.^૩ અને કોઈ કોઈનાં અમ્બર વર્ષા ઋતુના દિવસોની પેઠે મેઘ-મદિન હતાં.^૪ અરબની સમાન તે સૈન્યાધિપતિની પાસે ખડ્ગ-ધેનુકા હતી.^૫ નવા મેઘની પેઠે તેણે મયૂર-પિચ્છના [જેવા] ચિત્ર-ધનુષ્યને ધારણુ ક્યું હતું.^૬ બક રાક્ષસની પેઠે તેણે એકચક્ર લીધું હતું.^૭ ગરુડની પેઠે તેણે અનેક મહા નાગના દંત પાડી નાંખ્યા હતા.^૮ ભીષ્મપિતાના જેવા તે શિખંડીનો શત્રુ હતો.^૯ ગ્રીષ્મ દિવસની પેઠે તે સર્વદા મૃગતૃષ્ણા દેખાડતો હતો.^{૧૦} વિદ્યાધરોના જેવા તેને માનસવેગ હતો.^{૧૧} પરાશરની પેઠે તે યોજન-ગંધર્વને અનુસરતો હતો.^{૧૨} ધરોહચની અમાન તેણે લીમ-રૂપ ધારણુ ક્યું હતું.^{૧૩} પાર્વતીના કેશ જેવા તે નીલકંઠના ચંદ્રકથી અલંકૃત હતો.^{૧૪} દિરખ્યકશિપુની પેઠે, મહાવરાહના દંડથી તેની છાતી ભેદાયેલી હતી.^{૧૫} વિપયાસકત પુરપતી પ્રમાણે તેણે બહુ બન્દીઓનો પરિમહ કીધો હતો.^{૧૬} રાક્ષસના જેવા તે રક્ત-હ્રુબ્ધક હતો.^{૧૭} સંગીતકલાના વિજ્ઞાસની પેઠે તેની સાથે નિષાદ આવતા હતા.^{૧૮} અંબિકાના ત્રિશલના જેવી તેની કાયા મહિષ-રધિરથી ભીતી થયેલી હતી.^{૧૯} નવ યાવનમાં છતાં પણ તેણે બહુ વચનો કાપ કર્યાં હતાં.^{૨૦}

૧. તે નામના, મહાદેવના અનુચર. ૨. કાકપક્ષ=કામરનાં પીંગાં; અને કાનહરિયાં. ૩. ગજ=સાધારણુ હાથી; અને મુચ્છયાપીક નામ. હાથી જે કંસને ત્યાં હતો અને જેને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો. જે હાથી મૂળ રાક્ષસ હતો યમુ એવે રૂપે છાનોમાનો રહેલો હતો. ૪. મેઘ-મલિન=મેઘના જેવાં મલિન; અને મેઘથી મલિન. અમ્બર=ચન્દ્ર; આકાશ. ૫. ખડ્ગ-ધેનુકા=તાલું ખડ્ગ-છરી; અને ગેંદી. ૬. અર્ધા એક વખત કૌસમાંના રાખેલા લેવા અને બીજી વખત મ્લેષમાં ના લેવા. આ સેનાપતિનું ધનુષ્ય, મયૂર-પિચ્છના ચિત્રવાળું હતું—અર્થાત્ ત્યાં મોરનાં પીંગાં બાંધ્યાં હતાં. નવા મેઘનું ધનુષ્ય—ઈન્દ્રધનુષ્ય—મોરનાં પિચ્છ જેવું વિચિત્ર હોય છે. ૭. એક ચક્ર—તે નામનું ગ્રાણ સજ્જ; અને “એકચક્ર” નામનું બકનું નગર. ૮. નાગ=હાથી; સાપ. ૯. શિખંડી=મયૂર; અને કુપદ રાખનો પુત્ર. ૧૦. મૃગતૃષ્ણા=હરણ મારવાની ઇચ્છા; અને જે કાકળ સવારમાં જળનો દેખાવ આપી મૃગને લોભમાં નાંખે છે તે (Miraguc). ૧૧. માનસવેગ=માન-અહંકારને લીધે સવેગ-તીવ્ર અતિવાળો (સેનાપતિ); માનસ નામના સરોવર તરફ વેગ-ગતિ (વિદ્યાધરોની). ૧૨. પરાશર=પાસના પિતા. યોજનગંધર્વ=કસ્તૂરી; અને બ્યાસની માતા સસવતી. ૧૩. ધરોહચ=“ગદારગડ”-હેંદુબાથી હવેત્ર થયેલો લીમનો પુત્ર. લીમરૂપ=અધંકર રૂપ; અને લીમના જેવું રૂપ. ૧૪. નીલકંઠ=મયૂર; મહાદેવ. ચંદ્રક=મયૂરપિચ્છના ચાંદી; અને નાનો ચંદ્ર. ૧૫. મહાવરાહ=કેટલું કુક્ષર વરાહાવતાર. ૧૬. બંદી=સ્તુનિષાદકે; અને હકથી પકડી આણેલી સિયો. ૧૭. રક્તહ્રુબ્ધક=(સેનાપતિને) રક્ત-અનુરક્ત હ્રુબ્ધ-પારખી હતા; રક્ષસ રક્ત-ચોહી-નો હ્રુબ્ધ-લોહી હોય છે. ૧૮. નિષાદ=લીલ વિગે હલકી ભતિના લોક; તે નામનો સચીન-સ્વર. ૧૯. મહિષ=પાંડા; તે નામનો અસુર. ૨૦. અઢીથી વિરોધાવંકર શર થાય છે. વચ=અંગર, અર્ધયા.

સારમેયનો સમ્રાટ જ્યાં જતા પણ પોતે ફલ મનનુજ બહાપુ ફરતો હતો.^૧ તે કૃષ્ણ હતો તથાપિ સુદર્શન નિનાનો હતો.^૨ મન્મથગરી જતા પણ તે દુર્ગા [I] નેજ સળુ હતો.^૩ શિર્ષાધરના પાદને તે અનુસરતો હતો તથાપિ ગર્જમેશ્વરી કરા અમળ્યો હતો.^૪ વિંધ્યાચલનો તે જાણે પુત્ર હતો. મૃત્યુનો અસ લાધને જાણે તે અનતર્થોત્તરો પાપનો જાણે સહોદર હતો. કવિયુગનો જાણે તે સાગથી હતો, અને લાગરે જના પણ તેના અતિશય જાણે લીધે તે ગમીર જેવો દેખાતો હતો.

(આ બધું જોઈ) મહારા મનમાં વિચાર આવ્યો કે—આહા! આ લોકનું હરિન મોહપ્રાય છે, અને એમના કમ સાધુ જનોથી નિન્દિત છે તારણ કે પુત્ર માસનું નિર્માન આપવામાં એ લોક ધર્મે માને છે. સુર પુરુષાએ નિન્દેના મધુમાસાદિનો આહાર કરે છે. મૃગયા એજ એમનો શ્રમ છે. શિયાળનું રાત્રી એજ એઓનું ગાત્ર છે.^૫ એમને સાન ખોદાનો ઉપદેશ કરનારા કૂડ પશ્ચિમો (લી નહા) નું જાન મેળવવામાં એઓ હાપપુ માને છે જ્ઞાન સાથે પરિચય રાખે છે. અન્ય અનુષંગમાં એઓનું રાજ્ય છે. મધપાન-ગોષ્ઠી એજ એમનો ઉત્સવ છે. કંઈ કંઈ કરનારા ધનુષ એમના મિત્ર છે. મુખમાં વિષ ભરેલા અર્પ જેના થાણુ એમના સહાય છે. એમનું ગાયન મુઝ મુઝોને નાનું હોય છે. દાંથી પકડી આણેની સ્ત્રિયોને એ પરલોવા છે. ફૂર વ્યાઘ્રો સાથે એમનો વાસ છે. પનુ મધિગથી એ દેવપૂજા કરે છે. માસનું જનિદાન આપે છે. ચાર્યથી હરિદ નિર્વાહ કરે છે સર્પ મણિના આભુપણુ પેહેરે છે. વનગજના મદનો અગરેષ કરે છે અને જે વનમાં વમે છે, તેનેજ પૂરેપૂરું નિર્મૂન કરી નાખે છે.—એમ હું વિચાર જતો હતો એટલામાંજ તે શયમેનાપતિ, વનમાં ભમણુ કરવાથી ઉપજેના શ્રમને દૂર કરનારી ધર્મિણી તેજ સ્ત્રીમગના ઝાડ તળેની ધાવામાં આવીને, પોતાનું ધનુ નીચે મુકી, પશ્ચિમોએ રંગધરી આણેના પલવાસન ઉપર બેઠો, અને એક જીવાન ભીન તે સરોવરમાં જટપટ ઉતરી પોતાની પોશરડે પાણી હવારી, તેમાંથી વૈદ્ય મણિના ગમ જેવું, મનઃકાગિના સૂરકિણ્ણના તાપની ગમી પડેલા આકાશના વડા જેવું, ચંદ્રમનમાંથી જાણે રપડેલું મામિત ગમ જેવું દુઃખ અને કમન જિયેની રજથી મુખધી થયેલું જન કમન પનપુમાં ભરીને, તરત ચુટેની તથા કાદા ધોઈ નાખ્યાથી નિર્મન થયેલી મૃણાનિકાઓ સાથે વર્ષિયા પો. જનપાન કીવા પત્રી તે સેનાપતિયે, રાત્રી જેમ ચંદ્રગાનું ભલણુ કરે તેમ પેની મૃણાનિકા ધીમે ધીમે ખાધી, પછી વિશ્રાન્ત થયો એટલે તે ઉઘો અને આખું સંન્ય પણ જનપાન કરી, તેની પગમાં ધીરે ધીરે ખીછ મનઃમતી દિનામાં મથુ

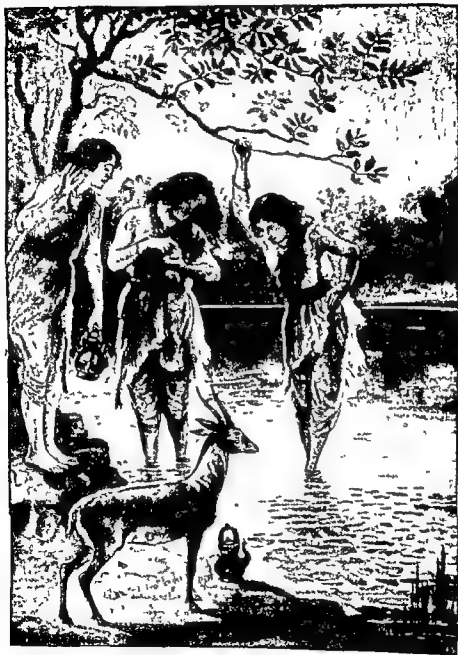
૧. સારમેય=સાર-ધન, અને મેન=મપાય તેવું, અત્ર વિન્ન વિરાલ રામાયતા સામંથ=મતરા ૨ કૃષ્ણ=શીકષા, કાગો સુદર્શન=એ નામનું કૃષ્ણનું ચક્ર સાથે રથ ૩ દુર્ગા=કી-વેા વિરોધ રામાયતા 'દુર્ગા' શબ્દ લેવાનો છે તેના અર્થ ચરિકાન્તેથી ૪ શિર્ષાધર=પૂરનીનો ધારણ કરનાર-રાજા-ના પાદ=પગ અને પર્વતની ગમીઓ ૫ ચોર લોભી ચેતી કરના નીકળે છે ભારે, ગેમ મદેરાય છે કે રાકુન જીવે છે તેમાં જે શિયાળ જમણી જાણુતો રાત્રી ટોચ તો ખોટું અને ગમી જાણુએ રહે તો સાર એમ માને છે ૬ અર્ધનું પશ્ચા તારાનું-પર કહેતું સરોવર ૭ કમનના ખરાય એવા કુશા કુશા મૂળ

Destruction of parrots

गुड-संहर

The parrot revived

पिं-पिं-पिं.

પણ તે ટોળામાંથી એક વૃદ્ધ બીડ, જેને હરિણ-માંસ મળ્યું ન હતું, અને જે રાક્ષસ જેવો અને ભયંકર દેખાતો હતો તે, માંસ લેવાને અર્થે એજ વૃદ્ધની નીચે થોડી વાર ઉભો રહ્યો. પછી જ્યારે સેનાપતિ દષ્ટિ-જોયરની બહાર ગયો ત્યારે, પશ્ચિયાનું માંસ ભક્ષણ કરવાને લાક્ષણિક બાળ જેવા તે વૃદ્ધ બીડે તેની, રધિર-ચિન્દુ જેવી ગંત, અને કપિલ બ્રહ્મનાના પરિવેષથી ભયંકર લાગતી દષ્ટિવડે, અમારાં આયુષને જાણે પીતો હોય અને શુક-કુળોના માળા જાણે ગણતો હોય તેમ, ઉપર ચડવાની ઇચ્છાથી, ધણા વખત મુઠ્ઠી તે વૃદ્ધ ઉપર ઠેક મૂળથી જોયાં કર્યું. તેની દષ્ટિથી ભયભીત થયેલાં પોપટનાં ટોળાંના તો પ્રાણ તેજ ઢાળે જાણે ઉડી ગયા ! અકરણને કંઈ અસાધ્ય નથી : કેમકે તે વૃદ્ધ અનેક તાડ જેટલું ઉચ્ચ હતું, અને આકારને અડકતી શાખાઓ તેના શિખર ઉપર હતી, તોપણ જાણે પશ્ચિયાં ઉપર ચડતો હોય એમ તે સહેલાઈથી એના ઉપર ચઢી ગયો; અને ઉડવાની શક્તિ વિનાનાં કેટલાંક થોડાજ દિવસ થયાં જન્મેલાં, ગર્ભ જેવાં સતાં, તથા શીમળાના પુલ્કની શકા કરાવતાં—કેટલાંકને પાંખો પુટેલી તેથી કમળનાં કુંળાં પાંખાં જેવાં દેખાતાં—કેટલાંક આકાશનાં ફળ જેવાં—કેટલાંકની ચંચુ-કોટી લાલ થવા મરેલી તેથી, જરા ઉઘટેલી પાંખડિયોને લીધે સતાં થયેલાં મુખવાળા કમલકળિયોની શોભા ધારણ કરતાં—ને કેટલાંક, પોતાને વારંવાર ચતા શિરઃ—કંપના રૂપમાં, જાણે ઉપાય કરવાને અસમર્થ હોવાથી ના, ના, કહેતાં હોય એવાં—પોપટનાં બચ્ચાં, એક એક જાણે તે વૃદ્ધનાં ફલ મહણ કરતો હોય તેમ, શાખાઓના સંધિમાંથી અને કાટરોની અંદરથી લઈ, પ્રાણથી વિમુક્ત કરી, તેણે ભૂમિ ઉપર નાંખ્યાં.

મહારા પિતાને, આવો મ્હોટો, અણુચિન્તિતોજ પ્રાણ હરણ કરતો અને પ્રતીકાર વિનાનો ઉપદ્રવ આવી પડેલો જોઈ, બમણો કંપ થઈ આવ્યો. મરણ-ભયથી ઉચી અને અંચલ થયેલી કીકીવાળી, શોકથી નિસ્તેજ (દષ્ટિવાળી) અને અશ્રુ-જલથી ભરાઈ ગયેલી પોતાની આંખને એમણે આમ તેમ જુદી જુદી દિશાઓમાં ફેરવવા માંડી. તાપુ એમનું ચુકાઈ ગયું હતું; પોતાનું રક્ષણ કરવાને એ અસમર્થ હતા; અને શુ કરવું તેની એમને મુઝ પડતી ન હતી તોપણ સ્નેહને લીધે મહારી રક્ષા કરવાને આકુળ હોવાથી, ત્રાસમાં સંધિયો નરમ પડ્યાથી શિથિલ થયેલી પોતાની પાંખોવડે મને ઢાંકી દઈ, તે કાળે એજ ઉપાય ઉચિત હતો એમ માની, પોતાના જોળામાં મને લપેટીને એ બેસી રહ્યા. એટલામાં તે પાપી અને અતિ ક્રૂર બીડે, શાખાઓની વચમાં વચમાં આવી, (અમારા) કાટર-હાર પામે આવી, જીર્ણ કૃપ્ણ સર્પની ફેણ જેવો ભયંકર, વિવિધ વન-વસાહતી ચરખી તથા માંસની ગંધ મારતી હાથેલી-વાળો, ધનુષની દોરી ખેંચવાથી અંકિત થયેલા કાંડવાળો અને મૃત્યુ-દંડ જેવો તેનો પ્રયો હાથ લાંબો કરી, વારંવાર ચંચુ-પ્રહાર કરતા અને મ્હોટી ચીસો પાડતા મહારા પિતાને બહાર

૧. બ્રહ્મતા-ભગ્ન, પરિવેષ-આસપાસ પડતો જાળ પ્રકાશ (Halo). ૨. સહેલાઈકાર. આ વિશેષણ ‘પોપટનાં બચ્ચાં’ ની સાથે યોજવાનાં છે. ૩. અહીં મંમટનો કહેલો બીજા પ્રકારનો નિદર્શના અલંકાર છે. બે વસ્તુઓ વચ્ચે સંબંધનો અસાધ્ય છતાં પણ ઉપમાવડે તે દેખાડવો હોય ત્યારે ‘નિદર્શના.’ અહીં બચ્ચાં તથા કળિયો’ વચ્ચે સંબંધ નહિ છતાં પણ ‘શોભા ધારણ વિ’ કરીને તે ખતાવ્યો છે.

ખેંચી કાઢી, એમના પ્રાણુ લીધા. પણ મ્હારૂં ગરીબ ધણ નાનું હતું, અગ ખંડા લયથી મંદાચારી ગયા હતા, અને આશુપ બાળી રહેલું તેથી, મને તો તેજે પાખોમા ભગાયેલો મુદવ નેંધા નહિ મુલેના મ્હાન નાતને વધણી ડોકે અને ઉધે મોએ તેણે નીચે જમિ ઉપર નાખ્યા, અને એમના પગ વચ્ચે મ્હારી ડોક આવી હતી, તથા જોનામાનો એમના ખાળામા હું ભગઈ ગયો હતો તેથી હું પણ એમની માથે નીચે પડ્યા ગેા મ્હેવા ડોક પુરવધી હું, પતનરડે થયેલા, પાટાના મોટા મના ઉપર પડ્યો હતો એમ મને માનમ પડ્યું, અને તેથી જ મ્હારા ગાંઠો બાળી ન ગયા નું પતના મોલો જ મ્હારે મ્હાન હતો તેથી મારૂં ગરીબ મુદવ દેખાતું ન હતું, અને એ બીન મ્હારા મિત્ર ઉપરથી નીચ આયા ન હતો એટલામા તો હું, દુષ્ટ જેવો, મ્હારા મગી ગયેલા પિતાને આરા પ્રાણભાગન્યાય કાગે પાનું દોડી દઈ, કાવાન્ટરે ઉપર થનાર મોલ મ્હારી મારી કાચી ઉમ્મગને લીધે મ્હારા અનુભવે દોડાથી, તથા જન્મથી માથે આવેલા લયપડગ અતિરાય પીડાવાથી, જગ જગ આવેલી મારી પાખો ઉપર ટેકા દેતો દેતો, અને આમ તેમ લોટતો લોટતો, મુલુના મુખ નિરમમાંથી જાણે નીકળ્યો હોઉં એમ માની, જગ જગ ઉગેના એક અનિ મદાન તમામ વૃક્ષના, મૂર્ધકિરણુ પણ પેમી નડે નહિ એના અતિમહન મગમા, નાણે પીન પિતાનો ઉમ્મગ દાય એમ પેમી ગયો તે જાણના પધરના નાગ મુદરીએ ક્યૂંપૂર પેલેન્તી હતી બવગમના વચ્ચે જેની તેની નીચ ખાચાથી તે જાણે શ્રીલુના નગીની કાન્તિને તરી જાતું હતું મુનનાજના કટકાના જાણે તેના પાદ્ય બનાવેલા હતા. તેના પચ ઉપર જાણે વનગજનું મગજ જોટું હતું. મિખાટનીના કેનપાનની શોભાને તેણે ધાન્ય કહેવી હતી, અને કિરમે પણ તેની શાખાઓની વચ્ચે વચ્ચે અધકાગ વ્યાપી રહેતો હતો.

પછી તે બીય, જન ઉપરથી ઉતરીને તનન, જમિઉપર ડાડા પડ્યા મુદવ મિનુએને ગેગા કરી, એક સતાકેપી પાસમા લીંગી, પતપુટમા બાધી, મેનાપતિ નયો હતો તેજ માગ અને તેજ મિનામા ઉનાવગો જતો ગયો અને લેવે છત્રવાની આશા મી પરંતુ તનન થયેલા પિનુગણના ગોડથી મ્હારૂં હૃદય બાળી મુલુ હતું, અનિ ઉચ્ચ અધ્યયની પડ્યેા મારે સરીમમા કળતર થતું હતું, અને ત્રામથી કંઈપણ હતો હતો તેનામા સર્વ અગમા તાપ ઉત્પન્ન કરતી, મને વળીજ ત્યાં લાગી. તેથી, લેવે તો એ અગાય વણોજ જગ ગયો હજ એમ વિચારી, ડોક જગ ઉચી કરી ભય ચકિન દિટ્ટિય મર દિતાઓ મ્હે નિદાણી, અને ત્યાં મગજ પણ ખડખડે તોએ, એને એ પાલ ક્યો દાય ! એમ પગને પગલે તેજ ધાનની પુગપને જેતા જેતાં, એ તમામ વૃક્ષના મૂળમાંથી નીમરી, જલાદય પામ જનાનો મ્હે યત ક્યો.

મને પાખો (પૂરી) આવી ન હતી તેથી મ્હારા વચ્ચે અતિ મિથ પડતા ન હતા ધરી ધરી હું મ્હેએ લયડી પડતો. ધણીનાં વચારે હું વાકા અધ જઈ પડવાની તૈયારીમા આવતો ત્યારે એક પાખના ઉંડાથી મ્હારૂં રડાલું કળેા જમિ ઉપર આવવાથી હું ગ્રાન્ત થઈ જતો હતો. અભ્યાસ નહિ તેથી એક એક ડગલુ ભાંઈ પછી પણ વારે વારે ઉચ્ચ જેનેા

જેવો તે દેખાતો હતો.^૧ તપોવનની દેવનાના નપુર જેવું, ધર્મોપદેશના કટક જેવું, શોભાપમાન રક્ષાટિક અક્ષ-વક્ષય^૨ તેના જન્મણા કબ્જામાં લટકતું હતું. સર્વ સાંસારિક વિવયોપભોગમાંથી નિવૃત્તિ મેળવવા સાઝ લલાટમાં કરેલા નિસલ^૩ જેવા ભરમ-ત્રિપુંડ્રી તે અસંકૃત હતો. આકાશમાં ઉડવા સાઝ ઉચ્ચ જોઈ રહેલા જગજ્ઞા જેવું, જાહેર સ્વર્ગ-માર્ગ દેખાડતું હોય એમ અદર્શિત ઉગી ડોક રાખતું, રક્ષક મણિનું કંઠંગલ તેણે ળખા હાથમાં પકડેલું હતું. તપસ્તૃણાને લીધે પીધા પછી અંતરમાંથી બહાર નીકળી આવતા ધુમાડાના ઝોટા જેવું^૪ શીશ કાળા રંગનું, તેના ઝકધ ઉપર લટકતું કૃષ્ણ-મૃગ-ચર્મ તેના શરીરની આલુઆલુ વીટ-હાથલું હતું. અભિનવ મૃણાલ-સત્રનું જાણે બનેલું હોય તેવું, ત્રીજું હોવાને લીધે પવનથી હાલતું, ને નિર્માસ તથા વિરલ પાર્શ્વના અન્ધિ-પંજરને જાણે ગણતું હોય એવું વામ-ચંદ્ર ઉપર આવી રહેલું યજ્ઞોપવીત તેને શોભાવતું હતું. એક ખાખરાના દંડની ટોચ ઉપર તેણે દેવ પૂજા સાઝ લીધેલાં વનજાતા-કૃષ્ણમયી ભરેલો પરિચો બાંધીને તેને જન્મણા હાથમાં પકડ્યો હતો. ઝૂંઝાણથી ખોદેલી સ્નાન-મૃતિકા ઉચકતું, પરિચિત ચર્મ ગયલું, નીવાર-મુદ્રિથી^૫ ઉછે-રેલું, તથા દર્બ, પુષ્પ, અને ઘતાઓમાં પોનાની લોલ^૬ દટ્ટિ ફેરવતું, તપોવનનું એક દરિયું તેની પાછળ ચાલતું હતું. વૃક્ષની પેઠે તે મુનિકુમારની કાયા કોમળ વલકલથી ઢંકાયેલી હતી. ગિરિના જેવો તે મેખલાયુક્ત હતો.^૭ શાહુની સમાન તે વારંવાર સોભતો સ્વાદ લેતો હતો.^૮ કમલ-સમદની પેઠે તે સૂર્યકિરણને પીતો હતો.^૯ નદીના તટ-વૃક્ષની પેઠે તેની જઠા સર્વદા જલમાં ધોવાયાથી નિર્મલ અથેલી હતી.^{૧૦} હાથીના જમ્બ્યાની સમાન તેના દાંત વિકસિત કુમુદ-પત્રના કકકા જેવા શ્વેત હતા. અશ્વત્થામાની પેઠે તે કૃપાનુગત હતો.^{૧૧} નક્ષત્ર-રાશિના જેવો તે ચિત્રમૃગ [ની] કૃત્તિકા [ના] રહેલથી શોભતો હતો.^{૧૨} ગ્રીષ્મ દિવસની પેઠે તેનામાં દોષા[ન]ો ક્ષય હતો.^{૧૩} મેઘ સમયની પેઠે તેનામાં રજઃપ્રસર થતો ન હતો.^{૧૪} વરુણની સમાન તે જલમાં વાસ કરતો હતો.^{૧૫} વિષ્ણુની પેઠે તેણે નરકભયનું નિવા-રણ કર્યું હતું.^{૧૬} રજનીના આરંભની પેઠે તેના તારા સંધ્યા [જેવા] પિંગલ હતા.^{૧૭} અમાત-

૧. જઠા છરી હતી પણ તેમાંના કેટલોક વચલો બાહ્ય શિખા તરીકે બાંધેલાં હતાં. અર્જુન બપોરે ખાંડેલ વન બાળવા ગયો ત્યારે અગ્નિ પોને વિપ્રનો વેશ લઈને છાનોમાનો તેની પછવાડે સાદાપથ કરવાને ગયો હતો. એ વાત બારતના આદિપર્વમાં છે. ૨. ધર્મોપદેશ વિન્ન-કેટલી વાર ધર્મબોધ કર્યો તે (ગામકાની સંખ્યા ઉપરથી) સૂચવનાર કટક-કટુ. અક્ષ-વક્ષય=અક્ષ-કેટ્રાક્ષ-નું વલય-વેદરખો. ૩. હાથિક, વાંચિક અને માનસિક સાધ. ૪. મુનિલોક અગ્નિ સમીપ તપશ્વરો કરે માટે પૂમ શરીરમાં નય. ૫. નીવાર=જેની વિના કોઢેલી ટાંગર. ૬. અર્થાત્ દર્બ વિગેરે ખાવાની છંદાથી. ૭. મેખલા=રંગનો કંદોરો; પર્યંતનો મધ્ય ભાગ. ૮. સોમ-તે નામની લતાનો રસ; ચંદ્ર. ૯. ભર્વ સુખે તપ કરવાથી કુમાર એ કિરણનું પાન કરતો હતો, અને કમલનો સમુદ્ધ સૂર્યકિરણથી જ ખીલે છે. ૧૦. જઠા=ગરુડા ઉપરના વાળ; અને વૃક્ષનાં મૂળ. ૧૧. કૃપાનુગત=કૃપા-દયા-ને અનુગત=કૃપાળુ; અને કૃપ નામનો અશ્વત્થા-માનો આસાર્ય તેને વિ. ૧૨. ચિત્રમૃગની કૃત્તિકા-ચર્મ, તેના રહેલ-સંબંધથી, તે બાંધ્યાથી મુનિ-કુમાર શોભતો હતો; અને ચિત્ર=ચિત્રા, મૃગ (ચિરા), કૃત્તિકા અને આરવેલા એ નામનાં નક્ષત્રો આકાશમાં છે. ૧૩. દોષ=અવર્ણન; દોષા=રાત્રિ. ૧૪. રજઃ=રજેગુણ, અને મૃગ. ૧૫. અર્થાત્ તપશ્વરો માટે. ૧૬. નરક=નરક લોક; અને નરકાસુર જેને વિષ્ણુએ માર્યો હતો. ૧૭. આગ્રહાદાયકનું લક્ષણ છે. તારા=રેખા; અને આકાશના તારા, જે સંધ્યાકાળને લીધે પિંગલ-પિંગલ-દાય.

કાળનાં સમાન તા બાલાતપ [જેવો] કપિલ હતો.^૧ સર્વરથની પેઠે તેણું અક્ષયક નિયમમાં હતું.^૨ શુદ્ધિમાન રાજની પ્રમાણે તેણે ગૃહ મંત્ર-સાધનથી વિગ્રહનો ક્ષય કર્યો હતો.^૩ સમુદ્રની પેઠે તેને વિદરાવ શંખમંડલ [અને] આવર્ત ગતિ [માં] હતો.^૪ ભગીરથની પેઠે તેણે ગંગાવતારનું દર્શન કર્યું હતું.^૫ ભગવતની સમાન તે વારંવાર પુષ્કરવનમાં વાસ કરતો હતો.^૬ વનચર છતાં પણ તેણે મહાસયમાં પ્રવેશ કીધો હતો.^૭ અસંયત છતાં પણ તે મોક્ષની ઇચ્છા રાખતો હતો.^૮ સામનો પ્રયોગ કરવા છતાં પણ તે સર્વદા દંડ મદણ કરતો હતો.^૯ નિઘ્રાવશ દોષ સારે પણ તે પ્રયુક્ત રહેતો.^{૧૦} અને તેનાં બંને નેત્ર છતાં તેણે વામ લોચનનો પરિભ્રમ કીધેલો હતો.^{૧૧}

સત્યજ છે કે સત્પુરુષોનાં અંતઃકરણ ધણું કરીને ચંદ્રા અકારણ ગિર થઈ પડે છે અને અતિકરુણાદં દોષ છે; કેમકે ત્યારે એ મુનિન્દુમારે મને એવી વ્યવસ્થામાં જોયો ત્યારે એને દયા આવી, અને પોતાની પામે ઉલેસા એક કપિ-કુમારને એણે કહ્યું કે:-આ પોપટના બચ્ચા-ને પાંખો તો હજી આવી નથી એટલામાં એ કાણ જાણે કેમે આ ટક્કની દોષ ઉપરથી પડી ગયું છે; અથવા તો બાજના મુખમાંથી નીચે પડી ગયું હશે. કેમ જો અતિ ઉચ્ચ સ્થલેથી પડવાથી એનામાં હવે થોડોજ જીવ રહેલો છે. નેત્ર માંથીને એ વારંવાર અતિસ્ફુટ હાકે છે. ધટી ધટી મ્હોં ઉપર લથટે છે. વારે વારે પોતાની ચાંચને ઉઘાટે છે, અને એની ટોકને આધાર આપવાની (પણ) એનામાં શક્તિ નથી. માટે ચાક, એનામાં હજી પ્રાણ છે એટલામાં, એને ઉચ્છેદી લઇને પાણીની પામે મુક. એમ કરીને તે મુનિ-કુમાર પાસે મને સરોવરની તીરે લેવરાવ્યો. પછી જલ પાસે જઈ, એક કોરે પોતાનો દંડ તથા કમંડલ મુકી, પોતે મને ઉચ્છેદી લાવ્યો, અને મ્હોં (અથવા પાનાદિ શરીર-ક્રિયા સંગ્રંથી) સર્વ પ્રયત્ન છોડી દીધો હતો તોપણ મ્હાંકે મ્હોં ઉઠ્યું કરી. પોતાની આંગળીથી એણે મને કેટલાંક પાણીનાં ટીપાં પાયાં; પાણીની છાંજથી મને ન્હવરાવ્યો, અને ત્યારે મ્હાશમાં નવો પ્રાણ આવ્યો ત્યારે, તીર પાસે ઉગેલા કમલ-પત્રની, જલથી શીતલ થયેલી જાયામાં મને મુકી, એણે યથાથોગ જ્ઞાન-વિધિ કરી. જ્ઞાનને અંતે, અનેક પ્રાણાયામ કરીને પવિત્ર થઈ, અધ-મર્ણુનો^{૧૨} જપ કરી, ઉઠ્યું મુખ કરી,

૧. બાલાતપ-પ્રસાદપૂર્વક અને બાલપૂર્વક-પ્રકાશ. તેહરે કપિલ-ગિરજાપેટ-પ્રમલપદમ. ૨. અક્ષ-અક્ષન્દ્રિવેનો સમૂહ; અક્ષ-રથની ધરી, અને અક્ષ=પેડું. ૩. મંત્રસાધન=દેવની હાપાસનામાં મંત્ર સાધવા; અને મંત્ર-સાધકાર્યની ગોડકા, સાધન-સૈન્ય. વિગ્રહ=શરીર; મુદ્. ૪. હુમારને શંખમંડલ-ઢાઢાટ અને શ્રવણ વચ્ચેના બાજ-માં, આવર્ત-જપપ્રમર-ગેવો, ચર્ત=આટા-જેવો બાજ હતો. એ તપસ્વિ-વદાણુ ગણાય છે. સમુદ્રના ચર્ત-અગાધ મદેશ-માં મંખમંડલ અને આવર્ત-જપપ્રમર હોય. ૫. ગંગાવતાર=તે નામનું તીર્થ અને ગંગા નદીનું ઉત્તરું. ૬. પુષ્કરવન=પુષ્કર નામે તીર્થ અને વન-અગ્રણ; (જમર સાથે લેનાં) કમલસમૂહ. ૭. વિદેધાવંકર. મહાલય=મહેલ; અને પ્રથમાં લય. ૮. અસંયત=અધનસંદન; અને અ-વિચ્છ-તેમાં લીન થયેલો. મોક્ષ=બંધનમાંથી છૂટકું; અને મુક્તિ. ૯. સામ=મૈત્રી; (પ્રામ, દાન, દંડ અને લેહ) એમાંનો પહેલો શુભ;) દંડ-મીઝે શુભ. વિરોધ ગમાવનાં સમ=સામવેદનાં ચાન; અને દંડ=કાકડી. ૧૦. પ્રયુક્ત=જાણે; અને આત્મવશપ બહુતો. ૧૧. વામ લોચન-ડાબી આંખ અને કુણ્ડિ. ૧૨. અધ-પાપ-એ નાશ કરનાર મન્ત્ર. સંધ્યાવંદન કરનાર સર્વ ગ્રાહ્યોને એ આપોત્તિદા વિગ) કમંડલ ૧૨

મસિની-પત્રપુટવંદે, તુરત સુંદેશાં રક્ત કમલના, અર્થ દેવતાને અર્ધ આપાને એ ઉભો થયો; પછી ધાયેમું સ્વેન વદન્ત પોરેવાથી, ગંદિકાધુક્ત મંધ્યાતપ જેવો ગોબનો એ કુમાર પોતાની હાથેથી પટે જટાને ખંખેરીને સ્વચ્છ કરી, કમંડલમાં કમલના રેસાથી સુગન્ધિ નથા પવિત્ર સંદોજલ ભરી, અને લદને તથોવન તરફ ધીગે ધીરે (પાછો) ગયો; અને નરન જ્ઞાન કર્યાથી બીની રહેણી જટાઓવાળા ઋષિ-કુમારનું આશુ ટેણું (પાણી) તેની પાછાડેન આપ્યું.

એ સંસારથી અને બહુ દુર ગયા ન હતા એટલામાં તો મ્હે એક અતિ રમણીય, અને ખીન્ને જાણે અલ્પ-લોક હોય એવો આશ્રમ જોયો. અન્યેક નિશામાં ખીચોખીચ ઉગેલાં વૃક્ષનાં વનથી તે દંકાઈ ગયેલો હતો. એ અરણ્યોમાં સર્વદા કુસુમ તથા કળ પટેલાંજ રહેતાં હતાં; તાલ, નિલક, તમાલ, દિતાલ અને બકુલ વૃક્ષો તો ત્યાં પુષ્કળ હતાં; નાગિયેરિયોના જળામાં એલાયચીના છોડ વીંટળાયલા હતા; લોધ્ર, લવલી, અને લવગનાં પત્રવ ત્યાં હાસ્યાં કરતાં હતાં; આશ્ર-વૃક્ષની (માંજરો) ની ધૂળ ઉંચે ઉડતી હતી; ભ્રમર-કુળના ગળગળાટથી સુગંધી આંખાઓ ઝળપી રહ્યા હતા; મદમત ઠાકિલ-કુલના કલાપનો ત્યાં ઠોસાદસ થઈ રહ્યો હતો; પ્રકુલ દેવડાની રજના દગથી તે અરણ્યો પીળાં દેખાતાં હતાં; સોપારીની લતા રૂપી દિંડોળા ઉપર વનદેવતાઓ હાંચી હતી; અને ત્યાં ખરના તારાગળ જેવો અધર્મ-વિનાશ-મચક, પવનથી હાલેલો, તથા અતિ ધવલ કુસુમ-સમૃદ્ધ તારંવાર પડતો હતો. અહિં થયા વિના દોડના સંકટો કૃષ્ણમૃગોથી વિચિત્ર દેખાતી, પ્રદુષ્ટ કમસિનીઓથી રાતી, માદીચ નામના માયા-મૃગે કરોડાં મ્હોડી લનાઓનાં પત્રવાળી, અને રામની ધનુષ્કોટિના પ્રદારથી ઉખરી ગયેલાં મૃગને લીધે પટેલાં વિવરવડે વિવર થયેલાં તળવાળી, દંડકા અર-ણ્યની ભૂમિયો તે આશ્રમના આન્ત લાગને શોભાવતી હતી. સમિધ, દર્ભ, પુષ્પ અને ખુત્તિકા લઈ સર્વ દિશાઓમાંથી આવના, તથા મ્હોડે સ્વરે પાક શોખતા શિખોની આગળ ચાલતા સુનિયો તેની પટોશમાં દેખાતા હતા. જલ-કલસ ભરનાં થતા ધ્વનિને ત્યાંનાં મયૂર-મંડલ ઉંચી ડોંદે સાંભળતાં હતાં. અહર્નિશ અપાની ઘીની આદુતિથી સંતુષ્ટ થયેલા અગ્નિ-દેવોએ, સર્વ સુનિ-જનોને શરીર સ્વર્ગલોકમાં લઈ જવાની હચ્છાથી, ઉંચે જતી ધૂમ-લેખાના આકારમાં, જાણે સ્વર્ગ-આગે જવા સાથે ત્યાં નીસરજિયેને પૂલ બાંધેલા હોય એમ દેખાતું હતું !! તેની સમીપ ચોતરફ આવી રહેલાં સંસારની મહિનતા જાણે તપસ્વીઓના

૧. અહિં પુષ્પ-સમૃદ્ધ પડતો તેને તારાગળના ખરવા સાથે સરખાવવાનું પ્રયોગન એવું છે કે તે બંને ઘોળા હોય છે, અધર્મ-વિનાશ-મચક હોય છે તથા પવનથી અલિત થઇને પડે છે. છાદોગ્ય શ્રુતિમાં એમ કહેલું છે કે જ્યાંસુધી માણિયાના પુષ્પનો ફાલ થાય ત્યાંસુધી તેઓ ચંદ્રલોકમાં રહે છે અને પછી વાયુથી અલિત થઇને મર્ત્યલોકમાં પડે છે. (ક્ષોણે પુણ્યે મર્ત્યલોકં વિશન્તિ) તારા-ઓને સતપુણ્યો તરીકે માનવામાં આવે છે, અને તેઓ જ્યારે અરે છે ત્યારે કાઠ મ્હોડા પુષ્પ પડે તો એમ ધમ્મીવાર લોકો કહે છે. માટે તારાઓનું ખરવું અધર્મ—ધર્મ જેમનો ફાલ થઈ ગયો છે એવા પુષ્પોનો વિનાશ—મર્ત્યલોકમાં પડવું—સૂચવે છે. એવી રીતે ઉપરનાં ત્રણે વિશેષણ ઉપમાના સાથે લેવાં. ઉપમેય સાથે લેતાં અધર્મ-વિનાશ=પાપનો ફાલ, એ અર્થ લેવા, કેમકે પુષ્પવૃદ્ધિ સર્વદા તેજ સૂચવે છે. ૨. મારીચ-જાડકાનો પુત્ર, જેણે માયાથી મૃગનું રૂપ ધારણ કર્યું હતું.

સમ્પર્કથી જતી રહી હતી; તેમના તરંગની પરંપરામાં સર્વ-પ્રતિબિમ્બની પંક્તિ પડેલી હતી તેથી, મુનિના દર્શન સાર આવેલું જાણે સપ્તર્ષિ-મંડલ જ્ઞાન કરતું હોય એમ લાગતું હતું; અને તેમાંનાં અતિ પ્રધુલ કુસુદવન નિશા સમયે, જાણે ઋષિ-જનોની સેવા કરવાને નીચે ઉતરેલા અદ્વૈત હોય એમ દેખાતાં હતાં. વનવ્રતાઓ તેને, પવનથી નમતી પોતાની શિખા-ઓવટે જાણે પ્રણામ કરતી હતી ! અદર્શિય પુષ્પ-પાતવડે સર્વ વૃક્ષો તેની જાણે પૂજા કરતાં હતાં ! પશ્ચવ-રૂપી અજલી રચીને શાખાઓ તેની જાણે સેવા કરતી હતી ! ત્યાં મુનિ-શ્રદ્ધાનાં આંગણમાં સ્વામાક ધન્ય સુકાવાને સાર પાથરેલું હતું. આમળી, લવલી, બોઝી, કેળ, નાનાં મ્હોટાં પનસ, આંખા, અને તાલ—એ વૃક્ષોનાં ફળ ત્યાં ભેગાં કરી રાખેલાં હતાં. બાળકો મ્હોટે સાદે પાક લણતા હતા. શુક્ર-કુળો, વારંવાર સાંભળ્યામાં આવેલા ‘વપદ્કાર’ શબ્દ બોલ બોલ કરતાં હતાં.^૧ અસંખ્ય સારિકાઓ વેદનો ઘેલ કરી રહી હતી. અરણ્યના કુકડા વૈવદેવમાં આપેલું બલિદાન ખાતા હતા. પાસેની વાવમાં રહેતાં કમ્બલસનાં બચ્ચાં નીવારના બલિદાનનો આહાર કરતાં હતાં. મુનિ-જાલકોને દરિયાઓ ગિદ્વા-પશ્ચવથી સ્પર્શ કરતી હતી. દવનમાં અર્ધા બજેલાં કુશ, શમિધ અને પુષ્પ ચડ્યાનાં હતાં. પથ્થરથી ભાગેલાં નાળીએરના પાળીથી ત્યાંનાં શિશુનન્દ ભીનાં થયેલાં હતાં. ચોડાજ વખત ઉપર વટાયલાં વડકલના રસથી ભૂતલ લાલ થયું હતું. રક્તચ્છદનથી ચિત્રેલા સૂર્યમંડલ ઉપર ત્યાં કપ્પરેર પુષ્પ ચટાવેલાં હતાં. અહીં તહીં પાથરેલી ભસ્મભેખાવડે મુનિયોની ભાજનશાળાઓને આડ બાધેલી હતી. હળી ગમેલા વાનરો, ત્યાંના વૃક્ષ અને અંધ તપસ્વીઓની લાકડીઓ પોતાને હાથે ઝાલીને, તેમને પ્હાર લઈ જતા તથા અંદર પ્રવેશ કરાવતા હતા ! ! હાથીનાં બચ્ચાં અર્ધ ચાળા પછી ખડી ગમેલા, સરસ્વતીની ભુજ-સતામાંથી નીકળી ગમેલા શખ-વલય જેના, શૃંગાશના કડકાઓથી તે આશ્રમ ચિત્ર વિચિત્ર લાગતો હતો. ઋષિ જનોને સાઠ દરિયા પોતાના શુંગ્રાથી વિવિધ કંદમૂળ ખોદતાં હતાં ! વૃક્ષોના કપારાને વનગળે, જલથી ભરેલા પોતાના શુંગ્રાથી પૂરતા હતા ! ઋષિ-કુમાર વન-વરાહના દંતની વચમાં વચમાં ભરાઈ રહેલાં કમળ-કંદને ખેંચી કાઢતા હતા ! પરિચિત મયૂરો પોતાની પાંખોવડે પવન નાંખીને મુનિયોના હોમાગ્રિને સળગાવતા હતા ! અમૃત-ચર્ચની^૨ મનોહર શુગંધ ત્યાં વ્યાપેલી હતી. અર્ધ પકવ પુરાણશના^૩ પવિત્ર પત્તિમલથી તે આશ્રમ મુનિન્દ્રિય થયો હતો. અગ્નિમાં અવિચ્છિન્ન ધૃત-ધારાની આહુતિ અપાતી હતી તેના સણસણાદને શબ્દ (ચારે પાસે) નીકળી રહ્યા હતા. અતિથિ-વગેની ત્યાં સેવા કરાતી હતી. પિતૃ-દેવતા-

૧. કુમારસભવ, સર્ગ ૬, શ્લોક. ૪૬ માં કાલિદાસે પણ સપ્તર્ષિ-મંડલને સ્વિ પ્રતિબિમ્બ સાથે સરખાવ્યું છે:—

ગગનાદ્રવતીર્ણા સા ચયાવૃદ્ધપુરાસરા ।

તોયાન્તર્માસ્કરાલીવ રંજે મુનિપરમ્પરા ॥

૨. વપદ્કારવેદને બલિદાન અથવા દોષ આપની વખતે ‘સ્નાહા’ વિગેરે શબ્દ કહે છે તે. બુદ્ધો મુ. ૨. બા. ૫. ૧૮૧—

નિત્યાકર્ણનયા શુકેન ચ પદં સાસ્મામિદં ગીયતે ।

૩. બલિદાન સાર કડાજ મામાં આપતા ચોખા નિગ ૪. ચોડા જાતું બલિદાન;

ઓતી પૂજન થતી હતી. હરિ દર અને પિતામહનું અર્ચન થતું હતું. આદ્ય-કર્મનો ઉપદેશ થતો હતો. યજ્ઞ-વિદ્યાનું વ્યાખ્યાન આપતું હતું. ધર્મ-શાસ્ત્રનું આલોચન થતું હતું. વિવિધ પુસ્તકોનો પાઠ આપતો હતો. સર્વ શાસ્ત્રાર્થનો વિચાર થતો હતો. પર્ણકુટિયો (આધવા) નો આરંભ થતો હતો. આંગણું લીંપાતાં હતાં, ને મુનિ-ગૃહો અંદરથી સ્વચ્છ કરવામાં આવતાં હતાં. વળી સાં ધ્યાન થતું હતું, મંત્ર ગાતા હતા, યોગનો અભ્યાસ આપતો હતો, વન-દેવતાઓને બલિદાનનું અર્પણ થતું હતું, મુલ-મેષજા બંધાતી હતી, વસ્ત્રકો ધોવાતાં હતાં, સમિધનો સંગ્રહ થતો હતો, કૃષ્ણ-મૃગ-ચર્મ સ્વચ્છ કરવામાં આવતાં હતાં, ગવેધુકી^૧ દોવાતી હતી, કમલ-બીજ સુકવાતાં હતાં, અક્ષ-માત્રા ગુંથાતી હતી, વેત્ર-દંડ^૨ સુકાતા હતા, પરિવારકોને સરકાર અપાતો હતો, અને કર્મક્રમમાં જલ ભગતુ હતું. વળી કળિ-કાળે તેને કદી ભેયો ન હતો, અસલને તેનો પરિચય ન હતો, અને કામદેવે તેને પૂરું સાંભળ્યો (પણ) ન હતો. અલ્પાની પેઠે તેનું ત્રણ ભુવન વળ કરતાં હતાં. ત્રિપ્લુતી સમાન તેણે વરાહ અને નરસિંહ રૂપ પ્રકટ કર્યા હતાં.^૩ સાંખ્યની પેઠે તેમાં કપિલ [૧] હું અધિષ્ઠાન હતું.^૪ મથુરાના ઉપવનની પેઠે ત્યાં બળે દરીને મદ્યમ ધેનુક [૧] નો નાશ થયો હતો.^૫ ઉદયનની પેઠે તે વસકુલને આનંદ આપતો હતો.^૬ કિપુરુપ-ગાન્ધ્યની સમાન ત્યાં મુનિગનો જલકલશ લઈને દુમ ઉપર રહેતા હતા.^૭ ગ્રીષ્મ ઋતુના અંતની પેઠે ત્યાં જલ-પ્રપાત પાસેજ હતો.^૮ વૃષાકાળની પેઠે ત્યાં વન-ગહન મધ્યે હરિ સુખે સતેજા હતા.^૯ હનુમાનની સમાન તેણે શિલાઓના કડકાના પ્રહાર કરીકરીને અક્ષના અસ્થિ-સંચયનો ચૂરા કરી નાખ્યો હતો.^{૧૦} આંધ્ર વન બાળવાને તત્પર થયેલા અર્જુનની પ્રમાણે ત્યાં અગ્નિકાર્ય-નો આરંભ થયો હતો.^{૧૧} સુરભિ વિલેપન છતાં ત્યાં સર્વદા ધૂમંતી ગંધ નીસારતી હતી.^{૧૨} માતંગ-કુલનો વાસ છતાં તે આશ્રમ પવિત્ર હતો.^{૧૩} ચૈકટો ધૂમકેતુ ત્યાં દેખાતા હતા તથાપિ ઉપદ્રવ કંઈજ ન હતો.^{૧૪} અને દિગ્વપતિનું આણું મંદલ ત્યાં છતાં પાસેના વૃક્ષોની ઝાડીમાં સર્વદા અંધકારજ રહેતો.^{૧૫}

૧. એક જાતનું ધાન્ય. ૨. વેત્ર=નેતર. ૩. વરાહ, નર, સિંહ, અને રૂપ-મૃગ-એ સર્વ આ આશ્રમમાં હતાં; અને વિપ્લુએ વરાહ રૂપ તથા નરસિંહ રૂપ પ્રાપ્ત કર્યા હતાં. ૪. વેદાન્ત, ન્યાય, અને સાંખ્ય એવાં ત્રણ આપણાં શાસ્ત્ર છે, તેમાં સાંખ્યનો અધિષ્ઠાતા-સ્થાપનાર-કપિલ કહે-વાય છે. આદિ કપિલા=કાશી ગાય, તેનો વાસ. ૫. ઉપવન=અર્ણવ. બળ=વૈષાખ; અને બળશામ. ધેનુક=ગેડી; ધેનુક=બળશામિ મારેલા એક રાક્ષસનું નામ. ૬. ઉદયન, વસુ નામની એક કાવિય જાતિનો રાજા હતો. માટે તે તેમને આનંદ આપેતો; આ આશ્રમ વસુ-કુલ-ગાહરડાં-ને ગમતો. ૭. કિપુરુપ=સ્વયંદેવોની એક ભત્તિ; ત્યાંના નુપનિનું નામ દુમ હતું; આશ્રમમાં દુમ=વૃક્ષ. ૮. જલ-પ્રપાત=જલ અને પ્રપાત-ખડક=આશ્રમમાં હતાં; જલ-પ્રપાત=જળનું આપઘાતોથી પડતું. ૯. વન-મદન=ગાહ અર્ણવ; અર્ણવ જગ. હરિ=મદ, વિષ્ણુ. ૧૦. તેનું ને આશ્રમ-અર્ણવ આશ્રમવા અભિનય. અક્ષ-નો નામનાં વસંત-ના અસ્થિ-ગોષ્ઠા; અને અક્ષ-સામનો પુત્ર-તેનાં હાથમાં. ૧૧. અગ્નિ-કાર્ય=હોમાદિ; અગ્નિથી થતું કાર્ય-બાળકું તે. ૧૨. વિરોધાવંશર સુરભિ વિલેપવાસિત; (વિરોધ શમાવર્તા) સુરભિ-આયના છાજીથી લિપેલો. ૧૩. માતંગ=આંડાલ ભત્તિ; હાથી. ૧૪. ધૂમ-કેતુ=પૂંડરિકો હાથે જે અશુભ સ્વપ્ન મળ્યાય છે; કેનું-વન-જેનો ધૂમ. ૧૫. દિગ્વપતિ=અંધ; એક પ્રાકાશ, મદન-જગમ, સમૂહ.

વળી ભલિનતા, માત્ર યજ્ઞ-ધૂમમાંજ હતી, (‘મનુષ્યનાં’) ચરિતમાં ન હતી.^૧ સુખ-રાગ-પોષણમાંજ હતો; શ્રમમાં નહિ.^૨ તીક્ષ્ણતા દલાઈમાંજ હતી, સ્વભાવમાં નહિ. ધ્યેયસંતા કદલી-પત્રમાંજ હતી, મનમાં નહિ. ચક્ષુ-રાગ કોકિલોમાંજ હતો, પર-સ્ત્રીમાં નહિ.^૩ કંઠ-મહા-કંઠમંડલમાંજ હતો, રતિ-વિવાસમાં નહિ.^૪ મેખલા-બંધ મતમાંજ હતો, ધૃત્ય-કલહમાં નહિ.^૫ હોમની ગાયેનાંજ સ્તનને સ્પર્શ થતો હતો, સ્ત્રિયેનાં નહિ. પક્ષપાત કુકડાઓનોજ થતો હતો, વિદ્યા-વિવાદમાં નહિ.^૬ બ્રાન્તિ અગ્નિ-અદક્ષિણા કર-વામાંજ હતી, શાસ્ત્રાર્થમાં નહિ.^૭ વયુ-સંકીર્તન દિવ્ય કથાઓમાંજ થતું હતું, ધન-તૃષ્ણામાં નહિ.^૮ ગણુના રાક્ષસી માળાનીજ થતી હતી, શરીરની નહિ.^૯ મુનિબાસનો નાશ યજ્ઞ-તિલાથીજ થતો હતો, મૃત્યુથી નહિ.^{૧૦} રામાનુરાગ રામાયણુવડેજ મતો હતો, યૌવનવડે નહિ.^{૧૧} અને સુખ ઉપર ભંગ-વિકાર વૃદ્ધાવસ્થામાંજ થતા હતા, ધનાભિમાનથી નહિ.^{૧૨} તેમજ શકુનિ-વધ તો મહાભારતમાંજ હતો.^{૧૩} વાયુ-પ્રલાપ (વાયુ) પુરાણમાંજ હતો.^{૧૪} દ્વિજ-પતન વૃદ્ધાવસ્થામાંજ થતું હતું.^{૧૫} જાણ ઉપવનનાં મંદન વૃક્ષોમાંજ હતું.^{૧૬} ભૂતિ અશિદેવોમાંજ હતી.^{૧૭} ગીત-શ્રવણનું વ્યસન મૃગોમાંજ હતું. નૃત્ય-પક્ષપાત મધ્યરોનોજ હતો.^{૧૮} ભોગ સર્પનેજ હતો.^{૧૯} શ્રીફલનો પ્રેમ વાનરોનેજ હતો.^{૨૦} અને અધોગતિ માત્ર વૃક્ષનાં મૂળોનીજ હતી.^{૨૧}

એ પ્રકારના આ આશ્રમના મધ્યભાગને શોભાવતું એક રક્ત અશોક વૃક્ષ હતું. તેને અક્ષકાક જેવાં રાનાં પદ્મ હતાં. મુનિજનોએ તેની શાખાઓ ઉપર કુંબુચમ અને જલપાત્ર લટકાવ્યાં હતાં. ઋષિ-કુમારિકાઓએ હરિદાના ચૂર્ણથી તેના મૂસ ભાગ ઉપર અનેક પ્લેચા પાચા હતા. હરિણનાં બચ્ચાં તેની આસપાસ ક્યારાનું જલ પીતાં હતાં. મુનિકુમારોએ તેને દર્બ, વસ્ત્ર અને હાર બાંધ્યા હતા. ગાયના લીલા છાણથી તેની આંખુ-

૧. ભલિનતા=કળાશ; પાપાદિ દોષ. (અલંકાર નિયમ-અલેપ વા પરિસ્પર્શ્યા). ૨. સુખ-રાગ=સુખમાં રાગ-રત્નરા; સુખ ઉપર લાલારા. ૩. ચક્ષુરાગ=નેત્રમાં રત્નાસ; નેત્રાર્ધક પ્રેમ. ૪. કંઠમહા-કંઠમંડલને નાજથેથી પકડતું તે; આર્શિંગન. ૫. મેખલાબંધ=અક્ષયર્થમાં નૌણબંધન થાય છે તે; અને રતિકલદસમયે સ્ત્રીઓ પતિને (કવિઓના કહેવા પ્રમાણે) કંટના કંઠોરાથી બાંધે છે તે. એવોજ વિચાર, પણ કલકી નીતિ વાસવદત્તામાં પૃષ્ઠ ૧૨૮ મે છે:—રસનાયંધો રતિકલદેહુ ૬. પક્ષપાતનમાંખોથી પડતું-કંટડું; વાડી પ્રતિવાદીમાંથી એક તરફજ લક્ષણ રાખતું તે. ૭. બ્રાન્તિ=ફરેડું, ભમરું; અને શ્રમણ (હોય કંઠ ને સમજતું કંઠ તે.) ૮. વયુ=દેવગણુનો બેઠ; ‘દ્યૈય. સંકીર્તન=કીર્તન-વખાણ કરનાં; ગણુની કરવી. ૯. ગણુના=જપ સમયે મળવાની ગણુની કરતી તે; દરકાર. ૧૦. મુનિબાવ=મુનિયોના વાળનો નાશ, હોમની દીક્ષા આપતી વખતેજ થતો હતો; પણ મુનિના બાજ-બાકકો-નો નાશ મૃત્યુથી થતો નહિ. ૧૧. રામાનુરાગ=રામ ઉપર પ્રીતિ, અને રામા-સ્ત્રી-ઉપર પ્રેમ. ૧૨. ભંગવિકાર=રોચસી; સુખની અપમાનકારક ચેષ્ટા. ૧૩. શકુનિ=પાંડવોનો માયો; પક્ષિયો. અર્થાત્ ત્યાં પક્ષિયોનો વધ ન હતો એમ આપણ પણ સમજીએ. ૧૪. વાયુ-પ્રલાપ=વાયુ દેવનો પ્રલાપ; વાયુ-વડે થતો પ્રલાપ-અનર્થ-વચન. ૧૫. દ્વિજ=દ્વિત; બ્રાહ્મણ. ૧૬. નરચ=ગીનકના; ચૂર્ણતા. ૧૭. ભૂતિ=શાખ, ભસ્મ; સંપત્તિ-જે આ આશ્રમમાં ન હતી. ૧૮. નૃત્ય વિ=નૃત્યકાળે યજ્ઞ-પીઠાં-નું પડતું-પથરાતું; નૃત્યમાં પક્ષપાત-આત્મજિ. ૧૯. ભોગ=ફેણ; સ્ત્રી-સુખાદિ. ૨૦. શ્રીફલ=શીવ; તક્ષમીનું ફળ. ૨૧. અધોગતિ=અધો નીચર જવું; નરમાં પડતું-ભાગી-કેટલ તરખાં જતું નહિ.

ખાણું બ્રુતળ લીધેલું હતું. તેજ ક્ષણે સાં ફૂલનું બલિદાન આપેલું હતું તેથી તે રમણીય લાગતું હતું. અને તેનું કદ ઘણું મોટું નહિ છતાં મંડાકારને લીધે તેનો અવકાશ વિસ્તીર્ણ લાગતો હતો. એ અશોક વૃક્ષની નીચે છાયામાં મ્હેં ભગવાન બળાવિ મુનિને બેઠેલા જોયા. ભુવન જેમ સમુદ્રોથી, દેભાચર જેમ કુલ-પર્વતોથી,^૧ ક્ષુપ વન-વન્દિયોથી, પ્રલય-દિવસ જેમ સૂર્યદેવતાઓથી,^૨ અને કાલ કલ્પોથી,^૩ તેમ એ મુનિ અતિ તપસ્વી મહાપિયોથી પરિવૃત્ત હતા. ભયાનક સાપથી બળે બંદીની હોય તેમ દેહ કંપાવતી, પ્રેમમાં લપટાઈ ગઈ હોય તેમ કેશનું ઝડલું કરતી, કેધાવમાન ઘઈ હોય તેમ ભૂલંગ કરતી, મઘપાન કીધું હોય તેમ ગમનમાં રખસન કરતી, બળે અલંકાર પેહેવાં હોય તેમ તલકાને^૪ પ્રકટ કરતી, અને મન ઝડલું કીધું હોય તેમ ભસ્મ-ધવલ^૫ દેખાતી વૃદ્ધાવસ્થાએ એમનું શરીર ધાળું કરી નાંખ્યું હતું. લાંબી તથા પગિયાંને લીધે સ્વેત ધંધેલી જે જટાઓ એમને શોભાવતી હતી તેઓ, તપવડે સર્વ મુનિજનને છતાં પ્રાપ્ત કરેલી બળે ધર્મ-પતાકાઓ હોય, સ્વર્ગલોકમાં જયા સાફ મેળવેલી બળે પુણ્ય-રત્નજ્યો હોય, અને અતિ દૂર ફેલાયેલા તપ રૂપી વૃક્ષને ઉગેલી બળે કુકુમ્ભ-મંજરીઓ હોય એવી દેખાતી હતી. એમના લગ્નાટમાં ભરમનું ત્રિષુક રચેલું હતું તેથી એ બળે ગંગાના વાંકા વહેતા ત્રણ પ્રવાહવાળું દિમાચત્રનું શિલાતલ હોય એવું લાગતું હતું. ઉંધી રાખેલી ચન્દ્રકલા જેવી તથા કરોચલી પડવાથી શિથિલ થયેલી બે ભમરો-વડે એમની દષ્ટિ ફેંધાયેલી હતી. નિરંતર ચાલતા મંત્રાભ્યાસને લીધે ઉધાડા રહેતા અધર-પુટમાંથી નીકળતા અતિ સ્વેત, સલના પ્રસાદ જેવા, સ્વચ્છ ઇન્દ્રિય-વૃત્તિયો જેવા તથા કરુણારસના પ્રવાહ જેવા દંત-કિરણોથી પોતાના પુરોભાગને એ ધવલ રૂપ આપતા હતા; અને તેથીજ, નિર્મલ ગંગા-પ્રવાહનું વમન કરતા જલનું મુનિ જેવા એ દેખાતા હતા.^૬ નિરંતર સોમ-પાન કરવાથી મુગંધી થયેલા નિશ્વાસવડે આકર્ષાયેલા, શ્રુતિમાન શાપાક્ષર જેવા, સર્વદા મુખની પાસેજ ભમતા ભમરો એમનાથી જરા પણ વિબુટા પડતા ન હતા. અતિશય કૃશતાને લીધે એમના ગાંઠમાં ઉંડા ઉંડા ખાડા પડી ગયા હતા; એમનાં જડબાં તથા નાક અતિ ઉંચાં તરી આવ્યાં હતાં; યોગ જરા વિકરાલ લાગતા હતા; નયનની પાંપણોમાં વાજ ઘોડાજ રહેલા હતા; શ્રવણ-વિવર દીર્ઘ રોમથી દેકાઈ ગયાં હતાં; અને દાદી નાલિ મુઠ્ઠી વધેલી હતી. અતિ અપલ ઇન્દ્રિયોરૂપી અશ્વોનું અન્તરમાં સંયમન કરવાની રત્નજ્યો હોય તેવી લાંબી લાંબી કંઠનાડિયોથી એમની ગ્રીવા નિરંતર ભરાઈ ગઈ હતી. એમનું અંગ, જેમાં અરિય-મંજર ઉંચું તરી આવેલું તથા વિરલ વિરલ હતું, અને રૂઢંધ ઉપરથી સ્વેત યતોપવીત લટકતું હતું તે, પવનથી ઉત્પન્ન થયેલા નાના નાના તરંગવાળા તથા

૧. જ્યોત્સના પૃષ્ઠ ૨ દી. ૪. ૨. પ્રલયને દિવસે ખાર સૂર્ય દેખાશે એવી આપણામાં કથા છે.
૩. કલ્પ-અઘાનો એક દિવસ. આપણાં ૪,૩૨,૦૦૦,૦૦૦ વર્ષ થાય ત્યારે બ્રહ્માને એક દિવસ થાય અને પુરુષોને નારા થાય. ૪. તિલક-કીલું; ખીન્ન અર્થ સાદે જ્યોત્સના પૃ. ૨૦. દી. ૫. ૫. ભરમધવલ = ભસ્મ જેવી અને ભસ્મથી ધાળા. ૬. ભગીરથ જ્યારે ગંગાને આકાશમાંથી લાવ્યા ત્યારે ત્યાંથી ઉતરતાં ઉતરતાં એના જલથી જલનું મુનિની યજ્ઞમૂર્તિ ફૂલી ગઈ, તે ઉપરથી કોપાયમાન ધમને મુનિ ગંગાનું પાન કરી ગયા, અને ભગીરથે જ્યારે અતિશય આછછ અને માર્ષના કરી ત્યારે એમણે પોતાના મૂર્જ્યાંગી માછી ગંગા દાદી એની કપા છે. — આ ઉપરથી ગંગા 'મદનની' જન્મ કહેવાય છે.

The sage Jabali

जुआलि चंडा.

한글서체

한글서체

તરતા મૃદુલાલવાળા સ્વર્ગગાના પ્રવાહ જેવું નિર્મન દીસતું હતું^૧ સ્વચ્છ સ્ફટિક મણિના કક્કાના બનાવેલા, તથા ઉચ્ચ અને ઝેડોટા મોતીનો ગુથેલો સસ્સતીનો હાર હોય એવા દેખાતા સ્વચ્છ-નયનને પોતાની હાથની આગળિયોની નયના એ દેરના હતા તેથી, અહ- નિશ બમણુ મળતા નાગવનકવચાળા ખરેખરી ખીજે ઉત્તર દુન હોય એમ એ પ્રકાશના હતા. બહાર ઉપગી આપતી નારીઓના જાગ્યાથી કળીને એ, લામી રૂપેલી લનાઓના સમલવડે નિરતર નિષ્કામયા, જૂના ડાંપટલ જેવા ભાગતા હતા ચરિત્રજોનું અથવા અમૃતના મીઠુ- નું ના શુશુ મનાવના^૨ તતુઓનું જાણે બના યુ હોય એવું નિર્મય, માન્ય મરોનરમાં ધોયાથી ય્વેત થયેલું અને ખીનું જાણે વૃદ્ધાવચ્ચાનું જાણુ હોય એવું રેગમી વચ્ચ જેવું વરકય એમણે ઓડયુ હતું એમની પામે દેગગાના જલથી ભરેલું એક સ્ફટિકમય કમડય. ત્રિદહ^૩ ઉપર મુકેલું હતું તેને લીધે, રાજહસ યુક્ત વિકસિત કમય સમૃદ્ધ જેવા એ ગોજતા હતા સ્થિતતામા પરંતોનો, ગામ્ભીર્યમા સાગરોનો, તેજમા મૂર્ધનો, શાન્તિમા ચન્દ્રનો, અને નિર્ભયનામાં આકાશનો ખેલે એ અવિલાસ કરતા હતા. ગરુડની પેઠે પોતાના પ્રવાસ- થી એમણે મમ્ય દિગ્ગેમાં આધિપત્ય મેળ યુ હતું,^૪ અક્ષાની સમાન એ આશ્રમના ગુરુ હતા.^૫ જૂતા અનવૃક્ષની પેઠે એમની જડા સર્પચંચુક [જેવી] ધ્રુવલ હતી^૬ પ્રગસત ગળના જેવા એમને કર્ણવાલ લટકતા હતા.^૭ બૃહસ્પતિની સમાન એમણે જન્મથી જ ક્યનું નવધન કાઢ્યું હતું.^૮ પિતૃસની પ્રમાણે એમનું મુખ ઉગતા સર્પથી પ્રકાશનું હતું^૯ રાગકાવની પેઠે એમનામા વર્ધનો કાચ થતો હતો^{૧૦} બીજમપિતાની સમાન એમને મત્યવ્રત ઉપર પ્રીતિ હતી.^{૧૧} અગિના કળી પેઠે, રૂદ્રાક્ષનું મહા કરવામા એ નિપુણ હતા^{૧૨} શિશિર મમયના સૂર્યની પેઠે એમણે ઉત્તગસંગ લીધો હતો.^{૧૩} વડાશિ સમાન પોતે સર્વદા પંચપાન કરતા હતા^{૧૪} જન્ય નગરની પેઠે એ દીન, અનાથ, તથા વિપત્તિનું રાજનું હતા.^{૧૫} અને મહાદેવની પેઠે એમનું રાસર ભસ્મ-પાણુરોમ (૧) વડે આરિનષ્ટ હતું.^{૧૬}

એમને જોતાજ મને નિચ્ચા થયો કે અટો^૧ તપનો પ્રભાવ કેવો આશ્ચર્યકારક છે ! આ મુનિની શાન્ત મર્તિ પણ તપ સુવાર્ગ જેવી સ્વચ્છ અને વિદ્યુત્તતી સમાન કમકની, અમુના તેજને દાખી નાખે છે, અને સર્વદા મધ્યમ્મ છતાં પણ પોતાના મહાપ્રભાવ થપી એ, પ્રથમ દર્શન કરનારમા જાણે કષ્ટિ ભય જેવું ઉત્પન્ન કરે છે ! શુદ્ધ ધાસ અને કાનુનમ-

૧ અટી નમ, પ્રવાહ સાથે, અસ્થિપન્થ, મોલ સાથે, અને યજ્ઞોપવીત, શૂભાત સાથે સજ્જાન્યા છે ૨ શુભગતન=શુભનું સત્તાન વૃદ્ધ, પાત્ર દેવ વૃદ્ધો (મન્દાગ, પાત્ર તન, સતાન, કલ્પ ક્ષય અને હવિચ્છદન) માનુ એ એક છે ૩ ત્રિદહ=ત્રણ પાયાની બેગ ભી (Tripod) ૪ દિગ્ગે માધલ પગી ૫ આશ્રમ=મઠ, અશ્વર્યદિ ચાર. ૬ જડા=કર, મૂળ (બીજે અર્થ) કાચળીથી ધોવા થયેલા મૂળ ૭ કર્ણવાલ=માન ઉપરના વાલ, -ર્ણ અને વાન-પુરુષના ૮ ચન્દ્ર=ચંદ્ર, જૂદ સ્પર્શિતો તે નામનો પુત્ર ૯ મુખ-ઝેડો, પ્રથમ ભાગ ૧૦ વર્ધ=કમર વર્ધ ૧૧ તત્યમન=તાડ આચરણ, બીજનું નામ ૧૨ રૂદ્રાક્ષ=ને નામના મલકા રૂદ્ર-મહાદેવ-ની અક્ષ-આખેલ અગિના દાર તિસમરે મહાદેવની આખ દાકવામા નિપુણ અને મુનિ રૂદ્રાક્ષ જપવામા ૧૩ ઉત્તગસંગ= ઉત્તરી-ઉપરનું વચ્ચ-તેનો સંગ, ઉત્તરાધાનો સંગ ૧૪ વડાશિ=તમ્બકનને રહેલો અગ્રિ (મ્યા પ્રમાણે) પચ-પ પા ભી ૧૫ રાગનુ=રાગ, આશ્રય ૧૬ ભસ્મ જેવા પાણુ-રોમી રોમ રવાન- પાણુ ભસ્મથી પાણુ-રોમનું થયેલી, કમરે-પાણીને-અર્ધવન-માર્ગીન

માં 'પરેલા' અગ્નિ જેવી મંચક વૃત્તિનું, સુદમ તપવાળા મુનિયોનું પાર્શ્વ-તેજ પ્રકૃતિથી નિત્ય ક્ષમારહિત હોય છે તોપણ આવા પાપક્ષયકારી ભગવતો, જેમના ચરણનું સકલ જગત વંદન કરે છે, જેઓના મધ તપોજ્વલથી નિરંતર ધોવાયયો છે, અને જેઓ પોતાનાં દિવ્ય ચક્રવર્તે સકલ સંસારને હાથેથીમાં રહેલા આગળાની પેઠે જોઈ મટે છે^૧ તેઓના તેજની તો વાતજ ગી !! મહામુનિયોનું માત્ર નામ-ગ્રહણે પુણ્યજનક છે તે! સાક્ષાત્ દર્શનનું ફલ તે કેનું મેહોનું !! આ આશ્રમને ધન્ય છે, કે એને આવા અધિપતિ મળ્યા છે, અથવા આખા જીવનતકનેજ ધન્ય છે, કેમકે પૃથ્વી ઉપરના આ જ્ઞાતીએ અધિષ્ઠિત થયેલું છે. ખરેખર આ મુનિયો પુણ્યદાત્રી છે, કેમકે તેઓ અદર્શિત અન્ય સર્વ વ્યાપાર, સજ્જ દર્શ, ખીજત જ્ઞાત જેવા આ મહાપુરુષના મુખ-કમલને નિઃશ્વ દૃષ્ટિથી નિરખી નિરખી, પુણ્ય-કથાઓનું શ્રવણ કરી એમની મેવા કરે છે. સરસ્વતીને પણ ધન્ય છે કે તે રાગદ્વંડની પેઠે, આવા, સર્વદા અનિ પ્રસન્ન, કરુણા-જલ વર્ષાવના, અગાધ ગામ્ભીર્યાળા, અને સુન્દર દ્વિજકુલને પરિચિત, માનસમાં, મુખ-કમલ-રૂપરંગો અનુભવ લેતી વમે છે.^૨ જ્ઞાતાના ચાર મુખ-કમલમાં વસનાર વેદોને ધણા કાળ પછી આ ખીજું ઉચ્ચિત સ્થાન મળ્યું છે. જગતમાં કળિ-કાળ રૂપી મૈત્ર-સમયે મસિન થયેલી નદિયો જેવી સર્વ વિદ્યાઓ, શરદાળ જેવા આ મહાપુરુષના સંસર્ગથી ફરી પાછી સ્વચ્છ થઈ છે. ખરેખર, કળિયુગના વિલાસનું અવમાન કરીને સર્વાત્માથી અર્ધ વસતા ભગવાન ધર્મને કૃતયુગ સાંભરતો નદિ હોય. ધરણીતકને આ મહામુનિથી અધિષ્ઠિત થયેલું જોઈને નહીં આકાશને હવે સમર્પિતમંડળના વાસનું અભિમાન ધરાવવાનું રહ્યું નથી. અટો ! વૃદ્ધાવસ્થાનું પણ જોર જળ્યું દેખાય છે. કે, પ્રલયકાળના સૂર્ય-કિરણ જેવા ફુદ્દા નથા ચંદ્ર-કિરણ જેવા શ્વેત આમના જટાભારમાં, મહાદેવની જટામાં જેમ શીલુના ઢગથી શ્વેત થયેલી ગંગા, તથા અગ્નિની જ્વાલાના સમૂહ-માં જેમ ફૂધની આકૃતિ પડે તેમ પડતી એ (જસ પણ) બ્હીની નથી ! આ મહર્ષિયે હોમેશ પુષ્કળ ઘીમાંથી નીકળતા ધૂમના ગોટાવડે આખું આશ્રમપદ મસિન કરી દીધું છે માટે, તેમના પ્રભાવથી જાણે બ્હી બ્હીને સૂર્યકિરણો પણ તપોવનને ફૂટી જાય છે. અર્ધ વળી પવનથી ફરફરતી તથા બેગી થઈ જતી જ્વાલાઓવાળા અગ્નિ દેવો, મંત્રવડે પવિત્ર કરેલા અગ્નિદાનને જાણે અંજલિ રચીને એમના સ્નેહથી ગ્રહણ કરે છે. વરકલને કંડકાવતો, આશ્રમ-જનાનાં કુસુમની સુગંધ લાવતો, તથા મંદમંદ મમન કરતો આ પવન જાણે

૧. જુઓ વાસવંદના પૃષ્ઠ ૨ જુ—

કરચદ્રસદૃશમણિલં મુવનતલં યત્પસાદતઃ કવચઃ...વિગેરે.

૨. પ્રસન્ન=ઉર્ધ્વાદિ રહિત. મેલરહિત. ગામ્ભીર્ય=મનની ઉડાણ; જલની અગાધતા. દ્વિજ=બ્રાહ્મણ; પશી. માનસ=મન; માન સરોવર. દંભી જેમ માનસ સરોવરમાં તેમ સરસ્વતી આ મુનિના મનમાં વસે છે. સરસ્વતીને દંભીની ઉપમા શ્રી દંભીએ પાત્ર કલ્યાણર્થના પ્રથમ શ્લોકમાં આપેલી છે:—

ચતુર્મુલ્લમુલ્કામ્મોજવનહંસવધૂર્મમ ।

માનસે રમતાં નિત્યં સર્વશુભા સરસ્વતી ॥

બ્રહ્મીતો બ્રહ્મીતો એમની પામે જાય છે. તેજનો પરાજય થયું કરીને મહાભૂત^૧ પણ કરી શકતાં નથી; અને આ મહાપુરુષ સર્વ તેજસ્વીઓના અગ્રણી છે; જગતમાં, એ મહાત્માના અધિષ્ઠાનને લીધે જન્યું એ સૂર્ય હોય એમ લાગે છે, તથા પૃથ્વી એમના આધારથી જન્યું નિષ્કંપ રહી છે. આ મુનિ કરુણારસના પ્રવાહ છે; સંસાર-સમુદ્રને તરવાના સેતુ છે; ક્ષમા-જલના આધાર છે; તૃષ્ણા રૂપી ઝાડીના પરશુ છે; સતોપામૃતના સાગર છે; સિદ્ધિમાર્ગના ઉપદેશક છે; દુષ્ટ મહોના અસ્તાયક છે; શાન્તિ રૂપી વૃક્ષનું મૂળ છે; શુદ્ધિ-ચક્રની નાલિ છે;^૨ ધર્મ-પ્રજ્વળને રહેવાનો વંશ છે; સર્વ વિદ્યાઓના અવતરણનું તીર્થ છે; લોભ-સમુદ્રના વડવામિ છે; શાસ્ત્ર-રત્નની કમોટી છે; પ્રેમ-પદ્મવના દાવાનલ છે; ક્રોધ-સર્પના મહામંત્ર છે;^૩ મોહાન્ધકારના સૂર્ય છે; નરક-દ્વારના અર્ગલ છે; સર્વ આચારનું કુલ-લવન છે; મંગલ વસ્તુ-ઓનું મૂલ છે; મદ-વિકારોનું અસ્થાન છે; સન્માર્ગના દર્શક છે; સાધુતાની ઉત્પત્તિ છે; ઉત્સાહ-ચક્રની ધાર છે; સત્યના આશ્રય છે; કલ્પિયુગના પ્રતિપક્ષ છે; તપના ભંડાર છે; સત્યના મિત્ર છે; નિષ્કપટપણ્યનું ક્ષેત્ર છે; અને પુણ્ય-સંચયનું ઉત્પત્તિસ્થાન છે. મત્સરને તો એમણે અવકાશજ દીધો નથી; વિપત્તિના એ મિત્ર નથી; પરિલવનું સ્થાન નથી; અભિમાનને અનુકૂલ નથી; દૈન્યને પ્રિય નથી; રોપને અધિન નથી, વિષયોને વશ નથી; સુખને અભિમુખ નથી. અહો! મહાત્માઓનો પ્રભાવ કેવો મોટો છે! આ મહામુનિના પ્રભાવથીજ આખા તપોવનમાંથી વેર શાન્ત ચર્ધગયું છે અને મત્સર નાશ પામ્યો છે. અહિં પશુપક્ષિઓ પણ પોતાના શાશ્વતિક વિરોધને લાજ દઇ, શાન્ત આત્મા થકી તપોવન-વાસનું સુખ અનુભવતાં દેખાય છે!^૪ કેમકે વિકસિત કમલ-વનની રચના જેવા, ઉચ્ચ થતા સેંકડો ચારુ ચંદ્રવાળા, અને હરિજી-લોચનની કાન્તિ જેવા, વિચિત્ર મયૂર-કલાપમાં તરકાથી શોકાપડેલા આ સર્પ, જન્યું નવા ઉગેલા લીલા ધાસમાં જનો હોય તેમ નિઃશંક લગાય છે!! વળી આ મૃગના બચ્ચાને, યાજ્ઞવિનાના નાના નાના સિંહ સાથે રહેવાનો પરિચય થયેલો છે તેથી એ પોતાની માતાને લજ્જે, સિંહી સ્તનમાંથી નીકળતી દીર્ઘશ્વારનું પાન કરે છે!! આ મૃગપતિની ચન્દ્ર-કિરણ જેવી ધોળી યાજ્ઞને હાથીનાં બચ્ચાં મૃજાલ-કલાપ ધારી ખેંચે છે ત્યારે એ પોતાની આંખો અર્ધી મીચીને એમને આનંદથી મેચ કરવા દે છે!!

૧. પૃથ્વી આદિ. (Elements.) ૨. નાભિપેદાની નાથલી ૩. રાજ્ય મર્તના નોર આગળ સર્વનું કંઇ ચાલે નહિ તેમ આ જાણી પામે કોઇનું કંઇ ક્ષેત્ર નહિ. ૪. જુઓ! કુમારસભવ સર્પ ૫ શ્લોક ૧૭. વિરોધિસત્વોજિતપૂર્વમત્સરમ્ । તપોવનં તત્ત્વ ચમૂચ પાવનમ્ ॥

“વેદશાસ્ત્ર હોરટ” નામના પ્રખ્યાત કાવ્યમાં કવિ મિટ્ટને આદમ અને ઇવના રમ આવાગનું વર્ણન કરવામાં જામ્ આલેજ વિચાર પુ. ૪ ચાર્માં દર્શાવેલો છે—

“ * * * About them frisking play'd
All beasts of the earth, since wild, and of all chace
In wood or wilderness, forest or den;
Sporting the lion romp'd, and in his paw
Dandled the kid; bears, tigers, ounces, pards,
Gamboll'd before them;” &c. &c

વળી અહિં આ વાનરોનું ટોળું સ્વર્ગનિય આપણ લાજને, ન્દાએલા મુનિકુમાર સાર કળ લાવી દેછે !! અને આ લાથીએ મદાન્ય છતાં પણ, ગંડચક ઉપર બેઠેલાં તથા મદગલનું પાન કરવામાં નિશ્ચય થયેલાં બ્રમરનાં ટોળાંને, દયાભાવને લીધે કળ દલાવી દલાવીને ઉઠાડી મુકતા નથી ! (દુંકામાં, ઉઘે જતી તાપસામિહોત્રની ધૃમસેખાના સંગથી, અદર્શિત વળે કૃષ્ણ-અર્ચનું આગ્રહન વજ્ર પહેલું હોય એવાં શીલતાં, કળ મગ અને વદકલ ધારણ કરતાં, આ મુનિની આસપાસ ઉઘેલાં નિશ્ચેતન વૃક્ષો પણ વન આવગનાં હોય એમ દેખાય છે તો પછી સચેતન પ્રાણિયોની વાનજ શી !!)

આવી રીતે હું વિચાર કરતો હતો એટલામાંજ મને તેજ રક્ત અશોક વૃક્ષની છાયામાં એક જગાએ સુકાને હારીત પોતાના પિતાને ચરણ-સ્પર્શ કરી, પગે લાગી, તેમનાથી જરા દૂર પડેલા કુશાસન ઉપર બેઠો; અને તે સંધે મુનિનાં મને બેઠાને એને પૂછવા લાગ્યા કે આ પોપટનું અચ્ચુ ક્યાંથી આવ્યું ? તેણે કહ્યું—આન કરવા જતો હતો ત્યારે પદ્મ-સરોવરની તીરે ઉઘેલાં વૃક્ષમાંના કોઈ માળામાંથી પડેલુ આ અચ્ચુ મ્હે દોડે. તાપને લીધે એ હાંફતું હતું; ઉની ઉની ફફળતી રેતીમાં એ પડેલું હતું; ઉઘેથી પડવાથી એનાં માત્ર શિથિલ અર્ધગયાં દતાં અને થોડોજ જીવ રહેલો હતો. એને બેઠાને મને દયા તો આવી પણ તે મ્હોટા ઝાડ ઉપર તપસ્વિયોને ચડતું ઘણું દરિન એટલે એને એના માળામાં મૂકી શકાય તેમ ન હતું, માટે હું ઘેર લઇ આવ્યો છું. હવે જ્યાંસુધી એને પાંખો નથી આવી અને અન્તરીક્ષમાં એ ઉડી શકે તેમ નથી ત્યાંસુધી આ જ આશ્રમના કોઈ તરફદારમાં ભડે એ બિચારું રહે, અને અમે બધા મુનિ-કુમારો નીવાર કણનો સમૃદ્ધ તથા વિનિધ કલ્પનસ લાવીશું તેથી પોતાનો નિર્વાહ કરીને જીવે. આપણા જેવાનો તો ધર્મ છે કે અનાયનું પરિપાલન કરવું. વળી જ્યારે એને પાંખો ફૂટશે અને ગગનનલમાં જવાને એ સમર્થ થશે ત્યારે એને ગમશે ત્યાં જશે અથવા તો પરિચય પડી ગયાથી અહીંજ રહેશે.—એ વિગેરે મ્હારા સંબંધી વાત સાંભળીને ઉપજેલા કુતૂહલથી ભગવાન જાણાસિ પોતાની ટાક જરા વાંછી વાળી, પુણ્ય-જલથી મને પ્રક્ષાલન કરતા હોય—તેમ અતિ પ્રશાન્ત દષ્ટિથી મ્હારી સામું ધણા વખત સુધી જોઇ, જાણે મને જાણખી કાદતા હોય તેમ ફરીફરી નિદાણોને બોલ્યા કે:—આ તો પોતાનાજ અવિનયનું ફળ પામેલો છે.—એ નિઃકલ્પદર્શી મદાત્મા તપના પ્રભાવથી, દિવ્ય ચક્ષુપડે આખા જગતને પોતાની હાથેલીમાં વળે રમી રહ્યું હોય એમ જુવે છે; પૂર્વ જન્મેને વળે છે; થનાર વસ્તુને પણ કદી આપે છે; અને દષ્ટિ-ગોચરમાં આવેલાં પ્રાણિયોના આયુષ્યનું પ્રમાણ વરતી કાટે છે !! ત્યાંની આખી તાપસ-સભા તો એમનો પ્રભાવ જાણી દતી તેથી, આ વાક્ય સાંભળનાંજ—આણે શો અવિનય કયો હશે ? શા સાર કયો હશે ? ક્યાં કયો હશે ? અતે જીજ્ઞાસમાં એ કોણ હશે ?—એ જાણવાને આતુર થઇ અને વારે વારે તે મદામુનિને પ્રાર્થના કરવા લાગી કે ભગવાન ! કૃપા કરીને કહો કે કેવા અવિનયનું ફળ એ બોગવે છે, જન્માન્તરે એ કોણ હતો, પદ્મ

1. "That sacred sire, whose comprehensive view

"The past, the present, and the future knew." *Iliad*.

નતિમાં એ કેમ ઉત્પન્ન થયો અને એનું નામ શું. અમારે કુતુહલ આપ શમાવો કેમકે સર્વ આશ્રયોનું આપજ ઉત્પત્તિસ્થાન છે.

તપસ્વી-મંડલની આવી યાચના-સાંભળી એ મહામુનિયે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—આ આશ્રયકારક કયા ધણી લાંબી છે; દિવસ થોડોજ રહેલો છે, અને મ્હાર જ્ઞાનસમય થવા આવ્યો છે; વળી આપને પણ દેવાચર્યન વેળા વટી જાય છે માટે ઉઠો અને સર્વ યથોચિત વિધિ કરી હો. સાંજે જ્યારે આપ સર્વ ફરીથી ક્ષમ્ભલાદાર કરીને નિરતિ ખેસશો ત્યારે હું અથથી ધનિમુધી સર્વ કયા કડીશ કે આ કાલ છે, અન્ય જન્મમાં એણે શું કંઈ હું અને આ લોકમાં એ કેવી રીતે ઉત્પન્ન થયો છે. હમણાં તો એને આદાર આપીને વિશ્રાન્ત કરો. હું જેમ જેમ કહેતો જઈશ તેમ તેમ નક્કી એને પણ પોતાના જન્માન્તરનો વૃત્તાન્ત જાણે સ્વપ્નમાં ધર્મ ગયો હોય એમ અલિપ્તશુદ્ધ સાંભરતો જશો—એમ કહેતાં કહેતાંજ સર્વ મુનિયો સાથે એ ઉઠ્યા અને પછી પોતે સ્નાનાદિક વિધિ કરી.

આ સમયે દિવસ આશ્રમ્યો. જ્ઞાન કરી ઉઠ્યા પછી મુનિજનોયે અર્ચ આપતાં જે રક્ત ચન્દન ભૂમિ ઉપર નાંખેલું તેનોજ જાણે સાક્ષાત્ આકાશમાં રહેલા સૂર્ય અંગલેપ કર્યો !! ઉઘે મ્હોંયે મૂર્ચ્ચિમ્મ સામી દષ્ટિ રાખી ઉષ્મપાન કરનાર ઋષિયો જાણે તેજ પી ગયા હોય તેમ, ક્ષીણ તાપવાળો દિવસ કૃશના પામ્યો. ઉગના સમર્પિ-મંડલનો સ્પર્શ લાગ કરવાને જાણે ઇચ્છતો હોય તેમ પાદ સંકોચીને પારાવતના ચરણ જેવો રક્ત રવિ ગગનનલકમાંથી નીચે લટકવા લાગ્યો. પદિમ સમુદ્રમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલું, રેતાશ મારતા કિરણજનલનાળું સૂર્યમંડલ, જલસાધ્યામાં પોદલા વિપ્લવું જાણે નાભિ-કમલ હોય અને તેમાંથી જાણે મધુધારા છટતી હોય એનું દેખાયું ! પૃથ્વીતલ ઇંડીને તથા કમલવન સુકાને, પશ્ચિમો જેવા રવિકિરણોએ સંખ્યાકાળે તપોવન-વૃક્ષનાં શિખરોમાં અને પર્વતોની ટોચો ઉપર વાસ કર્યો. આશ્રમન્તરઓ ઉપર કદિક કદિક રાગો તડકો પડતો હતો તેથી જાણે મુનિયોએ લાં રક્ત વદકલ લટકાવ્યાં હોય એમ તેઓ ક્ષણવાર શોભવા લાગ્યાં. ભગવાન સૂર્યદેવતા અસ્ત પામ્યા પછી પશ્ચિમ સમુદ્રના તટમાંથી નીકળતી પ્રયાલ-લના જેવી રક્ત સંખ્યા દોપવા લાગી. તે સમયે આશ્રમમાં ધ્યાન થયે લાગ્યું. એક પાસ હોમધેનુ દોહોમતી હતી સાંથી દુગ્ધધારાનો મનોહર ધ્વનિ આવવા લાગ્યો. અમિલોતની વેદિયો ઉપર લીલા કુશ પથરાવા લાગ્યાં, અને ઋષિકુમારિકાઓ આમ તેમ દિગ્દેવતાઓને જાતનાં બલિદાન આપવા લાગી. કદિક (આખો દિવસ) વિહાર કરીને સૂર્ય આશ્રમતાં પાછી આવતી, રક્ત તારક^૧ વાળી તપોવન-ધેનુ જેવી કપિલ સન્ધ્યા મુનિજનોને દેખાઈ. થોડોજ સમય થયાં સૂર્યનો વિયોગ થવાથી શોકઅસ્ત કમચિતી, કમલ-કલિ રૂપી કમંડલ ધારણ કરી, હંસ રૂપી શ્વેત વસ્ત્ર પેહેરી, મૃણાલ રૂપી શ્વેત યજ્ઞોપવીત રાખી,^૨ મધુકર-મંડલ રૂપી સ્વાક્ષ-માળા ગ્રહણ કરી, દિનપતિના સમાગમને અર્થે જાણે તત આચરવા લાગી !! પશ્ચિમ

૧. પગ; કિરણ. ૨. આંખની છીડ; તારા. ૩. મૃણાલ અને કમલ યજ્ઞોપવીત વચ્ચે ને તારાંય ગાડી દેખાડ્યું છે તેનું સાદું પેદેતાં પણ કવિને દેખાડ્યું છે, બુદ્ધિ પૂરું નહીં ૧.

સમુદ્રજલમાં મૂકે પછી એટલે તેના પડવાના વેગથી ઉછળેલા જલકણના સમૂહ જેવો તારાગણી આકાશમાં આવી રહ્યો !! પછી તરતજ ગગનતલ તારાથી છવાઈ ગયું તેથી સિદ્ધ-કન્યાઓએ સન્ધ્યા-પૂજન કરતાં ફેંકેલાં ફૂલથી જળે તે વિચિત્ર યથું હોય એવું ધોળવા લાગ્યું !! અને એક ફૂલમાં તો ઉન્મુખ મુનિજનોએ પ્રભાત સમયે હવે રહેલા અંબિકાના જલથી જળે ધોવાઈ ગયો હોય એમ બધો સન્ધ્યા-રાગ ગમી ગયો.

સન્ધ્યાનો દાય થયા પછી, તેના ચિનાશને લીધે કૃષ્ણ પામતી રાત્રિએ કૃષ્ણ-મૃગ-ગર્ભ જેવો અભિનય અન્ધકાર ધારણ કર્યો ! મુનિજનોનાં હૃદય શિવાય, અન્ધકારથી ખીનું સર્વ કાળું મેઘ થઈ ગયું. સદૃશ તિમિરરૂપી તમાવનનભેષા જેના પર્યન્ત ભાગમાં આવેલી છે, સપ્તર્ષિ મંડલનો જેમાં વાસ છે, અરુન્ધતીના ચરણ-સ્પર્શવડે જે પરિવ્રાજ છે, આપાક^૧ જેમાં ઉપરિથત છે, મૂલ^૨ જેમાંથી દૃષ્ટિએ પડે છે, અને જેની એકાન્તે આશ્વિનારક [વાળા] મૃગ^૩ આવી રહ્યા છે એવા અમર-લોકના આશ્રમ જેવા ગગનનલમાં ચન્દ્રે રશ્મિના અરત થયો એ વાત સાંભળી વૈરાગ્ય^૪ ચઢણ કરી, ધ્યાનના વલકલ જેવું સ્વેત અંબર^૫ ધરી, ધોરીવારે તારાન્ત-પુર^૬ સહિત પ્રવેશ કર્યો. ચન્દ્રથી આભૂષિત અને તારાથી કપાલના^૭ કટકાઓથી અશ્વત્થ શિવ-મસ્તક જેવા આકાશ-તલમાંથી, સાગર ભરી નાંખતી ગંગા જેવી, હંસ-ધવલ ચન્દ્રિકા ધરણી ઉપર પડી.^૮ ચિદ્રસિત કમલ-ધવલ ચંદ્ર-સરોવરમાં^૯ ચંદ્રિકા-જલ પીવાના લોભથી ઉતરેલો નિશ્ચલ હરિજી જળે અમૃત-પંકમાં ઘોટાટી ગયો હોય એવો દેખાયો !! અન્ધકાર રૂપી જલધર-સમય વીતી ગયા પછી, સમુદ્રમાંથી આવેલા, અભિનય સ્વેત સિંધુવાર પુષ્પ જેવા ધોળા ચંદ્ર-કિરણો કુમુદ-સરોવરમાં ટંચાની સમાન

૧. " Now deep in ocean sank the lamp of light. " *Ilind.*

૨. જુઓ ગોપાલકીશાસ્ત્રી. સર્ગ ૯, શ્લોક ૨૧—

નીલામ્લગર્મનિપત્તરકરકાસ્તતોઽતિથાન્તાપત્તદ્રચિલ્મુચ્છલિતામ્પિચિન્દુન્ ।

સંધ્યાતિરગદ્દહનાકલિતાદૃમૃર્તિચિસ્તોટકાનુકુગળાન્ જનતા શશંકે ॥

૩. ગગનતલને આશ્રમ સાથે સરખાવ્યું છે એટલે વિશેષણ રિતઃ છે. આપાક=નક્ષત્રનું નામ; અને ખાખરાનો ફેંટ-જે આશ્રમમાં હોવા લેક્યો. ૪. મૂલ=નક્ષત્ર; રક્ષનાં મૂળ. ૫. આક (વિન્=આક-ચુદ્ધર, તારકમુગ=મુગશીર્ષ નક્ષત્ર (ગગનમાં)), ખીન અર્થે સારું લુપ્તો. ૫૪ ૧૦ કી. ૨ ૩૭. ૬. વૈરાગ્ય=સંસાર ત્યાગ; વિશેષ રક્ષતા ૭. અશ્વત્થ=આકાશ; વચ. ૮. તારાન્ત-પુર=તારા-ચંદ્ર-પતિયો-નું અન્ત-પુર. ૯. કપાલ=ખોપરી—જેનો, એમ કહેવાય છે કે રાજા પોતાના કંઠમાં હાર પેટે છે. ૧૦. ગંગા આકાશમાંથી શિવમસ્તક ઉપર પડી ને ત્યાંથી ધરણી ઉપર. જુઓ ભૃગુહરિનું નીતિરાતક શ્લોક ૧૦—શિરઃ શાશ્વે સ્વર્ગાત્ પતતિ શિરસ્સ્તત્ શ્વિતેધરમ્ ।

મહીધાદુસંગાદવનિમવનેત્યાપિ જલધિમ્ ॥ અથો ગંગા સેયં * *

વળી જુઓ રામાયણ—ગંગાનાતશંકરશિરસ્તતો ધરાણિમાગતા ॥

મહા આકાશ શિવમસ્તક સાથે સરખાવ્યું, કારણ કે શિવને માથે ચંદ્ર તેમ આકાશમાં યમ; અને શિવને કપાલમાથા તેવી આકાશમાં તારાથી કપાલના કટકાની માવા. ચંદ્રિકા ગંગા જોડે સરખાવી; કારણ કે તે આકાશમાંથી ગંગાની પેઠે નીચે આવીને સાગરને ભરી નાંખે છે—ધરણી આગે છે, એ હંસ (જેની) ધવલ હોય અને ગંગા હંસ (વડે) ધવલ.

૧૧. વિન્ કમલ જેવો સ્વેત ચંદ્ર કમલપડે સ્વેત સંતાપક.

તરવા લાગ્યા. ચંદ્ર-બિંબમાંથી બધો ઉદય-રાગ જતો રહ્યો હતો તેથી તે, આકાશ-ગંગામાં ન્હાવાથી ધોનાઈ ગયેલા સિન્દૂરવાળું જાણે અંરાવન હાથીનું કુંભરથ હોય એવું તે કાજો દેખાયું ! ધીરે ધીરે જ્યારે ચંદ્રનો પ્રકુલ ઉદય થયો; અમૃત-ધૂણિ જેવા ચંદ્ર-પ્રકાશથી જ્યારે જગત બધું ધોળાયું; હિમનાં જલ-બિન્દુ પડવાથી શીતલ થયેલા, મંદ ગતિવાળા, ઉઘડના કુમુદ-વનનો મુગાન્ધ પરિમલ લાવતા, નિશાના પ્રથમ પ્રહરના પવન જ્યારે વાવા લાગ્યા, અને મુખે બેઠે બેઠે ધીરે ધીરે મ્હોં હલાવીને વાજોગતા આશ્રમમૃગ—જેમની આંખો ઉપ ભરાઈ આવવાથી ભારે થયેલી હતી તથા પાંપણો મીઝાઈ ગઈ હતી તેઓ—જ્યારે એ પવનને અભિનન્દન કરવા લાગ્યા; તથા માત્ર અર્ધ-પ્રહરજ રાત્રિ જ્યારે વીતી—સારે, હું આઈ રહ્યો હતો તેથી દારીન મને લઈને તે બધા મુનિયો સાથે એના પિતા પામે ગયો. ચંદ્રિકામાં ઝગઝગતા પેત્રાસન ઉપર તપોવનના એક ભાગમાં એ બેઠો હતો, અને જરા દૂર ઉભેલો જલપાદ નામનો એક શિષ્ય જ્ઞનો પવિત્ર પંખો દાઢમાં લઈને એમને પવન નાંખતો હતો. (ત્યાં જઈ) દારીન બોલ્યો કે—પિતાશ્ર ! આશ્ચ સાંભળવાના કુતૂહલથી આકૃષ્ટ થયેલાં હૃદયવાળી સઘળી આ તાપસસલા ટોળામાં ને ટોળામાં આપ પામે આવીને ઉભી છે. વળી આ પક્ષીના બચ્ચાને હવે શ્રમ ઉતરી ગયો છે, માટે આપ કહો કે ધીજી જન્મમાં આણે શું કર્યું છે, એ કાણુ હતો અને હવે કાણુ થશે. આવી રીતે જ્યારે તે મહામુનિને એણે કહ્યું સારે તે મને આંગળ ઉભેલો જોઈ, તથા એ સર્વ મુનિયોને એકાગ્ર નિતો શ્રવણ-નગર થયેલા જાણી, ધીમે રડીને બોલ્યા કે જો મિત્રાસા હોય તો સાંભળો.^૧

વનતીમાં ઉન્નયિની નામે નગરી છે, તેની શેઠા અમર-લોકથી પાળ ચડતી છે. સકલ ત્રિબુવનનું તે એક આબૂવણુ છે. દૃતયુગની તે જન્મ-ભૂમિ જેવી છે. ત્રણે બુવનની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને મંદાર કરનાર શ્રીમહાકાલેશ્વર^૨ મહાદેવે પોતાને વસવા યોગ્ય ઉન્પત્ર કરેલી જાણુ તે

૧. જાણસિ મુનિયે જે અદિથી કયા કહેવા માંડી છે તેનો અર્થ જાણુજે રમ્યો કયાજામ પૂર્વ થઈ ગયા પછી તેના પુત્રે સજેલા બાળમાં આરે છે. ત્યાંમુથી તે આ કથા જાણસિ જનિ અદિવાસિ સંભળાવે છે અને વૈરાગ્યાયન ચોપદ સદૃક સાંવને કદે છે એમ સમજવું.

૨. જ્યારે મયેષ્ઠિચિત્રમાં એક મહાદેવ નામનું દેવલિખીતમાં છે અને તેનું વર્ણન ત્યાં જ મળે છે.

ચતુર છે, સર્વ વિધિને જાણનાર છે, મદાભાન્ત, પુદાખ તથા ગમાયખ ઉપર જાવ ગમે છે, હૃદયમાગા ક્રમ છે, ઘનાદિ ક્વાઓમા પાગગ છે, વેદશાસ્ત્ર ઉપર તેને પ્રેમ છે; મુલાપિતનુ બસન છે, (સ્વભાવે) તે શાત છે, યત્ર માસના પવન જેવો તે મર્દા દક્ષિણ છે,^૧ દ્વિમાયના વન જેવો તે અંતઃસરલ છે,^૨ વત્તમણી પેરે તે ગમ [1] હું આરાધન કરનામા નિપુણ.^૩ ૬^૪ સનુતની નમાન ભવતનો પશ્ચિમ પાસે, ૭, પિગની પેરે મિત્રને અનુરૂપ છે.^૫ ૮^૬ જાદની પેરે સર્વદા નાસ્તિ વાદમાં ગરો છે,^૬ માખ્ય શાલની પેરે તેનામા પ્રધાન પુરુષ છે,^૭ અને નિત 'મર્મની સમાન તે જીવ ઉપર દયાલાન રાખે છે, ૯^૮ વળી તે નગરીમા પરંતો જેવડા જેવા મળે છે, ગેરિયો જેવા તો મહાન મોટા થઈ છે, ૧૦^૯ તે ક'પ દુક્ષો જેવા અનુરૂપ છે. તેની ચિત્રેવી ભતિયાથી તે જાણે વિશ્વ રૂપ પ્રકટ કરે છે. ૧૧^{૧૦} મર્મ મર્મિ જેવી તે સડો યજામિના રમરી પરિન થયેવી છે.^{૧૧} મારદિની નૃત્ય દીગની સમાન લા સુધાન્ધવલ અટલાસ ૧૨.^{૧૨} ૧૩^{૧૩} જીની પેરે તેનામા મુખાનુ ક્ષય થયેલો છે.^{૧૪} ૧૪^{૧૪} ગરુડ મર્મિના જેવી તે અચ્યુત-સ્થિતિવરે અપાય લાગે છે.^{૧૫} ૧૫^{૧૫} મપાના જેવી તે પદ્મરાગવત રાગ છે.^{૧૬} ૧૬^{૧૬} પ્રભાત વેળાની પેરે લા નર વાદ પ્રમુદ છે.^{૧૭} ૧૭^{૧૭} રાગ લોકની પાનભૂમિ દોર તેમ લા બટકાવેના ચામર [યુગ] નાનદંતથી ગુરો ધરવ થયેના છે.^{૧૮} ૧૮^{૧૮} ગેરનાગની મર્મિની પેરે તે ગોતાની સમીપ સ' વમુધા ધમે [ગમે] છે.^{૧૯} ૧૯^{૧૯} સમદ-મથન વેળાની સમાન લા મોટા ધોપથી ગિનવરા પૂર્ણ થયા છે.^{૨૦} ૨૦^{૨૦} અનુત સમયે અભિગમ કરનાની ભૂમિની પેરે લા દનવો મુનર્થ કનક પડેલા રહે છે પાર્વતીની પેરે તે મહા-

૧ બૃહન્મા=શુભાદ્ય નામના કવિરે ગ્રેથી મ્યા-હુરો એ, ૪ રોવની વાસવદનાની પ્રમાણના ૨ દક્ષિણ=અનુર, દક્ષિણ દિશામાંથી આવેલો (પવન) ૩ અન્ત-સગદ=ગાન્ત મગમા શુદ્ધ વનની બહાર 'સરવ' ભવતા ઠક્ષ દોષ છે ૪ ગમા-કિરો-નુ આરાધન, રામનુ આરાધન-પૂજન ૫ બગ્ત=મરત મુનિ-તેનુ રવેનુ નાપશાસ્ત્ર વાચવાથી લોકને તેના પ્રવિચય અને કૌશીના પુત્ર-રાત્રપનો ભા, ૬ મિત્ર=દોસ્તદાર, સર્વ ૭ સર્વદાનાસ્તિવાદ=સર્વ દાન માળ છે, ૮ જેવો વાદ કરેલો તે, અને સર્વદા નાસ્તિવાદ=કહેલા, 'નાસ્તિક' વાદ કરેલો તે. (બાદ લાપે લેતા) ૯ મધાન પુરુષ=કૃષ્ણ પુરુષ (લોભા છે,) અને સાખ્યશાસ્ત્રમા 'પ્રધાન' અને 'પુરુષ' ને જોઈ સુખ્યરે મરિને જોડેલા ગરો છે પ્રધાન=પ્રકૃતિ-સર્વ પદાર્થનુ પ્રકૃતિમય મીલ. (matter) અને પુરુષ ગ્રેથી ઉપર-મામા-ને દૃષ્ટ કરેલો પણ નથી ને યો પડુ નથી (Parat) ૬ રો યજ્ઞ પ્રોધાથી હન્દ્રની પદ્મી મળે છે ને તેથી-હન્દ્ર "સત્વતુ" લેનાય છે ૧૦ સુવા=ચૂનો-તેથી ધોતેરી ન-અશરિરો-રૂપી હામ (નગરીમા) અને મુધા જેવુ બોણુ મહાદાસ-મહાદેવનુ હાસ્ય ૧૧ સુવા=ઓહ, સારો ૨૧-રૂપ. ક્ષય=નિવાસ, વિનાસ ૧૨ અનુત-સ્થિતિ=અમે નહિ એવી સ્થિતિ, અચ્યુત-ગિષ્ટુ-ની સ્થિતિ-સ્થાન-એસા લુબો ગત્ર ૧૦ સાધુમિવાચ્યુતસ્થિતિરમર્ણયં. ૫૦ ૨૦૭ ૧- પદ્મરાગ=તે નામના મહિ પદ્મ-કમલ-નો રાગ-ગ ૧૪ પ્રમુદ-સાની, બહુ લુબો પ્રક ૩૩ લીમી ૭ મી ૧૫ નગરીમા ગુરોની નાદ-ચામરવા ધિ નામદન્ત-ખીદિસા દની-અર્થાત્ ખીદિરે ચામર બન્ધેલા હતા, લીન લોકને પર ચામ-વમર્મીના વાગ, તથા નામન્ત-હાથીતન લટકાવેલા હોન ૧૬ રોનાગ વમુધા-પૃથ્વી મરે-ઉગ્ર છે, નગરી પોતાની પાત્રે વમુધાધમે-પર્ણ પળ-રાખે છે ૧૭ ધોન=નાના નાના મામદા, અવાજ

તે નગરીમા મલગાય ૭^૧ વગી લા ફર પ્રતારના કોચા ૧૫૪ મુજવાથી લોનિયા, નરે
સરે માનવી જિયેના મુખ કમનવી અન્તિ જોઈવ ન્ન પામેરા અઘ્નુ કૃતક પનથી નર
થઈને કંકરતા સ્વના ડેનારે નાજે ભગી નાપતી લેાય નેકી જાય તે નેરે ના
ગિખર ભાગમા ચતની ત્યાની પુઝનુ નિયો ॥ મુખ જોને જલો મગરા ૧૫૫ મુજવાથી
વનકા ચન ન્ન છાટવાથી નીતન વોની મણિ મુનિમા ઉપર પોનાની પ્રતિમાના ન્નના
આજોરે છે ॥ તે નગરીમા પાઠગમા પૂજી ૧૫૬ મુજવાથી પા ની નન ત્યાની નીતિ
અનિયા ઉચે રરે પ્રાપના મગરા ગીત ગાર છ ને ૧૫૭ મુજવાથી ન્નને જોરે મ
એસા, વિનામિતીઓના વિનતારી જૂના ૧૫૮ મુજવાથી ન્નને જોરે મ
વગી લા અનિરતિ મણિ પ્રદીપોને ૭^૨ નક્કરતા દારમા ૭^૩ અનિરતિ, નગીત મ
શ્રદંગતા ૧૫૯ મુજવાથી છે ૬૬ મુજવાથી નક્કરતા ૭^૪ વાલેપગીશા નુનર્જની ૭^૫ અથિ
પણુ ૧૬૦ મુજવાથી છે, મિત્ર ૭૫ મુજવાથી છે ૭^૬ તે કોચાનુમિ ન્નનાની ૭^૭ ૭૫૫
જેના ચરણુનાખ નિગોનુ દેન દાન રાના મુજવાથી ના ૭૫૬ મુજવાથી ૭૫૭
વાગા વિ નરી જેને અધ- અગુરે નીગી નાપ ૭૫૮ મુજવાથી ૭૫૯ મુજવાથી ૭૬૦
ઉપવો નાગો વદ વસારો ૭^૮ ત્રિયુની ભન્મ જો ૭૬૧ મુજવાથી ૭૬૨ મુજવાથી ૭૬૩
ના નાગથી શોધતુ થઈને આગધના ગીત પ્રમા ૭૬૪ મુજવાથી ૭૬૫ મુજવાથી ૭૬૬
ગયેના કકણુવડે જેના ચરણુની પૂજા રે ૭૬૭ મુજવાથી ૭૬૮ મુજવાથી ૭૬૯
જેની કપિ ન જટામા દેનગમા ભગ્યા રે ૭૭૦ મુજવાથી ૭૭૧ મુજવાથી ૭૭૨
કાયેશ્વર પોતે દનામનાસની પ્રીતિ ગોરીને લા રે ૭૭૩ મુજવાથી ૭૭૪

૧ મમને નદાંને જુનીય નેચનમાથી ની જે । અતિય । બાળ ના ના । તે જે ।
જુઓ કુમાર સી ૩, ૪, ૭, ૮

तपः परामर्शं चितृमन्योर्भृङ्गदुष्प्रेक्षुगस्य तदय ।

स्फुरद्भुजं सहना वृत्तीयादृशेण वृक्षानु किल निष्पपात ॥

प्रोधं प्रगो संहर संहरेति यायन्निर खे मरणा चरन्ति ।

तावत्स यन्निर्भयं न जन्मा भस्मायक्षेप नदनं चदार ॥

ધ મા પામેલા દરેકના મેન્ટલ અને રનિ વિચાર પાના સ પાવવાનુ મેન્ટલ 'મ નલા' હેતુ ના
 છે મદદરેન ઉ જાણીની પાસેજ રહેતા હતા અને તે રો મદદ માનો દાન દાન તેવી ને
 વિચાર કરતી હોય આ કોવાલ્ડ મ નો દાન ઉપ નવાસો તેડુ રો નો રાજિ રાજાસો દોરો
 ર અંદી અપ નવોલેધિશ છે ર બીજે સર્વ દેકો નિગનિ / મો રી છે (મનિયમ વેલાનકા)
 ર તરનતાન્તર-દાનની મને રહેતો મનિ-ધારા કમો તે મનની રાજા- રિયતના ત્યા નાં
 મ સર્વ દા સગીતારિ ચાડુ રહે છે અને અસ્થિતિ-અમતી રિયતિનુ રાજા કર નરી ર પામ
 રિયે હકુ છે ર (હુચો પુષ્ટ રા લી રહ-રો) રાગેનિ રિયત મનો નરી તે માત્ર અતે રિ નિ તરી ર
 હેડુ પડશે, નહિ તો લખાપુમા પૂરીપર રાજાનો વિધિ મ નય ર રા-પીમા રિ-રોનાની ર
 કરોમી ત્યા થાય છે, રા-આર રાનિયો (રાજા-આદિ) નેમની પીમા નહિ ર મિર-રાર્દ,
 રોરવદાર ર રાજા-તર-સરુ ર્યાન મેમા રુસિ નર્ત રુ રાજા-પ રો તે રે મે રાજા રુ નરી
 ર૦ પાર્વતી રીસાય તારે મદદરેય તેમને પી રા રી રા મનાયે, મર તેમ રા રાપાનો ર
 પાર્વતીના ચર-નુપુર સાથ ધરસાય

એના પ્રકારની એ નગરીમાં નન, નૃપ, યથાતિ, ધુધુમાર, ભરત, ભગીરથ અને દશન જેવો, પ્રાચીની પીઠ કાનાર તારાપીઠ નામે સમ્મત હતો પોતાના ભુજ-અધવીજ તેણે આજી ભ્રમણ ૭ યુ હતુ નપુ રત્નિયો^૧ તેને પ્રમુખ હતી તે મનિમાન્ અને ઉત્સાહી હતો નીતિ-આસ્ત્રમાં તેની શુદ્ધિ વણી હરી પહોંચતી હતી. ધર્મશાસ્ત્રનું તેણે અધ્યયન કીધુ હતુ. તે અને કાન્નિમાં મૃધ યદ અમાન નીતિ તે હતો અનેક યજ્ઞ કરવાથી પોતે પરિવ્રથ્યો હતો. નન જગત્માં ચમ્પ તેણે ભાગ્યો હતા, અને આ સમાગમનેજ ગોધનારી, રામમાં પ્રકુર કમલ ધાગુ કાનારી વહનીએ કમન રતનો સ્થાગ કરી, નાગયજુના વક્ષ અથવામાં નૃપનાનું મુખ ન ગણુ-નરી, તેને નિષ્કપટ આદિચન દીધુ હતુ મોટા મોટા મુનિ-જનોએ મેલેના દેવ-ગાના પ્રસાદનો જેમ નિષ્ણ-ચગણુ, તેમ તે મસનો જન્મ લેતુ હતો.^૨ નિશિઠ છતાં પણ ટ્રિપુજનોને એતાપ કરી, સ્થિર અને રમી અદર્શિત ભ્રમણ કરનાર,^૩ પોતે નિર્મન રીતે નાનુ મિથોના મુખ કમવની કાન્નિને મનિન કરનાર, અને અતિધનન છતાં પણ નવ જનને રક્ષા કરનાર^૪ ધરાનું, સમુદ્ર જેમ ચરનું તેમ, તે ઉપસિમ્ધાન હતો પક્ષ મહેના લયથી ક્ષિતિ કરુ^૫ તેણે પાતાની સમાન તેનો માત્રય લીધો હતો.^૬ અહ-ગણુની પેઠે તે ભુધથી અનુગત હતો.^૭ કામદેવની પેરે તે વ્યવહાર રતિન હતો.^૮ દશન જેવો તે મુમિત્ર [i] સુન્ત હતો.^૯ મહાદેવની પેરે તે મહાસેન [i] થી અનુગત હતો.^{૧૦} ગેર નાગના જેવો તે ક્ષમાના ભાગથી ગુરુ થયેનો હતો.^{૧૧} નમસ્ત પ્રસાદની પેઠે તે મહાવંશમાથી ઉત્પન્ન થયેનો હતો.^{૧૨} ધર્મનો જાણે તે અનતાર હતો અને પુન્યાત્મનો જાણે પ્રતિનિધિ હતો.

નનણે ખમેડી મુદના નૈનાલને જેમ મહાદેવે અટકાવીને પાછો સ્થિર કર્યા હતા.^{૧૩} તેમ અજાનના પ્રમુખથી મનિા વપુરાજા, પાપથી ભરેના કમિદાણે ચૂકથી ચળાવેના ધર્મને તેણે ફરીથી સ્થિર કર્યા હતા. રતિના પ્રનાપ આભાગી મહાદેવને દયા ઉપજી દોય અને અત કરણ આદ્ર ધ્યાની તેમણે થીજે નામગેર ઉત્પન્ન કર્યા હોય એવો તેને લોક ધારતા હતા જન નિધિન્ત-ગથી જેની મેળના ધોરાયેરી છે,^{૧૪} પતની વચ્ચે વચ્ચે આનતા તારા ગણને થીજે જેના નૃપ ૧૮ ॥ કુસુમો દ્વિગુણુ થયેના છે, ઉગતા નદ ગિમ્મમાંથી ગળના અમૃત-મિન્દુના નર્પાદવી કર્યા ન નજમ બીના ધાય છે, સૂર્યગ્ધના ધોડાની ખગીઓના છેડા ઉગ્રગ

૧ [i] આ પ્રકારની તારાપીઠ-પ્રમુખ મંત્ર, અને કલ્પાલ ૨ [i] આ વિષ્ણુના ચરમુખાવી નીમણી હતી એરી કયા છે ૩ વિરોમાં આ સાદ્ય સામાન્ય છે ૪ આ નિકમારદેવચરિત, ૫ ૧ મોડા ૫૭—
 નમોજ તસ્માદુદિયાય વંદા શોરે પદાદ ગાગ દવ પ્રજાદ ॥ ૩ (વિરોધ) સવાપન
 ઉપજા ૭ પ સ્વિય અચચવ અને-નાગતહિત ૪ રમ-નાથ અનુરન ૫ પત-સદાથ (પરવતની)
 પાખા વિતિધર-ગાત્રો પરિતા નુજો ૫ ૮૭ થી ૩ ૭ ૬ ભુધ-સાથ પુરુષ તે
 નામનો આ ૭ વિમલ-વદાઇ, રોગ ગરીર ૮ સુમિત-આગ મિત્ર મુમિત-સશ્વ
 ની માતા નુજો વામવના ૫ ૭ દશરથ દવ સુમિત્રોપેત ૭ મહામેના મોડી મેના,
 મહામેન-નિલકાની નુજો વામવ ૫ ૧૪ હર દવ મહાસેનાનુગત ૭ ૧૦ લાખના ભાગ-
 અનિત્ય ન્યામાન મમા પુરી-ના ભાગ ગુરુ નર્મ, ૧૧ ૧૨ વચ્ચે-કવ વાક અર્ચી થરી-કવ
 પાગનો સકર છે ૧૨ જે વિગ્ર મધા રામાયણ કનસાદમાં છે ૧૩ અદર્શી મઠ યના રિગે ૧૭-૩૫
 ૧ ૧૦ ૨ ૧૩ ૧૪ ૧૫ ૧૬ ૧૭ ૧૮ ૧૯ ૨૦ ૨૧ ૨૨ ૨૩ ૨૪ ૨૫ ૨૬ ૨૭ ૨૮ ૨૯ ૩૦ ૩૧ ૩૨ ૩૩ ૩૪ ૩૫ ૩૬ ૩૭ ૩૮ ૩૯ ૪૦ ૪૧ ૪૨ ૪૩ ૪૪ ૪૫ ૪૬ ૪૭ ૪૮ ૪૯ ૫૦ ૫૧ ૫૨ ૫૩ ૫૪ ૫૫ ૫૬ ૫૭ ૫૮ ૫૯ ૬૦ ૬૧ ૬૨ ૬૩ ૬૪ ૬૫ ૬૬ ૬૭ ૬૮ ૬૯ ૭૦ ૭૧ ૭૨ ૭૩ ૭૪ ૭૫ ૭૬ ૭૭ ૭૮ ૭૯ ૮૦ ૮૧ ૮૨ ૮૩ ૮૪ ૮૫ ૮૬ ૮૭ ૮૮ ૮૯ ૯૦ ૯૧ ૯૨ ૯૩ ૯૪ ૯૫ ૯૬ ૯૭ ૯૮ ૯૯ ૧૦૦

યાથી ખંડિત થયેલાં લવંગ-પદ્મવો. ત્યાં શોભી રહ્યાં છે, અને ઐરાવત દાધીની શુભ વડે ત્યાં સપ્તકીન્દ્રનાં પદ્મ તથા પત્ર કષાઈ ગયાં છે—એવા ઉદયશીલ સુધીના;^૧ ત્યાં વાનરોનાં ટોળાંએ ધાનું લયલી કંઠ તોડી નાંખ્યાથી ઘોર્ષજ ગટ્ટેલાં છે.^૨ સમુદ્રમાંથી નીકલેલી જલ-દેવતાઓ ત્યાં રામચંદ્રજીનાં પગલાંનું વંદન કરે છે, પર્વતોના પદ્માને લીધે લાગી ગયેલા ગંધના કંકડાથી ત્યાં શિશ્નવેલે ઉપર બળે તારા તારા થઈ ગયા છે, અને નલને દાથે બેઠાપદ્મા હનગરે પર્વતોથી જે બનેલો છે તે સેતુગંધ સુધીના;^૩ રવચ્છ ઝરાનાં જલવડે ત્યાં તારક-ગણ ધોવાય છે.^૪ અમૃત મથન કરનાં નારાયણના બાલુગંધના તથા મહર જેવાં આભૂષણના છેડા સાથે ઘસાવાથી જેના પદ્મર સુંવાળા થયેલા છે, દેવદાનવોએ સ્તેષથી વક્ષ્યાકારે વાળેલા વાસુકિ નાગને ખંચવાને આરંભ કર્યો સારથી તેમના દાહતા ચરણના ભારવડે જેનો મધ્યભાગ છુદાઈ ગયો છે તથા અમૃતની કંકરથી જેનાં શિખર સિંચાપક્ષાં છે—એવા મહર પર્વત સુધીના; અને નર-નારાયણની ચરણ-સુધાથી અકાયકા બદરિકાશ્રમવડે જે રમણીય લાગે છે,^૫ કુબેર-નગરીની સુદરીઓના ભૂભાગ-રવથી જેનાં શિખર ગાંઠ રહ્યાં છે, સપ્તધિયોએ કરેલી સપ્તોપાસનાથી જેનાં ઝરખનાં પાણી પવિત્ર થયેલાં છે, અને ભીમમેને (કાકામાં) હુંદી નાંખેલાં સાંગધિક પુષ્પવન સમુદ્રવડે જેની મેખલા સુગન્ધિ થયેલી છે—એવા ગંધમાદન (પર્વત) સુધીના, ભુજ-બલથી જીતાયલા રાગ્નઓ, પોતાના ચરણ-નખ-કિરણથી (તેની) મુકુટ-પત્રલતા સાથે ગ્રંથીઓ બાંધતા બાંધતા, લયથી ચક્રિત અને ચંચલ કાકીસદ્દિન, મેવાંગલિરથી કમલ-કલ્પિ મસ્તકે ધરીને તેને પ્રણામ કરતા. અનેક રત્નકિરણ રૂપી પદ્મવવાળા, અને લટકતાં મોતીવાળા, દેવ-નર જેવા સિંહાસન ઉપર દિગ્ગજ જેવા તે રાજ ત્યારે વિરાજ્યો ત્યારે લતાઓની અમાન શિલીભુખથી^૬ કંપેલી સર્વ વિસ્તીર્ણ દિશાઓ ભારથી નખી ગઈ. તેની અસાધારણ ચક્રિતને લીધે, હું ધાંડું હું કે હંદ્રિ પણ તેની સ્પૃહા રાખતો હતો. કૈાચ પર્વતમાંથી જેમ હંસનું ટોળું નીકળે^૭ તેમ તેનામાંથી, સર્વ બુવનતલને ધવલ કરતો, સકલ લોકનાં હૃદયને આનંદકારી ગુણગણ પ્રસંધી હતો. અમૃત જેવા સુગંધી પરિમલવાળી, મંદરાચલથી ઉછળેલા પુષ્કળ દૂધવાળા સમુદ્રની બાજુ ફેન-મેખા હોય એવી, સુરાચુર લોકને ધવલ કરી મુકનારી તેની કાંતિ આખા બુવનને ગજવતી, દશ દિશાઓમાં^૮ બ્રમભૂ કરતી હતી. તેના પ્રતાપના અતિદુઃસહ સંનાપથી બાજુ ખેદ પામતી હોય તેમ રાજલક્ષ્મી તેની છત્ર-છાયાથી ફાણ પણ દૂર જતી ન હતી.^૯ અને વળી તેના ચરિતનું સર્વ જનો ઉન્નત્યદ્વિની સમાન શ્રવણ કરતા; ઉપદેશની પેઠે મહાશુ કરતા; મંગળ કાર્ય હોય એમ તેને વખાણતા; મંત્ર જેવો તેનો બાપ જપતા; અને શાસ્ત્ર-

૧. આ વિગેરે, સગાન વિભક્તિનાં વાચ્યોનો સંગ્રહ—“સન્ઓ”...તેને માન્ય કરતા—તેની સાથે છે. ૨. એ વિગેરે વાચ્યો “સેતુગંધ” સાથે યોજવાં. ૩. નલ=વિશ્વકર્માનો પુત્ર. સેતુગંધ= ભરતનાં અને સિંહલદ્વીપ વચ્ચેનો પુલ. ૪. આ વિગે વાચ્યો “મંદર પર્વત” સાથે યોજવાં. ૫. આ સર્વ “ગંધમાદન” નાં વિશેષણ છે. ૬. શિલીભુખ=ખાણુ ભૂમટ. ૭. માનસરોવરે જતાં, હંસ કૈાચ પર્વત-માં-પડને જાય છે. તુલ્યો મેખદૂત શ્લોક ૫૯. ૮. હંસદ્વારં મૃગુપતિયશોચત્તમં વત્કાંચરુદ્ધમ્ ॥ ૯. આર દિશા, આર ખૂણ, ભૂતલ અને આકાશ મળીને ફગ. ૯. મતાપનો બાજુ તાપ માંત્રો હોય તેપી ધાપમાંજ રહેલી હાઈ.

વચન હોય તેમ અહર્નિશ તેને સંભારતા. તે રાજના રાજ્યમાં પૃથ્વી ઉપર વિપક્ષતા પવંતોનેજ હતી.^૧ પરંતુ અલયોનેજ હતું.^૨ સામાં દર્શ્યોજ રહેતાં હતાં.^૩ દુર્ગાશ્લેષ શિવ-મૃતિયોજ કરતી હતી.^૪ આપ જલધરોજ ધારણ કરતા હતા.^૫ જલદિવ્ય કમલોનેજ હતું.^૬ ખડા પ્રતિદારોજ રાખતા હતા. તીક્ષ્ણતા ખડગધારામાંજ હતી.^૭ ઉત્તતિ ધ્વજો-માંજ અને અવનતિ ધનુષોમાંજ હતી.^૮ શિલીમુખથી વાંસનોજ ક્ષય થતો હતો.^૯ યાત્રા દેવતાઓનીજ થતી હતી.^{૧૦} બંધન-સ્થિતિ કુશ્મોનેજ હતી.^{૧૧} [નમ્રદુ ધનિયોનોજ હતો.^{૧૨} વારિ-પ્રવેશ વન-ગજોનેજ હતો.^{૧૩} તુલા ઉપર મહેનેજ ચડતું પડતું હતું.^{૧૪} વિષ-શુદ્ધિ સૂર્યાદ્યોજ થતી હતી.^{૧૫} વૃદ્ધિ-છેદ કેસ તથા નખોજ થતો હતો.^{૧૬} મહિન અંખર વર્ષાનુના દિવસોનેજ હતું.^{૧૭} ભેદ રવ અને પધ્ધરોજ હતો.^{૧૮} યોગ-સાધના મુનિયોજ કરતા હતા.^{૧૯} તારકનો ઉદ્ધાર કાર્તિકસ્વામીની સ્તુતિમાંજ થતો હતો.^{૨૦} અહુતુની સંકા સૂર્યનેજ હતી.^{૨૧} જ્યેષ્ઠનું ઉલ્લંઘન ચંદ્રજ કરતો હતો.^{૨૨} દુઃશાસનના અપરાધ મદા-ભારતમાંજ સંભળાતા હતા.^{૨૩} દંડ-અહુતુ વૃદ્ધાવસ્થામાંજ થતું હતું.^{૨૪} કોપ-શુભિ ખડગ-ધારોજ હતી.^{૨૫} વક્ત્રતા કામિનીના ગ્તન ઉપર (ચિત્રેશ) પનબંધનેજ હતી.^{૨૬} દાનનો નાશ હાથીઓમાંજ થતો હતો.^{૨૭} અને શન્ય ગૃહો પાસા રમવામાંજ દેખાતાં હતાં.^{૨૮}

૧. વિપક્ષતા=પાંખા વિના રહેતું (જુઓ ૫૪ ૪૦ ઈ. ૩); કુશ્મના—જે લાં ન હતી.
૨. પરંતુ=શબ્દની પાછળ આવતું તે; મુત્ય. ૩. અર્થાન્ રાત્રિઓ સામા આવતાં નાદે. ૪. દુર્ગા-શ્લેષ=દુર્ગાનાશ્લેષ. દુર્ગા=કિલ્લો; દુર્ગા=પાર્વતી. ૫. આપ=ચંદ્રમુખ; 'ચુદ્ધ' સાર ધનુષ અહુતુ કરવાની જરૂર ન હતી. ૬. જલદિવ્ય=શાસ્ત્રમાં અપરાધોની પરીક્ષા કરના સાર કરા શિક્ષણો (Ordeal) કહેલી છે. તે પ્રત્યેકનું નામ 'દિવ્ય'; જેથી કે તુલા-પરીક્ષા, અગ્નિ-પરીક્ષા, વિષ-પરીક્ષા, તંદુલ-પરીક્ષા વિગ. તેમાં જલદિવ્ય=અપરાધોને પાણીમાં ડુબા મરાવવી—જો પડ્યું એક છે. આ શિક્ષા અહીં લોકોને ન થતી એવું કવિ સૂચવે છે, કારણ કે જલમાં માત્ર કમલજ દુષ્ણતાં અને તત્તાં.
૭. તીક્ષ્ણતા—સ્વભાવની દોરના લાં ન હતી. ૮. ઉત્તતિ=ઉચ્ચે સ્થલે ભેડાં, ચડતું; અને મોટાદાઢ-મર્ગ. અવનતિ=નમતું, વળતું; શત્રુ પાસે નમી જતું. ૯. શિલીમુખ=અમર લાખ. ૧૦. અર્થાન્ ચુદ્ધસાર સેનાની યાત્રા થતી નહિ. ૧૧. બંધન=પુષ્પનું શીકું; બંદીખાનું. ૧૨. એટલે લોકોનું દમન શામ કરતો નહિ. ૧૩. વારિ=જળ બંધન=સ્થાન, (લાં હાથીઓના પ્રવેશ થતો, પડ્યું) વારિ-પ્રવેશ=જલદિવ્ય, અપરાધોનું થતું નહિ. ૧૪. તુલા—તે નામની શક્તિ, જનનમાં અને દોરો-નોજવાની પરીક્ષા ઉપર મળતી તે સાર. ૧૫. વિષ-શુદ્ધિ=વિષ-નશની શુદ્ધિ; અને ઉપર અપ્રવેશી શિક્ષાની રીત—જે લાં ન હતી. ૧૬. એટલે કાંઈ પુરુષો નહિ. ૧૭. અંખર=આશ્ચર્ય; વર્ષા. ૧૮. ભેદ=પૃથક્ ભિન્નભાવ; યોગમાં તુલ્ય (જે લાં ન હતી.) ૧૯. યોગ=ચિત્તનિરોધ; અને કરચનો કપવોજ—જે લાં ન થતો. ૨૦. તારક=જે નામનો અસુર જેને કાર્તિકસ્વામીને દુષ્ટતા હતી—તેના ઉદ્ધારની કથા તેમની મુનિ સમયે આવતી; પણ તારક=રોજના તે કાળના કેસમાં કે જેને કાદરામાં ન અસ્ત. ૨૧. મદાખ=સાદુષી ધારતું તે; અને પાડાનું. ૨૨. જ્યેષ્ઠ=૮ હું વસ્તુ વધી. ૨૩. દુઃશાસન=પ્રતારકોનો એક પુત્ર; અહીં દુઃશાસન—દુષ્ટ કાર્યકાર—જો દેવોને પોતા થતી નહિ. ૨૪. કોપ-શુભિ=૨૧—દુઃશાસનદર્શન મારતે ૨૫. વક્ત્રતા=૨૬—જે શિક્ષા હતી તે ૨૬. જુઓ ૫૪ ૪૦ ઈ. ૬. ૨૬. પરંતુ=પુષ્પ; ૨. ૧૭ હું ૬. ભેડાંનું દુષ્ણતાને કહેવા ૨૭. જુઓ ૫૪ ૧ હું ઈ. ૬. ૨૮. જુઓ ૫૪ ૫. ૨૮. જુઓ ૫૪ ૩ ઈ. ૧૨.

ક્રિડા જેમ મૂલ્યપત્રી, દાપરો જેમ હુન્, દુનરથન જેમ ચિરિય, રાગન જેમ
 રિ રામિય, યુરિગિને જેમ ધામ્ય, તીમો જેમ ગમન, રા નાને જેમ મુમનિ તેમ તે
 પત્રો નમના નામે ચાપણ પ્રમાણ હોય તેથી શુદ્ધિ રાગ નામ તથા ગાયોમા કડી
 રાગથી ગતી ચોરી રાત્રી બાગપણીજ તન (ન વ ઠા) અન્યત્ર પ્રમ દતા. નીતિ
 ચાત્રા પ્રયોગમ તે રાગો જુરુ ગાગર મર પી તાકોતે નાચિ-હતા. મળા
 મહાદા મર નમરામા પાવ તેની છુરિ પાટી તી નાતી વનન ન સાગ દતો મિથિનિ
 ચાન રતો રચના રા રના. રાગના રાગો રાગ ચાનો આસાર રના ચો
 મળો ધાતા રનો નાગાગી પ રાગના નાગ ધાન. નચાન ત મનિમાન હતા. જે
 નિધિની અમાન ત મહાસત્તવચાળા રના જેમગમંજ જેમ તે મધિચિત્રહવાન. નો
 મહાસતી પર તે દુર્ગ [૧] પ્રમાથન રના રના જેમ નાગરિ રના તે ધર્મનો પ્રનર
 રના જેમ જેમ અન વાગ ન તાના હતા રાગ નામ્યમ રના નજ એક આન હતા.
 આ એક ગામા તની મતિ નિર્મિત પ્રમત્તી હતી

નરનામુન્ના નના પ્રહારી જનકર ચરવી મને નમ. ના ના રાના ના ન
 રાજ્યધન કમિ મરે ના નાગી, તીનાગર રા રાત્રીમા પા રાત્રી ન મી દુરન નરી
 જેમ પોતા ના મુદ્ધિજાગર ત માન ના હોય અને ગાગર ગી નાગરની, નના રા
 શુદ્ધિ તે મહાદુર નના પ્રાગના અમાગમરડે નાગર રા મા રાથી મદન વધને રિના
 પામેની હતી અને માર નમુન્ના નાગર રાગાગી આપી પૂરી ઠપ નેના અગેક
 નાગર ગુરુ પુ ના રના તરી જાગે (મ ન જુરન) પોતાનુ જનન હાય તેમ (લાના
 રિરિય) ગાગરના નામોનાની પછ તને દી જાગર પના રિના ગેતી નદિ

તે મગનઅ, અંગનતની નુ. જેના રચન, નાગરદાગીને કો નમરાના ઉગીકા જેના,
 નમન જગતો અમમ પ્રાગર પી ચર દીશા આપરાના અતમ જેના પ્રગમતા અગના
 કિન્જોમા હાઈ અથના અને અખિન નુ રને પ્રનર મૂચરના મમરુ જેના પોતાના
 જુરુદ-નક, સમીપથી રાગ વનરાગી મમુધાને માગપણાથીજ રજ કરીને તે શુ નાસ
 નામના પોતાના મિત જેના મનિને રા નાગરના મોપી, પ્રમગોને મન્ય રા રાત્રી,

૧ મવસ ૧૧૧. ૨૨ ૧૧૧૦ ૨ જુદમા દોષ છે જુદો ક ૧૭ કી ૪ દી ૫
 મવાન ધિ તથા વિચક—ગાગર નાગર—ગાગર જાગે હોય જગમરુ નિચક—ગાગર,
 વિનાગુ—ગાગરનાગુ જુદો નાગર તા પૂ ૭ જરાસધગર પ્રદિતસચિવિગ્રહ—તે નો
 ગેન રજેતે નાગર અને મારે મારે આગી છે ૭ જુદથ રાગને અગનાને અર્થ અગે ગાગરના મારે
 ની પ્રાર્થના કરી, તે પ્રાર્થના મે ગેક આગર ૧૧૧૦ તે ને ૧ પાનાની મે ગાગર નો અર્થ અર્થ
 ૭, ૧ આગુ ખરો અર્થ ગાગરના પુન થયા તેથી ૧૧ ૧૧ ૧૧ ગાગર તેમને નમરાનામા મુજી
 મા રા રા જગ નાગરની પાગરને તેમને માગીને એક કસ મારે નામ 'જરાસધ' પડુ
 ૭ દુર્ગરીને દાગારની પ્રમાથન—તે ગાગર ક ૪ જુદિર ધર્મરાગનો મવન-પુ
 રનો અને આ પ્રમાથ ધર્મ ગવર્તન મનાગ-દત્તનિમન-જો ૫ તેમના નામ—૧૨, ૧૨
 ૨૨ ૨ ૨, ૧૧, ૧૬ અને ૫ કર

તથા નવં નમુઓના પ્રનામન વડી તેની મધ્યમાં ચિંતા દર વર્ષ હતી, તેથી બીજી કંઈ કંઈ એવે ગેપ ગહેયુ છે એમ તેને સાચું નહિ. માટે પૃથ્વી સમઘી વ્યાપાર શિથિલ કરી, યોજનનુખનો સજો ખરે ખનુલન તેરો લીધો—એટલે કે—કાઈ કાઈ વાર તે કામચલાયકને સુરત-કાંડ કરતો તે ધિયાઓના અધઃકન વસારી ક્રાન્તા હાથ ઉપર દાનના ગણિમય કકળના કનકનની ગમનનીય બાલી હતી, આખા નામન ઉપર લા, ગીતાની મનઃકમા ધુન્ધિગયેલા સુખિયલુના કકળા કનકન ચરિતોના હતા, ઉગ્રા મતા ચનભાષી મળતા મનઃકમા ગણિમય ઉપરના તાર મન યા તા વેનથી કનકા બુ કરતા, ગણિકલુ પૂના ચુન્નવા ચતા હતી, અને ઉગ્રા નીચા વસાવી, તે ઉપરની કૃષ્ણ ગુરુ લેપથી નેની આકારે પ્રગટ પટ અકિત થતુ હતુ અને પ્રગટ વચન જવના ઝીણા ઝીણા કળકકી, ગોગ ચદનના નિનાક અને પચામ્ય ભુસાઈ જતા હતા આ ઉપર ઉભા ચતા દોર સાથી જર્જરિત વયેના ધર્મપત્રસાથી પ્રિય યુવતીઓ, ચદન જલધારા જેવી પોતાની હાસ્યામૃત-નોઆથી લા તેને અભિષેક કરતી હતી, કળોત્પત્ત જેવા તેન કિરોતોથી તેને પ્રદાન કરતી હતી, કેમકે પૂની જેની આજુસણ પ્રભાવી તેના લોચન હારી નાખતી હતી, એવેત રત્ન જના પોતાના કનકન અગિયારક તેને જરા નાશન કરતી હતી, અને ચપર-પુષ્પ તથા પાની માયાઓ જેવી પોતાની ભુજા ભાગો વડે તેને જાધી લેતી હતી. કાઈ કાઈ વાર તે મૃપતિ મુનિમય પિત્તલની મોલી વાળા જામી દોડા વળેતા હતા, લા કામચલાયક વનચાણની દેવી જેવી કમિનીઓના કમપુટમાંથી નીકળતી, કેમકે જનધાનઓરડે તેનું રાગી પીગુ પીગુ થતુ હતુ તાહા જામી ધાનના પ્રગટ થયે તેનું રેનમી નવ લા થતુ હતુ, અને ગૂંચીસાગા જન વિન્દુરડે તેનો વન નેર પચરંગી ચતો દતો કાઈકાઈ સમયે લાગે તે નત પુગની નિયો લે જે જનદીક કરતો લાગે ચુર મરાગના જનમા મન ઉપર નુશન ચુર પચારા તી તન્ન મ ના મન નતી હતી. ગુરુ તાજાથી જ તન્ન નના નગો ભાપડેના મયન્નક મમરડે ભમ મિથુન નટાઈ જતા હતા, વાગની લગેમાંથી ખરી પડેલા ને લીધે તે જનમા શિથિલ થઈ ચતા હતા કંઈપુના કમચપર લા તન્ન હતા ઉગ્રા ઉના નિતમ ના ક્ષોભથી તન્ન જનનિત ચતા હતા, તામો લી બા ભિને દેકેના વચનની રાગ તેમા પડતી હતી અને તા-સાગ લા રાદગ સાથી ઉગ્રા રી ના મિન્દુઓરડે લા ચક્રનાથ ચરિત હોના હતા નકેનમા હમયે લી પ્રિયાઓ કાઈ કાઈ વાર તેના નામ ધને નીચે ગુરુદિ ભગ કરીને ગુજુગાટ કરના મિત્ર તાજી ખકળ તી ગજ તાઓરડે, રકુત સુખની માસાવી તેના મગજ બાસી, આળો વિષ તેને નખ કિરણ ગમે મિત્ર થયે મ પુષ્પ હાગુ તાન કરતી હતી. કાઈ કાઈ ગા નિયોએ ભરે મ મધુચનના મસાસી આનંદ પામે, બકુલદાની પેકે તે રિકાત પામશે. ન મિત્ર નુરીને ના ચનતન પ્રદાન વાને મ અપમક નથી, અગોક દશની નમાન તેને રહા ઉપર ચતો. કાઈ કાઈ વાર વનમ જેવો ચંદન-ધનક,

[illegible]

પ્રશ્ન-૧૦૦ : પાલિકાના સભ્યોના પદોના અભિયોગીયતાના નિયમો કયા કયા હશે ?

કંકમાં હાલતી કુસુમ-માલા પેહેરીને તે ખાન કરતો. મદ-રક્ત ગાલ ઉપર હિંદોળા ખાતાં કણુ-પક્ષવસાથે તે મદમત રાગ, અંધગજની સમાન, વિકસિત વન-કુસુમોને સુગંધિ પરિમલ આપતા અરણ્યમાં કદાચિત્ કરતો. કાંઈ કાંઈ વાર ઝલુઝલુટ કરતાં મણિનુપુરના રવથી મનમાં આનંદ પામી, હંસની પેડે તે કમલવનમાં ક્રીડા કરતો. કાંઈ વાર, મૃગપતિની સમાન રંધે ઉપર કેસરઆસ લટકાવી ક્રીડા-પર્વિતો ઉપર તે ફરતો. વળી કાંઈ વાર બ્રમરની પેડે તે ખીલતાં કુસુમની કળિયાથી ભરેલા વન-અંધોમાં અંચરતો. કાંઈ વાર, નીલ વજ્રથી મુખનું આચ્છાદન કરી, જે મુંદરીઓ સાથે કૃષ્ણ રાત્રિના પ્રદોષ-સમયનો સંકેત કરી મૂકેલો તેમને મળવા જતો. અને મહેલના જે વિભાગમાં કનકદ્વાર ઉઘાડીને બારિયો પ્રકટ કરવામાં આવતી હતી, તથા જ્યાં અહર્નિશ બળતા કૃષ્ણાચરુના ધૂમથી જાણે રક્ત ધયેલાં પારાવત ખેડેલાં હોય એમ લાગતું ત્યાં ફેટલાક પ્રિય ગિત્રો સદિત, વીણા વેણુ અને મૃદંગથી મનોહર લાગતું, અંતઃપુરનું નૃસાદિક કદી કદી પોતે જોતો. હુંકામાં, જે જે અતિ રમણીય વસ્તુ પોતાને પ્રિય હતી અને તે સમયને તથા ભવિષ્યકાળને અવિરૂદ્ધ હતી તેનું, ખીજા સર્વ પૃથ્વી-આપાર પરિસમાપ કરેલા હતા માટે એ રાગએ મુખ બોગચું, પરંતુ તેમાં સ્વચિત્તને તેણે લીન કરી દીધું ન હતું તથા તેનું વ્યસન (પણુ) પાડ્યું ન હતું—સકલ મત્રીમંડલ સંબંધી કાર્ય સમાપ્ત કરીને પ્રજનનું રંજન કરનાર આવા મહીપતિની વિષયોપબોગ-લીલા તેનું જૂપણ છે, પણ ખીજા (નૃપ) ની (લીલા) તો (તેમની માત્ર) વિડંબના છે!—પ્રજાની પ્રીતિ મેળવવાની ઈચ્છાથી વચ્ચે વચ્ચે પોતે દસંત દેતો અને પ્રયોજન હોય ત્યારે સિંહાસન ઉપર વિરાજતો.

શુકનાસ પણ અતિ મદાન આ રાગ્યભારને પોતાના શુદ્ધિ-વ્યસવડે, જરા પણ આન્ત થયા વિના, ઉપાડતો. જેવી રીતે નૃપતિ સર્વ કાર્ય કરતો તેવી રીતે એ પણ પ્રજાનો અનુરાગ દ્વિગુણ વધારીને વર્તતો. એને પણ રાગ્યો, વાંદા થઈ ગયેલા ચૂડામણિની ફિરણ-મંજરિથીથી ભરેલા મુકુટ વડે પ્રણામ કરતા તે વખતે તેમના ખસી જતા કુસુમ-રોખરમાંથી ટપકના મધુ-કણુવડે સભા બધી ભીંગળી, તથા અતિશય નીચે નમવાથી લચી જતાં મણિકુંડલની કોરો સાથે તેમના બાબુબંધુ ધસાતા, અને એના પ્રયાણ-સમયે પણ દક્ષ દિશાઓમાં અન્તરીક્ષ ચપલ અધળસની ખખડતી ખરિયોના શુભદૃષ્ટી બધિર થઈ જતું હતું. સૈન્યના ભારથી મળેલા પૃથ્વી-તળ ઉપર પવંતો ડગમગી જતા હતાં; ગળતા મૃદને લીધે અંધ ધયેલા અંધગજની દાન-ધારાથી અંધકાર પ્રસરી જતો હતો; (હંમે) ઉડતા મૃગના મોટા ટગથી સચોટોનો રંગ ધૂસર થતો હતો; ચાલતા પાપદળના કસકસથી કણુ-વિવર બેદાઈ જતાં હતાં; અતિવસાથી જ્ય શબ્દનો નિરંતર પોકાર થઈ રહેતો હતો; દોળાતાં હજારો, સ્વેત ચામરોથી દિશાઓ દંકાઈ જતી હતી; અને બેગા મળેલા નૃપતિ-નૃદનાં, કનકદંડ્યાળાં ઇચના સમૂહથી દિવસ ટંકાઈ જતો હતો.

૧. બજરામ ચંદન જેવા ગોરો હતો; તારાપીક, ચંદન લેપથી તેજા થયેલો; અને બંને મહિષાપાન-માં સમાન. ૨. કેસરમાલ-કેસરની માલ; માળ.

આ પ્રમાણે પ્રધાનને રાજ્યભાર સોંપીને તે રાજ્ય યાવન-મુખનો અનુભવ લેવામાં કાલ નિર્ગમન કરતો. બહુ વર્ષ થયાં ત્યારે તે ખીન્ન પણ ઘણાં ખરાં સાંસારિક સુખનો પૂર્ણ ઉપભોગ કરી રહ્યો, પરંતુ પુત્ર-મુખ-દર્શન રૂપી એક સુખ તેને મળ્યું નહિ. આવા આવા ‘લોગમાં મળ્યું અંતઃપુર તેને નિષ્ફલ પુષ્પ-દર્શન યુક્ત સરવણુ’ જેવું લાગવા માંડ્યું, અને જેમ જેમ યાવન જ્યાં લાગ્યું તેમ તેમ મનોરથ નિષ્ફલ થવાથી, વંધ્યતાનો મ્હોટો સંતાપ તેનામાં વધતો ગયો. વિષયોપભોગથી ગ્રાસ થતા સુખની ઈચ્છાઓ ઉપરથી તેનું મન ઉડી જવા લાગ્યું; અને દબ્બરો નરપતિથી પરિવ્રત થતાં પણ જાણે પોતે સદાય વિનાનો દોષ, જાણી આંખે ગાંધ દોષ, અને આખા ભુવનનો આધાર ખત્તાં જાણે નિરાધાર દોષ એમ પાનાંને સંતાન વિનાના તે માનવા લાગ્યો.

મંબુના જટા-કલાપને જેવી ચંદ્ર-કલા, વિષ્ણુના વક્ત્રસ્પર્શને જેવી કૈરતુભ-પ્રભા, અક્ષદેવને જેવી વનમાલા,^૧ સાગરને જેવી ભરતી, દિગ્ગજને જેવી મહાલેખા, વૃક્ષને જેવી શતા, દંત્ર માસને કુમુદોદ્ગતિ,^૨ ચંદ્રને જેવી ચંદ્રિકા, સરોવરને જેવી કમલિની, આકાશને જેવી તારાઓની પંક્તિ, માનસ સરોવરને જેવી હંસ-માલા, મહાયાત્રને જેવી ચંદનવનની ઘટા, અને શેખનાગને જેવી ક્ષણમણિની જ્યોતિ, તેવી તે રાજ્યને—ત્રિભુવનને વિરમય પમાડનારી, સ્ત્રી-વિદ્યાસની જળની જેવી, સકલ અંતઃપુરમાં પ્રધાન-પદ પામેલી,—વિદ્યાસ-વતી નામે રાણી, આબૂખામુ દત્તી.

એક દિવસ રાજ્ય જ્યારે રાણીને મહેલ જઈ ચડ્યો ત્યારે તેણે એને એક નાની સુધટિત શય્યા ઉપર ખેડે ખેડે સ્થન કરતી જોઈ. એની આસપાસ ભરાયેલા દાગી-ચંડવની દૃષ્ટિ ચિંતાથી જડ બની ગઈ હતી તથા શોકથી સર્વ સૂપ ચર્મખેડાં દનાં; ધ્યાનમાં એકાગ્ર દૃષ્ટિ કરીને પાસે ઉભેલા કંચુકિયો એની સેવા કરતા દત્તા; જરા ફર રહેલી અંતઃપુરની વૃદ્ધ ત્રિયો એને આશ્વાસન કરતી હતી; ચોધાર આંસુ પડવાથી એનું વસ્ત્ર પસળી ગયું હતું; સર્વ અલંકાર એણે ઉતારી નાંખ્યા હતા; વામ હસ્તલ ઉપર પોતાનું મુખ-કમલ રાખેલું હતું; અને એનાં વાળની લટો છૂટી હોવાથી આમ તેમ ફરફરતી હતી. (રાજ્યને જોઈ,) ઉડીને એણે સંતકાર કંઈકે તરતજ નૃપતિએ એને તેજ શય્યા ઉપર બેસાડી, અને પોતે પણ લાંબ ખેડા. પરંતુ અશ્રુપાતનું કંઈ કારણ નહિ જાણવાથી તે જરા ગભરાટમાં પડ્યો, અને પોતાને દાઢેજ એના બંને ગાલ ઉપરથી આંસુ હલેઈ નાંખને નાંખતે કહેવા લાગ્યો કે:—‘દેવિ! અંતઃકરણના પ્રગલ્ભ શોક-ભારથી મંદ અને નિઃશબ્દ સ્થન તું શા સાર કરે છે? તો આ ત્હારી પદ્મ-પંક્તિયો મોની જેવાં અશ્રુ-ખિન્દુઓનું પ્રથન કરે છે! કૃશદર્શિ! તે આજ ભૂષણ કેમ કંઈ સ્વચ્છાં નથી? રક્ત કમલની કળિયો જેવાં બે ચરણ ઉપર પ્રભાતના સૂર્ય-પ્રકાશ જેવો અલંકાર કેમ કેમ છાંટ્યો નથી? મદન-સરોવરના કલહંસ—ત્હારા મણિ-નપુરને આજ ચરણ-કમલ-સ્પર્શનો કેમ અનુગ્રહ કીધો નથી? ત્રિયે! મધ્યભાગને આજ શા કારણથી મેખલા કાઢી નાંખીને ચૂક રાખ્યો છે? યુગ-લાંછનમાં^૪ યુગ જેવો, કૃષ્ણા-

૧. સરવણુ=સાર-જવનું વન. ‘પુષ્પ’ ના બે અર્થ સાદ જુઓ. ૫. ૧૭ ઈ. ૮. ૨. પગ સુધી લમ્પની પગપુષ્પની માવા. ૩. કુલ આવવાં તે. ૪. કૃશ-નાનું, હલ્લ-પેટ-છે જેવું. ૫. ચંદ્રમાં.

‘સુરુતો પત્રલેખ’ કેમ આજ પયોધર ઉપર ચિત્તમાં નથી? સુંદરિ! શંકુના મુકટમાંની ચંદ્ર-
કેસા જેવી ત્હારી કોટને શાને સારૂ ગંગા-પ્રવાહ જેવા હારથી શણગારી નથી? વિદ્યાસિની!
કેમ તે આજ અંશુ-ચિન્દુ પાડી પાડીને, ગાલ ઉપરથી કુંકુમ-પત્રલતા નિરર્થક ઘોઈ નાંખી
છે? વળી આ કોમલ અંગુલિ રૂપી પત્રવાળા રક્ત-કમલ જેવા કર-તલનું કેમ તે કંબોધર
બનાવી દીધું છે? ઓરા ચંદ્રનના તિલક વિનાના વસાટ ઉપરની ચટ્ટા કેમ તે આજ હોળી
નથી! દેવિ! ચંદ્રલેખા રહિત, કૃષ્ણ પદ્માના પ્રદોષ જેવા, આ ત્હારા કાળો કાળો, પુષ્પ-
ગિનાનો ચોટલો ત્હારી દષ્ટિને એક પમાડે છે, માટે કૃપા કરીને દુઃખનું કારણ વિદિન કર.
આ સ્તનઉપરના વચ્ચેને કંધાવતા, દીર્ઘ દીર્ઘ ત્યાગ-પવન મધી પડેલું સરારા મહાઈ
અંતઃકરણ ધ્રુજે છે, માટે કહે કઈ ત્હારો અપરાધ થયો છે? અથવા કોઈ મહારા પરિજનનો
વાંક પડ્યો છે? ઉંડા વિચાર કરતાં મને તો ખરે, ત્હારા સમયમાં અદ્ય પણ મહારા દોષ થયો
હોય એમ લાગતું નથી; મહાઈ શુચિત અને રાજ્ય ત્હારે સ્વાધીન છે; માટે સુંદરિ! શોકનું
કારણ મને (મટ) કહી દે.—આવું કહેતાં પણ જ્યારે વિદ્યાસવતીએ કંઈ પ્રતિવચન ન દીધું
ત્યારે, વધારે વધારે આંસુ પડવાનું કારણ રાજ્ય તેની દસીએને પૂજવા લાગ્યો.

એટલે મકરિકા નામની તેની તાત્કાલિક-વાદિનીએ રાગને પ્રયુક્તર આપ્યો કે:—
મહારાજ! આપનો તે જરાએ અપરાધ ક્યાંથી હોય? અને આપ છો સાંસુધી ખીજું કોણ-
પરિજન વા અન્ય કોઈ-અપરાધ કરી શકે એમ છે? પરંતુ—કોઈ મહામહત્વી પીડાતી હોઈ
એમ નરેન્દ્રનો સમાગમ મહારે નિષ્ફલ થાય છે—એ રીતની ચિંતા દેવીને થયાં કરે છે; અને
શણ કાળથી એ સંતાપ ભોગવે છે. અમુર-શીના જેવાં સર્વદા મુરત [૧] ની નિન્દા કરતાં
સાંભળીશ પ્રથમ પણ શયન, સ્નાન, ભોજન, બુધ્ધ-પરિમલ આદિ ઉચિત દિવસ-વ્યાપારમાં
પરિજનનાં અતિશય પ્રયત્નથી બળાકારે ચિત્ત ધાસતાં અને શોકાતુર જેવાં રહેતાં; પરંતુ
આપનો હૃદયને પીડા થતી અટકાવવાને જરાએ વિચાર દર્શાવતાં નહિ. પણ આજ અત્યુદ્દેશી
છે તેથી ભગવાન મહાકાલેશ્વરનું પૂજન કરવા સારૂ એ ગયાં હતાં ત્યાં મહાભારત કહેવાતું
હતું, અને તેમાં એમણે સાંભળ્યું કે:—અપુત્ર જનને સ્વર્ગે લોકની પ્રાપ્તિ નથી; પુ તામે
નરકમાંથી તારે તે પુત્ર કહેવાય.—એટલું સાંભળીને થેર આત્મા પછી, દાસિયો નમી નમીને
પ્રાર્થના કરે છે તોપણ, નથી એ ભોજન કરતાં, નથી શણગાર સજતાં ને નથી ઉત્તર
આપતાં; દેવાળ, અવિરલ અંશુ-ચિન્દુ રૂપી દુર્લભ નથી સુખ ઉપર અંધકાર કરીને રાખાં કરે
છે; હવે જેવી દેવની આજ્ઞા.—એટલું બોલીને તે બંધ રહી.

બુધ્ધિયે તેના બોલી રહ્યા પછી જરા વાર શાન્ત રહી, દીર્ઘ અને ઉભય નિશ્વાસ
નાખીને કહ્યું કે:—દેવિ! આમાં આપણાથી શું થાય એમ છે? જે વસ્તુ દેવને અધીન છે.
તેને સારૂ અનિ રદન કયેથી શું વંચવાનું? આપણા ઉપર દેવતાઓ અનુમદ નહિ કરવાના
હોવા; પુત્રાશિંગનરૂપી અમૃત-સ્નાનનું સુખ આપણાં હૃદયને ખરેજ નહિ મળવાનું હોય;

૧. જુઓ પૃષ્ઠ ૧૭ દી. ૯ મી. ૨. હાય સાધાતલે, એટલે કાન આગળ મૂકેલો મટ તેની
હાયકી નજી કંબોધર જેવી બનેલી. ૩. કૃષ્ણ પદ્મમાં પણ પાછલી રાતે તો ચંદ્ર કેખાય માટે તે ન
આપવાને તેના પ્રદોષ-નિશામુખ-સાથે ચોટલાને સરખાવ્યો છે. ચંદ્રલેખા-એક આબૂપણ; ચંદ્ર.
૪. રાગ-મેમ; લાલ રંગ. જુઓ પૃષ્ઠ ૯ દી. ૮.

ને જન્માન્તરે આપણે પુણ્ય કર્મ નહિ કર્યા હોય, કેમ કે પૂર્વ જન્મમાં પુરુષ જે જે કાર્ય કર્યા હોય તેનું ફલ તેને આ જન્મમાં મળે. ગમે તેટલા યત્ન કરતાં પણ દેવ-નિયોગ દેરવી શકાય તેમ નથી; તોપણ જેટલું મનુષ્યજાતિથી યદ્યપિ શકે એમ છે તેટલું બધું કરો.—શુર-જન ઉપર, દેવિ ! અધિક ભક્તિ રાખો; દેવતાઓની પૂજા દિશુચિત કરો; મરિજનની મેવામાં આદર દર્શાવો, કેમકે ઋષિયોનું દેવત ધણું સમર્થ છે, અને યવતરી તેમની આરાધના કરી હોય તો તેઓ યથેચ્છિત ફલ અને અતિ દુર્લભ વર (દાન) પણ આપે છે, એવું કહેવાય છે કે પૂર્વ ચંડકાશિકના પ્રસાદથી મગધના બૃહદ્રથ રાજાને, વિષ્ણુને જીતનાર, અનુગ્રહ બ્રહ્મ-પરાક્રમવાળો જન્મસંધ નામે પુત્ર પ્રાપ્ત થયો હતો.^૧ અને દશરથ રાજા વૃદ્ધ થયા હતા તોપણ વિભાવડક મહામુનિના પુત્ર ઋષ્યશૃંગના પ્રસાદથી તેમને, નારાયણના ભુજ જેવા અપરાજિત અને સમુદ્ર જેવા સ્થોભરહિત ચાર પુત્રો મળ્યા હતા. વળી એવી રીતે બીજા રાજાઓ પણ તપસ્વિજનોની આરાધના કરીને પુત્ર-દર્શનરૂપી અમૃત-સ્વાદનું મુખ ભોગવી ગયા છે; કેમકે મહામુનિયોની મેવા કરેલી વ્યથે જતી નથી. (પણ) અરે ! દેવીને પ્રકૃષ્ઠ ગર્ભના ભારથી મંદ થયેલી, શીકા મુખવાળી, અને પૂર્ણ-ચંદ્રાદય-સમયની પાર્ણ-મામી-નિશા જેવી ખરેખર હુંએ ક્યારે જોઈશ ? પુત્રજન્મ-મહોત્સવના આનંદમાં મમે થયેલા મ્હારા પરિજન વધામણી ખાઈને ક્યારે મ્હારી પાસેથી શિરપાવ લઈ જશે ? પીળું વસ્ત્ર પેહેરી, મુતને ઉત્સંગમાં લઈને (જોડેલી), ઉદય પામેલા રવિ-મહલના પિંગલ પ્રકાશ સહિત ગગનાંગના જેવી દેવી ક્યારે મને આનંદ આપશે ? સ્વે આપધિથી જેનાં કેશ રંગાઈને જટિલ થયા હોય, જેના નાતુ ઉપર રક્ષા સારૂ ધૃત ણિન્દુઓ મૂકીને તે ઉપર ધાળા સર્પપમાં^૨ મેળવેલી થોડી વિભૂતિ નાંખેલી હોય, ગોરા ચંદનથી જેના કંઠ-સૂત્રની ગાંઠ રગાયેલી હોય, ચતો સૂતેલો હોય અને દત-રહિત મુખમાં મંદ મંદ હાસ્ય કરતો હોય, એવો પુત્ર ક્યારે મ્હારા હૃદયનું આદલાદન કરશે ? ગોરાચના જેવી પિંગલ કાન્તિવાળો, અંતઃપુરની સ્ત્રિયોના હાથમાં વારા ફરતી જતો, અને સર્વ જનથી વન્દિત, મંગલ-પ્રદાપ જેવો તે ક્યારે મ્હારાં ચક્ષુઓના શોકાન્ધકારનું ઉન્નતન કરશે ?^૩ બુભિ ઉપરની ધૂળ મ્હોટવાથી ધૂસર થઈને, મ્હારા હૃદયની તથા દષ્ટિની સાથેજ ભ્રમણ કરતો તે ક્યારે ભવનનાં આંગણાંને શોભાવશે ? ઘુંટણે ચાલતાં આવડ્યા પછી, સિંહ-સિંથુની સમાન ક્યારે તે સ્પટિક-મણિમય ભિત્તિમાં દેખાતાં^૪ મૃગનાં પાંજેલાં બચ્ચાંને પકડવાની ઈચ્છાથી આમ તેમ દોડશે ? ક્યારે એ અંતઃપુરની સ્ત્રિયોના નુપુર-નાદને અનુભવતા શૃદ્ધ-કલહંસોની પછવાડે પડી, ઓરડાની અંદર દોડી જઈ, કનક-મેખલાની શુધરિયોના શબ્દને અનુસરતી એની ધાત્રીને પળવશે ? કૃષ્ણા-ગુરુના પંકથી કાટેલી મદલેખાવડે શોભતા ગંડચલવાળો, દોમલ મુખ-શબ્દરૂપી ટિંકિમ-ધ્વનિથી વ્હાલો લાગતો, ફરે ઉઘો કરી ઉછાળેલી ચંદન-ચૂસની ધૂળથી ધૂસર થયેલો, અને

૧. જુઓ ૫. ૫૪ દી. ૨. ૨. ગગન રૂપી અંગના=સ્ત્રી. રાખીના જોવામાં પુત્ર. અને ગગના-ગનાના જોવામાં બાલ-સ્ત્રી. રાખીનું પીળું વસ્ત્ર અને આના પ્રકાશ પીળા-અ સમાન ધર્મે. ૩. સર્પપદ્મ સરસવ. ૪. જુઓ ૨૫૫ રા. સર્ગ ૧૦ શ્લોક ૨ ને.

ન ચોપલેમં પૂર્વેપામૃણનિર્મોક્ષસાધનમ્ ॥ સુતામિધાનં સ જ્યોતિઃ સઘઃ.

શોકતમોપહમ્. ॥

૫. ઉપલેખાં મણિમય ભીતિની પછાટે પણ ચંદર દેખાતાથી ગાન એમ ક્યારે કે પ્રસંગ ૫.

વાંકા વાળેલા અંશુહિન્ન-શિખર રૂપી અંકુશવદે ખેંચાયાથી શિર કંપાયતો, ક્યારે એ મદમત ગજરાગની કીડા કરશે ? માતાનાં ચરણ રંગતાં શેષ રહેલો અલકનક રસ લઇને ક્યારે એ ટૂંક કંચુકિયોને મુખે મોપડશે ? ક્યારે એ કુતુહલથી સંચલ્ય અર્પેલાં ચમુચડે મળિભૂમિ ઉપર નીચી દૃષ્ટિ નાંખાને, ઠોકર ખાતો ખાતો પોતાના પ્રતિબિમ્બને અનુસરણ કરશે ? હું સલામાં બેઠો હોઉં, હજારો નુષતિયો દસ્ત પ્રસારી પ્રસારીને એને અભિનંદન કરતા હોય, અને તેમના ભૂપણ-મણિના કિરણથી એની દૃષ્ટિ અંગાઈ જઈને આમ તેમ ફરતી હોય તે સમયે મ્હારી પાસે યજ્ઞને ક્યારે એ સલામાં ભ્રમણ કરશે ? આવા આવા સંકટો મનોરથનું, હૃદયમાં ખેદ પામી પામીને ચિંતન કરવામાં મ્હારી રાત્રિયો પીતે છે; અગ્નિ જેવો આ વંધ્યતાનો શોક અને પણ અદર્શિય જાળી મૂકે છે; જગત બધું મને શૂન્ય જેવું લાગે છે; અને આ રાત્રિ સઘળું નિષ્ફળ જેવું લાગે છે. પણ જ્યાં વિધાતાની આગળ કંઈ ઉપાય ચાલે તેમ નથી ત્યાં હું શું કરું ? મારે દેવિ ! આ સર્વ શોક મૂકી દો, અને ધર્મમાં તથા ધર્મમાં સુહિનું પ્રવર્તન કરો; કેમકે કથાણીની સંપત્તિ સર્વદા ધર્મિષ્ઠ મનુષ્યોની સમીપ રહે છે.— એટલું કહીને જલ આહુતી, અભિનવ પશ્ચવ જેવા દસ્તવડે, વિકસિત કમલ જેવું રાણીનું અશ્રુધારા-મુક્ત વદન એણે પોતે ધાયું; અને શોક દૂર કરે એવાં સંકટો પ્રિય અને મધુર, ધર્મપદ્મ કરતાં પવનથી પુનઃ પુનઃ આચ્છાન્ન કરી, ઘણી વાર પછી ભૂમિપાલ સ્વાધી પાછો ફર્યો.

રાત્રિના ગયા પછી વિલાસપત્નીએ, શોક મંદ પડવાથી, રીતિ પ્રમાણે આશૂચાણ પરિગ્રહ વિગેરે યોગ્ય દિવસ-આપાર ક્યો. સ્વાધી દેવતાઓની આરાધનામાં, બાહ્યાણી પૂજનામાં, અને ગુરુજનની મેવામાં વધારે વધારે તેણે આદર દર્શાવવા માંજો. જે જે કંઈ મત કહી યકીએ સાંભળવામાં આવે તે તે, સન્તાનની ઇચ્છાથી તે કરવા જાગી, અને અતિશય શ્રમ પડે તેનું પણ ન ગણતી. અદર્શિય બળતા ગૃહજના સ્થાન ધુપથી જ્યાં અંધકાર ઘટી રહેલો એવાં અંધિકાનાં મંદિરમાં, સ્વેત વસ્ત્ર પેટેરી, શરીર શુદ્ધ ધર્મ, ઉપવાસ કરી, ભૂતલ-શયન ઉપર લીલા કુશ પાથરીને તે મુની. પવિત્ર જલ તથા સર્વ રત્નથી ભરેલા કનકકુંભમાં વિવિધ કુસુમ, ફલ, અને કામલ વૃક્ષ-પશ્ચવ નાંખીને તેવડે, આયોના વાડામાં, ટૂંક ગોપીઓએ કરેલાં મંગલ ચિદ્રવાણી મુગ્ધાણુ ગાયોની નીચે (જેસીને) તે જ્ઞાન કરતી. પ્રતિદિવસ ઉઠીને સર્વ રત્ન સમેત મુવળું-તિલપાત્રનું આભણોને દાન કરતી. કૃષ્ણ ચતુર્દશી-ઓની રાત્રે રાત્રે ચતુષ્પથ ઉપર તે, કાઈ મ્હોટા ગારુડીએ દોરેલા મંડલમધ્યે રહીને વિવિધ બલિદાનથી દિક્ષાઓને આનંદ ઉપજાવે એવાં મંગલ આન આચરતી. દેવતાઓને સાદ જ્યાં વિચિત્ર બલિદાન તૈયાર કાઢેલાં એવાં સિદ્ધ-મુદમાં તે રહેતી. (દેવતા) પરછે જ્યાં માલમ પડતો એવાં, પાસેનાં દેવાલયમાં જતી. નાગકુલં વસવાનાં પ્રસિદ્ધ ચરોવરમાં જ્ઞાન કરતી. પિષ્પત્ર વિગેરે મહાવનસ્પતિયોનું પૂજન કરી, પ્રદક્ષિણા ફરી, તેમને વંદન કરતી. જ્ઞાન કરી, હાજતાં મણિમય કંકણવાળા હોથથી, રૂપાના પાત્રમાં મૂકેલું, દહી અને

૧. ઉપરનાં વિશેષણો રહેલું ફેરફારથી “ જન્માન ” બેડે લેવાય એવાં છે. ૨. કયા સહૃદય પુરુષનું—તેમાં વિશેષ કરીને જેણે જાગૃતીલા બેડે છે તેવાનું—જિન-ગ્યા ચિત્તસમ વર્ણન વાંચીને નહિ દેખાય ? ૩. જ્યાં ચાર રસ્તા મળે તે—અકુન.

ભાતના અખડ પિંડનું બનિદાન પોતેજ વાયએને પ્રાપ્તી. અગણિત કૃપ, ધપ, લેપ, માન પુના, મામ ખીગ અને જ્યની ધાગી લઈને ગજ આદેશીની તે પૂજા ગતી મલ નયની નમ કાપડોને માઝ પોતેજ પિંડ પાન બારી દઈ, શ્રદ્ધા યુક્ત ચિત્તથી તેમને પ્રશ્ન કરતી.^૧ ભરિખ્ય કથન કરનારના નયન ઉપર બહુ આગ્યાગમ્પતી નિમિત્ત^૨ જાણનારાઓ પામે સચગતી ગુન વર્તનાગઓ ઉપર આદર દર્શાવતી. અતઃ દૃઢજન પામેથી પગપગએ ચાનતા આવેલા ગુરુઓ અગીકાર કરતી. પુન દર્શનની ઈચ્છાથી, જાને આવેલા આહારો પામે વે પાસ ધાગુ દનનની અદ્ભુતિર ચાનતી પરિન શાઓનુ શ્રવણ ગતી ગોરાચનાથી ભૂજપન ઉપર લખેના મત્રનાગા માળિયા પહેરતી, અને ઓઝાધિના રક્ષા સુત બાધની. વગી એના પગિજન પછુ સરદા દેવ પ્રશ્નને અથ બહાર રૂતા અને એ સમધી નિમિત્ત રોધ્યા કરના, વિવાજોને રાત્રે રાત્રે મામના બનિ પિંડ નાખતા પ્રમમા દીના આગમ્ય આચાર્યાને જઈના, અને ચ ના ઉપર ગિયાગ નાગ બનિદાન મુન્ના

એમ ગતા કરતા કેટલાક દિ મ પછી એ નમય જ્યાન નરિ ધાગી ખરી પીની ગણ હતી, તારાઓ ઘોઘ થોઘ અને જાખા જાખા દેખાતા હતા, અને આજાથ દૃઢ પારાનતની પાખ જતુ વૃક્ષ શયુ હણ સારે ગજએ પ્રમામા કાચણીના મુખમા જેમ જુવાન નય તેમ, મહેનના સિખર ઉપર સૂતેલી વિનામનની ॥ મુખમા સકન દનાથી પગિ ફા. વદમન પ્રવેન કરણ જોયુ તેમથી જાઓ^૩ તનજન ઉઠેલા દંડો તેના નાચન વધાન પ્રકુર થાગે ગમનગૃહને સ્વેન કરના નાખા ઉઠીને તેરે નુ નામને તજ લાણે જોનાઓ, અને (તે આ થો મેદવે) પ્રમની વાત તેને કરી દર્શન થાગે તેણે પ્રત્યુત્ત આધો કે — '૧' ધગુ કાગ પગી આજ આપણા તયા પ્રમના નોગથ પગિપૂલુ થયા હવે નોગ / વિમમા મહાગજને નિ મશન પુન મુખ કમન નિરખના ॥ મખ મગેને વળા આજ ગત મને પશુ પ્રમા કાગિમેયના સ્વેન વન પેટગીને આવેલા નાન આજન અન વિ આટલિના આદાશે દેવી મનોગમાના^૪ જોગામા મૂ કુ વિ નિન વદ કરના જેરા પ્રવજ નાન પનનાગુ નગરતા લનજે કે જથી ભગિગેરેનુ, જોગ ના ગીપા ગિનુ દપ દરણુ પુગી દેખાણુ છે આગાવી જલા ॥ ગમ ચિદ્ર, પામે ચાનતા આગને મચવે હ, અને નાથી પીનુ વયુ આ ૧ ૧૨૪ વધાન પ્રિય થાય એનુ હ? રાત્રિને અતે દખાના સ્વરે ૧૧ ૧૧૧ રીમત

૧ ના કામના=જોજ મનના સન્યાસી પિંડપાન=સારી ભનુ વારણુ ૨ મુખના નજુમ સુચના ચિદ્ર ૩ મનોગમા=શુના ગતી પલી ૪ પુટગી=જન કમવ આ અને મર્મ ધારણ કયાન મારા બાજબીના પુરે એવા ભાવમા આ ૧૧ આસે વિન્ય પુકતાના જમ વસના હોય હ તાર દત્તી સ્વાના કેપમા ૫ ૫ાખાગ જેડ જાગર હ જુ બીલુ દાન્ય શુર ગનની હ —

That morn the wif st' in Southd'lon

May the Queen sleep by her Lord

Dream I w' an' dream, & dream I th' t' star from h' w' —

Splendid, six r'ced in' four 104-pearl

Shot through the void and shining into her

Enter'd let w' m' m' in the r'net — // 1 1 / 1 of 1.

ગયા વિના રહેતાંજ નથી,^૧ માટે સર્વથા માન્યાતા જેવો સર્વ રાજગિયોનો અમણી અને લોકને આનંદકારક પુત્ર થોડાજ કાળમાં દેવીને પ્રસવશે. ચરદ્રુત્તુની કમસિની જેમ અભિ-
નવ કમસના જન્મથી મંધગજને તેમ દેવી આપને આદ્યાદન કરશે; જેથી દિગ્ગમની
મદ-મેખા જેવી અવિચ્છિન્ન સંતાનવાળી તથા પૃથ્વીના લાર ધારણ કરવાને યોગ્ય કુત્રન્તંતિ
દેવને ઉત્પન્ન થશે.—એમ તે કહેતો હતો તેવામાંજ રાગ તેનો હાથ ઝાલી (રાણીના મહેલની)
અંદર ગયો, અને એ અને સ્વપ્નો કહીને વિશ્વાસવતીને તેણે આનંદ ઉપજાવ્યો.

થોડાક દિવસ ગયા પછી, સરસીમાં^૨ જેમ ચંદ્ર-પ્રતિગિમ્ય પ્રવેશ કરે તેમ વિશ્વાસ-
ગતીમાં, હૈયતાઓની કૃપાથી, ગર્ભે પ્રવેશ કીધો. પારિજનથી જેમ નન્દન વનની ઘટા,^૩
તથા કૈાસ્તુભ મણિથી જેમ વિષ્ણુની છાતી. તેમ ને ગર્ભને લીધે રાણી વધારે વધારે શોભવા
લાગી. ઘણુંથીની સમાન તેણે, ગર્ભના આકારમાં પડેલુ, ભૂપતિનુ પ્રતિગિમ્ય ધારણ
કયું. દિવસે દિવસે જેમ ગર્ભ ધીમે ધીમે વધવા લાગ્યો તેમ, પુષ્કળ સમુદ્ર-જલ પીવાથી
મંદ થયેલી મેઘ-માલાની પેઠે તે ધીરે ધીરે નચરણ કરવા લાગી; ને વારંવાર અગાસાં સાથે,
આંખો જમ જગ મીચીને મંદ મંદ નિદ્રાસ નાંખવા લાગી. આવી તેની અવસ્થા, પાન-
ભોજન ઉપર અરુચિ અને વર્ષાત્તુના જેવાં ગ્યામ થનાં તેનાં પયોધર-મુખ^૪ જેમીને તથા
કેનકી જેવી તેને ગર્ભ-પાણ્ડુર બોધને, ઇગિત-જાનમાં કુશલ તેની દાસીઓ તરત ચેતી ગઈ.^૫

તેના સર્વ પરિજનમાં પ્રધાન-પદ પામેલી, સદા રાજકુલમાં વસવાથી ચતુર થયેલી,
રાજની યાસે સર્ગદા રહેવાથી પ્રગલ્ભ બનેલી, અને સર્વ મંગલ કાર્યમાં કુશલ, કુલવર્ધના
નામે એક ગિખ્યાત વૃદ્ધ સ્ત્રી હતી. તેણે લારપછી એક શુભ દિવસે પ્રદોષ-સમયે જ્યારે
ભૂપતિ અંદરના સભામંડપમાં બેઠેલો હતો, તેની આસપાસ નુગન્ધિ તેજના હજારો દીપ
અંગતા હતા તેથી પ્રહ-મણ મધ્યે વિરાજતા પૂર્ણિમાના ચંદ્ર જેવો—સર્વરાજની સહસ્ર ફણ-
ના મણિની વચ્ચે બેઠેલા નારાયણ જેવો—જ્યારે તે દેખાતો હતો, આલુખાલુ શત્રિય-
કુલના ટેટલાક મુખ્ય નરપતિઓ જ્યારે ભરાયા હતા, પરિજનો જ્યારે તેનાથી જરા દૂર
ઉભા હતા, અને ધાયેલાં વેત વસ્ત્ર પેટેરી સદિ વેપં પાસેના ઉચા વેત્રાસન ઉપર બેઠેલા—
સમુદ્ર જેવા અગાધ ગામ્ભીર્યવાળા—શુકનાસની સાથે જ્યારે ને પરિપૂર્ણ વિશ્વાસથી નિર્ણિત
થઈને વિવિધ વાર્તામાં પડેલો હતો ત્યારે તેની પાસે જઈને કાનમાં ધીમેથી વિશ્વાસવતીના
ગર્ભનો વૃત્તાન્ત કહ્યો.

તેનું આ અશ્રુત-પૂર્વ અને અસંભાવ્ય વચન સાંભળતાંજ જાણે અમૂન રસથી રાજા-
નાં સર્વ અંગ પડખી ગયાં. તરકાળ ઉભા થયેલા રોમાર-કુરંથી તેના ચરીર ઉપર કંટક વ્યાપી

૧. 'સ્વપ્નાધ્યાય' માં એક કહેલું છે : રાત્રિને અંતે દેખાતાં સ્વપ્ન સત્તર દુષ આપે છે:—

તુતીયે (પ્રહરે) તુ ત્રિમાસં સ્યાદરુણે દશમિર્દિનઃ ॥ અથવા

અરુણોદયવેલાયાં દશાદૈન ફલં મયેત્ ॥

૨. નાની તળાવડી. ૩. નંદન-વન=કેટલી ઘાટી. ૪. પંચાધર-સ્તન (દુધ ધારણ કરનાર);
અને મેઘ (જલ ધારણ કરનાર) તેમજ મુખ-અગ્રવાગ. ૫. ગર્ભ-પાણ્ડુર=શામી ગર્ભથી કરીને પાણ્ડુર-
સ્તેત; કેટલી ગર્ભમાં-ગર્ભવાગમાં-જેન. ઇગિત=દહવેનો ભાગ, નિગાર, જળપાનગી ચેલા. દાનીગો
રાગડ ગઈ કે દાનીને ગીમંદ છે.

ગયા માત્ર ન્નની તે વિનન બનના નાગો મિનવી તેના નાન પ્રકૃત થયા, અને હૃદય જ્યોત્ષ્ણ ભરાતા બાળી રહેયો તેનો બળે હા દત કિરણના આકાશમાં બદર પ્રમદા નાગો એવામાં તેની ચના કાળીસાગી અને આનન્દશ્રુ ગિન્દુથી બીની યથેવી પાપળુ વાગી દષ્ટિ ગુ નાનના સુખ ઉપર પડી બૂખનિનો આરો અદૃષ્ટપૂર્વ દર્શનો ઉભાને જોવાથી કુનરધનાને મિનન વિક્ષિન મુખથી આનવી દેખાયા, એજ સાર મનમાં મર્મ પતમાન ને સાથી અને પોતાને એ (ગર્ભનો) પ્રાન્ત વિનિ ન ન્તો તોપા એ મમચ્છન ઉતિત મીન્દુ કર્તવ્યનિમિત્ત દર્શન જરણ જગ્યાયુ નરિ તેથી ગુકનામ (નરત) ચેતી ગયો અને આમન ખનેડી સાતની ન પામ જઈ, ધીમે રાર જો યો—મહાગાજા! કેમ મ્હનમાં સભ્ય જાતાર કંક? કુનરધના લોચા તો પ્રકૃત દેખાય છે નાં મિત્ર નરન થયેલુ કરનાની ન્તો દૃષ્ટાથી થયગતી પામે જઈ પહોંચના, તથા તેને નીવ કમનના મર્મપૂરની જાણે જોવા આપતા, આપના પળ આ આનન્દથી ઇનકાર જતા ચચન કાળીનાળા, પ્રકૃત ચયુ, ને મહત્ત્વ હાં મરણુ સૂચનતા દોષ એમ લાગે છે આ ભાર મટો નર સાસનનાની ગિરામાંથી ઉત્સુચયેલુ મ્હાર મન તરપ્યા મ્હે છે માટે (કૃપા કરીને) મટો આ શુ બન્ધુ છે.—એમ જવાગે તે બેની ગ્જો લાગે ગાનએ હમીને પ્રત્યુત્તર આપ્યો—એ આણે કહ્યુ તે જો સ્ત્રી દોષ તો તો મર્મ રમ્મ દર્શન લાચુ પચુ (એમ કહેવાય) પા અને એનો નિશ્વાસ પડતો નથી આપણી તે એની બાબતનપતિ યાથી હોય? આના પ્રિય વચન આલનાને આપણે તે માથી પાન દાણયે? કુનરધના ખડ કહેતી હશે તોપણ આના પ્રમદના મયાગ મ્હાર નબધમાં અમલવિન જ એમ જાળીને અને એ જુદાં મેતી દોષ એમ લાગે છે, માટે આનો ઉઠો આપણે પોતેજ દેની પામે જઈને પુરિએ કે શુ આ મલ છે?—એલુ કરી તેણે મર ગજનોકને રિદાય કરી, પોતાના અગ ઉપ ના સર આજૂયા ઉતાગી કુનરધનાને આપ્યા પ્રમાણ લાય થયો નગનજ તો જૂતન ઉપર લાદાજપગ ગી ના નને નિર પ્રભામ માથે વદન મ્મ પડી નગ્ગનિ ગુન્નાન માથે ઉઠ્યા? દર્શાવ ના મરેલુ તેનુ મન તેને લગ ગવવા લાચુ, પનનથી દાવના નીવ કમનપા જેલુ જોબલુ તેનુ નિશા ચયુ મ્મી પ્રધાને તેને અભિનદન મ્મ લાચુ અને (એની ગીતે) ને તે સમયે મેરાને માથ, પાછળ આનતા વિન વિન પરિજન સદિત આગમ ધેની—પનનથી દાનની મ્મલ જ્યોતવાગી—પ્રદીપિમ્બો ॥ પ્રમદમાં જોડામાં ભગાઈ નેયો અધમર ફૂ મનો કડતો અત પુનમાં આની પટોના

સા ન્દા આ વિનિષ પ્રાન્ની જ્યા જોદનજો રેલી હતી નરા ચૂનાના લેપથી જે ધોળુ હર્તુ મમન પ્રદીપ જ્યા પ્રતાપ્યા દના દ્વાર પામે જ્યા પૂન કનન શ્રેક્ષ્ણા દના નત્તમન દોરેના મગન ચિરથો ઉ જ્જવન યથેવી ભીનોવડે જે મનોહર લાનર્તુ હતુ ન્ત્યા ધોળો મગ્ગો બા રીને તેને છે જોતીની મેરા વટમળી હતી, આ મલિ પ્રદીપોએ જરા નિમિર દાગી મ્મચુ હતું એરા મયન-મ્મદમા દિમા ભના શિતાનન જેવા નિશા અને મને (વતી આ) ને ઉચિન એમ વચન ઉપર જોગનનાથી ચિતેવા છે જાગા, નરા અને અનિ મન મે વચ પેડેની અને નિશામનીને નેજે જોઈ, ગ્લામ્યા વિમુનિયા

તે સપનની આલુણાળુ આર કહેલી હતી. તેના શિરાલાગ તરફ સ્વેન નિદ્રા-મંગલ-કલશ^૧ મૂકેલા હતા. વિનિષ ઓપવિનાં ગા. તથા વંચ નાંખીને તેને પરિવ ક્રીડું હતું. રક્ષાને અર્થે શક્તિયોનું જોખ આકારમાં સ્થાપન કર્યું હતું. કદાં કદીં ધોળા સર્પ વેરેલા હતા. ત્રીણી દોરિયોમાં, હાલતાં વિપ્પલ-પત્ર મુથીને ઘટકાવેલાં હતાં. લીલાં લિખનનાં પલ્લવ ચોટેલાં હતાં. પગ મૂકવા સાડ એક હિચો જાજઈ લાં રાખી મથો હતા. અને સશિ-કિરણ જેવું સ્વેન પ્રચન્દ-પટ પાથરેલું હતું. મોનાની ધાળિયોમાં મૂકેલાં પૂર્ણ પાત્ર, જેમાં અવિચિત્ત દધિ-સપ^૨ છટા છટા દેખાતા હતા. જલ-નરંજ જેવા તરલ તથા સ્વેન ભાનના દાણા નાંખેલા હતા, અને યુંથા વિનાનાં મુખ અજાતિ ભરીને વેરેલાં હતાં તે વટે; નાન ભાંસ-પિપ્પાસાથે મિશ્ર કહેલા, આખાં મુખવાળા 'જનાક મન્થવટે; સમ્મદમાં પ્રકટેલા કર્પર-પ્રદીપ, જેમની પળવાટે પળવાટે જલ-ધારા કરવામાં આવતી હતી તેવટે; ગોરાચનામાં મેળવેલા ધોળા સર્પ વટે; તથા જલની અંજલિગાં વટે. આચારમાં કુશલ. અતઃપુરની વૃદ્ધ સ્ત્રિયો તે રાખીને અવનરણું^૩ રૂપી મંગલ ક્રિયા કરતી હતી. સ્વેત વસ્ત્રો સ્વચ્છ વેપ પેદેરીને મંગલ આલાપ કરતા પરિજન આનંદથી તેની સેવા કરતા હતા; અને ગર્ભ પ્રજુલ થયો હતો તેથી તે, અંતર્ગત કુલ-ધર્મતાવાળી જાણે મુશ્વી હોય, જલમાં હુમેલા ઝેરાવત દાથીવાળી જાણે દેવ-ગંગા હોય, શુદ્ધમાં પેટેલા સિંદવાળી જાણે ગિરિ-રાજની મેખલા હોય, મેઘથી દબાઈ મેખેલા સૂર્યવાળી જાણે દિવસ-થી હોય, ઉદયાચલથી ઠંકાઈ મેખેલા શશિ-મંડલવાળી જાણે રાત્રિ હોય, ક્ષત્ર-કંઠમના^૪ ઉત્પત્તિ-સમયની જાણે વિષ્ણુની નાભિ હોય, અગસ્ત્યના^૫ ઉદય સમયની દક્ષિણ દિશા હોય, તથા શીલુશી ઠંકાયેલા અમૃત-કલશવાળી ક્ષીરસાગરની ભરતી હોય એવી શોભતી હતી!! ઘસીઓએ ત્વરાથી પ્રસારેલા હાથને ટેકા દઈ, ગાખા ટીચણ ઉપર દસ્ત-પલ્લવ મૂકી, હાલતા બૂપણ-મણિના ઝલુકાર સદિન જેવી વિલાસવતી (નરપતિને આદર આપવાને) ઉઝી થતી હતી તેવુંજ—અહુ થયું, અહુ થયું, અનિઆદર જેવા હોઃ દેવિ! મા ઉઠો—એમ કદી રાજ તેની સાથે તેજ સપન ઉપર એઠા; અને સ્વચ્છ મુખભૂના સુંદર પાયાવાળા તથા ધવલ પ્રચન્દવાળા, પાસે પડેલા ખીલ સપન ઉપર શુકનાસ પણ એઠા.

રાણીને પ્રજુલ ગર્ભસદિત જોખને દર્શના ભારવટે મંદ થયેલા મનવટે પરિહાસ કરતો કરતો રાજ બોલ્યો:—દેવિ! શુકનાસ પૂછેછે કે કુલધર્મના કદી ગઈ તે શું તેમજ છે? એટલે વિલાસવતીના ગાલ ઉપર, અંધર ઉપર, અને લોચન ઉપર મંદ મંદ લામ્પ પ્રકટ થયું, અને લજ્જા આવવાથી દંત-કિરણના આકારમાં જાણે વસ્ત્રવટે^૬ મુખ દાંડીને તેણે તરતજ નીચે જોયું. પણ જ્યારે રાજને પુનઃ પુનઃ પૂછ્યાં કર્યું ત્યારે—અને શું કરવા વધારે વધારે શરમાવો છો? હું તો કંઈએ નથી જાણતી—એમ કદી, આંખની કીકો જરા વાંકી ફેરવી, મુખ નીચું રાખી, તેણે રાજની તરફ જાણે કોષ મુકત દષ્ટિ નાંખી. (પરંતુ) અસ્પૃહ લાસ્ય રૂપી ચંદ્રિકા ઘટ્ટી સ્વચ્છ થયેલા શુખ-ચંદ્રવટે ભૂપતિ ફરીથી બોલ્યો કે:—સુતતુ! જો

૧. નિદ્રાસમયે સપનના ઉશીકા તરફ જલ ભરીને કલશ મૂકવાનો દેહલાક દેશમાં ચાલે છે.
૨. કદાંના નાના નાના કલકા.
૩. અવનરણું=કાચાણ—માથે કાચાવાનો પ્રસિદ્ધ દેશાચાર.
૪. વિષ્ણુની નાભિમાંથી જે કાલ નીકળ્યું તેમાંથી કલ્પા ઉત્પન્ન થયા એમ કહેવાય છે. તે કમલનું નામ 'ચક્ષુ-કમલ'.
૫. અગસ્ત્ય=એ નામનો તંત્રી.
૬. અપદ્મવોમિશા અલંકાર.

સહિત, પાસ તથા વૃદ્ધ સહિત—જેવટ ગોત્રાળ લોક સુધીની અર્ધી પ્રજા હંમેશાં નિમમ ધરીને ઉન્નત હોય તેમ નૃસં કરવા લાગી; અને ચંદ્રોદય થકી જેમ જલનિધિ વધે તેમ રાજપુતના આ જન્મ-મહોત્સવનો કલકલ શણે શણે વધવા લાગ્યો.^૧

નૃપતિનું હૃદય 'પૂત્ર-ગુણ-દર્શન રૂપી ઉત્સવને આર તલપી રતું હતું તોપણ મોઝ દિવસ આગ્યો ત્યારેજ મુક્તિદાનુભવો સર્વ પરિજનને દૂર કરી, શુકનાસની સાથે તે, જ્યોતિ-પિંચાએ અનાયેલે મૂક મૂકતે જઈ શક્યો. તે શુકના અતિ સુંદર દાર-દેશપ એ એ મણિમય મંગલ કલસ રાખેલા હતા તથા શોભની ઘણીક પુતળિયો પાસે પામે કાટેલી હતી. વિવિધ વન-પક્ષવના દમ લાં નિરન્તર મારેલા હતા. તેની પાસે કનકનાં એ હળ મુશળ રાખ્યાં હતાં. દ્વાદશકુરની સાથે વિગ્ધ વિરલ મુંઝેલાં રૂવેન પુષ્પની માળાઓ ત્યાં શોભની હતી. આખાં આખાં વ્યાધ-અર્ધ કલકલેલાં હતાં, અને તે રણની વચમાં વચમાં ઘટાઓ બાંધેલી હતી. અને દાર પાસે બેઠેલી, અર્ધાંશમાં નિપુણ, વૃદ્ધ સ્ત્રીઓ વતી સ્ત્રિયો, અતી મૂકેલી કાડિયોથી વિપમ ધયેલી, વચ્ચે વચ્ચે ચોટેલાં, વિવિધ રંગનાં સુંદર, કપાસનાં ફૂલના કલકલથી ટંકાયેલી, અને થોડાં થોડાં કમ્બુનાનાં દેશર જેઠે મૂકવાથી રક્ત થયેલી ગોમથ-લેખાઓવડે વિવિધ સાથિયા ફેરતી હતી; (કાષ કાષ) હળધરનો રસ છાંટીને પીળાં કરેલાં વસ્ત્ર પેહેરાવી, પરીદેવીને ચિનરતી હતી; બુક્કી પાંખોને લીધે વિરાળ થયેલી મપૂરની પીઠ ઉપર બેઠેલા, ફરફરતા રક્ત વસ્ત્રની જ્વલવાળા અને ઉચકેલા શક્તિ-દંડવડે પ્રચલ દીસતા કાર્તિકેયની મૂર્તિ ધડતી હતી; અમ્લકલકવડે મધ્યભાગ રક્ત કરીને (કાષક) સૂર્ય-ચંદ્ર (ના આકાર) બાંધતી હતી; કુંકુમ-જલ ઘોપટી પીળા કરેલી, વચ્ચે વચ્ચે ઉભા મુવળના જલ પરાબાથી કંટકિત થયેલી અને પાસે પાસે ગોર સર્પ જગાડવાથી મુવર્જરસવડે જાણે જરી હોય એવી દેખાતી, મુક્તિકાના મળકાની (કાષ કાષ) માળા રચતી હતી; અને (કાષક) ચંદનજલથી ઘોળેલા ભીતોના ઉપલા ભાગ ઉપર પચરંગી વિચિત્ર વસ્ત્રવળા—હરિદ્રાના રસથી રંગેલા—સ થિયંગી દારો તથા એવાં ધીંગ પ્રસવ-ગૃદને સુશોભિત કરે એવાં મંગલ-ચિહ્ન કાઢતી હતી. દારની પાસે જન જાતનાં મુગધિ કુસુમની માળાઓ પેહેરાવીને એક વૃદ્ધ બકરાને ગાંધેલો હતો. સયનન શિરોભાગની આસપાસ ડાંગેર પાધરેલી હતી, અને તે ઉપર એક વૃદ્ધ સ્ત્રી બેઠેલી હતી. ધૂત સાથે મિત્ર કરેલો, સર્પની કાંચળી અને મેવનાં શૂંગો બકેલાં આલંકાર બળેલાં હતાં. અગ્નિમાં બળતાં સિંચનાં પક્ષવમાંથી રંજા-ધૂમની ગંધ ફેલતી હતી. પાંદ કરતાં જ હાણો શાન્તિને અંધ ધોડું ધોડું જલ છાંટતા હતાં. વસ્ત્ર ઉપર તરતજ ચિત્રેલી ખાતરશક દેવી મોનું પૂજન કરવામાં ધાત્રીઓ બધા થઈ હતી. અનેક વૃદ્ધ સ્ત્રિયોએ પ્રસવ-સમ રને ચે.ગ મંગલ

૧. ચંદ્રોદય વિગ—આ વિચાર બાણભટ્ટે તથા એની પૂર્વેના કવિયોએ બહુ વાર દર્શાવે છે તે ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઈ શકે છે કે તે સમયમાં સમુદ્રની ભરતીનું અરે કારણ જણાવતું હતું. નૃસં રાજપુતનાં સર્ગ ૩, રસો ૧૭. (પ. ૧૭, શ્રી. ૪) કુમરસમય, સર્ગ ૩, રસો ૧૭.

હસ્તુ કિષ્કિન્ પારેલુમધેપચ્ચન્દ્રોદયાગમ્મ દવામ્બુગાદોઃ ॥ વિ૦

અને વાસવ૦ પ. ૭૭-૮. ચંદ્ર ચ ચંદ્રગચ વિલોકના—અલખય. કવ. નૃસંદર-વિવધિતજોયનાઃ સન્તઃ પરાં વૃંદનાપુઃ ॥ ૨. સુવાવરીના ચોરશમાં. ૩. શાન્તિ-કાર્તિકેય-નું નામનું રાજ્ય જુઓ પ. ૧ ભી. ૬.

ગીત ગાયા માંડ્યાં હતાં તેથી તે ગૃહ મનોહર લાગતું હતું. સ્વસ્તિ-વાચન લાંબાં ચાલતું હતું. બાળની રક્ષાને સાડા બસિદન આપવામાં આવતું હતું. સ્વેત કુસુમના સેંકડો દાર બંધાતા હતા. વિશ્વ-સદસ્ત નામનો અવિચ્છિન્ન પાઠ ચોતો હતો. સુવર્ણની સ્વચ્છ દીવિયો ઉપર મંદિરા, અને નિશ્ચય જ્યોતવડે જાણે અંતરમાં સેંકડો કલ્યાણનું ધ્યાન કરતા મંગલ-પ્રદીપોનો લાંબા પ્રકાશ પડી રહ્યો હતો. અને ઉઘાડી તરવાર હાથમાં લઈને રક્ષા-પુરુષો (તે ગૃહની) ચારે પાસ ફરી વળેલા હતા. લાંબા જલ અને અગ્નિનો સ્પર્શ કરીને રાત્રીએ પ્રવેશ કર્યો.

પ્રવેશ કર્યા કે તરતજ રાત્રીએ, પ્રસવથી દુઃખળી તથા શીઘ્ર પડી ગયેલી વિલાસવતીના ઉત્સંગમાં પોતેલા પ્રીતેજનક પુત્રને જોયો. તેની કાન્તિના સમુદયને લાંબા ગર્ભગૃહના પ્રદીપોની પ્રભા જાંબી પડી ગઈ હતી.^૧ શેષ-રહેલા ગર્ભ-નાગવડે, ઉદય (સમયના) રક્ત રવિ-મંડલ જેવો, સંધ્યાકાળના રાતા ચંદ્રગિચ્છ જેવો, કલ્પવૃક્ષના કામલ પલ્લવ જેવો, પ્રપ્ત રક્ત કમલના સમૂહ જેવો, અને પૃથ્વી જેવા સાર નીચે કેતરેલા મંગલ^૨ જેવો તે શોભતો હતો !! પ્રભાસ-પલ્લવના જાણે પત્રવડે, પ્રભાતના સૂર્ય-પ્રકાશના જાણે હૃદયડે, અને પદ્મરાગ મણિના જાણે કિરણવડે તેનાં અવયવ રમેલાં હતાં !! ડંકારી ગયેલાં પંચ મુખનાળા કાર્તિકેય જેવો,^૩ અંગ સુરન્ધ્રિયોના હાથમાંથી પડી ગયેલા ઈન્દ્રના કુમાર જેવો તે જાગતો હતો. તપાવેલા સ્વચ્છ કનક જેવો પ્રકાશ ભારતી દેહ-પ્રભાથી તે (આખો) રાવનગૃહને જાણે પૂરી નાંખતો હતો. દીક્ષિમાન સદળ જૂપણ જેવાં, મહાપુરુષનાં લક્ષણ તેનામાં દેખાતાં હતાં, અને—લવિષ્યમાં મ્હાંડે આ પાલન કર્યું—એમ જાણી હુર્ષ પામેલી સજ્જાએ તેને આલિંગન દીધું હતું.—પછી, નિમેષ રહિત, નિશ્ચય પાંપણોવાળાં, અતિશય પ્રકૃષ્ઠ અને પ્રીતિમય ચક્ષુ, જેમની કીકી વારંવાર લોહી નાંખતાં વારંવાર ભરાઈ આવતાં આનંદજ્યુમાં હુળી ગયેલી હતી, તેવડે જાણે ધ્યાન કરતો હોય,^૪ આલાપ કરતો હોય, અને સ્પર્શ કરતો હોય એમ, હળસે મનોરથે જેવું દર્શન પ્રાપ્ત થયું હતું તે તત્ત્વ મુખને સ્પૃહાથી નિહાળી નિહાળીને રાત્રી આનંદ પામ્યો, અને પોતાને કૃત-સ્ત્રી માનવા ગ્રામ્યો. સર્વ મનોરથ ફલિત થવાથી શુકનાસ, પ્રીતિથી વિસ્તાર પામતાં લોચનવડે એ પુત્રનાં અંગે અંગ જોતો જોતો રાત્રીને ધીમે ધીમે કહેવા લાગ્યો કે—જુઓ ! મહારાજ ! ગર્ભ-પીડનથી હજી કુમારના અવયવની શોભા બરાબર સ્પૃહ તો થઈ નથી તથાપિ, આ સર્વ અદ્વર્તિ-ચિદ્ર એવું મહારમ્ય દર્શાવી આપે છે. જુઓ ! સંખા-કિરણથી રક્ત બાસ-ચંદ્ર જેવા એના સજાત-પદમાં ભાગેલા કમલ-દંડના તંતુ જેવી સદૃશ આ સ્વાંતી ખીલી રહી છે.^૫ પ્રકૃષ્ઠ પુરુષીક જેવાં સ્વેત અને

૧. જુઓ સુવંદ સર્ગ ૧૦ સ્લોક ૬૮—

રઘુચંદ્રામરપિતે તેનામ્પ્રતિમતેજસા ! રક્ષાગૃહગતા કીર્ણાઃ પ્રવ્યાદિષ્ટા રૂપામયન્ ||

૨. આ કુમારનો રંગ રક્ત હતો અને મગલનું નામ પણ ' રહેલારંગ ' રક્ત વર્ણનો—એવું કે મારે બંનેને સારખાવા. ૩. કાતકચંદ્ર ' પદાન ' કહે છે, અર્થ નેત્રે કે મુગ કંઈક છે, અને કુન્દને એક હતું મારે સાદૃશ્ય બેસવા સાર એમ કંઈ કે પંચ સ્પર્શ દંડનાં દોષ અથવા ન આનંદે હોય તે વખતના કાર્તિકેય જેવો ને હતો. ૪. જુઓ સુવંદ સર્ગ ૩, સ્લોક ૧૮.

નિયાતપદાસ્તિમિતેન ચક્ષુષા । નૃપસ્ય કાન્તં વિચયઃ સુતાતનં
મહોદધેઃ પૂર ઇવેન્દુર્દશનાન્ । ગુરુઃ પ્રદ્યુમ્નઃ પ્રવચ્ચ તાન્મનિ ॥

૫. આ એક મહાપુત્ર-લક્ષણ છે

દણાન્તરુદી પદોએના આ એના, નળી પાપલોનાના વાચા વાચા ઉમેયે કરીને
બણે ગયન ગુહને લોગી નામે છે । આ એની વાગી કનક લેખા જેની નામિના, ખીવતી
કમન કનિના પરિમલ જેની મનોહર, એના મુખની મહત્ત સુગમને બાને મુખે છે ।
એનો અવર રત્ન કમલની જિજ્ઞેષા ગોન છે એની રસવિરોગ પદની જિજ્ઞેષા
લાલ છે હાથ વિધવાના જેના, નખ ચક્ર ચિત્ર યત્ન એન શલ નખારી અગિન છે
એનુ ચરણ ગુણ નના પદપત્ર પદન જનુ પદન, — નખામ । વચ નય નય, ધન
તથા કમનથી અનન્ય-અને અનેક મદન નરપતિનાના વ્યૂત્ક્રમણીની ચુમિત થયને ઉચિત
છ, નળી એ મે છે સાર એના રસ (પદ) કુમિના જો નામિ ગાગ મલગાર છે —

એમ ન નો દના એનામા, — દાર પાન ઉમેના નના કદ ખનીને
જને મા । ખાપો દના દારી જેના ગીર ઉપર વરના ઉમા થયા દતા અને લોચન
જેના પ્રકૃત થના ના એના મગન નામ ॥ પુ । નળવા આગિને ઉચ્ચે મુખે, ગગનને
પ્રલામ કડી જાણુ — નળિ પામા । આપ ॥ નવોના નાથ થાઓ । મહાગજ
નાથ છા । ૭ રીનો જથ ના । આપના પ્રનાથી આપ નુ નાસની પલુ જથ મ સપુ
પલિ નામે મનામા । ૮ । ના પ ગુગમ જેના એ નાય પ્રમત્ત રા છે — દવે મહારાજ
ની જેના હનલ

નૃપતિયે અમૃત દૃષ્ટિ ન આ તનાં નયન માલન્યા કે પ્રીતિથી તેના ચક્ષુ પ્રકૃત
થયા અને તેને પ્રવૃત્ત આપ્તે — આપ ક નાપુ પનપગ । રિપતિ રિપતિને અન
સપતિ સપતિને અનમટે છે એ અનપ્રનાદ આજ મલ થયો । તનથા મુખનુ ખમા (આપણી)
મમતા ગાત્રીને નિધિર પગ તમાગી પેટે મો અનુત્તન પ્રિયુ છે એમ હી, નવ
આર્ગિગન ન, પ્રીતિથી પ્રકૃત થના મખરો દનના હસના જે નેજ શુ નાતનુ ઉત્તરીય
દિ બનના નહ નીકું મનમા આ । ૧૧ । ને પુર ને પલુ તેના શુભ અમાચાગે થાય,
અમૃત્ય બહાર તે રીપારી પડી ઉગી એમ ન એમ ન શુ નાન । મહિર જના
નીકાયા તેની પાળા જલ્પ કો આ ગાનત મનનુ ની ત્રિરા ચારી તેનના ચરણ
અથાથી ના નના નો ૧૨૧૭ ગિનન ગા ના ૧૧ થી હાથ થા નાથી
હાનતા મિતિ રનપનો ના ના વર્ગ ૧૧ ની રસવિરોગ નખી ઉના ના ૧૨ નપનુ
તેઓ જાન પવનથી જારી ગરી ૧૧ । અનિનીત નનના બાળી તમના પુ પલ્લવ
નીકળી જલ્પને નગ ૧૧ ગના પ નપ નાનુ ૧૧ ૧૧ નાવાથી ઉગરજાને તમના
ઉત્તરીય નમ કાગી થયા એમ નથી ધો ૧૧ ગિરેના નાગ નપના તમના નના વન ઉપર
ગવ પડી ગયા (ચિત્રેના) તમાન પન (લુચાને નુચાને) રિચિત માનજ ની ગય ત્રિનાસ
કરતી વેસ્યા સ્થિયાના હાન્યરો, ઉત્તર કમનન્યનના જેની ગયના લા થયા લાગી, વેગમા
નાથા ખની ખનીને ભક્ત હા નેનના ના ઉપ અ ગાના નાયા નિહંગતી આમા
તેમના વાગની નટો નહારી નહ અને તેમના ૧૧ અમિત ગુનાન નિજે ઉગરનાથી પીગાર

માના લાગ્યા નૃસ્ય કરતા નિર્ય, મૂ, કમ્પ, ગિત નામન, બધિર, અને વડ વન
નેમતી આગમ આવના હતા. મદમા ઉત્તરી. મ્મ ગાત્રીને તાણુમથી તેઓ વદ્ધ ડ્યુડિ-
યોની નિરમ્મના હતી હતી, વીણા વેણુ, મ્મ ગ, કાના અને તાવના લયને અનુમતી
હતી થીમે મ્મરે મ્મુ ગાયન કરતી હતી અને રીમા મ્મ અચ્ચી, મ્મમત લાચ
ઉન્મત્ત હોય કે નુટ પિશ્ચાયથી પીઠાની ટોન તેમ નેગને યોગ અયોગ ભાણુનો વિવેક
રહો ન હતો. વળી, જેમના કડા લાવના નતા ગાન આવે રમાના હતા કણા પા
જેમના રોચ્યા કરતા હતા, જેમના રોષર ખગી ખગીને નીચે પડી ગયા હતા ન્નોર્મની
પેરે છાતી ઉપર રહેતી જેમની કુમુમ મા તા દિ' મા ખાતી હતી જોન્વી નગારેના, બરી.
મ્મ, મ્મ, અને પગના ન' સારે કાલના તથા ગમના નાથી જેમણે મ્મોની ધાવના
મથ ની દીધી હતી, અને (દ્વા દ્વા) ચણુ પડનાથી જોના પૃથ્વીને વાજે દાડી નાખતા
હતા—જેના નજ પરિજન, અને નાચતે નાચતે નિરિધ મુખ વાતિ થી મનાલ્ય કરતા,
મ્મોરે મ્મો ગોનતા તથા ગાન કરતા ચણો (પા) તેની પગનાદ આવ્યા એની ગીતે
શુકનામને મદિર જઈ, રાજએ લા બમણો ઉત્તમ ૩ થી

પરી જાગવા' મર્ધ ગયા પડી જ્યારે દગમે વાસો થયો સારે શુભ શુભમા દાદિ
કોટિ ગાય અને સુનર્ણુનુ થ હાળોને નાન કરાને મ્મમ્મા એની માતાના મુખ મ્મમ્મા મ્મ
પરિપૂર્ણ ચદ્ર મ્મનને પ્રવેશ કરના જેમુ હતુ જેમ વિચારી નાનએ મ્મમ્મને અનુસરીને
પુત્રનુ નામ ચદ્રાપીડ પાણુ ખીજે દિવસે ચમ્પાને પા આહાવાને ઉચિત મ્મ નિયા કરીને
ગાનની અનુમતિ પ્રમાણે, પોતાના તનનુ નેનમ્મન એનુ નિમ્મન યોગ્ય નામ પાણુ.
પડી ચદ્રાપીડને ચૂના ડ્યુડિ વિગેરે બ ન દિરા મો અનકમ દ્વાનામા આત્રી અને (એમ કરતા
કરતા) એની બાચા મ્મથી પીતી મર્ધ.

પડી તારાપીડ રાનએ પુત્રનુ મન કી મા આગત થનુ અદકારના સાં નગરીની
ખ્હા શિખા નદીને તીરે, અવ મગ લ મુ . મ્મ જેન એક નિધા મરિ મધા-યુ. તેની
ગાસપામ રિમાનયની શિખમ્માના જેને, ચુનાવી ધે મેરો, કરતો, એક ઉચો કોટ બધાન્ના,
અને કોટની પગને એક મ્મોની ગોમ ખાઈ નખાતી તેના કમાડ' અતિ દંડ મનાવ્યા પ્રવેશ
કરના ઉનાડનાનુ એક તેમ દાર અચુ મે માણુએ મોન ગાડી રહેતો નિલાગ મ્મ
વ્યો, અને નીચે અગતશ મા કર ની. (વળી) મ્મ મ્મ પ્રવેશ તે નિધા મદિરમા સર્વ
નિધાઓના આચાવાનો તેણે મમ્મ કરા

લા ચદ્રાપીડને પજી ગત મિહ વિગની પેરે તાખી, હર્ષ પાણુ ખ્હા જના દેવાની
મના કરી, તેના પરિજનમા મત અચર્ક કુવના પુનનેજ રાખ્યા, અને બાગ નુ મન
આકૃષ્ટ વાય એની સર રમતો લાત્રી દ્વા કરી, તેનુ ચિત અન્ય વસ્તુમા બાધન ન થાય
એની ગો પાણુ કરી, અચે નિધા મખાન કરતા મા તેને એક શુભ દિવસે વંશનાયન

૧ હુજો પૃથ ૧૫ દી ૫ ૨ બ મ્મ અવર્ધ પછી જુદે વાગે વગી દેવીની પૂજ કરી ભગમ્મ
કગુ એમ શાસ્ત્રમા મ્મોરુ છે, ૩. ચૂદકરણુ-આર્ચના વાગ ઉનાડનાની કિયા—જેમ એ. સર
બાજી રાનનામા ચાવતી વની ૪ મ્મ ૨૫૦ " ૪૫૪ " ૬

સાથે, આઆપોને સ્વાધીન કર્યો. પછી રાજ્ય, પ્રતિદિવસ ઉડીઉડીને વિકાસવતી ગણીને લઈ, વિરજ પરિજન સાથે લાંજ જાળે તેનું દર્શન કરી આવવો.

રાજ્યની આવી નિયંત્રણમાં રહેલા ચંદ્રાપીડનુ હૃદય અન્ય વિષયમાં પ્રવૃત્ત ન હતું તેથી તેણે, પોતપોતાની કુશલતા દર્શાવનારા, તથા મુપાત્ર શિષ્ય મળ્યાથી ઉત્સાહથી ઉપદેશ કરતા આઆપો પાસેથી ધોડાજ કાગમાં સર્વ વિદ્ય ઓનો અભ્યાસ કરી લીધો. મહિન્દ્રવંશ જેવા અતિ નિર્ભય એ રાજપુત્ર (ના મન) માં સકલ દ્રવ્ય-દ્રવ્યપે પ્રવેશ કીધો; અને વ્યાકરણમાં, મીમાંસામાં,^૧ મમણમાં,^૨ ધર્મશાસ્ત્રમાં, રાજનીતિમાં, મધ્યુદ્યાદિક વિદ્યામાં, — ધનુષ્ય, ચક્ર, ટાંચ ખરગ મક્તિ, લાલા. પરશુ. ગંગા વિગેરે સર્વ વિવિધ આયુધોમાં, રથ ચત્રાવવામાં. ગગનરોહણમાં. અન્ય-વિદ્યામાં — ત્રીણા વેણુ. મૃદગ, કાંચ. તાલ, દંડુરપુદ વિગેરે વાદ્યોમાં. બરનાદિનાં ગ્વેષ્ટા નૃસિંહ સ્ત્રમા. નારદ વિગેરેનાં સંગીત-શાસ્ત્રમાં, હસ્તિ-શિક્ષામાં, અશ્વ-વ્યવહારમાં, પુષ્પ લક્ષણ (ઓગળવા) માં, ચિત્ર-કર્મમાં, પત્ર વિધવામાં, પુસ્તક-વ્યાપારમાં, લેખન-દિવામાં, સર્વ ઘટ-કલાઓમાં, ગદ્ય-શાસ્ત્રમાં, પદ્ધતિનું ઉચ્ચ રણ સમજવામાં, જ્યોતિષશાસ્ત્રમાં, રાજ-પરીક્ષાઓમાં, કાષ્ઠ-કર્મમાં, હાથીદાંતનાં કામમાં, વાસ્તુ-વિદ્યામાં,^૩ વૈદ્યક-શાસ્ત્રમાં, ચંદ્ર-પ્રયોગમાં, વિષ ઉતારવામાં, મુરંચ દેહવામાં, તરવામાં, ઓર્ણગવામાં, કૃદવામાં, ચટવામાં, રતિ-તત્રમાં, બદુમાં, કથાઓમાં, નાટકોમાં, આખ્યાયિકાઓમાં, કાવ્યોમાં, મદાભારતમાં, પુરાણમાં, ઇતિહાસમાં, રામાયણમાં, સર્વ ક્રિષિગોમાં, સર્વ દેશની ભાષાઓમાં, સર્વ સંગ્રામોમાં, સિરપ-કાર્યમાં, જીદમાં, અને એવી બીજી કેટલીક કલાઓમાં તેણે મોટી કુશલતા મેળવી.

પ્રતિદિવસ અભ્યાસ કરતાં દરનાં તેનામાં બીમસેનના જેવી, બાળપણમાંજ સર્વ લોકોને વિરગય પમાડતી મહાવીરતા દેખાઈ આવી. રમતમાં રહેજળ બ્યારે તે હાથીઓનાં અભ્યાસમાં કર્ણ-પશ્ચવ હાથવડે પકડીને તેમને નમાવી દેતો હતો ત્યારે જાણે સિંહ-શિશુના ગ્રપા-ટામાં આવી ગયાં હોય તેમ તેઓ જરા હાલી પણ સક્તાં નહિ. ખડ્ગના એક એક પ્રહારથી તે બાળપણમાંજ તાવ વૃક્ષોને મૂણાલ દેડની સમઃન કાપી નાંખતો. સકલ દ્વાત્રય વંશ રૂપી વનને ભરમ કરનાર પરગુરામની પેરે તેનાં બાણ પવનોના શિક્ષાનકને છેદી નાંખતાં; અને દક્ષ મુરંચ ઉચ્ચરી લઈ એક (ભારે) લેહદંડવડે તે શ્રમ કરતો. તેના અનિદ્રાજ બગ શિવાજ બીજા સર્વ ગુણોમાં વૈશમ્પાયન તેના સરખાજ થયાં. સર્વ કળાઓમાં તેની પ્રવીણતાના બહુ માનથી, શુકનાસ ઉપર પોતાના આદરભાવથી, ધૃમમાં સાર્યે રમવાથી અને સાથે સાથે ઉજ્યાંથી વૈશમ્પાયન, ચંદ્રાપીડનું સર્વ વિધાસ-સ્થાન જાણે બીજું હૃદય હોય એવો પરમ મિત્ર ચર્ચિતો. એક નિમિષ માત્ર પણ તેના વિના તે એકલો રહી સક્તો નહિ, અને દિવસ જેમ મુરંચે તેમ પ્રપાન-પુત્ર પણ તેને અનુસરતો તથા એક લાણે તેનાથી વિયુક્ત રહેતો નહિ.

એ પ્રમરે જ્યારે ચંદ્રાપીડ વર વિદ્યાઓના અભ્યાસમાં પડ્યો હતો ત્યારે તેનામાં, સગરમાંથી મળેલા અમૃત જેવો નિષ્પવનને લાલમાં નાંખનાર, ચંધા-સમયના

૧. મીમાંસા—એક હિંદુશાસ્ત્ર, જેના પૂર્વ ભાગમાં કર્મગણ્ય લખે, તે હિત્તર ભાગમાં વેદાન્ત વિશે લખેલું છે. ૨. મમણ—જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાના માર્ગ, જેવા કે પ્રત્યાગમ્યાવ. અનુગામ્ય વ્યવહાર, વિ. જે ત્યાગ, દેહ પ્રત્યાગમ્યાવ જેવા છે. ૩. વાસ્તુ-વિદ્યા—રસ આંધળની વિદ્યા.

અંદાજ્ય જેવો સકલ લોકનાં હૃદય-નયનને આનંદ ઉપજવનાર, મેઘક્રાંતના ઇન્દ્રધનુષ જેવો વિવિધ રાગ વિકાસને લીધે હાંપુર,^૧ કંપ જડના કુમુદ-પ્રસવ જેવો કામદેવનું આયુધ બનેલો, કમલ-વન ઉપરના ચાંદ્રાદ્ય જેવો નવા નવા રાગથી રમણીય લાગતો અને મયૂર-પુચ્છ જેવો વિવિધ નૃસ-ક્રીડાને યોગ્ય યૌનનારંભ દેખાઈ આવ્યો તેથી કરીને એ (સદગ્) રમણીય કુમારની પણ રમણીયતા જમણી વધી ગઈ. કામદેવને (દેવે) અવસર મળ્યો એટલે તે નવા સેવકની સમાન (ધીમે ધીમે) તેની પામે આવવા લાગ્યો. લક્ષ્મીની સાથે તેની છાતી વિસ્તાર પામવા લાગી.^૨ બધુજનોના પ્રનારયની સાથે તેની ઝાંઝો ભરાવા લાગી. મનુષ્યોની સાથે તેનો મધ્યભાગ ઝોછો થવા માંડ્યો. દાનની સાથેજ તેનો નિનંબ-ભાગ^૩ વધવા લાગ્યો. પ્રતાપની સાથે રામ રાજિ ઉગવા લાગી. રિપુ-રિપોના ડેશની કંટો સાથે તેના હાથ નીચે લટકવા લાગ્યા.^૪ ચરિતની સાથે તેનાં નયન ધવલ થવા લાગ્યાં. આગની સાથે તેના બુજનો ઉપરો ભાગ ભારે થતો ગયો. અને ચરની સાથે હૃદયમાં (પણ) મંત્રિગતા પ્રકટ થઈ.

ચંદ્રાપીઠ આવી રીતે ધાવનાવસ્થામાં આવી પહોંચ્યો છે, સકલ કલાનુ તેણે જ્ઞાન મેળવ્યું છે, અને અર્થેષ વિદ્યાનું તેણે અધ્યયન કર્યું છે એવું લ્યારે રાગમે જાણ્યું સારે આચાર્યોની અનુમતિથી તેને તેડાવવા સાર જવાદક નામના સંતાપરિતે ઘોઘાવી, ભારે અશ્વચ્ચક્ષ અને પાયદળ સાથે તેને એક શુભ દિવસે ત્યાં મોકલ્યો. વિદ્યાગૃહ પામે તે આવી પહોંચ્યો કે (તરત) દ્વારપાલો સાથે અગર કહાવી તેણે અંદર પ્રવેશ કર્યો. અને ચૂડા-મણિ જૂતલ સુધી નમાવી, મરતકાંડે પ્રણામ કરી, રાજ-સમીપ જેમ બેસતો હોય તેમ વિનય સહિત પોતાની પદીને યોગ્ય આસન ઉપર રાજપુત્રની અનુમતિથી તે બેઠો. પછી જરાવાર રહીને તેણે ચંદ્રાપીઠ પાસે જઈ વિનયથી કહ્યું કે:—કુમાર ! મદ્રાગળની એવી આત્મા છે કે અમારા મતેરશ્વ સર્વ પરિપૂર્ણ થયા છે; તમે ગામોનું અધ્યયન કર્યું છે, સર્વ કલાઓ શીખ્યા છે, ને સકલ અલુધ-વિદ્યાઓમાં તમે મોટી પ્રતિષ્ઠા મેળવી છે. મટે સર્વ આચાર્યો-એ વિદ્યા-ગૃહમાંથી તમને નીકરવાને જગ આપી છે. શિક્ષા મદલ કરીને બંધન-સ્થાનમાંથી બહાર નીકળેલા અધઝજ-કુમાર જે ॥, સકલ-કલા-પરિપૂર્ણ^૫ પૃથ્વિમાના નરન ઉગેલા અંદ જેવા તમને ભલે સર્વ લોક જુવે, અને ધણ કાળથી દર્શનને સાર ઉત્કંઠિત થયેલાં પોતાનાં લે.ચનને સદક્ષ કરે. તમને જીવાને સર્વ અતઃપુર ધણાંજ ઉન્નત છે. વિદ્યા-ગૃહમાં વસનાં તમને આજ દશમું વર્ષ ચલે છે, અને હજુ વર્ષ તમે તેમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.—એ બને મેળવનાં તમે હવે સે જમા વર્ષમાં આવી પહોંચ્યા છો. માટે આજથી બહાર આવી, દર્શનોત્સુક

૧. રાગ=મેઘ-અનુગમ ૨. ભયુર=શ્વણિ; આકારમાં વક્ર. ૨. અત્રેથી સહેલકિ નામનો અલંકાર રાગ થાય છે. (તેમાં એક કાર્ય બીજની સાથે થતું દર્શાવ્યું હોય છે.) અર્થ એનો કે જેમ એની છાતીનો પટ વધતો ગયો તેમ લક્ષ્મી પાનુ એની વધી ગઈ. ૩. કંટિની તમે ને લંધનની પછવાડેનો ભાગ. ૪. ચંદ્રાપીઠ ઉપરે વસતો ગયો તેમ એના હૃદય લાળા થતા ગયા, અને સાથે વળી રાત્રીઓનો નાશ થતો ગયો એટલે તેની સિંચેલા વાજ પણ વેણેલા આકારમાં નીચે લટકવા લાગ્યા. ચંદ્રાપીઠનાં વિશેષ વા મરણ પછી દિવેશ દેશને વેળીરૂપે (જુઓ ૫. ૧૮ દી. ૩) લટકતા રાખતી. ૫. કલા=દ્વાર; અને ચક્રનો સોગમો ભાગ (Dīgha)

અને માતાઓને દર્શન આપી, શુભોને અભિષેક કરી, સ્વતંત્ર થઈ, રાજ્યશુભ તથા નાનપાલનના વિચાર સચિ પ્રમોદે અનુચિતે. ૨૭ ને દો સન્માન આવે. બ્રાહ્મણોનું પૂજન કરે. અન્નનું પાન કરે, અને બધું તાલે આનંદ આવે. મહારાજે આપને મોકલેલો આ અભિષેક ત્રિભુવનનો એક મણિ—વેગમા પાન ગરદનનો, ઈન્દ્રાયુધ નામનો અથ ૬૧૨ પામે ઉભેલો છે ત્રણે ભુવનનું એ એક આવડ છે એમ જાણી પાઠવીઓના અધિપતિયે—અમર-જયમાથી ઉત્પન્ન થયેલું આ ગાયે નિન્દન-મ' અનન્દને મને મળેલું છે તે મહારાજાને એમવા થોડા છે—એવો મદ્રો કદાચી એને દેવ પામે મોકલ્યો હતો. એને જોઈને લક્ષણ જાણનારાઓએ કહ્યું છે કે —૨૧ ને વણણ ઈન્દ્રના અગ્રમા હતા એમ સમજાય છે તેજ આમા છે આના જવો અન્ન કર્ક વંશ નથી અને ધરાનો પણ નથી—મોટે આશોદણ કરીને એનો અનુગ્રહ કરે. ૧૫૧ લગિય રાજકુમા ઉત્પન્ન થયેલા, વિનયી, શર, કૃપાળુ, અનુર અને કમ-કમાગત આ અન્ન ૧૫૧૫ પુત્રો જેને તે તમારી આંતરે મહેલ મોકલ્યા છે તેઓ અથ ઉપર છે. ૧૫૧, તમને અનુગ્રહ કરનારી વાતઆથી આ તમારી વાટ લુએડે.

એટલું કરીને બધાહક માન્ય પડે (૨૭) ચક્રાપીડે, પિતાની આજ્ઞા માથે ચક્રાવી, બહાર નીકળી ની કિન્દ્રાથી નસા મેડતી મર્જના જેવા મર્જીર અન્ન આજ્ઞા કરી કે ઈન્દ્રાયુધને અન્ન થાવો.

આજ્ઞા થતાજ તે મદ્રાન્ વૃક્ષને તેણે અન્ન આપ્યો જોયો. અને તરફથી ચોકકાના કનકનાં કડા પકડીને પગલે પગલે લાધના ગમનનો પ્રસંગ કરતા જે પુત્રો તેને ફેરી લાવતા હતા. પ્રમાણમાં તે ગજો મોટો હતો તે ઠી તાથ ઉપા દરેથીજ પુત્રો તેના પૂર્વ ભાગને અર્પણ કરી શકતા હતા અન્નપ્રપ અવેશ અર્પણ. આકાશનું તે જાણે પાન કરતો હતો. ઉપરને અપાવતો તથા ૧૫૧ ની નુરુએને (૫૫) પૂરી નાંખતો, અનિ કંઠાર શબ્દ પારવાર કરવ થી, એટલે વેગનું મિચ્છ અભિમાન ગમનના ગમતો જાણે તે નિગરકાર કરતો હતો. કણે કણે તેનું મનક જણ નીચું ઉત્તુ જુડતુ, અને વેગ સંધા લાવી ચતા અનિરાગ મોહવંડ તેમાની ડેગ નામના ધુન્નુ ગમ્દ કરી મુકતી હતી તે ઠી, એ જાણે પોતાના વેગના ગમને લીધે આખા ત્રિભુવનનું ઉવરન દરેકાનું ચિન્તન કરતો હોય એમ જાણતુ હતું! કન્ધનુપના જેવી કાળા, પીળા, લીલી અને તાલ લેખ એથી તેનું આજ્ઞા મર્જીર વિનાયકુ હતું તેથી તે, વિવિધ વર્ણની કુન્ધા તાલયો નાનો તાથી હોય—કેવાન્ તટના અપાતથી મહેલેની ધાનું પનિવડે અન્ન થયેલો અન્નજોનો દુકમ હોય—કે દેવ-નિરની લેખાએથી લાવ થયેલી વાળસાથો પાને મિતો મિત્ર હોય એવો સે બનેલો હતો વેગનો જાણે તે મર્દિમાન્ અમર હતો વાગવાર કુલી કુલીને નુમર ટો દન્તા નજીકગામથી તે જાણે મહાયેગથી પીરેલા પવનને બહાર કાઢી નાખતો હતો. મુખથી અન્ન અથકાસથી અમરના ચોકકાના તીજનું અથભાગના ક્ષોભથી ઉત્પન્ન થયેલા, તળના શીણ, અમર નિવાપ અથયે પીરેલા અમરના છુટકાની પેકે તેના મુખમથી નીકળતા હતા. તેનું ૧૫૧ જાણે આંતુ અને નિમાન્

૧. પોતી પ્રતલચાલ-મથી નિન્દનનો દરજ્જો કે જે સમુદ્રમાંથી નીકળે હતો એમ કહ્યું.

૨. ૧૫૧૫ નામના અન્નજોનો પુત્રે તેના જાણે આજ્ઞા આપે.

હોનાને લીધે જાણે કાતરી કાઢેલું હોય એમ દેખાતું હતું. મુખ ઉપર મૃત્યુના મ્તમભૂમિમાંથી નીકળતા કિરણ તેના નિશા સિખ-નાળા પાં ઉપર પડ્યાથી જાણે સા રમત ચામર વગર હોય એમ લાગતું હતું તેની ડા-નુસાપુની ગ્રન્થ આમ્મમાંથી પડતા નિરોધાવે, નથા વાળ જેની વાન લાગી અને ફન્ફટની યાગવડે ભરપૂર ગઈ હતી તેથી, સમુદ્રના મચ્છરમાંથી જાણે તેના ઉપર પ્રમાન પથન-હોય્યા હોય એવી શોભતી હતી. અતિ ડુટિર બનક પત્રવતાઓથી નક્ક થયેના અને મ્હોટા મ્હોટા ગોતીરી ભરેના રાતા આબૂપણ જેમાંની રત્નમાના પગને પગને ખણખળતી હતી તે વડ તારાગણથી જેમ અધ્યાનાગ દીપે તેમ તે દીપતો હતો. આબૂરણમાં મૃત્યુના મરમ્ત મણિની પ્રમાથી તેનું રાગી જરા જગ શ્યામ પડતું હતું તેથી તે જગતમાંથી પડેના મુર્ચન્યના અવતી જાણે રામ દરાનતો હતો, વેગ રુધાયાથી લાગી આવતા રાંધે રામે રામે નીકળતા ન્વેદમિન્દુઓ જે તેની અતિ તેજસ્વિતાને લીધે, સમુદ્રના પરિચયથી લાગેના મોતી જેના શોભના હતા તેનો એ વર્ણ વર્ણાવતો હતો. ઇન્દ્રમણિના આજ જેની શ્યામ ગિનાથી જાણે ઘટેલી, અને વારવાર પડ ઉપડ કરનાથી અમભાગરહે પ્રિય રસ જતી, પોરણી ખગીમાંથી પૃષ્ઠીને જર્જરિત કરીને તે જાણે નૃત્ય ગતો અમ્મામ્મ કરતો હતો. તેની જવાનો જાણે કાતરી કાઢેની હતી, છાતી વિન્તારેવી હતી મુખ મુન્ન અને ગ્રન્થ કાઢેલું હતું ગ્રન્થ જાણે પ્રસારની હતી અને જાણુઓ જાણે ચિત્રેની હતી અને જગનલાગ જાણે કિન્નુણુ રંગે હતો. વેગમાં તે જાણે ગરજો પ્રતિપક્ષ હતો પ્રિયો મા અરણ્ય ગ્રામા પવનનો જાણે તે સદાય હતો ઇન્દ્રના અશ્વનો જાણે અગાધના હતો વેગ શિક્ષામાં મનનો મહાધ્યાયી હતો (રામનરૂપ) વિપ્લવના ચરણ જેવો તે આખી પૃષ્ઠીનું ઉત્તરન રાંધે શક્તિમાન હતો વજુના હમની પેડે તેનો માનવ-પ્રચાર હતો. આ માનના વિસતી જે તે વિસિત અગ્રો [જેવો] પાપલ હતો. નતધારી પુરની નમાન તેના મુખ ઉપર [જાણે] ભન્મનુ ધોણુ તિન-હતુ કમન્યવનની પેડે તેને મધુ-પિંગલ કેશ હતી આ મ વિચ જેવો તે મહાધ્યામ અને પ્રયન તેજસ્વિ હતો. સર્પ જેવો તે સદા ગતિને અભિમુખ ગતો. સમુદ્ર તટની પેડ તેને શંખમાલાનું આભૂષણ હતું, ભયનીન હોય તેમ જ મ્તમ્મ ગળીને તે જાણે હતો પ્રિયધર્મ મોક્ષના નાલ્યની સમાન તે નકરતિ નર [ના] વાહનને ઉચિત હતો અને ગુલાદ્યની પેડે તે નુસાપુના તે અર્ધને યોગ્ય હતો.

૧ મમાન્તરૂપિણી ગાંગા ત્રપ્તિઃ સ્વર્ગોષ્ઠે સ્થિતો ૫૨ ઈ ૧ વગી સ્થિતો
વિદ્યમશ્ચિત્ ૫ ૧૩/ ધર્મેણ દગ્ધાનિત્ર નીલદ્રેહાન । સહસ્રરદમેસ્તરગાન જહાસ ॥

[illegible]

એના અદૃશ્ય, અખિલ ત્રિભુવન-રાજ્યને યોગ્ય, તથા અશોષ-સદાચર-સંપન્ન મહાન્ અશ્વનો દેવલોકનેજ ઉચિત આકાર જોઈને, ચંદ્રાપીઠ અનિધીર પ્રકૃતિનો જનાં એના હૃદયમાં વિરમય ઉત્પન્ન થયે, અને મનમાં વિચાર આવ્યો કે—વેગમહિત કરીને પિંટગાતા વાસુદે નાગથી અસિત થયેલા મંદર પર્વતવડે જ્યારે પૂર્વે સમુદ્ર-જલનું દેવ-દાનવોએ મથન કર્યું ત્યારે આ અશ્વ-રતને ન કાદતાં એમણે શું રત કાદ્યું? મેર-સિંહાતલ જેવા વિદ્યાસ, આના પૃથ ઉપર જ્યારે હિંદ્ર નથી ખેડે ત્યારે એને ત્રિલોક્ય-રાજ્યનું કળ પણ શું મળ્યું? ખરેખર ઉચ્ચ-અવસ્થાની મોહિત કરી દઈને જલનિધિયે ઇન્દ્રને હર્યો છે! હું તો એમ ધાઈ છું કે આત્મા સુધી ભગવાન્ નારાયણે (પણ) એને જોયો નથી, કારણ કે હજી એ મરુતને વાહન કરવાની દેવ લાગતા નથી. ખરે! ત્યારે મહારા પિતાની રાજ્ય-સક્તી તો ઇન્દ્રની સમૃદ્ધિ કરતાં પણ ચડે એવી ચઈ, કેમકે આવાં આવાં, સકલ ત્રિભુવનને દુર્લભ રમે એ એમની સેવામાં આવે છે! આ અશ્વની અતિ તેજસ્વિતાને લીધે તથા મોટા અગ્નિને લીધે એની આકૃતિ જાણે દેવતાઈ હોય એવી લાગે છે; અને તેથીજ મને ખરેખર એના ઉપર આરોહણ કરવામાં જરા સંકા જેવું થાય છે. સામાન્ય અશ્વોની કંઈ આવી, સુર લોકને યોગ્ય, સકલ ત્રિભુવનને વિરમવજનક આકૃતિ ન હોય. દેવનાઈ આકૃતિયો પણ મુનિ-સ્થાપને લીધે પોતાનાં પૂર્વ શરીરનો ત્યાગ કરીને, શાપ-વશનના બળથી ઉત્પન્ન થયેલાં આવાં બીજાં શરીર ધારણ કરી શકે છે; કેમકે એવું સંભળાય છે કે પૂર્વે સ્થલશિર નામના મહાતપસ્વિ મુનિયે અખિલ ભુવનના અસંકાર રૂપ રંભા નામની અપ્સરાને શાપ દીધો હતો. તેથી તે દેવલોક નજીકે અશ્વ-હૃદયમાં પ્રવેશ કરી, અશ્વ-રૂપના નામની અશ્વ ચઈ, મર્ત્યલોકમાં મૃત્તિકાવતી નગરીમાં ગતધન્યા નામે સગ્ગની સેવામાં ધણા કાળ સુધી વસી હતી.” વળી બીજા પણ મહાન્માઓ પોતાનો પ્રભાવ મુનિજનના શાપવડે ક્ષીણ થઈ જવાથી, વિવિધ આકારમાં આ લોકમાં જગણ કરી ગયા છે તેમ આએ કદાચ નિઃસંશય શાપ લોભવતો મહાત્મો હશે, કેમકે મહાઈ અંતઃકરણજ એના દેવતાઈપણા વિષે મને જાણે કંઈ મૂઝના જેવું કરે છે.”

એમ ચિન્તન કરતો કરતોજ આરોહણ કરવાની ઇચ્છાથી એ આસન ઉપરથી ઉભો થયો. પછી અશ્વની પાસે જઈને પોતાના મનમાં દહેવા લાગ્યો:—મહાત્મન્ અશ્વ! તું ગમે તે હોય પણ તને હું નમસ્કાર કરી છું! સર્વથા આ મહારા આરોહણ રૂપી અતિક્રમ ક્ષમા કરજો. કેમકે દેવનાઓ પણ જ્યારે ઓળખાતા નથી ત્યારે અનુચિત પરિભવનું પાન

૧. ઉદ્રને આપેલા અશ્વનું નામ. ૨. સ્થલશિર નામના મુનિ દર્ભલેવા એક વેળા જતા હતા ત્યારે તેમણે, “ત્રાહિ! ત્રાહિ!” એવા મોટા શબ્દ સાંભળ્યો. શબ્દની કિશમાં જઈને જોયું તો કેટલાક હીણ શરીરવાળા પુરોએ લટકતા જોયા. મુનિયે પૂછ્યું કે “તમે કાણ છો?” તેઓએ કહ્યું:—“હાહા વડુઆ. હું પુત્રોત્પત્તિ નથી કરી તેથી હાહા મરણ પણ અમે યુ નામના નરકમાં પડીશું.” આ સાંભળી મહાપિયે રંભાને કહ્યું કે “મહારી સાથે મંસાર માંડ.” તેણે કમુલ કર્યું પણ કહ્યું કે દેવ-કાર્ય કરવા બહુ હું તે કરીને આવીશ. ગયા પછી સંકેત બાંધ થયો તેથી ઋષિયે કોષમાં શાપ દીધો મઠિ તે અશ્વ થઈ. ૩. ચંદ્રાપીઠના મનમાં આવેા વિચાર ઉત્પન્ન થયો હર્ષભીને કવિ પોતાની આતુરીથી, અમોનો પૂર્વ જન્મ કદાચ ક્યો જોનિમાં છે તથા શાપથી તેણે આ રૂપ ધારણ કર્યું છે એ વાત ખરેખરીજ સૂચવે છે. એવું અનુસંધાન ઉત્તર ભાગમાં છે.

થઈ પડે છે.—(તે વખતે) ઇન્દ્રાયુષે જાણે તેનો અભિપ્રાય સમજી ગયો હોય તેમ, મસ્તક ઉપરની ચંચળ યાજ્ઞ વાગવાથી જરા મીચાઈ ગયેલી અને વાંકી દેખાતી ચક્ષુની કાંકી ફેરવીને તેની સામું જોયું; અને ત્યાર પછી જમણી ખરી જુમિતક ઉપર વારંવાર ઠોકી ઠોકીને, ખોદાયેલી ધૂળવડે પોતાની છાતી ઉપરની રૂવાંટી જૂપરી કરીને, ચંદ્રાપીડને-જાણે આરોહણ કરવાને બોલાવતો હોય તેમ ક્ષડતાં નસકોડાંના ધર્ધર ધ્વનિથી મિથ્ર, મધુર, અને નરમ હુંકાર સહિત અતિ મનોહર ખાંખારો કર્યો, એટલે જાણે આ મધુર સ્વરથી આત્મા મળ્યા હોય તેમ ચંદ્રાપીડ ઇન્દ્રાયુષ ઉપર અશ્વાર થયો. આરોહણ કરીને આખું ત્રેલોક્ય જાણે ચપટીમાં આવી ગયું હોય એમ ગણતો ગણતો રાજપુત્ર બહાર આવ્યો કે ત્યાં તેણે મેઘ-માંથી પડતા કરાના વર્ષાદ જેવા કડિન અને રસાતલને જર્જરિત કરતા હોય એવા અતિ નિપુર ખરિયોના ખડખડાટથી, તથા ખરીમાંથી ઉડતી રજવડે રુંધાયેલી નાસિકાના ધોર ધોય સહિત નીકળતા શબ્દથી પૃથ્વીની સર્વ ગુફાઓને (પણ) બધિર કરતું એક અશ્વ-સૈન્ય જોયું, જેનો પર્યન્ત-ભાગ તો દૃષ્ટિયે પડતો પણ ન હતો. સૂર્ય-કિરણના સ્પર્શથી ઝખકારા મારતી વિમલ ધારવાળા, ઉંચા કરેલા ભાલાઓ રૂપી લતાના વનવડે તે, ઉંચા દંડવાળાં નીલ કમલની કળિયોના સમૂહથી ભરાઈ ગયેલા સરોવરની સમાન ગમનનક્ષત્રે શોભાવતું હતું. ઉંચા દંડવાળાં, મધુર-પિચ્છનાં બનાવેલાં તેમનાં હજારો જગથી આઠે દિશાઓનાં મુખ ધેરાઈ ગયાં હતાં તેથી તે સૈન્ય, ઝખકતાં ઇન્દ્રધનુષને લીધે વિચિત્ર દેખાતા ગેધવૃન્દ જેવું લાગતું હતું. અને શીલુના ઢગ બહાર નીકળવાથી (ઘોડાનાં) મુખ ધવલ થયેલાં હતાં, તથા પળે પળે તેઓ ઠેકઠા મારતા હતા તેથી તે પ્રલયકાલના સમુદ્ર-જલનો તરંગ-સમૂહ હોય એવું લાગતું હતું ! ચંદ્રોદય જેવા ચંદ્રાપીડને જોતાંજ, સાગર-જલ જેવું તે આખું અશ્વ-સૈન્ય ખળભળી ગયું.^૧ પછી, પ્રણામ કરવાની હોંસાતુશીમાં જત્ર એકદમ ખસી જવાથી જેમનાં શિર ઉઘાડાં થઈ ગયાં હતાં, તથા પરસ્પર દબાવાથી કોપેલા અશ્વોને વારવાને જેઓ પત કરતા હતા તે રાજપુત્રો એની આસપાસ ભરાઈ ગયા. અને બધાહક જેમ એકએકનું નામ દબને ઓળખાવતો ગયો તેમ તેઓ, ખસી ગયેલા મુકુટોમાંથી પ્રસરતા પક્ષરાગ-મણિના કિરણોના આકારમાં અનુરાગને જાણે બહાર દર્શાવતાં હોય એવાં, તથા સેવાંજલિ રચવાથી, યૌવરાજ્યાભિષેકના કલ્પશમાંથી જન્મ સાથે પડતાં કમલ જાણે તેમને મ્હોટયાં હોય એવાં, પોતાનાં મસ્તક દૂર નમાવીને તેને પ્રણામ કરતા ગયા.

તે સર્વને માન આપ્યા પછી ચંદ્રાપીડ, પોતાની પછવાડે યોગ્ય અશ્વ ઉપર બેઠેલા વૈશમ્પાયન સહિત નગર તરફ સિધાવ્યો. એના ઉપર, રાજ્ય-લક્ષ્મીને રહેવાના શ્વેત કમલ જેવું,^૨ સર્વ ક્ષત્રિયકુલરૂપી કુમુદ-સમૂહના ચંદ્ર-મંડલ જેવું, અશ્વ-સેનારૂપી નદીના શ્વેત તટ જેવું, ક્ષીર-સમુદ્રના શીલુથી ધવલ થયેલી વાસુકિ નાગની સુંદર ફેણ જેવું, મ્હોટાં-મ્હોટાં મોતીના છડાથી ઢંકાઈ ગયેલું, ઉપર ચિહ્નરૂપે બેસારેલા સિંહને ધારણ કરતું, કનકદંડવાળું મ્હોટું જત્ર ધરેલું હતું તેવડે એને જાણ થઈ હતી. બંને બાજુએ રોળાતારાં આમરના પવનથી એનાં કર્ણ-પલ્લવ ફરફરતાં હતાં; અને પરિજન-મંડલમાં આગંગ દોડતા અનેક સહસ્ર તરણું

૧. જાઓ પૃષ્ઠ ૬૬ ટી. ૧. ૨. અપક્રવાલકાર. ૩. લક્ષ્મી શ્વેત કમલમાં વસે છે એવું કહેવાય છે ને તેથી તેનું નામ પણ " પદ્માક્ષના " પડેલું છે.

વાળા જાણે પ્રદોષ-ત્રિયો હોય એવી દીસતી હતી !^૧ કોઈકે કોઈકના મધુર-મણિમાંથી ઇન્દ્ર-ધનુષ્ નીકળતાં હતાં તેથી, હળા ગયેલી ગૃહ-મધુરિયોને જાણે પછવાડે લાવી હોય એવી તેઓ શોભતી હતી ! અને કોઈકે તો (મદિરાના) મણિમય પ્યાલા પીતાં પીતાં મૂકી દીધા હતા તેથી તેઓ લાઝચોળ અધર-પલ્લવમાંથી જાણે મધુર-સનાં ટીપાં પાડતી હોય એવી દેખાતી હતી ! ખીણ કેટલીક સ્ત્રિયો મરકત મણિની પારિયોમાંથી સુખ-મંડલ બહાર કાઢી કાઢીને, આકાશમાં ફરતી, પ્રમુલ્લ કમલ-કલિસહિત કમલિનીને જાણે દેખાતી હોય તેમ તેના સામુ જોવા લાગી.

તેજ સમયે, વેગમાં ચાલવાથી ઉત્પન્ન થયેલો, મધુર મધુર વાગતી વીણાના ઘોષ જોવો, મેખલાના શબ્દથી આકર્ષાયલા ગૃહ-સારસના સ્વર સાથે મળેલો, નીસરણીનાં પગ-ધિયાં ઉપર ચરણ સ્પર્શિત થવાથી ઉત્પન્ન થના ગંભીર ધ્વનિવડે હરખાવતા અંતઃપુર-મયૂરોના શબ્દોની આગળ સંજ્ઞાતો, નવા મેઘની ગર્જનાથી બહીને ચમકી ઉઠતા ક્ષહંસના કોલાહલ જેવો કોમલ, કામદેવના વિજય-ઘોષને અનુરૂપ,^૨ શ્રોત્રહારી, તથા પ્રતિશબ્દ વડે ગંભીર થયેલો, પરસ્પર અથડાવાથી અતિ તીવ્રણુ રણુરણુટ કરતા હાર-મણિવાળી રમણિયોનો ભૂપણુ-સ્વ હવેલિયોની અંદર-સહસા ગાથ રલો.

પછી એક ક્ષણમાંજ, સ્ત્રિયોની લીંડને લીધે મહંત્ર જાણે નારીગમન હોય એમ દેખાવા લાગ્યા; અલ્પકાલે ચોપડેલાં ચરણ-કમલ મૂકનાથી ભૂતલ બધું પલ્લવમયજ જાણે થઈ ગયું; અંગનાઓની અંગ-પ્રભાના પ્રવાહથી આખું નગર જાણે લાવણ્યમય હોય એમ દેખાયું; સુખ-મંડલના સમૃદ્ધથી ગગનતલ જાણે ચંદ્ર-ભિમ્બમય થઈ ગયું; તાપ નિવારણુ કરવા સારુ ઉઘા કરી આડે ધરેલા ધણા હાથને લીધે દિશાઓ સ્પર્શી જાણે કમલ-વનમય હોય એમ દીસવા લાગી; આભૂષણના કિરણ-કલાપથી, સર્વપ્રકાર જાણે ઇન્દ્રધનુષ્મય થઈ ગયો; અને નેત્રમાંથી પ્રસરતી કિરણ-લેખાઓવડે દિવસ જાણે નીલ-કમલ-પત્રમય હોય એવો લાસવા લાગ્યો ! ! કાંતકથી ચક્ષુ પ્રસારીને નિશ્ચલ દૃષ્ટિયે તે સર્વ યુવતીઓ જોતી હતી તેવામાં, તેમનાં હૃદય જાણે દર્પણમય હોય, સચિલમય હોય, અથવા રૂઢિકમય હોય તેમ તેઓમાં ચંદ્રાપીડની આકૃતિયે પ્રવેશ કર્યો.

પછી તો મદન-સ્વ પ્રકટ થવાથી તે જાણે તેઓ અન્યોન્ય પરિહાસપૂર્ણ, વિશ્વાસપૂર્ણ, ભયપૂર્ણ, ઇર્ષ્યાપૂર્ણ, હાસ્યપૂર્ણ, અસહાયપૂર્ણ,^૩ વિવાસપૂર્ણ, કામપૂર્ણ, અને સૃષ્ટાપૂર્ણ આસ્વાપ ચલાવવા લાગી. જેમ કે:—આલે દોડનારી ! મ્હારો સઘાત કરતી જા. અરે જોવા સારુ ઘેલી થયેલી ! લે આ ત્હારું ઉત્તરીય વસ્ત્ર. ચારે ચપલા ! આ ત્હારા મ્હો ઉપર આવતી લટોને ઉચી કર. ઓ મૃદ જેવી ! આ ત્હારી ચંદ્રલેખા તો લેતી જા ! આજ

૧. ત્રિયોનાં જે સ્તન તે જાણે ચક્રવાક પાર્શ્વોગ્રહ દેહ ! લગ્ન આલેલો સ્વેત હાર તે જાણે સાંકડો પાણીનો પ્રવાહ ! અને ચક્રવાક છતાં પહેલાં જતાવ્યાં છે મઠે સિયોને સંધ્યાકાળની લક્ષ્મી સાથે સરખાવી છે. કારણ કે તે પશ્ચિમોને વિશેષ સાંજેજ થાય છે. સ્તનને ચક્રવાક સાથે પેડેલાં પળ સરખાવ્યાં છે. જુઓ ૫. ૬૫ લી. ૬. ૨. સકલ જગતમાં વિજય પ્રસિદ્ધ કરનાર ઘોષને અનુરૂપ-સમાન. ૩. 'અગ્રણી' ને 'ઈર્ષ્યા' માં ફેર એટલે કે પડેલામાં પરજુલને દોષ ગણના થયેલા કરાવા; ને ખીનમાં પરજુલ જેની ગત જાણે.

કામાન્ધ ! જોજે પૂનર્થે આણેલાં પુષ્પ ઉપર ઠોકર ખાઈને તું કરી પડી જશે ! અરે-ગદમાતી ! તારા ચોટલાનો અંખોડો તો વાળ ! અહિ ચંદાપીડનું દર્શન કરવાને તતપરી રહેલી ! તારી રોખલા તો ઉગી ચડાવ ! પાપિણી ! આમાં ખરેક તારા ગાલ ઉપર લાલનાં કર્ણ-પક્ષવ. ઓ અહિ ભાગવિનાની ! લે આ ત્હાઈ પડી ગયેલું દન્તપત્ર.^૧ યાવનથી જડી ગયેલી ! દાંડી દે ત્હારાં પગોધર; જે લોક ત્હારા સાચુ લુવે છે. લાજ વિનાની ! જડી ગયેલા ત્હારા વસ્ત્રને તો ડીક પેહેર ! અહિ ખોટી મુગ્ધતા પારાય કરતી ? ચાલને ઉતાવળી ! ઓ જોવાની રસિયણ ! મને તો જોવા દે ! અરે અચનોત્તરી ! તું ને ક્યાં સુધી જન જન કરશે ? અતિ તરલ હૃદયની ! જરા ત્હારા પરિજનની તો અપેલા રાખ ! ઓ પિશનિભાનું ! ત્હાઈ ઉત્તરીય ખસી ગયું છે તેથી જન આ લોક નને દમે છે !^૨ અહિ પ્રેમાન્ધ ! આ ત્હારી સખિયોને પણ તું નથી ગમતી કે ? અહિ કાંટિલ્ય-વિકારની ભરેલી ! મિથ્યા તું ત્હારા હૃદયને પરિતાપ આપીને છવે છે. ઓ વિનયનો દોંગ કરનારી ! શું કરવા તું જાનાં જાના કદાક્ષ નાંખે છે ? જોની નિરાતે ! અહિ યુવનિ ! શા માટે તું ત્હારા જ્ઞાન-ભારથા મને દયાવે છે ? અહિ, ક્રોધિષ્ટ લે તું આગળ જન. ઓ મત્સરિણી !^૩ તું એકલીજ ગધી બારી રોકી બેસશે કે ? અરે મદન-વશ થયેલી ! આ તો તું ત્હાઈ ઉત્તરીય વસ્ત્ર તાણી જાય છે, ત્હાઈ ન હોય. અહિ પ્રેમ-મદ-મત ! જરા ડાલી તો થા ! અહિ અધીરી ! ગુરજન સમક્ષ દોડે છે શું ! ઓ ઉતાવળી ! કેમ ચાટણા આકુલ આકુલ બની ગઈ છે ? અરે મુગ્ધા ! સંતાડ આ ત્હારા મદન-જ્યવરથી થયેલા રામાંચને. ઓ દુરાચરણી ! કેમ આમ ગાલરી બની ગઈ છે ? બહુ વિકારી ! વિવિધ રીતે અંગ વાળીને વૃથા તું ત્હારા મધ્યભાગને પીડા આપી ખેદ પામે છે. અહિ વિચાર વિનાની ! તને ત્હારા ધરમાંથી નીકળ્યાનીએ ખબર નથી કે ? અહિ ઉત્કંઠિતા ! તું તા શ્વાસ લેવાનુંએ બૂલી ગઈ છે તો ! અરે સકલ્પિત સુરત-સમાગમના સુખથી નાપન મીચનારી ! ઉધાડ ત્હારાં લોચન, જન એ તો હવે જાય છે ! અહિ કામગ્યાણના પ્રદારથી મૂર્છિત થયેલી ! સૂર્ય કિરણનું નિવારણ કરવાને નાંખ ત્હારા માથા ઉપર આ ત્હારા વસ્ત્રનો પાલવ. અરે સતીવત રૂપી મદથી પીડાતી ! દષ્ટ્ય ન જોવાથી તું ત્હારાં ચંદુને દો છે. અહિ ભાગ્યકીણી ! પરપુરપતું સુખ ન જોવાનું મત મહણ કરીને ત્હે આ સુખ ખાણું છે. સખિ ! કૃપા કરીને ક્રૂર, અરે જે આ રતિ-વિકલિત, મકરધ્વજ વિનાના-સાક્ષાર મકર-ચંદન જેવા કુમારને !^૪ જો આ એના, ભ્રમર-કુલથી શ્યામ દેખાતા મસ્તક ઉપર, સ્વેત જનની નીચે તિમિર જાણીને પડેલા ચંદ્ર-કિરણના કલાપ જેવા, માલતી કુચમતો રોષર દેખાય છે ! આ એના માલ ઉપર કર્ણભૂષણના મુરકતમણિની જરા શ્યામ પ્રગા પડે છે તેથી, વિકસિત શિરીય પુષ્પનું જનજો એણે કર્ણપૂર પેહેવું હોય એમ લાગે છે ! એના હારની અંદર જડેલા રક્તમણિના

૧. દન્તપત્ર=દાંતાવાળું કર્મભૂષણ. ૨. જુઓ વિક્રમચરિત્ર પૃ. ૧૦૬. રૂ. ૨૩.

પ્રયાસિ હારકુટિમપ્યુપેસ્ય ઞ્ચોત્તરીયાડપિ ન તિષ્ઠસિ ત્વમ્ ॥

૩. મુવં પ્રધાવસ્યવર્ધારણેન પરિચ્યુતસ્યાધરવાલસોડપિ ॥

૪. મહાશયલી. ૫. પેહેલા 'ગાડમ્બરી' નો અર્થ મકરના ચિહ્નવાળો 'ધ્વજ' ને ચંદ્રપીઠ પાસે નહિ મળે. કામદેવ સાથે સંજ્ઞાપતાં 'તે વિનાના' કથું. બીજા 'મકરધ્વજ' નો અર્થ 'કામદેવ' મકરના ધ્વજવાળો.

કિરણના આકારમાં જાણે નવચૈતન-રાગ હૃદયમાં પેસવાની ઇચ્છાથી 'જ્ઞાન' દરતો હોય એમ જણાય છે !^૧ ને જો ! આ એણે ચામર-કલાપની વચ્ચે થઈને આપણી સામુંજ નેચું ! અલિ ને તો ખરી, વૈશમ્પાયન સાથે કંઈ વાતચીત કરતો કરતો દંત-કિરણની લેખાઓથી દિશાઓને સ્વેત કરી દઈને એ હસે છે ! વળી પેણે બલાહક, અશ્વત્થી ખરિયોમાંથી ઉડી ઉડીને એના અગ્ર-કેશમાં મ્હોટેલી ધૂળને, પોપટની પાંખ જેવા લીલા પોતાના ઉત્તરીય વસ્ત્રના છેડાથી લોહી નાંખે છે. આ એણે પોતાનો, લક્ષ્મીના કર-કમલ જેવા કામલ તલપાળો ચરણ ઉચો કરી, અશ્વના સ્કંધ ઉપર આડો નાંખ્યો. શૈવલનો ગ્રાસ લેવા ઇચ્છતા ગર્જની સમાન આ એણે પોતાનો દીર્ઘ અગુલિવાળો, લાકાશ મારના પુષ્કર-કેશ [જેવો] શોભી [તો] ચતો કર, તામ્બૂલ લેવા સાફ લીલાસહિત પ્રસાર્યો !^૨ ધન્ય છે તે વસુધરાની સપલીને જે લક્ષ્મીની સમાન, કમલથી પણ અધિક કામલ એના કરનું મહણ કરશે !^૩ વળી ધન્ય છે વિલાસવતી દેવીને કે સકલ મહી-મંડલના ભારને ધારણ કરી શકે એના, દિગ્ગજ જેના આ ક્રમારને દિશાની પેઠે એણે પોતાના મર્ગમાં રાખ્યો ! !

આવાં અને એવાંજ ખીજાં વચન બોલતી તે યુવતીઓ ચંદ્રાપીઠ રાજગૃહની સમીપ આવી પહોંચ્યો. લાંબુધી લોચનવડે જાણે એનું પાન કરવા લાગી; બુધણુ-વચી જાણે એની બોલાવવા લાગી; હૃદયવડે જાણે એને અનુગમન કરવા લાગી; આબૂધણુ-રતના કિરણરૂપી રજજીઓથી જાણે એને આંખવા લાગી; નવચૈતન રૂપી બસિદાનથી જાણે એનું પૂજન કરવા લાગી; અને વિવાદાગ્નિને જેમ કુસુમ-મિશ્ર લાક્ષ્મી-અગ્નિથી^૪ તેમ શિથિલ ભુજ-સનામાંથી પડી ગયેલા સ્વેત વક્ત્ર-સમૂહવડે પગલે પગલે એને વધાવવા લાગી ! પછી ધીરે ધીરે રાજપુત રાજદ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યો. હાં અહાનેશ મહસ્થલમાંથી ગળતા મહવડે શ્યામ પંક-કરતી, શ્યામ-ગિરિની શિક્ષા જેવી મલિન, યામ-ગજ-ચટાઓને લીધે^૫ દિશાઓનાં મુખ ઉપર અધકાર વ્યાપી રહ્યા હતા. તેથી વર્ણમુલુના દિવસ જેવો દેખાવ લાગતો હતો. ઉઘાં ધરેલાં હનરો સ્વેત છત્રથી તે ભરાઈ ગયું હતું. અને દેશ દેશથી આવેલા સંકેડો દૂત હાં ઉભેલા હતા. હાં આવીને અશ્વ ઉપરથી પોતે ઉતરી પડ્યા.

ઉતરીને વૈશમ્પાયનનો હાથ ઝાલી, સવિનય આગળ ચાલના બલાહકે બતાવેલે માર્ગ, બેગા કરેલા ત્રિભુવન જેવા (વિશાલ) રાજ-ગૃહમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો. તેની દાર-એમિ પાસે, સેનાની છટી તળા, સ્વેત કવચવાળા, સ્વેત અગ્નિપવાળા, સ્વેત કુસુમ-સોખરવાળા, સ્વેત પ્રેતાવાળા, -(કુંડામાં) સ્વેત વેષને લીધે, સ્વેત-દ્વીપમાંજ^૬ જાણે ઉત્પન્ન થયેલા (હોય

૧. અપહ્રવાત્રેશા. છાત્રી ઉપર લાલ લાલ ચિરો પડેલાં મટિ જાણે નવચૈતનનો રામ રંગ (અને પ્રેમ) તેનામાં પ્રવેશ કરવાની ઇચ્છાથી જ્ઞાન દરતો હોય એવી ઉત્તેજા કરી. ૨. શૈવલ-સોવાલ, લીલ ચંદ્રાપીઠનો કર-લાલ પુષ્કર કેશ જેવો-કમલ કલિ જેવો શોભીનાં હાથીનો કર-શુક, પુષ્કર-કેશથી-શુક્રમયી શોભાને. = વસુધરા-પ્રજ્ઞા-રાજપુતની વડુ મળી અને બીજા જે ખરેખરી વડુ આત્માની તે એની મળી-સોડ. ૪. લાંબા-લલિ-લાલ-જવ કે રંગેની ધાણી તેની અંગત. ૫. યામ વિગ્ન-મ-કર-સુચક મંદિરે મંદિરે બદ ની, ગજ ધરા. ૬. પૂર્વે જાણેલી પુષ્પીના ચરણ નાના નાના દ્વીપમાંનો એક, જેને ચંદ્રદ્વીપ પણ કહે છે. કેહવો મત એવો છે કે વૈકુંઠ નામ છે.

એના જન્મતા), કૃતયુગના પુરુષ જેના મહેલમાં સરીકાળા, અને વિદેશ કે કાતરેલા હોય એમ અદાનંદા નોગપુત્રના સનીપત્ત જેવી રહેતા દારપાયો ભગ્યે ના દતા તેની અન્ન આરી રહેના મેળા મેળા મેળે—એમના પ્રિય-ભાગ એક, વદનાના^૧ પતિમાના અને વર્તિ-મગોથી નિરતર ભેગા હતા,—આમજ નુ સી જે પદોચના હતા, ગાભાગા તો કેવાન પરાતને પણ જે હાનના ના, અને નિર્મન ચૂનાથી જે ધોતેના હતા,—તેરે તે ગૃહ જનને પ્રિયગિયુક્ત હોય એકુ લાભતું હતું. તે સી અન્ન વ્યાગિયોઆથી યુરનિયોના જાણના હજારા પ્રિયુ (અતરીકાગા) પ્રમરતા હતા તેથી ઉપર નજો સુર્યમય નખનાઓ પાથરી દીધી હોય એક તેને ભન હતુ તેની અન્ન લાનના ભાગમાં મર્પ કુલથી ભરેલી પાનાતની યુદ્ધાઓ જેની અનિગમીર આયુધ ગાનાઓ એવી હતી. અનનાઓના ચરા ઉપના અનન્ન પ્રમજેવા ગાના ગાતા જેમા મગિના પ્રમજેવાતા હતા અને જેના મિખરોમા ભરા પિપેના મયજેના રચથી કાલ્ય મગી મૂનાના ના એકા હો. પરતોઆ ગોની ગળાના તેના દારપુ પાને ઉલોની યામ મગિ યોનાના ન્ન પચાપે ઉપર ઉત્તરન વગલી હુન નાખેલી હતી, બદના આમર તેમના ચચન યજ્ઞ-પરાતને ચુમન કરના હતા અને કુલીન નિયોતી અમા તેઓ શિયા પ્રહણ કરીને વિનયથી શાન્ત રહેલી હતી. ના એક લાગમા નધમાદન નાગે એક નધ-ગર્જા^૨ બધન ત્વચ પામે ખેડેનો દનો ના મેવની મર્જા જેવો નાગીર, પઠારે અભગાતા સી ગા મોના ચરથી ગમ્ય, તથા ઘરગિઓના નામથી રજ ના નો, અગીન ઓ ગદગનો આ નિન આનને ધનિ, નેચા નગા જગ મીચીને તથા ચાને વામ દનના મગજાગ ઉપર મગીરે નાનાન નિશન નાખી, નીનામનિ સાબળા ગતો દનો, તેની બને બાલુએ રિચિધ નાનુ આનના ના નુ નુ તેમી તે ધાનુઓ વડે રિચિધ દેખાતી પાતોનાગા નિન્ધ્યા નન જેવો લાગનો એક મગજન ના ગીનથી આનદ પાનીને (વખને) તે મગીર મર્જા નો દનો મર્જનવા રગારે ના ચખરડે તેના ચરા મોબના હતા તેથી, નદિમને ના મતા અનર મર જેવો તે દેખાનો હતો ના પાને ના નાચન નમ અમળને શીધે, મુખ ઉપર તો નાતો નાપૂર પોતું હોય એકુ લાનતુ હતુ, તેના ગાન્યન પામે બ્રમગેનુ ટોણુ રણ હતુ તે નાતો મર્જનથી મનિન બીનુ કાર્ય-આમર હોય એકુ મોબતુ હતુ, તેની પુર કાયા ધાની ડની હતી અને જગન માન ચોજ નાતો હતો તેથી, નાતો તે પાનાનગાથી ની મોના હાન એમ વાગતુ નિજા સમરની નનાન તેને અર્ચ અદ્ર અહિત નદ્રમ-માહાનું આબુષ મુનુ, ના મગુના આગબની જે તેનો નાતુ અને મુદ્રે મુકે મગ રેકુ હતુ નાન અનતાર જેવો તે ત્રિપદી નિવાન મતો દનો રક્રિદ અભિમર મિરિતટ હોય તમ તેનામા મિહ-મુખની પ્રતિમા દેખાતી હતી અને નાતો અનકૃત હોય તેમ અચન કાર્ય-પદ્ય તેના મુખઉપર અથગતા હતા

૧ અદ્રશાસ્ત્ર=કપ નો જોડે ૨ પર્થા ન-પચા ના ૩ નેના ગદથીન રીત હાથી નાગી ન્યય તે ગદ-નગ ચસ્ય મર્જ સમાધાય ન નિપ્પન્તિ પ્રતિદિગા ના તં મંઘદસ્તિનં પ્રાદુર્નૃપતેવિંજયવહમ્ ॥

૪ નદાન મહાનુઓ ૫ ૮, યી ૯ નદાન-દેહાની માગ ૫ પર્થ નુઓ પૃથ ૭ યી ૨ ૬ હાથી ત્રિપદી-બાને સી સાજ-સાથે રમો દનો વામનગ્ય વિષ્યએ નિપન્ન ના પચા-થી ત્રિનુવન નાયા હતા ૭ રુદ્રિકાપિના પર્વતમા સિદ મુખની પ્રતિમા-પ્રતિગિમ-દેખાથ હાથી સિદ મુખના અ કાગી પ્રતિમા-દત મૂલ ૮ મુખ જેડે તેમા મર્જ પર્થાથી બૂધા નાતો હ થીદ ૯ પર્થ જેવા ગાદિ સાગ ૩

વળી તે ગાજરૂદની અશ્વશાલાઓમાં ઢેરવાડ ગજપ્રિય મુશોક્ષિત અશ્વ હતા તેઓની ખીં
ઉજ્જવલ કબજથી ઢાંચેલી હતી, તેમના કમા ખાનેલી ઘડિલાઓ વાગી ગાગીને મધુ
નમ કડી મૂચ્છી હતી, તેમના સ્પંધ ઉપગની યાજના વાગ મજ્જથી રમેશ હતા તેથી વન
ગજના નિરથી રક્ત થયેલી યાજવાળા જાણે બિંદુ હોય એવા તેઓ વાગતા હતા, તેમની
પાંચે નાખેલી વાસની મજ્જા ઉપર અશ્વશાલાના રક્ષકો બેસતા હતા પાંચેથી આવતા મગન
ગીતના ધ્વનિને તેઓ કાંઈ દર્શાવવાના હતા, અને પાંચેની ગગરના દ્વાથવડ બોળેના,
ધુર તથા સગ્ગત ઓગિયા તેમના મુખમાં ભરેલા હતા. ન્યારસભામાં આર્ય વેદ ધરીને
મનિ ઉતારેલા ના. ઉતારેલા, અને જાણે વર્ષમયજ હોય એવા ધમાધિમગી મદાપુરો
ને ગજપ્રમા દેખાતા હતા. મન ગામ અને નગરના નામ પાડે દોડાથી, આખા જગતને
જાણે એકજ શુદ્ધ હાથ એમ જોતા અને સગ્ગત જુવનના વ્યાપાર વ્યવવાધી જાણે ધર્મ
ગજના નગરો દેખાવ આપતા અધિગજુ જેમકો સા દુનરો સામન વખ્યા કરતા હતા
વાગી સા સભામાં ગયેના નગ્ગતિને વહાર આનવાની ગદ જોતા, મુખ્યત્વે કરીને તિનગ,
દ્રાવિ અને બિંદુનદીપના મેરજનો ધ્યાને રચાને યોગમાં ઉભા હતા તેઓ, યોનાના અર્ધે અર્ધ
અને મહા તાગ રાજથી વિચિત્ર દેખાતી ચર્મની ઢાનોરડે જાણે નિશા સમય દેખાડના હતા
જનકતી ધારાળી નગરોમાંથી પ્રગટતા જિજ્ઞસુ તડકાને (પગ) વિજરાગ રૂપ આપતા
હતા એક ગુમા તેઓએ સ્વેત દત્તપત્ર પેહેના હતા, સાથાનર પાવ ઉચા બાધી દીધા હતા
ખાખા ઉપર રેત અદન નેપ નગાઓ દતો, અને જન બાંધા હતા તેમજ સા સભ-
ન પગા ગાગ્ય ગા નો ઉપર અનેક નહુઅ દાનિય સામન્ત નોડ રેરેલા હતા તેમજો પોનાના
મુગા નાગ મુકુ ઉપર રેત ન બાંધા હતા તેથી, ઝગરાળા સિખ ઉપર પડ્યા
આનના મુખ પ્રમા નાગા જુવર્ષનો જેવા તેઓ નાખના હતા. તેમાના ઇંછત કીમા
મયેના હતા. ઇં અજ્ઞપદની અમન ગમતા હતા, ઇંછવીળા નગા તા હતા, ઇંછ ચિત્ર રૂપ
ઉપર ભમિપાનનું ચિત્ર આરેખના હતા. ઇંછા સાનાપ ચનાનના હતા. ઇંછ પરિહાન
ધ્યા ધના હતા, કોઈ મિન્દુમળી ચના હતા, ઇંછા મેરિમાનું ચિન્તન હતા હતા, ઇંછ
ન પનિમે કરેના મ રુઆશિત વિચારતા હતા, ઇંછ દિપતી બોનના હતા, ઇંછ વિજુ
મદાપુ કરતા હતા, ઇંછ પત્રમગ ધાનગના હતા, ઇંછ વિનામિની નિયો સાથ નાન ગના
ર સા અંકો ઇંછા વૈતાનિકાના ગીત સાબગના હતા તે ગદના નમા મપના પર્યન્તમાં, નાજ
નમામાંથી જુલિપાને ઉંડાથી નેચાયા ના ગાનીયા અને નામનના રમ પડેલા હતા, તે
વિવિધ ગમતા ઇંછા પડુના સમુદ જના જોખતા હતા નિર્મેન નિમિત્તમિમા પના મુખ
પ્રતિગિર દાડ, વિન્નિત કમન મમૂદને વાળે ઉત્પત્ત કગી,—આનના આનના અમમના
નપુર, સ્પંધ તથા રચનાનો શુભ મળી,—અને સ્પંધ ઉપર મનમૂડામાં સામર મધીને

૧ અધિ. ૧-લેખકો-વાયમ્મમાં લખન રા નિમિત્ત. ૨ મા ના આ રજિગ ૧૫૦ ન
૩ ૮ ના ૬૦ મા રોડમાં દર્શાવેલો છે —

પાણ્ડયોડ્યમંસાપિતલંચદાર । કલ્પમાગરાગો હરિચંદનેન ॥

અમાતિ ચાલતપરત્તસાનુ । સનિર્ગરોદ્ગાર દયાદિરાજ ॥

અરાપન્ડેશીવજ અવવા તેવા જેવી મેક રમન ૪ જુવો ૫ ૫ કી ૨ ૫ ને પદન

પારંવાર જતી આવતી વારાઘનાઓથી તે રાજગૃહ ભરાઈ ગયું હતું. તેના એક બાગમાં વળી સુવર્ણની શંખસાથી બાંધેલા શ્વાન બેઠા હતા. હળી ગયેલા હનરો કરનૂરી-મુગ આમ તેમ ભાં કરતા હતા, તેમના પરિગળાને સર્વ દિશાઓ સુગન્ધમય થઈ હતી. વળી ભાં અનેક કુબ્જ, કિરાત, નપુંસક, અમિર, વામન અને મુક જન જોવામાં આવતા હતા. કિતર-દંડ^૧ તથા વન-માનુષ આખી રાખેલાં હતાં. ગેડા, કુદડા, કુરર, કર્પિજલ, સાવક અને વર્તિકાનાં મુક ગાલનાંજ હતાં.^૨ ચંકાર, કલદંસ, હારીન, અને કોકિલ પક્ષિઓ જાન કરી રહ્યાં હતાં. મુક-સારિકાઓનો આવાપ આવતો હતો. ગજ-મંદના પરિમયથી દોષ પામી, જાગૃત થઈ મોટા મોટા મર્ગના કરતા, -મિરિ-મુલઓમા વસતા, પરંતોના જર દોષ એવા—પકડીને પાંગરામાં પુરેલા સિંહોવડે તે સુશોભિત હતું. કાંચન-બવનની પ્રભાને દાવાનય પારી, ત્રાસમાં ને ત્રાસમાં ચંચલ દષ્ટિ સદિત આમ તેમ ભમનાં ભવન-હરિણનાં ટાળાંની કોચન-પ્રભાવે ભાં સર્વ દિશાઓ વિચિત્ર ભાસતી હતી. એ રાજગૃહની મરકનમય ભૂમિ ઉપર મયૂર-મંડલ ઉભાં હતાં તે માત્ર તેમના ઉંચા સમ્પ્રદાય વર્તનાં હતાં.^૩ અને ભાંના અનિશ્ચિનલ ચંદન-વૃક્ષની ઝાયામાં બેઠેલાં ગૃહ-સારસો નિદ્રાવશ થઈ જતાં હતાં.

એ રાજગૃહના અમ્ય-તરમાં અંન-પુર હતું ભાં બાંધકાઓ દસ અને પતંગિયો લલને રમતી હતી, અદર્શિશ ક્રુલતા દિંદાળાના શિખર ઉપર વાગતી પંટાઓનો દંકાર દિશાઓમાં વ્યાપી જતો હતો. હારને સર્પ-કંચુક ધારી મયૂર ખેંચી જતા હતા. પ્રાસાદ-શિખર ઉપરથી નીચે ઉતરીને ચાલતાં પારાવતોળી, તે જાણે સ્થલ-કમલિનીનું વન દોષ એનું કોલનું હતું. ભાંની ક્રિયો ભૂપતિનાં ચરિત્રની અનુકરણ-ક્રીડામાં આસક્ત થઈ હતી. અશ્વસાક્ષમાંથી નાસી આવી, ગૃહની દાકમરીઓનાં કલ જેમણે ઝુંડી ખાધાં હતાં, આંગણામાંનાં આંખાનાં પક્ષવ તોડી નાંખ્યાં હતાં, અને કુબ્જ, વામન તથા કિરાત લોકોને પગલીને તેમના દાઘ-માંથી ભૂપણું ઝુંટાવી ઘઈ જે વેરી નાંખતાં હતાં તે વાનરોનાં ટાળાં ભાં કામ કામ દેખાનાં હતાં.^૪ ભાંના મેના પોપટને રતિ-ક્રીડાની રદસ્ય વાન પ્રકાશ કરતાં સાંભળી અન્ન-પુગની ક્રિયો લાજ્જ પામતી હતી. મહેલની નીસરણિયો ઉપર અદતાં પગલે પગલે વાગનાં, અખસાઓને પગે પેહેરેલાં મણિમય નપુર તથા દંડણુવડે જેમનો સ્વર દિગ્બુલ થયેલો એવા ગૃહ-કલદંસની પંક્તિયોને લીધે તેનું આંગણું ધોણું ધોણું લાગતું હતું; અને ધોલેલાં સ્વેન વસ્ત્ર તથા ઉત્તરીય પેટેરી, પાથ બાંધી, સુવર્ણ-દંડ હાથમાં લઈ, પક્ષિતથી પાપટર થયેલા શિવેવાળા, -જાણે આચારમય, મર્મદામય અને અંગલમય દોષ એવા, -મેનીર આકૃતિવાળા. સ્વભાવે ધીરા, અને વય ઝાઝી છતાં પણ જદ મિદની સમાન સત્યનો આધાર રાખી રહેલા કંચુકીઓ ભાં કરતા હતા.^૫

૧. કિતર-સ્વર્ગ લોકનો બેઠ. ૨. કુરર-ચંકાર. કર્પિજલ-ચાલક, અથવા ચકલી. સાવક અને વર્તિકા એ કાવરીના બેઠ છે. ૩. મરકનમણિનો અને મયૂરનો રંગ સરખો મઠે વખતે જોવામાં નહિ; પણ મોર બેસે તેથી વર્તી શકાય. ૪. દષ્ટિ દોષ ન હોય મઠે અશ્વસાક્ષમાં વાનર રાખવાનો માર્ગીન રાજગૃહમાં ચાલ હતો. ૫. કંચુકીઓએ સત્ય-સત્યબુલ-નો આધાર રાખેલા; સિંહ, કાવ-પગ આદિ-નો આધાર-આધાર, જદખો પગ વગરનો નથી.

દૃષ્ટાચરના ધુમાડને લીધે, તે રાગગૃહમાં બાજુ એક દેખાતા હોય;^૧ યામ-ગજ-ધટાની શુંકમાંથી નીકળતા જલ-કણને લીધે, બાજુે લાં ઝૂમસ વર્ષા રહ્યા હોય; તમાસ વૃક્ષની હારાના અંધકારને લીધે, બાજુે લાં રાત્રિજ વર્તતી હોય; રક્ત અશોક વૃક્ષને લીધે, બાજુે બાલસૂર્ય ઉગેલા હોય; મુક્તાન્કલાપને લીધે, બાજુે લાં તારામણુજ આવી રહ્યા હોય; ધારાગૃહને લીધે, બાજુે વર્ષા સમય આવ્યો હોય; મયૂરાને ખેસવાના સુવર્ણમય દંડને લીધે, બાજુે વિગળિયો ઝખકતી હોય; અને પૂતળિયોને લીધે, બાજુે લાં ગૃહ-દેવતાઓજ આવીને વસી હોય એમ લાગતું હતું ! !

શિવનું ભવન હોય તેમ લાં દ્વાર પાસે દંડપાણિ પ્રતિદાર [ના] ગણુ ઉભેલા હતા.^૨ ઉત્કૃષ્ટ કવિનું રચેલું ગદ્ય હોય તેમ તેમાં વિવિધ વર્ણુશ્રેણિ થકી અભિનવ અર્થનો સંચય થયેલો હતો.^૩ અસરઓના મઝગની પેઠે તે મનોરમાર્ણભ [ના] યુક્ત હતું.^૪ બાજુે સૂર્યાદય હોય તેમ લાં પદ્માકરમાંથી કમલની મુગંધ નીકળતી હતી.^૫ રવિની પેઠે લાં કમલોપકાર લક્ષ્મી-કૃત હતો.^૬ નાટકની પેઠે તે પતાકા [તથા] અંકથી શોભતું હતું.^૭ શોણિનપુરની સમાન તેમાં બાણુને યોગ્ય આવાસ હતો.^૮ પુરાણની પેઠે લાં સકલ જીવન-કોશની યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામાં આવી હતી.^૯ પૂર્ણ ચંદ્રોદયની સમાન તેમાં હજારો શુદ્ધ કરવડે રતનાલયનું સંવર્ધન થયું હતું.^{૧૦} દિગ્ગજની પેઠે લાં દાનને પ્રવાહ અવિચિત્ર આલ્યા કરતો હતો. ધક્કાંની પેઠે લાં સર્વ જીવલોકના વ્યવહારનું કારણ હિરણ્ય ગર્ભ [ના] ઉત્પત્તિ થયું હતું.^{૧૧} મહાદેવના બાહુ-વનની પેઠે તેના પ્રકોપમાં મહાભોગીનાં સદસ મંડલનો વાસ હતો.^{૧૨} મહાભારતની પેઠે લાં અનન્ત ગીત સાંભળીને નર આનંદ પામેલા

૧. સૂગંધ વાદ્યને છેડે આવતા “જોમ લાગતું હતું” એ શબ્દો સાથે લેવા. જુઓ વાસવ૦ પૃષ્ઠ ૨૨૧. કચિદનવરતદહ્યમાનરુપ્ણાગુરુધૂમપદલૈર્દશિતાકાલજલવૌદયમ્ ।

૨. શિવના દ્વાર પાસે દંડપાણિ નામનો ગણુધિપતિ, તથા પ્રતિદાર-દ્વારપાલ, અને ગણુ-મહાદેવના અનુચર હતા હોય; અહીં, દંડપાણિ=પાણિ-હાથ-માં દંડ રાખીને, પ્રતિદારનો ગણુ-સમૂહ ઉભેલો. ૩. રાગ-ગૃહમાં વિવિધ વર્ણુ-વિવિધ ભતિના પુરુષો અને શ્રેણિ-કારીગરો-એમની પાસે (કર લેવા) થી અર્થ-દ્રવ્ય-નો સંચય થયો હતો. મહા કવિના ગદ્યમાં વર્ણુ-શ્રેણી-અક્ષર-પંક્તિ-ની વિવિધ રચનાથી નવા નવા અર્થ નીકળે. ૪. અહીં મનોરમ-મનોહર, આર્ણભ કાર્યાદિકનો-થતો હતો. અસરઓમાં મનોરમા અને રંગા નામની બે મુખ્ય હતી. ૫. પદ્માકર=પદ્મા-લક્ષ્મી-નો કર; સરોવર (સૂર્યાદય સાથે લેનાં.) ૬. રવિ, પૌતાળી વૃક્ષથી કમલને ઉપકાર કરે છે-મહુત કરે છે; અહીં કમલોપકાર-(ખળનો) કમલાવડે-લક્ષ્મીવડે-કરેલો ઉપકાર, લક્ષ્મીકૃત-ચિત્રીકૃત હતો (લક્ષ્મ=ચિત્ર.) અર્થાત્ રાગગૃહનું-ચિત્ર એ હતું કે તેમાંથી લોકોને દ્રવ્યવડે ઉપકાર થતો હતો. ૭. પતાકા-ખજ-રૂપી-અંક-ચિત્રથી રાગગૃહ શોભતું; નાટકમાં પતાકા-મુખ્ય નાયક વા રસને દૂરથી પોતાનું કરે જોગ હપનાયક વિ૦ નો પ્રવેશ કરવાની રચના-તથા અક હોય. ૮. બાણુ=તીરુ બાણાસુર, જેનું રાગનગર શોણિતપુર હતું. ૯. જીવન-કોશ=પૃથ્વીનો ખ-ખનો, રાગગૃહમાં જોડવાયેલો; અને પુરાણમાં, જીવન-કોશ-ભૂમંડલ-નું વર્ણન. ૧૦. કર=વેગે કિરણ. રત્નાલય=રતનો ભડાર; સમુદ્ર. બીજ અર્થ માટે જુઓ ટી. ૧ લી પૃષ્ઠ ૧૧. જુઓ ગીત-ગોવિંદઃ—જલનિધિમિય વિધુમંડલદર્શનતરલિત-તુંગતરંગમ્ । ૧૧. હિરણ્યગર્ભ-અથા-એમને બ્રહ્માંડમાંથી ઉત્પન્ન થઈને સુદિ રચી. અહીં હિરણ્ય-સુવર્ણ, જે ઉપર સર્વ વ્યવહાર ચાલે તે, ગર્ભમાં-અંદરના બાળમાં હતું. ૧૨. બાહુ-વન=હાથરૂપી વન. મહાદેવને સદસ જીવ હોવાથી તે રૂપી “વન” હતું. જુઓ પૃ. ૨૦ લી. ૧૭. પદ્માકર=પદ્મા ના પાસેની નવાળ હાથનું કંકડું. ભોગી-ભોગ કરનાર પુરુષો. જોમ=કેળુ-વાળા, નાજ.

હતા.^૧ યદુવંશની સમાન તેનું રક્ષણ કુલકમાગત શૂર, લીમ, પુરુષોત્તમ [ના] બલથી થયેલું હતું.^૨ વ્યાકરણ જેમ પ્રથમ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ પુરુષ, વિભક્તિ, અનેક આદેશ, કારક, આખ્યાત, સંપ્રદાન, ક્રિયા, અને અજ્ઞપના પ્રપંચવડે તેમ તે પ્રથમ, મધ્યમ તથા ઉત્તમ પુરુષમાં વિભક્ત થયેલા અનેક આદેશકારકોએ આખ્યાત સંપ્રદાન ક્રિયાના વ્યય-પ્રપંચ વડે સુસ્થિત હતું.^૩ સમુદ્રની પેઠે તેની અદર, ભયને લીધે પશ્ચાત્તત્તિ દળરે ભૂધરેએ પ્રવેશ કર્યો હતો.^૪ ઓખા અને અનિરદના સમાગમની સમાન લાં ચિત્રલેખ [૧] વડે સકલ ત્રિબુવનનો વિચિત્ર આકાર દર્શાવાયેલો હતો.^૫ અલિંગનના યત્નની પેઠે તેની અંદર પુરાણ પુરુષ વામન જેટલા હતા.^૬ ગુરુત્તરપટના પ્રદોષ-સમયની સમાન લાં પ્રદુષ્ય ચંદ્રિકા [જેવી] ધવલ ઝંખર [ના] ચિત્તાન દેખાતાં હતાં.^૭ નરવાદનદત્ત ગન્ગના ચરિતની પેઠે, લાં ઉજ્જેલી પ્રિયદર્શન રાજકુમારિકાએ ગન્ધવને ઉત્કર્ષિત કર્યા હતા.^૮ મહાતીર્થની સમાન લાં અનેક પુરુષોને અભિષેકનું કલ સત્વર મળતુ હતું.^૯ યજ્ઞહતી પેઠે તે વિવિધ આરાધનાત્રયથી ભરેલું હતું.^{૧૦} નિશા-સમયનો જેવો તે અંતેક નક્ષત્ર-માસાપડે અર્ચનું હતું.^{૧૧} પ્રભાત સમયની સમાન તેમાં મિત્રોદયનું અનુમાન પૂર્વમાં દેખાતા રાગવંદ થતુ હતું.^{૧૨} ગાન્ધિક-ગૃહ જેવું તે જ્ઞાન ક્રિયા પછી ઉપયોગમાં આવતા ધૂપ, અંગલેપ તથા વર્ણુકથી ઉજ્જવલ દેખાતું હતું.^{૧૩} તામ્બુલિક-ભવનની પેઠે લાં લવડી, લવિંગ, ઓઢાપથી અને દંડોલ-પત્રનો સંયોગ કરી રાખ્યો હતો. પ્રથમ વેઢ્યા-સમાગમની સમાન લાં ચેષ્ટા-વિકારથી હૃદયાભિપ્રાય સમન્વતા ન હતા.^{૧૪} કામી જનની પેઠે લાં મધુર આસાપ તથા સુભાષિત રસના સ્વાદથી તાલ-રાજ દેખાતા હતા.^{૧૫} ધૂન-મંદલની સમાન લાં મણિના અગણિત અલંકાર આપવામાં લેખ્યપત્ર થતાં હતાં.^{૧૬} ધર્મારંભના જેવું તે સર્વ લોકનાં મનને

૧. અનન્ત નીલ-ધણ્ડાં ગીત-સાંભળીને અહીં પુરુષે આનંદ પામ્યા હતા; બારતમાં અનન્ત-વિષ્ણુ-ના ગીતથી-તેમણે ગાયેલી ગીતાથી-નર-અર્જુન-આનંદ પામ્યા હતા. ૨. ચુદનું રક્ષણ શૂરા, બયાનક, અને ઉત્તમ પુરુષના બલથી-સૈન્યથી થતું. યદુવંશનું, શર-કુલના પિતામહ, લીમ-નામનો રામ, પુરુષોત્તમ-વાસુદેવ; બંધ-બલરામ-થી. ૩. વ્યાકરણમાં ત્રણ પુરુષ, વિભક્તિ, આદેશ-અક્ષરનો ફેરફાર, કારક-કર્તા કર્મ આદિ, આખ્યાત-વિકલ્પ ક્રિયાપદ, વિગેરે હોય છે. ૪. ભૂધરે એનમાંથી રાખેલા આદેશકારકો-અમલકારકો-ના કહેવા પ્રમાણે દાનક્રિયાનો ખરચ થતો. ૫. ભૂધરે-રામનાં પર્વત-જુઓ પૃ. ૪૭. દી. ૩. ૬. ચુદમાં ચિત્ર લેખથી; ચિત્રલેખ નામની ઓખાની સખીએ અનિરુદ્ધ ઓજાપવા સારે તેને સર્વ ચિત્રી બતાવ્યું હતું. ૭. અહીં પુરાણ પુરુષ=શુદ્ધ-જન તથા વામન-રિંગમુ પુરુષ હતા; અલિંગ યજ્ઞમાં પુરાણ-પુરુષ=વિષ્ણુ વામન રૂપે આવ્યા હતા ૭ અંબર=વસ; આકાશ. વિતાન=ચંદ્રરેલો. પ્રદોષ-સમયે ચંદ્રિકાથી ધવલ આકાશથી ચંદરેલો. ૮. પ્રિયદર્શન=૩૫વર્તી; તે નામની નરવાદનદત્ત રાજની પુત્રી. ૯. અભિષેક=રાજ્યાભિષેક જે અવર નૃપતિયોને માત્ર તારાપીડ-ની આજ્ઞા થકીજ થતો હતો; અને જ્ઞાન. ૧૦. આરાધ=મંદિર; સોમ રસ જે યજ્ઞમાં પીવાતો હતો. ૧૧. જુઓ પૃષ્ઠ ૮ દી. ૧ બી. ૧૨. મિત્ર-સૂર્ય; દોસ્તદાર પૂર્વ=પૂર્વાવસ્થા; અને પૂર્વદિશા. રાગ=અનુરાગ; રક્ષાતા. ૧૩. ગાન્ધિક=મુરંધિ પદાર્થ લેખનાર (ગંધી.) વર્ણુક=ચંદન, સુમંધિ બૃગ. ૧૪. કોઈના અંતર્ગત ભાવ બેદારની ચેષ્ટાથી સમન્વતા ન હતા ૧૫. તાલ-રાજ=તાળી આપવાથી થતો રાજ દાથવા ઉચ્ચ સ્વર. ૧૬. રાજકુલમાં (અન્ત-પુરની સિંચોને વા કાઢીને) આમથલુ વિગેરે આપવામાં આવે તેનો લેખ થાય; ધૂન-મંદલમાં-લૂત રમનાગજોમા નેરુ કાઠ હારે તેટલું આપવામાં લેખ્ય-પત્ર=વર્ણમાં ૧૧ની-કુટી આવી.

પુત્રી કરતુ હતુ.^૧ મહા વનની પેઠે લા વ્યાઘ્રાદિક પશુ અને દ્વિજનો ધોષ સહજાતો હતે.^૨ નાગયજુની પેઠે તેમા વશનરોની કથા આનતી હતી.^૩ માદ્રી યુવની પેઠે તે નકુલવટે અવકૃત હતુ.^૪ મનુષ્ય મગીતરાના દોર તેમ લા કેઠાણે કેઠાણે મુદ્ગ પડેલા હતા.^૫ રથકુવની સમાન લા ભરત ગુણથી આનદ વ્યાપી ગયા હતો.^૬ ન્યોતિશયાસ્ત્રની પેઠે તે મહાપુ, મોક્ષ નથા કલા-લાગમાં નિપુણ હતુ.^૭ નાગદ પુગણની પેઠે લા ગાવમનુ વર્ણન થતુ હતુ. વાદિની પેઠે વિવિધ રાગ રસ ઘડી તે મધુર લાગતુ હતુ ચદુક વ્યના જેતુ તે અનન્ય ચિતિત સ્વભાવાભિપ્રાય દર્શાવતુ હતુ.^૮ મહાનદીના પ્રવાહની પેઠે તે, દુરિતહંત હરણુ કરતુ હતુ.^૯ દ્રવ્યની પેઠે કેઠાણે તેનો અભાવ થતો ન હતો અન્યથા સમયની સમાન લા ચંદ્રાપીડનો ઉદય દેખાતો હતો.^{૧૦} નારાયણના વક્ષ મ્થનની પેઠે તે શ્રી-રત્નની પ્રભાવડે દિગ્બોને પ્રકાશિત કરતુ હતુ.^{૧૧} બલભત્રની પેઠે, કાદમ્બરીના વિગેર રમતુ વર્ણન લા આનિમિય હતુ.^{૧૨} સ્થાની સમાન પદ્માસનના ઉપદેગનડે લા જૂગડવ દર્શિત હતુ.^{૧૩} કાર્તિ-યની પેઠે તે મગ કીડાના આરભથી ચચન હતુ.^{૧૪} ડુલીન સ્ત્રીના પ્રચારની મગાન તેમા સર્વદા મંકા રેતી હતી.^{૧૫} વેચ્યાની પેઠે તે મેરા પ્રિયમા ચતુર હતુ દુનની પેઠે તે (પણ) પરલોકનો.^{૧૬} ભય ન હતો ચગ્રવાદિ જેતુ તે અમમ્ય-વિષયાભિજ્ઞાથી હતુ.^{૧૭} અગમ્ય નિપથને આનક્રા છતા તે પ્રગમનીય હતુ.^{૧૮} યમજીત જેતુ તે કાપેલા કુદ્ધૃત મુદ્ધૃત વિચારનામા નિપુણ હતુ.^{૧૯} સત્કાર્યની સમાન તે આદિ મધ્ય અને અતે કટયા ભુકેર હતુ.^{૨૦} વિષના આરભ જેતુ તે પ્રજાતતા પદ્માગવ નિશાન્તને મ્કા કરતુ

૧ ધર્મનુ કામ થતુ કેખી સર્ગના મન મસત્ર યાય તેમ આ શુદ્ધ જોષ થતુ ૨ દ્વિજ=શાસ્ત્રા પુત્રી ૩ વાનર-સાધારણ વાનર અને હનુમાન વિ નિ અહીં વાનરાના તોફાનની વાન ધાય ૪ માદ્રી=પાટુ રાજની બીજ ભાર્યા, અને સહદેવ તથા નકુલની માતા નકુલને બાપે અર્થ નેણિયો ૫ મુદ્ગ=કોણક-બનેમા સામાન્ય અથવા આદિ મુ. મુનિકા ના મ ધાર્મિક હતા ૬ ભરત= નાકનર, નર અને શત્રુનો ભાષ ૭ ગ્રણુ=બીખાને નાખતુ મોક્ષ કરવે=મગીરાને છડા કરવા કલાગામ=વિવિધ કલા-દુત્તર રાજ હા સાથે લેતા ન્યોતિરમા સૂર્ય ચંદ્રનુ મહાપુ અને મોર તથા તેમના કે નાગાગ લુઓ ૪ ૭૧ ડી ૫ ૮ સ્વભાવાભિપ્રાય=સ્વભાવ તથા અભિપ્રાય સ્વાભાવિ-વિચાર ૯ દ્વિતિ=દ્વિગિત, પાપ ૧૦ ચંદ્રાપીડ-રાજપુત (જે લા આવવાની તૈયારીમા હતા) ચંદ્રરૂપી આપીડ=મસ્તકનુ ભૂપણ છે જેને એવા-મહાદેવ શિવ મર્દા સાવકાને તા'ન ન્યુ કરે છે ૧૧ શ્રીરામ=શ્રીયુગ રામ=ચોખીતા રામ શ્રી લક્ષ્મી, અને ૧૨-કેશતુભમણિ ૧૨ કામ્બરી= મહિરા, બને સાથે લેતા બવરામને મહિરા બધુ વહાલી હતી 'કાદમ્બરી' ગન્ધથી ગયનાયિ નો જ્વનિ પણ નીકળે છે ૧૩ રાજગૃહમા પમા રાજનરૂપી-તેના આસન સ્થિતિ ને આ' થતા (નીતિના) ઉપદેગવડે બમ.લ (દાનાન્તરે) દર્શાવતુ હતુ બ્રહ્માને પદામન (હરમીનુ આમન-આશ્રય-માન) નાગયજુ-તેમને દીવવા ઉપદેગનડે બમ'ન જણાણુ હતુ ૧૪ રાજગૃહમા મરુરો કી' કરતા હતા મનિકેયુ વાટન મથર મનિ તેની કીડાથી તે રચવ યાય-હાડે ૧૫ સામાન્ય મીને બનેને લાગે એવા એક અર્થે તે સ્પષ્ટ ૧૬ રાજગૃહમા એમ પણ કહેવાય કે સર્ગ-સર્ગ આપનાર-અર-ની આરાકા હતી-હારને ભય હતો ૧૭ પરલોક-તતુ બીજ દુનિરા ૧૮ રાજગૃહમા અગમ્ય વિચર-દુર્લભ દેગ (લેવા) નો અભિલાષ ચરવાદિકને અગમ્ય વિષય ધનદાન-નો અભિલાષ દોષ ૧૯ વિરાધાલકાગિય=કપભેગ દેરા ૧૯ અહીં મનુ-નના સારા માકા મર્ગની યુજનલસામા ચાનતી યમદૂન પશુ ગાનુ-પને તેમા સદસ કર્મ જોષ દડ કે ૨૦ કયાણુ સ્કન્ધાગ્રાકાગિ (રનેને સામાન્ય) અથવા ૧૯મા ૧-સુપામગ ૮ ૩૦ રેગ-ને ૧૧ (એતુ ૧ જગ ૨)

હતું.^૧ દિવ્ય મુનિ-ગણની ખેડે તે કલાપિ સહિન સ્વેતકેતુ વડે શોભતું હતું.^૨ ભારતના રણુ-
ક્ષેત્રની સંમાન તે [કૃત] વર્મ [નાં] બાણ અને ચક્ર વિગેરેના સમૃદ્ધથી ભરેકર લાગતું
હતું.^૩ પાતાંત્રીની સંમાન ત્યાં હનરે મહા કંચુકિયોનો વાસ હતો.^૪ વર્ષપર્વતના,^૫ સમૃદ્ધની
ખેડે તેની અંદર શૃંગી અને હેમ [ના] ફટ હતો.^૬ મ્હેટાં દ્વાર છતાં પણ તેમાં પ્રવેશ
કરવો દુર્લભ હતો.^૭ તે અવન્તિ દેશમાં છતાં પણ ભાગધ જન ત્યાં વસતા હતા.^૮ અને
વૃદ્ધિમાન છતાં પણ ત્યાં નમ લોકે ભમતા હતા.^૯

(આ પ્રકારના રાજ્યહમાં પેસતાંજ,) અહીં તદ્દીથી ભેગા થઈને પહેલેથી યોગ્ય
સ્થાને ઉભા રહેલા, અને મુકુટ અનિશ્ચય નમાવવાથી શિથિલ થઈ ગયેલા ચૂડામણિના
ફિરણુવડે વસુધા-તલને સુંબન કરના રાજલોક, પ્રતીદાર નિવેદિત કરતો ગયો તેમ તેમ,
એકે એકે, આદર સહિત એને પ્રણામ કરવા લાગ્યા; તથા પગલે પગલે, આચારમાં કૃદાસ,
અંતઃપુરની વૃદ્ધ સ્ત્રિયો અંદરથી ખંદાર આવી આવીને એને વધાવવા લાગી. એવી રીતે
ત્વરામાં આવીને પ્રણામ કરના પ્રતીદારોએ દર્શાવેલે માર્ગે આગળ જઈને, તથા ભુવનાન્તર
જેવા, વિવિધ જાતિનાં હનરો પ્રાણિથી ભરેલા સાત ઓરડા ઓગાંગીને તેણે અભ્યન્તરમાં,
નિર્મલ પુષ્પિનથી^૧ શોભતા સ્વર્ગંગંગાના જલમાં જેમ દેવ-ગજ તેમ, હંસ જેવા સ્વેત રાચન
ઉપર બેઠેલા પોતાના પિતાને જોયા. તેની ચોતરફ અદર્શિય રાજ્ય ગ્રહણ કરવાથી સ્થામ
પદ્મી-ગયેલી હાથેશિયોવાળાં, તથા કર ચરણ અને ચક્રુ શિવાય આખે શરીરે સ્થામ કવચ-
થી દૈર્ઘ્ય ગયેલા, અને તેથીજ ગજ-મદ-પરિભરના લોભથી નિરંતર મ્હેટી રહેલા ભમર-
કુસથી ભરેલા જાણે ગજ-અંધન-સ્તંભ હોય એવા દેખાના, કુલક્રમાગન, વિખ્યાન વંશના,
(નૃપતિ ઉપર) અનુરાગ રાખતા, તથા મહાવીરતા અને અતિકંકશનાને લીધે જેમનાં પરાક્રમ
દાનવોની સંમાન તેમના મન અને આકાર ઉપરથીજ કળી શકાય એમ હતાં એવા, શરીર-
રક્તાના અધિકારી પુરુષો^૨ ઉભા રહેલા હતા, અને બંને બાલુએ વારાડ્ગનાઓ તેને નિરંતર
સ્વેત આમર ટોળ્યાં કરતી હતી.

૧. પદ્મરામ-જુઓ પૃ. ૪૮ ટી. ૧૩. નિશાન્ત-ચૂડ; અને નિશા-રાત્રિ, તેને અંત-માતઃકાળ.
૨. કલાપિ-મયૂર; સ્વેતકેતુ-શિશો ભવ; અને એ બંને મુનિયોનાં નામ પણ છે. ૩. રાજ્યહમાં વર્મ-
કવચ, બાણ, ચક્ર વિગેરે હતું. ક્ષેત્રમાં કૃતવર્મ નામના યાદવનાં બાણ. અર્ધ-વિગ. ૪. કંચુકી-અન્તઃપુરના
રક્ષાધિકારી; અને કંચુક કાંચળી-વાળા, સર્પ. ૫. વર્ષપર્વત-(પૂર્વે વૃષાધિકી) પૃથ્વીના જુદા જુદા
વર્ષ-દેશ-ની વચ્ચે વચ્ચે આવેલા પર્વત જેવા કે હિમાલય, હેમકુટ, ત્રિપથ, નીલ, સ્વેત, શૃંગી, મેરુ વિગે
રાજ્યહમાં શૃંગી-શૃંગવર્ણનાં પ્રાણી, અને હેમ-સુવર્ણના ફટ-દંડ હતા ૬. વિરોધ સ્પષ્ટ ૭. રામાવતાં
અર્થ એ કે આજ્ઞા શિવાય પ્રવેશ મળતો દુર્લભ. ૮. અવન્તિમાં ભાગધ-અગધ દેશના લોક-રહે એ
વિરોધ; ભાગધ-માટ, ચારણ. ૯. પૈરે ટકે શૃંગી છતાં લોક નમ રહે એ વિરોધ. નમ લોક-તે નામના
બૌદ્ધ ભિક્ષુ-સંન્યાસી.

રાજ્યહના આ વર્ણનમાં કવિને સ્વેષ ઉપજવવાની પોતાની અદ્ભુત શક્તિ તથા બુદ્ધિ-પ્રભાવની
સીમા દર્શાવી છે એમ સર્વ વચ્ચેને સહજ સમજશે. તેની સાથે આ કથામાં આવતાં નાયક નાયિકાનાં
અને સ્વેતકેતુ-હેમકુટ આદિનાં નામ પણ સ્વચ્છરે આજ્ઞાવાની શૃંગી વાપરેલી છે.

૬. પુષ્પિન-રેતીનો કિનારો (Santal-bank) અથવા ખેડ. ૧૦. શરીર-રક્તા કરનાર. (Body-
fluids).

પ્રતીહારે, ભુજો ! એમ કહ્યું કે તરંગજ સંદ્રાપીડે ચૂડમણિ ચલિત થાય એમ મસ્તક અતિ દૂર નમાયી પ્રણામ કર્યો એટલે આવ આપ ! એમ બોલતાં બોલતાં રાજાએ દૂરથી જ યાદુ પ્રસારી, ગગનતલ ઉપરથી ગંગા ઉગા થઈ આનંદાશ્રુથી ભરાતાં લોચન સહિત, — રોમોદ્ગમને લીધે જાણે તે, વિનયથી નમેલા સંદ્રાપીડને પોતાની સાથે ગીધી લેતો હોય વા એક કરી દેતો હોય તેમ—આશ્વિન દીધું.^૧ ભેરીને છટા પડ્યા પછી, પોતાની તામ્બૂલા-વાહિનીએ વાળીને સત્તર આસનના આકારમાં મુકેલા ઉત્તરીયને—અર્ધ જ એમ ધીમેથી કહી બંધુકથી ખસેડી મુકી, સંદ્રાપીડ પિતાના ચરણાસન સમીપ ભૂમિ ઉપરજ બેઠો, અને તેની પાસે મૂકેલા આસન ઉપર, રાજાએ પુત્ર સમાન આશ્વિન દીધા પછી, વૈશમ્પાયન બેઠો. આમર ઉરાડવાં બુલી જઈ નિશ્ચય થઈ ગયેલી વારાહગનાઓ ત્યાં અભિસ્રાપ યુક્ત, પવનથી હાલતાં કમલ-પત્રના હાર જેવા દીર્ઘ, અને વાંકી ફરતી કોપીઓથી વિચિત્ર લાગતા કટાક્ષ સંદ્રાપીડ ઉપર દેંકવા લાગી. એમ થોડીવાર બેઠા પછી,—જા બેટા, મળવાને વ્હાલથી તલપી શોધી ત્હારી માતાને અભિવંદન કરી, સર્વ દર્શનોત્સુક જનનીઓને અનુક્રમે દર્શન આપી આનંદ પમાડ—એણું કહીને પિતાએ ન્યારે એને રજા આપી સારે વિનય સહિત ઉઠી, મેવકજન શિવાય, માત્ર વૈશમ્પાયનને લઈ અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કરવા યોગ્ય રાજ-પરિજને બતાવેલે માર્ગે તે અંતઃપુરમાં ગયો.

ત્યાં સ્વેત કંચુક પેહેરીને બેઠેલા હમરો અન્ન-પુરજનની વચમાં હોવાથી જે ક્ષીર-સાગરના તરંગથી પરિવૃત્ત લક્ષ્મી જેવી દેખતી હતી;^૨ અનિશાન્ત આકૃતિવાળી, ભગવાં વસ્ત્ર ધારણ કરનારી, સંધ્યા જેવી સકલ લોકને નમ્યા યોગ્ય, દીર્ઘ કણ-પાસ પેહેરતી, અનેક કથા-વૃત્તાન્ત જાણતી, પૂર્વે થયેલી વાર્તાઓ કહેતી, ઇતિહાસ-પુસ્તકો વાંચતી, ધર્મનો ઉપદેશ કરતી, તથા પવિત્ર કથાઓ નિવેદિત કરતી, વૃદ્ધ પ્રવ્રજિતાઓ^૩ જેને યિનોદ કરતી હતી; સ્ત્રિયોના વેપમાં સ્ત્રિયોનીજ ભાષા બોલતા નયુંસંકો વિકટ આશ્રુપણુ પેહેરીને જેની સેવા કરતા હતા; નાના નાના વ્યજન^૪ જેને નિરંતર ઉરાડવામાં આવતા હતા; વસ્ત્ર, આશ્રુપણુ, પુષ્પ, પટવાસ,^૫ તામ્બૂલ, વ્યજન. અંગલેપ અને આરિયો લઇને ટોળાંમાં બેઠેલી સ્ત્રિયો જેની સેવા બજાવતી હતી; પગોધર ઉપર લટકતા મોતીના હારવડે, બે પવંતોની મધ્યે વહેતા ગંગા-પ્રવાહવાળી પૃથ્વી જેવી જે શોભતી હતી;^૬ અને પાસેના દર્પણમાં સ્વમુખ-પ્રતિબિમ્બ પડવાથી, સૂર્ય-અંશકમાં બેઠેલા ચંદ્રબિમ્બવાળી આકાશ-લક્ષ્મી જેવી જે પ્રકાશતી હતી^૭— જેની પોતાની માતા પાસે જઈને રાજપુત્રે પ્રણામ કર્યો.

૧. આત્રે વિચાર રોક્ષપિથરે પણ એક સ્થલે દર્શાવ્યો છે:—

".....and so locks her in embracing, as if she would pin her to her heart, that she might no more be in danger of losing." *Winter's Tale*.

૨. અહીંથી શરૂ થતાં વિશેષજ સંદ્રાપીડની માતા વિદ્યાસવતીનાં છે. માટે તેમને વામ્બને છેડે આવતા 'માતા' શબ્દ સાથે યોજ્યાં. ૩. જૈન વા બૌદ્ધ સૂન્યાસિનીઓ. ૪. વીજળા. ૫. અનિલ શુભાવ વિગેરે સુગંધી પદાર્થ. ૬. આના જેવાજ અવકાર સાર ભુજો પણ જગ લી. ૧ દી. ૧. ૭. ક્રોધ 'આકાશલક્ષ્મી' ને બદલે 'આમાવાસ્યા' અર્થ લે છે, એવું કારણ આપીને કે ચંદ્રબિમ્બને પ્રવેશ મર્યાદિતમાં લાગેજ થાય છે.

એટલે તો રાણીએ જાહેર ઉઠીને, આસપાસનાં ચતુર પરિજન પામે છતાં પાનુ, પોતેજ ચંદ્રાપીડને વધારી લીધો. અને પચોધરમાથી 'જૂઠતાં લીંગ' મિન્નતા આશ્રમમાં, રતેલાં કુવ હોવાથી દ્રવ પાણીને જાણે બહાર આવતા અને કચ્છારો, તે, મનમાં એટલે કથાવાનું ચિન્તન કરતી મરતી એને માથે યુગન કરી, ધણા વખત સુધી આનિનન દર્શિની રહી, પછી નગનજ વૈશમ્પાયનને પણ એજ પ્રમાણે ચોગ ઉપચાર મિથિ કરી બેઠીને પોતે એમી, નિગયથી બનવ ઉપર એમના ચંદ્રાપીડને બંધીને તેની ધન ઉપનામ પાડી ચવાકાગે પોતાના ઉચ્ચમાં ગાળીએ મેગાઓ, અને દામીઓએ સના આગેના આનન ઉપર વૈનાપાયન પણ એમી, એટલે ચંદ્રાપીડને પન પુન આનિનન ત્યાં ઉપન મતી ઉપર અને ત્યાં ઉપર વાગવા લાચ ફેરવતી ફેરવતી રિનાસરતી એને કાંઈ સાતી — પન ત્યાં પિતાનું ઉદ્ધ તે કેવું કવિન દોને કે એમનું આવી નિનન-સાસનીર આનિનન આપવા બધા દામ સુધી અતિ મહાન એક સહન ના થો' અને 'તુ આટલા રીંડ મળે સુધી ગુરુઓનું નિયત્રણ મી રીતે બી મળેા દોમન' અરો! ધન્ય છે, આજકે જના પાડ લદાગ, મદ પુરપતા જેના, મહાવૈરને ' પન ત્યાં ઉપને કે તેણે આપવામાએ આપ દીકાની ઉંડાં લાગ દી'તી ' ધન્ય છે ત્હારી ગુરુજન ઉપર અમાધાગુ બકિને' અરિયા જેમ ત્હાગ પિતાના પ્રમાણથી આજ દુ તને અમત રિદાથી સહુ જોઈ સમી પુ તેમજ (મને આશા છે કે) ' થોડાજ કાળમાં, અનરૂપ વધુઓ મહિત તને લેઈ લઈ—એવું મોલીને, નગનથી નીચું લેઈ મદ મદ દમતા ચંદ્રાપીડને તેણે પોતાના મુખ પ્રનિગમ્ય પડવાથી ચિકમિન કમના કાંનુપ દવ પેરેા દોષ એવા જેવાના માથ ઉપર ચુનન કરીતું. એમ ત્યાં થોડી વાગ ત્યાં પછી અનુક્રમે અં અને પુરમાં દશન દળને ચંદ્રાપીડે આન આન પ્રવાગી દોરો, પછી લોચી ખટાં આવી, ગજગૃહના દાર પામે ઉતેજા ઈન્દ્રાધુર ઉપર મેતી, પ્રથમ પ્રમાણે તે રાજકોકને પછારે લઈને એ ગુકનામને મળતા આવ્યો.

આવતા આવતા પ્રધાનના મૂલ દાર પામે તે આવી પળેપળે લા ચોડમા ઉભેલી ત્રિરિધ ગજગૃહાઓ, અને સહસ અશ્વ, અને અમરૂપ ગતુધેના ટોળાની નિગત લીંડ થયેલી હતી, તેના એક ભાગમાં, અને કાર્યાવ આવેલા, (નનાસનું) ઈર્મન કરવાને ઉત્તુક, ત્રિરિધ શાસ્ત્રાજન વડે ઉડેલા શુદ્ધિ-વોચનશાળા, ભગવા વસ્ત્રના આદરમાં ત્રિનયથી અનુચિત દર્શાવતા, ધર્મપટથી જાણે આલોક્ત થયેલા, બોદ મતના મુખ્ય અનનનનાગ, ગજ વસ્ત્ર વાળા શુદ્ધિ તથા આલોક્ત આરે પામ દુર્ગને ટોળા આવી ગાવીને અદર્શિન એક મેતા હતા, અને, જેમની જવન ઉપર, ગેરત્ર વાળેના ગાથીના બોળામાં લઈને પુરોષો જોડેલા હતા, ધણા વખત સુધી વાટ લેઈ રહેવાથી ચાકીને જેમના મહાનત નિદ્રાવરા ચર્ધ ગયા હતા, પર્થાણુ જેમના ઉપર નાખેલું હતું, તથા નિશ્ચ ચિચિતિમા પણ જેઓ ડોઝા કરતી હતી એવી, અગ ગયેલા સામ-તોની વાખો દાચળીઓથી ને બગેલું હતું. લા ગાવીને, અગ દોડી દગવાન પામે આવી ઉભેલા પ્રનિદારાએ નિરાગમુ કર્યાં પિતા પાડી પોતે રાજકુલની

૧. ગતનમાથી દુષધારા કરી તે જો, પંચળીને બહાર-ભાગુ અનકરુ દાય એવી અપદ ના પ્રેશા મરી ૨ લાવનીયનાં હડોવના થો ય ૩ ધર્મપટને ઉપર કંવેતા નાગેખતથી ધર્મ-ગ્રાથ થાય એવાં ગજ રમરજ વાળાના એક તે મનના લોકોનો લોહ છે.

પેટે, બહારના આંગણમાંજ અથ ઉપરથી ઉતરી પડે. પછી અંધને દાર પામે ઉભો રાખી, વંશમ્પાપનનો હાથ ઝાલી, તે, આંગળ દોરીને પરિવર્તનોને ખગેરી મૂકતા સાંના પ્રતિહાર-મંડલે બતાવેલે માર્ગે—સેવાયે બેમાં થયેલાં, હમી ગયેલી મકુર-કેમિનામાં રાજ્યઓનાં ટોળાંના પેહેલાંની પેટેજ ઉડી ઉડેને કરેલા પ્રભામ સહિત,--પ્રતિહારના પ્રવર દુકારના ભયથી ચૂપ થઈ જતા પરિજનવાળા, તથા પ્રત્યેકિન વેત્તલતા વડે ચકિત થયેલા સામન્ત લોકના સંકડો ચરણ (પડવા) થી કપી ગયેલાં ભૂતલવાળા ઓરડા પેહેલાંની પેટેજ જોતો જોતો, પ્રથમ પ્રમાણેજ નવા નવા ચૂનાના લેપથી ઘોળેલા હળવેરા મહેલથી ભરેલા, ખીજું રાજ્ય ગહે જેવા શુકનાસ-લવનમાં પેટે. અને પ્રવેશ કરીને, અનેક સદસ નરેન્દ્ર વચ્ચે વિરાજતા, દ્વિતીય પિતા જેવા શુકનામને તેણે વિનય સહિત મસ્તક દૂર નમાવી પ્રણામ કર્યાં.

એટલે નો અર્થ રાજ્યલોકે અનુક્રમે ઉભા થઈ ગયા અને શુકનામે વેગ સંહિત ઉડી, આજથી ઘણાંક રમ્યાં આગળ આવી. હરને લીધે વિકાસ પામતાં લોચનમાં લંચાઈ આવેલાં આનંદાશ્રુ સહિત ચઢાપીને તથા વંશમ્પાપનને પ્રેમયુક્ત ગાદ આર્ચિંગન રીધું. બેરીને, હરે પડો એટલે રાજપુત્ર, માનપૂર્વકે આણેલા ગ્લાસનને ત્યજીને ભૂમિ ઉપગ્ન થઈ, અને પછી વંશમ્પાપને પણ તેમજ કર્યું. ચઢાપીડ નીચે બેઠો એટલે શુકનાસ શિવાય ખીજી સર્વ નરેન્દ્ર-મંડલ (પણ) પોતાનાં આસન ત્યજીને ભૂમિ ઉપગ્ન થઈ. પછી જગ વાર્ગાન્ત રીતે, પ્રીતિથી રોમાઝિયન થયેલાં ગાત્ર વડે અનિશય હર્ષ ઝગ્યાનો શુકનાસ ગજકુમારને આ પ્રમાણે કહેવા બાગ્યો:—

તાને મંદાપીડ ધણી કાળ પછી આવજો મહારાજ તારાપીડને, આપને અર્થ વિદ્યા-મપત્ર તથા યુવાવસ્થામા આવેલા જોઇને હુવન-ગત્યક્ષત પ્રાપ્ત થયું, આજ સંત ગુરજનોની આશિય પૂર્ણ થઈ, અનેક જન્માન્તરે કરેલા મુલકર્મનું ફળ આજજો મેળું; અને કુલદેવતા આજજો મન્ન થયા ! અપુત્રશાવીને આપના જેવા, વિભુવનને વિગ્રમ્ય પમાડનાર હુત ક્યાંથી હોય ? ક્યાં આ વય અને ક્યાં આ અમાનુષી મકિન ! વળી ક્યાં આ અગેય વિદ્યા મળ્યું કંવાનું સામર્થ્ય ! એહો ! પત્ન્ય છે તે પ્રજાઓને જેમના આપ ભરત-ભગીરથ જેવા પામન કરનાર ઉત્પત્ત થયા છે ! પૃથ્વીએ એનું નું વિમુદ્ કર્મ કર્યું દુર્લભ, કે એને આપના જેવા ભર્તૃ મળી ગયા ? ખરું, વિપ્લવના વલ્લ ત્યજતા વનવાની દે-કળી લક્ષ્મીનું પણ દુર્લાભ છે કે તે મરીગ અહિન આપની પાને આનતી નથી. અર્થશા (અમારી આગિડ છે કે) વરાહાવતારમાં વિષ્ણુએ જેમ દન-વસ્ત્રથી તેમ આપ સ્વભાદથી, પિતાની માથે, પૃથ્વીનો ભાર કોટિ-રૂપ મુઠી વદન કર્યો.—એટલું કહી. આનુપમ, વસ્ત્ર કુસુમ, અગમ્ય વિગેરેથી પોતેજ અર્ચન કરીને નેને વિનવ કર્યો. સાથી ઉડી, અન-પત્ન્યા જઈ, વંશમ્પાપનની માતા મનોરમાને મળી, બહાર આવી, પ્રંદાયુષ ઉપર અશ્વાઃ થઈ પિતાએ પૂર્વધીજ કરપી ગયેલા, ગજગદનાજ પ્રતિમિથ જેવા લવનમા કુમાર બેઠો. સાં દાર પામે રવેત કાળ ભરીને મકેવા દતા; દગિયદન જહાનાં પત્રોની મુલાઓ ખાંધી રીધી હતી; દળેરા

૧. જેમ ગજગદમા એને અમાન આનુદય તેમજ—૧૪૫ આઠ ગાગળ “ખીજ રાજગદ જેવા” જેમ મળું છે. ૨. જાગર-રિતે વાલથી બોલાવવામા એ સમ્પદ વશનો એનો સાંભળે અર્થ વર્ણી સમજનો નહિ. જુઓ વૈ ગ યો. ૧૬—

આમંમાનં વિભુવનમિદં ચિન્ચતાં નાન નાદક ॥

શ્વેત ક્ષય દુઃક્રાંતા હતા; વગાડેલાં મગધ તૂટેનાં^૧ આ રાજ્યથી દિગ્વિસ્તરે પૂરાઈ ગયાં હતાં; વિકસિત કમલ-પુષ્પના દગ ગોઠવ્યા હતા; થોડાજ વખત ઉપર અગ્નિકાર્ય સમાપ્ત થયું હતું; ઉત્પલ અને અન્નપરિવન કરતા હતા, તથા ગર-પ્રવેગને ચોળ મર્ચ મળવ દિવા કરેલી હતી. ત્યાંજઈ, ધીમડપમાં મૂકેલા ગયન ઉપર ઘડા વાગ મેની. તેજ નગરપ્રોત્થાનિત નામેનાન-ખાનના વિગેરે દિવસ વિધિ કરી. અને પ્રન્દાયુ મનો આસન સાનાના નયનમૃદમાંજ ગમ્યો.

એમ કરતાં ઘડાં તે દિવસ સમાપ્ત થયો. ગગનતલમાથી ઉતરતી ત્રિમયત્રીનું, મન-પ્રભાથી પૂગાઈ ગયેલા આળાવાળું, જાણે પદ્મગગનપુર હોય એવું સ્પર્શન, પાદ ઉન્મુક્ત કરીને પડી ગયું.^૨ સૂર્ય-રથના ચક્રને માગ માગ. જલ-પ્રવાહની સમાન તડકા (પણ) પશ્ચિમ ત્રિશામાં ગયો. દિવસે, અલિનવ પક્ષવ જેવા રક્ત નવવાળા, કર જેવા નીચે પ્રમંગતા સૂર્ય-ગિરમ્પવડે, કમલ-રાગ બધો ભૂમી નાખ્યો. કમલિનીના પશ્ચિમ ચક્રી આકાષયેલી ભ્રમ-માલાથી ભરાઈ ગયેલા કંઠવાળુ ચક્રવાત મિથુન, જાણે કાલ-પાશથી ખેંચાતુ હોય તેમ વિષુદ્ધ પડી ગયું,^૩ અને સૂર્ય ગિરમે, કર-સપુટવડે મધ્યાકાળ સુધી પીધેલા જાણે કમલ-મધુરસનું, રાતા તડકાના આકારમાં, ગગનમધ્યે આત્માના જાણે ખેદથી, વમન કીધું.^૪

પછી અનુક્રમે જ્યારે પશ્ચિમ દિશાનું રક્ત કર્ણ-કમલ સૂર્ય-મકલ અન્ય લોકમાં ગયું; ગગન-સરોવરની વિકસિત કમલિની જેવી મધ્યા જ્યારે દેખાવા માંડી; કૃષ્ણાશુરની પત્રવતા જેવી તિમિર-લેખાઓ જ્યારે દિગ્ગાઓનાં મુખમાં પ્રસરવા લાગી, મધુકર-મલિન,^૫ કુવલ-વન જેવા અધકારે જ્યારે રક્ત કમવાકર જેવા સધ્યારાગને દૂર કરવા માલો; કમલિનીઓ-એ પીધેલા તાપ સમૂલ કાઢી નાખવાને જ્યારે અધકારના કર-પત્ર જેવા ભ્રમરના ટોળા, રક્ત કમલના ઉદરમાં પેસવા લાગ્યાં,^૬ (પછી) ધીમે ધીમે જ્યારે નિશા રૂપી વિયામિનીના મુખ ઉપરના કર્ણ-મધવ જેવા સધ્યારાગ ગરી પડ્યો; સધ્યા-અમથે દેવ-પૂજામાં અવિધિ

૧. તૂટે=તુટી નામનું વાદિત ૨. સૂર્ય-ગિરમ પાદ-કિરણ-પ્રવા નાખીને પડ્યું, નપુર પાદ-પગમાંથી નીચે પડે. નપુર પદ્મરાગનું કહ્યું, કારણ કે તે મણિ રાતો હોય, અને આ વખતનો સૂર્ય પાળુ તેવો હોય. પરંતુ નપુર વચ્ચેથી પોતું હોય (એટલે પગમાં પેદેરવાનો તેને ખાળો હોય) ને સૂર્યને તેકું કહ્યું નહિ માટે એમ કહ્યું કે નપુરનો નાળો જાણે મણિની પ્રભાથી પૂરાઈ ગયો હોય—એટલેજ તે શુદ્ધ સૂર્ય જેવું બધું લાવ લાને અને સાદૃશ્ય સમાર્થ થાય ૩ જાણે વાસવો પૃથ્વ ૧૮૫

કાલપારોનેજ.... આકૃષ્ટમાર્ણ ચક્રવાકમિથુનં વિજયતે ।

૪ કરસપુટ=હાથનું સપુટ, મિથુન સૂર્ય આખો ત્રિસ કમલરસ પીયેલા, પરંતુ પ્રસાર કરને કરતે શ્રમ થયો તેથી જાણે તેણે તે રસ આ વખતે પોતાના રાના તડકાના આકારમાં નાખી કાઢ્યો । અનંકાર અપદ્મવોત્પેશા. ૫ મધુકર જેવા મલિન (અધમાર), અન્નપર વડે મલિન (કુવલયન) ૬. ખદારનો સૂર્ય સૂર્યપ્રકાશ દૂર કર્યો પછી, કમલમાં જે ભરાઈ રહેલા હોય તે પાળુ કાઢેલા એ અધકાર (રૂપી તેના ઘડ) નો સહજ ધર્મે છે માટે તેણે ભ્રમર રૂપી પોતાના જાણે કર-પત્રવને તેમાં મોકલ્યા । આ ઉત્પેશ સધ્યાકાળે ભ્રમર અવતાર પેમે છે (ને પ્રભાત સમયે લાચી નીકળે છે) એ જાણથી કહેલી છે. જાણે ભ્રમરશક —

રાત્રિર્ગમિપ્યતિ અવિપ્યતિ સુપ્રમાતમ્ । માસ્વાનુદેપ્યતિ દાસિપ્યતિ પંકજશ્રીઃ ॥
ઈત્યં વિચિન્તયતિ કોશાગતે કિરેપે । દા દન્ત દન્ત નમિનીં ગજ ઉગ્રહાર ॥

ન્યારે દિશાએ દિશાએ મૂકી દેવાયા; મધુર-દંડના શિખર ઉપર અંધકાર વ્યાપી જવાથી, ન્યારે, મધુર નદિ બેઠા છતાં પણ જાણે બેઠા હોય એમ લાગવા માંડ્યું; પ્રાસાદ-લક્ષ્મીનાં શું-કમલ જેવાં કપોત પક્ષી ન્યારે ગળિયોની અંદર લરાઇ પેઠાં; અંતઃપુરના હિટાળા પર ન્યારે સ્થિતો બેઠેલી નદિ હોવાથી, સુવર્ણની બેઠેકા નિશ્ચય થઈ ગઈ તથા ઘંટાનો સ્વર અંત પડી ગયો; લયનનાં આત્ર વૃક્ષની શાખાઓ ઉપર લટકાવેલાં પંજરમાં ન્યારે મેના પટનાં ટોળાં બોલતાં અંધ પડી ગયાં; સંગીતને અંતે સ્વર અંધ કરી, વીણાઓ ન્યારે મૂકી રામાં આવી; સુંદરીઓનો નૂપુર-ચપ્પડ અંધ પડ્યાથી ન્યારે પાએલા રાજદંડ નિશ્ચય રહ્યા; તત્ત ગજોના કર્ણુ-સંખ, આમર-નક્ષત્રમાલા, વિગેરે આભરણુ ન્યારે લઈ લેવાયાં,^૧ તથા તેમના ડરથડ, ભમર-કુલ ઉડી જવાથી શયન થયા; રાજપ્રિય અન્ધશાલાઓમાં ન્યારે પ્રદીપ દીપ્ત થયા; પ્રથમ પ્રહરની કુંજર-ઘટાઓ ન્યારે પ્રવેશ કરવા લાગી; વિદ્ય-શાન્તિની વિધિ રીતે ન્યારે પુરોહિત પ્હાર નીકળવા મંડ્યા; રાજલોક વિદાય થયા પછી પરિજન વિરલ રહ્ય રહેવાથી ન્યારે રાજગૃહના ઓરડા જાણે વિસ્તાર પામ્યા હોય એવા દેખાવા લાગ્યા; જવાબેલા હળરો પ્રદીપનાં પ્રતિબિમ્બવડે સુંખિત થયેલી મણિમય ભૂમિ ઉપર ન્યારે, ધ્રુવ અંધક-પત્રનાં જાણે બહિષ્કાન મૂક્યાં હોય એમ લાગવા માંડ્યું; ગૃહ-સરોવરમાં વાળોતો પ્રકાશ પડવાથી, રવિ-વિરહ વડે પીડાતી નસિનીના વિનોદને અર્થે જાણે બાહ્ય-સૂર્ય વાલેલા હોય એમ ન્યારે ભાસવા લાગ્યું; પંજર-ગન સિંહ ન્યારે નિદ્રાવશ થઈ ગયા; ધનુષ્ ઢાળી બાણ લઈને ન્યારે પેહેરેગીર^૨ જેવા કામદેવે અંતઃપુરમાં પ્રવેશ કર્યો; કર્ણુપક્ષવ ન્વાં સરોગ, સુરત-ફૂલી-વચન ન્યારે કર્ણુ ઉપર પડવા મંડ્યાં;^૩ જાણે સૂર્યકાન્ત મણિમાંથી મિ લાગવાથી, ન્યારે માનિનીઓનાં શોકાર્ત્ત હૃદય બળવા લાગ્યાં;^૪ અને પ્રદીપ-સમય થો—સારે ચંદ્રાપીઠ, પ્રકટેલી દીપિકાઓ અહણુ કરનાર પરિવાર સહિત, ચાલતો ચાલતોજ જગૃહમાં ગયો, અને પિતાની પાસે જતા વાર બેસી, વિદ્યાસગતી માતાને મળી, પોતાને દિર આપ્યો; અને હાં અનેક રત્નની પ્રભાથી વિચિત્ર દીસના શયનતલ ઉપર, વિષ્ણુ જેમ પ નાગના ફણુ-અંડલ ઉપર પોદે તેમ પોડેલા.

પ્રભાત સમય થવા માંજો એટલે ઉડીને, પિતાની આજ્ઞા લઈ, કુમાર, અભિનવ ગયાના ઓત્સુક્યથી, સૂર્ય ઉગ્યો ન હોતો એટલામાં તો ઇન્દ્રાયુધ ઉપર અન્ધાર થઈ, ધણુ થી, થોડા તથા પામદલ સહિત, વન તરફ જવા નીકળ્યો. ગઈલ જેવડા મ્હોટા મ્હોટા અને સોનાની સાંકળો બાંધી દોરી લાવતા શ્રવણકો,^૫ જેઓએ વૃદ્ધ બાદના અર્ધરૂપી ચરંગી વચ્ચેના કંચુક પેહેરેલા હતા, માથા ઉપર વિવિધ વર્ણના કેંટા બાંધી દીધા હતા, બેસી દાંડીને લીધે જેમનાં મુખ લરાઇ ગયાં હતાં, એક એક કણુ જેઓએ સુવર્ણનાં આશ્રુ પેહેર્યા હતાં, કેડ સજ્જત ભીંડી હતી, અહનિશ શ્રમ લેવાથી જેમની આંધો જતી થયેલી

૧. કર્ણુ-સંખ—દક્ષિ ન પડે એટલા સાર (જયવા આભરણુ તરીકે) દક્ષિને કર્ણુ સંખ પેટેલામાં આવે છે. નક્ષત્રમાલા—જુઓ પૃ. ૮ દી. ૬. ૨. મૂળ શબ્દ “ માદલિક ” છે. ૩. રાગ-રત્ન : અને પ્રેમ. ૪. માનિની પત્નિ સાથે વિસાળગી સ્ત્રી—તેને ખરે જોનાં પ્રભાવરતને કીને હૃદયમાં વાળી જોવા મળે તેવું કાવ્ય રસ-વ વર્ણન કર્યું છે. ૫. સ્વ-સ્વર. તેને યાગનાર.

હતી, અને હાથમાં બેઓએ ધનુષ પકડી લીધાં હતાં તેઓ કિકિવારી કરતા કરતા ચંદ્રાપીડની આગળ દોડી દોડીને એના ગમનોત્સાહ દિશુ જુ કરવા લાગ્યા. એવી રીતે વનમાં જઈને એણે ધનુષપ્રકાર કરવાં માંગ્યા એટલે તેના ગજથી લવચીન થયેલી વનદેવનાઓ કટાક્ષથી એને જોવા લાગી; અને કળીપવન ખેંચી ઓરેલા વિકસિત કુવલય-પત્ર જેવા શોભતા લાલાપત્રે, તથા મદ્મદ્મ આસ-ગજની કુલ્લબિનિયોને ભરી નાંખતાં લોહમય ખાનુ હિ એણે હનનરો વંરાહ, સિંહ, સંરભ, ચમર તથા વિવિધ દરિયુનો ઘાળ કાઢ્યો. શીળું કેટલાંક પ્રાણીને તો એણે મહા બળને લીધે, ક્યવચ્છિનજ કપતાં પકડી લીધાં

પછી મધ્યાન્ન થયા એટલે—વનમાંથી જાણે જ્ઞાન કરીને ઉઘો દોષ એમ સ્વેદ-ગિન્દુઓનો જે નાશ નાંખના હોય, વારવાર દાન કકડાવીને જે નીરજી આકાશનો ખાણખણાટ કરતા હોય શ્રમથી નિશ્ચિત ધનસા જેના મુખમાંથી રીણ સાથે સ્થિર-ગિન્દુ ટપકતાં હતાં, પયાંજી પટ્ટની કારે કારે જેને દેન-લેખા ગાજી હતી, અને પ્રકુલ કુન્દુમથી વિચિત્ર ળાગતુ તથા ગણગણના ભ્રમરનાં ટાંગાથી ભરાઈ ગયેલું, પુષ્પના ગોટાનું કણભિરણ જેણે સ્વન-ગમન-ચિહ્ન તરીકે ધારણ કર્યું હતું એવા—ઈન્દ્રાણુ ઉપર બેઠેલા, સ્વેદયદ્રા અંદર પલળી ગયેલા, તથા મૃગ-સ્થિરના સંકટો ગિન્દુથી પંચરંગી બનેલા કવચ વડે અધિક અધિક શોભતો, અનેક મૃગની પાછળ દોડવાની ગરમમાં જત્રધાર વિખુટા પડી જવાથી, જ્યાં આકારમાં મહેસા નવ-પલન વડે તાપને દર કરતો; વિવિધ વન-સત્તાઓના પુષ્પ-પરાગ, વડે ધૂસર થવાથી, જાણે શરીરના સાક્ષાત્ વસત દોષ એવા દેખાતો; અશ્વ-ખુરમાંથી ઉડેલી રંગવડે, મંલિન થયેલા લલાટમાં સ્પષ્ટ દેખાતી સ્વચ્છ સ્વેદ-લેખાવાળો; અને પાપદળા દૂર વિખુટાઈ જવાથી શૂન્ય થઈ ગયેલા પુરોભાગવાળો ચંદ્રાપીડ, વેગવાળા અશ્વો ઉપર બેઠેલા, અદ્ભુત શેષ રહેલા રાજપુત્રો સાથે—આમ મૃગપતિને (મુદ્ધ મર્થો), આમ વરાહને (હથેલી), આમ વન-મહિંગને, આમ શરભને, આમ દરિયુને—એવી એવી એ મૃગયાનીજ વાત કરતો કરતો પોતાને મહેસ આવ્યો.

આ અશ્વ ઉપરથી ઉતરી, સત્તર દોડતા પરિવ્રજોએ આણેલા આરાધન ઉપર બેસી, કવચ ઉતારી, અશ્વારોહને ઉચિત સર્વ લેખ એણે કાઢી નાંખ્યો એટલે શ્રમ દૂર કરવા સાથે આમતેમ પંખા દંડાવીને (સેવકો) એને પવન નાંખવા લાગ્યા. એવી રીતે ક્ષણવાર આરામ લીધા પછી પોતે મણિના તથા સોનાં રૂપાના સંકટો કેસથી ભરેલી સ્નાન-ભૂમિમાં ગયો, કંઈક સુવર્ણનો એક બાજુ મહેસો હતો. આ જ્ઞાનવિધિ ક્રીધા પછી, સ્વચ્છ વસ્ત્ર વડે શરીર સોદી, નિર્મલ-વસ્ત્રો કંટો બાંધી, (પીઠ) વસ્ત્ર પેહેરી, દેવાર્ચન કરી બંધારે તે લેખ કરવાના ઔરડમાં બેઠો હતો ભારે મહાપ્રતીહારને આગળ કરીને રાત્રિએ મોકલેલા રાજકુલના સેવકો, કુલવર્ધના સહિત વિદ્યાસવતી રાણીની દાસિયો, તથા સકલ અંતઃપુરે મોકલેલી પરિચારિકાઓ, પેટીઓમાં મહેલાં વિવિધ આભરણ, હાર, અંગલેખ અને વસ્ત્ર લઈને એની અંગિણ આવ્યાં. એકે એક તેમની પાસેથી તે લઈને પ્રથમ વેશમ્પાદનને લેખ

૧. આંકે પાંખે એક ક્રિષ્ણ પ્રાણી ૨. ગમ-દંડક લખ. ૩. જોરો 'જોબનો' નિરે :
૪. ૧૧ નાંખે 'પ્રાણી' નો તફા.

કર્તા પછી પોતાને લગાડી, પામે બેઠેલા રાજપુત્રને ઘટનાં આજુપણુ, વસ્ત્ર, અગરેષ તથા પુષ્પ આપીને, રાજકુમાર, વિવિધ મણિનાં હજાર વાસણથી વિવિધ ચણેલા, અને (તેથીજ) ચળકતા તારાગણવાળા શરદ મરુના આકાશ જેવા ગોલનાં આહાર-મંડપમાં ગયો.

સાં વાગેલા ગાલીચા ઉપર બેસી, પામે બેઠેલા અને તેના ગુણનું વર્ણન કરતો નૈરાશ્વાસને રા. માને ધરિત આને બેસાડેલા રાજપુત્ર લોક સાથે,—આ આમને, આપા, આ ગોમને મૂકો—એમ બોલી બોલી પ્રસાદ-વિશેષ દર્શાવી, નેઓનો મેવા-રસ વધારીને એણે બોજન કર્યું. સાર પછી મુખ-અક્ષાત્રન કરી, તામ્બૂલ લઈ, સાં જરા વાર બેસી, પોતે ઇન્દ્રાંબુધ સ્મરિત ગયો. સાં જઈ ઉભે ઉભેજ તેના ગુણ-વર્ણનની વાત ચલાવી, આનાની રાદ જોના પગિજન પામે છતાં પણ પોતેજ, તેના ગુણથી મોદિત થઈ જઈને, ધાક નાંખી, ખૂદાર આવીને રાજગૃહ તરફ ચાલ્યો. ત્યાં પૂર્વનેજ કમે પિતાને મળી, પાછા આવીને એણે ગણિ, ગાળી.

પીળે દિવસ પ્રભાત સમયેજ એણે, સર અંતઃપુરના અધિકારી અને પૃથ્વીપતિની માનીના દેલાસ નામના કચુકિને (પોતાની પામે) આવતો બોલ્યો. 'તેની પછવાડે પછનાડે એક અથમ વયમાં આવેલી, અતિ ગંભીર આકૃતિની કન્યા, આસતી હતી. રાજકુલમાં વસવાથી; પ્રગટ થયા છતાં તેનામાં વિનયની ખાદ ન હતી. યાવનનો તેનામાં કિંમિત કિંમિત પ્રકાશ થયો હતો. ઇન્દ્રગોપના જેવા રક્ત વસ્ત્રનું તેણે આચ્છાદન નાંખ્યું હતું તેથી તે બાલસૂર્ય સહિત જાણે પૂર્વ દિશાં હોય એવી દેખાતી હતી. તરત લાગેલા મન.શિર્સાના ચૂર્ણ જેવા વર્ણની, તેના અંગની લાવણ્ય-અભાવડે, અમૃત-રસની નદીના પ્રયોજી જાણે તે આખા લવનને પૂરી નાંખતી હતી. રાદ-આસના લપથી ચંદ્રમંડલ લજીને પૃથ્વી ઉપર આવેલી જાણે ચંદ્રિકા હોય, અથવા રાજગૃહની જાણે સાક્ષાત દેવતા હોય એથી તે ગોલતી હતી. ઝલઝલાટ કરતાં મણિનુપુર ચરણમાં પેહેમાંથી, ફૂલન કરતાં કેલહંબ વડે આકુલ થયેલાં કમલવાળી જાણે કમલિની હોય એવી તે દીક્ષતી હતી. મહામૃત્યુની સુવર્ણ-મેખલા તેણે ઢેડે પેહેરેલી હતી. તેના પયોધર જરા જરા ગાદ તથા અટક થયેલાં હતાં જુગ-જતાના મંદ મદ હાંસવાથી નીકળતા નખ-કિરણના આકારમાં અદર્શિત તે પોતાના લાવણ્ય-રસની જાણે પારા વર્ષાવતી હતી. દિશાઓનાં મુખમાં પ્રસરતા, હારના કિરણમાં શરીર કુખી બંધાથી તે, શીર-સાંગરમાંથી ઉચ્ચ વદન કરીને નીકળતી લક્ષ્મી જેવી ગોલતી હતી. તેના અધર ઉપર, તામ્બૂલની એક શ્યામ લેખા બધાઈ હતી. તેની નામિકા સમ, સુરત અને ઉચી હતી. વિકસિત પુંડરીક જેવાં દેવેન તેનાં લેખન-હતાં. ગાંધ ઉપર મણિ-કુંડલ વિગેરે આજુપણુના કોટિ કિરણનો પ્રકાશ પડવાથી તેનું મુખ જાણે સરસ-પથવ હોય એવું લાગતું હતું. તેના લગાડ ઉપર સુકાષેલા ધુસર ચદન-રસનું તિલક શોભતું હતું. વળાંખનાં આજુપણુ તેણે

૧. ઇન્દ્રગોપ-એ નામનો રાનો કાંડો. ૨. તે નામની ધાતુના. ૩. કમલિનીને કન્યા સાથે, કમલને તેના ચાણ સાથે, અને હંસને તેના નુપુર સાથે અર્ધા સરખાવેલાં છે. ૪. આ કન્યાએ કોટમાં હાર પેહેરેલા તેના શ્વેત કિરણ નીચે આખા શરીર ઉપર પડે તેથી, તે બધુ તેમાં કુખી ગયેલું; શમ્ભુનું શરીર શીરમાપ્રસમાં, આનું ચમત્ક પ્રગળી દેખાયું નહિ મળે વગીનું જન પાડું રાજગૃહની ઉંડે ૧૧૧૧' એમ કહ્યું.

મોતીનાંજ પેહંયા હતાં. કર્ણની રાજ્ય-લક્ષ્મીની પેઠે તેને અંગરાગ લાગ્યો હતો.^૧ અભિનવ વન-લેખાની સમાન તેની તનુ-લતા કામલ હતી.^૨ ત્રીની પેઠે તેના ચરણ ગુપ્તિષિત હતા.^૩ યશશાલા જેવી તે વેદિ-મધ્યા હતી.^૪ અને મેરુપર્વતની વન-જના હોય તેમ તે કનક-પત્રથી અલંકૃત હતી.^૫

કંચુકીએ પ્રણામ કરી, આગળ આવી, પોતાનો જમણો હાથ જૂમિ ઉપર મૂકી કહ્યું:- કુમાર ! મહાદેવી વિલાસવતીની એવી આરા છે કે, મહારાજનએ પૂર્વે કુલતેશ્વરની^૬ રાજ્યાની છતી હતી ત્યારથી પત્રલેખા નામની આ તેમની પુત્રીને જાણપણમાંજ બન્દીજનો સાથે આણી-ને અંતઃપુરની પરિચારિકાઓમાં રાખી છે. એ અનાથ રાજપુત્રી છે એવું જાણી મને જોડ ઉત્પન્ન થવાથી, અભાર સુધી મ્હેં એને પુત્રીની પેઠે લાડ લગાવીને ઉછેરી છે. હવે એ તમારી તામ્બુલ-વાહિની થવાને ઉચિત થઈ છે એમ જાણી મ્હેં એને મોકલી છે, માટે આયુષ્માને એને અન્ય પરિજન જેવી ન ગણતાં જાણાની સમાન લગાવવી, સ્વ-ચિત્તવૃત્તિની સમાન દુરાચરણમાંથી વારવી; શિષ્યના જેવી ગણવી; અને મિત્રની સમાન એના ઉપર પરિપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવો. દીર્ઘ કાળથી મ્હારો પ્રેમ એના ઉપર વધતો ગયો છે તેથી મ્હાં અંતઃકરણ એને પુત્રી-જેવીજ માને છે, અને મ્હારો પક્ષપાત એના ઉપર જલવાન છે. મ્હોટા કુળના રાજવંશમાં એ ઉત્પન્ન થયેલી છે માટે આ સર્વ કર્મને યોગ્ય છે. યોગ્ય દિવસમાં એ પોતાની અતિવિનયયુક્ત વર્તણૂકથી ખરેખર તમને સંતોષ તો આપશેજ, પરંતુ આ સંદેશો મોકલવાનું પ્રયોજન એટલુંજ છે કે એના ઉપરની મ્હારી પ્રેમ-પ્રવૃત્તિ ધણા કાળથી વધતી આવીને અતિદૃઢ થયેલી છે, અને તમને એનો સ્વભાવ વિદિત નથી. માટે સર્વથા આયુષ્માને એવો પ્રયત્ન કરવો કે જેથી એ તમારી ધણા કાળ સુધી યોગ્ય પરિચારિકા થઈ રહે.—એટલું કહી કેલાસ શાન્ત પછો ભારે માનપૂર્વક પ્રણામ કરતી પત્રલેખાને અનિમિષ-લોચનથી જાણુ વાર નિહાળીને ચંદ્રાપીરે—જેવી માતાની આજ્ઞા—એમ કહી કંચુકીને રગત આપી.

પત્રલેખાને તો તે દિવસથી, એના દર્શનપરેજ સેવા-રસ ઉત્પન્ન થયો તેથી તે દિવસ અને રાત, સૂતેલા અથવા બેઠેલા, આડના અથવા રાજગૃહમાં ગયેલા ચંદ્રાપીડની પાસેથી, તેની જાયાની સમાન, જરા પણ વિશ્રુટી પડેજ નહિ. ચંદ્રાપીડને પણ એને જોતાંજ પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ તે દાણે દાણે ધણી વૃદ્ધિ પ્રાપ્તી થઈ, અને પ્રતિદિવસ એ એને અધિક અધિક પ્રસાદ દર્શાવતો ગયો તથા પોતાના હૃદયથી જાણે અભિન હોય એમ એના ઉપર પૂર્ણ વિશ્વાસ રાખવા લાગ્યો.^૭

૧. કર્ણ=કુન્તિ-પુત્ર. કન્યાને અંગરાગ-શરીર ઉપર સુગંધી લેપ—હતો. કર્ણના દેશનું નામ 'અંગ' માટે તેની રાજ્યલક્ષ્મીને તે 'અંગ' ઉપર રાગ—પ્રીતિ—હોય. ૨. તનુ-લતા=તનુ-શરીર-ત્રી લતા; તનુ-નાન્દક-લતા. ૩. ત્રી=ત્ર્યમ્, ચંદ્રર અને સામ, એ ત્રણ વેદનો સમૂહ. યશનુ=યજ્ઞ; વેદની સાખા. ૪. વેદિ-મધ્યા=વેદિના જેવો (વચ્ચેથી પાતળો) મધ્ય ભાગ છે જેનો એવી; વેદિ છે મધ્ય જેને એવી. જુઓ કુમાર. સ. ૧. શ્લો. ૩૬. મધ્યેન સા વેદિવિલગ્નમધ્યા વલિપ્રયં ચારુ ચમાર ચાલા||

૫. કનકનું 'પત્ર' નામનું આશ્રયણ કન્યાને; કનકનાં—સુવર્ણનાં અથવા ચંપકનાં-પત્ર-પાંદડાં-ગેરપર્વતમાં. ૬. 'કુલત' દેશ હાલ કુલને નામે જોળખાય છે અને તે સતલજ નદીને દક્ષિણ કાનારે આવેલો છે. ૭. દર્શન કર્યાંજ ઉત્પન્ન થઈ સત્ત્વર વૃદ્ધિ, પ્રાપ્તતા આ અન્યથા અતુરાગનું પ્રાપ્તિ ચંદ્રાપીડના તરફ પત્રલેખાના પૂર્વજગના સંક્રાંતિના સંક્રાંતિ છે તેજ, પાંચતારને કત્તર ગાળામાં જન્મ્યો.

એવે પ્રકારે કેટલાક દિવસ વીતી ગયા પછી, ચંદ્રાપીઠને યૌવ-રાજ્યાભિષેક કરવાની રાજ્યને ધ્વજા થઈ તેથી તેણે સર્વ સાધન તથા સામગ્રીનો સંબંધ કરવા સાર પ્રતીક્ષાએને આજ્ઞા કરી. અભિષેક-સમય પાસે આવતા વાગ્યો તેવામાં એક દિવસ દર્શન સાર આવેલા ચંદ્રાપીઠને ગિનથી જ્યાં અધિક વિદિત કરવાની ઇચ્છાથી ગુકનામેનીને પ્રમાણે વિસ્તારીને કહ્યું.

તાત^૧ ચંદ્રાપીઠ ! જાતવ્ય સર્વ તમને વિદિત છે અને સકલ શાસ્ત્રનું તમે અધ્યયન કર્યું છે એટલે જરાપણ ઉપદેશ તો તમને આપવાનો હેજ નહિ. પરંતુ એવું છે કે—યૌવન-નો અંધકાર સ્વાભાવિક રીતેજ, સર્વ વડે બેદી શકાય નહિ, રત્ન-પ્રભા વડે છેદી શકાય નહિ. અને પ્રદીપ-પ્રકાશ વડે દૂર કરી શકાય નહિ એવો અતિ ગહન છે; લક્ષ્મીનો મદ એવો દારણ છે કે પરિણામે પણ તે શાન્ત પડતો નથી; અંશ્વર્ય રૂપી અન્ય તિમિરનું અન્નાત્વ એવું તો દુષ્પ્રાપ્ય છે કે તે અંજન આંજવાથી પણ મટતું નથી; ગર્વ રૂપી દાહ-જ્વરની ઉબાના એવી તો તીવ્ર છે કે શિશિર ઉપચાર પણ તેને દૂરી શકતા નથી; વિષય રૂપી વિષના સ્વાદથી થતો મોહ એવો તો વિષમ છે કે તે કદી મૂળ અથવા મંત્રથી ઉતરતો નથી; અનુરાગ રૂપી મેદુનો લેપ એવો તો બળવાન છે કે નિલ સ્નાન કરવાથી અને ગુહ્ય રહેવાથી પણ તે ખસતો નથી; અને રાજ્ય-સુખની નિદ્રા એવી તો ચોર હોય છે કે રાત્રિને અંતે તેમાંથી કદી જગાતું નથી;—(આવું છે) માટે તમને જરા વિસ્તારથી કહું છું.—ગર્ભશ્વર્ય, નવયૌવન, અસામાન્ય રૂપ અને અમાનુષી શક્તિ એ સર્વ ખરૂં જોનાં એક મ્હોટી અનર્થ પરંપરા છે. એમાંનું એક એક છૂટું છૂટું પણ સર્વ અવિનયનું સ્થાન છે તો પછી સર્વના સમૃદ્ધિની તો વાતજ શી !^૧ યૌવનના આરંભમાં શુદ્ધિ, શાસ્ત્ર-જ્ઞતા પ્રજ્ઞાસનયક્રી નિર્મલ થયેલી હોય તોપણ, ઘણું કરીને મલિન થઈ જાય છે. યુવાનોની દૃષ્ટિ ધવલ રહેવા છતાં પણ સરાગજ થાય છે.^૨ રજોઆન્તિ ઉત્પન્ન કરનાર પવન જેવી, યૌવન-સમયની પ્રકૃતિ પુરુષને શુદ્ધ પત્રની સમાન સ્વેચ્છાએ અતિ દૂર વસડી જાય છે.^૩ ઉપભોગ રૂપી આ અતિ-ગહન મૃગનુષિંગકા સંપદા છટિયો રૂપી હરિણોનું આકાંક્ષા કરે છે. એનાં એજ વિષય-સ્વરૂપ જ્યારે નવ-યૌવનથી કપાય^૪ થયેલા મનને આખવામાં આવે છે સારે જલની સમાન અધિક અધિક મધુર લાગે છે. વિષયની અસાસકિત પુરુષને દિઠ્ઠોહની^૫ પ્રમાણે ઉન્નાગે લઈ જઈને એનો નાશ કરે છે. માત્ર તમારા જેવાજ ઉપદેશને પાત્ર થાય છે, કેમકે સ્ફટિકમણિમાં જેમ ચંદ્ર-કિરણ, તેમ નિર્મલ મનમાંજ ઉપદેશ-શુણ્ય રહેલથી પ્રવેશ કરી શકે છે. શુરુ-વચન અમલ હોય તોપણ તે જલની સમાન અલગ્ય પુરુષને કણું મ્હોટું થઈ ઉત્પન્ન કરે છે, પરંતુ હસ્તિ-ના શંખાભરણની^૬ પેઠે લગ્ય પુરુષોના મુખને અધિક અધિક ચોભા આપે છે. પ્રદોષ-સમયના ચંદ્ર જેવો, શુરુનો શાન્તિકારક ઉપદેશ, સંધ્યાકાળના અંધકાર જેવા અતિમલિન પણ સર્વ

૧. જુઓ પૃષ્ઠ ૮૯ ડી. ૨ છ. ૨. ગર્ભશ્વર્ય=જન્મથીજ સમૃદ્ધિમાં-સાહેબીમાં-રહેવું તે. જુઓ હિતોપદેશ ૩૦ શ્લોક ૧૦.—

યૌવનં ધનસમ્પત્તિઃ પ્રભુત્વમાવિવેકતા । एकैकमप्यनर्थाय किमु यत्र चतुष्टयम्॥

૩. જુઓ પૃષ્ઠ ૯૧ ડી. ૩. ૪. રજોઆન્તિ=રજોશુભ્યક્રી થતી આન્તિ; ધનનું ઉત્તમ.

૫. રાગયુગ્મ; તરંગ. ૬. દિરાઓની આન્તિ, ખરો રસ્તો આ કે આ તેની સજ નહિ પડે એ 'દિઠ્ઠોહ'.

૭. શંખાભરણ-જુઓ પૃષ્ઠ ૯૧ ડી. ૧.

દોષને દરી લે છે, અને વૃદ્ધાવસ્થા જેમ મરનકના કેમને પલિત રૂપે નિર્મલ કરે છે તેમ તે સર્વ દોષને શુભના રૂપમાં ફેરવી નાખે છે, તમે હજી વિષય-રસનો સ્વાદ ચાખ્યો નથી એટલે વિપદેશ પ્રદાન કરનારો તમારે આજ કલિત ગમ્ય છે. — કુમુદગરના શર-પ્રદારથી હૃદય વૃદ્ધરિત થઈ ગયું એટલે તેમાંથી જલની સમાન ઉપદેશ ગળી પડે છે. જેની પ્રતિનિદિ છે તેનું કુલ કે જાન કંઈ વિનયનું કારણ થઈ પડતું નથી. — શું ચદન-શક્તિનો અગ્નિ નથી બાળતો ? અને શાન્તિકારક જલથી પણ શું વડવાગ્નિ અધિક પ્રચંડ નથી થતો ? ગુરુને ઉપદેશ તો પુરપોના સર્વ મત્તનું પ્રક્ષાલન કરી શકે એવું, જલ વિનાનું જ્ઞાન છે; પતિતાદિ વૈશ્ય વિનાનું અજર વૃદ્ધત્વ છે; શરીર સ્થલ ન કરે એવું ગુરુરૂપ છે; શુભનું વિના ધરેલું અગ્રામ્ય કણીભરણ છે; જ્યોતિથી ચઢે એવો પ્રકાશ છે; અને ઉદ્દેગ ન કરે એવું જાગરણ છે; — તેમાં વિગેયે કરીને રાજાઓને, કેમકે તેઓને ઉપદેશ કરનાર થોડાજ હોય છે, અને સર્વ મનુષ્ય રાજ્યના વગનને પ્રતિ-ગાન્ધની સમાન ભયથી અનુવર્તે છે. ઉદામ દર્પે રૂપી મોક્ષથી તેમનાં કણ્ઠવિવર બધ થઈ ગયાં હોય છે તેથી તેઓ કાંઈ ઉપદેશ દેનાર (મળે તે) ને પણ સાંભળતા નથી; અને કદી સાંભળે નોપણ, હરિતની પ્રમાણે ચક્ષુ બંધ રાખી, તેની અવધીરૂણ કરી, દિતોપદેશ આપનાર ગુરુઓને ખેદ પમાડે છે. આદંકાર રૂપી દાદનવરની મૂળાંથી અંધ થયેલી રાજ-પ્રતિ વિદવલ્લ હોય છે; દ્રવ્ય મિથ્યાભિમાનવડે ઉન્નત કરનાર છે; અને રાજ્યસદ્મી, રાજ્ય રૂપી વિષ-વિકારની જડતા ઉત્પન્ન કરે છે.

આપ કલ્યાણની ઇચ્છા રાખો છો તો પ્રથમ એ લક્ષ્મીજ કેવી છે તે જુઓ. ચોક્કા-ઓના ખેડ-મંડેલ રૂપી કમલવનમાં વિશ્રામ કરનારી એ બ્રમરી, પારિજાત પક્ષવ પાસેથી શાગ, ચંદ્રકમા પાસેથી અનિશ્ચય વૃદ્ધતા, ઉર્ચાશ્રવણ પાસેથી ચંચલતા, વિષ પાસેથી મોહન-શક્તિ, મરિચ પાસેથી મદ, અને દૈસ્તુભમણિ પાસેથી અતિ કઠિનતા, — એટલાં વાતાં સહવાસ-પરિચયથી, વિયોગ-સમયે વિનોદ કરનાર ચિહ્નતરીકે લઈનેજ ક્ષીરસાગરમાંથી બહાર આવી છે. ^૧ એ અનાયાસે જેવું વગતમાં જીતું કાષ્ટ અપરિચિત નથી. પ્રાપ્ત થયા પછી

૧. કાંઈ એમ પ્રશ્ન કરે કે વિષથી જન ક્ષીન વા સાની હોય તે તેને ઉપદેશની અગત્ય નથી-તો તેના ઉત્તરમાં કહે ॥ ૨ જેની પ્રતિનિદિ હું છે તેને એ કલ વા જાન વિનયી કરી ગત્યાં નથી. ૨. ઉપરનું સિદ્ધાન્ત દટાન્ત વડે દૃઢ કરે છે. વડવાગ્નિ-અમૃત નમે યદ્યેયો નગ્નિ. ૩. પલિત-પણિયાં-વિના અજર રતીને-વૃદ્ધાવસ્થા આત્મા વિના-જૂઠળા ઉપદેશથી પ્રુદ્ધ રૂદ્ધ-પાકી બુદ્ધિનો-ધાય રૂ. ૪. ઉપદેશથી માણસ બાળ થાય છે-બેદેહિ થાય છે પણ તેનામાં કંઈ અચ્છી વધતી નથી. ૫. સમુદ્રમાંથી મુખન સમયે ચૈત્ર રેલ નીકળ્યાં હતા તે આ પ્રમાણે—

લક્ષ્મીઃ કૌસ્તુભપારિજાતકમુગધન્વન્તરિચ્છંદ્રમાઃ ।

ગાયઃ કામદુધા સુરેશ્વરગજો રંમદિદેવાંગનાઃ ॥

અમ્બઃ સ્મમુસો વિષં હરિઘનુઃ શંભોમૃતં ચામ્બુધેઃ ।

રત્નાનોતિ ચતુર્દશ (પ્રતિદિનં કુર્વન્તુ નો મંગલમ્ ॥

રાગ-રૂક્મતા; પ્રેમ. વગ્ના—જીવે અર્થે આકાશ. રૂક્મ—શ્રવણ-ચંદ્રનો અર્થ. ચંચલતા=અપલતા; અસ્થિરતા. મોહન-રશ્મિ-મૂર્છા પુમોડવાની રાગિ; મોહ પમાડવાની રાગિ. મદ=મદ; ગર્વ કઠિનતા=શરીરની અને મનની. જુઓ તે. ૨. બા ૫. ૭૮.

ચાન્ચલ્યમુષ્ણધ્રવસસ્તુરંગાત્ કૌટિલ્યમિન્દોવિવેપતો વિમોહઃ

ઈતિ ત્રિયાશિશ્ચિ સહોદરેભ્યો ન ગ્નિ કસ્માદ્ગુણચરિરોધઃ ॥

પણ મહા કષ્ટે એ રહી શકે છે. યુધ્ધ રૂપી પાદના દૃઢ બંધનથી એને નિશ્ચય કરી રાખી હોય છે તોપણ એ નાગી બળ છે.^૧ અનિર્ગમ ધરાવતા હથોરો ચોદાઓએ ઉગી કરેલી ખાડા-લતાઓના પંજરમાં પૂરી હોય લાંથી પણ એ જતી રહે છે. મદજલ રૂપી દુર્દિનનો અંધકાર કરી મૂકતા ગજની ધન ઘટાથી એને ઘેરી લીધી હોય તેમાંથી પણ એ પલાયન કરી બચે છે. નથી એ પરિચય રાખતી; નથી ઉઘા કુળને જોતી; નથી રૂપને દેખતી; નથી કુલ-ક્રમને અનુસરતી; નથી મીલ ઉપર દ્રષ્ટિ કરતી; નથી ચતુરાધને મળતી; નથી શ્રુતિને સાંભળતી; નથી ધર્મને માનતી; નથી ઉદારતાનો આદર કરતી; નથી વિશ્વેષ માનનો વિચાર કરતી; નથી આચારને પાળતી; નથી સહને અંજાળતી; અને નથી ધર્મણું પ્રમાણ ગણતી; પણ ગંધર્વ-નગર-લેખાની^૨ પેઠે જોના જોતામાં ઉડી જાય છે.^૩ હજી સુધી પણ એને મંદરાચળના બ્રમણોના સંસ્કાર રહ્યા હોય એમ એ ભ્રમમાં કરે છે. પદ્મ-સમુદ્રમાં આસવાધી જાણે કમલ-દંડના કાંઠા વાળ્યા હોય એમ એ કાઈ સ્થલે પગ સ્થિર મૂકીને રહેતી નથી. મ્હોટા મ્હોટા મહીપાનોનાં મંદિરમાં એને મહા મહા પ્રયત્ને રાખી મૂકે છે તોપણ, વિવિધ ગંધગજનાં ગંધચક્ષુનું મધુ પીવાથી જાણે મત ચર્ચિ હોય એમ એ સ્પર્શન કરે છે. જાણે કંઠિનતા મીખવા સાડળ ખડગ-ધાગઓમાં વાન કરે છે. જાણે વિશ્વરૂપત્વ^૪ મદલ્ય કરવાનેજ એણે થી નારાયણનો આશ્રય લીધો છે. કેવળ અવિશ્વાસ રાખીને એ મંધ્યાકાળના કમલની પેઠે, અતિવૃદ્ધ મૂંઝે દંડ તથા કોશ-મંડલવાળા પણ ભૂપતિનો લાગ કરે છે.^૫ લતાની પેઠે વિદ્યપ સાથે જોડાઈ જાય છે.^૬ ગંગા જેવી વસ્તુ-જનની છતાં પણ એ તરંગ-ખુદ્ધુદ્ધ [જેવી] ચંચલ છે.^૭ સૂર્યની અગ્નિની પેઠે વિવિધ સંક્રાન્તિ પ્રકટ કરે છે.^૮ પાતાકની ચુદા જેવી તમસથી ભરેલી છે.^૯ હેડખાની પેઠે એનું હૃદય માત્ર ભીમ-સાહસથીજ ભરી ગયાય છે.^{૧૦}

૧. શુભ-ગ્રાન્તિ અર્થ 'દોરી.' જુઓ મુ ૨ ભા. ૫. ૭૮—

અપિ દોર્ભ્યામ્ પરિવક્ષા ચક્ષાપિ ગુણેરેનેકધા નિપુણૈઃ ।

નિર્ગંઢાનિ ક્ષણાદિવ જલધિજલોત્પત્તિપિર્ઞ્વલા લક્ષ્મીઃ ॥

૨. આકાશમાં દેખાતું એક ક્રિપત નગર જે ફાણ વાર દેખાઇને હુમ થઇ જાય છે. જુઓ

"વિદ્યારાવલિગી" અંક બીજો—રાજા—દણા હરિચંદ્રપુરી (ગંધર્વનગરી) પ્રવેશાન્ત ૪ ।

૩. વિશ્વરૂપ—એનું વિષ્ણુનું નામ પણ છે. જુઓ ૫ ૨ લી ૧૩. ૪. રાગને મૂલ-દંડ—વંગકમાગત નૈત્ય, કોશ—ખગનો, ને મંડલ રાચ્ય—હોય; કમલને મૂળ, દંડ ને કોશ-મંડલ—કળિયા-નો ચમુદ. કમલ મધ્યાકાળે મીચાઇ જાય મઠિ લક્ષ્મી તેને લ્યાઇ કરે છે એમ કહ્યું. ૫. વિદ્યપ=લગ્નપુરુષ; ૨૬ ૬. વસ્તુ=દ્રવ્ય, ગંગાના આડ પુત્ર છુદ્ધુદ્ધ—પરપોટા—ના જેવી ચંચલ-લક્ષ્મી; ને વટે ચચલ-ગંગા. લક્ષ્મી વિષે આગળ વિચાર શ્રીમદ્ રાડાચાર્યે અપરાધ ક્ષમા-સ્તોત્રમાં કર્યા-પેઠે—

આયુર્નંદયતિ ચદ્યતાં પ્રતિદિનં યાતિ ક્ષયં યૌવનમ્ ।

પ્રત્યાયાન્તિ ગતાઃ પુનર્ન દિવસાઃ કાલો જગદ્મક્ષકઃ ॥

લક્ષ્મીસ્તોયતરંગમંગલપલા વિગુહાલં જીવિતમ્ ।

તસ્માન્માં શરણાગતં શરણદ્ ત્વં રક્ષ રક્ષાધુના ॥

૭. સંક્રાન્તિ=એકથી બીજા પામે જવું; સૂર્યનું એકથી બીજા રાગિમા. ૮. તમસ=અજ્ઞાન; અંધ-કાર. ૯. હેડખા—રાણી. બીજી બી. બીમ=ચલક; અર્જુન વિગ નો આધ.

વર્ષા ઋતુના જેવી એ ક્ષણભંજર જ્યોતિને ઉત્પન્ન કરનારી છે.^૧ અને કુદ્ધ પિશાચિણીની સમાન અનેક પુરુષોની ઉચ્છાદિત્વાડે છે.^૨ અલ્પ ગણીને એ ઉન્મત્ત કરી દે છે; સરસ્વતીના માનીતાને જાણે ઇર્ષ્યાથી આલિંગતી નથી; ગુણવાનને જાણે અપવિત્ર ગણીને સ્પર્શ કરતી નથી; ઉદારને જાણે અભંગલ ગણીને માન્ય કરતી નથી; સુખને કુલક્ષણ હોય એમ જોતી (પણ) નથી; કુલીનનું સર્પની સમાન લંધન કરે છે; શરને કંટકની પેઠે લગ્ન દે છે; ઘાતારને દુરવ્યમની સમાન સંભારતી નથી; વિનીતને પાતકી જેવો ગણી તેની સમીપ આવતી નથી; અને મનસ્વીને ઉન્મત્ત ગણીને હસી કાઢે છે. દ્વિન્નલની^૩ સમાન પરસ્પર વિરોધ દર્શાવતીને જગતમાં એ પોતાનું ચરિત્ર પ્રકટ કરે છે. તેમજ સર્વદા ઉપ્યુતા ઉત્પન્ન કરવા છતાં પણ એ જાણે^૪ આણે છે; ઉત્તતિ આપતાં પણ નીચ સ્વભાવ દર્શાવે છે; જલરાશિમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી છતાં પણ તૃષ્ણા વધારે છે;^૫ ઇશ્વરતા આપવા છતાં પણ પ્રકૃતિને અશિવ કરી દે છે;^૬ બલ વધારતાં પણ લપુતા પમાડી દે છે;^૭ અમૃતની સહોદર છતાં પણ પરિણામે કડવી ચર્ષ પકે છે; વિમલુવતી છતાં પણ પ્રલક્ષ દર્શન દેતી નથી;^૮ પુરુષોત્તમને અનુરક્ત છતાં પણ ખસ પુરુષની પ્રીતિ બાંધે છે;^૯ અને જાણે ધૂલિમય હોય તેમ સ્વચ્છને પણ મલિન કરી મૂકે છે.

વળી જેમ જેમ એ અપક્ષા પ્રકાશે છે તેમ તેમ દીપ-જ્યોતિની સમાન એમાંથી ક્ષજલ-મલિન કર્મજ કેવળ નીકળે છે.^{૧૦} દમ્બ એ તૃષ્ણા રૂપી વિપ-લતાઓનું પોપણ કરનારી જલ-ધારા છે; દ્વિન્દ્રિયો રૂપી મૃગોને (આકર્ષણ કરનારી) વ્યાધ-ગીતિ છે;^{૧૧} સમ્યચરિત રૂપી ચિત્રોને જુસી નાંખનારી ધ્રુમ-લેખા છે; મોહ રૂપી દીર્ઘ નિદ્રાની વિશ્વાસ શય્યા છે; ધન-મદ રૂપી પિશાચિકાઓને વસવાની જીર્ણ વલબી છે; શાસ્ત્ર-દષ્ટિની તિમિરોત્પત્તિ છે; સર્વ અવિ-નયોની આગળ ઉડતી પતાકા છે; ક્રોધના આવેગ રૂપી મગરોને ઉત્પન્ન કરનાર નદી છે; વિપય રૂપી મધુપાન કરવાની ભૂમિ છે; ભૂ-વિકાર રૂપી નાટ્યની સંગીતશાલા છે; દ્રોણ રૂપી સર્પોને વસવાની સુદા છે; સત્પુરુષોનો વ્યવહાર અટકાવનારી વેત્રલતા છે; શણ રૂપી કક્ષ-હસોની અકાલ વર્ષાઋતુ છે;^{૧૨} લોકાપવાદ રૂપી વિસ્ફોટકને વિસ્તાર પામવાની ભૂમિ છે; કપટ-નાટકની પ્રસ્તાવના છે; કામ રૂપી ગમ્મની ધ્વજ છે; સાધુભાવની વધ્ય-શાલા છે; અને ધર્મ રૂપી ચંદ્ર-મંડલની રાહ-ગિહવા છે.

૧. ક્ષણં જ્યોતિ—પ્રકાશ; વીજળી. ૨. લક્ષ્મી વિવિધ પુરુષોની ઉત્તતિ કરે છે; પિશાચિણી વખતે માયાના પ્રભાવથી આઠ દસ આયોગો ઉઠી વધી જાય. ૩. દ્વિન્નલ=નદી, કપટ. ૪. નડપ=શીતલતા; મૂર્ખતા. ૫. જલરાશિ=પાણીનો બંધાર; સમુદ્ર. તૃષ્ણા=તરસ; વાંચ. ૬. ઇશ્વરતા=શિવપણું એને અશિવ=શિવ નહિ—એ વિરોધ. શમાવવામાં. ઇશ્વરતા=મોહારાધ, ને અશિવ=અશુભ—એ અર્થ લેવા. ૭. દ્રવ્યથી પ્રભાવ તો વધે, પરંતુ જીવિની લપુતા થવાનો સંભવ છે. ૮. વિમલ=સારીર; કલહ. ૯. પુરુષોત્તમ=ઉત્તમ ગુરુ; નાશયણ. જુઓ સુ. ૨. બા. પૃ. ૭૬.

મુરાર્યોપિત્ત્વા સરસિચ્છત્કિજલ્કનિલયા

તથાપિ શ્રીઃ—સ્ત્રોત્વાત્મકૃતિચ્છપલાલિંગતિ ચલ્લાન્ ॥

૧૦. અર્થાત્ જેમ જેમ ગુણથી ધન-તૃષ્ણા વધી પામે છે તેમ તેમ તે કાળો કર્મ કરવાનું શીખે છે. ૧૧. વ્યાધ-ગીતિ=પારથીઓનું ગાયન. ૧૨. વર્ષાઋતુ હંસને પ્રતિહ્વતે તેમ લક્ષ્મી ગુણને. વર્ષા-ઋતુમાં હંસ સંતાઈ જાય છે અને મધુનું બલ વધે છે. શરદામાં તેથી હલકું ચાપ છે. જુઓ પૃ. ૪૪ થી. ૧૬-૧૭. વળી જુઓ 'શિશુપાલવધ' શર્ચ ૧. ગ્લો. ૪૪.

સમય પલ્લ કરોતિ ચલાચલમ્ પ્રણિગદ્ગત્ રસીચ શરીરિણામ્ ।

શરદિ હંસરવાઃ પરુષીકૃતસ્વરમયૂરમયૂરમણીયતામ્ ॥

એવો કોઈ પુરુષ હું દેખતો નથી જેને આ અપરિચિત લક્ષ્મીએ માટે આશ્ચર્યન દબને પછી છેતર્યો નહિ હોય. ખરેખર, ચિત્રી હોય સાંથી પણ જતી રહે, પુસ્તકોમાં હોય સાંથી પણ દગો કરી નય, કેનરેલી હોય તોએ દગી નય, સાંભળતાં પણ છેતરી નય, અને ચિન્તન કર્યાંથી પણ વંચન કરે એવી એ છે. આવી દુરાચરણી છતાં પણ રાગઓ કોણ જાણે કેમે દૈવયોગે એના પરિગ્રહથી વિકલન બની જઈને સર્વ અવિનયોનું સ્થાન યથા પડે છે. કેમ જે, અભિપ્રેક-સમયેજ જાણે મંગલ કલસના જલથી તેઓનું દાક્ષિણ્ય ધોવાઈ નય છે. જાણે અગ્નિ-કાર્વના ધૂમથી તેઓનાં હૃદય ભલિન બની નય છે. જાણે પુરોહિતની દલાઈ રૂપી સાવરણી થકી તેઓની ક્ષમા દૂર જતી રહે છે. મસ્તક ઉપરના જાણે મુકુટજ આવનાર વૃક્ષાવસ્થાના સ્મરણને હાંકી નાંખે છે. જન-મેહકથીજ જાણે તેમને પરલોક-દર્શન બંધ થાય છે.^૧ જાણે ચમરના પવનથી તેમની સલવાઈતા ઉડી નય છે. જાણે વેત્રસતા-ઓજ તેમના સર્વ ગુણને હાંકી કાઢે છે. જય શાબ્દના કસકસમાંજ જાણે સાધુવાદ કુખી નય છે; અને ધ્વજ-પટના પલ્લવથીજ જાણે તેમનો યજ્ઞ ભુસાઈ નય છે. તેમજ કેટલાક, શ્રમને લીધે શિથિલ બની ગયેલી પક્ષીની ડોક જેવી અપલ, ખોટાતના પ્રકાશ જેવી ફાણ-મનોહર, અને મનસ્વી જનથી નિન્દિત સપતિવડે લોભાઈ જઈને, —જરાક ધન મળવાથી ગર્વિષ્ઠ થઈ સ્વજન્મ ભૂલી જઈને, —અનેક દોષથી વૃદ્ધિ પામેલા કુષ્ટ સધિર જેવા રાગાવેશથી પીડાઈ ને, —વિવિધ વિષય-રસ આખવાને ઈજીલી, પાંચ છતાં પણ અનેક સહસ જેવી લાગતી છટિયોથી દુઃખ પામતા પામતા, —અંચલ પ્રકૃતિને લીધે પ્રસાર પામીને, એક છતાં પણ શન-શબ્દસ જેવા થઈ પડેલા મન વડે આકુલવ્યાકુલ થઈ વિદવલ બની નય છે. જાણે પ્રદ તેમને ઘેરી લેછે; ભૂત જાણે પજવે છે; મંત્રો જાણે તેમનામાં આવેશ ધાય છે; વિકરાસ પ્રાણિયો જાણે તેમને ગલરાવે છે; વાયુ જાણે તેમની વિડંબના કરે છે; પિશાચો જાણે તેમનું ભક્ષ કરી લેછે; કામપ્રાણથી જાણે મર્મસ્થાન ભેદાયાં હોય તેમ તેઓ હનરો મુખ-વિકાર કરે છે; ધનની ઉખ્ખતાથી જાણે ઉકળતા હોય એમ ચેષ્ટાઓ કરે છે; જાણે માદ પ્રહાર લાખ્યા હોય તેમ અંગ ધારી શકતા નથી, કરચલાની પેઠે વાંકા વાંકા ચામે છે; અધર્મને લીધે ગતિ^૨ ભમ થવાથી, અર્ધગની પ્રમાણે તેઓ પરપુરુષથી દોરાય છે; અસલ વાદ કરવાથી પરિણામ-માં જાણે મુખ-રોગ થયો હોય તેમ તેઓ મહા કપ્ટે બોલે છે; સ્થપર્થુ વૃક્તની પેઠે કુમુમના રંગેવિકાર વડે, પાસે બેઠેલાઓના મસ્તકમાં તેઓ શય જિપ્ત કરે છે;^૩ મૃત્યુ જાણે પાસે આત્મ્ય હોય તેમ બંધુજનોને પણ ઓળખાતા નથી; નેત્ર જાણે અંગઈ ગયાં હોય તેમ તેમની પુરુષોને તો દેખતાજ નથી; કૃષ્ણસર્પનો જાણે તેમને દંશ થયો હોય તેમ મહા-મંત્રિયો પણ તેમને જગાડી શકતા નથી;^૪ લાક્ષામય હોય તેમ તેઓ સોપાનને સડી શકતા નથી;^૫ કુષ્ટ ગળેની પેઠે, મહામાનસ્તંભ સાથે નિયત કર્યા છતાં પણ તેઓ ઉપદેશ પ્રદણ

૧. આવાજ વિચાર સાથે જુઓ ક્રીતિકોમુતી, સ. ૮, સ્ત્રી ૪૪.

મદાન્વાસ્તે પરં લોપં કયં પદ્યન્તુ મુખુજઃ ।

તમોમંડલમધ્યસ્થાદુત્તરછાયાચ્છલેન ચ ॥

૨. બીજો અર્થ “ સગર્ભે કન્યાની રતિ. ” ૩. સમર્પનને બદલું એક (દુર્લભ) કુમુમ-નેત્ર; કુલ. ૨-૨૨-સન્નેયણુ; પૂજ. ૪. મદામંત્રિયો-મદામત્રિયોઃ મત્રિયસ્ય મદમત્રિયો ય એવમ (પાનતી) ઉપમતાવાગા (પ્રકર): ઉચ્ચ (પસ્ય). આર્થાન્ જેન દાવ જેવળી મત્રિયો ઉચ્ચ નયે સાગી નથી તેમ તેઓ બી ન ફા. તેમની સાધના-રસ (- ૧, ૨૨૨) જેવળી નયે.

કરના નથી; તૃણાણી વિપની મૂર્છામાં પડ્યાથી સર્વ તેઓ કનકમય ભુજો છે; તરવારોની પેઠે પાનપરે તીક્ષ્ણતા વધારીને, પર-પ્રેરણાથી તેઓ (કાષ્ઠના) નાચ કરે છે;^૧ દંડ યજ્ઞ, દૂર રહેલાં પણ મ્હોટાં મ્હોટાં કુચને ફલની સમાન તોડી પાડે છે; અકાલ-કુસુમ-પ્રસવના જેવા તેઓ, મનોહર આકૃતિવાન છતાં પણ લોકના વિનાશ-દેવુ ઘઈ પડે છે;^૨ કમશાનના બાણે અગ્નિ હોય તેમ તેમની વિભૂતિ અતિરેદી હોય છે;^૩ યજ્ઞ-રોગ-અસ્ત જેવા તેઓ અદ્વૈતદર્શી હોય છે; અને કામી પુરુષોની સમાન તેઓનાં ભવન છુદ્ડ જનથી અધિષ્ઠિત હોય છે;^૪ અવલુ કપાથી પણ તેઓ પ્રેત-પટહની^૫ સમાન લય ઉત્પન્ન કરે છે; ચિન્તન કરવાથી પણ મહા પાતકના કાર્ષ્ણી સમાન કંઈ કંઈ ઉપદ્રવ કરે છે; દિવસે દિવસે ભરાતા પાપથી બાણ તેઓ ટુકી જાય છે; અને એવી અવસ્થામાં સંકેડે વ્યસનમાં ત્રપટાછ જવાથી વલનીક^૬ ઉપરના તૃણની ટોચે રહેલા જલખિ-ફુઓની સમાન તેઓને પોતાના પડ્યાનું પણ ભાન રહેતું નથી.

વળી, કેવળ સ્વાર્થ સાધનારા ધર્તસાક—ધનરૂપી માંસનો આસ કરનાર ગૃહ પક્ષિઓ,—સભામાંડપ રૂપી કમસિનીના ગગલાઓ—હવે વિદ્યામાં પોતે કુશલ હોવાથી બીજા કંટકાક (રાજાઓ) ને એમ સમજાવે છે કે ઘત રમતું એ વિનોદ છે; પરસ્પરો સમાગમ કરવો એ ચાતુરી છે; મૃગયા એ કેવલ શ્રમ છે; મદ્યપાન કરવું એજ વિદ્યાસ છે; પ્રમત્તાનાં નામજ સાર્થ છે; સ્વપ્નનો પરિભાગ કરવો એનું નામજ અવ્યસનિતા છે; શુરુ વચનનો અનાદર કરવો એજ સ્વતંત્રતા છે; સેવક જનોને યથેચ્છ વર્તવા દેવા એનું નામજ મુખની સેવા છે; નૃલ, ગાન, વાદ્ય અને વેશ્યાઓમાં આસક્ત રહેવું એજ રસિક પુરુષનું શ્લક્ષ્ય; મ્હોટા મ્હોટા અપરાધ ઉપર (પણ) લક્ષ ન બાપવું એનું નામજ મહાતુભાવતા;^૭ પરાજય સહન કરવો એજ ક્ષમા; સ્વચ્છન્દ વર્તવું એજ પ્રભુતા; દેવની અવગણના કરવી એનું નામજ મહાવીરતા; બંદિજનોનાં કરેલાં વખાણુ તેજ યશ; મનની અસ્થિરતા તે ઉન્સાહ; અને ખરા ખોટામાં ભેદ ન જાણવો એજ નિષ્પક્ષપાત કહેવાય;—આ પ્રકારે સર્વ દોષોને પણ એ ધૂંતી શુણ્ણું આરોપણ કરી દેખાડે છે, પરંતુ પોતે તો મનમાં દસના જાય છે અને દેવતાઈ રતુનિ કરી કરીને તે રાજાઓને ફોં છે. દ્રવ્ય-મદ્યથી તેમનાં ચિત્ત મત્ત હોય છે માટે તેઓ વિચારહીન, એ બધું મધાર્થ માનીને મિથ્યાભિમાન ધરાવે છે; મત્ત છતાં પણ બાળે દેવાંથી હોય એમ પોતાને સંદેવત તથા અંતઃક્રિક માને છે; અને દિવ્ય પુરુષોને ઉચિત ચેષ્ટા તથા અનુભાવ કરવા માંડે છે, જેથી તેઓ સર્વ જનોના હાસ્યને પાત્ર થાય છે. સેવક જનો પોતાની પિડંબના કરે તેને પણ તેઓ અભિનન્દન કરે છે. મનમાં પોતાને દેવતાઓનું આરોપણ કરીને કાપાયાથી, અસલ સંભાવનાવડે ભુદ્ધિ-હીન થયેલા તેઓ, ખણે પોતાના બે હાથની અંદર બીજા બે હાથ પેટેલા હોય એમ માને છે; લલાટની અંદર ત્વચાથી ઢંકાયેલું બાણ પોતાને ત્રીજું નેત્ર હોય એમ

૧. મહામાન-સ્તંભ=મ્હોટા માન રૂપી સ્તંભ; અને મ્હોટા માનના-કદના-સ્તંભ. ૨. પાન=મદ્યપાન; તરવારને પાળી પાય છે તે. ૩. ભુજો હિનોપદેગ—વિષદ—શ્લોક ૨૩:—

અકાલકુસુમાનીચ મયં સંજનયન્તિ હ ।

૪. વિભૂતિ=સંપત્તિ; રાજા. અતિરેદી=રુદ્ર-શિવ-ના કરતાં પણ ચઢતી અને આને બચાવક.

૫. દાડ-ઉલ્કા-પુરુષોનું અણુ રાજાઓને લાં; પરે વેશ્યા આદિનું. ૬. પ્રેત-પટહ=કમશાનમાં વગાડાં વામ. ૭. ત્વચા—(Skin-suit.) મ્હોટું માન રૂપીને

સંકા કરે છે; કાઈને દર્શન આપવું એ પણ મહોટા અનુગ્રહ છે એવું સમજાઈ જાય છે. આપણને પણ ઉપકાર-પક્ષે ગણે છે; સંભાળવું પણ એક પ્રકારનું દાન છે એમ જાણે છે; આજ્ઞા કરવી એ વરદાન આપવું એમ ધારે છે; ને પોતાના સ્પર્શને પણ પાવન ગણે છે. (વળી) મિથ્યા માહાત્મ્યના ગર્વમાં નણાઈને તેઓ દેવતાઓને (પણ) પણ લાગતા નથી; બ્રાહ્મણોને પૂજતા નથી; માન્યને માન દેતા નથી; પૂજ્યની પૂજા કરતા નથી; નમવા ચોગ્યને નમતા નથી; તથા શુર્યોને હીને સત્કાર કરતા નથી. વિદ્વજ્જનો નિરર્થક શ્રમ થકી પોતાના વિષયોપભોગ-સુખમાં વિદ્મ લાવે છે એમ ગણી તેમની હાસી કરે છે; જ્ઞાનના ઉપદેશને, જ્ઞાવસ્થાના પંક્તિઓનો પ્રસાપ છે એમ ધારે છે; પ્રધાનના ઉપદેશને અનુવર્તનું એ પોતાની હુદ્દિનો પરાજય કહેવાય એમ જાણી તેને ખિકારે છે; હિતવાદી ઉપર કોષે છે; સર્વથા, જે અહર્નિશ હાથ જોડીને સર્વ અન્ના કાર્ય લઈ દઈ, ધરી ધરી દેવતાઓની પેઠે તેમની સ્તુતિ કરે છે, અથવા તેમનું માહાત્મ્ય ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું તેઓ અભિનંદન કરે છે, તેની સાથેજ ભાષણ કરે છે, તેનેજ પાસે રાખે છે, તેનુંજ સંવર્ધન કરે છે, તેની સાથેજ સુખે રહે છે, તેનેજ દાન કરે છે, તેનેજ મિત્ર કરીને રથાષે છે, તેનુંજ વચન સાંભળે છે, તેના ઉપરજ બધા પ્રસાદ વર્ષાવે છે, તેનેજ બહુ માન આપે છે, અને તેનેજ પોતાનો બનાવે છે.

તેમજ જેઓ ધણું ખર્ચ અને દુષ્ટ ઉપદેશ આપનાર, કૂર, કૌટિલ્ય-શાસ્ત્રનું પ્રમાણ માને છે; મારણાઈક મંત્ર-સાધનાથી કૂર મયેલી પ્રકૃતિવાળા પુરોહિતને પોતાના શુર ગણે છે; પર પુરવને ઇલામાં તત્પર મંત્રિઓ જેમના ઉપદેશક હોય છે; હજારો રાગ્યોએ ભોગવી ભોગવીને લઈ દીધેલી લક્ષ્મીમાં જેઓ આસક્ત રહે છે; હિંસાનો ઉપદેશ કરનાર શાસ્ત્રનો જેઓ અભ્યાસ કરે છે; અને સહજ પ્રેમથી પશુભેદા અંતઃકરણવાળા, અતુરક્રમ લાઘ્યોનું છેદન કરે છે તેમને સાંપ્રત શું (અને અસાંપ્રત શું) ?

માટે કુમાર! આવી વ્યતિ કુટિલ તથા કટુભરેલી હજારો ચેટાને લીધે દારણ લાગતા રાજ્યતંત્રમાં, તથા આવા મહાભાઈકારી યોવનમાં તમારે ઝાંખી રીતે વર્તવાને પ્રયત્ન કરવો કે મનુષ્યો તમારી હાગી કરે નહિ, સાધુ પુરુષો નિન્દા કરે નહિ, શુર્યો તમને ધિક્કારે નહિ, મિત્રો કંપકો દે નહિ, અને વિદ્વાન્ લોક તમારે સાડ શોકાનુર થાય નહિ. વળી, (તમારે એમ વર્તવું કે) કંપક જન તમને કોં નહિ, કુશલ પુરુષો તમને હસે નહિ, કામી જનને તમારો સ્વાદ લાગે નહિ, મેવક રૂપી વડાઓ તમને વળગે નહિ, ધૂર્ન જનો છેતરે નહિ, લક્ષનાઓ લક્ષ્યાવે નહિ, લક્ષ્મી તમારી વિરંજના કરે નહિ, મદ નચાવે નહિ, મદન ઉન્નત કરી દે નહિ, વિષય દ્વંદ્વમાં નાંખી દે નહિ, રાજ કંઈ વિકાર કરે નહિ અને સુખમાં તમે તણાઈ જાઓ નહિ. એ તો સત્ય છે કે તમારી પ્રકૃતિજ ધૈર્યવાન છે; પિતાએ તમને મહા મહા યત્ન કરીને સર્વ સંસ્કાર કરાવ્યા છે; અને દ્રવ્ય માત્ર અંચલ હૃદયવાળાને તથા અતનેજ મદ ચઢાવે છે; પરંતુ, તમારા શુભૃથી સંતોષ પામીનેજ હું આટલું બધું બોલ્યો છું; અને વળી આ તો હું તમને

૧. પોતાને દેવસમાન ગણે ત્યારે આકાર પણ તેવો જોઈએ માટે કહ્યું કે “ જાણે ખીન એ હાય વિ. ” ૨. ‘કૌટિલ્ય’—એ પ્રખ્યાત ચાલુક્યનું નામ છે; (ઉપદાસ-પત્ર) મંત્ર. ૩. અર્થાત્ તેમને સર્વ રાશ્ત્ર છે, યોગ્ય અયોગ્યનો વિચાર કંઈ તેઓ કરતા નથી.

પુનઃ પુનઃ કહું છું કે વિદ્વાનને પણ, સચેતનને પણ, વીર્યવાનને પણ, કુલીનને પણ, ધીરાને પણ; અને પ્રયત્નવાનને પણ આ દુરાચરણી લક્ષ્મી ખલ બનાવી દે છે. સર્વથા પિતા જે તમને મંગલકારક યાવન રાજ્યાભિષેક કરવાના છે તેનું તમે કલ્યાણવડે સુખ ભોગવો; પૂર્વ-પુરુષો એ વહેલી, કુલકર્માગત રાજ્ય-ધુરાનું વહન કરો; શત્રુઓનાં શિરને નમાવો; અન્ધવર્ગની ઉત્તતિ કરો; અને અભિષેક થઈ રહ્યા પછી દિગ્વિજયનો પ્રારંભ કરી, સર્વત્ર ભ્રમણ કરી કરી, સમ-દ્વીપ રૂપી બ્રહ્મણ્યુવાળી પૃથ્વીને પિતાએ છોટેલી છતાં પણ ફરી છોતો. આ સમય તમારે પ્રતાપ દેખાડવાનો છે; કેમકે જે રાજાનો પ્રતાપ બલવાન હોય છે તેની આજ્ઞા, ત્રિલોક્ય-દર્શીના વચનની પેટે સિદ્ધ થાય છે.—એટલું કહી એ શાન્ત રહ્યો.^૧

શુકનાસ બોલી રહ્યા પછી ચંદ્રાપીઠ, ઉપદેશનાં આવાં નિર્મળ વચનથી બળે પ્રજ્ઞાલિત થયો હોય, પ્રકૃષ્ઠ થયો હોય, સ્વચ્છ થયો હોય, નિર્મૂઢ થયો હોય, અભિપ્રિય થયો હોય, અભિશ્રિય થયો હોય, અસંકૃત થયો હોય, પવિત્ર થયો હોય, અને પ્રકાશ પામ્યો હોય તેમ હર્ષિત હૃદયે ત્યાં જરા વાર રહી, પોતાને મંદિર ગયો.

પછી થોડા દિવસ પીટી ગયા એટલે રાજાએ પોતેજ મંગલ કલશ ઉચકીને, એક શુભ દિવસે, પુરોહિતે રાજ્યાભિષેકની સર્વ મંગલ સામગ્રી તૈયાર કરી હતી ત્યારે, શુકનાસ તથા અનેક સહસ્ર નરપતિ સાથે, કુમારને સર્વ તીર્થમાંથી, સર્વ નદિયોમાંથી, અને સર્વ સાગરમાંથી આજીવ,—સર્વ ઔપધિયો વડે, સર્વ ફલ વડે, સર્વ મૃત્તિકાઓ વડે અને સર્વ રત્નવડે પરિપૂર્ણ,—આનંદાશ્રુથી ભિન્ન,—મંત્રથી પવિત્ર કરીએલા—જલથી અભિષેક કર્યો. અભિષેકજલથી તેની કાયા બીની થઈ એટલે લતા જેમ પોતાના મૂળ વૃક્ષને સ્વન્યા વિના પણ અન્ય વૃક્ષનો આશ્રય લે તેમ રાજવંશમાંથી તેજ ક્ષણે, તારાપીઠનો લાગ ન કરતાં તેનામાં પ્રવેશ કર્યો. પછી તરતજ સકલ અંતઃપુર સહિત વિશ્વસવતી રાણીએ પ્રેમાર્દ્ર હૃદયથી પોતે જ તેના શરીર ઉપર ઠેઠ પગતળીએથી, સુગંધિ અને ચંદ્ર-પ્રકાશ જેવા સ્વેત ચંદનનો લેપ કર્યો; અભિનવ, વિકસિત, સ્વેત કુસુમનો શેખર પહેરાવ્યો; તેના શરીર ઉપર ગોરાચના ઝાંઝી; ને હર્વા-અખાસનાં તેને કર્ણપૂર ધાડ્યાં. ગ્હોડી કારનાં, નવાં, ચંદ્ર જેવાં સ્વેત બે રેશમી વસ્ત્ર તેણે પહેર્યાં. પુરોહિતે મંગલ-ચત્ર બાંધીને તેના હસ્તને કાન્તિમાન કર્યો. નવી રાજ-લક્ષ્મી રૂપી કમલિનીના મૃણાલ જેવો તથા અભિષેક-ક્રિયા જેવાને ઉનરી આવેલા સમર્પિ-મંગલ જેવો દાર તેણે છાતી ઉપર પહેર્યો. વળી સ્વેત પુષ્પની ગુંથેલી, બાનુને અડકતી, અને

૧. લક્ષ્મીના મહા-વિકારનું આ આપણા મહા કવિયે સેકંદો વર્ષો પહેલાં આપેલું અતિ અદ્ભુત ચિત્રમય વર્ણન આજ પણ અશ્વરશઃ સત્ય છે એમ સર્વ કોઈના અનુભવમાં આવ્યું હશેજ. શુકનાસને મુખે આવેા અમૂલ્ય ઉપદેશ અપાવવામાં કવિયે પોતાની શુદ્ધિનું માંલોર્ય, પોતાની અદ્વિતીય અવલોકન શક્તિ, રાજાએ સમીપ વસવા છતાં તેમના તેજથી અંબલ નહિ જતાં નિડરપણે તેમના હોયને પણ મકટ કરવાની હિંમત, અને તેનું વર્ણન કરવાની ચમત્કૃતિ એવી પ્રુબીધી દર્શાવ્યાં છે કે આદલોજ ભાગ તેમની કલમથી ને કદાચિત્ લખાયો હત તો તેટલાથીજ તેઓ અમર પ્રીતિ પ્રાપ્ત કરી રાક્ષા હત એમ કહેવામાં અતિશયોક્તિ થતી નથી એવી મહારી માન્યતા છે. આના એવું વિદ્વત્તા ભણું, ઉચરતા મયેક પ્રશ્નને મનન તથા નિશ્ચિન્તાન કરતા ચોક્કસ વાપણુ બાપ્તેજ અન્ય કોઈ મંચમાં મળી આવશે. ૨. નિર્મૂઢ=દંડોડા ગ્રંથો. અભિપ્રિય=અન્યાય ગ્રંથો. અભિશ્રિય=સ્રેષ્ઠ પાત્રો, (સ. ૧૮૪૨.)

ચંદ્રકિરણ જેની કામલ, જનોઈની પેડે રહેતી માલાઓથી તેનું શરીર નિરંતર ભરાઈ ગયું તેથી, અને તેનો વેપ સર્વ સ્વેત હતો તેથી તે દેકારેલી યાજવાળા નરસિંહ જેવો, ઝરતા નદિયોના પ્રવાહવાળા કૈલાસ જેવો, સ્વર્ગમંગાના મૃણાલથી જટિલ થયેલા ઐરાવત જેવો, અને ઉજળાતી ફેન-લેખાથી આકુલ થયેલા ક્ષીરસમુદ્ર જેવો શોભતા લાગ્યો ! ! (૫૯) એના પિતાએ તેજ ક્ષણે પોતેજ હાથમાં છડી લઈને આગળથી લોકને દૂર કરવા માંજા એટલે સભામંડપમાં જઈને, શશી જેમ મેઝ-સિખર ઉપર તેમ ચંદ્રાપીડ એક કાંચનમય સિંહાસન ઉપર વિરાજ્યો.

સિંહાસન ઉપર ચડીને તેણે સકલ રાજલોકને યોગ્ય સંમાન આપ્યા પછી થોડી વારે, દિગ્વિજયને અર્થે પ્રયાણ કરવાનો સમય થયો એવું દર્શાવતો, પ્રલયકાલની મેઘ-ઘટાના થોપ જેવો ધર્ધર ધ્વનિવાળો, સુવર્ણના દંડીકાથી વગાડેલો પ્રચાન-દુંદુભિ, મંદ્રામ્યલના આઘાતથી જેમ સમુદ્ર, યુગાન્તે થતા ભૂકંપથી જેમ ભૂમિતલ, વિદ્યુદંડના પાતથી જેમ પ્રલયમેઘ, અને વરાહ રૂપ વિષ્ણુની નાસિકાના પ્રહારથી જેમ પાતાલ-કુક્ષિ ગાજે તેમ, ગંભીર ગર્જના કરવા લાગ્યો. તેના ધ્વનિયે સર્વ ભુવનાન્તરને જાણે કુલાવી દીધાં, ઉઘાડી દીધાં, પૃથક્ કરી દીધાં, વિસ્તાર પમાડી દીધાં, ગર્ભરૂપ કરી દીધાં, બધિર બનાવી દીધાં, અને આવર્તરૂપ કરી દીધાં; તથા દિશાઓના અન્વેષ્ય મંધિર્મંધ જાણે તોડી નાંખ્યા. વળી તેના સ્વરને પાનાકર્મા, ભય-થડી સહજ ફેણ માંડી, આડી અવળી ડોલાવીને શેષ નાગ જાણે આક્રિંચન હોય; વારં-વાર, સામસામે ફંતના બર્ષ પ્રહાર કરી કરીને દિશાઓમાં દિગ્ગજ જાણે બોલાવતા હોય; ત્રાસથી મંડલાકારે ભ્રમર કરતા, આકાશમાં સૂર્ય-ચંદ્રના ચાન્દ્ર જાણે પ્રવિહિલ્લા કરતા હોય; (એને) મહાદેવનું અપૂર્વ હામ્ય ધારીને હર્ષથી હુંકાર કરતો હરજ્વાલ કૈલાસ-સિખર ઉપર જાણે આમંત્રણ કરતો હોય; ગંભીર કંઠ-ગર્જના કરીને ઐરાવત દેવલોકમાં જાણે એનો સત્કાર કરતો હોય; અને એવા અશ્રુતપૂર્વ નાદથી ગેપે ભરાઈ, શૂંગ વાંકાં નમાવી, યમ-જુહમાં યમ-મહિપ જાણે એને પ્રણામ કરતો હોય તેમ એ (સ્વર) સર્વ લોકપાલના કર્ણને ભયભીત કરતો કરતો, અખિલ ત્રિભુવનમાં ભમ્યો ! ! પછી, દુંદુભિ-સ્વર સાંભળી સર્વ લોક જય જય શબ્દ બોલવા લાગ્યા. એટલામાં સિંહાસન ઉપરથી ઉઠીને ચંદ્રાપીડે શત્રુઓની રાજસૂક્ષ્મી સાથે ચાલવા માંડ્યું.^૧ અને આસપાસથી ઝટપટ ઉઠી પાછળ ચાલતા હજારો નરપતિ જેઓ, પરસ્પર અગ્રવ્રવાથી તુટી ગયેલા હાર-સૂત્રમાંથી નીકળી પડતાં મોતીના સમૂહને દિગ્વિજય-પ્રસ્થાન-સમયના મંગલ-લાજ^૨ હોય તેમ વેરતા હતા તેમની સાથે તે,—પારિજાત વૃક્ષ જેમ સ્વેત પુષ્પની કળિયો પાડનાં કંપતરુ સાથે, ઐરાવત જેમ શુરડમાંથી જલ-કણ છાંટતા દિગ્ગજને સાથે, ગગન-વિસ્તાર જેમ તારાગણ વર્ણવતા દિગ્ગન્તરો સાથે અને વર્ણસમય જેમ રચૂલ જલ-ખિન્દુ પાડતા જલધર સાથે નીકળે તેમ—સભામંડપમાંથી બહાર નીકળ્યો.^૩

૧. કેવો આત્મ-સંયમ ! કેવો રાજ-લક્ષ્મીનો સંપૂર્ણ પરિણામ ! ૨. આત્મ સર્વ વાંકોનો સંયમ આગળ આવતા, 'તેમ એ (સ્વર).....ત્રિભુવનમાં ભમ્યો' એની સાથે છે. ૩. આ સંદર્ભિત 'ચંદ્રાકરનું દેહાન્ત' છે, અથવા ચાત્રસયોગિનો એક ભેદ છે જેમાં કાચુ પહેલાં કાર્ય થયેલું નાર્ણસું દોષ છે. ૪. 'લાજ'—જય વિગ ની ધાણી, અથવા પવણેલા ચોખ્ખા એ વડે વધાવવાનો પૂર્વે ચાલ દેનો. જુઓ ૨૫. સ. ૨, શ્લો. ૧૦—(તં) અવાકિરન્ ચાલલતાઃ પ્રસૂનૈતાચાર્ણજૈરિવ પૌરુષન્યાઃ ॥ ૫. આડી સહસ્રમાં પેઢેડું ઉપમેય ચંદ્રાપીડ; ઉપમાન પારિજાત, ઐરાવત, ગગન અને વર્ણ-સમય. બીજું ઉપમેય નરપતિયો; ઉપમાન કલ્પતરુ, દિગ્ગજ, દિગ્ગન્તરો, અને જલધર. ત્રીજું ઉપમેય

બહાર આવીને રાજકુમાર, પત્રલેખા જેના ઉપર પ્રથમથી ચઢીને એક આસને બેઠી હતી, તથા અસ્થાન-યોગ્ય સર્વ મંગલ્ય અર્ચકાર જેને પેદરાવ્યા તતા એવી, મહાપત્રે ત્વગથી આગેલી હાથિગી ઉપર ચઢ્યો; અને (મંદર) પર્યંતના બ્રમણુથી ક્ષીરસાગરમાં યતા જલ-ગમર જેવા સ્વેત, સવણના બાહુ-દંડને આધારે રહેલા કેસાસ જેવા શોભતા, મોતીની સેરાથી છવાઈ ગયેલા, મો સળીયોવાળા છત્ર વડે તેને ઊંચા થઈ ઓટલે તેણે ચાલવા માંડ્યું. ચાલતાં ચાલતાં (રાજકુમારની) અંદર રહે રહેજ તેણે, દાર પામે તેની વાટ જોતા ઉભેલા, પણ દરતા કાટને લીધે નહિ દેખાતા રાજાઓના, કિરણ પ્રસારતા મુકુટમણિની, અક્ષત્કન્દસ જેવી સુંદર પ્રભા રૂપી ખાંડ-સ્વર્ણ-પ્રકાશવડે રસે દિશાઓ જાણે રાજ્યાભિષેક પછી તરતજ પ્રસરેલા પોતાના પ્રતાપના અગ્નિથી બળતી હોય તેમ અતિશય લાલ પીળી થતી દીડી; જૂતલને તેણે ધોવાસળ્યાભિષેકથી ઉત્પન્ન થના પોતાના અનુરાગ વડે જાણે રક્ત ઘટું હોય તેવું જોયું; આકાશ જાણે, પાસે આવેલા રિપુ-વિનાશને સૂચવના દિગ્દાહથી રાતું થયું હોય એમ તેને લાગ્યું; અને દિવસ અભિયુષ આવેલી બુવન-સકળીના ચરણ ઉપરના અક્ષત્કન્દ-સથી લાલ થઈ જતો હોય એવો તેને લાગ્યો ! ૧

બહાર નીકળ્યો કે તરતજ તેને, વેગથી હજારે મંથનજને ચક્ષાવનાં અવનિપાસોનાં ટોળાં—જેમનાં છત્રમંડલ અ-યોન્ય અથડાવાથી જર્જરિત થઈ ગયાં હતાં, માનપૂર્વક મસ્તક નમાવવાથી જેમના મણિ-મુકુટની પંક્તિે શિથિલ થઈ ગઈ હતી, રત્ન-કર્ણપૂર વાંકાં નમી ગયાં હતાં, તથા કુંડલ ખસી ખસીને ગાત્ર ઉપર આવી ગયાં હતાં તે, સેનાપતિ આજ્ઞાનુસાર નામ નિવેદિત કરતો ગયો તેમ તેમ પ્રણામ કરવા લાગ્યાં. પુષ્કળ સિંહરથી જે રક્ત થયો હતો, મ્હોટાં મ્હોટાં મોતીની સેરાતું જેનું કર્ણબૂધણુ જૂતલ ઉપર રંગેજાણું હતું, સ્વેત પુષ્પની માસાઓ વડે જેનું શિર વિચિત્ર દેખાતું હતું, અને તેથીજ જે,—સંખ્યા-સમયના સૂર્યપ્રકાશ-વાળા વાંકા વહેતા સ્વેત ગંગા-પ્રવાહવાળા, અને તારાગણુથી છવાઈ ગયેલી શિખર-શિલાઓ-વાળા—મેરુ પર્યંત જેવો શોભતો હતો તે ગંધમાદન નામનો ગજ તેની પછવાડે ચાલતો હતો. ૨ કનકનાં આભૂષણની પ્રભાથી રંગાયેલાં જેનાં અવયવ ઉપર જાણે કુંકુમ-તિલક કર્યા હોય એમ દેખાતું હતું એવા ઇન્દ્રાયુધને તેની આગળ દોરેલો હતો.—એ પ્રકારે પ્રથમ તો એ ધીમે ધીમે પૂર્વ દિશામાં સિધાગ્યો; અને ડાહલી ગજ-ધટાઓ વડે કંપી જતાં સ્વેત છત્રવાળું અખિલ સૈન્ય (પણ), અસંખ્ય તરંગ-પરંપરા ઉપર પડેલાં હજારે ચંદ્ર-પ્રતિબિમ્બવાળું જાણે મહાપ્રભય-હોલનું સમુદ્ર-જલ હોય તેમ, સર્વ મહીતલને કુખાવી દેતું, તથા અદ્ભુત કમકલ કરતું કરતું ચાલવા લાગ્યું.

ત્રીપીઠ નીકળ્યો કે તરતજ પોતાને મંદિરથી, સર્વ પ્રસ્થાન-યોગ્ય મંગલ દિવા થઈ રહ્યા પછી સ્વેત વસ્ત્ર તથા સ્વેત પુષ્પથી શોભતો વંશસ્પાયન, પાછળ ચાલતા મ્હોટા સૈન્ય સહિત, નરેન્દ્ર-વૃન્દ સહિત, તથા મસ્તક ઉપર ધરેલા સ્વેત છત્ર સહિત, બીજે જાણે ધુવરાજ

મોતીનો સમૃદ્ધ; કપમાન સ્વેત પુષ્પની કળિયો, જલ-કલ્પ, તારાગણ, અને સૂક્ષ્મ જલગિન્દુ.

૧. એા સર્વ હરિપ્રસાનો હેતુ એકલ છે;—બહારથી રાજાઓના મુકુટમણિના કિરણ સંખ્યાબંધ અંદર આવતા હતાં, અને તેથીજ એવો દેખાત હોય છે. ૨. ‘ગંધમાદન’ સારે જુઓ પૃષ્ઠ ૮૦. લીટી ૧૪. એના ઉપર સિંહર વિંદ હતું તેથી એને સૂર્ય-પ્રકાશ વિંદ વાળા મેરુ સાથે સરખાવ્યો છે.

હોય તેમ, ત્વરાથી ચાલતી હાથણી ઉપર ભેરીને, ચૂંચ પાસે ચંદ આવે તેમ તેની સમીપ આવી પહોંચે. પછી, યુવરાજ બદ્ધ નીકળ્યો એવું સાંભળી આમ તેમથી દોડી આવતાં સંન્યતા ભારવડે તે ક્ષણે પૃથ્વી જાણે ચલિત કુલ-પર્વતોથી ગંધાયેલા સમુદ્ર-જલના તરંગમાં પેડા હોય તેમ કંપવા લાગી. કેટલાક ભૂમિપતિયો સામા આવી આવીને રાજપુત્રને પ્રણામ કરવાં લાગ્યા તેમના, કિરણ-ગ્નતમાં દંકાષ ગયેલી કલગીવાળા મણિ-સુકુટોના પ્રકાશથી, તથા બહુ તેજ મારતા, પવનગ-ચુકા બાલુઅંધની પ્રભા થકી, દશે દિશાઓમાં કદિક જાણે ચાપ પડીતી પાંખનો ભૂકો વેળા હોય એવું ચર્મ રત્નું; કદિક જાણે ઉડતા મયૂરોના સંકેતો હાલતા ચંદ્રકીર્તી તે (દિશાઓ) રંગાઈ હોય એમ દેખાયું; કદિક અકાશ મેઘ તથા વીજળીથી જાણે તેઓ તરલ થઈ રહી; અને કદિક જાણે કદપ વ્રક્ષના પલ્લવથી, કદિક જાણે ઈન્દ્રધનુષથી, તથા કદિક જાણે બાલ સૂરના પ્રકાશથી ભરેલી હોય એમ ભાસવા લાગી. વળી રાજાઓનાં જન સ્થેન જતાં પાણ, વિવિધ મણિથી વિચિત્ર થયેલા, ચૂડામણિમાંથી પ્રસરતા કિરણવડે, જાણે મયૂરોનાં રોળાં હોય એવાં શોભવા લાગ્યાં !!

જેના જેતામાં તો, મહીતક જાણે અશ્વમય હોય, દિશાઓ ગજમય હોય, નનરિક્ષ જત્રમય હોય, ગગન ધ્વજમય હોય, પવન મદ-અંધમય હોય, પ્રજ્વલિત નુપમય હોય, દષ્ટિ બૂપણ-કિરણમય હોય, દિવસ મુકુટમય હોય, અને ત્રિભુવન ગય-સન્દમય હોય એવું દેખાવા લાગ્યું !! વળી સર્વ દિશાઓમાં ચાલતા, કુલપર્વતો જેવા મત દાંથીઓથી પ્રધ્વજ સમયનાં ચંદ્રગિમ્મ જેવાં હાલતાં જત્રાથી; પ્રલય-મેઘના જેવો ગંભીર અને ભવંકર નાદ કરતા હુંદુભિથી; તારાઓના વર્ણાદની સમાન ગજ-શુષકમાંથી પડતા જલકંકુથી; ધૂમકેતુના જેવા ધૂસર, પૃથ્વીમાંથી ઉત્પન્ન થતા રજઃરત્નભથી; વજ્રપાન જેવા કોર અને કંપર યોધવાળી દાંથીઓની દંડાગર્જનાથી; રુધિર-કણના વર્ણાદ જેવી, કિરિફુલ્લચ ઉપરથી જેવી સિંદૂર-જેલી; મુખિન સમુદ્ર-જલના તરંગ જેવી ચંચલ, પ્રસરતી અશ્વ-પરિકેત્રથી; સર્વ દિશાઓમાં ચોર અંધકાર કરીને અહનિશ પડતા, મદ-જલધારાથી દુર્લિનથી, તથા કુલ-પર્વતનાં વ્યાપી ગયેલા કલકલથી, જાણે મહાપ્રત્યકાળ આવ્યો હોય એમ દીસતો હતો !!

(આ સમયે) ધવજ ધ્વજના સમૂહથી નિરંતર કંકે રહે રહે દિશાઓ, મહાસંન્ય-ના કોત્રાલયથી જાણે ભયભીત થઈ હોય તેમ કદિક કદિક જેવી મદમગ ગજવટાઓનાં હમરો કર્ણબૂણથી ગંધાઈ ગયેલું ગગનનય, જાણે સ્થિત રહી રહે તે રંગ કરવાની સંકાપી

૧. આ વિગેરે પંચમી વિભાગીયોના સ્તંભ - પ્રવરણ અર્થે વિગેરે સાથે લેવા. ૨ જ. વાગ્યમાં ઉપમાન સર્વ એવાં આપ્યાં છે કે તે પ્રવરણ દેખાશે તેવું કવિ પદ્ય સંન્યતે પ્રવરણે સરખાવે છે:-

- " Now, like a deluge on all around,
- " The shining sun is set on the ground;
- " Swift as a fire of fire, and stormy arise,
- " Flashes the wild world and blazes to the sky
- " Earth is set on fire and flame...

Here B. II. Lines 945-

૩. સગીરે સંન્યતે એ કે પ્રવરણ દેખાશે તેવું સ્પર્શ કરનાં કંપ

અતિ દૂર જતું રહ્યું. અધોની ખરિયોગાંથી ઉડતી રમતે મલિન મહેસા પુરોભાગમાંથી રવિ-કિરણ, તળે છડીગરોની ઊંચોટી દૂર કરવામાં આપ્યા હોય તેમ ખસી ગયા. જ્યોતી દેકાઈ ગયેલા મુર્ય-અકાશવાણે દિવસ, તળે ગજ-ગુંડમાંથી નીકળતી જલ-કણિકા વડે શીતલ ધઈ જવાના ત્રાસથી, નાસી ગયો. મેનાના ભારથી જર્જરિત થયેલી, અને મદમત ગળેના સંકેદો ચરણથી ઠોકાયેલી ભૂમિ, તળે બીજી પ્રયાજ-લેરી હોય તેમ ભયંકર નાદ કરવા લાગી! મદ જરાવતા હાથીઓનું, ધૂંટણ મુઠી આવતું મદમત, જેમાં અશ-મુખમાંથી પડેલાં સ્વેત ફેન-પક્ષવ દેખાતાં હતાં તેમાં પગે પગે પાવટળનાં માણસ પડવા લાગ્યા; અને દરિતાસના જેવા પરિમલ વાળી, અતિ તીક્ષ્ણ મદમુગંધ ભરાઈ જવાથી, ગજની પેડે મનુષ્યની ધ્રાણેન્દ્રિની (પણ) અન્ય ગંધ મહણ કરવાની શક્તિ બંધી જતી રહી.

વળી, અનુક્રમે પ્રયાણ કરતા સૈન્યની આગળ દોડતા જન-સમૂહના દોસાદસથી; નોખત નગારાના અતિ તીક્ષ્ણ અને દીર્ઘ નાદથી; ખરિયોના ખડખડ સાથે મહેસા ઘોડાઓના ખાંખારાથી; વારંવાર થતા કણ-તાલના સ્વર સાથે મિશ્ર થયેલા, ગળેના બૂપણ-રાગથી; (આણિયોના) ગળામાં ધાલેલી ધુધરિયોના ઘોળ સાથે સંબળાતા, અતિને લીધે નિપમ વાગતી ઘંટાઓના ટંકારથી; મંગલ રાંખ-શબ્દ વડે વધેલા ધ્વનિવાળા, પ્રસ્થાન-દ્વંદ્વિના નાદથી; અને વારંવાર અહીં તહીં વાગતા કુમકાના ચ્વરથી, મનુષ્યના શ્વણ જર્જરિત થઈ જઈને તેમને તળે મૂળાં આવતી.

ભાર પછી સૈન્યની હચા હચાડીથી ધીમે ધીમે ઉત્પલ થયેલો ધૂળનો મ્હોટો ઢગ, પૃથ્વીના વિવિધ વર્ણને લીધે, કદિકંટક મનુષ્યની જાતી જેવો ધૂમ્ર; કદિકંટકના વાળ જેવો ધૂસર; કદિકંટક દરિયાના રોમ જેવો મલિન; કદિકંટક રેશમી વસ્ત્રના તંતુ જેવો પાણ્ડુર; કદિકંટક જરકં મૂલાસ-દંડ જેવો ધવલ; કદિકંટક કપિના કેસ જેવો કપિસ; કદિકંટક હરદ્રપલના વાગોળવાથી થતા શીણ જેવો સ્વેત; ગંગા-પ્રવાહની સમાન હરિ-ચરણમાંથી નીકળતો; કોપેલો હોય તેમ ક્ષમાનો લાગ કરતો; પરિહાસ કરતો હોય તેમ નયનને કૂંધી દેતો; તૃપિત હોય તેમ ગજ-ગુંડમાંથી નીકળતા જલ-કણને પીતો; પક્ષવાન હોય તેમ ગગનમાં ચડતો; ભ્રમર-કુલની પેડે મદ-લેખાને સુંબન કરતો; સિંહની સમાન કરિ-કુંભસ્થલ ઉપર કાળ ભરતો; વિગળી હોય તેમ ધ્વજોનું મહણ કરતો; જરામની પેડે મરતકને ઘોળાં કરતો; પાંપણો આગળ રહીને હજિને તળે બંધ કરતો; કમલ-રસનાં મધુ-ખિન્દુઓને મોદીને, તળે કણોત્પલને સુંધતો; મદમત ગળના લાલતા કણ વાગવાના તળે ત્રાસથી તેમનાં કણ-સંખની અંદર ભરાઈ જતો; સન્મુખ રહેલાં રાગ્યોનાં મુકુટ-મણિ, પત્રલંગ, વિગેરે બૂપણોથી તળે

૧.—“Along the region runs a deafening sound;

“Beneath their footsteps groans the trembling ground.”

Iliad Bk. II. Lines 118-20.

૨. આદીથી ગડ થતાં, પૃથ્વીના ઢગનાં વિશેષજી વાક્યને જેટ આવેલા “કદવા લાગ્યો”—એ શબ્દ સાથે મંગળ રાગે છે. ૩. દરિ=અશ; વિષજી. જુઓ પૃષ્ઠ ૫૧ ડી. ૨. ૩. ક્ષમા=પૃથ્વી; તે નામનો ગુણ. જુઓ વાસવદત્તા પૃષ્ઠ ૨૯૬—**उत्तुसिता इव मुंचन् क्षमाम्** ૫. કૂંધી દેતો=(આંખમાં) પેસી જતો; કાળી દેતો. ૧. જરામ=જરા-દહાવરવાનો આગમ-આવતું. ૭. જુઓ પૃષ્ઠ ૬૧ ડી. ૧.

પીવાતો; અન્ન-મુખમાંથી પડીને પથરાઈ ગયેલા શીશુના ગોટાઓથી જાણે પૂંજતો; મન મગ્ન થતાઓની ટુંબ-લિસિમાંથી નીકળેલી ધાતુ-ધૂલિના વણવથી જાણે અનુરને થતો; આમર રોગવાથી ઉડતાં અભિવ ગુલાલ વડે જાણે આલિંગિત થતો; નૃપતિયોના હબરો રોષરમાંથી પડેલી, કુંસુમ-તંતુઓની રજાથી જાણે ઉત્સાહ મેળવતો; અમુલ સ્વચ્છ ગુહની રોં નિઃશરણુ જ સર્ગ-મંડલને પીતો; રાગજોને પ્રસ્થાન સમયે બાંધેલા મંગલ સૂત્ર અને દર દર ઝોરો-ચનાના ચૂર્ણ જેવો દેખાતો; તથા કરવતથી ઘેરેલા ચંદનના છૂંકા જેવો દેખાતો; આમ લાગ્યો, અને અસંખ્ય સૈન્યની દદળા દદળાથી વધતો વધતો, પ્રવચકના મેલ જેવો સ્વામ થઈને, આખા વિશ્વનો જાણે સંહાર કરતો હોય તેમ તે ધીમે ધીમે સિત્તાર ધમતી લાગ્યો.

એવો ધૂળનો સમૂહ જે ધીરે ધીરે વધીને ધણો મ્હોટો થઈને હોયે સિત્તારવળે ને મંગલ પ્યજ હોયો; ચતુકુલ રૂપી કમલનો પ્રલય કરનાર કાશ્વ હોયે; રત્નકલ્પના વિલાસનો પટવાસ-ચૂર્ણ હોયો; રિપુઓનાં જન રૂપી પુન્ડરીકનો હિમ્મત હોયે; કેનાના ભારથી પીડાતી પૃથ્વીનો મૂર્છાન્ધકાર હોયો; આજના સૈન્ય રૂપી મેલકલ્પને જેવો કલ્પ-કુસુમો-દગમ હોયો; સૂર્ય-કિરણુ રૂપી કમલ-વનને ચમદી નાંખનાર મેલકલ્પ હોયે; રત્ન અને જૂનહને હુળાવી દેનાર પ્રલય-સાગરનું પૂર હોયો; ત્રિભુવન-કલ્પના સંતને અવજન કરનાર વંચ હોયો; મહાવરાહની યાગ જેવો વિચિત્ર હોયો; પ્રલયામિત્રી કૃત્તવિજ્ઞ જેવો અવિદ્ય હોયો; જાણે પાનાલ-માંથી જે ઉગે થતો હોયો, ચરણમાંથી નીકળે હોયે, ચક્રમાંથી જલ પ્રગટે હોયો, દિશાઓ-માંથી આવતો હોયો, આકાશમાંથી પડતો હોયે. જનવંદ્ય હોયે હોયે, અને સર્વવિદ્યુતમાંથી ઉત્પન્ન થતો હોયો; ચેતન નહિ દરણુ કરે જેવો જે સિત્તાર હોયે થઈ જનાં પણ પ્રસરેલા અંધકાર હોયો; શ્રીધમ-સમય વિનાનું ભૂમિ-રૂઢ હોયે; રત્નકલ્પ ઉગ્ય વિનાનો કૃત્તવિજ્ઞ હોયો; પ્રદોષ હોયો; વર્ષાદ વિનાનો જલધર સમય હોયે; રત્ન સર્વવિદ્યુત વિનાનો કૃત્તવિજ્ઞ હોયો; અને વામન-ચરણની પેઠે રૂઢિ પામતો હોયો-તે ત્રણે મુન્દરનું જાણે મુન્દર !

નીકળીને સર્વ દિશાઓમાં ખરતા, ક્ષીરસાગરના જલ જેવા જેવે જલકાળના વર્ષાદથી, તેમનાં કણ-પક્ષ્વ અથગાવાથી ગળીને વહેતા મદન્જલ-ખિન્દુના દુર્દિનથી, અને દયના દણ્ડાદ્રુષ્ટ સાથે ટપકતાં લાળરૂપી જલનાં ખિન્દુના સમૂદથી રજા થઈ શમી ગઈ નથા દિશાઓ ફરીથી દેખાવા લાગી ભારે, સમુદ્ર-જલમાંથી જાણે જલાર આગ્યું હોય એવું તે અસંખ્ય સૈન્ય નિહાળીને વિરમય પામી, સર્વત્ર દટ્ટિ ફેરવી, વૈશમ્પાયને ચંદ્રાપીડને કહ્યું:—

યુવરાજ! મહારાજાધિરાજ તારાપીડે શું નથી જાણ્યું કે આપ છતરો ? કંઈ દિશાઓ વશ નથી કરી કે આપ વશ કરશે ? કયા દુર્ગ નથી લીધા કે આપ લેશે ? કયા દ્વીપાંતર નથી સ્વાધીન કર્યાં કે આપ સ્વાધીન કરશે ? કયાં રત્ન નથી મેળવ્યાં કે આપ મેળવશે ? કયા રાજાઓ નથી નમ્યા ? કાણે પોતાના મરતક ઉપર, કમલની બાજુ ક્વિ જેવી કામલ સેવાંગત્રિ નથી રચી ? કનક-મુકુટ-યુક્ત લલાટવડે કાણે સલા-મડપની ભૂમિને નથી સિરસી કરી ? કાના ચૂડામણિ ચરણાસન ઉપર નથી ધસાયા ? કાણે છડિયો નથી ઝાંસી ? કાણે ચામર નથી દોળ્યા ? કાણે નથી જય-રાજ ઉચ્ચાર્યા ? મુકુટ વડે, જલધારા જેવી નિર્મલ એમના ચરણ-નખ-કિરણ-ની લેખાઓનું કાણે નથી પાન કયું ? આર સમુદ્રના જલમાં સ્નાન કરવામાં અતિ મગ્ન રહેતાં સૈન્યને લીધે મદમત થયેલા આ,—દશરથ, ભગીરથ, ભરત, દિલીપ, અશ્વક, અને માન્ધાતા જેવા—પૃથ્વીના સર્વ કુલાભિમાની, મોમરસ પીનારા, ક્ષત્રિય રાજાઓ આપની મંગલકારક ચરણ-રજને અભિષેક-જલના પ્રસાદથી પવિત્ર થયેલા પોતાના ચૂડામણિમાં રક્ષાબૂતિની પેઠે રાખી રહ્યા છે. ખીજા આદિ-પર્વતો જેવા આ નરપતિયોવડે આખી પૃથ્વીનું ધારણ થયું છે. વળી દશે દિશાઓને ભરી નાંખનાં આ એમનાં સૈન્ય પણ આપની મેવામાંજ છે. જુઓ ! જે જે દિશામાં દટ્ટિ ફેરવીએ છિયે તેમાં તેમાં એમજ લાગે છે કે જાણે પાતાલમાંથી સૈન્ય નીકળી આવે છે; વસુધામાંથી જાણે જન્મે છે. દિશાઓમાંથી જાણે તેનું વચન થાય છે; ગગન-માંથી જાણે તેનો વર્ષાદ વર્ષે છે, અને દિવસ જાણે (નવાં નવાં) સૈન્ય સુજે છે ! આવા અસંખ્ય સૈન્યના ભારથી ડબાઈને પૃથ્વીને, મને લાગે છે કે, આજ મહાભારતનાં રણસંગ્રામનાં સંક્ષોભ સંભરી આવતો હશે ! ગિખર-દેશમાં પ્રતિભિખિત થયેલો આ સૂર્ય, કાતુકને લીધે ધ્વજ-ચક્રોને, જ્યેષ્ઠ-અશ્વત્થામ-સેના-સેના-પત્રાધાર-વલ્લી અંદર જાય છે ! જલજલ-પંક્તિ-દેશોના, એકાધ્યક્ષી જેવા મુગધિ તથા મહાવેગમાં વહેતા મદન્જલમાં સર્વત્ર નિરંતર કુબેલી, અને અંદર પડેલાં ભરત-કુલના કલકલથી ગાજ રહેલી પૃથ્વી જાણે યમુના-જલના તરંગથી ભરાઈ ગઈ હોય એવી દીસે છે ! સૈન્યના ભારથી ચગદાઈ જવાના ભયને લીધે આકાશમાં ચંદ્રેલી નંદિયો જેવી આ ચંદ્રધવલ ધ્વજ-પક્તિ, સર્વે દિશાઓને ઢાંકી નાંખે છે ! સર્વથા મહા આશ્ચર્ય છે કે સેનાના ભારથી પૃથ્વીના સર્વ કુલપર્વત રૂપી સંધિ-અંધ તુટી જઈને એના હજારો કડકા ચઈ જતા નથી, અથવા આવા ભારથી પીડાયેલી વસુધારા ધારણ કરવાને અશક્ત થઈને, શેપનાગની રૂણા રૂપી ભિત્તિયો ડોલી જતી નથી ! !

એમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં તો યુવરાજ અવાસ-ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો ત્યાં

૧. (પુરાણ-મત પ્રમાણે) પૃથ્વીને અંતે આવેલા ચાર સમુદ્રો-તેમાં સ્નાન કરવામાં મગ્ન-એમ કહીને કવિએ એવું સૂચવ્યું છે કે તેઓએ (તે સમયે જાણાયેલી) આખી પૃથ્વી જીવી લીધી હતી, અને તેના રક્ષા સાત્ત્વે રક્ષાં દનાં. ૨. રક્ષા-શક્તિ-રક્ષાગાર-શક્તિ-નિર્ગતિ-રાખ.

નીકળીને સર્વ દિશાઓમાં ખરતા, ક્ષીરસાગરના જલ જેવા સ્વેત જલકમળના વર્ષાદથી, તેમનાં કર્ણ-પલ્લવ અથવાવાથી ગળીને વહેતા મદનજલ-ચિન્દુના ફુદ્દિનથી, અને દયનાં દણ્ડદણ્ડ સાથે ટપકતાં લાળરૂપી જલનાં ચિન્દુના સમૃદ્ધથી રજ જામી થતી મધ તથા દિશાઓ દરીથી દેખાવા લાગી ભારે, સમુદ્ર-જલમાંથી જાણે બહાર આવ્યું હોય એવું તે અસંખ્ય સૈન્ય નિદાગીને વિરમય પામી, સર્વત્ર દૃષ્ટિ ફેરવી, વૈશમ્પાયને ચંદ્રાપીડને કહ્યું:—

યુવરાજ! મહારાજાધિરાજ તારાપીડે શું નથી હતું કે આપ છતરો ? કંઈ દિશાઓ વશ નથી કરી કે આપ વશ કરશે ? ક્યાં દુર્ગ નેથી લીધા કે આપ લેશે ? ક્યાં દ્વીપાંતર નથી સ્વાધીન કર્યાં કે આપ સ્વાધીન કરશે ? ક્યાં રત્ન નથી મેળવ્યાં કે આપ મેળવશે ? ક્યાં રાજ્યો નથી નમ્યાં ? કોણે પોતાના મસ્તક ઉપર, કમલની બાજુ ક્ષિ જેવી કોમલ સેવાજલિ નથી રચી ? કનક-મુકુટ-યુક્ત લલાટવડે કોણે સભા-મંડપની બૃમિને નથી ચિરસી કરી ? કોના ચૂડામણિ ચરણાસન ઉપર નથી ઘસાયા ? કોણે ઇડિયો નથી ઝાલી ? કોણે આમર નથી દોળ્યાં ? કોણે નથી જય-રાબડ ઉચ્ચાર્યાં ? મુકુટ વડે, જલધારા જેવી નિર્મલ એમના ચરણ-નખ-કિરણ-ની દેખાઓનું કોણે નથી પાન કર્યું ? ચાર સમુદ્રના જલમાં રનાન કરવામાં અતિ મમ રહેતાં સૈન્યને લીધે મદમત થયેલા આ,—દશરથ, ભગીરથ, ભરત, દિલીપ, અલક, અને માન્ધાતા જેવા—પૃથ્વીના સર્વ કુલાભિમાની, સોમરસ પીનારા, ક્ષત્રિય રાજ્યો આપની મંગલકારક ચરણ-ચરને અભિયેક-જલના ન્યસંધી પવિત્ર થયેલા પોતાના ચૂડામણિમાં રક્ષાબૂતિની પેઠે રાખી રહ્યા છે. ખીજા આદિ-પવંતો જેવા આ નરપતિયોવડે આખી પૃથ્વીનું ધારણ થયું છે. વળી હશે દિશાઓને ભરી નાખતાં આ એમનાં સૈન્ય પણ આપની સેવામાં જ છે. જુઓ ! જે જે દિશામાં દૃષ્ટિ ફેરવીએ છિયે તેમાં તેમાં એમજ લાગે છે કે જાણે પાતાલમાંથી સૈન્ય નીકળી આવે છે; વસુધામાંથી જાણે જન્મે છે; દિશાઓમાંથી જાણે તેનું વમન થાય છે; ગગન-માંથી જાણે તેના વર્ષાદ વર્ષે છે; અને દિવસ જાણે (નવાં નવાં) સૈન્ય સજે છે ! આવા અસંખ્ય સૈન્યના ભારથી ડબાઈને પૃથ્વીને, મને લાગે છે કે, આજ મહાભારતનાં રણસંક્રામને સંક્રોભ સાંભરી આવતો હશે ! શિખર-દેશમાં પ્રતિબિમ્બિત થયેલો આ સૂર્ય, કૌતુકને લીધે ધ્વજઓને જાણે ગણતો હોય તેમ પતાકાનાં વનની અંદર ભમે છે ! દાનજલ છંદતા દંતિયો-ના, એલાપથી જેવા મુગંધિ તથા મહાવેગમાં વહેતા મહોજમાં સર્વત્ર નિરંતર ધુબેલી, અને અંદર પડેલાં ભ્રમર-કુલના કલકલથી ગાજી રહેલી પૃથ્વી જાણે યમુના-જલના તરંગથી ભરાઈ ગઈ હોય એવી દીસે છે ! સૈન્યના ભારથી ચગદાઈ જવાના ભયને લીધે આકાશમાં ચડેલી નંદિયો જેવી આ ચંદ્રધવલ ધ્વજ-પંક્તિ, સર્વે દિશાઓને ઢાંકી નાંખે છે ! સવંથા મહા આશ્રય છે કે સોનાના ભારથી પૃથ્વીના સર્વ કુલપર્વત રૂપી સંધિ-અંધ તુટી જઈને એના હબરો કડકા ચર્ચજતા નથી, અથવા આવા ભારથી પીડાયેલી વસુંધરા ધારણ કરવાને અશક્ત થઈને, શેષનાગની ફણા રૂપી ભિસિયો ડોલી જતી નથી ! !

એમ વાત ચાલતી હતી એટલામાં તો યુવરાજ આવાસ-ભૂમિમાં આવી પહોંચ્યો જ્યાં

૧. (પુરાણ-મત પ્રમાણે) પૃથ્વીને અતિ આવેલા ચાર સમુદ્રો-તેમાં રનાન કરવામાં મમ-એમ કહીને કવિએ એવું સૂચવ્યું છે કે તેઓએ (તે સમયે જણાયેલી) આખી પૃથ્વી છતી લીધી હતી, અને તેની રક્ષા સાર લાં ફર્યાં હતાં. ૨. રક્ષા-શ્રુતિ-રક્ષાકારક શ્રુતિ-નિશ્ચય-રાખ,

યતો ગયો પણ અધના મહાવેગને લીધે તે એકલોજ, એક ક્ષણ માત્રમાં મૃગપ્રેરણથી એકદ પદર ચોળન દૂર જતો રહ્યો, અને જે કિત્તર-મિથુનની પછવાડે તે જોઈતી હોયો હતો તે : એના ભેના ભેતામાંજ સામેના ઉચ્ચ પર્વત-શિખર ઉપર ચઢી ગયું.

તેના ચઢી ગયા પછી અદાપીડે પોતાની દૃષ્ટિ તેની પાછળ જતી અટકાવીને જોયું તો પર્વતના શિખર ઉપર પડેલા પથ્થરને લીધે આગળનો માર્ગ પૂરાઈ ગયેલો દોડે. તેથી તેણે અશ્વને ઉગ્રો રાખ્યો, અને તે સમયે ઇન્દ્રાયુધનુ તથા પોતાનુ શરીર અમ-સ્વેદથી બીનું થઈ ગયેલું જોઈને, જરા વાર થોભી, પોતેજ દસીને વિચાર કરવા લાગ્યો કે—શું કરવા મ્હે આ આલક-શુદ્ધિ કરીને મ્હારા આત્માને નિરર્થક અમ આપ્યો ? આ કિત્તર-મિથુનને પકડવાનું વા ન પકડવાનું મ્હારે શું પ્રયોજન હતું ? પકડાયું હન તોએ શું થાત ? અને હમણાં નથી પકડાયું તોએ શું ગયું ? અહાં ! આ કેવી મ્હે મૂર્ખાઈ કરી ! કેવું વગર વિચાર્યું કામ આદર્યું ? કેવા નિરર્થક કાર્યમાં જીવ ધાડ્યો ! આ કેવી મ્હારી છોકરવાદ થઈ ! સાફ કુલદાયક કુર્મ કરતો હતો તે તથા ગયું. અવશ્ય કરવા યોગ્ય દિવા પૂરી થવા આવેલી વિકલ ગઈ. મિત્ર-કાર્ય કરવાનું તે બાન્યુ નહિ. રાજધર્મનું પ્રવર્તન કરીને તે ચલાવ્યું નહિ. ભારે કાર્ય આરંભીને પૂરું થયું નહિ. દિગ્વિજય કરવાનો મ્હારો પ્રયત્ન સિદ્ધ થયો નહિ. ગાંડા જેવો શું કરવા હું મ્હારો પરિવાર સર્વ લજ્જાને આટલે અર્થે દૂર આવી પહોંચ ? અને શું કરવા હું આ કિત્તર-મિથુનની પાછળ નિરર્થક હોયો ?—આમ જ્યારે વિચાર હું સારે તો મ્હારો પોતાનો આત્માજ અને પરપુરગની સમાન હમે છે. કોણુ મને મ્હારી સાથે આવેલું સૈન્ય અહીંથી ફેટાઈએ ફર પડ્યું હશે ! ઇન્દ્રાયુધ તો મહાવેગી છે, અને નિમેષ માત્રમાંએ ધણે ફર જતો રહે છે. વળી આવતે આવતે મ્હારી દૃષ્ટિ એ કિત્તર-મિથુન ઉપરજ મ્હોટેલી હતી તેથી આ, સંકડો વૃક્ષની ખીચોખીચ ધુંસવાઈ ગયેલી શાખાઓથી ભરાઈ ગયેલા, તથા નિરંતર ખરતાં શુષ્ક પત્રથી ડંકાઈ ગયેલી ભુમિવાળા મહાવનમાં, અશ્વના વેગને લીધે, મ્હારાથી માર્ગે પણ જોવાયો નથી કે હું પાછો વળીને જઈ. તેમજ આ પ્રદેશમાં મહામહા પ્રયત્ને પણ ભટકવાથી કોઈ મનુષ્ય મને અમ નથી કે તે મને સુવર્ણપુર જવાનો માર્ગ દેખાડે. પરંતુ મ્હે ગલુ લોકને એવું કહેતાં સાંભળ્યા છે કે સુવર્ણપુર જૂંથીના ઉત્તર દેશોની સીમા છે; તેની પછી મનુષ્ય-સંચાર વિનાનું એક અરણ્ય આવે છે અને તે ઓળંગીને કેવડા પ્રવેશ ઉપર જવાય છે. માટે આજ કેવડા દશે. તેથી હવે મ્હારે એકલાએ પાછા ફરીને જોતાં જોતાં કેવળ દશિણ દિશામાંજ જવું. ખરેખર, પોતાનાં કરેલાં દુષ્ટતનું ફલ પોતાનેજ અનુભવવાનું છે !—આવો નિશ્ચય કરીને પ્રમે હાથે લગામ ખેંચી તેણે થોડાને પાછો ફેરવ્યો.

અશ્વને પાછો વાળી પોતે ફરીથી વિચાર કરવા લાગ્યો કે—અમઝગતી પ્રભાથી પ્રકાશ તો આ સૂર્યે હમણાં દિવસ-ગ્રીના રસના-મણિ જેવો અમ્બ-ભાગમાં ઘિરાળેલો છે, અને આ ઇન્દ્રાયુધ ધણે યાત્રી ગયો છે. માટે એને ફેટલાક દૂવોકુર ખવરાવી, કોઈ સરોવરમાં, શિલાનાં (અરણ્યમાં—) નદી-જલમાં ન્દવરાવી, પાણી પાઈ, એનો અમ ઉતારી હું પણ પાણી પી, કોઈ વૃક્ષની નીચે જાયામાં જરા વાર વિશ્રામ લઉં; પછી ચાલવા માંડીશ.—એમ વિચારી જલની શોધમાં વારંવાર આમ તેમ દૃષ્ટિ ફેરવતો ફેરવતો તે આગળ આવ્યો એટલે, નહિની-સમેત ગજમાં તાડીને ચોડાજ આગ થયાં ગયેલા, પર્વત-વાસી, મ્હોટા વનગજના ટોળાના ચરણથી

ઉપરેલા કાદવગરે બીનો ધયેલો માર્ગ તેની નજરે પડ્યો, તેના ઉપર, શુંકથી કાપેલાં કમલ, મુલાક મૂલ તથા દંડ સહિત પડેલાં હતાં. અતિશય બીના શેવલ-અખાલ વડે તેનો કાઈક ભાગ જરા સ્થાપ પડી ગયો હતો. તોડી નાંખેલી કમલ, કુમુદ, કુવલય તથા કલ્હારના કુસુમની કળિયો વચ્ચે વચ્ચે ત્યાં વેરાપેલી હતી. ખોદી નાંખેલાં કમલ-કંદ કાદવ સહિત પડેલાં હતાં. ભાગી નાંખેલી, પુષ્પનાં લુપ્તખાંવાળી, વનની કામલ સાખાઓ પથરાયેલી હતી. કાપી નાખેલી વન-લતાઓનાં પુષ્પ ઉપર ખેડેલા ભ્રમર કુદાકુદ કરતા હતા; અને અભિનવ બકુલ-કુસુમનો પરિમલ આપતું, તમાલ-પલ્લવના રસ જેવું સ્થાપ મદન્જલ તે માર્ગ ઉપર બધે છંટાઈ ગયું હતું.

તે ઉપરથી, એટલામાં કહિક જલાશય દશે એવી સંકા કરીને તે સામોજ સાથે; અને દેશાસતલ કે જે ઉચી ડોકે જોવાય એવા, ઉપરના ભાગમાં છત્ર-મંડલના આકારનાં, તથા અવિરલ છતાં પણ સાખાઓ વિના વિરલ જેવાં દેખાતાં સરલ સાલ અને સમધી વિગેરે વૃક્ષથી ભરેલું છે; જેની રેતી સ્પૃશ અને કપિલ છે; જ્યાં શિક્ષાતલ બહુ હોવાથી ઘાસ વિગેરે થોડુંજ ઉગે છે; વનગજના દંતથી ખાએલી મનઃશિક્ષા (ધાતુ)ની ધૂળથી જે ઘસર દેખાય છે; વળી ગયેલી, કાતરેલી હોય એવી શોભતી, પત્રભંગ જેવી કુટિલ, પાપાણુ-બેદ (વૃક્ષની) મંજરીઓ જેની શિક્ષાઓની વચ્ચે વચ્ચે જથાબંધ પડેલી છે; અહર્નિશ ગળતા મૂગળના રસથી જેના પથ્થર પલળી ગયેલા છે; શિખરમાંથી ઝરતા શિક્ષાજલ-રસથી જેની શિક્ષાઓ ચીકળી ધયેલી છે; દંકન ગતિના અશ્વની ખરિયોથી ખંડિત થયેલી હરિતાલના ચૂલુંથી જે મલિન ધયેલું છે; ઉદરોએ ખોદેલાં દરની અંદર જ્યાં મુવર્ણ-રેળ પથરાયેલી છે; ચમર અને કરતૂરિકા-મૂગીઓનાં પગલાં જેની રેતીમાં પડેલાં છે; અવસ્થાથી કુબંધ ધયેલા ગુહ અને રક્ષક (ગતિના) મૂગની ત્રયાદીથી જે ભરેલું છે; વિપત્તિ શિક્ષાઓ ઉપર જ્યાં ચક્રાર પક્ષિઓનાં દંડ બેઠેલાં છે; જેની તટશુદ્ધાઓના મુખમાં વનમાનુષનાં મિથુન વસે છે; મુગધિ પાપાણુનો જ્યાં પરિમલ આવે છે; અને જ્યાં બડના છાંડ તથા વાંસ ઉગેલા છે—ત્યાં યદને કેટલેક દૂર ગયો એટલે તેજ કંઠાસ-ગિરિના ઈશાન ખૂણામાં તેણે, જલ-ભારથી મંદ પડેલી મેઘ-માલા જેવી, તથા કૃષ્ણરાત્રિપોની બેગી કરેલી અંધકાર-રાશિ જેવી એક અતિ ચિસ્તીજી વૃક્ષની ઘટા ભેઈ. અને સામેથી આવતો, પુષ્પ-પરાગથી મુગંધી થયેલો, જલસંસર્ગથી શિશિર બનેલો, જલ-કળુને લાયતો, ચંદન-રસના સ્પર્શ જેવો લાગતો, જલ-તરંગને પવન જાણે તેને આલિંગન દેતો હોય, તથા કમલ-મધુ પીને મત્ત બનેલા કલદંસોનો શ્રાવહારી કાલાહલ જાણે તેને બોલાવતો હોય તેમ તેણે તેમાં પ્રવેશ કર્યો.

પેસતાંજ તે વૃક્ષ ધટાના અંધ ભાગમાં તેણે ત્રેલોક્ય-લક્ષ્મીના મણિ-દર્પણ જેવું, વમું-ધરા-દેવીના રંકટિકમય ભૂમિ-ગ્રહ જેવું, મરં સાગરોના નિર્ગમન-માર્ગ જેવું, દિશાઓના ઝરણ જેવું, ગર્ગનતલના જલરૂપ અવનાર જેવું, દ્રવ પામેલા કંલાસ જેવું, ગળી ગયેલા દિમાલય જેવું, રમ થયેલા ચંદ્ર-પ્રકાશ જેવું, મહાત્મિના પીંગળી ગયેલા હાસ્ય જેવું, સરોવરને આકારે રહેલા ત્રિભુવન-પુણ્ય-સમૃદ્ધ જેવું, સલિલ રૂપે દેખાતા વૈદુર્ય-મણિના ગિરિ જેવું, દ્રવ પાગીને એક રથને પડેલા શરદ્-મેઘ સમૃદ્ધ જેવું, અને વરખ દેવના દર્પણ જેવું, એક અતિ મનોહર,

દષ્ટિને આલસાદન કરતું, અન્ધોદ નામનું સરોવર જોયું. તેની અન્ધતાને લીધે તે જાણે મુનિઓનાં મનનું, અન્ધોનેના સદગુણનું, દરિયોની લોચન-અભાનું, કે મુક્તાશ્વના કિરણનું જ જાનાયેલું નહીં! પર્વતપુત્રી પૂર્ણ જતાં પણ તેની અંદર સર્વ ગતિાન્ત ગ્રાષ્ટ દેખાવાથી તે જાણે ખાલી હોય એમ લાગતું! પવનથી ઉછળતા જલ-તગના કણ ડપી ધગમાંથી ઉત્પન્ન થયેલાં, અને સર્વ દિશાઓમાંથી બેગાં થયેલાં, દમરો ધન્દ્ર-અનુષ્ઠ જાણે તેનું ઝલાવ કરતાં દતાં! થી નારાયણની પેઠે તેણે (પણ) ઉદ્ભવિત પદ્મ-વાળા પોતાના ઉદરમાં પ્રતિમારૂપે પેઠેલું,—વન, પર્વત, નક્ષત્ર અને ગ્રહોથી ભરેલું—ત્રિભુવન ધારણ કર્યું હતું! પામેના કલાસમાંથી ઉતરીને ઉમાપતિ વારંવાર ત્યાં દૃઢપી મારી ખદાર નીકળતા તે સમયે ધના દોભમાં એમનો અદ્ભુતમણિ અસિત થયાથી ગળતો અમૃત-રમ જે, જલથી ધોવાયલા ગારીના માલમાંથી ગળેલા વાતપ્પ-પ્રવાહ જેવો દેખાતો તે. એ સરોજમા મિશ્ર થયો હતો. તેના સસિશ્વ-અદેશ, ન્ની અદર પડેલાં, તટ ઉપરનાં તમાલ-વનનાં પ્રતિબિમ્બને લીધે અધકાર થઈ રહેવાથી જાણે રમાતલના દ્વાર દેખાતાં દતાં, તે વડે એ સરોવર વધારે ગભીર લાગતું હતું. તેનાં નીલ-કમલ-નાં ગાદ વનને ચક્રવાક-નુગલ, દિવમે પણ રાત્રિની તકા ધયાથી લગ્ન દેનાં દતાં. બ્રહ્માએ વારંવાર પોતાનું કમલન તેમાંથી જારીને તેના જલને પવિત્ર ધ્રાવેલું હતું; વાલખિલ્ય^૧ ઋષિયો-નાં ટોળાંએ સંકટો વખતે ત્યાં સંધ્યોપાસના કરેલી હતી. જલમાં ઉતરેલી સાવિત્રીએ બહુ વાર દેવપૂત્ર સાફ તેમાંથી કમલ ચુરેલાં દતાં. સમર્પિતરૂપે સદા વાર આન કરીને તેને પાવન કીધું હતું. સિદ્ધવધૂઓએ ગર્વના કલ્પ-લતાનાં વલ્કલ ધોમને તેના સસિશ્વને મુગંધિ કીધું હતું. જલકીડને અંધે આવેલી કુબેરના અનંતપુત્રની કામિનીઓનાં, કામદેવે ચલાવેલા આપ જેવાં, અતિ વિકટ, તથા આવર્તવાળાં^૨ નાભિ-મડલોએ તેનું જલ પીધું હતું. તેના કોષ્ટક ભાગ-માં વરણદંડ, વિકસિત કમલવનમાં એકલા દતા. કોષ્ટક સ્થલે દિગમજના સ્નાન કરવાથી જલક મૃણાલ-દંડ જળરિત થઈ ગયા દતા. કોષ્ટક સ્થલે દર-ગૃપલનાં શુભ-શિખરવડે તટ ઉપર-ની શિલાઓ તુટી ગયેલી હતી. કલ્દિક યમ-મદિયે શૃંગાશ્ર વડે શીલુના દગ વેરેલા દતા; અને કલ્દિક અંશપતના દંત-મુસલ વડે કુમ્ભદખડ ખડિન થયા દતા. યાવનની પેઠે તે ઉત્કલિકાથી ભરેલું હતું.^૩ પ્રેમથી પીડાતા પુરુષની પેઠે તે મૃણાલ વડાયથી અલંકૃત હતું.^૪ મહાપુરુષની સમાન તેનુંમાં મીન, મદર, કૃમિ તથા ચકુનાં લક્ષણ પ્રકટ દતાં.^૫ કાંતિકેયના અરિતની પેઠે, તેમાં કૃંચની સ્ત્રીના વિલાપ સંભળાતા દતા.^૬ ભારતની પેઠે તેમાં પાણુ-ધાર્તરાષ્ટ્ર-કુલનાં પદ્મ લોભ કરતાં દતાં.^૭ અમૃત-અમન-સમયની સમાન ત્યાં તીરે ઉભેલા નીલકંઠ

૧. નારાયણની નભિમાંથી કમલ નીકળ્યું હતું; અને આ સરોવર (ના ઉદર) માં પણ કમલ ફળેલાં; નારાયણે આખી પૃથ્વી દેખાડી હતી અને સરોવરમાં પણ આસપાસની ભમિ વિગ્ર પ્રતિબિમ્બ રૂપે પડેલું હતું. ૨. ઋષિ-જલુનો એ એક બેદ છે. ૩. આવર્ત=પાણીના ભરમર; નાભિની આસપાસ ફળેલી રવાંથી જલ પ્રમર જેવી દોય છે. ૪. ઉત્પલિખ=જલ તરંગ અથવા કળિયો; કલંકા ૫. સરોવર-મા મળાવ ફળેલાં; કામાગ્રિથી જળતા પુરુષો દ્વારે મણાવ-વલ્લય પેહેરે. ૬. સરોવરમાં મીનકલિક અદેશનાં પદ્મ, ચિદરૂપ ચક્ર=ચક્રવાક; તે નામનું જેળ શસ્ત્ર. ૭. કૃષિ=આમ પદ્મી! તે નામનો પર્વત. કાર્તિકેય “કૃષિ-રિયુ” ક્રોધાય છે, કારણ કે તેણે તેને ત્રીસ નાંખ્યો હતો. ૮. સરોવરમાં પાણુ-અવેત, ધાર્તરાષ્ટ્ર-તે નામના દસ-નાં કુવ-સમઢ-ના પદ્મ-પાંખો-થી પાણીમાં દોભ થતો. ભારતમાં પાણુ અને ધાર્તરાષ્ટ્ર દ્વારે પદ્મનાં મનુષ્ય વડતા દતાં

૧ પિતા હતા. ૧ શ્રીકૃષ્ણના આશ-અશિતની પેઠે ત્યાં તટ ઉપર ઉભેલા કદંબ વૃક્ષે ચઢીને હરિ-
અપાત રૂપી ક્રીડા કરતા હતા. ૨ કામદેવના ધ્વજની સમાન ત્યાં મકરને વાસ હતો. ૩ દિવ્ય
તા જેવું તે અનિમિષ-લોચનથી રમણીય લાગતું હતું. ૪ અરણ્યની પેઠે ત્યાં પુંડરીક
લ્લ ચતાં હતાં. ૫ સર્પ-કુલની પેઠે તે અનંત શતપત્ર પદ્મથી ગોઠાત હતું. ૬ હંસના સેન-
પેઠે ત્યાં મધુકર-કુલ કુવલયાપીકની પાસે ગાન કરતાં હતાં. ૭ કદના સ્તન-યુગની પેઠે
હનરો નાગ પથ-પાન કરતા હતા. ૮ મલયાચલની સમાન તેનું વન અંદન-શીતલ
૯ અને અસત્ર સાધનના જેવું તે અદૃશ્ય હતું. ૧૦

એ જોતાંજ તેનો શ્રમ ઉતરી ગયો અને મનમાં વિચાર આવ્યો કે—અહો ! મહાઈ
કિન્નર-મિથુનને અનુસરણ નિષ્ફળ જતાં પણ આ સરોવર જોવાથી સફળ થયું ! આજજ
મહારાં ચહુને દૃષ્ટ્ય દીકાનું પૂર્ણ ફલ મળ્યું ! ખરેખર આ તો મ્હે રમણીયતાનો અંત જોયો !
આનંદદાયક વસ્તુઓની અવધિ દીકી ! મનોહર વિષયોની સીમા નિહાળી ! પ્રીતિજનક પદાર્થો-
ની પરિસમાપ્તિ પ્રસક્ત કીધી ! અને દર્શનીયમાં શ્રેષ્ઠનું દર્શન કર્યું ! આ સરોવરનું જલ ઉત્પન્ન
કર્તા છતાં બ્રહ્માએ અમૃત ઉત્પન્ન કરીને સ્વચ્છિન્ને જાણે પુનરુત્ત કીધી છે ! આ પાણી અમૃત-
ની પેઠેજ સર્વ ધ્વંસિયોને આહ્વાદન કરવા સમર્થ છે—એની અતિશય નિર્મલતાથી એ
આંખને આનંદ આપે છે; શીતલતાથી સ્પર્શને સુખ આપે છે; કમલની મુગ્ધથી નાસિકાને
તૃપ્ત કરે છે; હંસના ચરથી અવલુને સંતુષ્ટ કરે છે; અને સુસ્વાદને લીધે એ જીભને ભાવે છે.
નખી આનેજ જોવાની નૃબ્ણાથી લગવાનું ગૌરીપતિ કેલાસ મુખીને બીજે કહીં વસતા નથી !
શ્રીકેશવે પોતાનું જલ-શયન યોગ્ય સ્થાને રાખ્યું નથી; કેમકે એ આનું અમૃત-રસ જેવું મુગ્ધ
સક્ષિત મુખીને, લવણ રસથી કર્કશ થયેલા જલવાળા સમુદ્રમાં સુવે છે ! વળી ખરે ! આ
સરોવર પ્રથમ નહિજ હોય, કારણ કે પ્રણય-મહાવરાહના નાસિકા પ્રદારથી ભયભીત થઈને
પૃથ્વી, અગમ્યસુનિયે પાન કરી માથેલા જલવાળા સમુદ્રમાં ઉતરી ગઈ હતી. ૧૧ જે એમ ન

૧. નીલકંઠ=મયૂર; શિવ વિષ=જલ; જેર. મહાદેવે સમુદ્રમાંથી નીલજેતું કાચકટ નામનું વિષ
પીધું હતું. ૨. હરિ=વ. નર; શ્રીકૃષ્ણ પોતેજ. ૩/૪ વિ.=પાણીમાં ભરાયેલ મારવાની રમત. ૩. અહીં
ખરેખર મકર; વળતાં તેનું ચિહ્ન. ૪. અનિમિષ=અરણ્ય; મીઠા વિનાનાં, જુઓ પૃષ્ઠ ૪૬ લી. ઉલી
દી ૬. દિવ્ય અથુ સર્વદા અનિમિષ રહે છે જુઓ નવોપાખ્યાન પૃ. ૧૬.

સાપ્તશ્યદ્વિવુધાનુ સર્વાનસ્વેદાનુ સ્તવ્થલોચનાનુ ।

ભૂમિષ્ઠો નૈષઘશ્ચૈવ નિમેષેણ ચ સૂચિતઃ ॥

૫. પુંડરીક=પેટ કમલ; તે નામની વનસ્પતિ. ૬. અનંત=અરણ્ય, શતપત્ર=સો પાંખ ધી-
વાળાં, પદ્મ=કમલ-સરોવરમાં; અને એ ત્રણ સર્પની નતિયો પણ છે. ૭. મધુકર=અમર (સમાન
અર્થ), અથવા અપુ વનમાં કરે છે જેમને એવા-કંસાદિક (હાથી સાથે લેતાં.) કુવલયાપીક=કુવલ-
એક નતિયું કમલ-રૂપી આપીક=રિત્તિમય; તે નામનો હાથી જુઓ પૃ. ૨૭. કી. ૩. ૮. કદું=સર્પ
લોકની માત્રા (જુઓ પૃ ૪૬ લી. ૨) નામ=હાથી; સર્પ. ૫ય=જલ; કૃષ્ણ. ૯. વન=જલ; અરણ્ય.
અંદન=અંદન જેવું અને અંદન-વૃક્ષથી ગીતલ. ૧૦ સાધન=(ન્યાયશાસ્ત્રમાં) તેનું અથવા વ્યાખ્ય.
અથવા અનુમાન. અદૃશ્ય=અદૃશ્ય=અસ્ત જોનો દૃષ્ટિયે પેઠે નહિ તેવું; અનદશાન=અનદ-
દરજી-સિદ્ધ. ૧૧ એટલે કે જો આ મહાવર તે કાળે દત્ત તો પૃથ્વી સમુદ્રમાં મંત્રાવાને બદલે એમાં
સંતાન કેમકે સમુદ્રનું પાણી તો અગમ્ય અપિ પણ ગાંધી સંક્રા હતા, પંતુ આ મંત્રાવર એનું મોટું
છે કે જોને રાજાએ માંધી ગમ્યું નથી !

હોય અને આ મહાપ્રત્યક્ષરના અગાધ તથા અનેક પાતાલ જેવા ગંભીર જ્ઞાનમાં એ મહી દલી નિમગ્ન થાત હોય તો એક શં પળ દમરો મહાવરાદને તેનો પત્તો જડે નહિ । । નહી આમાંથીજ થોડું થોડું જલ લઇને મહાપ્રત્યક્ષ-પ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષ-જલપ્રત્યક્ષ પ્રત્યક્ષના દુર્દિનથી દરો દિશાઓ અંધારી ધોર કરી મૂકીને સર્વ જીવનોને રક્ષમઉચ્ચ ભરી રેતા દરો ! અને હું તો ધારું છું કે સંસ્થિતી પૂર્વે જે જ્ઞાતાંશરૂપે સમિલમય જીવન હતું તેજ ખડું બેચું થઇને આ સરોવરના આકારમાં રહેલું દરો !

આવા વિચારમાં ને વિચારમાંજ અંદાપીડ તે સરોવરને દક્ષિણ તીરે આવી પહોંચ્યો. ત્યાંની ઘણીખરી રેતી પથરીઓને લીધે કંકરી થયેલી હતી. વિદ્યાધર લેકાએ નાલમ્બદિત કુમુદ પુષ્પ તોડીને ત્યાં રેતીમાંના એક મુંદર શિવ-લિંગ ઉપર મહાવેલાં દનાં. અરુંધનીએ સૂર્યને આપેલા અર્ધ-જલમાંથી પડેલાં રક્ત કમલ ત્યાં શોભતાં દતાં. તેની પાસેની શિલા ઉપર આવીને જલ-માનુષ તડકે બેઠાં દતાં. કંઠાસ ત્યાંથી પાસે હોવાથી સ્નાન કરવા આવેલી માના-ઓનાં પગલાંની પંક્તિ ત્યાં પડેલી હતી. ત્યાં પથરાયેલી ભસ્મ, સ્નાન કરી ખદાર આવેલા, મહાદેવના સર્વ ગજો વિશ્રુતિ ચોળી હોય એમ મૂચવતી હતી. સ્નાન કરવાને ઉતરેલા ગણ-પતિના ગંડસ્થલમાંથી ગળેલા મદના ઝરણુથી તે બીનું થયું હતું. અને ત્યાં પડેલાં મહોટાં મહોટાં પગલાં, અંધિકાનો સિંહ તૃપિત થવાથી એ માર્ગે ઉતર્યા દરો એમ અનુમાન કરાવતાં દતાં.— એવે તીરે આવીને પોતે ઉતરી પડ્યા, અને પછી ઇન્દ્રાપુષ્પ ઉપરથી પર્વાળુ ઉપાડી લીધું. અશ્વ ભુમિ ઉપર જતા આગોટીને ઉઘો એટલે થોડુંક લીધું ધામ તેને ખવરાવી, સરોવરમાં લઈ જઈ, પાણી પાઈ, તેની ઇચ્છા પ્રમાણે ન્દાવા દઈ, અંદાપીડ તેને ખદાર લાવ્યો; અને ચોકડું કાઢી લઈ, એક સુવર્ણમય સાંકળવડે તેના ચરણ, પાસે ઉગેલા તૃદાની મૂલ-ચાખા સાથે બાંધી, નાનાં ખડગથી કાપેલા કેટલાક, સરોવરની તીરે ઉગેલા દૂર્વાકુરના કષા તેની પાસે નાખી, પોતે ફરીથી જલમાં ઉતર્યા. તેમાં પોતાના હાથ ધોઈ, આનંદની પેઠે જલમય આહાર કરી, ચક્રવાકની પેઠે મૃણાલના કડકાનો ગ્રાસ આપી, અંદાપીડ પેઠે કરામધી^૧ કુમુદને સ્પર્શ કરી, સર્પની પેઠે જલ-તરમતના પથનને અગિનંદન કરી, કામગાણના પ્રહારથી જર્જરિત થયો હોય તેમ છાતી ઉપર કમલ-પત્ર રૂપી વસ્ત્ર મૂકી, વનગજની સમાન જલ-કળુથી બીના પુષ્કરવડે સુશોભિત થયેલા કરે સહિત, સરોવરમાંથી તે ખદાર નીકળ્યો. પછી, તરતજ તોડેલાં હોવાથી શીતલ રહેલાં, તથા જલ-કણિકાથી ભરેલાં, મૃણાલયુક્ત કમલપત્રની, લતા-મંડપમાં પડેલા શિલાતલ ઉપર ચાંચા રચી, માથા તળે ગોળા વાળેલા વસ્ત્રનો ટેંકા મૂકી, રાજકુમાર ત્યાં સ્ત્રો. એવી રીતે જતા વાર નિશ્રામ લીધો એટલામાં તે તોણે તેજ સરોવરના ઉત્તર તીરે ઘણીથી આવતો,—ધાસ ખાતું મૂકી દઈ, કર્ણ નિશ્ચય કરીને તે તરફ મ્હો ફેરવી, ઉગી ડોકે પ્રથમ ઇન્દ્રાપુષ્પે સાંભળેલો,—અવલુને મધુર લાગ્યો, વીણાના કંઠાર સાથે મિશ્ર થયેલો, અમાનુષ ગીત-શબ્દ સાંભળ્યો. “અર હલું પડતાંજ,—આવા, માનવીઓના વાસ

૧. અર્થાત્ જે આ સરોવર પ્રથમથીજ હોય. ૨. માતાઓ=મહાત્માની, માદેશ્વરી, કૌમારી, વૈષ્ણવી, વારાહી, ઇન્દ્રાણી, આમુંડા વિગેરે દેવીઓ શિવ પાસે રહે છે તે. ૩. કરામ=નખ; કર-કિરણ. ૪. ‘પુકર’ તથા ‘કર’ વિષે જુઓ પૃ. ૭૬ દી. ૨. ૫. જુઓ પૃ. ૮૧ લી. ૬. પશુઓને ખળું મંચીત શબ્દની અસર થાય છે એમ શેક્ષપિયર ખળું સૂચવે છે—

“For do but note & will and passion heard.”

વિનાના વનમાં વળી સંગીત-શબ્દ ક્યાંથી ?—એમ ઉત્સુક થઇને કમલ-પત્રની શ્યામાંથી ઉઠી, તેણે જે દિશામાંથી ગીત-ધ્વનિ આવતો હતો તેજ દિશા તરફ દૃષ્ટિ કરી. પરંતુ તે પ્રદેશ અતિ દૂર હોવાથી, મહા મહા પ્રયત્નથી આંખ ફેરવીને જોતાં પણ તેને કાંઈ દેખાયું નહિ, કેવલ તે ગીત શબ્દજ અંધ પણા વિના સંભળાયાં કર્યાં. આ કૌતુકને લીધે ગીત-ધ્વનિની ઉત્પત્તિ જાણવાની ઇચ્છાથી તેને જવાનું મન થયું એટલે ઇન્દ્રાયુધ ઉપર પધાણુ માંડીને ચઢી બેસી, તેણે, ગીત ઉપરની પ્રીતિને લીધે આગળ દોડતાં વનહરિણીએ, વગર પૂછે બતાવેલે માર્ગે તે ધ્વનિનીજ સ્રોધમાં ને ગોધમાં,—સમપત્ર, અકુલ, એકાદ્યથી, લવિંગ અને લવલીની લતાઓ ઉપર લટકતાં ઝુલની સુગંધથી ખેંચી રહેલી, ભ્રમરાના ઝુંબારથી ગાજી રહેલી, તથા તમાલ વૃક્ષથી કાળી પડેલી, દિગ્ગજોની મહાંકિત જેવી, તે સરોવરના પશ્ચિમ તટ ઉપરની વન-લેખામાં થઇને આવવા માંડ્યું.

આગળ આવતાં કેલાસગિરિમાંથી સામા આવતા, સુગંધિ, સુખકારક પવન જે સ્વચ્છ ઝરણુના જલકણ્ણવડે ગીતજ થયેલા હતા, જૂર્જ-વલ્કલને જેઓ જર્જરિત કરતા હતા, હર-વૃપલના વાગોળવાથી ચતાં શીલુનાં બિન્દુને જેઓ સાથે લાવતા હતા, કાર્તિકેપના મંયુરની શિખાને જેઓએ સુખન કર્યું હતું, અગિકાના કર્ણ-પદ્મને જેઓ વારંવાર નચાવતા હતા, ઉત્તર કુરુ દેશની^૧ કામિનીઓનાં કર્ણ-કમલ જેઓ કંપાવતા હતા, કક્ષોલ વૃક્ષને ડોલાવતા હતા, રાક્ષનાં યુધ્ધમાંથી પરામ ખરાવતા હતા, અને હરજટામાં બંધાયાથી ગભરાઈ ગયેલા વાસુકિ નાગે પીતાં જે રોષ રહેલા હતા,—તેઓથી સંગૃહ થઇને કુમાર તે પ્રદેશ પાસે આવી પહોંચ્યો તો લાં, તેજ સરોવરને પશ્ચિમ તીરે ચંદ્રિકા જેવી શ્વેત પ્રભાથી આખા પ્રદેશને ધવલ કરતી, ચદ્રપ્રભા નામે કેલાસગિરિની ટેકરીની તળેટીપર બાંધેલું, શ્રીમદેશ્વરનું તેણે એક શન્ય દેવાલય જેયું. તે સિવાલયની આજુ બાજુ સર્વ દિશાઓમાં મરકત જેવાં લીલાં, મનોહર હારીત પક્ષિયોના કુળનથી રમણીય લાગતાં વૃક્ષો આવી રહ્યાં હતાં. તેમની પાછી કળિયો ભમતા ઝુંબારજ (પક્ષી) ના પંજાથી જર્જરિત ચઈ ગઈ હતી. તેમાંના આંખાની કોમલ શાખાઓ ઉન્મત્ત કોકિલ-કુલ કરડી ખાતાં હતાં, અને વિકસિત કળિયો ઉપર મહમત્ત ભ્રમ-રોનાં ટોળાં ઝુંબાર કરતાં હતાં. તેમાંના ખરિના ઇગડા અંકુર, અચ્ચિત ચક્રર પક્ષિયો માંથી

"Or race of youthful and unhandled colts,

"If they but hear per-chance a trumpet sound,

"Or any air of music touch their ears,

"You shall perceive them make a mutual stand,

"Their savage eyes turn'd to a modest gaze,

"By the sweet power of music." *Merchant of Venice, Act V., Sc. I.*

".....Then I beat my tabor.

"At which, like unback'd colts, they prick'd their ears,

"Advanc'd their eyelids, lifted up their noses,

"As they smelt music." *Tempest, Act IV., Sc. I.*

૧. જૂર્જ-વલ્કલ=સોજપત્રની ઘાસ. ૨. એ દિગ્ગજથી ઉતરે આવેલા એક દેરા છે.

આખનાં દનાં. પુ' કળ ગંપક-પરાગથી ખીળાં પડેલાં આતક પિપ્પલી-ફલ ખાનાં દનાં. ફલના ભારથી લગી ગયેલી ઘટ દાઝમડીઓમાં ચઢીઓ માળા બાંધીને વિચાઇ હતી. રમતમાં ફટતાં કપિકુલના કર-પ્રદારથી તાડીનાં વૃક્ષ ઝગમગી જતાં દનાં. કલહથી અન્યોન્ય કોપેલાં કપોતની પાંખોથી તે વૃક્ષોનાં પુષ્પ ગરી પડતાં દતાં. પુષ્પ-પરાગ (ઉજા) થી વિચિત્ર ચયેલી મેનાઓ તેમનાં શિખર ઉપર બેઠેલી હતી. સંકડો શુક પોતાનાં મુખ તથા નખાપ્રવડે તેમનાં ફલના કડકા કરી નાંખતા દતા. જલધર-જલ ગણી લોભથી આવેલાં, પાણુ પછીથી છેનરાયલાં મુગ્ધ આતંકો લાંબી તમાલ વૃક્ષોની ઘટામાં કાલાહલ કરી મૂકતાં દતાં. દ્વાધીનાં બચ્ચાંના પક્ષ્વ તોડવાથી લવલી-વલ્લય કંપી જતાં દતાં. નવ વાવનથી મત ચયેલાં પારાવત પાંખો ફૂડાવીને બેસવાથી એ વૃક્ષોનાં પુષ્પના પુષ્કળ ગુમખા તુટી પડતાં દતા. પવનની ટહેરથી કપતાં કોમલ ફલો-ખત્ર લાં પખાનું કામ સારનાં દનાં. ફલના અતિશય ભારથી નાળિયેરીનાં વન નમી જતાં દતાં. એ વૃક્ષોની આસપાસ કોમલ પત્રવાળાં સોપારીનાં ઝાડ આવી રહ્યાં દતાં. કોઈ નિવારણ કરનાર નહિ હોવાથી પક્ષિયો પોતાનાં મુખવડે મ્હોટાં ખગ્ગરનાં લુમખાં કોચી ખાતાં દતાં. વળી વચ્ચે વચ્ચે, મદથી ટાંકા કરતી મધુરીનો મધુર રવ નીસરતો હતો. કળી શકાય નહિ એટલી કળિયોના કલાપવડે તે વૃક્ષો જવાઇ ગયાં દતાં. અર્ધિ તર્ધિ ડંકાસ-સરિતાના તરંગની છોજો રેતીવાળી ભૂમિ ઉપર વાગેલી હતી. વનદેવતાઓનાં કરતલ જેવાં, અલકાક-રસનાં બિન્દુથી બીનાં થયાં હોય એવાં, અતિ સુકુમાર પક્ષવ તે વૃક્ષો ઉપર ઉગેલાં દતાં. ગ્રંથિપર્ણક^૧ આછને ચમરીઓનાં ટોળાં તેમનાં મૂળ આગળ આનંદમાં બેઠાં દતાં. કર્પર તથા અગુરુ વૃક્ષની સંખ્યા તેઓમાં ઘણી મ્હોટી હતી. ઇન્દ્રધનુષની પેઠે તેઓનું સ્થાન ધન હતું.^૨ કુમુદની સમાન મુર્ધકિરણને માર્ગે નહિ આપવાથી તેમની અદરનો ભાગ શીતલ રહેલો હતો. રામરાજનાં સૈન્યની પેઠે તેમના પ્રાન્ત ભાગમાં અ[વ]જન-નીલ-નલ દતા.^૩ પ્રાસાદોની સમાન લાં પારાવતનો વાસ હતો. ભવન-તાપસોની પેઠે તેમની પામે વેત્રાસન દતાં.^૪ રદ્રની સમાન તેમના પરિકર ઉપર નાગ-લતા વીંટળાયેલી હતી.^૫ સાગરને કાઠિ આવેલા પુલિનની સમાન લાં નિરંતર પ્રખાલ-લતાના અંકુર ફુટેલા દતા.^૬ અભિષેક-જલ-ની પેઠે તેઓમાં સર્વ આપધિ, પુષ્પ, ફલ તથા પક્ષવ દતાં. ચિત્રજલ જેવાં તેઓ બહુ વર્ણુનાં વિચિત્ર પિચ્છવાળાં સંકડો પક્ષિયોથી શોભતાં દતાં.^૭ કારવોની પેઠે તેમને હારદ્વાજ સેવતા દતા.^૮ મ્હોટાં રણ-સંગ્રામની પેઠે લાં પુત્રાગ ઉપર શિલીમુખ આવીને પડતા દતા.^૯ મહાગળની પેઠે તેઓ લટકતાં બાલપક્ષવ વડે ભૂમિને સ્પર્શ કરતાં દતાં.^{૧૦} અપ્રમત

૧. તે નામની એક વનસ્પતિ. ૨. ધન=મળ્યુત; અને ગ્રેધ. ૩. અંજન જેવા નીલ-સ્થામ, નલ વતના છેડ. સૈન્યમાં આંજન-અંજના-પુત્ર-હનુમાન, તથા નીલ નલ નામના બે વાનર. ૪. વેત્રાસન=વેત્ર અને અસન નામના છેડ; વેત્રાસન=વેત્રનાં બનાવેલાં આસન. ૫. પરિકર=પર્યન્ત ભાગ; કેડનો વા કછોટાનો ભાગ. નાગલતા=નાગરવેલ; સર્પે રૂપી લતા. ૬. પ્રખાલ-પક્ષવ-યુક્ત લતા; પ્રખાલ-પત્રવાળાં-ની લતા. ૭. અભિષેક જલમાં સર્વ આપધિ વિગેરે નાંખે છે તે સાર જુઓ પૃ. ૧૦૨ લી. ૧૧. ૮. વૃક્ષોમાં અદરખર્ષ પક્ષી; ચિત્રજલમાં માત્ર ચિત્રેલાં ૯. ભારદ્વાજ-જે નામનું પક્ષી (Sif-nark); દ્રાણ્યાર્ય. ૧૦. પુત્રાગ=નાગકેસર; દાથી. શિલીમુખ=પ્રમર; બાણ. ૧૧. વૃક્ષોને નાની નાની ડાળિયો ઉગેલી હોય, દાથીએ તે શુંકયા પકડેલી હોય.

મહાશ્વેતા અને વંદાવીડના ગેશા

નરપતિયોની સમાન તેમની આસપાસ બહુ શુદ્ધ આત્મા રજા હતા. ^૧ સ્વ સન્ન હોય તેમ તેમની ગાથા ભ્રમર-કવચ વડે ઢાંચલી હતી. ^૨ પ્રમાણુ ગ્રહણ કરવાને તથા દોષ તેમ ત્યાં [વા] નર કરાણુનિથી ચુલને સ્પર્શ કરતા હતા. ^૩ ૪૨ પતિયોના સચત્ત્વને પેર તેમના તન સિંહ-પાદથી અકિત હતા. ^૪ પચાશિ સાધન કરતા હોય તેમ તેમની આસપાસ ઉચા શિખા વાળા શિખીઓ શોભતા હતા. ^૫ દીક્ષિત દોષ તેમ તેઓ કૃષ્ણ મૃગના મૃગની વસાયતા હતા. ^૬ વૃદ્ધ મૃદુ-મુનિયોની પેઠે તેઓ જટાલ બાલ-કમંડુધર હતા. ^૭ અને ગદુગદી પેઠે દ્વિષ્ટિને દરી લેતા હતા.

પરતથા ઉડીને આમ તેમથી આત્મી કેવળાની ગર્ભે જઈ વડે સર્વ તારીંગ વોળુ થતા થો, મા દેનનુ દર્શન કરના જતા ગણે બનાવડારે કાંઈ ભ્રમનત ધાગણુ કરાવતુ હોય, તથા પ્રવેશ કાંધાથી થતા પુરુષ જાણે પરિગ્રહ કરતા હોય તેમ, કુમાર તે દેવનાની અદર પેઠો, અને સા તેણે સચત્ત્વર મુરુ ભગવાન મહેશ્વર, જેમના ચરણને સર્વ ત્રિભુવન વદન કરે તે તેમનુ, નિર્મલ મુક્તા શિવાથી ધડેલુ ચતુર્મુખી ત્રિંગ જોથુ તેની પ્રતિમા આર સ્તબનાગા નાના એક સ્ફટિક મડપમા કરેલી હતી, અને તરત ચુટેના હોવાથી બીના રહેવા, તથા પાનની કોરેથી ટપતતા જનબિન્દુવાળા, સર્ગ ગંગાના પરિત પુકરીક, જે ઉભા ચીરેવા ચરમિમ્મના કડના જેના, ગિનના હાથના અવધન જેવા, શેષ નાગની છુના કડકા જેના, વિપ્રાના ગળા સહોત જેના, લીંગસાગરના હૃદય જેના, તથા મોતીના મુદ જેના શોભતા હતા, તેવડે તેની પૂજા કરેલી હતી.

તે જાણુની દક્ષિણ મુનિની સામે, અધ્યાત્મન ન્વીને તથા પારુપત નત ધારણુ કરીને બેઠેલી તેણે એક કન્યા નેઈ. તે, સર્વ વિશાઓને ડુગાફી દેતા, પ્રાપ્ત ગણે ઉભરાવા લીર-

૧ શુ મન્ત્રાદી, મીમાન્સિક સેના ૨ ભ્રમર-કવચ=ટુશ્કાની ઉપર ભ્રમર બેસના તેજ જાણે તેમના કવચ, ચોદ્ધાઓને ભ્રમર જેવા સ્થામ કવચ ૩ હમામા વાનર અગુવિથી શુભ-ચનોખડી, ને સ્પર્શ કરતા, પ્રમાણુ તોવ-કરનાર પણ સુસ્મ વસ્તુ બેખવા સાડ ચનોખડી (શ્તી) વાપર છે ૪ સિંહ પાદ=સિંહના પગના, અને સિંહાકારના પાદ-પાયા ૫ શિખા-કપળી, જ્ઞાપા શિખા=મહૂર અગ્નિ ૬ વૃક્ષા ઉપર એ મુગેઓ પોતાના શુગ ધમેના, ને દીક્ષા લેનારાઓને પોતાના શરીર ઉપર એ શુગને સ્પર્શ કરવા પડે છે ૭ જટાન બાન કમંડુલ વર= (વૃક્ષામા) જટા=મૂળ, અને આયવાન- ધારા, તે ચુક્ત કમંડુલ-વૃક્ષ હતા અથવા જટાન-જટાનામા-મૂળનામા, બાન-નાના-કમંડુલ વૃક્ષ હતા, અથવા ત્યાં જટાન-જટા રૂપ રહેલા, વાગ દેશ છે જેમના અવા કમંડુલધર-શિન-હત્ત, અથવા જટાન-વડના ગાડ, અને બાવ-કમંડુ હતા (મો. ૩) ચડુનિરોને જટાન વાગ અને કમંડુ-જનપાન-હોય છે, અથવા જટાવાળા બાન-બાન, તથા કા હોય છે કેટલાક મુનિના પત્નીસદિત વાનપ્રસ્થાત્રમ લેછે, તેમને પુત્રોના સંભવ છે ૮ દ્વિ-આખ નંબર ૯ ચરા, પુણ્ય, સદ્ગુણ દાસ્ય વિં નો વર્ણ સંસ્કૃત મિથિએકે મ્વેત કપેરો છે, અને સાપ, પાપ આદિનો સ્વામ મણેરો છે (ભુઓ ૫ ૩૮ લી ૧૮, વિ.) હમેશ કવિરો પણ તેમજ ગણે છે —

"No might nor greatness in mortality

"Can censure 'scape, but -wounding malice

• The wretched victim strike. *Measure for Measure*, Act III & IV.
The frequency of crime has washed them white. *Coriolanus* G. G. G.

સમુદ્રના પૂર જેવા સ્વેત, અને દીર્ઘકાલથી સંચિત તપઃસમૃદ્ધની સમાન કૈલાતા. અને વૃક્ષોની વચ્ચે વચ્ચે ગંગાગ્ગલની પેઠે બેગા યધને વહેતા, પોતાની દેહ-પ્રભાના પ્રવાહ વડે, વન-ગિરિ સહિત તે પ્રદેશને જાણે ગજ-દંતમય બનાવી દેતી હતી; કૈલાસ ગિરિને કોઈ અન્ય પ્રકારે જોવાથી દેતી હતી; અને જ્વનારનાં ચક્રમાં યધને (તે પ્રમા-પ્રવાહ) અંદર પેસવાથી, તેના મનને પણ જાણે સ્વેત કરી દેતી હતી !! તેના શરીરની આસપાસ અતિધવજ પ્રકાશ પ્રસરવાથી, તે જાણે રક્તિક-ચૂડમાં બેઠી હોય, ક્ષીરસાગરમાં ડુબી ગઈ હોય, નિર્મલ ચીનાઈ વસ્ત્રથી ઢંકાઈ ગઈ હોય, દર્પણ-તત્ત્વમાં ઉતરેલી હોય, કે ચરદ-મેઘની નજે સંતાઈ ગઈ હોય તેમ તેનાં અવયવ પરિપૂર્ણ રીતે સ્પષ્ટ દેખાતાં ન હતાં. પદ્ય મહાભૂત રૂપી, અમ સ્વર્ગવાનાં દ્રવ્યાત્મક સાધન મૂકીને તેને જાણે કેવલ સ્વેત-ચુલુથીજ ઉત્પન્ન કહેલી હતી !! ઉદ્ભવ ગણુલોક દેશ-પ્રદલ્ય કરશે એવા લપથી જાણે દક્ષની યજ્ઞિયાગ મહાદેવને સેવવા આવી હોય; કામદેવના શરીરને અર્ધે શિવની આરાધના કરીને તેમનો પ્રસાદ મેળવવા જાણે સાક્ષાત્ રતિજ આવી હોય; સદ્વાસ-પરિચયને લીધે ચંદ્ર-શેખરની ચંદ્ર-સ્ત્રેખાને મળવાની ઉત્કંઠાથી જાણે ક્ષીરસાગરની અધિદેવતાજ આવી હોય; રાહુના લપથી ચંદ્ર-મૂર્તિ જાણે શંકરને શરણ આવેલી હોય; ગજ-ચર્મ ઓડવાની ઉત્કંઠાને લીધે મહેશ્વરે ધ્યાન કર્યાથી આવીને જોડેલી જાણે અંરાવત હાથીની છવિ હોય; સંભુના દક્ષિણ મુખની હાસ્યછવિ જાણે બહાર નીકળી બેઠી હોય; રુદ્રને યોગવાની વિભૂતિ જાણે શરીર પ્રદલ્ય કરીને આવી હોય; નીલકંઠના કંઠનો અંધકાર છેદવાનો યત્ન કરતી, જાણે પ્રલક્ષ ચંદ્ર-પ્રભા હોય; દેહ ધારણ કરીને આવેલી જાણે પાર્વતીની મનઃશુદ્ધિજ હોય; કાંતિકેયની જાણે સાક્ષાત્ કામારવતની ક્રિયા હોય; હર-રૂપબના દેહની કાન્તિજ જાણે પૃથક નીકળેલી હોય; દેવાસયનાં વૃક્ષોની પુષ્પ-સમૃદ્ધિજ જાણે પશુપતિની પૂગન કરવા આવી હોય; પ્રભાની તપઃસિદ્ધિજ જાણે ભૂતલ ઉપર ઉતરી હોય; આદ્યુગના પ્રગ્ભવતિની કાંતિજ જાણે સપ્ત લોકમાં ભ્રમણ કરવાથી યાજીને વિશ્રામ લેવા આવી હોય; કલિ યુગમાં ધર્મ-નાશ થવાથી શોકાતુર બની જઈને જાણે ત્રયી પોતેજ વનવાસ કરવા આવી હોય; આવતા કૃતયુગની બીજ કલા જાણે સુવતી રૂપે રહેલી હોય; શરીરવાળી જાણે મુનિજનોની ધ્યાન સંપત્તિ હોય; દેવગજ-ચંકિત જાણે સ્વર્ગગંગાના વેગથી ગરગટી ગઈ હોય; રાવણે ઉન્મૂલન કર્યાના ક્ષોભમાં નીચે પડી ગયેલી જાણે કૈલાસની લક્ષ્મી હોય; સ્વેત દ્વીપની શ્રી જાણે અન્ય દ્વીપ જોવાની આતુરતાથી લાં આવી હોય; કાશ કુસુમની વિકાસ-કાન્તિ જાણે શરત્ સમયની રાહ જોતી હોય; શેષ સર્પના શરીરની શોભા જાણે પાતાલ છેડીને બહાર નીસરી આવી હોય; બસરામની દેહ-પ્રભા જાણે મદિરાનો મદ ચઢવાથી ગળી પડી હોય; અને શુકલ-

૧. અહીંથી શરૂ થતાં વાક્યાનો સંબંધ “ એવી તે શોભતી હતી. ” એ છેડા રાખે સાથે લેવા.

જો યસ કર્યો ત્યારે શિવ-પાર્વતીને આમંત્રણ કર્યું ન હતું અને પાર્વતી ગયાં ત્યારે એમનો તિરસ્કાર કર્યો તેથી પોતે અગ્નિમાં પડી બળી ગયાં. એ ઉપરથી મહાદેવે કેધાયમાન થઈ લાં યુદ્ધ કર્યું તેમાં દક્ષ મરાયો અને યજ્ઞ-ક્રિયા ખેદાન ખેદાન થઈ ગઈ. ૨. ગજસુરનું મર્દન કર્યો પણ મહાદેવે તેનું ચર્મ ધારણ કરીને તાંડવ નૃત્ય કર્યું હતું, અને ત્યાર પછી પલ્લ મર્તિદિવસ તેમ કરતા એમ કહેવાય છે. ૩. જુઓ પૃ. ૧૧૭ ટી. ૬. દક્ષિણ મુખ કહેવાનું કારણ એ કે તે કન્યા દક્ષિણ મુખનીજ સામી બેઠી હતી. ૪. ભૂલોક, જુવલોક, સ્વલોક, મદલોક, જન, તપઃ ને સપ્ત લોક. ૫. જુઓ પૃ. ૬૪ ટી. ૩. ૬. જુઓ પૃ. ૭૬ ટી. ૬.

પક્ષની પદપરા જાણે ભેગી કરીને આણી હોય એવી તે શોભતી હતી ! ! ! તેના શ્વેત વર્ણને લીધે, સર્વ હંસો સાથે જાણે તેણે સંવિભાગ કરેલો હતો; ધર્મના હૃદયમાંથીજ તે જાણે ઉત્પન્ન થયેલી હતી; શંખમાંથી જાણે કાતરી કાઢેલી હતી; યુક્તાકલમાંથી જાણે બનાવેલી હતી; મૃણાલનાંજ જાણે તેનાં અવયવ રચેલાં હતાં; હાથીદાંતના કડકાથીજ જાણે તે ધડેલી હતી; ચંદ્ર-કિરણના કુંઝાથી જાણે તે સ્વચ્છ થયેલી હતી; ચુનાથી જાણે છંટાયેલી હતી; અમૃતના શીણુથી જાણે તે ધવલ બનેલી હતી; પારાની ધારાથી જાણે તેને -હવરાવેલી હતી; રૂપાના રસનું જાણે તેને મર્દન કરેલું હતું; ચંદ્રમંડલમાંથી જાણે તે કાતરેલી હતી; કુદજ, કુંદ તથા સિંધુવાર કુસુમની જાણે કાન્તિવડે તે શોભતી હતી; અને ધવલતાની જાણે સીમા હતી રક્ધ સુધી લટકતી, ઉદયાચલ ઉપર ગયેલા સૂર્યભિન્નમાંથી બાહ કિરણોની પ્રભા લઇને જાણે બનાવેલી, અમકતી વીજળીના ચંચલ તેજ જેવી રાતી, તથા ઘોડીવાર થયાં જ્ઞાન કપાંથી વિરલ વિરલ રહેલા જલકણુને લીધે, જાણે પ્રણામ કરવાથી જગદીશ્વરના ચરણની ભરમ તેમાં ઝહોટી હોય એવી જટા તે કન્યાનાં મસ્તકને શોભાવતી હતી. માથામાં જટા-પાશ ભેગી શુંથેથી મણિમય, નામયુક્ત, ગોરીપતિનાં પગલાંની જોડ તેણે પેહેરેલી હતી. સૂર્યચક્રના અશ્વોની ખરિયો વડે ખોદાયલા નકાત્રોના ચૂંચે જેવી શ્વેત ભરમવડે તેનું લલાટ અલંકૃત હતું તેથી શિખર-શિશ્નને અડકેલી ગણાંક-કલાવાળી, શંકરાજની મેખલા જેવી તે શોભતી હતી. અનુક્રમ ભકિતથી અલંકૃત થયેલી, શિવસિંગ ઉપર નિબદ્ધ કરેલી, પોતાની, ખીજ પુંડરીક-માલા જેવી દહિવડે તે ભગવાન બવલીપતિને ભજતી હતી. અહર્નિશ ગાન કરવાથી દાહતા ટાંકને લીધે મુખમાંથી, શુદ્ધ હૃદયના કિરણ જેવા, સંગીત-ચૂંચ જેવા, સ્વર જેવા, તથા સ્તુતિના સાક્ષાત્ શબ્દ જેવા પ્રસરતા, અતિ સ્વચ્છ દંત-કિરણથી તે, ત્રિપુરાસિને ફરીથી જાણે રનાન કરાવતી હતી ! પ્રજાપતિના મુખમાંથી નીકળી આવેલા સાક્ષાત્ વેદાર્થ જેવા, શુંથેલા જાણે ગાયત્રી-વર્ણ જેવા, નારાયણના નાજિ-કમલમાંથી ચુટેલાં ખીજ જેવા, કર-સ્પર્શથી પવિત્ર થવાની ઇચ્છાએ તારાનાજ રૂપમાં આવેલા સમાર્પિ જેવા, અતિ નિર્મલ, આમળા જેવડા ઝહોટા મોતીના દાણાનું અક્ષ-વલય તેણે કંઠમાં પહેરેલું હતું, જેથી તે પરિવેષ સહિત ચંદ્રમંડલયુક્ત પૂણિમાની રાત્રિ જેવી શોભતી હતી ! ! અર્ધામુખ રહેલા, શંકુના શિરઃકપાલના મંડલ જેવા, મોક્ષ દ્વાર પાસે ખૂંડેલા કલશ જેવા કાર્તિકમાસ તેના સ્તન-યુગવડે તે, એકજ હંસમિથુન સહિત શ્વેત-ગંગા જેવી પ્રકાશતી હતી ! પાર્વતીના સિંહની યાળનુંજ જાણે બનાવ્યું હોય તેવું, આમર જેવી સુંદર આકૃતિવાળું, કદપ-લનાનું વદકલ જેની ઋષિ સ્તન-મધ્ય-ભાગમાં વાળેલી હતી તેનું તે કન્યાએ ઉત્તરીય રચેલું હતું. ઇશ્વરે પ્રસન્ન થઇને આપેલા ચૂડામણિ-ચંદ્રના કિરણનુંજ જાણે મંડલ બનાવ્યું હોય એવું બ્રહ્મસૂત્ર પેહેરીને તેણે પોતાની કાયાને પવિત્ર રાધેલી હતી. પગ સુધી પહોંચતું, અને શ્વેત રંગનું છતાં પણ બ્રહ્માસન બંધમાં ચતા રખેલા ચરણતલની પ્રભાના સ્પર્શથી લાલ જેવું દેખાતું રેશમી વસ્ત્ર તેણે નિતંજ ઉપર પેહેરેલું હતું. યોગ્ય કાળે આવનાર, નિર્વિકારી તથા વિનયી શિષ્યના જેવું યાત્રન પણ તેની સેવા કરતું હતું ! સ્વચ્છ લાવણ્યે પણ જાણે પુણ્ય કર્મા હોય તેમ તેના પરિમલ કાષો હતો ! સુંદર લોચનવાળું રૂપ પણ આપણ સહિત, દેવાલયના મુગની મોઢે, તેની સાથેજ રહેલું હતું ! તેના જમણે હાથ, જેની અંગુલિયો ઉપર શંખની યદમ

પીંગીઓ આવી રહી હતી, વિપુલ કર્તાને દોષોથી ભરખવડે જે સ્વેન થયેયો હતો, જેના કાંઇ ઉપર ગળાભરતો આધિય હતો અને નખ કિરણ પ્રચરનાથી જાણે દંત-ક્રમ^૧ અત્યંત ખીંચી લેતો એવો જે દેખાતો હતો તેને એ કન્યા ઉત્તમગા પોતાની પુત્રીની સમાન ગેદી દંતમય પીણા પગાડતી હતી, જેથી તે પ્રસન્ન મન્ધર વિદ્યા જેની ગોભતી હતી. તેની આલુઆલુ મણિ મંડપના સ્તભમા, તેનાજ સમાન ઉપની વીણા લઈને બેઠેલી અદ્યસીઓ જેની પ્રતિમાઓ પડેલી હતી. ગ્લાન કરાવનાથી બીના થયેલા શિવલિંગમા તેનું પ્રતિબિમ્બ પથરાયેલું, તે જાણે અતિ પ્રમય લક્ષિત જોઈ પ્રમય થયેલા પ્રમથનાથના હૃદયમા પેરેલી હતી દાઢવતા જેવી કંકયુક્ત, પ્રદ પક્ષિત જેની ધ્રુવ-અક્ષ,^૨ કુદ્દ બીના જેની ગુલ્લ સુખવર્ણવાણી,^૩ મત વનિતા જેની ટોવતા ગભીર તાર [ક]શાળી,^૪ ઉન્મત યુસ્તીની પેરે અનેક તાલ કરતી,^૫ તથા મીમાસાની પેટે અચખ્ય ભાવનાથી ભરેલી^૬ ગીત સ્તુતિવડે તે કંવાસનાથને વીણાથી ગીતવતી હતી અને મધુર ગીત વડે આકૃષ્ટ થયેલા તથા ગુણ નિશ્ચય સમીપે જાણે ધ્યાન કરતા, -મૃગ, વગહ, વાનર, ગજ, ગરબ, ભેંસ રિગેરે-વનચરના ટોળા, તે સંગીત-યુક્ત વીણાગર સાખમતા હતા. દેનગાના જેની તે મ્યગમાથી ઉતરેલી હતી. દીક્ષિત જનની વાગ્યા જેની તે અપ્રાકૃત હતી. ન કરની આણ સવાગ જેની તે તેનેમય હતી. જાણે અમત પાન કીધું હોય એમ તે વૃષ્ણરક્ષિત હતી ચદ્રશેખરની ચદ્ર-કનાની પેટે તેનામા કદી રાગ દેખાતો ન હતો અમથિત સમુદ્રની જળ મપસિ જેની તે અન્તરમા પ્રચલ હતી સમાચ નિનાની પદ ટલિત જેવી તે હંદ્ર-રક્ષિત હતી.^૭ બોદ જુદિના જેની તે નિરાલંબન હતી^૮ જનનખીની પેટે તેને જ્યોતિષમાં પ્રવેશ કીધો હતો.^૯ ઘૂલ નામા કુશળ હોય તેમ તેણે અક્ષ-હૃદય વગ કરી શીધું હતું.^{૧૦} પૃથ્વીના જેવી તેની દેહ જલભુત હતી.^{૧૧} દિશ મમયની પ્રભાત બદ્ધમીની પેરે તેણે મય તાપ પીધો હતો. આર્યાના જેની તેની આત્રા યતિ-ગાનુને યોગ્ય હતી^{૧૨} ચિત્રેલી હોય તેમ તેનું સ્થાન અચ્ચલ હતું.^{૧૩} જાણે દિરણમય હોય તેમ શરીરની ઝલિતકથી તે ભૂતવને રંગતી હતી. તે મમત્વ, અદાર તથા મત્સર ગહિત હતી આકૃતિ

૧ ગાણુ=વીણા આદિ વગાડવાનો ગજ (Bog) ૨ સંગીત સાધ ૩ મુન=ગીતનો વારણ ગોવતો બાજ, ટેક (Bajalen), જેની આશપાસ સર્વ અદ્વિ દેર છે તે (Polar star) ૪ રત્ન=અનુરુદ્ધ અથવા અનેક રાજ મુકા મુખર્ણ=મુખમાથી નીકળતા, અથવા આદિના ગળ નીતમા હંદ્ર મીનો મુખવ ન-રગ, વાવ હોય. ૫ તાર=રંગો સ્વર, તારક=ખીંચી ૬ તાર=સંગીતમા કીડ માપવાને સા તાળી અથવા તીપમિ ચિન્હ જે છે તે આડા મનુષ્ય પણ તામિયો પાડે છે. જુઓ ૫ ૧૦ ૫ ૧૨ ૭ ભાવના=ચિન્તન, ધ્યાન પૂર્વ મીમાસામા કહેલી ક્રિયા વા વિધિ ૮ અગ્રાન્ત=દિવ્ય સન્ન ૯ હંદ્ર રક્ષિત=એકવી તે નામના સમાસ રક્ષિત ૧૦ નિન-અન=નિરાધાર બોદ હોય જનનમા નિનાન ચિના અચ્ચ કા, આનખનનુ પ્રતિપન્ન કરતા નથી ૧૧ જ્યોતિષ=પરમદ અગ્નિ મીતાઓ ૨૫ ગુહિ વિદ્ય કરવા સાદ સર્વની સમક્ષ અગ્નિ પ્રવેશ મ્યો હતો જુઓ ૨૩ ૨ ૧૪ શ્લોક ૬૧ — વાચ્યસ્ત્વયા મઠ્ઠચનાત્ મ રાજા । વદ્નો વિશુદ્ધામપિ યત્સમશ્મ ॥

માં લોકવાદ્યગણાદહાસો. શુનસ્ય કિં તત્પદ્યશં કુલસ્ય ॥

૧૨ અક્ષ-હૃદય=અધ-હૃદિયો, તથા હૃદય અને અમ પાસાની રગતનુ હૃદય સ્વરથ ૧૩ કન્યા ૦૮૫ ૯૫૨ નિર્દોષ કરતી પૃથ્વી જળથી બની ૧૪ આત્રા દ્રમદિ ચિત્રા આ-મુનિ-ના-નામાં આવી તેના અર્થ અપા ૧૫ અચ ૧-૧૦૦ ચેતે નિ ગો વિદ્ય ૧ સ્થાન

તેની અલૌકિક હતી અને દિવ્ય સ્વરૂપને તીથે વધુ દૃષ્ટી મકાતુ ન હતું તે છતાં પણ જાણે વગલગ અરાધ વર્ષની દોષ એવી તે દેખાતી હતી

તે કન્યાને જોતાજ નીચે ઉતરી પડી, વૃક્ષની શાખાએ અથ બાધી, ભગવાન્ ભવાની-પતિની પામે જમ્મને લક્ષિતથી પ્રણામ કરી, કુમાર તેજ દિવ્ય યુવતીની સામે, નિમેષ વિના, નિશ્ચય દૃષ્ટિથી ફરીને જોવા લાગ્યો. તેની રૂપ સપત્તિ, કાન્તિ અને શાન્તિ વડે વિસ્મય પામી-ને તે વિચારમાં પડ્યો કે અરે ! જગતમાં પ્રાણિયોને કેવા કેવા અકલિત ભિન્ન ભિન્ન જતાના આવી ખને છે ! મૃગયામાં ને મૃગયામાં અકસ્માત કિન્નર મિથુનને નિરર્થક અનુસરતા મદ્દે આ અનિમિત્તોદય માનવીઓને અગમ્ય, અને દિવ્ય જતોનેજ ફરવા યોગ્ય પ્રદેશ જોયો ! વળી અહીં પાણી શોધતા ગોધતા, સિદ્ધ પુરષો જેના જલનો ઉપયોગ કરે છે એવું, હૃદય હાગી નરેન્દ્ર દીકું ! તેને તીરે સુતે સુતે અમાનુષ્ય ગીત સાભાસુ ! અને તેને અનુસરવાથી આ દિવ્ય કન્યા જેવું દર્શન મનુષ્ય લોકને દુર્લભ છે તે જોઈ ? —આ દિવ્ય છે એમાં તો કઈ મશયજ નથી કેમકે એની આદૃતિજ અહીં આપે છે કે એ માનુષવર્ગમાં ઉપજાયેલી ન હોય. વળી આના ગર્ભને ગીત પાનિની (પણ) ઉત્પત્તિ મર્ત્ય લોકમાં કયાથી હોય ? માટે જો આ મહારા દૃષ્ટિ ગોચરમાંથી સદસા ખમી ન જાય, કે કેનાસ શિખર ઉપર ચઢી ન જાય, અથવા ગગનમાં ઉડી ન જાય તો જુ એની પામે જમ્મને મધુ પૂછી લઈ કે તમે કેાણુ છે, તમારું નામ શું અને શા માટે તમે યુનાનસ્થામાં આ વ્રત મહણુ કર્યું છે. આ સર્વ અતિ આશ્ચર્યકારક છે —એવો નિશ્ચય કરીને તે એજ નાના મૃગિક મડપની અંગ ખીજ એટલેબને ટેકા નહિ ગાયનની અમામિની રાહ જોતો થયો

પછી ગીતને અતે વીણા બધ કરીને, શાન્ત પડેલા મધુકરના મધુર ગુન્નરવાળી કુસુમિની જેવી તે ન્યા ઉઠી, પ્રાંતિણા કરી, મા દેવને પ્રણામ કરી, પાછી નળી, અભાન થીજ નેત તથા તપ પ્રભાનથી પ્રમ ભ અયેવી પોતાની દૃષ્ટિવડે જાણે મદાપીડને આશ્વાસન કરતી દોષ, પુખ્ત વડે જાણે અર્ધ કરતી હોય, તીથે જન્મવડે જ્ઞાન કરાવતી હોય, તપવડે પાનન કરતી દોષ સુદ કરતી હોય, વગ્દાન આપતી દોષ અને પરિત્ર કરતી હોય તેમ કહેવા લાગી કે—મને પધાયા આપ મહાભાગના પગના આ ભૂમિમાં ન્યાથી ? ચાનો ઉઠો, મહારો અનિધિ સ માર રીજારો —તેના આ રાગ માલળી, માન મભાસપુથીજ પોતે અનુગૃહીત થયો એમ માની ગજપન ઉઠેલા, અને ભક્તિપૂનક પ્રણામ કરી,—જેવી ભગવતી ની આજ્ઞા,—એમ વિનય નહિત પ્રયુગ દર્શ, મિથ્યની ગેર ને જતી હતી તેની પછડાડે પગાડે આશ્યો

જતા જતા એને વિચાર આ યો ક ખરે ! મને દેખીને એ અન્નદિત તો ન વર્ધ મર્ગ, તેથી હવે કુલદયને લીધે પ્રમ મવાની આશા મારા હૃદયમાં પ્રિય અર્ધ તપની જનને દુર્લભ આના દિવ્ય રૂપવાળી જતા જમ્મુ એણે જે મને અતિશય અન્નમાનપૂર્વક અન્ન મુદ્ધિ દર્શાવી તે ઉપરથી મને નાજો છે કે જુ એને જો પ્રાર્થના કરીશ તો એ પોતાનો મન જતાના કડી દેશે ખરી —એમ વિચારતે વિચારતે આગરે મોએક પગના ભર્યા એટલે એક શુદા તેની નજરે પડી. તેના આગવા લાગમાં દેવને પણ જાણે મરિતો દેખાવ આપના નિગ્ગર ઉગેના

તમામ-વૃદ્ધોએ અંધકાર-પ્રસારી દીધા હતા. પ્રકૃત્ય પુખ્તથી બરેલી સત્તા-કુંજોમાં મંદ મંદ ફૂળન કરતા મદમત મધુકરોનો ગુંગર, તેને ચારે છેડે વ્યાપી રતો હતા. સ્વેન શિક્ષાનસના પ્રતિધાતને લીધે ઉજ્જવળથી કેનમય થયેલાં, અતિ દુર પડતાં પાણીના, ઉંચા ઉંચા ખડકાવડે બેઠાતા, મ્હોટા ધુમવાટ કરતા, અને આકશની હંટી ફરકરો ચારે પાસ વર્ષાદ વર્ષાવતા વેદે-ળાથી ભાં બધે ધુમસ ધુમસ વ્યાપી જતો હતો. દિમન્દાર જેવાં, અને હરન્દાસ્ય જેવાં ધવલ, જાંને પાસથી ઝરતાં ઝરણુને લીધે, તેના દ્વાર ઉપર જળે હાલતાં ચામર સટકાનાં હોમ એમ દેખાતું હતું ! તેની અંદર કેટલાંક મણિમય કમણ્ડલ મૂકેલાં હતાં. એક રથને તે ચોગિનીને પેદેરવાનું વસ્ત્ર સટકાવેલું હતું. એક ખીટીને છેડે નાલિયેરીની ઝાલનાં એ ચત્ત પગરખાં ભરવેલાં હતાં અંગ ઉપરથી મ્હોટલી ભરમને લીધે ધસર થયેલું વદકસ-ચયન એક ભાગમાં પાથરેલું હતું. ટાંકણાવડે કાનરી કાંટેલું, ચક્ર-મંડલ જેવું એક ગંધમય શિક્ષા-પાત્ર ભાં રાખેલું હતું, અને ભરમ ભરેલું એક નુંખીપાત્ર તેની પાસેજ મૂકેલું હતું. એ શુદ્ધતા દારપાસે ચંદ્રાપીઠ એક શિક્ષાનસ ઉપર બેઠા, અને તે કન્યાને વદકસ-ચયનના ઉડીકા પામે વીણા મૂકી, પત્રપુટ-વડે ઝરામાંથી અર્ધ-જલ લઈ આવતી જોઈને કહેવા લાગ્યો કે—ભગવતિ ! બાપુ થયું, બાપુ થયું ! શું કરવા આપ આટલો બધો શ્રમ થયોછો ? આ તો બાપુ કૃપા થઈ, હવે કામા કરો, આ અભાદર જવા દો. સર્વ-પાપ-દાષકારી, આપનું માત્ર ઈશનજ અર્ધ-મર્ણજની પેઠે પવિત્ર કરી રહે એમ છે માટે આ સધળું મ્હેવા દો.—એટલું કહેવા જતાં પછી જ્યારે એણે બાપુ આમદ કરવા માંડ્યા ત્યારે કુમારે અને નત્રનાપત્રંક તેના સર્વ અનિધિ-અત્કારનો મોન મહિન સ્વીકાર કર્યો.

અતિથિ-પૂજન કરીને એક ખીજ શિક્ષાનસ ઉપર બેસી, જરા વાર દાનત રહી, તે દિવ્ય કન્યાએ જ્યારે રાજપુત્રને તેના જ્ઞતાન્ત અનુક્રમે પૂછ્યો ત્યારે તેણે દિગવિજયથી આરંભીને કિલર-મિથુનને અનુસરતાં ભાં આવી ચઢ્યા સુધીની પોતાની સર્વ વાત તેને કહી. તે જ્ઞતાન્ત સાંભળી એ કન્યા ઉઠી, અને પોતાનું શિક્ષાપાત્ર લઈ દેરાસરનાં વૃક્ષોની નીચે ફરવા લાગી. ભાં ઘોડીજ વારમાં એનું પાત્ર, સદજ પડેલાં ફલથી ભરાઈ ગયું એટલે પાછાં આવીને એ ફલનો આહાર કરવાનું એણે ચંદ્રાપીઠને કહ્યું. એ સમયે કુમારને વિચાર થયો કે ખરેખર, તપને કંઈજ અસાધ્ય નથી ! જ્યારે અચેતન વનમ્પતિયો પણ સચેતનની પેઠે આ ભગવતીને ફલ અર્પણ કરીને પોતાના ઉપર અનુગ્રહ ઉત્પન્ન કરાવે છે ત્યારે પછી એથી ખીજું વધારે આશ્ચર્ય તે શું હોય ? આ તો મ્હોં એક અદૃષ્ટપૂર્વ વિચિત્રતા જોઈ. એમ અધિક અત્રિક વિરમય પામતો તે ઉછો, અને (જઈને) ઈન્દ્રાયુધને ભાંજ લઈ આવી, પર્વાણું ઉતારી, જરા દુર બાંધીને પોતે ઝરણુના જલમાં સ્નાન કરી આવ્યો. ત્યાર પછી, અમૃત-રસ જેવાં મધુર ફલ ખાઈ, હિમ જેવું શીતલ, પ્રવાહનું નીર પીને મ્હોં ઘોઈ, તે. જ્યાંસુધી એ કન્યા પણ જલ-શ્વલ-મૂલનો આહાર કરી રહી ભાં સુધી એકાન્તે રહ્યા.

એ પ્રકારે જગીને, સંધ્યાકાળને ઉચિત સર્વ ક્રિયા કરી રહી, જ્યારે, તે દિવ્ય કન્યા એક શિક્ષાનસ ઉપર નિરતિ બેઠી ત્યારે ધીરે ધીરે તેની પામે જઈ, જરા દુર બેસી, ચંદ્રાપીઠ

થોડી વાર પછી વિનય સહિત કહેવા લાગ્યો કે:—ભગવતિ ! આપના પ્રસાદની પ્રાપ્તિથી શ્રદ્ધા પામેલા કુતૂહલને લીધે આકુલ થયેલી, મનુષ્ય જાતિને સુલભ લક્ષુતા, મ્હારી ઈચ્છા ઉપરાંત પણ મને બલ્લાન્કારે (કંઈક) પ્રશ્ન કરવાની પ્રેરણા કરે છે. (આપ જાણો છો કે) અધિર પ્રકૃતિના પુરુષને, પ્રજાનો લેશમાત્ર પ્રસાદ પણ પ્રગલ્ભ બનાવી દે છે; એક રથલે સ્વલ્પ કાળ પણ સહવાસ થયાથી પરિચય ઉત્પન્ન થાય છે; અને થોડી થોડી પણ ઉપચાર-વિધિ પ્રણય ઉત્પન્ન કરાવે છે. માટે જો જ્યોતિષેદકારક જેવું કંઈ ન હોય તો આપની કયા કહેવાનો મને અનુગ્રહ કરો. આપને જોયાં સ્વાસ્થ્ય મને આ વિષે મ્હોટું કૌતુક ઉત્પન્ન થયું છે. આપના જન્મથી દેવ, ઋષિ, ગંધર્વ, ગુણક કે અસરાઓમાંથી કોનું કુળ અલકૃત થયું હશે? આવા કુસુમ જેવા સુકુમાર નવ-યૌવનમાં આપે કેમ વ્રતગ્રહણ કર્યું હશે? ક્યાં આ વય? ક્યાં આ આકૃતિ? ક્યાં આ અતિશય લાવણ્ય? અને ક્યાં આ ઇન્દ્રિયોના નિગ્રહ? આ સર્વ મને અદ્ભુત જેવું લાગે છે. શા કારણે આપ અનેક સિદ્ધ-સાધ્યથી ભરેલા, સુર-લોકમાં સુખમ પ્રિયાશ્રમ લેજોને આ નિર્માણુપ અરણ્યમાં એકલાં રહ્યાં છો? વળી એ નાં એજ પંથ મહાત્માનું બનેલું આ શરીર આટલું બધું ગાર દેખાય છે એ શું? આવું તો મ્હં પૂર્વે કદાં જોયું એ નથી અથવા સાંભળ્યું પણ નથી. માટે (કૃપા કરી) મ્હારે આ કૌતુક શમાવો અને સર્વ વાત વિદિત કરો.—

ચંદ્રાપીડનાં આ વચન સાંભળી, એ કન્યા કંઈક વિચારમાં પડી હોય એમ થોડી વાર છાની રહીને નિઃશ્વાસ મૂકી, અંતરૂની હૃદય-નુદ્ધિને જાણે બહાર લઇ આવતાં હોય, ઇન્દ્રિયોની સ્વચ્છતાને જાણે વર્ષાદ વર્ષાવતાં હોય, તપ રૂપી રસનું ઝરણું ઝરાવતાં હોય, તથા લોચનની ધવલતાને પીંગળાવીને પાડનાં દોષ એવાં. અનિ અચળ, નિર્મલ ગાલ ઉપર દાગડાં, નુટેલા કાનનાં ભોતીની સગાન નવાથી ગરતા, હારણ્ય નીકળતાં, વટકલથી દકાયેલા રાગન-સિંખર ઉપર જર્જરિત યદ્દ ઝીંજી ઝીંજી કણમાં ચિખરાતાં, મ્હોટાં મ્હોટાં અશ્રુબિન્દુ પાડીને, જરા આંખ મીચી, નિઃશબ્દ રુદન કરવા લાગી.

તેને રોતી જોઇને ચંદ્રાપીડને તત્કાળ વિચાર થયો કે અહો ! અચિન્તિત વિપત્તિનું નિવારણ કેવું દુષ્કર છે !—આવી સંવૃત્કૃષ્ટ આકૃતિને પણ તે પોતાને વશ ક્યાં વિના રહેતી નથી ! સવેધા જેને શરીર છે તેને પરિતાપનો સ્પર્શ નથી થતો એમ નથી; (સુખદુઃખાદિ) દુઃખની પ્રવૃત્તિ બલવાન છે. આના અશ્રુપાતથી મ્હારા મનમાં વળી ખીજું એક વધારે મ્હોટું કૌતુક ઉત્પન્ન થયું કે જેમ ક્ષુદ્ર વજ્રપાતથી પૃથ્વી ચલિત થાય નહિ તેમ આવી આકૃતિયો કંઈ જોવા તેવા કારણથી શોકને અધીન થાય નહિ.—એવી રીતે એને કુતૂહલ વધતું ગયું, અને પોતેજ તે શોક-સ્મરણને હેતુ હતો એમ જાણી, પોતાને અપરાધી જેવો ગણી, ઉડીને તે ઝરણુમાંથી પોશા ભરીને તેનું મુખ ધોવાને જલ લઈ આવ્યો. એ કન્યાની આંખોમાંથી ચોપાર આંસુ વહેતાં હતાં તેમણે રાજકુમારનું માન રાખી, તે, ચંદરથી જરા લાલ થયેલાં પોતાનાં લોચન ધોઈ, વટકલના છેડથી પોતાનું મુખ સ્હોદાને, નીચે તથા ઉપર નિઃશ્વાસ મૂકતી મૂકતી એને ધીમે ધીમે કહેવા લાગી કે:—રાજપુત ! મ્હારા જેવા અતિ દૂર હૃદયવાળી,

મદ ભાગ્યની, પાપી સ્ત્રીએ જન્મથી વૈરાગ્ય મદળું ક્યાંનો અશ્રવણીય જ્ઞાન તથા જ્ઞાન ક્યાંથી શુદ્ધ થવાનું છે ? તો પણ જો આપને મ્હોટી જિજ્ઞાસા હોય તો કહું; આમતો,—

જો તો આપ—કલ્યાણીની ઇચ્છા ગમનાર—ના સાંભળવામાં ઘાતુ કરીને આનંદુર હરો કે દેવલોકમાં અમન નામની કન્યાઓ રહે છે તેમના જે આદ કુળ છે તેમાં જો ક ભગવાન ભક્તના મનામાંથી ઉત્પન્ન થયેલું છે, ખીન્નુ ચાર વેદમાંથી રીન્નુ અગ્નિમાંથી, ચોથુ પવનમાંથી, પાંચમું મધન થતા અમૃતમાંથી, છઠું જલમાંથી, સાતમું સર્વ કિન્નુમાંથી; આઠમું ચંદ્રકિરણમાંથી, નવમું બ્રહ્મામાંથી, દસમું વીજળિયોમાંથી, અગિયારમું મૃત્યુમાંથી; બારમું કામદેવમાંથી, અને બારીસાએ, દસ પ્રજાપતિની રાખી કન્યાઓમાં મુનિ અને અરિષ્ટા નામની જે એ હતી તમના, ગદ્ય સાથે થયેલા સમાગમથી ઉત્પન્ન થયેલા છે એ રીતે જો આદ કુળ થયા. હવે ગદ્યમાં જે દસ કન્યાઓ વડે એ કુળ થયા તેમાં ચિત્રમેનાદિ પદ્મ ભાષ્યોથી શુભમાં ચરિત્ર નામના મોળમાં મુનિ નવન ઉત્પન્ન થયા, એમનું પનાદમ ત્રણે ભુવનમાં પ્રખ્યાત થયેલું છે, એ દસ કન્યાની મુકુટ-ભાવા જેના ચરણ કમલનું વંદન કરે છે એવા ભગવાન ઇન્દ્ર પોતાના મિત્ર કરીને એમનો પ્રભાવ અનિશ્ચય વધારી દીધો છે; અને બાવપણમાંથી જ એમણે ખડગના કિન્નુથી સ્વામ પડના પોતાના ભુજવડે મર્મ ગદ્યોના અધિપતિની પદ્મી મેળવી છે. અહીંથી જગ દુર, આ ભારત દેશની ઉત્તરે, પાંચેના દિગ્ગુરુ દેશમાં હેમકુટ નામે જે વર્ષ-વર્ષત ડેલા એ વડે છે, અને એમના મુજ મુગની છાયા નીચે અનેક લક્ષ ગદ્યો પણ લા રહે છે. ચંદ્રવદ નામનું આ અતિ મનોહર અગ્ન્ય એમણે જ બનાવેલું છે, અચ્છાદ નામનું આ મ્હોટું મરોવર એમણે જ બોલાવેલું છે, અને આ ભગવાન ભવાની પતિનું સ્થાપન પણ એમણે જ કરેલું છે. પેલા ખીન્ન ગદ્ય કુલમાં અરિષ્ટાના મુકુટ વિગેરે ૭ પુત્રોમાં હસ નામના જગદ્ વિદિત, લયેષ ગદ્ય પુત્ર થયા, તેમને ગદ્ય-રાજ ચિત્ર-રથે જ અભિષેક કરીને બાલપણમાં જ (તે કુળનું) રાજ્ય-પદ આપ્યું. અસખ્ય ગદ્ય-સંન્ય રૂપી પરિવાર સહિત એ પણ તેજ પર્વત ઉપર વાસ કરે છે ચંદ્ર-કિન્નુમાંથી જે આસગ-ઓનું કુળ ઉત્પન્ન થયું તેમાં, કિરણ સાથે જ ગણેશ, ચંદ્રની સર્વ કન્યાઓના સપૂર્ણ લાનબા-થી જ જળે વડી હોય એવી, ત્રિભુવન નયનાનંદક, સાક્ષાત્ ખીન્ન જળે ગારી હોય એ II, ગારી નામે, ચંદ્રકિરણ જેવા જ સ્વેત વર્ણની કન્યા ઉત્પન્ન થઈ, અને સ્વર્ગ ગંગાને જેમ દ્વાર-સાગરે તેમ તેને દ્વિતીય ગદ્ય-કુલના અધિપતિ હવે પોતાની પ્રિય પત્ની કરી. ભગવાન કૃષ્ણ-સુધને પરણવાથી જેમ રતિને, અને શરત્સમય સાથે મુક્ત થતાથી જેમ અમિનીને, તેમ હસ સાથે સયોગ થવાથી ગારીને પણ સદશ સમાગમ વડે ઉત્પન્ન થતા અતિ મહાન પ્રભાવ થયો, અને એમના અખિલ અત પુરમાં એને પ્રધાન-પદ પ્રાપ્ત થયું.

એ બને મહાત્માને કેવલ શોકાતુર જરવાને હું આવી વિવક્ષણ, અનેક સહસ્ર દુષ્ણુ પાત્ર, એક જ પુત્રી ઉત્પન્ન થઈ! મ્હારા પિતાને પૂરે કષ્ટ નહિ હોવાથી મ્હારા જન્મ-સમયે તેમણે પુત્ર-જન્મ કરતા પણ અધિક ઉત્સવ કર્યો. દસ દિવસ થયા એટલે યથાચોગ્ય ક્રિયા કરીને, તેમણે મ્હારું ‘મહાસ્વેતા’ એવું યથાર્થ જ નામ પાડ્યું. પછી હું બાવપણમાં વીણાની

૧. વર્ષ પર્વત સાર જુઓ ૫. ૮૬ ટી ૫. હેમકુટ હિમાલયની ઉત્તરે રામેડો છે, અને તેની સાયળ દિગ્ગુરુ દેશની સીમા બતાવે છે એમ કહેલું છે

સંમાન મધુર મધુર ખોલતી, અને એક ગંધર્વના ખોજામાંથી બીજાના ખોજામાં જતી; એવી રીતે મદ્ય, રનેહ શું, શોક શું, અને દુઃખ શું એનું કેવલ અજ્ઞાન હોવાથી મનોહર લાગતી મહારી બાસ્થાવસ્થા પિતાને મંદિર ગાળી.^૧ સ્વાર પછી અનુક્રમે, વસંતમાં જેમ ચૈત્રમાસ, ચૈત્રમાસમાં જેમ નવ-પક્ષવ, નવ-પક્ષવમાં જેમ કુસુમ, કુસુમમાં જેમ મધુકર, અને મધુકર-માં જેમ મદ (પ્રવેશ કરે) તેમ મહારા શરીરમાં નવર્યાવને પ્રવેશ કર્યો.

એક સમયે, સકલ જીવલોકને હૃદયાનંદક ચૈત્રમાસના દિવસોમાં જ્યારે નવાં કમલ-વન ખીલતાં હતાં; આંખાની કામલ કળિયોનો કલાપ કામાતુરને ઉત્કંઠિત કરતો હતો; મલયા-ચલની હંડી પવનની હહેરોથી કામદેવનું જ્વળ-પદ ફરફરતું હતું; મદમત કામિનીઓના મુખ માંથી છાંટલા મધુવડે જ્યારે બકુલ વૃક્ષો પુલકિત થતાં હતાં;^૨ મધુકર-કુલ રૂપી કંસંકવડે જ્યારે કાંભેયક (નામના) કુસુમની કળિયો કાળા પડેલી હતી; અશોક વૃક્ષને તાડન કરવાથી જ્યારે કુવતીઓનાં મણિ-નૃપુર સદસ પ્રકરના ઝણઝણાટ કરી ચૂકતાં હતાં; ઉધડની કળિયોના સુગંધથી ભેગા મળેલા ભમરોનાં ટોળાંના મધુર યંત્રરતે લીધે જ્યારે આત્ર વૃક્ષો મનોહર લાગતાં હતાં; અવિરલ કુસુમધૂલિ રૂપી રેતીના પુલિનથી જ્યારે ધરાતલ ધવલ દેખાતું હતું; મધુમદ્વીપી મત્ત થયેલા મધુકર ગણ જ્યારે લતાઓ રૂપી હિંદોળા ઉપર હોંચતા હતા; પ્રકુલ પ્રલવથી છવાઇ ગયેલી લવલી-લતાઓમાં ભરાતી મત્ત કોકિલાઓ મધુ-કણ ઉરાડી ઉરાડીને જ્યારે ભારે દુર્દિન કરી ચૂકતી હતી; પ્રોપિત-જનૂંકાઓના જીવ હરવામાં હર્ષ પામતા પુષ્પ-બાણે અદાવેલા આપનો ટંકાર સાંભળી, ભયથી પ્રવાસીઓનાં હૃદય ફાટી જઇ (તેમાંથી વહેતા) રુપિરવડે જ્યારે મર્ગ બધા પલળી જતા હતા; અહર્નિશ પડતાં કામદેવતાં શર-પત્રના મુસ-વાદથી જ્યારે સર્વે દિશાઓ બધિર થઇ જતી હતી; દિવસે પણ જ્યારે અંતરૂમાં મદન-રાગ પ્રસરવાથી અંધ બનેલી અભિસારિકાઓનાં ટોળાં કામ કામ દેખાતાં હતાં; અને રતિ-રસ-સાગરના ભારે પૂરથી જ્યારે બધું ઊકમ્જોળ થઇ જતું હતું સારે—હું માતાની સાથે, વસંત-નં લીધે અધિક શોભતા,—વિકસિત અભિનય કમલ, કુમુદ, કુલવય અને કર્ણદારવાળા—આ અચ્છાદ સરોવરમાં જ્ઞાન કરવાને આવી હતી. અને અહીં જ્ઞાન કરવા આવેલાં પારંગતોએ તટ-શિક્ષાનલ ઉપર કોટેલી ભૂંગરિડી સહિત^૩ શિવમૂર્તિયો, જેમની આલુ બાલુ રેતીમાં ડબાયેલી કૃશ પદ્મ-પંકિતથી એમ બજાતું હતું કે ત્યાં મુનિજનોએ પ્રણામ કરી પ્રદક્ષિણા કીધેલી હતી તેમને નમતી નમતી,—આ રહ્યો, ભમરના ભારથી લચી ગયેલા ગર્ભન્તુવાળા જર્જરિત કુસુમ-સમૂહવડે રમણીય લાગતો લતા-મંડપ;^૪ આ રહ્યું, કોકિલોએ કળિયો તથા

૧. " but hardly yet

" Knew the young child of sorrow, pain, or tears,

" Save a strange names for things not felt by kings,

" Nor ever to be felt " *The Light of Asia, Bh. I. P. 15.*

૨. જુઓ ૫૪ ૫૫ પી. ૩. ૫ળી જુઓ વાસવદત્તા ૫. ૧૩૨—

મધુમદ્મુદિતકામિનીગંદૂપસીધુસેકપુલકિતચકુલ:

૩. ભૂંગરિડીએ નામનો શિવનો અનુચર. ૪. આ નિર્ધર વાક્યોનો સંગ્રહ " એમ (કહેતી કહેતી) ફરતી હતી " એ શબ્દ સાથે લેવાનો છે.

પણ વિનાશથી મોખતુર થઈ રેદન કરેલી રતિના જાણે અશ્રુ મિન્દુઓતીજ રંગેની દોય એવી એક રક્તિકમય અક્ષમાનિકા મહણુ કરેલી હતી તેની નાહિ મુદ્દા અનેક વિદ્યા રૂપી નદીઓ ના મગમયી થતા જગત્પ્રભર જેડી મોખતી હતી ! તેના કૃષ્ણ હિર ઉપર, આછી આછી, અજન રજની લેખા જેડી જરાક રનામ, તથા અત્ત ઝરણુમાથી જાન (રૂપી પ્રકાશ) કાઢી નાખેલા મોહાન-ધકારને જહાઝ નીકળાસાની પડી જેડી ઝાડી આવી રહી હતી, પોતાના તેજ થી સંતે છતીને હરી લીધેલા પરિવેષ મઝન જેવો મેજ મેખનાનો દોઝ તેના જગત્પ્રભર ઉપર આવી રહ્યો હતો અને આમરાગગાના જલમા ધાયેલુ, વૃદ્ધ ચક્રારના લોચન જેવુ લાય, મદાર વૃક્ષનુ વરન્ધ તેના અન્ધનુ નયોજન આરતુ હતુ. મહાચર્યનો તે જાણે અનમર હતો ધર્મનુ જાણે ચાવન હતો. સરસ્વતીનો જાણે રિવાસ હતો સર્વ વિદ્યાઓનો જાણે ત્ર્ય વરન્ધન હતો. અને નર્વ જુલિયોનો જાણે નમદ હતો. શ્રી મ મળની સમાન તે આપાદ યુક્ત હતો ' હિમસમપના વનની પેઠે તે પ્રવૃક્ષ પ્રિયમ્બજરી (જેવો) ઘોળ દો' રમતળી 'તે તેનુ સુખ કુસુમન્ધવલ નિલકની જૂનિયી મોખતુ હત.' અને તેની પાછા મગા । અપો તથા સનાન અપો એક બીજો જહાઝ કમાર દેર પૂરન નાઝ પુપ જુલો આ નાહતી.

૧મી એ મુનિકમારે કાને પેહેરેની, કોપ નવીન જનની, અમૃતખિન્દુ પાણી, એક કુસુમ મજરી મ જોડેને રસન દશનથી આનદ પામેલી રનનીની શિખત પ્રભા જેવી, મધ્ય પનને નવાના સા પસતે છાટેલી નાનજનિ જેડી, કુસુમ નક્ષત્રીની ચાનન વીના જેડી રતિને સુગત્પ્રભથી થયેલા રવેજલ મ્ખતી દાર જેડી, મદન ગજની ધન શિક્ષક આમર પિન્દકા જેડી, ભમર ડી કામુખી અભિમાનિકા જેડી અને કૃતિકા નમનના તાગગલ જેડી શોભતી હતી મીઠા નર્વ પુષ્પના સનાસને દાગી નો આ પનિમય ઓગળ જો એમ મનમા નિનય રીરે તે યુવાન મુનિની નામુ જોતી જોતી હુ રિચાગમા પડી કે-અહો! વિધાના પાસે અનિગય ન સપતિ આપનાના સાધનનો બાર અખજ કે । કેમ જે એજો આખા મિશ્રુનના ડપ કરના અફજુત ડપ આપીને ભગવાન મમરેને ઉત્પન્ન કર્યા ગતા પા તેના કરતા ચડતી કાન્તિનામા વળી આ મુનિ માં મય બીન્દ મન બનાયો । । મને લાગે છે કે મહાએ અખિન જગત્પ્રભે નયનાનદક અદ્યિગ્ધ ગ્યતા, તથા લક્ષ્મીના લીલાગદ્ધ કમય ઉત્પન્ન કરતા, આ કમારના વદનનો આકાર ધકવામા જગલ થતા સાઝ પેહેમેથી અભ્યાનજ કરી નક્યો હશે । નહિ તો મદન વસ્તુ રચનાનુ સુ ધાન્જુ ૧ મી એવુ જે કહેનાય છે કે કૃષ્ણ પક્ષમા ક્ષય પામતા ચડતી સકન કનાઓનુ સુપુક્ષ નામના કિરણુડે મૂર્ત પાન કરે છે તે અસલ છે, એ તો બધીએ ખરેખર આનાજ નરીમા પ્રવેશ કરે છે. નહિ તો રંધનુ દરણ કરતી, મેજથી લગપર તપચર્ચા કરનાગુ આવુ લાનખ્ય ધ્યાથી દોય ૨-એમ હુ ચિન્તન

૧ આપા-ખાખરનો ૨, તે નામનો માગ ૨ પ્રિયજુની મળી જેવો ૧૧ કમાર અને તેડે ૧૧ મેત-વન ૩ કુસુમ જેવા ધવલ તિલકની-દીવાની જુલિ-વિજુલિ-થી કમાર શોખતો નસત, કુલુમને લીધે ધવર મયેલા તિલક નામના ઝાડની જુલિ કાન્તિ થી. સુખ=મહો અને અમમા । ૪ મુનિ-કુમારનું વર્ણન ચદ્ધ તથા કમલ જેવુ તો હતુ પણ તેમનાથી જ્યા અધિક મુંદુ હતુ એમ દર્શાવતા મારે કવિ સંભાવના કરે છે કે એ વન ધડવા સાથે થવાએ ચદ્ધ મ્મલથી નમુનાજ પેહવા તૈયાર કરી હશે, અને પછી તેમા સુધાગી મી એવુ વદન ધડતુ હશે ।

કરતી હતી એટલામાં તો, વસન્ત સમયનો મઠ જેમ ગમરીને તેમ. આ દેવ નદિ દોડે
કેવલ ઉપનોજ પક્ષપાત કરતા નવધોવન-ગુલબ મળે, મને પરવસ જનાવી દીધી.

(તેણે કરીને) દીવ આસ મૂકતી મૂકતી હું, નિમેષ રહિત, જરા જરા મીએકી, વાંકી
અને અતિ ચંચલ કીકીને લીધે આદરથી વિચિત્ર દેખાતી મ્હારી જમણી આંખવડે જાણે
ઉમગથી તેનું પાન કરતી હોઈ, તેની પામે કંઈ માગતી હોઈ, હું ત્હારે અધીન છું એમ કહેતી
હોઈ, સામે રહીને મ્હારા હૃદયનું તેને જાણે અર્પણ કરતી હોઈ, સર્વાન્માથી જાણે તેનામાં
પ્રવેશ કરતી હોઈ, તન્મય થઈ જવાને જાણે ઇચ્છતી હોઈ, મદનથી દારીને જાણે રક્ષાજીને
અર્થે તેને શરણ જતી હોઈ, હૃદયમાં મને અવકાશ આપો એવી જાણે તેની પામના કરતી
જોઈ, તેમ—તેની આમુ ધણી વાગ મુધી જોઈ રહી. અરેરે! મ્હં આ કેવુ અયોગ્ય, શરમ ભરેલું,
કુલીન કુમારીએને અધરિત કામ આગવ્યુ છે!—એમ જાણના ગતા મ્હારી ઇન્દ્રિયોને તું
વસ રાખી રાખી નહિ, જાણે સ્વપ્ન થઈ ગઈ હોઈ, ચિત્રેલી હોઈ, કાનગેલી હોઈ, બાંધેલી
હોઈ, મ ગાંમાં જોઈ, અથવા કામના હાથમાં હોઈ તેમ, નકાલ ઉત્પન્ન થયેલા અવસ્થાને
લીધે અર્થ મ્હાગું અવયવ નિશ્ચય થઈ ગયા, અને કહ્યા મીખળા વિનાના, કહેવાય નહિ એવા,
કેવલ મને પેતાનેજ જાણના (કાઈકે બાવે) કે કોણ જાણે તેના અતિશય ઉપે, કોણ જાણે
મ્હારા મને. કોણ જાણે મળે, કે નવનૈવાળે, કે અનુરાગે કે પ્રાણ જાણે કોણે એ મીખળું તે
મને સમજાતું નથી.

મ્હારી ઇન્દ્રિયો મને ઉચ્ચાને તેની પામે જાણે બઈ જવા લાગી; આગળથી હૃદય
જાણે મને આકર્ષણ કરવા લાગ્યું; અને પાછળથી પુષ્પમાણ જાણે પ્રેરણા કરવા લાગ્યો.—
એવી અનુચિત મ્હં મ્હાગ નિષ્પ્રયત્ન આત્માને મ્હા કટ્ટથી વાગી ગયો. પછી તરતજ,
મળને જાણે જાગ્ર અવકાશ આપવાને પ્રમત્તા હોય તેમ મ્હાગ (શરીર)માંથી શ્વાન પવન
બહાર વાવા લાગ્યા. હૃદયમાં અભિપ્રાય ઉત્પન્ન થયો છે—એવું નવો કહેવા માગનાં દેવ તેમ,
સ્તન પુગના મુખ કપવા લાગ્યાં એવું બિન્દુની લેખાથી જાણે ધોવાઈ જતી હોય તેમ લન્ગ
ગળવા લાગી. મહાસ્વજના તીક્ષ્ણ શરન્ત્રાગથી જાણે ત્રાસ પામતી હોય તેમ ગાત્ર-ચષ્ટિ
ફૂગવા લાગી. તેનું અનિશય ઉપ નિદાળવાના જાણે કુતુહલને લીધે. આશિંગરને તથાપી
રહેલા અવયવોમાંથી રોમોદગમ થવા લાગ્યો. અને સ્વેદ-મલિનયડે નિ-જેય ધોવાઈ જઈને
જાણે અગ્નિમાંથીજ રાગે મ્હાગ હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો.

વળી મને વિચાર થવા લાગ્યો કે—એવો શાન્ત પ્રકૃતિનો પુરુષ જેણે મુગ્ધ-મમાગમ
દૂર કહેલો છે તેના ઉપર મને (ગોહમા) નાખતા આ અનાય મળે કેનું અયોગ્ય ક્રમ આ-
વ્યુ છે? પાછેપર, સ્મિતનનુ હૃદય એવું તો અનિશય છે કે અનુરાગના રિપવની યોગ્યતાનો
પાણુ વિચાર કરી શકતું નથી! ક્યાં આ ઝમઝમતું તેજ તથા તપનું ધામ, અને કયા પ્રાપ્ત
જનને પ્રિય, મકરંકલ્પની એટલા! નહીં, આ કુમાર પોતાના મનમાં, મને મન વિશિષ્ટ

૧. ખરા અત પ્રણયી, અથવા પરિપૂર્ણ રીતે ૨ આ કેવળે, સ્ત્રીઓને કામથી ઉત્પન્ન થતા
કેટલાં આલિષ્ઠ્યાવ વર્ણનેશ છે જેવા કે—સ્વેદ, રોમાય, વેપથુ—

સ્તંભઃ સ્વદોષ્ય રોમાન્નઃ સ્વરમંગોષ્ય વેપથુઃ ।

ચૈવર્ણ્યમથ પ્રલય इत्येष સાत्विका मताः ॥

જોધને હસતો હશે. વળી આ પણ વિચિત્રજ છે કે હું આટલું આટલું જાણું છું તે છતાં મહારો વિકાર દૂર કરી શકતી નથી! બીજી ધબ્બીએ કન્યાઓ લજ્જા મળીને પોતે પોતાના પતિ પાસે ગઈ હશે; ધબ્બી નારીઓને આ અવિનયી મદને ઉત્તર કરી હશે—પરંતુ મહારી પેઢે તો કોઈનેએ નહિ થયું હોય. માત્ર આકારજ જોવાથી આકુલ વ્યાકુલ બની જઈને એકજ ક્ષણમાં મહારે ચંતઃકરણ કેમ આમ પરવશ થઈ ગયું હશે? કામને દુર્નિવાર્ય કરનાર તો કાળ અને યુગ છે! ત્યારે હવે જ્યાંસુધી હું સચેતન છું, અને જ્યાંસુધી એણે મહારામાં મદન-દુર્વિકારની લથુતા સ્પષ્ટ જોઈ નથી લાંઘીમાંજ ઉચિત છે કે આ પ્રદેશમાંથી મહારે જતાં રહેવું. મુનિજનને કોપાયમાન થવું ઈર્ષ્યલભ્ય નથી; વખત છે, અગમ્યમતો આવાં મોહ-વિકાર મહારામાં જોધને કોધથી એ મને શાપ પણ નથી બેસે—એમ વિચારી મને પાછાં દરવાની ધ્વજા થઈ, અને આવા સત્પુરુષોનું તો સર્વ જનોએ પૂજન કરવું જોઈએ એમ બાણી એના વદન, તરફ દૃષ્ટિ ફેરવી, અચ્ચિત પદ્મમાલા સહિત, ગાલ ઉપરથી જરા ઉચ્ચ થઈ ખસી ગયેલાઃ કર્ણ-પશ્વ સહિત, કેશની ચંચલ ડોનોને લીધે દુરદુરતાં કુમુમ-કર્ણપૂર સહિત, તથા સ્કંધ ઉપર લટકતાં મણિકુંડલ સહિત, મેં ભૂમિ બણી જોયા સિવાય એને પ્રણામ કર્યો.

લગવાનું અનંગના અનુલંબનીય શાસનને લીધે, ચૈત્રમાસની મહેત્પાદક ગકિતને લીધે, તે પ્રદેશની અતિ રમણીયતાને લીધે, નવધાવનમાં ભરેલા બહુ અવિનયને લીધે, ઇન્દ્રિયોની ચંચલ પ્રકૃતિને લીધે, વિષયાલિસાપની દુર્નિવારનાને લીધે, મનોરૂસ્તિની ચપલતાને લીધે, અમુક વસ્તુની અમુક ભવિતવ્યતાને લીધે,—હુંકામાં, મહારા દુર્ભાગ્યને લીધે, અને એ કુમારને એટલો કંલેશ સહેવો લખેલો હશે તેને લીધે, મેં પ્રણામ કર્યો કે તરતજ મેનું ધર્મ મહારો વિકાર જોધને ચ્ચિત થઈ ગયું, અને પવન જેમ પ્રદીપને તેમ મન-મથે એને પણ વિદવલ કરી દીધો. તે સમયે એનામાં પણ, નવા પ્રવિષ્ટ થયેલા મદનને આવકાર આપતો હોય તેમ રામોદગમ થતો દેખાયો. મહારી સમીપ આવવાને નીચરેલા એના મનને જાણે માર્ગ દર્શાવના હોય તેમ આસ આગળ આગળ ચાલવા લાગ્યા. વ્રત-અંગ થવાની જાણે ભીતિથી, એના હાથમાંની અક્ષમાલા પ્રકમ્પને લીધે ધ્રુજવા લાગી. એના ગાલ ઉપર મ્હોટેલી સ્વેદ-જલકણી હાર, જાણે કર્ણમાં પેટેરેલી બીજી કુમુમ-મેજરી હોય એવી દેખાવા લાગી. મને જોવાથી થયેલી પ્રીતિને લીધે વિસ્તાર પામેલાં, ઉચી કીકીવાળાં, અને તે પ્રદેશને પુંડરીકમય હોય એમ દર્શાવતાં એનાં અક્ષુમાંથી પ્રસરના,—અકસ્માત્ અચ્છેદ સરોવરના જલમાંથી નીસરીને ગગન બાણી ઉડતા વિકસિત કુવલપ-વન જેમ જાણેતા, કિરણથી ને દિશાઓ અંધાર્થ મર્ધ. આવી એની અતિપ્રકટ વિકૃતિ જોઈ મહારામાં બમણો કામાવેશ થઈ આવ્યો, અને તે ક્ષણે મહારી-અવસ્થા એની થઈ ગઈ કે તેનું વર્ણન કરવું (પણ) અપ્રોગ્ય કહેવાય. વળી મને વિચાર થયો કે—અનેક સુરત-લભાગમ ૩૫૧ નૃલ-લીલાનો ઉપાધ્યાય કામદેવજ આ સઘળા વિલાસ (બદાને) શીખવે છે. નહિ તો, વિવિધ રસના સમવાય પડે લલિત લાગનાં આવાં કાંઈમાં જેનું મન પ્રવિષ્ટ નથી એવા આ પુરુષની આ અપરિચિત દૃષ્ટિ કેમ કરીને આમ,—જાણે રતિરસ ઝરાવતી, જાણે અમૃત વર્ષાવતી, જાણે મદથી અર્ધી મીચાચલી, જાણે ખેદથી મંદ પડેલી અને જાણે નિદ્રાથી જડ થયેલી હોય તેમ, આનેદના ભારથી ધીમી નંથા ચંચલ કીકી સહિત ફરતી ફરતી, નિઃશંકપણે બ્રહ્મતાને નચાવી મંદ ? અને વળી આટલી બધી નિપુણતા એનામાં ક્યાંથી

હોય'કે એક અક્ષરે બેઠ્યા વિના માત્ર અમુચીજ, અંતર્ગત હૃદયપાલિનાય આમ જણાવી શકે ?

પણી મને આગળ આવવ ની ગતિ અ વી એટલે એની સાથેના પેના ખીન અસિ-
ક્રમારની પામે જમને પ્રજામ કરી મેં પૂછું કે—મગાન! આ હુતાન મુદિ ? ન ગ શુ ? એ
કાના પુત્ર ? કિયા જણની આ કુસુમ મળી એમને કુળ પેટેરેની હે ? એમાથી અ નના, અ-
આધારગુ ઠહેકના મા, પૂત્ર કી નહિ સુતેના મુરામથી ન્દાગ મનમા એક મેં દુ'તનક ઉત્પત્ત
મય છે.—ત્યાં ને જગ મેં મનમાનીને મને મ્હેના વાગ્યો કે— ॥ ૧ ॥ એ પુત્રાનુ ત્વારે
દા પ્રયોજ ॥ કે ? પ ન ને જિગાઆ હે ય નો કું, આમગ.

મકલ ત્રિભુવનમા એમની પ્રાપ્તિ વિષ્ણુના છે નય એમ ? અને ઉત્તર છે અને તે ૧-
દાનવ તથા સિદ્ધ લોકના વૃન્ એમના ચરણુ વન મેં છે એ ॥ સ્વે રકેત ન મ મા એક મ ના-
સુનિ દિવ્ય લોકમા વમે છે. એ ભગવાનનું ચપ અણેપ ત્રિભુવનમા મુંદર હતું, કુબેરના પુત્રની
કાન્તિ કરતા પણ અધિક હતુ, અને સુરાસુર લે મ્ની સુ રીઓને હૃદયપાનક હતુ. એ એક
દિવ્ય દેવપૂજ સારે કમય સુન્વાને, અંરાવન દાથીના મજ્જન મિન્દુ થકી બધ યના મેંકડો
અદાકારથી ભરેલા જનનાગી, તથા હુ હામન જેના સ્વેત પ્રા હસાગી, સ્વર્ગ મગામા ઉત્તર ॥
હતા તેન મા એમો, કમન નમા સર્વજા વગન ગી, પ્રકુલ સકલ પદાભા પુડીકમા મેરે રી
દેવી લક્ષ્મીએ દીધા એમને જેના જેના, ગ્રેમ મધથી અના મીય છ ગોના તથા અનન્દ શ્રુતા
તગથી અપન થયેની કીકીના ॥ લોનાનરડે એમના ઉપનો રરદ લેનાં ચેના, અને બગ સુ
ખાનાની ઇચ્છાથી પેા ગા થયેના મુખ ઉપર દાન પદા ॥ મૂના મૂ તા વડ્ડીના મનમા કામ-
રિકાર ઉત્પત્ત થયો. પરંતુ દર્શનમાનથીજ તેને મુરત મમાગમનુ મુખ પ્ર મ થયુ તેથી, જે
પુડીકનુ તેો આસન વ્યું હતુ તેમા ને નેમાજ તેના મનોરથ કૃતાર્થ થયો. તેમાથી પડી એક
કુમારનો જન્મ થયો અને એને ઉત્તમમા લઇને વડ્ડી વપારે—મગન ॥ આ તમ રા પુત્ર કુ
ગહણ કરા—એમ કહી સ્વેતેષ્ટુને આપી મધ સાથે એમણે પપ્પ બાગકને ઉચિત મરં દિવાઓ
કરીને એનું નામ પુડીક પાડુ કેમકે એની ઉત્પત્તિ પુડીકમાથીજ હતી પડી એને એમણે
મન વેરાવ્યુ અને મરં વિદ્યાઓ લણાની તેજ આ છે

હવે આ જે મળી હે તે દેવ નાવોએ શીરસાગનુ મથન ક્યારી જે પાગિજનન વડા
નીકમ્બ હતુ તેની છે. નત વિરુદ્ધ એ કેની રીને અ ના અવજમા આવી જે તે પળ કું આન
અનુદંશી છે માટે કેનાસાગી ભગવાન બરાનીપતિની પૂજા કરવાને અમે નો સર્ગમાથી
નન્નનન પાસે ય નિ આનતા હતા એટનામા—આસ ત્ નપન નદમીએ જેને પેનાના યનિત
હતતો ટોકો આપ્યો હતો, બકુલ માવા ની જોએ મેખના પેહેરેની હતી, પુષ્પ પડનની મુઘેની
તથા જનુ સુધી લટકતી કમ માનાએ થી જેનુ અ સુ મરીત માઇ મધુ હતું, અો આનાના
ના અકુરનુ જેણે કર્ણપૂર પેહેરેનુ હતું એની, પુષ્પ મધુ પાનથી મન થયેની નન્નનનનેવના
એ બહાર આની, આ પારિજાન પુષ્પની મજરી આખીને પ્રજામપૂર્ક આને મ્જુ —મગન ॥
અખિય ત્રિભુવનને નયનાનદક આ તમારી આકૃતને આ અવધર રજોજ ઉચેન હે માટે
કપા કરીને એનુ મહણુ કરો તમારે કર્ણપૂ થાના નિનાસની મ્પદા ગરબતી આ મજરીને
અવજમા પેહેરો, અને પારિજાનનો જન્મ સમન કરો ॥—વનદેવનાનુ આ વચન સામગી

પોતાની રૂપ-સ્તુતિથી લગ્ન પામી, નીચી દૃષ્ટિએ આ કુમાર તો એનો અનાદર કરીનેજ ચાલવા લાગ્યો; પણ મ્હેં એને પછવાડે પછવાડે આવતી જોઇને આને કહ્યું કે—ભાઈ! એમાં શો દોષ છે? જો એ પ્રેમથી આપે છે તેનો સ્વીકાર કર. —એટલું કહી આ મંજરી મ્હેં એના શ્રવણમાં એની ઈચ્છા ઉપરાંત બલાતકારે પેહેરાવી.

તે ઝપ્પિ-કુમાર બ્યારે આવી રીતે—પેલો યુવાન મુનિ કોણ હતો, એ મંજરી શાની હતી, અને શી રીતે એના શ્રવણમાં આવી હતી એ સર્વ વ્રતાન્ત મથાસ્થિત વર્ણવી રહ્યો. ભારે પુડરીક પોતેજ જરા મંદ મંદ હાસ્ય કરીને અને કહેવા લાગ્યો:—કુતુહલિનિ ! આ પ્રશ્ન કરવાનો શું કરવા ત્હારે અમં લેવો જોઈયે? જો તને આનો મુગંધી પરિમલ્લ મમતો હોય તો જુજ આ મંજરી લે. —એટલું બોલી, મ્હારી પાસે આવી, એણે પોતાના કર્ણમાંથી કાઢીને, મધુર મધુકર-શૃંગારવડે જાણે રતિ-સમાગમની પ્રાર્થના કરતી હોય એવી તે મંજરીને મ્હારા શ્રવણમાં પેહેરાવી. એના દસ્ત-સ્પર્શના લોભથી તે કાણે, પારિજાત-પુષ્પ પેહેરવાને સ્થાને મ્હારૂં તો જાણે બીજું હૃદયજ આવીને એકું.^૧ મ્હારા ગાલના સ્પર્શ-સુખથી એની અંત્રલિપ્તે ધ્રુજવા લાગી, તથા હાથમાંથી, લગ્ન સાથે પડી જતી પોતની અક્ષમાલાને પણ એણે દીડી નહિ. એ અક્ષમાલા ભૂમિ ઉપર પડી ન હતી એટલામાં તો મ્હેં ઝીંઝી લીધી, અને એ કુમારની લુજ પશજ જાણે મ્હારા કંઠમાં પડી હોય તેમ કંઠકરું સુખ માની લઈને,^૨ અપૂર્વ હાર-નતાની લીલા દર્શાવતી એ માલાને મ્હેં લીલા રુકિત મ્હાગ ગળામાં પેહેરી.

એ વખતે મને મ્હારી જાન ધરનારીએ કહ્યું—ભર્તુદારિકા ! દેરી તો જ્ઞાન કરી રહ્યાં છે, અને ઘેર જવાનો સમય થવા અ.બો છે માટે તમે પણ ડુંગડી મારી લ્યો. —તરત પકડાયેલી હાથથી જેવ પ્રથમ અંકુશ-પતની નેમ ફેંચે એના આ વચનથી અનિચ્છાએ મહા મહા પ્રપને પાછી હડી; અને લાવણ્ય રૂપી અમૃત-પંકમાં જાણે ડુંબી મર્દ હોય, ગાલ ઉપર ઉગેલા રોમાંચ રૂપી કાંઠામાં જાણે ભરાત રહ્યાં હોય, મદન-ગાણુની સ્મિતોગા જાણે વિધાઇ મર્દ હોય, તથા સૌભાગ્યની દોરથી જાણે સીવર્ધ મર્દ હોય એવા મ્હારી દૃષ્ટિને એના મુખ ઉપરથી મહા મહા દહેરાઈ ખેંચી લઈને, જ્ઞાન કરવા ચાલી. પણ મ્હેં ચાલવા માડ્યું એટલે પેલો બીજો મુનિ-પુત્ર પુંડરીકનું આનું ધેર રખાલન જોઇને જરા પ્રણય-કોપ દર્શાવતો હોય એમ કહેવા લાગ્યો:—

ભાઈ પુંડરીક ! આ કંઈ તને ઝાગે નહિ. એ તો ક્ષુદ્ર જનને જવાનો માર્ગ છે. સાંધુ પુરગોએ તો ધેર રાખ્યું જો-એ. (તેને બદલે) એક સાધારણ મનુષ્યની પ્રમાણે તુ આમ વિશ્વવથ ધર્મ જાય છે અને નિષ્વદ રાખવાનો કંઈ ઉપાય કરતો; નથી એ શું કહેવાય? ક્યાંથી

૧. અર્થાન્ મ્હારા હૃદયની શક્તિ બંધી તે તરફ આકૃષ્ટ થઈ. આવેજ વિચાર ઇચ્છામાં પણ એક સ્થળે દર્શાવેલો છે.

“ It was no longer the voice that made my soul plant itself in the ear.”
The Customs, Vol. II. P. 410.

૨. આવેજ વિચાર (પણ પુરુષમાં) = ધુ સ ૬-૨૨૧ ૮૪ માં દર્શાવેલો છે.

તથા સ્વજા મંગલપુષ્પમદ્યા વિશાલવક્ષઃસ્થલલમ્બયા સઃ ।

અમંસ્ત કંઠાર્પિતવાહુપાશામ્ ચિદર્ગરાજાવરજાં વરેણ્વા ॥

ત્હાગમા આજ આ અપૂર્વ ઇન્દ્રિય ગળ્ય ચર્ચાગુ કે તુ આવી વિદ્વતિમા આની પાસે ? ક્યા ગયુ ત્હારુ એ ધન ? ક્યા ગયો ત્હારો ઇન્દ્રિય નિભય ? ક્યા ગયુ એ અચિત્તનુ વનીકરણ ? ક્યા ગઈ એ પ્રશાન્તિ ? ક્યા ગયુ એ કુનકમાગન પ્રદ્યુત ? આ ગઈ એ સન નિપયોની નિરુત્સુકતા ? ક્યા નાખ્યા બધા ગુરુઓના ઉપદેશ ? આ ગયુ ગયુ ત્હાડે જ્ઞાન ? ક્યા ગઈ એ વંશાચ શુદ્ધિ ? આ ગયો ત્હારો ઉપભોગ ? આ ગઈ એ મુખની અગ્નિ ? આ ગયો એ તપ પ્રેમ ? ક્યા ગઈ એ ભોગની નિઃશ્રદ્ધા ? આ ગયુ ત્હાડે યાનન વની ગયુ ? ત્હાગ જેના પણુ જ્યાંએ અનુરાગ સ્પર્શથી મનિન ચર્ચાજવા માયા અને પ્રમાણી લાગવા લાગ્યા હાથે તો અર્થા પ્રના બધી નિષ્ફલ ગઈ ! ધમશાસ્ત્રા મ્યાસ નિર્ગુણુ નિષ્કલ્યાણે ! મન્દાર નિરથક ગયો ! ગરુતો ઉપદેશ નિવેક નિરુપમક થયો ! નિદ્રતા નિષ્પ્રયોજન વર્ષ ! જ્ઞાન નિરુપયાગી થયુ ! તુ તુ ત્હાગ હાથમાથી પડવી અક્ષમાનાને પ્રાપ્ત્યે લઈ લીધા છતાં પછ કઈ જાણતો નથી ? અહો મૂઢતા ! આ માના તો ગઈ પણ હવે ત્હાડે હૃદય આ અનાયા હરી રેડે તેને તો શરી રાખ ?

તેના આવા નયન સાલણી જગ લગ્ન પામ્યા હોય એમ પુઠ્ઠીકે પ્રત્યુત્તર દીધો — સખે મિલેલ ! કેમ મ્હાગ વિશે તુ આવી અસલ ધાર ના કરે છે ? આ દુર્ગિતીન ક્યાએ અક્ષમાના પ્રહણુ કરીને જે અપગધ ક્યા છે તે ક્ષમા કરનાર નથી — એટલું કહી, અમલ મપને લીધે સુદર ભાગતા, પ્રવલથી ગમેલી બીજા જુદાઈ નડે મોભતા, મુગનેન્ધાથી કુલ્લતા અધવાળા મુખ થકી એણે મને કહ્યું — અપવા ! આ અક્ષમાયા આપ્યા વિના ત્હારે આ પ્રદેશમાવી એક કમળુ પણ ખસતુ નહિ — આ માલગી, કામરના નૃસારભ સમયની બીના પુષ્પાજનિ જેની એકાનનિને મ્હાગ કામાથી ઉતારી, લગનના લ્યો તમારી અક્ષમાયા — એમ કહી મ્હાગના મુખે એક રેલેવા એ ન્યય હૃદય કુમારના પ્રસારવા હાથમા મૂકી, એ વેદ વલથી ન્હાચેલી છતાં કરીથી આન કરવા ગઈ ત્હાઈ ઉઘાપી નદીની પેઠે મને મહા મહા પ્રયત્ન મ્હાગી અખીઓ પાલી નાગીને લઈ ગઈ, અને તેમની તથા મ્હાગી માતાની સાથે એ કુમારનુ જ ચિન્તન કરતી કરતી મનાતરે ધેગ આવી. હા જાને મ્હારા નિવાસમા પ્રવેશ ક્યા લાગ્યો એના નિરહને લીધે કેવન મોકાતુર નાથી તું આની છુ કે લાંબી લાજ ઉભી છુ, એની છુ કે સખીઓમા ખેડી છુ, ચૂપ રહી છુ કે મોડુ છુ, જમ્યુ છુ કે ઉધુ છુ, રાઉ છુ કે નથી ગતી, આ દુખ છ કે મુખ છે, છે = ૧. છે કે કઈ વ્યાધિ છે, નિપત્તિ છે કે ઉત્સવ છે, દિવસ છે કે રાત્રિ છે, તુ અમ ઠ અને મુ અગમ્ય છે — એ કઈ મને સમજન મુજ નહિ. વળી મદન દત્તાન્ત મુગમર અમજતી ન દતી એટલે ક્યા જતુ, ચુ કેલુ, ચુ સાલળતુ, ચુ જોતુ, ચુ ખોનતુ, કોને કહેલુ, અને મો એનો ઉપાય કરવો એ કઈ મને મુશ્યુ નહિ, તેથી મહેલ ઉપર ચડીને, સર્વ અખીઓને રળ આપી, પાઈ પગિરને અદર પ્રવેશ કરવો નહિ એમ કહી, મને કાર્ય લજ દઈ, મલિમય જાગીમા મુખ મૂકીને તેજ દિગા તરફ એકની એકથી જોતી ! ઉભી રહી એ કુમાર તે રમણીય દિગામા હોવાથી મને એ અનુદત જેની, કુસુમિત જેવી, મહારજના બાગમાંથી લારેરી હોય એવી, અમૃત રસ સાગ ના પૂરમા કુખી ગઈ હોય એવી, તથા પૂણું ચંદ્રોદયથી શોભતી હોય એવી દેખાના લાગી. તે બાનુએથી આવતા પવનને પણ — વન પુષ્પના પરિમનને પણ, — પક્ષીઓના સ્વરને પણ એની વાત પૂછી જોનાનુ

હું ધાગતી. એની વચનનાને લીધે તપનો અમ વેદનાને પણ હું મ્મિયા વાગી, જાણે એની પ્રીતિને લીધે મૌનનત અગી રહી, કામદેવે પદપાત કરાવ્યાથી હું, મુનિ-વેપને એણે પ્રદણ કરેલો માટે, અપ્રામ્ય કહેના લાગી, શાવન એનામા રહેલું માટે તેને રમ્ય કહેના વાગી, પારિજનન પુષ્પને એના કર્ણનો સ્પર્શ થયેલો માટે તેને મનોહર ગણના વાગી, સુગંધકમા એનો વાસ હોનાથી હું તેને રમણીય માનવા લાગી, અને એની રૂપ અપસિને લીધે કામને દુર્લભતાનું અધ્યાગેપણ કરવા લાગી. એટલે એ દૂર હતો તોપણ, અમિનિ જેમ સુમતી, આચર વેવા જેમ ચદ્રની, અને મયૂરી જેમ મેઘની, તેમ હું એનીજ આમુ જોયા કરતી હતી. એના પ્રિયોગ થી અકળાઈને બહાર નીકળના મ્હાગ પ્રાણુની રહ્યાની જેની પેથી અદ્યત્વલીને મ્હે એમ તે એમજ કદમા ગાખી મુકી હતી. અને એના સમધમા રહ્ય વાત કરતી હોય એવી, કર્ણમા એમ તે એમજ પેહેલેથી પેથી કુસુમ મજગીને લીધે, તથા એના દન્તના સ્પર્ગ-અુપથી ઉભા થયેલા,—ક બ-કમિના કર્ણપૂર જેના ગોખના—એના ને એનાજ રેખાચને લીધે મ્હાગે એક ગાય કટકિત થયો હતો.

આવી રીતે હું સ્તબ્ધ થઈને ઉભી રહી હતી એટલામા, તરંગિકા નામની મ્હારી તમય-વાદિની જે મ્હારી સ ઘેજ જ્ઞાન કરવા આ રી હતી તે પળાડેથી જાણે બહુ વાગે આનીને મને ધીરેથી કહેના લાગી —અનુદારિકા ! પેલા જે એ દિવ્ય સ્વરૂપવાળા મુનિકુમરિ અપણે અચ્છેદ સંગવગને તીરે દીધા હતા નેમાનો એક જેણે તમાગા કર્ણમા દેવશ્વની આ કુસુમ મજગી પેહેલાવી હતી તે, પેના ખીજા કુમારથી જાતો જાતોતથા નનાતો મતાતો આ પતો, પુષ્પથી જાતો ગયેની બનાએ ની ધમ મધે મ્હારી પાસે આ રીતે, હું આવની હતી ત્યારે પળાડેથી મને તમારા સમધી પૂજા લાગે કે —માયા ! એ કયા કોણ છે ? કાની પુત્રી છે ? એનું નામ ન ? એ કયા જવા નીસરી છે ? —ત્યારે મ્હે ઉત્તર આપ્યો કે —ભગવાન વદ્રમાના ઈરણુમાથી ઉત્પન્ન થયેની ગાંગી નામની અપ્સરા એની માતા છે. સર્વ ગર્ધનાના મુકુટમણિની ઠારો ધમાનાથી જેના ચરણ નખ મુગાગા થયેલા છે, પ્રેમથી રૂતેની ગર્ધન-કામિનીઓના ગાય ઉપરની ખનવતાનું જેના જુજ દક્ષ શિખર ઉપર ચિત્ર પડેલું છે, તથા જેણે વક્ત્રીના કરન્કમનું ચળાસન કરેલું છે એના ગર્ધનાધિપતિ હમ રાજ્ય એના પિતા છે, મહાન્વેના એનું નામ છે, અને એ ગર્ધનાના અધિરાલ હેમકૃત પરંત જણી જાય છે.—આ સાલગી એ કઈક પ્રિયાગમા પજો હોય એમ જરા રાગ માન્ત રહીને મ્હારી આમુ એકામ દષ્ટિયે ઘણી વાર મુધી જોતો જોતો, મને દરગીને જાણે યાચતો હોય તેમ ફરીથી કહે ॥ લાગ્યો કે —માયા ! બાવપણુમા પણ ત્હારી આ આકૃતિ અતિ રમ્ય, નિષ્કપટ અને અચપય દેખાય છે માટે હું નિતિ કંઠ પુરુ કે મ્હાડ એક કામ વુ કરીન ? —આ સાલગી મ્હે સનિનય કર લેડી, આન્ત ર્ગાની, ઉત્તર આપ્યો કે —મહારાજ ! તમારે એનું કહેલું વટે ? હું તે કોણ માન ? મઝવ નિબુનમમા પૂજના થોગ્ય તમારા જેના મહાત્માઓની, પુણ્ય પિના, અમારા જેવા ઉપર, સર્વ પાપ હરનારી દષ્ટિ પણ ન પડે તો પછી આજા તો કયાથીજ થાય ? માટે

૧ વાચનારને યાદ હશે કે ત્યારે પુરૂરીકે અક્ષમાવા પાછી માગી હતી ત્યારે મ્હાગવેતાએ તે વાપ ધાને બદલે પોતાનો એકાવી હાર તેના દણમાં નાખ ॥ હતો —ગુણો પૃ ૧૩૨ લી ૧૮

માખને જે કંઈ કામ હોય તે મુખેથી કહીને મારા ઉપર અનમ્રદ કરો,—આત્મ જે બાવી વ્યક્તિ
મને નથી જેની—ઉપકારી જેની—અધિભાવ આપનારી જેની મારીને અંતરબુદ્ધિ દ્રષ્ટિથી
ચાલિનદન કરી, એણે પામેલા તમામ વૃત્તમાયો એક પથર નારીને વધ્યક હિર તેને વાટી,
ચોનાના ઉત્તરીય રૂકનમાથી એક ચીર મારીને તે ઉપર, ગદ્યગદ્યના મદદના સુગમિ પેના
મસરદ, હાથની મનિષ આગળીના નખામથી વખીને—આ પત્રિકા તુ, એ કન્યા એકવી દાય
હારે છાતીમાની એને આપજે—એમ કરી મને તે આ લી—એટલું કરી તનનિકાએ મને પાન-
દાનમાયો કાઢીને એ પત્રિકા દેખાડી મ્હ તા—નમ્રદમય છતા અત કલ્પમા જાણે અર્પન-સુખ
ઉત્પન્ન કરતી, અને શ્રાવમાજ પડના છતા, મનાય થનાથી મનાવ પ્રવેશ સચનતી, એના
મનથી આ પાત માલમનાજ મદનાવેશ મનથી જાણે આનંદ યદ્ય હેતેમ,—તનનિકાના
હાથમાથી તે વર્ષ લીધી, અને ત્યુ તો તેમા આ આવા ન રી દીધી —

માનસ-જન્મા મ્હાના, મિત્રમિત્ર મુજા-સતતા મનારીને,
વલચાની, મ્હ આશા, અ-દર વીધો, હન ન્યમ, ને

માર્ગે ચૂકવાને જેમ મિશ્રાઓની બાન્તિથી, અધન જેમ વોગ માંથી, મુકને જેમ
ગિરસાએ થી, અતલ દર્શાને જેમ જાદુગરી પીડીથી, અનમ્રદ નમ્તાને જેમ જનર પ્રનાય
ની પ્રવૃત્તિથી, મિત્ર મિત્રનને જેમ કુદ નિદાથી, અધર્મિકને જેમ નારિતક મતથી, ઉન્મત્તને
જેમ મદિરાથી અને અગિનાયને જેમ કુદ આવેશ કિયાથી, તેમ મ્હારા કામાતુર ચિત્તમા,
આ આર્પાં જનરાથી તન્તજ દોષ રિદાગની શ્રદ્ધિ વધ, અને નદી જેમ પૂરથી તેમ હું આથી
આકુન વ્યાકુલ બનીને નિદ્રાન ચર્ચાગદ વળી તરનિકાએ એ કુમારુ પીછ વાગ દશન કહ્યું
હતું તેથી એ જાણે મહાકુદરથી પી દોષ, સુગોષકમા વખી અર્પા દોષ, દેવતાથી અધિમિત્ર
દોષ, વરદાન પામી હોય, અમૃત પી આવી હેય, કે ત્રેલોક્યનો રાજ્યાલિલેક પામી હોય એ લી
હું એને ગણુના નાગી ! અનદા એ મ્હારી પ મે છતા જાણે એનું મર્ગન દુનમ દોષ, અને અતિ
પરચિત છતા પશુ જાણે એ નવીજ આવી દોષ એમ હું એને આદર અનિત બે નાવના વાગી !
મ્હારી પાસે જેથી છતા પશુ જાણે એ સર્વ લોકની ઉપર દોષ એમ હું એને નિદાગના
લાગી ! એને માલે તથા એની ગુણગાનાળી વદાને, બાપી બાત્રીને સ્પર્શ કરના વાગી ! અને
આવી રીતે રાખીએવકના અનધનો જાણે બનિકમ દેખાડની દેખાડની હું પુન પુન એને
પૂછના લાગી કે—કહે તત્તવિના ! ત્હ શી રીતે એને જોયો ? તને એણે શુ શુ કહ્યું ? મ્હલી વાર
હું એની પાસે ઉભી રહી ? કપામુધી આપણી પાઠમ પાઠમ એ આજો હતો ?—આ ને
આજ વાર્તામા તેની આથે તેજ મહેનમા તેમ ને તેમજ, કોઈ પરિજનને પ્રવેશ કડવા દીધા
શિનાય મ્હ તે દિનસ આયો.

— ૧ પુટીક લે ૨ છે ૩ જિસસિન-કમના તત્ત જેની મ્હેત મુખાવતા=એકાવતી-બનાવીને
મ્હારા માનસ-જન્મા-મનમા જન્મવાર કામને ત્હ તલચાલીને આરા આપી (હસતી સમાન) બહુ
દર વીધો છે—ધાતો રધાવા હુસ સાથે તેના માનમ જન્મા=માનસ સંગેવરમા જન્મેલો, મુખાવતા=
મુખા જેની નિર્મલ લતા, અદરા=દિરા અર્થાત્ હમને જેમ તેની લતા બનાવી, એ દિરાએ તે હોર
તે દંખાગ, બ, ફર લાઉ નહા તેમ વિં ૨ આ સર્વને અનુમત્ય આપણા કડવા છે કે—મુખ
મિયાં ગાડા ને જાગ પી લી !

પછી જાણે મારા હૃદય સાથે રાગ-સવિલાસ કરીને મનનનયને છેડે બટકનું રવિ
વિખ્ય જ્યારે કાવચોગ દેખાવા લાગ્યું. સગર મૂર્ધને દેખીને અનુરક્ત થયેથી, કમલમાં
નતેરી દિગ્વ્યવક્ત્રી કામાનુર મની ગઈ હોય તેમ જ્યારે શીડી દેખાવા લાગી. રરિ કિરગો
જ્યારે એવાના પવનમાંથી થતા જલ-પ્રપાતથી રક્ત વન-ગળના ટોળાની પેઠે કમલ વન
માંથી નીસરી નીસરીને બેગા થતા લાગ્યા; ગગન ઉતરી વિશ્રામ લેવાને હિત્સુક થયેલા રવિ
રથના અધોએ દર્શથી કરેલા આંખાગના પ્રતિશબ્દ સાથે જ્યારે દિવસ (નો પ્રકાશ) ગે,
પરતની ગુહાન્નોગા પેસવા લાગ્યો; મીઠાઈ ગયેલાં રમત-કમળ-નપુટમાં જ્યારે બ્રમરની હાંમે
લરાઈ પેલી, રવિ વિયોગ કોઈ નહીં પામવાથી તેમનાં હૃદય જાણે અધ ધર્મ ગયા હોય તેમ
કમલિનીએ જ્યારે મીઠાસ લાગી, અને બને જાણે કરડેલી સામાન્ય મળાન-વતના પોવાણામાં
થઈને જાણે આવેલા એ એવા હૃદય લઈને જ્યારે ચક્રવાકનાં દૃઢ વિયુક્ત થતા લાગ્યા
લાંઠે પેની છત્ર ધરનારી આગીને મને મહેવા લાગી કે —ભનૂદરિકા ! પેના મુનિ-કુમારમાંથી
એવ આપણે બારણે ઉભો છે અને રો છે કે હુ અદ્વિતીય પેના આંખો છુ

મને તો મુનિ-કુમાર નામ આલગનાજ, તે સ્થાને બેરેલી છતાં જાણે દ્વાર પાસે ગઈ
હોઈ એમ લાગ્યું, અને એજ આંખો હસે એમ ધારા મ્હે કસુબને બોલારી, તેને અદર
આવના કહેવા થું. થોડી વારમાજ મ્હે એનો, —રૂપના વૈવન જેવો, વૈવનના મન જેવો,
મદનના વચન સમય જેવો, વચન સમયના દક્ષિણ પવન જેવો, —અનુરૂપ મિત્ર કર્પિજન
નામનો અગિ પુત્ર, હૃદયવચ્ચથી ધનન ધર્મ ગયેલા મનુષીની પગવાડે પછાડે, અદ-પ્રકાશની
પાળ જન્મ ગાય મન-અદ રા આવ નેમ આવનો જોવા. મ્હારી પાસે એ આવી પહોંચે
સારે એની આકૃતિ આકૃતિ વ્યક્ત હોય, ખિમ્મ હોય, શ્રવ હોય કે વાચના કરતી હોય તેમ
મને અનુરૂપ જાણી. ઉઠીને આદ-મરિત પ્રણામ કરી, હુ પોતેજ એો માર આસન બઈ
આરી. તે ઉપર એ બેઠો એટલે એની મિત્રા ઉપરાંત મવારવાર મ્હે એના ચગલુ ધાયા, અને
મ્હારા ઉત્તરીય વચ્ચના પદ્મથી તેમને લે મિત્ર એની પામે, આગળજુ મિનાની જુમિ
ઉપરજ મેં. પછી થોડી વાર મિત્ર, જાણે મ્હે મ્હેતુ રેલ અમ એણે મ્હારી પામે એટલી
નયિકા ઉપર દષ્ટિ નાખી એટલે હુ અમજ મર્મ તેથી મ્હે કલ્પ-અગમન ! મ્હારમાં ને
એનામાં મ્હે બેઠ નથી માટે જે આપને કાંઈ રેલ તે મુખેથી ને

લાંઠે કર્પિજને પ્રયુગ આંખો કે —રાજપુત્રિ ! હુ શું કહું ? વચનને વીધે કહેવા
ની વાત મ્હેના મારી જીભ પાડુ ઉપડતી નથી ન્યા, કદ મન ક્ષ આનાર, શાન્ત, વનવાસી
મુનિજન, મને આ અજાન જનને ઉચિત, વિયોગબોગના અભિવાદને વીધે મલિન, મન
ના વિવિધ વિવાદથી ભરેલા. આ ગમમય પ્રવચ. ! જુઓ ! કેવે આ બહુએ કેવુ અનુચિત
આગળ્યુ છે ? પરંતુ અવલથીજ મનુષ્યને ક્ષિ-ઉપદાઆપ્ત બનાવી દે છે અને સમજાવું
નથી કે આ તે વટકવને ચોક્ક છે કે જટાને ઉચિત છે, તપને અનુ-પ છે કે ધર્માપદેશનુ અગ
છે ? આ તો એકે અપૂર્વ વિચના ચર્મ છે. પણ મ્હાર અવચ મ્હેતુ તો જોઈએજ, કેમકે

ખીજો કોઈ ઉપાય જણાતો નથી, — ખીજો કોઈ પ્રતીકાર રહ્યો નથી, — ખીજું કોઈ ધરણુ દેખાતું નથી, — ખીજું કોઈ મતિ છે નહિ. વળી ન કહું તો મ્હોટો અનર્થ થઈ જાય એમ છે, અને પ્રાણુ જન્ય તો બધે પણ મિત્રનો જીવ જ્યાંયો જોગ્યો મારે કહું છું — તમારા દેખનાર મ્હેં એને કોપાયમાન થયો એના નિષ્કર વચન કહ્યા ત્યાં પછી એને છોડીને હું કોઈ પામી, પુરુષ નુકવા મૂખી છું, સાથી જીવન પ્રેમમાં ગયો નમાગ ગયા પછી થોડીવાર રહીને, — એકલો જો ન કુતો દરે-એ જાણના રિચારથી હું પાછો ફરી, એ પ્રજ્ઞાની પાત્રાટે મતાં મતી, તે જગાએ તેના વાગ્યો. પણ ત્યાં મ્હેં એને નહિ ત્યાં મને લાગ્યું કે કામને પ્રાધીન ન જીવો એ તમારી પશ્ચાદે પશ્ચાદે તો નહિ ગયો હોય? અથવા તમાગ ગયા પછી છવ ફેનું આરાધી, વજ્રજ પામી મને એ દેખા દતો નહિ હોય? કે દોષારમાન થયો મને છોડી દઈ જતો તો રહ્યો નહિ હોય? અથવા મનેજ મોતો જોળતો આધીનીન પ્રદેશમાં તો નહિ જઈ ચલ્યો. — એવા સક પ રિઃ પ કરતો કરતો હું થોડી વાર તો હિમો ગ્રેહ પગ્નુ વસ્ત્રથીજ આજ નુધીમાં અંક દાખ પણ એનાથી વિખુરો પડ્યો નહિ હોવાથી મને મુખ થયા ન જુ અને ગીધી મ્હેં રિચું મુખ્ય-અનનથી રિચના જાતી જાતે વખતે એ મ્હેં અનિષ્ટ પણ ફરી મેમને. — ન જાતે મારો જુ ન કરી દે? મારે એને એકનો મૂખનો થોડા નથી — એમ ધારીને હું એને શોધના લાગ્યો. શોધતા શોધતા જેમ જેમ એ મને ન જાતો ગયો તેમ તેમ મિત્ર-રનેદથી બીકણ મની ગયેના મ્હાગ મનમાં એના વિશે અશુભ રિચાર આવના લાગ્યા, અને ત્યાં તથા વનાની ઘટાઓમાં, અદન દ્વેશની દારોમાં, લતા-મડપોમાં તથા મગનરને તીરે તીરે તપામતો તપામતો, આમ તેમ ધ્યાનથી દ્રષ્ટિ ફેરવતો ફેરવતો હું ઘણી રાત્ર મધી લાગ્યો.

એનામાં સરોવરની પામે આવેલી એ- અનિગમીય, વસન્તની જન્મજુમિ જેવી અત્યંત જ જો, આ નિરત-ભગ્યેના દોનાથો નુમમન હોય, મધુકમય હોય નહિ નમય હોય તથા મધુરમન હોય એની માગની હતી તમા મ્હેં એને મેર્યો મેર્યો નાં બાપાગ લગ્ન દીધા થા, એ જાતે મિત્રનો હોય કેતવનો હોય, નમ્ર મની ગયો હોય, મુખની પાનમાં નપગઈ ગયો હોય, નિગમન હોય કે થોગ મમ રિમ હોય એમ દેખાતુ હતુ. મિત્ર જતા પગુ એ મનજતથી અસિત હતો. એમ્થો જા પપુ એ મન નતિન હતો મનગ જતા પાડી કા દેખાતો હતો. અને મળ જાન્ય જતા પગ એની પ્રિયાનો તેમાં રાસ હતો. ચૂપ રહીને પણ એ મદનની અનિય વેના કાતો હતો, અને મિનાતય ઉપર એમ જતા પાણુ એ મરણને શરણ ગયો હતો ત્યાં જો એની જાતે મની થા ન અનુ મની મન એને અતાપતો હતો હેમજ નિશન દોનાથી, એની હૃદયે નખે હૃદય રાસી પ્રિયાને તેના આ અગ ગઈ હોય અમલ અતાપથી રાસ પામીને ગળી ગઈ હોય અથવા મનો કોબ જે પ્રિયાપમાન થયે એને લગ્ન ગઈ હોય તેમ નરીગ ઉપર શન જેની દેખાતી હતી મીયામને અચર રેવા,

૧ 'નાનીમાધવ' મા (૫૨) માધવ નારે માગનીને મોતના મ્હો દેખેના નથી નારે આવેના રિચાર દર્શાવે છે —

વિમપિ વિમપિ શંકે મંગલેભ્યો વદન્યત્ । વિગમત્ પશ્ચિમશ્ચાદિ પયુગ્લુકોડસ્મિ ॥

પરિભવ કરીને, તપઃપ્રભાવની અવગણના કરીને, તથા ગાંભીર્યનું ઉન્મૂલન કરીને ઇતર જનવત્ મદનથી જગત બની ગયો છે એ દેવું મ્હોતું આશ્ચર્ય ! સર્વથા, નિર્વિકારી યોવન દુર્લભ છે.—પછી એની પાસે જઈ, તેજ શિલાતલની એક કારે બેસી, એના રકંઠ ઉપર હાથ મૂકીને, એની આંખો મીચેલી છતાં મ્હેં એને પૂછ્યું કે:—ભાઈ પુંડરીક ! કહે તો ખરો તને આ શું થયું છે?—એટલે એ, દીર્ઘ કાળ થયાં બંધ રહ્યાથી જાણે મ્હોટી ગઈ હોય એવી, નિરંતર રૂદન કરવાથી લાલચોળ થયેલી, અશ્રુ-જલના પૂરમાં ડુબેલી, ઝંખાઈ હોય અથવા વેદનાથી પીડાતી હોય એવી, સ્વચ્છ વસ્ત્રથી દંકાયલા રક્ત કમલ-વન જેવી શોભતી પોતાની આંખો અને પ્રપન્નથી ઉઘાડી, મંથર દ્રષ્ટિથી મને ઘણી વાર મુઠી નિદાળીને અતિ દીર્ઘ નિશ્વાસ મૂકી, લજ્જાથી ભાગ્યા તુટયા થોડાક અક્ષરમાં, ધીમે ધીમે, કટ્ટથી કહેવા લાગ્યો કે:—મિત્ર કર્પિજલ ! સર્વ જ્ઞાતાન્ત વિદિત છતાં તું મને શું પૂછે છે?—મને તો એ સાંભળતાંજ એમ લાગ્યું કે આ અવસ્થામાં હવે ઇંધ મદન-વિકારનો ઉપાય થાય એમ નથી, તથાપિ કુમાર્ગે ચઢેલા મિત્રને મિત્રે યથાશક્તિ પ્રયત્ન કરીને વારવો જોઈયે એમ ધારી હું બોલ્યો કે:—

ભાઈ પુંડરીક ! એ તો મને સુવિદિત છે. પણ હું માત્ર એટલુંજ પૂછું છું કે તું જે આ આરંભ્યું છે તે શું મુશ્કેલીએ શીખવ્યું છે ? કે તું ધર્મશાસ્ત્રમાં ભણ્યો છે ? કે કોઈ ધર્મ પ્રાપ્ત કરવાનો ઉપાય છે ? કે કોઈ અન્ય પ્રકારનું તપ છે ? કે સ્વર્ગે જવાનો માર્ગ છે ? કે કોઈ શ્રમ વત્ ? કે મોક્ષ મળવાની યુક્તિ છે ? કે કોઈ બીજાનું પ્રકારનો નિયમ છે ? આ વિષયનું ત્હારે ચિન્તન કરવું પણ અયોગ્ય છે તો પછી એની વાત અથવા એનું આલોકન થાયજ કેમ ? આ કુટ્ટ મદન તને ઉપહાસાર્પદ કરવાને પ્રયત્ન કરે છે તે શું તું મૂર્ખની પેઠે નથી સમજતો ? કામથી તો મૂઠ્ઠા હોય તે પીડાય ! સાધુ જનથી નિહિત, પ્રાકૃત જનને ગમતા આવા વિષયોમાં તે તને શું મુખ મળે એમ છે ? જે મૂઠ્ઠા, પરિણામે અનિષ્ટ વિષયોપબોગમાં સુખની ધ્રુષ્ટા રાખે છે તે, ધર્મ સમજીને વિષ લતાના વનને સિંચે છે; કુવલય-માલા ગણીને ખર્ચ-લતાને આસિંગે છે; કૃષ્ણાગુરુનો ધૂમ જાણી કૃષ્ણ સપને બાંધે છે; રત જાણી બળતા અંગારાને સ્પર્શ કરે છે; અને મૃદુલા ગણીને દુષ્ટ ગજના દંત-મુસલને ખેંચી કાઢવા ભય છે ! ! સર્વ નિયમનું તત્ત્વ જાણવા છતાં કેમ તું આહું ખલોતના જ્યોતિ જેવું નિર્વીર્ય જાન ધારણ કરે છે કે પ્રયત્ન રજઃપ્રસરથી^૧ મલિન થઈ ગયેલી નદિયોની પેઠે ઉન્માર્ગ જતી ત્હારી ઇન્દ્રિયોને નિવારી શકતો નથી, અને ક્ષોભ પામેલા મનને નિયમમાં લાવી શકતો નથી ? આ અનંગ તે કાણ માત્ર કહેવાય ? ધૈર્ય રાખીને એ દુરાચારીનો તિરસ્કાર કર.—એમ હું કહેતો હતો તેવામાંજ વચ્ચે બોલી ઉઠી, પાંપણોમાં ચઢને પડતા અશ્રુ-પ્રવાહને પોતાના હાથ વડે આંખમાંથી લોહી નાંખી, મ્હારો હાથ ઝાલીને એ મને કહેવા લાગ્યો:—

ભાઈ બહુ કહેવામાં શું ફલ છે ? એટલુંજ કે તું (૬૭) સ્વસ્થ રહેલો છે; સર્વ-વિષના વેગ જેવાં વિષમ આ કુસુમ-ધનુષનાં બાણ હજી તને વાગ્યાં નથી; અને બીજાને ઉપદેશ દેવો એ ધણું સેહેલું છે.^૨ જેની ઇન્દ્રિયો (જન્યત) હોય, મન ઠેકાણે હોય, જે જોઈ શકતો

૧. રજઃ=રમેશ્વર; ધૂળ. ૨. જુઓ મિત્રતામ સ્તોક ૧૦૨.

પરોપદેસો પાણ્ડિત્યં સર્વદા સુકરં મુનામ્ ।

“ * * * * * for brother, men

“ Can counsel, and speak comfort to that grief.

હોય વા સાંભળી શકતો હોય, સાંભળીને વિચાર કરતો હોય, કે શુભાશુભનો નિશ્ચય કરવા સમર્થ હોય તેને તો ઉપદેશ દેવો એ ઠીક, પણ મ્હારે તો એમાંનું કંઈ રહ્યું નથી. ગારવ, જ્ઞાન, ધૈર્ય, પ્રતિસંખ્યાન^૧ એ બધું તો હવે અસ્ત થઈ ગયું છે. પ્રાણ કાણ જાણે કેમે, યજ્ઞ-વિનાએ હજી આમ રહ્યા છે. ઉપદેશનો કાળ તો હવે ખરેખર દૂર જતો રહ્યો છે; ધૈર્યનો અવસર વીતી ગયો છે; પ્રતિસંખ્યાનની વેળા વંટી ગઈ છે; ને જ્ઞાનાવદ્યમ્ભનો, સમય થઈ ગયો છે. આ સમયે ત્હારા શિવાય બીજો કોઈ મને ઉપદેશ દે તેમ નથી, અથવા કુમારો જતો અટકાવે એમ નથી; બીજા કોઈનું વચ્ચા હું માનું એમ નથી; અને જગતમાં ત્હારા જેવો મ્હારે બીજો કોઈ બંધુ નથી.—પણ શું કરું ? મ્હારાથી મ્હારા જીવને વારી શકતો નથી ! મ્હારી કેવી દુષ્ટ અવસ્થા થઈ છે તે તો આ ક્ષણેજ ત્હું જાણે છે એટલે હવે કંઈ શીખામણ દીધે વળે એમ નથી. માટે મ્હારી આટલીજ ઈચ્છા છે કે જ્યાંસુધી મ્હારામાં પ્રાણ છે ત્યાં સુધીમાં કલ્પાન્તે ઉગતા દ્વાદશ દિનકરના કિરણમાંથી પ્રસરતા તાપ જેવો તીવ્ર, આ મદન-સંતાપ શમાવવાને તું કંઈ ક્રિયા કર. મ્હારાં અંગ બધાં જાણે રંધાઈ જાય છે; ઉદય જાણે ઉકળી જાય છે; દહિ જાણે બળી જાય છે; આખા સરીરમાં ભડકે ભડકા લાગી રહ્યા છે, માટે આ સમયે જે કંઈ તને યોગ્ય લાગે તે કર.—એટલું કહી એ શાન્ત પડી ગયો.

એમ કહેવા છતાં હું એને ફરી ફરી બોધ આપના લાગ્યો. પણ જ્યારે શાસ્ત્રોપદેશથી વિમુક્ત, દુષ્ટાન્તયુક્ત, ઇતિહાસ-સહિત વચનથી, અનુનય તથા આર્થિમન સાથે સમજાવતાં પણ એણે લક્ષ ન આપ્યું ત્યારે મ્હં ધાર્યું કે હવે તો એ છેલ્લી સીમાપર આવી ગયો છે એટલે એને પાછો વાગી શકાય તેમ નથી; ઉપદેશ બધા નિરર્થક છે; માટે એના પ્રાણનું રક્ષણ કરવાને પણ મ્હારે યત્ન કરવો જોઈએ—એમ નિશ્ચય કરીને હું ઉઠ્યો; અને પાસેના સરોવરમાંથી લીલી મૃણાલિકાઓ ચુટી લાવી, જલબિન્દુવાળાં કમલ-પત્ર લાવી, તથા ગર્ભ-ધૂસિના પરિમલથી મનોહર લાગતાં કુમુદ-કુવલય તથા કમલ લાવી, મ્હં લતામૃદના તેજ શિકાતલ ઉપર એને શયન કરી આપ્યું. ત્યાં જ્યારે એ સુષ્પે બેઠો ત્યારે, પાસે ઉગેલાં ચંદનાદિ વૃક્ષોનાં કામલ પક્ષવ વાટી, મ્હં, તેનો સ્વભાવથીજ સુમંધિ તથા દ્વિમ જેવો દડો રસ એને કપાળે ચોપડ્યો, અને એના ચરણતલ સુધી બધે શરીરે લેપ કર્યો. પાસેના ઝાડની બાગેલી છાંસનાં છિદ્રમાંથી ગરતા કર્પૂરનો હાથથી ભૂંડા કરીને (એને લગાવી,) સ્વેદનું પ્રશમન કર્યું. એની છાતી ઉપર, ચંદન-રસમાં બોળેલું વસ્ત્રલ મૂકીને, સ્વચ્છ જલકણ જેમાંથી ઝરતા હતા એવા કદલી-પત્રથી એને પંખો ઊરાવ્યો. એમ વારંવાર કમલ-પત્રનાં શયન એક પછી એક બદલતે બદલતે, ઘડી ઘડી ચંદન-અર્ચા રચતે રચતે, ઘડી ઘડી સ્વેદ-શમનના ઉપાય કરતે કરતે,

“ Which they themselves not feel; but tasting it

“ Their counsel turns to passion, which before

“ Would give preceptual medicine to mangle.

“ Fetter strong madness in a silken thread,

“ Charm ache with air, and agony with words. ” &c.

Much ado about nothing. Act V. Sc. I.

૧. અધ્યાત્મ-જ્ઞાન; રાખચશાસ્ત્રમાં કહેલો પત્રીસ તત્ત્વસંગની એક જ્ઞાન-બોધ.

તથા કદલી-પત્રથી નિરંતર પવન નાંખતે નાંખતે મ્હારા મનમાં ચિન્તા ઉત્પન્ન થઈ કે:—ખરે! મનને કંઈજ અસાધ્ય નથી. ક્યાં આ હરિણ જેવો વનવાસમાં મમ્મ, મુગ્ધ સ્વભાવનો પુંડરીક અને ક્યાં વિવિધ વિલોચન-રસથી ભરપૂર ગંધર્વ-રાગ-પુત્રી મહાશ્વેતા ! ! સર્વથા જગત્માં એને કંઈ દુર્ઘટ, દુષ્કર, અસ્વાધીન કે અકર્તવ્ય નથી. દુઃસાધ્ય કાર્ય પણ એ અવસાથી સાધે છે. એને પ્રતિફલ થવાની કામને શક્તિ નથી. સચેતનને તો શું પણ એને ગમે તો એ અચેતનને પણ સંયુક્ત કરી દે એમ છે.—કુમુદિની પણ રવિ-કિરણને અનુરક્ત થાય. કમલિની પણ ચંદ્ર-કિરણ ઉપર દ્વેષ લગ્ન દે. રાત્રિ પણ દિવસની સાથે મિત્ર થઈ જાય. ચંદ્રિકા પણ અંધકારને અનુવર્તે. હાથા પણ પ્રદીપને અભિમુખ રહે. વીજળી પણ મેઘમાં સ્થિતિ કરે. વૃદ્ધાવસ્થા પણ યૌવન સાથે મંચરે! હવે જ્યારે એને આલો અગાધ ગામ્ભીર્ય-સાગર તૃણ જેવો લક્ષુ કરી નાંખ્યો ત્યારે એને ખીજું શુ દુઃસાધ્ય રહ્યું? ક્યાં એ તપ ને કયા આ અવસ્થા! સર્વથા આ આપત્તિમાંથી ઉગરવાનો કષ્ટજ પ્રતીકાર નથી. હવે કરવું શું? શો રસ્તો લેવો? કઈ દશાએ જવું? કોને શરણ જવું? શો ઉપાય કરવો? કોનું સાહાય્ય લેવું? શી રીતે ચાલવું? કંઈ યુક્તિ શોધવી? કોનો આશ્રય લેવો કે આના પ્રાણ જમી શકે? શી ચતુરાઈથી? કઈ યુક્તિથી? કયે પ્રકારે? કયા અવજનને? કઈ છુદ્ધિથી? કયા સમાધાસનથી આ છવી શકે?—આવા આવા સંકલ્પ મ્હારા મિત્ર અંતઃકરણમાં ઉઠવા લાગ્યા. વળી મ્હું વિચાર્યું કે આવી લાંબી લાંબી નિરર્થક ચિન્તા ક્યાંથી શું વળવાનું છે? શુભ અથવા અશુભ, ગમે તે પ્રયત્ન કરીને આના પ્રાણનું તો રક્ષણ કરવુંજ જોઈશું. અને તેમ કરવાનો, એ જાનેના સમાગમ શિવાય કોઈ ઉપાય નથી. આ તો બાલક અને અપ્રગલ્ભ છે એટલે આ મદન-નિકારને, પોતાના તપને વિરુદ્ધ તથા અનુચિત ઉપદ્રાસ જેવો માને છે તેથી, આસમાનજ છવ રહેવા છતાં પણ એ પોતે ત્યાં જઈને એ (કન્યા) નો અભિધાપ પૂર્ણ કરે એવું તો બને તેમ નથી. તળી આ વિકાર હવે જરા પણ વિલંબ ખમી શકે તેમ નથી, અને સાધુ પુરુષ એમ માને છે કે અતિ નિન્દિત-અકર્તવ્ય-કર્મ કરીને પણ સર્વદા મિત્રના પ્રાણનું રક્ષણ કરવું; માટે હવે, એ ધણું શરમ ભરેલું અને ન કરવા યોગ્ય છતાં પણ મ્હારે અવશ્ય કરવું પડશે. ખીજું કંઈ થાય એમ નથી અને ખીજો કોઈ રસ્તો સૂઝતો નથી માટે આજ એની પાસે જઈ અને આ આંખની અવસ્થા જણાવું.—એમ વિચારી, કદાચિત્ મને એ અયોગ્ય કર્મ કરવા જતો જોઈને, લજ્જાથી વારી રાખશે એમ જાણી, એને કથા વિનાજ એ સ્થગેથી હું કંઈ બહાનું કાઢીને અહીં આવ્યો છું. હવે આવું બનેલું છે માટે જે આ અવસરને અનુકૂલ હોય, આવા અનુરાગને યોગ્ય હોય, મ્હારા આગમનને ઉચિત હોય, અને તમને ઘટિત હોય તે કરો.—એમ કહી, પ્રત્યુત્તર સ્તંભજવાની ઉર્કકાથી, મ્હારા મુખ ઉપરજ દૃષ્ટિ રાખીને એ ધાનો રહો.

૧. વાંચનારને સહજ વિચાર થશે કે આવે ત્વરને પ્રસંગે કપિજલે આટલું બધું લાંબું બાધ્ય કર્યું તેને, જાહેરે કુઠામાંજ જે પોતાના મિત્રની અવસ્થા સર્વંત્રીને એ પાછો જયો હત તો કદાચિત્ મહાશ્વેતા તેની પાસે જરા વહેલી જઈ રાક્ત અને પુંડરીકનો પ્રાણ જે મહાશ્વેતાના પદોચ્ચતા પદેલાં મોડીવાર ઉપરજ ગત થયો હતો (એમ આગળ જણાશે) તે કદાચિત્ ખરી રાક્ત. પરંતુ બલિતગતા—
ઉપદેશ—જાણીયરી છ એ વિચાર ને કરીએ તો આનું સમાધાન થાય એમ છે.

હું તો આ બધું સાંભળીને સુખાનુભવ સરોવરમાં બાજુ કુર્ચી ગઈ હોઉં.—રનિ-રસમય સમુદ્રમાં જાણે પડી હોઉં.—સર્વ આનંદની ઉપર બાજુ બેઠી હોઉં.—સર્વ મનોરથની અંગે બાજુ ચડી હોઉં.—સર્વ ઉત્સવની બાજુ પરાક્રામને પહેલવી હોઉં એવી ચર્ચાઈ, અને તે સંભવે લગ્ન આવવાથી મહાર વદન જરા નીચું નમેલું હતું તેથી ગાલને સ્પર્શ કર્યાં શિવાય, એક પછી એક બાજુ શુંથેલાં હોય એમ ઉપરા ઉપરી પડીને માથાનો અનુક્રમ દેખાડતાં, તથા પાંપણોને ન અડકવાથી મોઢાં અને બરેલાં દેખાડતાં, નિર્મલ આનંદમુખિ-મુદી મહાર હર્ષેના ઉભરો બતાવતી બતાવતી તે ક્ષણે વિચારમાં પડી કે—‘ધન્ય’ ભાગ્ય કે મહારી પેટે એને પણ આ અનંદ પીડા કરે છે ? મને દુઃખ દેતાં દેતાં પણ એણે બંધક અનુદલતા દેખાડી ખરી. જો આણે કંઈ તેવીજ એની યથાર્થિય દશા હોય તો પછી મદનના ઉપકારમાં મહા શી ? શું હવે બાકી રહ્યું ? એના જેવો વળી બીજો બા-ધવ કેણું કહેવાય ?—શાન્ત આકૃષ્ટિવાળા કપિજલના આ મુખમાંથી સ્વમે પણ અસલ વાણી તો ક્યાંથીજ નીકળે ? હવે જ્યારે આમજ છે ત્યારે મહારે પણ શું કરવું ? અને એને, મહાએ શી ઉત્તર આપવો ?—એમ હું વિચારતી હતી એટલામાંજ અતિહારી દોડતી આવીને, મને કહેવા લાગી—ભર્તૃદારિકા ! તમારા શરીરને આજ સુખ નથી એવું, પરિજન પામેથી સાંભળવાથી મહાદેવી તમને જોવા આવે છે.—એ સાંભળી, પરિજનાદિકની મહારી લાંબી યજ્ઞે એવી બ્લીકથી કપિજલ તરતજ ઉઘેરા અને મને કહેવા લાગ્યો—રાજપુત્રિ ! વાર ધણી ચર્ચાઈ છે અને ત્રિભુવનનો ચૂડામણિ ભગવાન શું અત્ત પામવાની તૈયારીમાં છે માટે હું તો બાઈ છું. પણ હાથ મોડીને તમને વિનંતિ કરું છું કે મહાર બહાલા મિત્રની પ્રાબુ-રક્ષા રૂપી દક્ષિણા મને આપજો—એજ મહારો મહોટો વિભવ છે.—એટલું કહી, પ્રત્યુત્તરની વાટ જોયા વિનાજ એ, કનકની છડી બાલીને માતાની આગળ પ્રવેશ કરતી અતીહારીઓથી,—તામ્બૂલ, કુસુમ, પટવામ, અને અંગરામ લઈ ચાલતા કચુકિ લોકથી,—અને કુખ્જ, કિરાત, બધિર, વામન, નયસક, વિકલ તથા ચૂક જનોની આગળ હાથમાં આમર લઈ ચાલતી દાસીઓથી દ્વારદેશ બધો રૂધાઈ ગયો હતો તેમાંથી મહા મેહેનતે રસ્તો કાપી બહાર નીકળી ગયો. માતા મહારી પાસે આવી, બહુ વાર સુધી બેસી પોતાને મહેલ પાછાં ગયાં પણ તેમણે ત્યાં આનીને શું કર્યું, શું કંઈ અને શી એણે કરી એ મહારા શન્ય હૃદયને લીધે મ્હેં કંઈ જાણ્યું નહિ.

૧ એમના ગયા પછી જ્યારે, હારીત પક્ષી જેવો હરિત અશ્વ-ગા, કમચિનીના છયિતે-શ્વર, ચક્રવાકના મિત્ર, ભગવાન સુલેદેવતા અસ્ત પામ્યા, પશ્ચિમ દિશાનું મુખ જ્યારે વાલ એજી થવા માંડ્યું, કમચવન જ્યારે જાંખાં થવા માંડ્યાં, પૂર્વ દિશાનો ભાગ જ્યારે કાળો પડવા લાગ્યો, અને સર્વ ઇવલોકમાં જ્યારે પાતાલ-પક જેવો મચિન અંધકાર, મહાપ્રયયકામના સમુદ્ર-જગના પૂર્ણી સમાન પ્રસરવા લાગ્યો ત્યારે, શું કરવું એની સજ્જ નહિ પડવાથી મ્હેં તેજ તરલિકાને પૂછ્યું—અલિ તરલિકા ! તું શું નથી જોતી કે મહાર અત કરણ અતિશય આકુલ વ્યાકુલ સ્થ ગયું છે અને ઇન્દ્રિયો બેભાન થઈ વિદ્વલ જની મર્ષ છે ? શું કરવું એની જરા પણ મને સૂઝ પડતી નથી, માટે તું આ સમયે યોગ્ય હોય તે બતાવ. ત્હારી મમજન કપિજલ બધી વાત કરી ગયો છે. જો હું ઇતર કન્યા સમાન લગ્ન મુકીને, ધૈર્ય છોડીને, નિનય લાગ્યો, જનાપતાનો વિચાર ન કરીને, અત્યારનો રાતિકા કરીને, મીલનુ ઉવધન

કરીને, કુળની અવગણના કરીને, તથા દુષ્ટાત્તિનો અંગીકાર કરીને માત્ર પ્રેમમાંજ અંધ થઈ જઈ, પિતાની આજ્ઞા વિના તથા માતાના અનુમોદન વિના મ્હારી મેળેજ જઈને પાણિપત્તણ કરાવું તો મુરજનનું અપમાન થવાથી એમાં મ્હોટો અધર્મ થાય. હવે જો હું ધર્મને અનુવર્તનિ અન્ય પક્ષને અવલગ્ન કરી પ્રાણસાગ કરું તો તેમાં પણ પ્રથમ તો પોતાની મેળે આવેલા પ્રથમ-પ્રણયી કર્ષિજનોને પ્રેમ-લંગ થાય. વળી ખીચું એ કે કદાચિત્ જો એ પુરુષના જીવની મ્હારાથી થયેલા આરા-લંગને લીધે હાનિ થાય તો પણ મને મુનિજનના વધ રૂપી મહાપાતક બેસે.—એમ હું વાત કરતી હતી એટલામાંજ પુષ્પ-પરાગથી જેમ વસંત ઋતુની વનરાજિ તેમ ચંદ્રાદ્ય-સમય પાસે આવ્યાથી વિરલ વિરલ પ્રકાશ વડે પૂર્વ દિશા ધૂસર બનવા લાગી.

તે સમયે ધનુ-પ્રકાશનેલીધે પૂર્વ દિગ્ગન્તર, શશિ-સિંહના કર-નખરથી બેદાઈ જતા અંધકાર રૂપી ગળ-ગંડરથભાથી નીકળેલા જાણે મોતીના ભૂકાથી^૧ સ્વેત યઈ જતું હોય, ઉદયાચલની સિંહ-સુન્દરીઓનાં સ્તન ઉપરથી ખરી પડેલા જાણે ચંદન ચૂર્ણના ઢગથી ધવલ યઈ જતું હોય,^૨—અને સમુદ્ર-જલના તરંગને કંપાવતા પવને ઉરાડેલી, રેતીના કિનારાની ધૂળથી જાણે ધાળું બની જતું હોય એવું દેખાયું. ધીરે ધીરે ચંદ્રદર્શન થવાથી મંદ મંદ રિમત કરતી નિશાની દંત-મલા જેવી ચંદ્રિકા તેના મુખને શોભાવવા લાગી. સાર પછી, રસાતલમાંથી પૃથ્વી ફાટીને બહાર આવતા શેખના ક્ષણ-મંડલ જેવા ચંદ્ર-ચિત્રથી રજની પ્રકાશવા લાગી; અને સકલ જીવલોકને આનંદકારક, કમિની-જન-વલ્લભ, મદન-અંધુ, રાગયુક્ત, મુરતો-તસવના ઉપભોગનેજ થોડા, અમૃતમય મૃગલાંજન અનુક્રમે જરા જરા બાલભાવ લઈને ગોવનની સમાન વધવાથી યામિની રમણીય લાગવા માંડી.

પછી, પાસેના સમુદ્રમાંથી આવતી પ્રવાલ-પ્રલાથી જાણે રક્ત થયો હોય, ઉદયાચલના સિંહે પોતાના હરિણ ઉપર કરતલ-અદાર કીધાથી જાણે તેના રુધિર વડે લાલ યોળ યઈ ગયો હોય, અને રતિ-ક્ષત્રમાં કાપેલી શહિણી (એ તાડન કીધાથી તે) ના ચરણના અલકતક-રસથી હંડાઈ ગયો હોય એવો, ઉદય-રાગથી રક્ત, રજની-પતિ ઉગેલો જોઈને હું, અંદર મદનાસિ બળવા છતાં પણ અંધ હૃદયવાળી, તરલિકાના ઉત્સંગમાં ફરીર રહેલું છતાં પણ મદનને હાથ ગયેલી, ચંદ્ર સામી દષ્ટિ રાખ્યા છતાં પણ મરણ (ની વાદ) જોતી,^૩ તે કાણે વિચારમાં પડી કે:—એક પાસ મદન, મધુમાસ, મલય પવન વિગેરે ભેગા મળેલા છે, અને એક પાસ આ પાપકારી હુએ ચંદ્ર ખમી શકાય એમ નથી. વળી મ્હારું હૃદય આ અતિદુઃસહ મદન-વેદનાથી આતુર થઈ ગયું છે તેમાં આનું ઉગવું એ દાહ-જવરથી પીડાતા ઉપર અંગારાના વર્ષાદ

૧. નીચેના (સુ. ૨. બા. ૫. ૪૦૦) શ્લોકમાં પણ શશિને સિંહ સાથે તથા અંધકારને ગળ-ગંડરથ સાથે સરખાવ્યા છે.

મયૂક્તનલરજુટાસિમિરકુમ્ભિકુમ્ભમથલોચ્છલસરલતારકાગણવિકર્ણમુક્કાગણઃ॥

* *
૨. જુઓ કાર્તિકીમુદી સર્ગ ૭, શ્લોક ૩૮—

અંદનૈશ્વર્યવિતેષ ધૌર્વિશઃ કાશૌરિય થિતાઃ ।

સીરેણ કાલિતેવોર્વિ શર્ષરીસે વિરાજતિ ॥

૩. આ સર્વ વિરોધાગ્રાસ છે.

જેવું છે; ટાકમાં ફરી ગયેલા ઉપર હિમ પડવા જેવું છે; અને વિષ ચટ્ટાથી મૂર્છિત થયેલાને કૃષ્ણસર્પના દંશ જેવું છે.—એ ખ્યાનમાં ને ખ્યાનમાં, ચંદ્રાદયથી કરીને, કમલવનની શ્રાવિ રૂપી નિદ્રા જેવી અને મૂર્છા આવી અને મ્હારી આંખો મીચાઈ ગઈ. પણ ઘોડીજ વારમાં, તરલિકાએ ગભરાટમાં કરેલી ચંદન-ચર્યાથી તથા ઉરાડેલા વ્યજન-પવનથી અને શુદ્ધિ આપી, ને મ્હં જેવું તો બલે સાક્ષાત્ વિશાદજી એકી હોય તેમ આકુલ વ્યાકુલ બની ગયેલી, મ્હારા લલાટ ઉપર ઝરના ચંદ્રકાન્ત મણિની સળી મૂકીને રુદ્ધ કરતી, તથા અવિચિત્ત અશ્રુધારા પડનાથી ટંકાઈ ગયેલા મુખવાળી તે તરલિકાનેજ દીડી. મ્હારાં લોચન ઉઘડેલાં જોઇ, અને પગે પડી. ચંદન-ચર્યા બીના પોનાના એ હાથ જેવી એ મહેવા લાગી:—ભૂદારિકા! શું કરવા હવે લજ્જા અથવા ગુરજનની બ્હીક ગખો છે? કૃપા કરી અને મોકલો કે હું તમારા પ્રાણુનાથને તેડી લાવું. ગદ્દિ તો તમે પોતેજ ઉડીને ત્યાં જાઓ. પ્રજા ચંદ્રાદયથી વધતી સંકેતે ઉત્કલિકા-વાળા, સમુદ્ર જેવા આ મકર-ચિહ્નને હવે વધારે વાર તમે સહી શકો એમ નથી.—ત્યારે મ્હં એને પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—અલિ હનુમત ! કામતી શી વાત? સર્વ વિકલ્પ હરી લેનાર, સર્વ ઉપાયનું દર્શન દૂર કરનાર, સર્વ અંતરાયને આંતરનાર, સર્વ સંદેહને ટાળનાર, સર્વ શંકાઓને સંતાડનાર, લજ્જાનો વિનાશ કરનાર, સ્વાભિગમનથી લાગતો લઘુતાનો દોષ ટીકી નાંખનાર, વિલંબને અટકાવનાર, મૃત્યુની વા તેનીજ પાસે લઇ જનાર, આ રજનીપતિ બાવેલોજ છે, માટે ચાલ, જેમ તેમ કરી જઇને હું જીવું છું એટલામાં, આપાસકારી એ મ્હારા પ્રાણુપ્રિયની આસના વાસના કરિયે.—એમ કહેતી કહેતી હું મદન-મૂર્છાના ખેદથી વિહ્વલ થયેલાં મ્હારાં આંતરને એનોજ ટેકો આપી, ઉડી, પણ મ્હં ચાલવા માંડું કે તરતજ, કાઈ માઠો પરિણામ થશે એમ સચવતું મ્હારું જમણું લોચન ફરકવા લાગ્યું. તેથી મને ટંકા ઉત્પન્ન થઈ અને વિચાર થયો કે—હવે આ વળી બીજું કંઈક (વિશ) વચ્ચે નાંખ્યું.

આનંદમાં મમ યદ્ જાહે રતિ-રસમય હોય, ઉત્સવમય હોય, વિલાસમય હોય કે પ્રીતિમય હોય એવો બની ગયો હોય, ચંદ્રમણિમાંથી બપોરે ઝરણુ વહેવા લાગ્યા હતાં, અને આનંદથી માન કરતા મધુરના અંરવડે રમ્ય લાગતો પ્રદોષ-સમય બપોરે થયો હોય—સારે વિવિધ પ્રુષ્પ, તામ્બૂલ, અગરામ અને પટવાસ-ચૂર્ણ લઈ પછવાડે આવતી નરવિકા સાથે દુઃ-મુઝા આવી હતી તે વેળા કપાળ ઉપર ચોપડેલા, જરા જરા સુકાઈ ગયેલા ચંદન-રસમાં ઢોહાડી જવાથી ધૂસર બનેલી આકુલ ઘટો સહિત, ચંદન-રસની ચર્ચા રૂપી અંગરાગ વડે અનિશ્ચય બીના થયેલા વેપ સહિત, તેમ ને તેમજ કકમાં પેહેરેલી પેલી અક્ષમાલા સહિત, તથા શ્રવણ શિખરને સુખન કરતી પેલી પારિજન મળતી સહિત, પદ્મરામ મણિના કિરમનું જાણે વળેલું હોય એવું રક્ત ધ્વજ માથે ઝોડીને, મહારા પણ કોઈ પરિજન દેખે નહિ એવી રીતે એ પ્રાસાદ-શિખર ઉપરથી ઉતરી

લાંથી નીચે આવી કે તરનજ, પારિજન-તંબેજરીના પરિમલથી લોભાએલા, આખી વાડી ખાલી કરીને તથા કુમુદન લપ્તને દોડી આવતા, અને મ્હો ઉપર જાણે મ્હો નીચ વજ્ર ઝોડાયું હોય એવી શોભા આપતા બ્રમરાનાં ટોળાં મહારી આસપાસ ભમવા લાગ્યાં, અને એવી રીતે હું પ્રમદવનના પદ્મદારમાંથી બહાર નીકળીને એ કુમારના ભણી જવા નીસરી. જતે જતે, મહારી સાથે બીજા કોઈ પરિજન વિના માત્ર તરલિકાનેજ જોડેને મને વિચાર થયો કે—પ્રિયતમની પાંસે જનારને બાહ્ય પરિજનનું શું કામ છે ? આ જ બધાં એની પરિજન-લીલા દર્શાવે છે સ્તો ! કેમકે કામદેવ ધનુષ ચઢાવી, બાણ સજ્જ કરીને પછવાડે પછવાડે ચાલે છે. ‘ચંદ્ર’ પોતાના કરે દૂર પ્રસારીને પ્રખલન થવાની બ્હીકથી જાણે હાથ ઝાલે છે. પગલે પગલે રાગ ટંકા દે છે. લજ્જાને પછવાડે મુકીને ઇન્દ્રિયો સહિત અતઃકરણ આગળ આગળ દોડે છે, ‘ને નિશ્ચયારોપણ કરીને ઉત્કંઠા દોરી જાય છે.—પછી હું કહેવા લાગી કે—અસિ તરલિકા ! આ બુઝ્યો ચંદ્ર જેમ મને (લઈ જાય છે) તેમ એને પણ જો કરે થકી કેશ-અહણ કરીને સામે લાવે તો કેવું સાદું ?—સારે તરલિકાએ પ્રત્યુત્તર દીધા—‘ભંડુદારિકા ! તમે તો મુગ્ધ છો. એ પોતેજ જાણે કામાતુર થયો હોય તેમ તમારી સાથે વિવિધ એટાઓ કરે છે એટલે પછી એને એ કુમારનું શું કામ ? પોતાના પ્રતિબિમ્બના આકારમાં એ, સ્વેદ-કણિકાથી ભેરેલાં તંબોરા ગાલનું સુંખન કરે છે; લાવણ્યધુમ્તા તમારાં સારે પયોધર ઉપર ધૂળતો કષ્ટ નાખે છે, નમોગે રમનામણિને સ્પર્શ કરે છે. નિર્મલ નેખમાં પડેલી પોતાની મૃતિરૂપે એ તમારે પગે પડે છે; વળી કામાતુર જનની પેઠે એનું સગીર તાપથી શુષ્ક-ચંદન-લેપ [જેવું] પાણુર દેખાય છે; કરે એના મૃણાલ-વલય [જેવા] ધવલ છે; પ્રતિમાના આકારમાં એ રૂઢિકમણિની ભૂમિયો ઉપર પડે છે; કેતકી [ના] ગર્ભ-કેસર-[ની] ધૂલિ [જેવા] ધૂસર પાદમી કુમુદ સરોવરમાં આન કરે છે; જલકબૂટી બીના થયેલા ચંદ્રમણિને પોતાના કરથી સ્પર્શ કરે છે; અને ચક્રવાકનાં દંડ જેમાં વિપુરાં પડેલાં છે એવાં કમલવનને દેવથી બુઝે છે—‘એવી એવી એ કાળને ઉચ્ચિત ધાર્તાઓ કરતે કરતે તેની સાથે હું એ પ્રદેશમાં જઈ પહોંચી. ત્યાં આગળ, કેલાસ-નટમાંથી ચંદોદયને લીધે ઝરેલા ચંદ્રમણિના ઝરણુમાં

૧. આનંદ=આ નીચે જતાવિલા છે તેજ-આખી કામદેવ, ચંદ્ર વિગે ૨. “જેવા” ને બદલે “થકી” જેવાથી નિષ્ક વિશેષણ. “કામાતુર” તે લનાકાય છે.

જેવીનું, મારે આશતાં મોટોત્રાં લતા-પુષ્પ તથા ધૂળથી ધૂસર થઈ ગયેલા મહારા મરણને
 ધોતી હતી તેવામાંજ, જે પ્રદેશમાં એ સુનિકુમાર હતો તેજ પ્રદેશમાંથી, અને એ સરોવરના
 પશ્ચિમતટ ભણીથી, અતિ દૂર હોવાને સાથે થોડો ધણો સ્પષ્ટ સંજ્ઞાતો, કાઈ કદન કરતા
 પુરુષના જેવો ધ્વનિ મહારે કાંઈ પડ્યો. (નીકળતી વેળા). જમણી આંખ ફરકી હતી તેથી
 પ્રથમજ મહારા મનમાં કંઈક શંકા જેવું તો થયું હતું; અને નેમાં વળી આ સંજ્ઞાનું તેથી
 મહાઈ હૃદય તરતજ જાણે કાઢી ગયું; કંઈક અનિષ્ટ બન્યું છે એમ જાણે અંતરમાં કહેતો
 મહારો. આત્મા અતિ ખેદ પામવા લાગ્યો, અને—ઓ તરિકા ! આ શું દશે ?—એમ ભય-
 ભીત થઈને, પૂછતી પૂછતી, કંપતી કંપતી હું ઘણીજ તરાથી તેના ભણી આવી.

એટલે તો આજને આજે મ્હં, મધ્યરાત્રિ થવા આવેલી તેથી દૂરથી પહોં વરતાતો,
 ગદગદ કંઠે પોક મૂકીને રેતા કર્મજ્ઞતા વિધાય સાંભળ્યો:—હાય હાય ! હું આંધો ગયો !
 બળી ગયો ! હાથે ! અરેરે ! આ શું થઈ ગયું ? શું બન્યું ? મહાઈ સર્વસ્વ જતું રહ્યું ? અરે
 દુરાત્મા, પાપી, ક્રૂર, વિદાય મદન ! ત્વં આ શું અકૃત્ય કર્યું ? ઓ પાપી, દુરાચરણી, દુર્વિનીત
 મદાદ્યેતા ! આજે તે ત્હાં શું બગાડ્યું હતું ? અરે પાપી, દુષ્ટ, ચંદ્ર સાંડાલ ! હવે તું કૃતાર્થ
 થયો ? દાક્ષિણ્ય મિનાના લુપ્ત્યા દક્ષિણ પવન ! હવે તારા મનોરથ પૂર્ણ થયા ! ત્હં ત્હાં ધાયું
 કર્યું ! જા હવે જ્યાં જ્યાં હોય ભાં. અરે ભગવન્ શ્વેતકેતુ ! પુત્રવત્સલ ! તમને ક્યાંથી ખબર
 દશે કે તમારે ભાં આવી ઓરી થઈ છે ? અરે ધર્મ ! હવે ત્હાં કેઈ અલણ કરે તેમ નથી.
 તપ ! હવે તું નિરાધાર થયું. સરસ્વતિ ! તું તો હવે આજથી વિધવા થઈ ખેડી. અરે સત્ય !
 તું અનાગત થયું, સુરલોક પણ આજથી ગન્યજ થયો ! પ્રિય, મિત્ર ! અને લેતો જા, હું એ
 ત્હારી પાછળજ આયું છું. તારા વિના એક ક્ષણ પણ એકલો રહી શકું તેમ નથી. અરે ! તું
 કેમ આમ અપરિચિત હોય—અદૃષ્ટપૂર્વે હોય—તેમ મને એકદમ ઓડીને જતો રહે છે ? ક્યાંથી
 તું આટલો બધો કઠિન ધર્મ ગયો ? કહે તો ખરો તારા વિના હું ક્યાં જઈ ? કોની પાસે મારું ?
 કોનો શરણાગત થાઉ ? અરેરે ! હું તો અધ થઈ ખેડો. દશ દિશાઓ મહારે તો હવે શૂન્ય
 થઈ. છવિન નિરર્થક થયું ! તપ નિષ્પ્રયોજન થયું ! આ લોક અને પરલોક મેં સુખપ્રદિત
 થયાં હાય હાય ! હું ફરીશ કોની સાથે ! વાન કોની સાથે ફરીશ ? અરે ! જરા છૂં તો ખરો ?
 મને રડતાને જરા ઉત્તર તો આપ ? ક્યાં ગયો એ મહારા ઉપરનો ત્હારો પ્રેમ ? ક્યાં ગઈ ત્હારી
 દુરસીને બેઠવાની ટેવ ?

આ વિધાય સાંભળ્યાંજ મહારા તો પ્રાણ જાણે ઉડી ગયા, અને દૂરથીજ મોટો સાથે
 હું રોવા લાગી. આશતાં કાલાનાં, સરોવરની પીરે ઉગેલી લતાઓમાં મહાર વચ્ચે લાગીને
 કાટવું; મધાસકિત ત્વચ ક્ષીને, સમવિપત્ત ભૂમિ જોયા વિના પગલાં ભરવાથી અણે અણે હું
 કોરર પાત્રી:—એવી રીતે, જાણે કાઈ મને ખેંચીને લઈ જતું હોય તેમ હું તે પ્રદેશમાં જઈ
 પ્રહોળી, અને જોઈ છું તો સરોવરના તીરની પાસે, કંડા જડકણ, જેમાંથી સરના હતા
 એના ચંદ્રમણિના શિલાતલ ઉપર પાથરેલા,—કુમુદ, કુલવણ, કમલ તથા વિવિધ વન-કુસુમ-
 થી સુકુમાર રંગેલા, મૃદુલમય, પગપાણનાં પ્રાણથીજ જાણે રચેલા સ્થવર ઉપર અતેજા,
 તત્કાલ મરણ પામેલા એ મદાનામને મ્હં પાપિણીએ—મંદલાગિનીએ દીશ. અતિ પ્રશાન્ત

દોવાને લીધે એ જાણે મહાન પગનો ઝગઝગાવળતા હતા. અનુભૂત મૃત્યુએ મરં મન-સતાપ શમાવી દીધેયો તેથી જાણે, તે ક્ષણે આરામ મળ્યાથી એ નિદ્રામાં પડેલા હતા. મનમાં ઉત્પન્ન થયેલા ક્ષોભના આપદિત સાડે એ જાણે પ્રાણુયામ કરી ગયા હતા. અતિશય ઝગઝગતા પોતાના આધરવડે—દારે લીધે મહારી આવી દતા થઈ છે—એમ જાણે મને એ ખેતો હતા. ચદ્ર-દેખને લીધે અનંગા કરીને સુરાથી એમની પાં ઉપર પડતા સસિન્દિગ્ધ, મદનાગિથી નિદ્રાપ થયેલા હૃદય ઉપર મૂકેલા હાથના નખ કિરણના આઘાતમાં જાણે (પારાપાર) ઝિદ પાડી નીકળ્યા હતા. સુકાર્તિ ગયેલા ધોળા રંગની, મન વિનાશ કરનાર જાણે ઉત્પન્ન થયેલી મદન-ચદ્રકલા જેવી ચદન લેખા એમના લલાટમાં ગોલની હતી. જરા જરા દેખાતી કરી ગયેલી કીમીવાળી, નિગર રફન કરવાથી લાન ચોગ થયેલી, અને પ્રાણુ ગયા પડી અનુભૂત ક્ષય થવાથી જાણે રુગિર મિન્દુ પાડતી હોય એવી, થોડી મીચેલી આખોનડે એ જાણે મહારી સામુ અસૂયાથી જોતા હતા —મહારા કરતા નને અન્ય જન અધિક પ્રિય છે—એમ જાણે જાણે કોપીને ઠવે એમનો લાગ દીધો હતો. ' કામ પીકની અથે પ્રાણુને (પા) જાણે પોતાની મેરે લય છદને એ નિશ્ચેતનતાનું સુખ ભોગવતા હતા. અનગ મોગની નિધાનુ જાણે એ ખ્યાન કરતા હતા. અપૂર્ પ્રાણુયામનો જાણે અભ્યાસ કરતા હતા. કામદેવે મને લા આણીને એમની પામેથી જાણે પ્રેમથી પ્રાણુ રૂપી મક્કીમ થઈ લીધી હતી. એમના લલાટ ઉપર ચદનનું નિયક રચેલુ ' છ. સરસ મિસ સૂતનુ એમણે યજોપનીત ધાગણુ ઢરેલું હતું. એમના રક્થ ઉપર કેળના ગર્ભપત્ર રૂપી ચાર વચ્ચે મટોગી ગણુ હતું, એનાની રૂપી નિશાન અલભાયા એમણે પેહેરેલી હતી એમનું શરીર નિર્મલ કર્પૂરના બૂનાની પુષ્કળ લગ્ન ચોત્યાથી ગાં થયું હતું. મૃણાલ વચ્ચે રૂપી રક્ષા સૂત્ર બાંધ્યાથી એ મનોહર પાગતા હતા. મદન નતનો વેપ પેહેરેને એ જાણે મહારા સમાગમનો મત્ર આધતા હતા. અનગ શરૂ રૂપી શયની વેદનાથી જરા મીચાયલા અક્ષુ વડે એ મને—અથે કમિન દુષની રૂઆ અનુરક્ત જનને કરીથી દર્શન સરખાનો પણુ અનુમદ ન હોય ?—એમ જાણે પ્રેમયુક્ત દષ્ટિ દેતા હતા. અધર જગ નિવૃત રહેવાથી, પ્રાણુ હરી લેનાને જાણે અદર પેડેલા અદ્રિગ્ધુ બહાર નીકળતા હોય એવા દત્તિરણુ વડે એમનો પુગેલાગ ધવલ ચર્ચ ગયો હતો. મદન બધાથી કાગી જતા હુપ ઉપર મૂકેલા કાળા હાથનડે એ મને દદમમા મેલીને—પ્રાણુપ્રિયા ? પ્રાણુની આવે તુ તો કૃપા કરીને ન જતી રહિશ—એમ કહીને જાણે કાળી રાખતા હતા. નખ કિરણથી નિરમ થવાથી જાણે ચદન ઝરાવતા, ખીજ, ચતા રાખેલા હાથનડે એ જાણે ચદિવાને પોતાના ઉપર આનતી અટકાવતા હતા. ઉંચી ડોક રાખીને, થોડી વાર થયા ઉડી ગયેના એમના છાનો જાણે માર્ગે જોતો હોય એવો, તપશ્વર્પા સમયનો મિન કમણુ એમની પાસેજ હતો. ' કદમા પેહેરેના મૃણાન નયનને લીધે, એમને જાણે અદ્રકિરણની પાશથી બાધીને કોષક પરચોક્કમા લઈ જતું હોય એમ લાગતું હતું, અને મને દેખી ઉંચા ઉંચા હાથ કરી, —મહા પાપ થયું ! મહા પાપ થયું !—એમ, બમણુ બમણુ મન કરી ચીસો પાડતા કર્પિજને એમના કદમા આર્તિગન દીધું હતું.

આ જોતાજ મને તો મૂર્ખના અધારા આની ગયા અને જાણે પાતાવને તળિયે ઉતરી

૧ પુટરીના છવે એમ જાણુ કે મહારા કરતા પણુ એને મદામેતા વધારે વડાની છે તેથી એ જાણે મોખીને એને લય જોયો. ૨ જાણે પુષ્ટ કર લી ૪-૫

ગઈ હોઈ તેમ તે વખતે હું ક્યાં ગઈ, ને શું કયું, અને હું શું બોલી એનું મને કંઈજ લાન રહ્યું નહિ. કાણુ જાણે મહારૂં મૂઢ હૃદય અતિ કઠિન હોવાને લીધે, કાણુ જાણે આ દુષ્ટ શરીરને અનેક સહસ્ર દુઃખ સહેવાં લખ્યાં હશે તેને લીધે, કાણુ જાણે રીધે શોક થવાનો હશે તેને લીધે, કાણુ જાણે પૂરું જન્મે કરેલાં દુષ્ટસને લીધે, કાણુ જાણે દમ્ય દેવતી દુઃખનુંજ દાન દેવાની દક્ષતાને લીધે, કાણુ જાણે દુરાત્મા મદન-પિશાચની અતિશય પ્રતિફલતાને લીધે કે કાણુ જાણે ખીન્ન શા કારણથી તે કાણે મહારા પ્રાણુ ન ગયા તે પણ મ્હેં જાણ્યું નહિ. પરંતુ બહુ વખત પછી જ્યારે મને જ્ઞાન આવ્યું સારે મ્હેં માત્ર એટલુંજ જોયું કે જાણે અગ્નિમાં પડી હોઈ એમ અસંભવ શોકથી ખગતી હું દુઃખિવારી ભૂમિ ઉપર તરફડિયાં મારતી હતી. એમનું આ અસંભવિત મરણુ અને મહારૂં જીવનું એ ખરું નહિ હોય એમ માનતી ઉઠીને હું આત્મ સ્વરે—હાય હાય ! આ શું થઈ ગયું ! ઓ માતા ! ઓ પિતા ! અરે સખીઓ !—એમ જીમે પાડતી પાડતી,—અરે નાથ ! પ્રાણુધાર ! કહો તો ખરા, આમ નિદેય થઈ, મને અશરણુને એકલી લજીને ક્યાં જાઓ છો ? તરજિકાને તો પૂછો તમારે લીધે મ્હેં કેનું દુઃખ જોગવ્યું છે ? સહસ્ર યુગ જેવો લાંબો દિવસ કેવો કષ્ટથી ગાળ્યો છે ? કૃપા કરી એક વાર તો મહારી સાથે બોલો ! ભક્ત વત્સલતા દેખાડો ! જરાક તો મહારા સામું જીઓ ! મહારા મનોરથ પૂર્ણ કરો ! હું પીડાયલી છું, તમારી દાસી છું, અનુરક્ત છું, અનાથ છું, બાકા છું, ગતિ વિનાની થઈ છું, દુઃખી છું, અનન્ય-શરણુ છું, મદનથી હારેલી છું,—તોએ કેમ મહારા ઉપર દયા લાવતા નથી ? કહો તો ખરા મહારો શો અપરાધ થયો છે ? મ્હેં શી સેવા નથી બળવી ? તમારી કઈ બાજા લોપી છે ? તમને અનુકૂલ કઈ વાતમાં લક્ષ નથી આવ્યું, કે આમ ઠોપાય-માન થઈ, દાસજનને અકારણુ લજી દઈ નાગી જતાં લોકાપવાદથી કરતા નથી !—પણુ હું એ સારે તો હજી પણ જીવું છું એટલે, અસસ અનુરાગ દેખાડીને હેતરવામાં કુશલ, પાપી અને વામાજ થઈ તો ! ! અરે ! હું ભાગ્યહીણી વિનમ્ર થઈ ! શું સારે તમેએ મહારા નહિ, નાતે મહારા નહિ, વિનયે નહિ, બંધુવર્ગ અને પરલોક કાંઈએ મહારૂં નહિ ? ધિકાર છે મને દુષ્ટકૃત કરનારીને કે મહારે લીધે તમારી આવી દશા થઈ ! હાય હાય ! મહારા જેવી તે કૂર અંતઃકરણુની દ્રાણુ હોય જે તમને આવા મૂઢાને ઘેર ગાય ? અરે ! મહારે ઘેર શા કામનું ? માતાએ શા કામની ? તાનનું પણ શું કામ ? બંધુઓનું પણ શું કામ ? પરિજનનું પણ શું કામ ? હવે હું કેને શરણુ જાઉં ? અરે દેવ ! જરા તો દયા લાવ ! નને આર્થના કડે છું કે મહારા પ્રાણુનાથને પ્રત્યક્ષજીવિત કર. ભગવતિ ભવિત્યતા ! કૃપા કરીને મુગ્ધ અનાથ અગત્તાનું રક્ષણુ કર ! અંર વનદિવતાઓ ! મને ઉપકાર કરીને આમના પ્રાણુ પાછા આપો ! અંજ વસુંધરા ! સકલ લોકને અનુગ્રહ કરનારી ! શું તને મહારી દશા નથી આવતી ! નાન કેદાસ-નાથ ! હવે હું તમારે શરણુ આવી છું, આપ દયાજી થાઓ !—એવી એવી રીતે આકેશ કરતી, હું તે કેટલુંક સંભારું ?—જાણે ગ્રહથી શરીરત હોડ, પિશાચથી આવિષ્ટ હોડ, ઉન્મત્ત હોડ, અથવા જૂનથી પીડાતી હોડ તેમ વિલાપ કરવા લાગી. (તે કાણે) ઉપરા ઉપરી પડતી અશુ-ધારાના આકારમાં જાણે હું મગી જતી હોડ, દ્રવ પામી જતી હોડ, વા પાણી પાણી થઈ જતી હોડ એમ દેખાતું હતું. મહારા પ્રલાપના અશર પણ, તેમની પછવાડે દંતકિરણુ આવવાથી,

નળે અશ્રુધારા સહિત બહાર નીકળતા હતા. માધાના વાળ પાણી, તેમાંથી પુષ્કળ પુષ્પ ગરી પડવાથી, નળે અશ્રુ-ખિન્દુ પાડતા હતા. આભૂષણ પણ, વિગત મહિન-દિરણરૂપી અશ્રુ પાડીને નળે રુદન કરતાં હતાં.—એ બધાંની સાથે હું, એમના પુનરુજ્જીવનને તેમ મદારા મરણને ઈચ્છતી, સખ રૂપ છતાં પણ એમના દૃઢ્યમાં નળે સર્વાત્માથી પ્રવેશ કરવાને ઈચ્છતી,—એમના ગાલ ઉપર, મુકાવલા ચંદન-લેપથી શ્વેત થયેલાં જટા-મૂલવાળા લગ્નાટ ઉપર, સરસ મૂળાલયથી દોકેલા રંધ ઉપર. અને ચંદન-રસમાં ગોળેલું કમલપત્ર ત્યાં મૂકેલું હતું એવા હૃદય ઉપર હાથ ફેરવતી ફેરવતી,—પ્રિય નાથ ! આમ છેક શું કદિન થઈ નહોતો છો કે મને આવી દુઃખિયારીને પણ ગણતાજ નથી !—એમ એમને કંપકા દેતી, વારંવાર અનુનય કરવા લાગી, વારંવાર ચુંબન કરવા લાગી, અને વાગવાર કંઠે બાઝીને મોઢે રસ્તે રુદન કરવા લાગી.—અરે પાપિણી ! તારૂં પણ મદારા આવતા મુઠ્ઠી આમના પ્રાણનું રક્ષણ ન કર્યું ?—એમ પેલી એકાવલીને નિન્દવા લાગી.—અરે ભગવન ! તમે કૃપા કરી મદારા પ્રાણપ્રિયને પુનરુજ્જીવિત કરો—એમ કહી પુનઃ પુનઃ કંપિજનને પગે પડવા લાગી, ને ઘડી ઘડી તરલિકાની કોટે બાઝી બાઝીને રોવા લાગી. અઘાપિ વિચારનાં મને સમજાનું નથી કે તે કાળે એવાં અચિન્તિત, અશિક્ષિત, અનુપદિષ્ટ, અદૃષ્ટપૂર્વ, બહાણનાં દીન વચન મને પાપિણીને એટલાં બધાં ક્યાંથી આવ્યાં; એ બધા સંભાપ ક્યાંથી આવ્યા, અને એ અતિકરણ તથા દીન રુદન ક્યાંથી થયાં. એ તો કંઈ અન્યજ પ્રકાર ઘટ્યો.—અન્તરૂમાંથી અશ્રુવેગના નળે પ્રસવ-નરંગ (તે સમયે) ઉઠવા લાગ્યા; અશ્રુ-પ્રવાહના નળે જલધન છૂટવા લાગ્યા; પ્રભાપના નળે પ્રેરણ દૂટવા લાગ્યા; દુઃખનાં નળે સંકોટો શિખર વધવા લાગ્યાં; અને મૂર્છાની નળે પ્રસૂતિયો થવા લાગી.

એમ પોતાનો જ્ઞાન્ત કહેતાં કહેતાં નળે ભૂતકાળની અતિ કટુદાયક અવસ્થામાં કોઈ પ્રકારે આવી પરી હોય તેમ એ, મૂર્છાથી અચેતન થઈ ગઈ, અને વેગથી શિક્ષાનલ ઉપર પડતી હતી એટલામાંજ, શોકાગુર થયેલા ચંદ્રાપીડે ગરારાટમાં ત્વચથી સેવકની સમાન હાથ લાંબા કરી એને ઝાલી લીધી. અશ્રુ-જલથી પલળી થયેલા એનાજ ઉત્તરીય-વદનના પલ્લવથી ધીરે ધીરે વા ઉરાડીને થોડી વારે એણે એને શુદ્ધિમાં આગી. દયા આપવાથી એના ગાલ ઉપર (પણ) અશ્રુજલનો પ્રવાહ ચાલવા લાગ્યો, અને એ સચેતન થઈ એટલે એને પોતે કહેવા લાગ્યો કે—ભગવતિ ! મેં પાપીએ આ આપના શોકનું પુનરુદ્ધીપન કરાવ્યું તેથીજ આપની આંખી દંશા થઈ ગઈ, માટે હવે એ કથા જવા દો,—આટલેથીજ સમાપ્ત કરો. મદારાથી પણ હવે એ સંભળાય એમ નથી. પૂર્વે થઈ ગયેલાં પણ મિત્રનાં દુઃખ ફરીથી પહોંચાય ત્યારે અનુભવ-સમાન વેદના ઉત્પન્ન કરે છે. માટે, જલાત્કારે રહેલા આ અમુક્કલ પ્રાણને હવે આપ ફરીથી સ્મરણ-સૌક રૂપી અગ્નિમાં બાળી નાંખશો નહિ.

કુમારનું આ વચન સાંભળી, મહાશ્વેતા દીર્ઘ તથા ઉપ્પણ નિશ્વાસ નાંખી, આંખમાં

૧.. ચંદ્રાપીડના પૂજારી મહાશ્વેતાએ પોતાનો જ્ઞાન્ત કહેવા આરંભ્યો (જુઓ પૃ. ૧૨૪) તે અહિં અર્થ રહ્યો એમ કહી, પોષ્ટ સદ્ગુને આગળ વાત કહેવા માંડે છે અને નળાતિ મુનિ પોતાના શિષ્યોને (તેમાં પોષ્ટને પણ) આગળ સંભળાવે છે.

અગ્રજિયાં સહિત નિર્વેદથી બોલી:—રાજપુત્ર ! જે અતિકૂર પ્રાણ એ અતિ દારણ રાત્રિમાં સજી ન ગયા તે હવે મને સજી જશે એ તો અસંભવિતજ છે. ખરેખર ! ભગવાન મૃત્યુદેવ પણ મુજ પાપિણી અને દુષ્ટાથી અગ્રગા અગ્રગા રહે છે ! મહારા જેવી કદિન અંતઃકરણવાળીને વળી શોકે રાતોજ થાય ? એ તો સર્વ આ દુરાત્મા રાક હૃદયના માત્ર ભુદા યાગાજ છે. સર્વથા એ નિર્લજ્જે મને સર્વ નિર્લજ્જેની અગ્રેસર કરી મૂકી છે. વળી જે, મદન-વેદના સહીને વજ્રમય હોય તેમ આ સર્વ દુઃખ સહી સહી તેને એ (માત્ર) કહેવાથી શું થવાનું છે ? અને આના કરતાં ખીજું વધારે કટકાપક કહેવાનું શું હશે જે સાંભળી વા કહી શકાય નહિ ? પણ હવે હું આપને, આ વજ્રપાત થયા પછી જે એક આંશ્ય દેખાયું હતું તેજ કહું છું, અને મહારા પ્રાણ-ધારાનું એક લઘુ પણ અચક્ત કારણ જેવું જે બન્યું હતું તે વર્ણવું છું માટે, જે દુરાશા રૂપી મૃગનૃષિણકામાં પડીને હું આ મૃતપ્રાય, પરકીય જેવું ભાર ઘષ્ટપડેલું, નિષ્પ્ર-યોજન, અકૃતજ, દુષ્ટ શરીર ધારણ કરી રહી છું તેજ માત્ર આપ સાંભળો.—

પછી જ્યારે મહારી એવી અવસ્થા યાદ સારે કેવલ મરણુતોજ નિશ્ચય કરીને, બહુ બહુ પ્રકારે વિજ્ઞાપ કરી, તરલિકાને મ્હે કહ્યું:—અગ્રિ કદિન હૈયાની ! હવે આમ ક્યાં મુખી રો રો કરીશ ? ઉક, કાષ્ટ આણી ચિતા ખડક કે હું મહારા પ્રાણનાથને અનુસરું.—એવું કહેતામાં તો, જટ ચંદ્ર-મંદલમાંથી નીચરી, ગગનમાંથી ઉતરી,—કુમુદ જેવો ગાર, મહાપ્રમાણુ-નો, મહાપુરુષનાં સક્ષણવાળો, દિવ્ય આકૃતિવાળો એક પુરુષ જે પોતાના બાલ્યબંધને છેડે ભરાયેલું, અમ્ભા-દેન જેવું ધોળું, પવનથી ફરફરતું ઉત્તરીય ખંચતો હતો, બંને કર્ણમાં લટકતાં મણિ-કુંડલની પ્રભાથી જેના ગંદસ્થલ રક્ત દેખાતા હતા, તારા જેવાં મ્હોટાં મ્હોટાં મોતીનો ગુથેલો અતિમનોહર હાર જેણે છાતી ઉપર પેહેરેલો હતો, સ્વેત રેશમી વસ્ત્રના પક્ષવનો જેણે પાદ બાંધેલો હતો, ભ્રમર જેવા સ્થામ તથા ગુંઠગાંવાળા વાળ જેના વિકટ શિર ઉપર આવી રહ્યા હતા, પ્રકુલ કુમુદ જેણે કર્ણમાં પેહેરેલાં હતાં, કામિનીઓના સ્તન ઉપરની કુંકુમ-પત્ર-લનાનું જેના સ્કંધ ઉપર લાંબન પડેલું હતું, અને સ્વચ્છ જલ જેવી સ્વેત દેહ-પ્રભાવડે જે દિગ્ગન્તરોનું જાણે પ્રજ્ઞાલન કરતો હતો તે,—પોતાના શરીરમાંથી ખરતા મુગેધિ, શીતલ, શીત-જવરને જાણે ઉત્પન્ન કરતા, દિમ જેવા અમૃત કણના વર્ષાદથી લેપન કરતો કરતો, જાણે ગોરોચનાનો રસ ઝાંટતો ઝાંટતો, ઐશવતની શુંડ જેવા જ્વડા, મૃણાલ જેવી ગોરી અંશુલિયાવાળા, તથા શીનલ સ્પર્શવાળા પોતાના હાથથી એ શબ્દને ઉચકી લઇ, હુંદુલિ-નાદ જેવા ગંભીર સ્વરથી—ગુનિ મહાસ્વેતા ! પ્રાણસામ મા કર, ફરીથી ત્હારે આની સાથે સમા-ગમ થશે—એમ પિતાની સમાન આદરપૂર્વક કહી, એમની સાથેજ ગગનમાં ઉડી ગયો. હું તો આ બેઠને બચબીત થઇ ગઈ-વિરમય પામી ગઈ, અને કેતુકથી એ પુરુષની સામું જોતી જોતી કપિન્દલને પૂછવા લાગી કે આ શું ? પરંતુ એ તો ગલરાટમાં ઉત્તર દીધા વિનાજ ઉભો થઇ,—અરે દુષ્ટ ! ક્યાં મહારા મિત્રને લઈને નાસ્તી બપ છે?—એમ કહેતો કહેતો, કોપાયમાન થઇ, તેના સામી ને સામીજ દટિ રાખી, વેગથી પોતાના ઉત્તરીય-વસ્કલની કેડ બાંધી, તે

૧. જ્યારે મહારા પ્રાણનાથનું મરણ થયું, ને મહારી સર્વ આશા નિષ્ફલ થઇ ત્યારે. ૨. (અન્યથ)

.....રાખને ઉચકી લઇ.....ગગનમાં ઉડી ગયો.

ઉડતો હતો તેની પછવાડે પછવાડેજ અન્તરીક્ષમાં ઉડી ગયો; અને જ્નેતા જ્નેતામાં નો એ સર્વે તારાગણમાં પેસી ગયા.

કર્પિજલના ગમનધર્મી મને જાણે બીજા પ્રિયતમનો નાશ થયો તેથી મ્હારો શોક બમણો વધવા લાગ્યો અને મ્હારું હૃદય અતિશય ક્ષાત્રી ગયું. શું કરવું એની સૂઝ ન પડવાથી મ્હું તરલિકાને પૂછ્યું:—અધિ ! તું એ નથી જાણતી કે આ શું થઈ ગયું?—પણ એ બિચારી તો સ્વાભાવિક રીતે બ્હીકણ, અને એ સઘળું જોયું એટલે તો તે કાણે શોકને વેગળો મૂકતા બધામાં પડીને ધ્રુજતી ધ્રુજતી, હું હવે મરી જઈશ એવી શંકાથી હૃદયમાં અતિ ખેદ પામતી, દીન થઈ બોલી કે:—ભનૂદારિકા ! હું પાપિણી એ કંઈ જાણતી નથી. પરંતુ આ એક મ્હોટું આશ્ચર્ય થઈ ગયું. એ પુરુષની આકૃતિ કંઈ દિવ્ય હતી, અને જતે જતે એણે પિતાની સમાન તમને અનુકંપાસહિત આશ્વાસન કીધું. ઘણું કરીને તો એવા દિવ્ય પુરુષો સ્વપ્નમાં પણ દર્શન દે છે સારે (જે કંઈ કહે છે તે) સત્તજ હોય છે તો પછી સાક્ષાત્ મળે સારે તો કહેવુંજ શું ? વિચાર કરતાં વળી, એને અસલ કહેવાનું કંઈ અદૃષ્ટ પણ કારણ મને જાણતું નથી. માટે હવે તો એજ યોગ્ય છે કે તમે વિચાર કરીને, આ પ્રાણ-પરિલાગને નિશ્ચય લઈ દો, કારણ કે આવી અવસ્થામાં આ એક મ્હોટું આશ્વાસનનું સ્થાન છે. વળી કર્પિજલ એ પુરુષની પછવાડે ગયોજ છે, અને તેની પાસેથી તમે સર્વ વૃત્તાન્ત સાંભળો કે એ પુરુષ ક્યાંથી આવ્યો હતો, કોણ હતો, શું કરવા એણે શખ રૂપ પુંડરીકને ઉચકી લીધા, એમને એ ક્યાં લઈ ગયો, અને તમને એણે પુનઃસમાગમની અસંભવિત આશા આપીને શું કરવા આશ્વાસન આપ્યું—સાર પછી જીવવું કે મરવું એનો નિશ્ચય કરજો. મરણનો નિશ્ચયજ જ્યારે કરિયે સાર પછી કંઈ એ દુર્લભ નથી. અને એ તો પછી પણ માય એમ છે. વળી જીવતો હશે તો કર્પિજલ તમને મળ્યા વિના રહેશેજ નહિ. માટે એ પાછો આવે ત્યાં સુધી પણ તમે અઃ પ્રાણને ધારણ કરી રાખો.—એમ કહેતી કહેતી એ મ્હારે ચરણે પડી; અને જીવિત-નૃણ્યા મૂકવી સર્વને કહિન હોવાથી, સ્ત્રી-સ્વભાવની ક્ષુદ્રતાથી, એ પુરુષના વચનથી ઉન્નત થયેલી દુરાશાસ્ત્રી મૃગનૃણિકાથી, તથા કર્પિજલ પાછો આવશે એવી આશાક્ષાથી મને પણ એમજ લાગ્યું કે તરલિકા કહે છે તે સત્ય છે, માટે મ્હં તે કાણે પ્રાણસાગ ક્યો નહિ.—આશા હોય તો શું ન થાય ?—એ પાપી, કાલરાત્રી જેવી, સદૃશ વર્ષ જેવી, મરણ-કષ્ટમય, દુઃખમય, નરકમય વા અગ્નિમય હોય એવી આખી રાત મ્હં ઉઘાડી આંખે, એમ ને એમજ, ભૂમિ ઉપર લોટ્યાં કર્યું; ધૂળથી ધૂસર થઈ ગયેલા, અશ્રુજલથી ભીના ગાંઘ ઉપર મ્હોટેલા. છૂટા છૂટા વિખરાયેલા વાળથી મ્હારું મુખ ઢંકાઈ ગયું હતું. મ્હોટી મ્હોટી ચીસો પાડીને રોવાથી મ્હારો સ્વર જર્જરિત થઈ ગયો હતો, અને કંઈ સુકાઈ ગયો હતો.—એવી રીતે મ્હં સરોવરના તેજ કિનારા ઉપર તરલિકાની સાથે તે નિશા ગાળી.

પછી સવારમાં ઉડી, તેજ સરોવરમાં સ્નાન કરી, દૃઢ નિશ્ચય બાંધી, એમના ઉપરની પ્રાપ્તિને લીધે એજ કમંડલ, એજ વલ્કલ અને એજ અક્ષમાલા લઈને, સંસાર સાર-રહિત છે એમ સમજી, મ્હં અદૃષ્ટ પુણ્યજ ક્યો છે એમ જાણી, અચિન્તિત વિપત્તિયો પ્રતીકાર-રહિત તથા દારુણ હોય છે એવું જોઈ, શોકનું નિવારણ કરવું અનિ કહિન છે એમ ધારી, દૈવ નિર્દય

હે એવુ દેખી, સ્નેહ બહુ દુ ખથી ભરેલો છે એમ મિચારી, સર્વ લાન અનિલ છે એમ માની, સર્વ સુખ ક્ષણભયુ છે એમ નિવધ કરી, માતાપિતાને ન ગણુકારી, પરિજન સાથે સકલ બધુવર્ગનો ત્યાગ કરી, નિપથ સુખમાથી મનને વાગી રાખી, ઇન્દ્રિયોનો નિગ્રહ કરી, અલ્પચર્ચ મહા કરીને દુ સગળને અર્થે. અનાથના રાગળુ આ ભગવાન ત્રૈલોક્ય માથે થી ઉભા પતિને આશ્રયે આરીને બેળી. બીજે દિવસે દી-થી મ્હારી ખબર સાબળી હશે તેથી મ્હારા પિતા, માતાની તથા સકલ બધુજનની સાથે અહીં આવ્યા, બહુ વાર મુધી એમણે શો-કંગા તથા નિગિધ ઉપાયોથી, વણી ધણી આજીજીથી, અનેક ઉપદેશથી, અને નાના પ્રકારના આશ્વાસનથી એમણે મને પાછી વેગ લઈ જનાને મહા મહા પ્રયત્ન કર્યા પરંતુ ભ્યારે એમને એમજ નહીં થયું કે ગમે તે જ્યાંથી પણ આ એના નિવધમાથી ડગશે નહિ, ભાગે એ નિરાશ થઈ ગયા. અને મ્હં એમને વાગનારે રેર પાછા જનાનું કહ્યું તે જતા પણ, દુહિતૃસ્નેહ લગવેા હરિત લાગ્યાથી એ ધણાક દિવસ મ્હારી સાથે રીતે પડી રોકમાં ને શોકમાજ ધગધગતે દેશે રેગ ગયા. પિતાના ગયા પડી હું એ મહાપુરપને સાથે માત્ર અશુભાત રીતે મ્હારી કૃતરાતા દેખાડતી,—એમના પ્રેમમા ડગ થઈ ગયેલું આ, પાપથી ભરેલું, નિર્બળજ, અમગલ, અને સદૃશ કૃતેશ તથા શ્રમને સંટોળુ રૂપ રીર વિરિધ નિયમ રીતે શોધવતી,—વનમા જડતા ફક્કન તથા જનથી નિર્વાહ ચલાવતી,—જપના આ રમા એમના ગુણગણની બાજે ગણુના કરતી,—નણે સધ્યા-સમયે અર્ધો સંકારરમા સ્નાન કરતી, પ્રતિદિવસ ભગવાન પદપતિનું પૂજન કરતી, તરનિકાની સાથે દીર્ઘ ગો-મા આ જ શુદામા બુ દિવસ થયા રૂ છુ. આરી હું પાપી, મુદ્, નિર્બળજ, દૂર, નિ-સ્નેહ, નૃતસ નિન્દનીય, નિષ્પ્રયોજન ઉત્પત્ત થયેલી, નિષ્ફલ જીવતી, અનાથ, નિરાશાગ અને દુ ખી છુ, તો મને માલખુ-વધ રૂપી મહા પાતક પ્રનારીતે, જ્ઞેષાથી વા પૂ જ્યાથી આપ મહાભાગને શુ કલ સવાનું કે? એમ કહી શરદ્-મેવના વડકાથી જેમ શશિને ટાકે તેમ વન્દના મ્હેત પક્ષરડે પોતાના વડનને ઢાળી દઈ, ભારે અનુવેગને વાગી ગબનાને અગમ્ય દોષાથી, આર્ત-નરે એણે મ્હોટથી મુ વાગ સુધી મ્હન યું.

અઘાપીને તોળેલેલેલીજ મહાવેતાના રૂપથી, વિનયથી, નાનિયથી, મધુર વાણીથી, નિ સગનાથી, અનિ તપસ્વિનતાથી, ચાન્તિથી, નિરભિમાનતાથી, મ્હેતાઈથી તથા પવિત્રતાથી એના વિને માનપૂર્વક સદ્વિચાર ઉત્પન્ન થયેલો હતો. પરંતુ મલલાવ મ્હાંનીને એણે પોતાનો આ મર્મ જ્ઞાન્ત મ્હો તેથી તથા એની આરી મનનાથો એનું અત મગ્ન મોહિત થયું, અને મહાવેતા ઉપર એને વધારે વધારે પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ હતી આદ્ર થઈ જવાથી એ એને ધીમે ધીમે કટોના લાગ્યો. —ભનરતિ! મ્હુથી બ્હીનાર—અકૃતન—સુખના લાગ્યું લોક માચા મ્હેકુને યોગ્ય કમ મ્હી નમ્તા નથી, પરંતુ માત્ર નિષ્કલ અશુભાત રીતેજ પોતાનો મ્હેકુ દેખાડી રોયા કરે છે પણ આપે તો કમથીજ સવ્ય પ્રેમ મ્હાંનીને કહ બાકી રાખ્યું નથી તો શ કરવા મ્હન દરો હો? જન્મ ચક્રીજ જેનો આપને પરિચય વસ્તો ગયેલો એના પ્રિા બાધનજન આપે એમને સાદજ અપરિચિત જેવા ગણીને ભગ્ન દીના કે પાસે જતા પણ

સુરલોકમાં લઈ ગયા. મહાત્માઓનો પ્રભાવ અકલ્પિત છે. સસારની વૃત્તિયો બહુ બહુ પ્રકારની છે. દૈવ પણ વિચિત્ર છે. તપની સિદ્ધિ અતિ આશ્ચર્યકારક છે, અને કર્મ કર્મની શક્તિમાં પણ ફેર છે. વળી ઉંડો વિચાર કરતાં પણ, એમને ઉપાડી જવામાં હવિતદાન પિના ખીન્નું શું કારણ નીકળે એમ છે ? આપે એમ ન ધારવું કે એ અસંભવિત છે, કેમકે એવું એવું તો પ્રયે થણી વાર થયેલું છે. લુઓ કે ગધવંરાજ વિશ્વાવસુ વડે મેનકામાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રમદરા નામની કન્યાનું જ્યારે સર્પ-દંશથી મરણ થયું હતું ત્યારે સ્થૂલકેશના આશ્રમમાં, ભાર્ગવ મુનિના પાત્ર તથા પ્રમતિના પુત્ર રરુ નામના મુનિકુમારે તેને પોતાના અર્ધ હવિતનું દાન કર્યું હતું. તેમજ અર્જુન જ્યારે અશ્વમેધના અશ્વની પાછળ જતો હતો, અને મુઠ્ઠ થવાથી જ્યારે પોતાના પુત્ર બ્રહ્માદેવને શર-પ્રહાર કરીને એના ગ્રાહ્ય હરી લીધા દના ત્યારે ઉત્તરૂપી નામની નાગ-કન્યાએ એને સજીવન કર્યો હતો. વળી અભિમન્યુનો પુત્ર પરિક્ષિત, અશ્વત્થામાના અગ્ન્યસ્થથી બળી જતાને ગર્ભમાંથી જ્યારે મુવેલોજ જન્મ્યો ત્યારે ઉત્તરાનાં ત્રિતાપથી કયા લાવીને ભગવાન વામુદેવે એના દુર્લભ ગ્રાહ્ય પાછા આપી લીધા હતા. અને ઉન્નરૂપિનીમાં સાંદીપનિ દિવના પુત્રને યમગૃહમાંથી, ત્રિભુવન-પૂજ્ય ચરણવાળા એજ પ્રભુએ પાછો આપ્યો હતો.—એવી રીતેજ અહીં પણ કથાચિત્ત થવાનું હશે. તોપણ આમાં આપણે શું કરીએ એમ છે ? કેનો હોય કારણે એવું છે ? વિધાના મ્હોટો છે. દૈવ બલવાન છે. સ્વેચ્છાએ આપણે એક શ્વાસ પણ લેવાને સમર્થ નથી, અને એ અતિનિદુર, દુષ્ટ દેવના વિદ્વાસ અતિ દૂર હોય છે. નિઃકપટ હોવાથી રમણીય લાગે એવો પ્રેમ નીર્ધ કાલ મુધી રહે તે એ ખમી શકતો નથી. પ્રકૃતિ થકીજ સુખ થણું કરીને ક્ષણભંગુર અને દુઃખ ચિર-કાલ-સ્થાયી હોય છે. તેને લીધેજ પ્રાણીઓનો એક જન્મમાં કોઈ પ્રકારે સમાગમ થઈ જાય છે અને સહસ્ર જન્મ-આન્તર મુધી વિરલ મ્હો છે. માટે આપના અનિન્દ્ય આન્માને નિન્દવો ઘટતો નથી. સંસારને આ અતિ ગહન માર્ગ ઓળંગનારને આવા આવા જતા-તો બને છે, તે ધીર હોય તેજ આપત્તિને તરી નીકળે છે.—આવી આવી રીતનાં મૃદુ આશ્વાસન-વાક્ય થકી એને શાન્ત પાડી ચંદ્રાપીડે ફરીથી અજસિમાં ડરણું પાળી લાવી, ધમ્મ ઉપરાંત પણ એને બલાતકારે મુખ-પ્રજ્ઞાસન કરાવ્યું.

આ સમયે, મૂર્ધ દેવના પણ જાણે મહાવેતાનો જતાન્ત સાંભળી શોકાતુર બની ગયા હોય તેમ દિવસ-આધાર સજી દર્ષ. અવેશમુખ થયા. પછી જ્યારે દિવસ આજમી ગયો; (આકાશમાં) લટકતું રવિ-મંડલ જ્યારે પાકેલી પ્રિયગુલતાની મંજરીની રંગ જેવા પીળા રંગથી રંગાઇ ગયું; કમુખીનાં કુસુમના રસથી રંગેલા વસ્ત્ર જેવો કોમલ, અસ્ત-સમયનો તડકો, દિશાઓનાં મુખમાંથી ધીમે ધીમે જ્યારે દેખાતો બંધ થયો; આકાશનો ભૂરા રંગ ટંકાઈ જઈને જ્યારે ચંદ્રની કીકીના જેવો, પિંગવ વર્ણ ત્યાં પથરાઈ ગયો; કોકિલના લોચન જેવા સંધ્યાના કપિલ પ્રકાશથી જ્યારે પૃથ્વી લાલ ચોળ ચર્મિ ગઈ; મ્હોટા નાના તારાઓના ગણ જ્યારે અનુક્રમે દેખાવા લાગ્યા; વનમહિષના જેવા સ્વામ રંગનો તથા ગગન-વિસ્તારને ઘેરી લેતો, રાત્રિનો અધકાર જ્યારે વધારે વધારે કાળો થતો ગયો; પોતાનો લીલો રંગ માઢ તિમિરમાં ટંકાઈ જવાથી વૃક્ષની દારો જ્યારે ગહન દેખાવા લાગી; આકાશનાં બિન્દુથી શીતલ થયેલો, વન-કુમુદોના અતિશય પરિમલથી વર્તાર્ધ આવતો, લતા અને વૃક્ષની શાખાઓને કંપાવતો પવન જ્યારે વાવા માંજો, અને રાત પડવાથી જ્યારે પક્ષીઓ નિદ્રાવંશ ચર્મિ જઈને ગુપ્તગુપ્ત

વિપયો તુલ્યત ગણીને ધિકારી કાઢ્યા છે. ઇન્દ્રના કરતાં પણ ચઢતી સમૃદ્ધિથી ઉત્પન્ન થતાં ઐશ્વર્ય-સુખનો સાગ કીધો છે, મૃણાલિની જેવી અને કોમલ કાયાનો પણ આપે પ્રતિદિવસ અનુચિત દુઃખ સહેવરાવીને શુષ્ક કરી નાંખી છે. બ્રહ્મચર્ય પ્રદણ કીધું છે. મહાતપમાં આત્મા નિયુક્ત કીધો છે, અને અરણ્યવાસ સ્વીચ્છનને દુષ્કર છતાં પણ વ્યંગીકૃત કીધો છે !! ૧૧મી દુઃખી જનનું બે મરણ થાય તો તે અનાયાસેજ થાય છે, પરંતુ અતિ મદાન યથ કરવાથી આત્માને તેઓ કેવલ ભારે ક્લેશમાંજ નાંખે છે પરલોક પામેલા પ્રિયજનની પાછળ પ્રાણ-સાગ કરવો એ અતિ નિષ્ફલ છે. એ માર્ગ અવિદ્યજનને જવાનો છે. પિતા અથવા ભાતા અથવા મિત્ર અથવા પતિના મરણ પછી (કામ્યે) પ્રાણ ત્યજ દેવા એ ગાંડાઈ છે, અમાન છે, વગર વિચાર્ય કામ છે, કુદ્ર દષ્ટિ છે. અતિ પ્રમાદ છે. અને મૂર્ખાઈનું સ્પષ્ટન છે. પ્રાણ બે પોતાની મેળેજ ન જાય તો એમનો બલાકારે સાગ કરવો ન બોધ્યો. વિચાર કરીશું તો એમજ માલમ પડશે કે આ પ્રાણસાગ કરવો એ કેવલ સ્વાર્થ છે. કારણ કે પોતાની અસંખ્ય શોક-વેદના મટાડવાનો એ એક ઉપાય છે; એમ કરવાથી મુવેલા માણસને તો કંઈ ગુણ થતો નથી—એ કંઈ પુનરુજ્જીવિત થતો નથી, એનો ધર્મ વધતો નથી, એ શુભ લોકમાં જતો નથી, નરકમાંથી છૂટતો નથી, દેખાતો નથી, અથવા એથી કંઈ પરસ્પર સમાગમ પણ થતો નથી. એ અવશ જન તો પોતાનાં કર્મના ફલને ઉચિત ભૂમિમાં જાય છે; અને પાછળ મરનારને કેવલ આત્મધાનનું પાનક લાગે છે. તે કરતાં બે એ ઇચ્છે તો જલાંજલિ વિગેરે આપીને ઘણે પ્રકારે તે મરનારને તથા પોતાને ઉપકાર કરી શકે. પરંતુ પ્રાણ સાગ કીધાથી તો બેમાંથી એકેને સુખ થતું નથી. આપને સ્મરણ દશે કે સકલ અવશ જનનાં હૃદય હરનાર લગવાનું કામદેવ, મહાદેવ પ્રકટેલા અગ્નિથી જળી ગયા તોપણ તેમની એકની એક પ્રિય પત્નિ રનિયે પોતાના પ્રાણ ત્યજ્યા ન હતા. ૧૨મી અવગાથી છોડેલા સર્વ રાગબોના મુકુટનાં કુસુમથી જેનું ચરણાસન મુગંધિ થયેલું હતું. તથા સકલ ભુવનમાંથી જેણે રાજભાગ ઉધરાવ્યો હતો એવો, રૂપસંપન્ન પાદુ નામનો પત્તિ, કિન્દમ મુનિના શપથાગ્નિથી જળી ગયો તોપણ, યદુવંશના સૂર-સેન રાગની પુત્રી કુન્તીએ પોતાનો દેહ પાલે ન હતો. તેમજ બાલ ચંદ્ર જેવો નયનાનંદક, દિનયવાન અને સૂરો અભિમન્યુ મરણ પામ્યો તથાપિ વિરાટ રાજાની નાની પુત્રી ઉત્તરાએ પ્રાણસાગ કર્યો ન હતો; અને રોા ભાઈઓના બેગામાં રંગીને લાડવેથી ધરેલી મુતરાપદની પુત્રી દુઃશલા, સિંધુરાજ જ્યદથ નામનો પોતાનો અનિગોહર ભત્રી, જેનો મદિમા મહાદેવે વરદાન આપ્યાથી વધ્યો હતો તે, અર્ધુનને લાથે મરણ પામ્યો તોપણ તેની પાછાટે મરી ગઈ ન હતી. તેમજ વળી બીજા પણ રાદાસોની, દેવ-દાનવોની, મુનિ-મનુષ્યોની તથા સિદ્ધ-ગંધર્વોની દળરો કન્યા વિશે સાંભળવામાં આવ્યું છે કે તેઓ બર્ન-રહિત છતાં પણ પ્રાણ મારણ કરી રહી હતી.

તેમ કરતાં પણ કદી બે અનુમરણથી સમાગમ થવાનો જશ્યો સંસવ હોય તો તે કરતું. પણ આપે તો પુનઃસમાગમની વાગ્દીને પોતેજ સાંભળી છે એટલે એનો અનુભવ થવા-માં હવે શી શંકા રહે એમ છે? એવા અસાધારણ આકૃતિવાળા, સસ-વચની મદાત્માઓની વાચામાં જરાએ અસલ તે ક્યાંથીજ હોય? મરણ પામેલાની સાથે હવતાનો સમાગમ થાય નહિ માટે એ મદાત્મા દયા લાવીને નિઃસંશય એમને પ્રત્યુજ્જીવિત કરવા સાક્ષ્ય ઉપાડીને

સુરલોકમાં લઈ ગયા. મહાત્માઓનો પ્રભાવ અકલ્પિત છે. સંસારની વૃત્તિયો બહુ બહુ પ્રકારની છે. દેવ પણ વિચિત્ર છે. તપની સિદ્ધિ અતિ આશ્ચર્યકારક છે, અને કર્મ કર્મની શક્તિમાં પણ ફેર છે. વળી ઉડા વિચાર કરતાં પણ, એમને ઉપાડી જવામાં જીવિતદાન વિના ખીજીંચું મું કારણ નીકળે એમ છે? આપે એમ ન ખાતરું કે એ અસંભવિત છે, કેમકે એનું એનું તો પૂર્વે ઘણી વાર થયેલું છે. જુઓ કે ગંધર્વાજ વિશ્વાવસુ વડે મેનકામાં ઉત્પન્ન થયેલી પ્રમદરા નામની કન્યાનું જ્યારે સર્પદંડથી મરણ થયું હતું ત્યારે સ્વધૃક્ષેષના આશ્રમમાં, ભાર્ગવ મુનિના પાત્ર તથા પ્રમતિના પુત્ર રસુ નામના મુનિકુમારે તેને પોતાના અર્ધ જીવિતનું દાન કર્યું હતું. તેમજ અર્જુન જ્યારે અશ્વમેધના અશ્વની પાછળ જતો હતો, અને મુદ્ધ થવાથી જ્યારે પોતાના પુત્ર યજ્ઞવાલ્કે રાત્ર-પ્રહાર કરીને એના પ્રાણ હરી લીધા હતા ત્યારે ઉત્પત્તિ નામની નાગ-કન્યાએ એને સજીવન કંપો દત્તો. વળી અભિમન્યુનો પુત્ર પરિક્ષિત, અશ્વત્થામાના અગ્ન્ય-સ્વથી બળી જઈને ગર્ભમાંથી જ્યારે મુલેયોજ નન્મો ત્યારે ઉત્તરાના વિદ્યાપથી દયા કાળીને ભગવાન વાસુદેવે એના દુર્લભ પ્રાણ પાછા આણી દીધા હતા. અને ઉત્તરવિનીમાં સાંદીપનિ દ્વિજના પુત્રને યમગૃહમાંથી, ત્રિવલ્લન-પૂજ્ય ચરણવાળા એજ પ્રભુએ પાછો આપ્યો હતો.—એવી રીતેજ અહીં પણ કદાચિત્ થવાનું દર્શો. તોપણ આમાં આપણે શું કરિયે એમ છે? કેનો દોષ કારિયે એનું છે? વિધાના મ્હોટો છે. દેવ બલવાન છે. સ્વેચ્છાએ આપણે એક શ્વાસ પણ લેવાને સમર્થ નથી, અને એ અનિનિદ્ર, દુષ્ટ દેવના વિકાસ અતિ દૂર હોય છે. નિષ્કપટ હોવાથી રમણીય લાગે એવો પ્રેમ દીર્ઘ કાલ મુધી રહે તે એ ખરી સકતો નથી. પ્રકૃતિ યદીજ મુખ ધાતું કરીને કાણલંચર અને દુઃખ ચિત્ર-કાલ-સ્વામી હોય છે. તેને લીધેજ પ્રાણીઓનો એક જન્મમાં કેઈ પ્રકારે સમાગમ થઈ જાય છે અને સહસ્ર જન્માન્તર મુધી વિરત રહે છે. માટે આપના અનિન્દ્ય આત્માને નિન્દવો ઘટતો નથી. સંસારનો આ અતિ ગદ્દન માર્ગ ઓળંગનારને આત્મા આવા વૃત્તાન્તો બને છે, ને ધીર હોય તેજ આપત્તિને તરી નીકળે છે.—આવી આવી રીતનાં મૃદુ આશ્વાસન-વાક્ય યદી એને શાન્ત પાડી ચંદ્રાપીઠે કરી-થી અંજલિમાં ઝરણું પાળી લાવી, ઇચ્છા ઉપરાંત પણ એને જલાતકારે મુખ-પ્રભાસન કરાવ્યું.

આ સમયે, મૃત દેવતા પણ જાણે મહાશ્વેતાનો વૃત્તાન્ત સાંભળી શોકાકુર ખની ગયા હોય તેમ દિવસ-આપાર. ભણ દ્રષ્ટ. અધોમુખ થયા. પછી જ્યારે દિવસ આશમી ગયો; (આકાશમાં) લટકતું રવિ-મંડલ જ્યારે પાકેલી પ્રિયચન્નનાની મંગરીની રત્ન જેવા પીળા રંગથી રંગાઇ ગયું; કમળીનાં કુસુમના રસથી રંગેલા વસ્ત્ર જેવો કામલ, અસ્ત-સમયનો તડકો, દિશાઓનાં મુખમાંથી ધીમે ધીમે જ્યારે દેખાતો બંધ થયો; આકાશનો બૂરો રંગ દંકાઈવત્તને જ્યારે અકારની કાકીના જેવો પિંગવ પડ્યું ત્યાં પયરાઇ ગયો; કાકિલના લોચન જેવા સંધ્યાના કપિલ પ્રકાશથી જ્યારે પૃથ્વી લાલ જોળ થઈ ગઈ; મ્હોટા નાના તારાઓના ગણ જ્યારે અનુક્રમે દેખાતા લગ્નકા; વનમહિયના જેવા સ્વામ રંગનો તથા ગગન-વિસ્તારને ઘેરી લેતો, રાત્રિનો અંધકાર જ્યારે વધારે વધારે કાજો થતો ગયો; પોતાનો લીલો રંગ ગાદ તિમિરમાં દંકાઈ જવાથી તૃણની દારો જ્યારે ગદ્દન દેખાતા લાગી; આકળનાં બિન્દુથી શીતળ થયેલો, વન-કુસુમોના અનિશ્ચય પરિમલથી વર્નાઈ આવતો, લના અને તૃણની સાખાઓને કંપાવતો પવન જ્યારે વાસ માંડો. અને રાત પડવાથી જ્યારે પક્ષીઓ નિદ્રાવંશ થઈ જઈને ગુપ્ત

બરાબ પેલાં—સારે મહાશ્વેતા ધીમે ધીમે ઉડીને પશ્ચિમ સંધ્યોપાસના કરી, કમંડુલવડે પોતાના ચરણ ધોઈ, ખેદમુક્ત ઉપ્પ્લ નિશ્વાસ નાંખતી નાંખતી પોતાના વલ્કલ-શયન ઉપર જઈને બેઠી; એટલે ચંદ્રાપીડે પણ ઉડીને ઝરણના નીરની સકુસુમ અંબલિ આપી, સંધ્યા પ્રણામ કરી, પાસેના પ્રીત્વ શિક્ષાતલ ઉપર કામલ લતા-પલ્લવ પાથરીને પોતાની શય્યા બનાવી. ત્યાં બેઠે બેઠે એના મનમાં એ ના એજ મહાશ્વેતાના વૃત્તાન્ત વિશેના વિચાર આવવા માંડ્યા, અને એને લાગ્યું કે—ખરેજ, આ દુઃસહ-વેગી કટ્ટાપક કામદેવની કૃતતા સામે હંફજ ઉપાય આલે તેમ નથી, કેમ જે એણે દરાવેલા મહાપુરગો પણ આમ કાલક્રમની અપેક્ષા વિના ધૈર્ય ત્યજ દહને સત્વર પ્રાણમુક્ત થાય છે ! ગર્વયા, નમસ્કાર છે નને ત્રિજવન તથા કરનાર ભગવાન, કુસુમાયુધને !—એટલું વિચારી વળી એ મહાશ્વેતાને પૂછવા લાગ્યો:—નમ્રવતિ ! પેલી આપની વનવાસની સહીપણી અને દુઃખની સાથી, દાસી તરલિકા ક્યાં ગઈ છે ?

સારે તે બેઠી કે:—મહાભાગ ! મેં જે આપને કહ્યું હતું કે અમૃતમાંથી એક અપ્સરા-એનાં કુળ નીકળેલું છે, તે કુળમાં મંદિરા નામની એક મંદિરા જેવાં (ચળકર્તા) અને દીર્ઘ ચંદ્રુવાળી કન્યા ઉત્પન્ન થઈ. તેનું, સકલ ગંધર્વ કુળની મુકુટ-કલિ રૂપી આસન ઉપર ચરણ મૂકનાર દેવ ચિત્રરથે પાણિ-મહણ કહ્યું, અને એના અગણિત ગુણગણથી મોહ પામીને એ મહારાજાએ એને, અન્ય સ્ત્રીને દુલ્લભ, સર્વ અન્તઃપુરમાં શ્રેષ્ઠતા સ્થાપન કરતું, કનક-મુકુટ તથા હન-વેત્ર-આમર રૂપી ચિહ્ન પ્રાપ્ત કરાવતું મહાદેવીનું પદ પરમ પ્રીતિથી આપ્યું. પછી તેઓ અન્યોન્ય પ્રેમ વધારવાને યત્ન કરતાં કરતાં યાવન-સુષ્પ ભોગવતાં હતાં તેવામાં કાળે કરીને એમને,—માતાપિતાના અથવા સર્વ ગંધર્વ કુળનાજ, અથવા સકલ જીવલોકનાજ જાણે એક જીવ જેવું,—આશ્વર્થકારક એક કાદંબરી નામનું પુત્રી-રત ઉત્પન્ન થયું. એ તથા હું જન્મથીજ સાથે બેસતાં, સાથે સૂતાં, સાથે જલપાન કરતાં તથા સાથેજ જન્મતાં તેથી એના ઉપર મહારો અતિશય પ્રેમ થયો; સર્વ વિશ્વાસનું સ્થાન મહારે એજ થઈ: અને જાણે બીજાં અંતઃકરણ હોય એમ મહારે ને એને બાલપણથીજ મિત્રાચારી થઈ. અમે બંનેએ નૃસન્ગીતાદિ કલાઓમાં અભ્યાસ (પણ) સાથેજ કર્યો, ને બાલકને ઉચિત ક્રીડાઓ કરી કરીને અમે અમારી બાલ્યાવસ્થા નિયન્ત્રણ વિના સુખમાં ગાળી. પછી એણે આ મહારો અનિષ્ટ વૃત્તાન્ત સાંભળ્યો. સારે શોકાતુર બની જઈને નિશ્ચય કર્યો કે બ્યાંસુધી મહાશ્વેતા શોકમાં છે ત્યાં સુધી હું કદાપિ પણ મહારૂં પાણિ-મહણ કરાવનાર નથી; અને વળી સખીઓની આગળ એટલું પણ એ સોગમ ખાઈને બેઠી ગઈ કે જે મહારી ઈચ્છા ઉપરાંત બસાતકારે પિતા કોઈ સાથે મને પરણાવવાનું ધારશે તો હું અત્ર લજ્જને, અથવા અગ્રિમાં બળી જઈને અથવા દાસી ખાઈને, કે વિષ ભક્ષણ કરીને પણ નથી મહારે દેહ-લ્લાગ કરીશ. પોતાની પુત્રીએ કરેલો આ નિશ્ચય તથા તેનું આ નિશ્ચય વચન, તેના પરિજન પામેથી ગંધર્વરાજ ચિત્રરથે પોતે કર્ણ-પરંપરાએ સાંભળ્યાં પછી જેમ જેમ દિવસ જતા ગયા તેમ તેમ એને પ્રદુષ્ટ નવધાવનમાં આવતી જોઈને એમને અતિશય પરિતાપ થવા લાગ્યો, તથા એક દાણ પણ નિરાંત રહી નહિ. એકદું એકજ છોકરું ને તે પણ અનિશ્ચય બદાલું એટલે એને મહાએ તો કંઈ એમનાથી કદી શકાયું નહિ, પણ બીજે કોઈ ઉપાય ન જણાથી, આટલું અહીં ઉચિત છે એવું જાણી,

મહાદેવી મદિરાની સાથે વિચાર કરી, એમણે આજ સવારેજ ક્ષીરોદ નામના ક્યુકીને મ્હારી પાસે મોકલ્યો, અને તેની સાથે મને એવો સંદેશો કહાવ્યો કે:—પુત્રિ મહાસ્વેતા ! ત્હારા વિપરીત વૃત્તાન્તથીજ અમે હૃદયમાં બળી રહ્યાં છીએ ને તેમાં વળી આ એક નવું દુઃખ આવી પડ્યું છે; કાદમ્બરીને હવે મનાવવી એ ત્હારાજ હાથમાં છે.—એ ઉપરથી મ્હં શરુવચનનું માન રાખી, સખીના પ્રેમથી, ક્ષીરોદની સાથે મ્હારી તરિક્કાને મોકલી, ને એવું કહાવ્યું કે:—સખિ કાદમ્બરિ ! શું કરવા તું દુઃખિયારીને પણ વધારે દુઃખ દેછે ? મેં મને છવતી રાખવા ઇચ્છતી હોય તો ત્હારાં માતપિતાનું વચન યથાર્થ પાળ.—એના ગયા પછી થોડીજ વારે આપ આ ભૂમિમાં પધાર્યાં.—એટલું કહી એ શાન્ત પડી.

સારપછી, લાંછનના આકારમાં બળે, શોકાગ્નિથી બળી ગયેલા મધ્યભાગ વાળા મહાસ્વેતાના હૃદયનું અનુકરણ કરતો હોય, મુનિ-કુમારની હલાતું બળે મહાપાતક ધારણ કરતો હોય, —ધણા કાળથી મ્હોટેલું, દક્ષ મુનિના શાપામિતું દાહ-ચિહ્ન^૧ દર્શાવતો હોય, અને પુષ્કળ ભરમ ચોખ્ખાથી સ્વેત થયેલો—કૃષ્ણ-મૃગ-અર્ચથી અર્ધ દંકાએલો—પાર્વતીનો વામ સ્તન હોય એવો, શંભુની જટાનો ચૂડમણિ, ભગવાન તારાપતિ ઉગ્યો, અને ધીમે ધીમે ન્યારે એ,—ગગન રૂપી મહાસમુદ્રનો પુલિન, સમ લોકનો નિદ્રા-મંગલ-કલસ,^૨ કુમુદ-આંધવ, કુમુદ-વનને વિકસિત કરનાર, દશ દિશાઓને સ્વેત રૂપ આપનાર, શંખ જેવો ધવલ, માનિતીનું માન ઉતારનાર, સ્વેત છત્ર જેવો, ચન્દ્રમા વધારે વધારે ઉદય પામતો ગયો; ચન્દ્ર-કિરણ વડે દંકાર્ધ જવાથી તારાગણની પ્રભા ન્યારે ઝોઝી ઝોઝી થતી ગઈ; કૈલાસની શશિ-મણિ-શિક્ષાઓમાંથી ન્યારે સર્વ દિશાઓમાં ઝરણના પ્રવાહ ખળખળવા લાગ્યા; મૃણાલનાં અંકુર-થી ભરેલા અચ્છોદ સરોવરનાં કમલની શોભા જતી રવાથી, ચન્દ્ર-કિરણ બળે હુટવાને તેના જલઉપર પડ્યા હોય એવું ન્યારે દેખાવા લાગ્યું; મોહ-નિદ્રામાં આવી પડેલાં, મ્હોટાં મ્હોટાં મોઝાંની છોળોથી કંપતાં, વિરહી ચક્રવાકનાં યોગાં ન્યારે ગીસો પાડવા લાગ્યાં; ચંદ્રોદય ન્યારે પૂર્ણ થઈ રહ્યો; અને નયનમાંથી આનંદાશ્રુમિદુ રૂપી દ્વિમપાત કરતી, આકાશમાં વિહાર કરનારી, મનોહર, વિદ્યાધરોની અભિસારિકાઓ ન્યારે દેડા દોડ કરી રહી સારે ચંદ્રાપીડ, મહાસ્વેતાને નિદ્રાવશ થયેલી બેઠને પોતાના પદ્ય-ચપન ઉપર ધીમે રહીને સૂતો, અને—આ વેળાએ મ્હારા વિશે વેશમ્પાચન શું વિચાર કરતો હશે, ગિયારી પત્રલેખા શું ધારતી હશે, રાજપુત લોક શું વિચારતા હશે—એવી ને એવીજ ચિન્તા કરતો કરતો હંધી ગયે.

રાત વીતી ગયા પછી પ્રાતઃકાલમાં સંધ્યા કરીને શિલાતલ ઉપર એસી મહાસ્વેતા પવિત્ર અધર્મર્પણ (મંત્ર) નો જપ કરતી હતી, અને ચંદ્રાપીડ (પણ) સર્વ પ્રાભાતિક વિધિ સમાપ્ત કરી રહ્યા હતા તેવામાંજ સાં તરિક્કા આવી પહોંચી, અને તેની પછવાડે એક સોળ વર્ગની વયનો, સર્વ તથા અગ્રામ્ય આકૃતિનો, રાજકુલ-સંપર્કથી ચતુર, કેવરક નામનો ગંધર્વ-પુત્ર, મદ-ખેદથી મંદ પડેલા ગજરાજના જેવાં ભારે ભારે પગલાં ચૂકતો આવ્યો. મુકાબલા ચંદન-લેપથી એના બે બિરુદ્ધ ધૂસર થયેલા હતા; કુંકુમના રંગથી એ લાત્ર પીગા દેખાતો હતો;

૧. પુરુષરી કામ-પીડથી મરણ પામેલો, ને તે પીડા ચંદ્રોદયથી શુદ્ધિ પામેલી માટે કહ્યું કે
“ મુનિ-કુમારની ઉભા નિગ.” ૨. યુગો મહાપાત્ર, સાધ્યર્વ, ૩૧ મો અધ્યાય ૩. યુગો પ. ૩૪, ડી. ૧.

મુવર્ણના કંદોરાથી સજ્જ કરેલું વસ્ત્ર, જેનો પશ્ચવ કચ્છોટો માર્યાથી લટકતો રતાથી હાથમાં કરતો હતો, તેજ માત્ર એણે પેદેથી દત્ત; ઉદર જાણી નાનું દોવાથી એની કમર રપટ જણાતી હતી; છાતી વિશાલ હતી; હાથ લાંબા, ગોળ અને જનક હતા; એના ઝળા ઢાંચ ઉપર માણિક્યનું કંકણ હાથમાં કરતું હતું; કળ્યાબૂપાણના મણિમાંથી નીચે પ્રચરતા પંચરંગી કિરણ-સમૂહને એ રંગેલ વસ્ત્રના ઉતરીયની પેઠે એક રકંઠ ઉપર ધારણ કરતો હતો; એનો અધર આત્ર-પશ્ચવના જેવો કામલ, તથા વારંવાર તામ્બલ ખાંધાથી લાગેલા રંગવટ શ્યામ દેખાતો હતો; કંઈ મુધી પહોંચતાં, સ્વભાવથીજ શ્વેત પોનાનાં લોચનની ધવલતા વડે એ દિશાએને જાણે ધોળી નાંખતો હતો, કુમુદનનો જાણે વર્ષા વર્ષાવતો હતો, તથા દિવસને જાણે પુષ્કરિકમય દર્શાવતો હતો; એના વિશાલ લલાટ ઉપર મુવર્ણનો મુકુટ શોભતો હતો; અને એના કેશ જમર-કુલ જેવા કાળા તથા સરલ હતા. આદનાજ—આ કોણુ છે?—એવું તરલિકાને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થવાથી તે, ચદાપીડની સામે જાણે વાર મુધી જોયા પછી, મહાશ્વેતાની પાસે જઈ, પ્રણામ કરી, વિનય સહિત બેઠી; અને તરતજ કેપૂરક પણ મરતક અતિ દૂર નમાવીને પ્રણામ કરી, મહાશ્વેતાએ દલિથી જતાવેલા એક જરા દૂર પડેલા શિલા-તલ ઉપર બેઠા. સાં બેઠે બેઠે, અદૃષ્ટપૂર્વે, કુસુમાયુધને પણ કોરે મૂકે એવા,—સુર, અસુર, ગંધર્વ અને વિદ્યાધરાથી પણ રૂપમાં ચઢતા—ચંદાપીડની અતિશય કાન્તિ જોઈને એ ધણો વિસ્મિત થઈ ગયો.

જપ સમાપ્ત થયા પછી મહાશ્વેતાએ તરલિકાને પૂછ્યું:—કેમ ત્હં પ્રિયસખી કાદમ્બરી-ને કુશલ જોઈ? એ મહાઈ વચન પાળશે કે નહિ?—આ ઉપરથી તરલિકાએ જરા નમી ગયેલા કળ્યાપાળ સહિત વિનયપૂર્વક શિર-પ્રાણામ કરી, અતિ મધુર વાણીએ વિનવિ કાઢી:—ભનુ-દારિકા! તમારી પ્રિયસખીને મ્હં સર્વ પ્રકારે કુતલ દીડી છે અને તમારા કલોનેલો બધો સંદેશો એને કંઈ છે. પરંતુ તે સાંભળીને સ્થલ અશ્રુગિન્દ્ર પાડી, એધાર રદન કરી, એણે જે પ્રત્યુત્તર કહાળ્યો છે તે, એણેજ મોકલેલો આ કેપૂરક નામનો એનોજ વીણાવાહક તમને કહેશે. એટલું એ કદી રહી કે તરતજ કેપૂરક બોલ્યો:—ભનુદારિકા મહાશ્વેતા! દેવી કાદમ્બરી તમને દલ કંદાલિગન દધને વિનવે છે કે—તરલિકાએ જે મને આવીને કહ્યું તે શું શુરજનનું વચન પાળવા સાર છે, કે મહારા ચિત્તની પરીક્ષા કરવા સાર છે. કે તું ધરમાં રૂઢું છું તે અપ-રાધનો એક નિપુણ ઉપાસંલ છે, કે પ્રેમ તોડી નાંખવાનો અભિલાષ છે, કે ભક્ત જનનો લાગ કરવાનો ઉપાય છે કે પ્રકોપ છે? મહાઈ હૃદય સહજ પ્રેમના પ્રવાહથી ભરેલું છે એ તો તું જાણે છે તે છતાં તને આવા અતિ નિષ્ઠુર સંદેશો મોકલતાં શું જરા લાગે ન આવી? તું આવી મધુર બોલનારી, ને તને આવું અપ્રિય લાપણુ કાણે શીખવ્યું? સ્વસ્થ રહેલું પણ એવું કોઈ સદૃશ નહિ હોય જે આવા હુમ્મ—પરિણામે વિરસ—કાર્યમાં શુદ્ધિ પડેલે; તો પછી મહારા જેવી—કુઃખથી હૃદયમાં બળી રહેલી—ની તો વાતજ શી? મિત્ર-દુઃખથી ખિન્ન થયેલા મનને વળી સુખની આશા કેવી? નિર્વૃત્તિ કેવી? સંભોગ કેવા? અને દારૂ કેવાં? જેણે મહારા પ્રિયસખીને આવી દશામાં આણી મૂકી છે તે અતિ દારૂલુ—વિપવત્ અપ્રિય

૧ ઉપાવંભ=કપડો. અર્થ એ કે મહાદે પામ્ ત્હારી જોડે આ સમયે વનવાસ કરના જોઈએ, તેને બદલે તું ધરમાં રહી મુખ લોખંડું તે સારું શું અને આવું મેલેલું મારું છે?

મુવર્ણના કંદોરાથી સજ્જત કરેલું વસ્ત્ર, જેનો પશ્ચવ કન્ઝોટો માર્યાથી લટકતો ન હોય તેવો કરતો હતો, તેજ માત્ર એણે પેહેલું હતું; ઉદર નહીં નાનું હોવાથી એની કમર જણાતી હતી; છાતી વિશાલ હતી; હાથ લાંબા, ગોળ અને મજબૂત હતા; એના ગળા ઉપર માણિક્યનું કંકણ હાલ્યાં કરતું હતું; કર્ણાબ્જપાનના મણિમાંથી નીચે પ્રસરતા પંકિરણ-સમૂહને એ રંગેલ વસ્ત્રના ઉત્તરીયની પેઠે એક રક્ષક ઉપર ધારણ કરતો હતો; અધર આગ્ર-પશ્ચવના જેવો કામલ, તથા વારંવાર તાબ્જલ ખાધાથી લાગેલા દંભરંગે દેખાતો હતો; કર્ણ સુધી પહોંચતાં, સ્વભાવથીજ સ્વેત પોતાનાં લોચનની ધવલન એ દિશાએને જાણે ઘોળી નાંખતો હતો, કુમુદવનનો જાણે વર્ષાદ વર્ષાવતો હતો, દિવસને જાણે પુષ્કરીકમય દર્શાવતો હતો; એના વિશાલ લલાટ ઉપર મુવર્ણનો મુદ્ર હતો; અને એના કેશ ભમર-કુલ જેવા કાળા તથા સરલ હતા. આવાનાં—આ કોના એવું તરલિકાને કુતૂહલ ઉત્પન્ન થવાથી તે, ચંદ્રાપીઠની સામે જાડુ વાર સુધી જોતા મહાસ્વેતાની પાસે જઈ, પ્રણામ કરી, વિનય સહિત બેઠી; અને તરતજ કેયૂરક પાણ અતિ દૂર નમાવીને પ્રણામ કરી, મહાસ્વેતાએ દૃષ્ટિથી જાતાવેલા એક જગા દૂર પડેલા તલ ઉપર બેઠા. સાં બેઠે બેઠે, અદૃષ્ટપૂર્વે, કુસુમાયુધને પણ કોરે મૂકે એવા,—મુર, ગંધર્વ અને વિદ્યાધરોથી યજ્ઞ રૂપમાં ચઢતા—ચંદ્રાપીઠની અતિસથ કાન્તિ નેઘને વિરિમત થઈ ગયો.

જપ સમાપ્ત થયા પછી મહાસ્વેતાએ તરલિકાને પૂછ્યું:—કમ ત્વં પ્રિયસખી કે ને કુસલ નેઈ? એ મ્હારું વચન પાળશે કે નહિ?—આ ઉપરથી તરલિકાએ જગા નર કર્ણપાસ સહિત વિનયપૂર્વક ચિર:પ્રણામ કરી, અતિ મધુર વાણીએ વિનંતિ કાઢી દારિકા! તમારી પ્રિયસખીને મ્હેં સર્વ પ્રકારે કુસલ દીધી છે અને તમારો કહાવેલો પણ એને કરો છે. પરંતુ તે સાંભળીને સ્થૂલ અશ્રુભિન્ન પાડી, મોઢાર રુદન કરી, પ્રત્યુત્તર કહાવ્યો છે તે, એણેજ મોકલેલો આ કેયૂરક નામનો એનોજ વીણાવા કહેશે. એટલું એ કહી રહી કે તરતજ કેયૂરક બોલ્યો:—ભતૃદારિકા મહાસ્વેતા! દેવી તમને દૃઢ કંઠાશિખન દધને વિનવે છે કે—તરલિકાએ જે મને આવીને કહ્યું તે શું વચન પાળવા સાફ છે, કે મ્હારા ચિત્તની પરીક્ષા કરવા સાફ છે, કે હું ઘરમાં રહું છું રાખતો એક નિપુણ ઉપાસક છે, કે પ્રેમ તોડી નાંખવાનો અભિલાષ છે, કે ભક્તિ લાગ કરવાનો ઉપાય છે કે પ્રકાષ છે? મ્હારું હૃદય સહજ પ્રેમના પ્રવાહથી ભરેલું તું જાણે છે તે છતાં તને આવા અતિ નિદુર સંદેશો મોકલતાં શું જરા લાગે તું આવી મધુર બોલનારી, ને તને આવું અપ્રિય લાપણુ કાણે શીખવ્યું? સ્વસ્થ એવું કોઈ સહૃદય નહિ હોય જે આવા તુચ્છ—પરિણામે વિરસ—કાર્યમાં બુદ્ધિ પછી મ્હારા જેવી—દુઃખથી હૃદયમાં બળી રહેલી—ની તો વાતજ શી? મિત્ર-દુઃખ થયેલા મનને વળી સુખની આશા કેવી? નિર્વૃત્તિ કેવી? સંભોગ કેવા? અને હા જેણે મ્હારી પ્રિયસખીને આવી દશામાં આણી મૂકી છે તે અતિ દારુણ—વિપવ

૧ ઉપાસક=કપોત. અર્થ એ કે મ્હારે પણ ત્હારી બેઠે આ સમયે વનવાસ કરતો બસે હું ઘરમાં રહી સુખ લાગવું છું તે સાફ હું તું અને આવું મેલેલું માંદું છે.

રૂપધન યથાભાં સ્તીતકાર—એ સર્વ પણુ તેણે, અદ્વિતીય સુરત-વ્યાપાર જાણે કરતી હોય એમ તેઓમાં દોહું.^૧

વળી સાં એ કન્યાઓએ કપોલ-પ્રકાર રૂપીજ મુખ-પ્રદાલન કીધું હતું; લોચન રૂપીજ કણોત્પલ પેહર્યા હતાં; હાસ્યચ્છવિ રૂપીજ અંગ-લેપ યેજાળ્યો હતો; નિધાસ રૂપીજ સુમંથ લગાવ્યો હતો; (ને) અધર-પ્રભા રૂપીજ કુંકુમ-લેપ કયો હતો;^૨ એમના આલાપજ વીણાના શબ્દ હતા; બુજ-વતાઓજ ચંપક-માલા હતી; કરતલજ લીલા-કમલ હતાં; સ્તનજ દર્પણ હતાં; દેહ-પ્રભાજ આચ્છાદન-વસ્ત્ર હતું; જયન સ્થવળ વિલાસ રમવાનાં મણિ-શિલાતલ હતાં; દ્રામ્ય અંશુભિનો રંગજ યરણનો અવકાશ-રસ હતો; ગને નખ-મણિના ફિરણજ, ભૂગિ ઉપર મૂકેલાં બસિ-ગુષ્પના સમૂહ હતા. તેજ પ્રમાણે સાં અલકાક-રસ પણુ એ કુમારીઓના યરણને અતિભાર થઈ પડતો; બકુલ-માલાની મેખલા બાંધ્યાથી પણુ ગમનમાં વિદ્ધ પડતું; ચોક્ષા અંગરાગના ભારથી પણુ અધિક અધિક શ્વાસ ચહતો; વસ્ત્રના ભારથી પણુ (શરીર) ગ્ધાનિ પામતું; મંગલ કંકણ પેહેરવાથી પણુ હાથ ધ્રુવમાં કરતા; કર્ણ-કુસુમ ધારણ કરવાથી પણુ શ્રમ થતો, અને જવણમાં પેહેરેલા કમલ ઉપર ભમતા ભ્રમરોની પાંખોના પવન પણુ આવાસકારક થઈ પડતો !!! વળી એ અનંત-પુરમાં, સખીઓને મળવા સાર, હાથને ટેકા આપ્યા વિના ઉભાં થતું એ પણુ કુમારિકાઓને અતિસાહસ લાગતું હતું; શૂગાર સજ્જતાં પેહેરેલા હારનો ભાર સહન કરવો એ સ્તનની કઠિનતાનોજ પ્રભાવ હતો; પુષ્પ સુંદર્યમાં એકથી બીજું પુષ્પ સુંદરું એ પણુ યુવતિ-જનને અયોગ્ય હતું; કન્યાઓના અભ્યાસમાં માલ્ય-અયન પણુ અસુકુમાર જનનું કામ ગણાતું હતું; અને દેવતાઓને પ્રણામ કરતાં મધ્ય લાગતો લંગ થતો એ કંઈ બહુ વિસ્મયકારક ન હતું.

એવા પ્રકારના એ કન્યાઓના અનંત-પુરની જરા અંદર ગમે એટલે તેણે કાદમ્બરીની પાસે રહેનારી, આમ તેમ કરતી દાસીઓના વિવિધ પ્રકારના અતિ મનોહર આલાપ સાંભળ્યા:—અલિ લવણિકા ! કેતકીનો પરાગ લઈ લવલી લતાઓની આબુબાલુ કમારા બાંધ. સાગરિકા ! ગંધાદકથી ભરેલાં કનકમય સરોવરમાં રત્નની રેતી પાથર. અલિ મૃણાલિકા ! કૃત્રિમ કમલિનીઓમાં ચક્રવાક-દંડ ઉપર કુંકુમના બૂકાની મુદ્રિયો ભરી ભરીને છાંટ. મકરિકા ! કર્પર-પક્ષ્પનો રસ રેડીને અષપાત્રોને મુગેષિ કર. રગનિકા ! તમાલ વૃક્ષોની અંધારી ફૂલમાં મણિ-પ્રદીપ મૂક. અલિ કુમુદિકા ! પક્ષીઓ દાડમ કરડી ખાય નહિ માટે તેમને મોતીની નળથી ટાંકી નાંખ. અલિ નિપુણિકા ! મણિમય પૂતળીઓનાં ગ્તન ઉપર કુંકુમ-રસની આડ ચિતર. ઉત્પલિકા ! સોનાની સાવરણીઓ લઈ કહલી-ગૃહની મરકતમય વેદિને વાળી નાંખ.

૧. અહીં ખરેખરે તે કુમારીઓ પોતાપોતાનાં યોગ્ય કાર્યમાં ગુંથાયલી હતી. તે કાર્ય બિત્ત બિત્ત વસ્તુઓ સાથે જતાં ક્રિયે એવી રીતે વર્ણવેલાં છે કે તે તે સર્વ સ્ત્રીક્રીડામાં યતા હોય એવાં હોવાય. ૨. અર્થાત્ ગાલ ઉપરનો પ્રકાર એવો કે મ્હોં ઘેરાવો જાપજ પડે નહિ. લોચન એટલાં લાંબાં કે કર્ણ છુટી પડેલી હોવાપણું કામ સાર...નિ. બાબુભટ્ટે રવેના શ્રીદામ્બરિનીના ત્રીજા ઉદ્દેશમાં (પૃ. ૧૬) પ્રમદાઓની સુકુમારતાનું આરંભ વર્ણન છે:—

યત્ર પ્રમદાનાં ચન્દ્રુરેવ સહર્ષં મુંડમાલામંડનં મારઃ કુવલયદામાનિ કપોલા
મ્પ સતતમાલોકકરા વિમલો મણિપ્રદીપા:.....વિ

ત્રોરણુ જ્યાં બાધેલાં હતાં એવા સાત ઝોરડા ઝોળંગીને ચંદ્રાપીડે, મહાદેવતાને દેખી દોડતા આવતા, દૂરથીજ પ્રભામ કરતા, હાથમાં ચુવર્ણ-દંડ લઇને ચાલતા પ્રતીહારોએ બતાવેલે માર્ગે કન્યાઓના અંતઃપુરના દ્વારમાં પ્રવેશ કર્યો. અને પેસતાંજ એણે લાખખો સ્ત્રીઓથી ભરેલો, બીજે બીજે નારીમયજ સંસાર હોય, સંખ્યા ગણુવા સારૂ જાણે એકજ ભેંગી કરેલી ત્રિલોકની સ્ત્રીઓથી ભરપૂર હોય, પુરુષ વિનાની બીજી સૃષ્ટિ હોય, અપૂર્વ ઉત્પન્ન થયેલો નારીમય દ્વીપ હોય, પાંચમે જાણે નારીયુગનો અવતાર હોય,^૧ પુષ્પદ્વેષથી પ્રજ્વળતિયે જાણે જગત્તો બીજેજ ખેલ રચ્યો હોય, અનેક કલ્પમાં^૨ કલ્પવા સારૂ સજીને તૈયાર રાખેલો ઝીજનનો કાપ હોય એવો, એ અંતઃપુરનો અંદરનો ભાગ જોયો. દિશાઓને પૂરી નાંખતું, દિવસને જાણે અમૃત-રસના પ્રવાહથી સિંચતું, અંતરીક્ષને જાણે ભીજવતું, ક્ષણનાઓની લાવણ્ય-પ્રભાતું અતિવિરતીર્ણ પૂરેલાં બધે પથરાયેલું હલુ તેથી એ અબ્યન્તર જાણે તેજોમય હોય, હજારો ચંદ્રમંડલથી જાણે રચેલો હોય, ચંદ્રિકાથી જાણે ધરેલો હોય, આભરણુ-પ્રભાથી જાણે એની દિશાઓ બતાવેલી હોય, સ્ત્રીઓના વિભ્રમથીજ જાણે ત્યાં સર્વ ઉપકરણ સંપાદિત કરેલાં હોય, યૌવન-વિલાસથી જાણે એનાં સર્વ અવયવ ઉત્પન્ન કરેલાં હોય, રતિ-વિલાસનોજ જાણે ત્યાં સંચય કરેલો હોય, મદન-ચરિતથીજ જાણે ત્યાં અવકાશ કલ્પેલો હોય, અને અનુરાગથીજ જાણે તેનો સકલ પ્રદેશ અગુલિષ્ઠ હોય, એવો દેખાતો; તથા જાણે ચુંગારમય હોય, આશ્ચર્ય-મય હોય, સુરત-દેવતામય હોય, કુસુમ-ચરમય હોય, કુતૂહલમય હોય, આશ્ચર્યમય હોય, સૌકુમાર્યમય હોય, અને પ્રેમમય હોય એવો શાલતો ! !

એ કન્યાઓની અગણિત સંખ્યાને લીધે, તેમની આલુબાલુ મુખ-પ્રભા પ્રસરવાથી જાણે ચંદ્રમિખ્મની વૃષ્ટિ પડતી હોય; તેમના કટાક્ષથી, પૃથ્વી જાણે ચક્ષિત-કુવલય-વનમય થતી હોય; ભૂલતાઓના નિઃસંકે હરવાથી કરીને, કામ-ધનુષ્ણાં જાણે સૈન્ય ચાલતાં હોય; કેશ-કલાપના અંધકારથી કરીને, કૃષ્ણ-પક્ષના પ્રદોષ-સમૂહ જાણે ત્યાં ભેગા થતા હોય; રિમત-પ્રભાથી કરીને, પ્રકૃષ્ણ પુષ્પવડે ધવલ વસન્ત દિવસ જાણે ત્યાં સચરતા હોય; શ્વાસ-પવનના પરિભ્રમને લીધે, જાણે ત્યાં મલયાચલના વા વાતા હોય; કપોલ-મંડલના પ્રકાશથી કરીને; ત્યાં જાણે હજારો માણિક્ય-દર્પણ ઝગઝગતાં હોય; હાથેલીઓના લાલ રંગથી કરીને, પૃથ્વી ઉપર જાણે રક્ત કમલનો વર્ણદ વર્ણતો હોય; નખ-કિરણ ચળકવાથી, આઠે દિશાઓ જાણે હજારો મદન-બાણથી છવાઈ ગઈ હોય; ભૂપણ-કિરણનાં ઈન્દ્રધનુષી, ગૃહનાં જાણે મયુર-વૃંદ ઉડતાં હોય; અને યૌવન-વિકારથી, હજારો જાણે અનંગ ઉત્પન્ન થતા હોય—એવું ચંદ્રાપીડે વેનું.^૩ તેમજ તે કુમારિકાઓના ઉચિત વ્યાપારના જગમાં,—સખીઓના હાથ ઝાલવામાં પાણિ-મદલ, વેણુ વગાડવામાં ચુંબન, વીણા વગાડવામાં નખ-વ્યાપાર, દડા રમવામાં કરતલ-પ્રહાર, ગૃહ-લતાઓને સિંચવા સારૂ કલશને કેડે લેવામાં હેસ્તાલિંગન, હિંદોળા ઉપર ઝુલવામાં નિતમ્બ તથા સ્તનનું ચલન, પાનની બીડી કરડવામાં ઠંતોપચોર, બકુલને કુસુમ લાવવામાં મધુન્દૂપનો છટકાંવ, અશોક વૃક્ષને તાડન કરવામાં ચરણુધાત,^૪ અને બલિ-કુસુમ ઉપર

૧. સત્યયુગ, ત્રેતા, દ્વાપર અને કલિ પછી પાંચમે. ૨. શુક્રે ૪૪ ૩૮ ઈ. ૩. ૩. આ વાક્ય-મિલેલ પંચમે તિબજિતવાળો ભાગ ઉપમેય રમ છે, ને તે પછીનો ઉપમાન છે. ૪. શુક્રે ૫૭ ૩૫ ઈ. ૪-૪.

રૂપક્ષત થવામાં સ્ત્રીતકાર—એ સર્વ પણ તેણે, અદિતીય સુરત-આપાર જણે કરતી હોય એમ તેઓમાં દોહું.^૧

વળી સાં એ કન્યાઓએ કપોલ-પ્રકાશ રૂપીજ સુખ-પ્રકાશન કીધું હતું; લોચન રૂપીજ કણ્ઠોત્પલ પેહેર્યા હતાં; હાસ્યચ્છવિ રૂપીજ અંગ-લેપ ચોળ્યો હતો; નિઃશ્વાસ રૂપીજ સુગંધ લગાવ્યો હતો; (ને) અધર-પ્રભા રૂપીજ કુંકુમ-લેપ કયો હતો;^૨ એમના આસાપજ વીણાના સખ્દ હતાં; ભુજ-ચતાઓજ અંપક-માલા હતી; કરતલજ લીલા-કમલ હતાં; સ્તનજ દર્પણ હતાં; દેહ-પ્રભાજ આચ્છાદન-વસ્ત્ર હતું; જનન સ્થલજ વિલાસ રમવાનાં મણિ-શિલાતલ હતાં; કામળ અંશુલિયોતો રંગજ ચરણનો અગતક-રસ હતો; અને નખ-મણિના ફિરગુજ, ગુગિ ઉપર મુંદ્રણં બિલિ-પુષ્પના સમૃદ્ધ હતા. તેજ પ્રમાણે સાં અલકાક-રસ પણ એ કુમારીઓના ચરણને અતિભાર થઈ પડતો; બકુલ-માલાની મેખલા બાંધ્યાથી પણ ગમનમાં વિઘ્ન પડતું; યોગેશ્વ અંગરાગના ભારથી પણ અધિક અધિક શ્વાસ ચડતો; વસ્ત્રના ભારથી પણ (સરીર) વ્યથાન પામતું; મંગલ કંકણ પેહેરવાથી પણ હાથ ધ્રુવ્યાં કરતાં; કણ-કુસુમ ધારણ કરવાથી પણ શ્રમ થતો, અને શ્રવણમાં પેહેરેલા કમલ ઉપર ભ્રમતા બ્રમરોની પાંખનો પવન પણ આવાસકારક થઈ પડતો !!! વળી એ અન્ત-પુરમાં, સપ્તીઓને મળવા સાર, હાથને ટેકા આપ્યા વિના ઉભાં થવું એ પણ કુમારિકાઓને અતિસાહસ લાગતું હતું; શુગાર સજ્જતાં પેહેરેલા હારનો ભાર સહન કરવો એ સ્તનની કઠિનતાનોજ પ્રભાવ હતો; પુષ્પ સુંદરતામાં એકથી બીજું પુષ્પ સુંદરું એ પણ યુવતિ-જનને અયોગ્ય હતું; કન્યાઓના અભ્યાસમાં માતૃ-પ્રથન પણ અસુકુમાર જનનું કામ ગણાતું હતું; અને દેવતાઓને પ્રણામ કરતાં મધ્ય ભાગનો લંગ થતો એ કંઈ બહુ વિરમયકારક ન હતું.

એવા પ્રકારના એ કન્યાઓના અન્ત-પુરની જરા અંદર ગયો એટલે તેણે કાદમ્બરીની પાસે રહેનારી, આમ તેમ ફરતી દાસીઓના વિવિધ પ્રકારના અતિ મનોહર આલાપ સાંભળ્યા:—અલિ લવલિકા ! કેતકીનો પરાગ લઈ લવલી લતાઓની આલુઆલુ કયારા બાધ. સાગરિકા ! ગંધાદકથી ભરેલાં કનકમય સરોવરમાં રત્નની રેતી પાધર. અલિ શૃંગાલિકા ! કૃત્તિમ કમલિનીઓમાં ચક્રવાક-દંડ ઉપર કુંકુમના બૂકાની મુદ્રિયો ભરી ભરીને છાંટ. મકરિકા ! કર્પૂર-પક્ષવનો રસ રેડીને ગંધપાત્રોને મુગંધિ કર. રત્નલિકા ! તમાજ શ્લેષોની અંધારી કુંજમાં મણિ-પ્રદીપ મૂક. અલિ કુમુદિકા ! પક્ષીઓ દાઝ કરડી આપ નહિ માટે તેમને મોતીની વળથી દોડી નાંખ. અલિ નિપુણિકા ! મણિમય પૂતળીઓનાં સ્તન ઉપર કુંકુમ-રસની આડ ચિતર. ઉત્પલિકા ! સોનાની સાવરણીઓ લઈ કદલી-ગૃહની મરકતમય વેદિને વાળી નાંખ.

૧. અહીં ખરેખરે તે કુમારીઓ પોતપોતાનાં યોગ્ય કાર્યમાં ગુચાંચકી હતી. તે કાર્ય બિન બિન વસ્તુઓ સાથે છતાં કવિએ એવી રીતે વર્ણવેલાં છે કે તે તે સર્વે રત્ન-કીડામાં થતાં હોય એવાં દેખાય. ૨. અર્થાત્ ગાલ ઉપરનો પ્રકાશ એવા કે રહેાં નોવાનો ખપજ પડે નહિ. લોચન એટલાં લાંબાં કે મૂર્તી સુધી પહોંચી કણ્ઠોત્પલનું મમ સારે...વિગ્ર. આનુષ્ટુપ જેવો કાવ્ય-રચિતના ત્રીતન દ્વન્દ્વસમાં (૫. ૧૬) પ્રમદાઓની સુકુમારતાનું આલુજ વર્ણન છે—

યજ્ઞ પ્રમદાનાં ચક્ષુરેવ સહજં મુંડમાલમંડનં મારઃ કુવલયદામાનિ કપોલા
પ્રથ સતતમાલોકકરા વિમ્બો મણિપ્રદીપાઃ.....વિગ્ર

‘કસરિકા ! મદિરા-રસ લઇને અકુલ પુષ્પના મંડપ ઉપર જાંટ, અલિ માલતિકા ! કામદેવ-ગૃહના દંતમય જરખા ઉપર સિંદૂરના બ્રકનો લાલ રંગ ચઢાવ. અલિ નલિનિકા ! ગૃહ-દ્વલદંસને કમલનો મધુ-રસ પા. કદલિકા ! પાળેલા મયૂરને ધારા-ગૃહમાં લઇ જા. અલિ કમલિનિકા ! અક્રવાકનાં અન્યાને મૃણાલમાંથી લીર-રસ કઢીને ખવરાવ. આન્નલતિકા ! પાંજરામાંના કાકિલને આંખાના મોરનો આદાર કરાવ. પલ્લવિકા ! ઘરનાં ખલુતરને મરીના છોડનાં કામલ પલ્લવ-પત્ર ખવરાવ. અલિ લવંગિકા ! ચક્રારનાં પાજરામાં પિપ્પલી-પત્રના દડકા નાંખ. મધુ-કરિકા ! પુષ્પનાં આલસણુ રચ. મયૂરિકા ! કિન્નર મિથુનને સંગીત-સાલમાં મોકલ. અલિ દંડલિકા ! છવંછવ પદીનાં દૂદને ક્રીડાપર્યંતના ચિખર ઉપર ચઢાવી દે. અલિ દરિણિકા ! પંજરાંત ગુફ-શાન્તિકાઓને ઉપદેશ આપ.’

આ વિના બીજાં પરિવાસનાં વાક્ય પણ તેના સાંભળવામાં આવ્યાં કે—અલિ ! આમરિકા ! તું આમ મિત્રા મુખના દેખાડીને કાને હેંતરવા છાંછે છે ? અલિ વૈવન-વિલાસથી ઉન્મત્ત બની ગયેલી ! રતન-કલશના ભારથી શરીર નખી જવાથી તું મહિ-સ્તંભના મયૂરને ટેકા દેછે તે અમે સમજ્યાં છીએ. અલિ પરિહાસની આકાંક્ષા રાખનારી ! તું તો રતમય ભીંતમાં પડેલા એ ત્હારા પ્રતિબિમ્બ સાથે વાત કરે છે. સખિ ! ત્હાં ઉત્તરીય વસ્ત્ર પવનથી ઉડી ગયું છે તેને સંકેતવાને બદલે તું તો હસ્તને શ્રમ આપી ત્હારા હારની પ્રભાને પકડે છે ! અલિ ! તું તો મહિબુમિ ઉપર મૂકેલાં, પૂજનાં કમલને પગ અડકશે એવી બ્દીકથી ત્હારાં પોતાનાં પ્રતિબિમ્બનેજ લથ લથળે આલે છે ! જાગિમાં પડતા પદ્મરાગ મણિના પ્રકાશને આલ-સર્વ-પ્રકાશ ધારીને સખિ ! તું ત્હારા કરતલથી ટાંકી દેતી દેખાય છે ! અલિ ત્હારા હાથ-માંથી બેઠને લીધે આમર પડી ગયું છે તે તો તું જાણતીએ નથી અને માત્ર ત્હારા નખ-મહિ-ના કિરણનેજ દહાવ્યાં કરે છે !—આવાં આવાં વચન સાંભળતો સાંભળતોજ કુમાર કાદમ્બરી-ના મંડપ સમીપ આવ્યો.

ત્યાં જવાના માર્ગ ઉપર વાડીની લતાઓમાંથી પુષ્પ-પરાગનો દગ ગરી પડવાથી તે પુલ્લિન જેવો શ્રોણતો હતો. ફળન કરતાં કોકિલોએ નખથી કાચેલાં, આંગણાંમાં ઉગેલા આંગાનાં ફલતો રસ ટપકવાથી ત્યાં દુર્દિન જેવું દેખાતું હતું. પવનથી પથરાયેલા, અકુલ વૃક્ષ-પર છટિલી મધુ-ધારાના દણે લીધે ત્યાં જાણે આકળ પડ્યું હોય એમ લાગતું હતું. ચમ્પક-પત્રના ટગથી, તે જાણે કાંચનદ્વીપ હોય એવો જાણતો હતો, અને કુસુમ-સમૂહમાં પડેલા મધુકર વૃન્દના અંધકારથી તે સ્થાગ અશોકપન જેવો શોભતો હતો. વળી ત્યાં યુવતિયો આમ તેમ ફરતી હતી તેમના ચરણ ઉપર ચોપડેલો અલકતક-રસ મળવાથી, જાણે રાગ-સાગર થયો હોય,—તેમના અંગલેપના સુવાસથી, એ જાણે અમૃતની ઉત્પત્તિનો દિવસ હોય,—તેમનાં દંતપત્રનાં મંડલથી, એ જાણે ચંદ્રલોક હોય,—ગૌરાયનાનાં તિલકની લેખાઓ ધટી, એ જાણે ત્રિપંશુ લતાઓનું વન હોય,—કૃષ્ણાગુરથી રમેલી આડને લીધે એ જાણે સ્થામ થઇ ગયો હોય,—કર્ણમાં પેહેરેલાં અશોક-પલ્લવને લીધે, એ જાણે રક્ત થઇ ગયો હોય,—શરીરે લગાવેલા

આંતરની રીતના મધુર આલાપ વાસવદત્તામાં (પૃ. ૧૫૭, પૃથ ૨૩૧-૨-૩) પણ લેવામાં આવે છે. ૨. ગોઠ રહી પરિહાસની આકાંક્ષાથી પોતાના પ્રતિબિમ્બનેજ સખી રૂપ જાણી તેની સાથે

ચત્તનરસથી, એ પોષનન મળી ગયો હોય,—અને તિરીપુ પના તેમના આભુપણને લીધે, એ જાણે જોયો તીરો યઈ ગયો હોય,—એવું જણાવુ હતુ. મેવાને અર્થ આવે-તી, એ માંની પને આભુએ ઉની રટે-તી સ્ત્રિયો ૩પી નાનપ્યમય દુર્નંડે એ જાણે એક લામી શેરીનું મખ પાય એવો દે માનો હતો એ માગની અટ પગે આભરતા કિરાતો પ્રાત્ર જ, બેગા થયેના નદી જનાના પ્રસાદ રહેતો હાય ગયો ના તો હતો તેની અટર થઈ, જાણે તામે કુટે ગાનતો હોત તેમ જ્યાર ત આગળ ગયો ત્યારે તેણે એક શ્રીમંત હોય, જેના પુરોભાગ પામે પ્રતિજ્ઞાની મન રક્ષાને અથ રેડેનું હતુ.

તે મહત્વના મધ્યભાગમાં, છેક છેડા સુધી પહોંચતા મહાનમરમાં મેંદોલી, આલુપાપુ નમ્મ વગમનાથી ૫ નતાઓ જેવી જોણતી અને સદૃશ કન્યાઓની વચ્ચે તેણે, નીન વચ્ચના પ્રવૃત્તિપટની નાંખેલા એક મોટા નંગ ઉપર—ધોળે ઉત્તીકે, વાળાને નેની લુગ નતાને આધાર હેવી હોરાથી મહાવગહના દૃઢ નચ્ચે નહતી પડી દોન એવી શોણતી મદ્યમગીને તેણે એની જે પ્રભાના વિન્તીમાં જનમાં હાથ હનાવીને જાણે તરતી હોય તેમ આમ આદિપુત્રોએ એને પાન નાખતી હતી નર્મ સ્વરને એના પ્રતિજ્ઞા પરના તેથી, જાણે મણિ મુનિમાં થઈ નાગ એવી નીચે નહ જતા હતા આસપાસની સ્વમય ભિત્તિઓમાં થઈને દ્રિપાનો એ જાણે હડી જતા હતા ઉપર મણિ મ પમા થઈને દેવનોક જાણે એને ઉચ્ચે ઉચ્ચે જતા હતા મોટા મોટા મણિમથ સ્વનોએ જાણે એને પોતાના હૃદયમાં પ્રવેશ રા થો હતો ત મૃદુમાં મૂ ના દષણેએ જાણે એનું પાન નું હતું, અને શ્રીમહત્વમાં નીચે હાંએ જનરના નિઘાધર લોગ જાણે એને ગગનમાં ઉપાડી લઈ જતા હતા જાણે એનું દાન ના ॥ તૂદનથી મેગા થયા હાથ એમ, ચિનના યજમા નો લુગન એની આજુ યાજુ મરોરના હતા એ મ પો પણુ રોને જોવાની નરે સ્મિત મયેની તેવી તે, આલુપાજુનો રામ સાલળી નૃલ કરતા સ ડો મધૂરના સિન્ધિન ચદ્ ૩પી હજારો લોચન રડ એને નિહાગતો તો ॥ એની ભીઓ પણુ દગન રનાના ચોમથી નાલ દિન ચમુ લઈ આવી હોય તેમ અનિમિત્ત દૃષ્ટિની એની આમુ જોયા કરતી હતી રાણુ પપુ ॥ રાગાનિષ્ટ હોય તેમ એના સર અગમાં વ્યાપી ગયા હતા ॥ ૧૮૫૧-૫૨ ના જાણે અપુલ્કવતાની દોષ તેમ એ એનો લાગ રની હતી (પિતાએ) દાન કર્યા નિના પપુ ॥ આવેલથી જાણે પરવશ થઈ જઈને યોવન એ ૩ મૃદુ મૃદુ હતું ૫ મ ગ ઉર ચોપડેના નિશ્ચ રમની કિરણુએખાઓ જાણે બહાર આપતી રોન અનન્ત સ્વથી ગત થોના લાગ ૫ જનની મેરો જાણે વહેતી દોન, મેહેરેન રક્ત નજના પાનની કોરો નો નમ્મતી હોય, પમના આનૂગમાંથી નીમગના ગ્વ રિપુ ની ના ॥ રખાઓ દોન અને મલિકાનન દોનાથી જાણે નખ ચિનરમાંથી ધિર પારો ॥ ૫૨૫ વર્ષાતી હાય એની અચુતિઓ ॥ ૫૩૫ નાગા ને ॥ નખ મણિ મદ્યમથી લુગ પોતા ॥ ૫૪ ૫૫ એ ૫૬ પ્રત્યાલ રમની એ નતી પ્રત્યારતી ૫૭ ॥ એ ૫૮ પુર મણિમાંથી નીમગતો રિશ્વ અમુદ ૫૯ નિતમ્મના લાગની પિત થોની ઝાંચોને જાણે તદાપ્ય કરવાને

१। ३। ४। ५। ६। ७। ८। ९। १०। ११। १२। १३। १४। १५। १६। १७। १८। १९। २०। २१। २२। २३। २४। २५। २६। २७। २८। २९। ३०। ३१। ३२। ३३। ३४। ३५। ३६। ३७। ३८। ३९। ४०। ४१। ४२। ४३। ४४। ४५। ४६। ४७। ४८। ४९। ५०। ५१। ५२। ५३। ५४। ५५। ५६। ५७। ५८। ५९। ६०। ६१। ६२। ६३। ६४। ६५। ६६। ६७। ६८। ६९। ७०। ७१। ७२। ७३। ७४। ७५। ७६। ७७। ७८। ७९। ८०। ८१। ८२। ८३। ८४। ८५। ८६। ८७। ८८। ८९। ९०। ९१। ९२। ९३। ९४। ९५। ९६। ९७। ९८। ९९। १००।

ઉમે ચઢીને જ્યન ભાગને સ્પર્શ કરતો હતો. પ્રજાપતિને પાંચે અતિથય દયાયવા નમ્યભાગ માથી ગમી પડેયો, જ્યન સિવાલવના પ્રનિધાનથી જાણે દિ'ના વિભાવ થયેયો વારણ્ય જ્યન નો પ્રનાદ હોય એવું એવું જુ'ડાન ગોભવુ હતુ. નર વિભાગમા વાં'ના નાના વિનુ પ્રસારીને ઇષ્યાંથી જાણે પરપુરપનુ દર્શન રૂધનો હોય, કુતૂહલથી જાણે વધારે વધારે ફેલાતો હોય, અને સ્પર્શ સુખથી જાણે સેમાદગમ પામતો હોય એવો મેખના-ક્યાપ એના નિતમ્મની આમપાસ પરિવેષના આનરમા આની રહ્યો હતો. (આકૃષ્ટ ધર્મ) પડેના નર યોગના હૃદયના ભારથીજ જાણે એના નિતમ્મ અને પુર થયેના હતા. 'ના ન્તનને પીધે સુખનુ દર્શન નહિ પામનાથી, ચિન્તામા ને ચિન્તાના જાણે એના મલ્યભાગ પીધુ વધુગયો હતો'!! શુક્રોમયતાને પીધે, સ્પર્શ કરના પ્રજાપતિની જાણે અ'નિ મુદ્રા અદર કપી મર્ધ હોય એની, આનર્તયુક્ત એની નાહિ હતી. એની રામ રાજિ, કામદેવે ત્રિભુવન ત્રિજયની પ્રશસાને અથે લખેલી વર્ણાવલી જેની સોજતી હતી.* મદનનુ ચગલામન, એવું મુદ્રા મ્તનયુગ, -કાંપવનુ પ્રતિનિમ્મ અદર પડવાને પીધે, હૃદય જાણે અતિથય ભારતથે ન્યાય જનાથી હાવ ઉયો કરી તેને ખસેડતું હોય તેમ-દ્વાર પડતું હતું એના મા , જુલ્યાવિરામના નીને પ્રસંગતા દીર્ઘ કિંગ્લુ જેવા તથા નિર્મલ લાવા થ જલમા ઉગેના શુપ્તાર દ્વ જેના મોજતા હતા અને નમ્મ માથી વર્તા કિરણના વર્ણાદને લીધે, માલિક્યના ભારે કકલુ પેદેરવાથી જાણે શ્રાન્ત ધર્મ જાણે સ્વેદ જના ધારા પાડતા હોય એવા એના મે કર દીસતા હતા મ્તનના ભારથી નીચ નમી જતા સુખને જાણે ઉચુ કરતો હોય એમ ઉચા કર કરીને હા એના ચિમુકને સ્પર્શ કરતો હતો'!! એના મુદર ઓઠ, નર યોગના પનથી શ્લેષ પામેના ગગ સાગરમાવી નીકળતા તરંગ જેવા, તથા પગાળાના ડોહ જેના રતા હતા. માથ વાન, સ્વેત તથા સ્વચ્છ કાન્તિના હોનાથી, મહિરા રમ ભરેલી માલિક્ય નુકિતના સપુટ જેના મોજતા હતા, અને એની નાસિકા, રતિની પીપ્પા વગાગના રજમય "ગજ" જેવી સુરોજિત હતી. એવું ચયુગન જે સુખ લક્ષ્મીને વસવાનો લીંગમા ર હતુ અને જેના ખૂણ પોતા દી મતિના માર્ગમા વિન આપના શ્રમણ ઉપર જાણે ક્રોધાયમાન થકને રક્ત થયેના હતા,* તે પડે આખી ઈન્દ્રિયે જાણે એ લોચનમય જનાને તત્પર થયેની હતી! મદમત યોગનુ જુગી મદયેખા જેની રે ભમરે, અને રાગમુત મ્તનનુ હૃદય જાણે વદન ઉપર ઓઠસુ હોય એવું, મ'શિનાના મ્તથી રેલુ તિનક પિન્દુ એના નવાટમા સોજતા હતા. જુલ્યા એવો ઉંચા સુનાના આનૂલુ પેહેરેના હતા તથા મ્તન અને માલિક્યના કુન ડોનતા હતા તેથી, જાણે મીના પડેવા કર્પ કનનમાર્ગી મધુ ધારા ઝટતી હોય એની રક્ત ઉત્પન થતી હતી નવામને વાન્યોગ કરી દેતા, મેધાને અડગતા ચૂડમલિમાથી નીકળતા કિરણથી કરીને એના નાના રેશ જાણે મંત્રિ રસમા ધોનાતા હોય એવા સોજતા હતા. પોતાના અર્ધ દેહમા પેહેના શબ્દથી અર્ધ થયેની મારીને જાણે

૧ જુઓ વાસવદત્તા એજ વિચાર-૫ ૫૭—અણેષજનહૃદયપતનલંજાતમોરવા
મ્યામ્ નિં ૨ એજ વિચાર વાસવદત્તામા ૫૭૭ (૫ ૫૫)—અજતપયોધરમારાન્તરિત-
મુલચંદ્રદશનાપ્રાસિજનિતલેદેનેવ. . શોણતરતામુધાગતેન મલ્યમારોગ-
લંકૃતામ્ ॥ ૩ જુઓ ના ૬ ૫૮—ત્રિમુવનાવિજયપ્રશસ્તિરોમાવલો
* દૃષ્ટને સ્તનને ભાગ લાગેલો માટે તે જાણે તેને ખસેડતું હતુ તે ખસેડવામા તેનું અતિનિમ્મ
હાથનુ કામ સારુ હતુ ૫ એજ વિચાર વાસવદત્તામા ૭ (૫ ૬૦)—

મતિપ્રસરરોધકશ્રવણકૃતકોપેનવોપાન્તલોહિતેન નયનયુગલેન ભૂપિતા ॥

હરાયવાની ઇચ્છાથી એ અંગે અંગે વ્યાપેલા અંગ વડે પોતાનું અતિશય સૌભાગ્ય દર્શાવતી હતી !^૧ છતાંનાં ગાંધેલી એકજ લક્ષ્મીથી આનંદ પામતા વિષ્ણુનો ગર્વ હરી લેવાને એ, પ્રતિબિમ્બથી કરીને પોતાના રૂપમાંથી જાણે સંકડે લક્ષ્મીને સજ્જતી હતી !! મરતકમાં મૂકેલા એકજ ચંદ્રથી વિરિમત થયેલા મહાદેવનું અભિમાન ચૂકાવવા સારૂ, પોતાનાં વિલાસયુક્ત સ્મિતવંદી એ જાણે નિશાએ દિશાએ હજારો ચંદ્ર ફેંકતી હતી !! નિર્દય યજ્ઞને પશુપતિયે એક મદન બાળી નાંખેલો તેથી જાણે રોપે જરાઇને એ પ્રત્યેક હૃદયમાં લાખખો મદન ઉત્પન્ન કરતી હતી !! યજ્ઞ એ, રાત્રિ જગજગતથી ખિન્ન થઈ ગયેલા, પોતાના પાળેલા ચક્રવાક-મિથુનને મુલા સાદ કીડાનદીઓમાં કમલ-મૃદ્ધી રૂપી રેતીના નાના નાના પુલિન કરાવતી હતી. પરિજનોના નૃપુરનો શબ્દ સાંભળી દોડી જતા, પોતાના બહાલા હંસ-મિથુનને મૃણાલની સાંકળથી બાંધી લાવવાની હંસ-પ્રાંલિકાને આજ્ઞા કરતી હતી. આબૂપણમાં જડેલા મરકત-મણિના કિરણને ગિરવાસ્પર્શ કરતા, પાળેલા હરિણના બચ્ચાને, સખીના શ્રવણમાંથી કાઢીને એક યવાકુર આપતી હતી.^૨ પોતે ઉજરેલી લતાને પ્રથમ પુષ્પોદ્ગમ થયો છે એવું નિવેદન કરવા આવેલી માલણને સર્વ આબૂપણનું જ્ઞાન આપીને તેનું સન્માન કરતી હતી. વિવિધ વન-કુસુમ તથા ફલથી ભરેલો પત્રપુટ લઇને આવેલી, કીડા-પર્વત ઉપર રહેનારી બીલડીની લાપા નહિ સમ-ગયાથી હસી હસીને એની પાસે વારે વારે વાત કરાવતી હતી. હાથથી નીચે પકાડ્યા છતાં વારવાર ઉડીને ઉડ્યા આવતા, મુખ-પરિમલથી અંધ બની ગયેલા મધુકર વડે એ જાણે કાળા કાળી રમત રમતી હતી !^૩ પાંજરામાં બેઠેલાં અજુતરના શબ્દ સાંભળી દુષ્ટ સ્મિત કરતી પોતાની આમર-આદિણીના મરતક ઉપર, હસતી હસતી એ એક લીલા-કમલ મારતી હતી. તામ્બુલ-વાદિનીના પયોધર ઉપર, મોતીથી ભરેલી પોતાની ચંદ્રલેખાનું પ્રતિબિમ્બ પડવાથી, ત્યાં સ્વદ-મિન્દુથી ભરેલાં નખ-ચિહ્ન છે એવું જાણી, પટવાસતી મુઠિ ભરી તેના ઉપર એ ફેંકતી હતી.^૪ રત્ન-કુંડલનું પ્રતિબિમ્બ આમર-આદિણીના ગાલ ઉપર પડવાથી, ત્યાં તામ્બુલ દાંત બેઠેલા છે એવું ધારી, પ્રસાદના છળમાં આવેલું પોતાનું કલ્પ-પલ્લવ ચૂકીને હસતી હસતી તેને એ દાંડી દેતી હતી. પૃથ્વીની પેઠે જોણે ઉગ્યા કુલ [ના] ભૂધરોનો સંજવ સજ્જ દીધો હતો.

૧. સૌભાગ્ય=શ્રીને પતિની હવાતી (પ્રીતિ વિગ) નું સુખ. પાર્વતીના અર્ધ દેહમાં એકજ ગંધ રહેલા તેરલાથી એમને ગર્વ ચંદ્રલેખા-(કે હું બહાર પતિની ધણી માનીતી છું) તેને જાણે ઉતારવાને,
૨. અર્થ દેહ તો શું પણ બને બને વ્યાપી ગયેલા કામ (રૂપી યતિ) થી પોતાનું સૌભાગ્ય દેખાડતી હતી. ૩. હરિણના બચ્ચાને ઝીલું ધારૂ ખાવાની ઇચ્છા થવાથી તે, મરકત-મણિના લીલા કિરણને ધારૂ કરીને ચાટતું હતું; તે જોઇ કાદમ્બરીએ પોતાની સખીના કર્ણુમાંથી યવાકુર કાઢીને તેને ખાતા નાંખ્યું.

૩. જુઓ વિક્રમચરિત્ર પૃ. ૬૧ સ્લોક ૬૧.

કાચિત્ ક્ષિપન્તી મધુપં વિશન્તામિતસ્તતઃ પાણિસરોરુહેણ ।

વાલ્યે કૃતં કન્દુકતાડનેષુ શ્રમં મૃગાક્ષી વહુ મન્યતે સ્મ ॥

૬. ચંદ્રલેખા=ચંદ્રાકારથી ભરેલું એક આશુપલ. કાદમ્બરીના એ આશુપણનું પ્રતિબિમ્બ એની રૂપીની છાતી ઉપર પડેલું પપ્પ તેમાંના અર્ધ ચંદ્રાકારનાં વક્ર પ્રતિબિમ્બ નખચિહ્ન જેવાં લાગતાં, અને મોતીનાં પ્રતિબિમ્બ જલમિન્દુ જેવાં દેખાતાં, તેથી કાદમ્બરીએ એમ ધાર્યું કે એના પ્રીતમના નખ ત્યાં પડ્યા હશે અને તેમાં સ્વદમિન્દુ દોડ્યાં હશે !!

અને રોપ-ભાગ ઉપર રહેતી હતી.^૧ વસન્ત નદમીની પેઠે એનો પાદપગ, પ્રમરોઅં આજેથી પુષ્પની રંગથી ધૂમ-યથેલો હતો.^૨ તરતની પેઠે એણે માનન-જન્મ પદ્ધિનો રાત્ર ઉત્પન્ન કરીને નીડકુંકેનો ગર્વ ઉતારા હતો.^૩ પાનતીની પેઠે એના ઉત્તમ અંગતું આભૂષણ શ્વેતાંશુક[થી] નિયત હતું.^૪ અમુદને તી-ઉગતી વનનેખાની પેઠે એ નમર-ગેના રયામ તમાલ કાનન યુક્ત હતી.^૫ વદ્ધ મૂર્તિની સમાન એના ગુચ્છ-કંકણતું ગદાનું અતિ પ્રમય મદન વિનાસથી થયું હતું.^૬ વનરાજીની પેઠે એનો મધ્ય ભાગ શ્વેત તથા રયામ લવલી લતાથી સોભતો હતો.^૭ પ્રમાન નમીની પેઠે એનો નૃગાગ હાર-સુગ્રાંશુથી ભેદાયલા પદ્મરાગનો હતો.^૮ આગત કમનિનીની સમાન એના અવચ્છાદ્યમાલો મણા નેતુ નમન કિરુ-મુલ દેખાતું હતું.^૯ મન્દોની હારતી પેઠે નિતંબ ગુધી પરોચિતા એના ગિખંડ ભારમા ચંદ્રકાન્ત ઝગડતા હતા.^{૧૦} અને પટ્ટણી લતા-ગેની એ કામ-મુલ આપનાર હતી.^{૧૧} વળી એ, ગમન સમીપ અમુખ મેં મેં તેની^{૧૨} કાન્તિતુ વાન-વન્તા દેવ-ગે—એ કોણ છે? કાના પુન છે? એમનું નામ શું છે? એમનું-પ કેનું છે? વય કેટલું છે? એ શું કરેલા હતા? તું શું કર્યું? ક્યા સુધી એમને તું જોયા? મ નવેતા સાથ એમનો પાનિય કનાથી થયો? અહીં એ આનરો કે નહિ—એમ વા-સાર ચદ્રાપી-સમધી-જ વાત પૂછતી હતી.

આવી ગાદગરી રૂપી ચદ્રનેખાની રોભા જોતા-જ ચદ્રાપીનું હૃદય સમુદ્ર-જની પે ઉગવા વાન્યુ, અને એને વિચાર થયો કે—ગદાએ મહાગી બીજી ઇન્દ્રિયો પણ કેમ લોચન

૧ ગાદગરી આ કુળના ભવરા ભવ્યા-નો નમધ લટને-અર્ધાનું-માત્રી-ગીને રોપ-અ-ગ ના, લક્ષ નુખ વિનાના, ભોગ ભોગવતી હતી. પૃષ્ઠી સ્વપ્ન લેતા કુચ-મુદ્ધ-કુન-ર્વિત (જુઓ પૃ. ૨ દી ૪), અને રોપ ભાન-રોપ નાગની રૂપ ૨ પાદપગન-ગાના પાદ-પગ, ઉપ નો પગન-ગ, વસન્તના પાદપ-વૃક્ષ, નો રાગ-મ ૩. માનસ-જન્મ-મદન, હસ પદ્ધિ-સમરાણા-આણ, અને યખી ની નમ-મહાદેવ મધુર કાંએ મદન ખાલો તખ્ત ઉત્પન્ન કરી મહા-વનો ગર્વ ઉતારો હતો માણ મહાદેવ કામને બાગેતો તે એણે ઉત્પન્ન કરો. રાદમા હસેના નખ સાબી મરુનો ગર્વ ઉતર તે સાર જુઓ પૃ ૬૮ દી ૧૨ ૪ ઉત્તમ નામ-ગરી (૧૦ યુ) તેનું આભૂષણ શ્વેતાંશુક-શ્વેત વસ્ત્ર શ્વેત પાર્શ્વતી ઉત્તમ અંગ-અસ્ત-શ્વેતા-શ્વેત કિરુપાયા-શ્વેત તેવી અનુદત, નાવવા પાર્શ્વતી ગિરિભૂષણ શ્વેતાંશુક-ચદ્ર, ના મન્દ-કિશુ-ધી ચિત, બનેતુ હૃ ૫ (ન્યામતમ-અવમ-આનન). મન્દ ને પ્રમર-જેવી યામવમ-અતિત્યામ, અશ્વ-વાનની લટકે, વાણુ ન તન-લુપ-હૃ ૫, સમુદ્ર તીર રયામ તમાલ વૃક્ષના મનન-અરુપ્ય હોય. ૬ શુરુ કન-૬ (કાંના) ગુન્-મારિ, ૭ નત-નિતંબ ચદ્ર મમાવેશથી શુક-કવન-સુરની ભાયા-મુલરુપિતિની પતિ-નું મહા બીજુ હૃ ૭ (ચામૃત-વ-તી-તા) ચામવ-કાળી, વનીવતા-કરોચ-ની રૂપી નવા વનરાજીના રયામ-કાળી લવલી નતની લતાઓ હોય છે ૮ ભાસ્કર-નારાલા, મુકા-નાનીના કિરમ, તેથી ભેદાયલા પમરાગ મણિ ૧૦ એ પેહેથી હતા મભાત નદમીને ભાસ્કર-મૂર્ધથી, મુકા-પમરાયકા, ગણુ નિલ વડે ભેદાયવા-ધટેલા, પદ્મ-કમલ, તેમનો તા-રમ વાર્, શામૂષણુ જેવો આધાર-ગ-જુઓ પૃ ૬૮ દી ૪ અમર-રસ, આકારા ઉ-કાપ આમરામા ૧૩-નૂ-૧-૧-મૂલ-મૂલ નક્ષત્ર દેખાય ૧૦ કા ના નિતંબ નુધી પહોચતા નિખટ-રમા-દ્રગત ની ૧૪૧૧ નિતંબ-પરિતો મય બાજ-તો મરુનો નિખટ-મધુર-પુર, તેમા ચદ્રક-ચાદી ના અવ-કેશ, જેવાય (મર પાર્શ્વ પેદા હોય તેમ ધારું) ૧૧ મા-૧-મ-ન (મા-૧-૧-૧, ૧૨-૧-૧ ૧૦ ચદ્રાપી. II

કદમ્બરી, જાણે મહા રમણી કેટલાક પગના આગળ આતીને, મુનિને ઝંન થતા થી ઉત્તરિત થયે તી મહાએતાને કહ્યો નથા ઉત્તરિતી મારી પરી મહાએતાએ પાપુ એને અતિદૃઢ કામિંગના દીધુ અને કહ્યું—સખિ કદમ્બરિ ! ભગતખડમા પ્રાપ્તી પીડા હરના તાગપી નામે નમનિ રાજ્ય કરે છે, જેમણે પોતાના અસખ્ય ઉત્તમ અન્વેષી અગિયોના અવભાગથી ભૂમિને ખોદીને ચારે સમુદ્રને મુદિત કરે ના છે, તેમના આ, નિર્ભૂત-સિના રતલ ઉપર વિશ્રાન્ત નિચને વદનીય ચક્રાપીડ નામે પુનઃ જિમિજ્ય સ્વા નીમર્ધા પરી ફૂગતા ફૂગતા એ અદી આતી ચક્ષ્યા છે જેમને જેવા લાગ્યી ન હારે એમની નિષ્કાળ્ય મની થઈ જ, અને સમતો સમ લાગ ડીને નિહુ ઝડપયેની થતા રી ચિત્તરૂતિ એમના અસાધારણ, સરવ અન્વારના ગુણથી આકૃષ્ટ થયે તી છે. આવા, નમ્યતાયદ્રી પગ્વશ, ગુદ્ધ અત કરણના, ચતુર, અકાળ્ય મિત મગવા દુનલ છે માટે એમને અદી અનાદરે લઈ આવી પુ કે એમને જોઈને મ્હારી પેઠે તુ પાપુ—ચચામા પ્રાપ્તિની પ્રતીજ્ઞના, ડપની અતિપિતા, લક્ષ્મીનો યોગ્ય અવાને પ્રમ, પૂતીનું નવલતાનું સુખ, માનવ લોકની દેવ લોક કરતા થે તા, મત્ય સ્ત્રીઓના નાચાની સફરતા, સવ અન્વેષીને એક સ્વાને સમાગમ, માલ્યા પુ અશ્વર્ય, અને મનુષ્યોની અગ્રામ્યતા—જાણે રાગી ત્તાગ મિત મ, એમને બુ પ્રાપ્ત સૂચના આપે તી છે માટે—એમને પેદના ધાઈ નિમ જેવા નથી એમ રાગીને જો લગ ન આવતી દોષ તો તે કાર મુખી—એમનો મ્હારે ઝડપિય નથી—એમ ધારીને જો અનિશ્ચય આપતો દોષ તો તે લાજ દઇ, એમના અલ્પાનથી અલ્પી પુ—એમ જાણીને જો જી રાગ આવતી હોય તો તે ફરારી, જેમ તુ મ્હારી સાથે જ છે તેમ એમની સાથે પણ રતજે.—એ ત્તાગ મિત છે, માધવ છે, અને પગિજન છે—આ પ્રકારે મહાન્વેતાએ કયુ એટલે રાજપુતે પ્રપામ કયા, અને જો સહિત કટાક્ષરી તેને પ્રપામ કરતો નિહાગી, કદમ્બરીની કીકી જે એના અતિ દીવ લેાચનના ખજા તરફ જતી રતી તેમાથી જાણે શ્રમ જલ મિન્દુરો પડતા દોષ તેમ આનદાનુ દપકના નાનાં ! મત્તર આનદ દોરી ગયે ના હૃદયની પ નાદ ઉડી ધગ થાય તેમ, અમૃત જેની સ્વેત એની શિખત પ્રભા પ્રસરવા લાગી ! આ મનગમતા મારતુ, પ્રતિપ્રભામ રીને સમાન કર—એવુ જાણે મસ્તકને કહે ના નાકજ એની જોડ જનતા જગ ઉચી ચડી ! અશુનિયો વચેથી મગત મહિની વીગીઓના ડિરણ

કદમ્બરી નિયમાધીન છે આપણા દાધમા નથી જેવા અને કદમ્બરીના 'Love it first sight' કહે છે, અને તેજ અધિક સ્થિરતા યામ છે—

Suddenly into the gaze of Percival St. John there flashed a face that woke him from his abstraction, as a light wakes the sleeper. * * It was not the mere beauty of the face (and be mindful it was) that arrested his eye and mind; his heart beat more quickly—it was rather that ranchless and unexplicable sympathy which constitutes for at first sight a sort of impulse and instinct common to the dull as to the perfect, the farthest reaches of the human mind. * * * Whatever of love sinks the deep set is felt at first sight, it strikes on us abrupt from the cloud, a lightning flash—a destiny revealed to us face to face."

હાલમ્બરી સાથે ચદાપીડનોપ્રથમ પરિચય

નીકળનાથી, લીનાસહિત જાતો પાનની ખીટી નીધી દોષ એવો દેખાતો એનો હાથ, બગાડ આનવાનુ થયાથી ઉધડેના મુખ તરફ ગયો. સ્વેદ જનના ઝગણ વડે સહ લાવણ ધોવાયાથી નયન વરેના મ ના અવયવોમા સર્વ ચંદ્રને પ્રતિબિંબ પાડાથી ચંદ્રાપીડ નાણે ફરતો જામદેન હોય એવો દેખાવા લાગ્યો—કેમ કે મણિબૂમિ ઉપર (કષક) આનેખતા એના પાતડુએ બાણે મણિપુરના જુગારગે એને મોના પો દોષ તેમ એ ચરણ નખમા આવી પચો હતો. જેતાજ મત્તર દોડી જતો (મદમરીનુ) હાથ જાણે એને ઘઈ આવ્યુ દોષ તેમ એ એના રાનામ્યન્તરના દખાતો હતો. અને નિહસિત પુવ જાની માયા જે ની દૃષ્ટિએ એનુ પાન મ્યુ દોષ તેમ એ એના ગાન ઉપર જે મામા આવતો હતો. નમી તે સમયે, લા બેઠેની સર કન્યાઓ જે એને કુતલનના પડાદ નાખી નાખીને જોતી હતી તેમની, ખૂણા સુધી ગયે ની, ચચલ કાકીઓ જાતો ખટાર ની ના જરા ઇચ્છતી દોષ તેમ, હાંપુર ઉપના બ્રમરની સાથે જામવા નાગી

મદમરી લીનાયુક્ત પ્રતિબ્રહ્મ કરીને મહાશ્વેતાની સાથે પનગ ઉપર મેળી, જો તાગરી પરિજનોએ આપીને રાધનના આચાભણી મૂકેના, ધોળા વચ્ચથી દોડેલા સુરના પાયાનાગા એ નાના આસન ઉપર ચંદ્રાપીડ મેદો એટલે તરતજ નામરીના ચિત્તને અભિપ્રાય સમજાવળી, મહાશ્વેતાને સારૂ લગાડવાને સન પ્રતિહારીઓએ, ખીટના મ્હાઉપર આગળી મૂકી ચુક રહનાની સજા કરી, વેગના રસ, વીણના મો, ગીનના ધ્વનિ અને માધીઓના જનતમ સર્વ અવેની મન રાયા પડી એ નારી તુગથી જન વચ્ચ આવી તે વડે, નમમરીએ પોતેજ ઉભીને મહાશ્વેતાના નાણુ પ્રયાન નીકુ, અને ગોતાના ઉત્તરીય વચ્ચ રહે તેમને મો ની દ્રીથી તે સન ઉપર બેઠી. ચંદ્રાપીડના પ ન ચરણુ પ્રક્ષાલન, રૂપમા મદમરીના જે નીજ તેની નિશ્ચ મ મૂમિ મનેમા નામની પ્રાણુનિર અખીએ, ના ના કહેના પતા બનાવ ને કયું. પછી કપાંચુ પાની પ્રભાથી બનાધ ગયેના (મદમરીના) ખજા ઉપર પાનથી હાથ મરવતી ફરવતી, બ્રમરના ભારથી લચી ગયેના મીપણવને ઉજાળતી ઉજાળતી, આમર પનથી નિખેરાઈ ગયેની રૂની લયોને મજતી જાગતી મહાશ્વેતા એને કુશન અમાચાગ રૂબા લા ની પણુ નામરી તો સમીતો એવો પ્રેમ જોઈ, પોતે ધરમા રંગી એ નાણે એ મોટો અપરાધ થયો એમ જાણી, કુશનતાથીજ નજનાતી, જરા કષ્ટની મોની સની—હા પેન, નાગીકુ આ મમયે પોતે સોકાતુર હતી, તથા મહાશ્વેતાના મુખ સામુજ જોઈ સંજાને યજ કરતી હતી તેપ મ દાહ નનાથી દાનતી ચચર કાળને નીધે જેનો મધ્યભાગ નિરિત દેખાતો હતો એના ગોતાના ચચુને, ધનુષ ચનારી ઉગળે અનગ મારેનારે બનાવજે ચંદ્રાપીડને જાણે પીડનાનેજ (તેના બણી) લઈ જતો હતો લાથી વારી રાકી નહીં. તેજ ક્ષણે, પોતાની પાસે મેઢેની અખીના ગાન ઉપર ગાનપુરને જોઈને એને ન્યા આવવા લાગી પોતાના સ્તન ઉપર રોમોદગમ થવાથી, તેમા પડેયુ એનુ પ્રતિબિંબ નાજ પામ્યુ તે ઉપરથી એ નિરોગ દુખ બોલાવવા લાગી સ્વેદથી બીની થયેની (ચંદ્રાપીડની) ગતીના પૂનગીની પ્રતિમા પડે ની દેખાવાની એને એ ના ની ઉગર રોષ આવવા નાનો

૧ સખીના ગાન ઉપર ચંદ્રાનુ પ્રતિબિંબ પડતે પછ જો પડી ખની રાહુ નિહ રાહ ને સખી ની જેવી મ ની તેના ઉપર એ રોષે ભરાઈ

એના નિમેષથી પોતે દૈર્ઘ્યાન્યનો' શોક ઝગા વાગી, અને પોતાની આંખમાં આનંદશ્રુ ભગઇ
આનંદથી જ્યારે એને દેખી ગઈ નહિ સારે અવતારું દુઃખ એને વસા લાગુ ! ! પોરી વાર
પડી એણે તાપશ્રુત્ય ન પસારી ત્યારે મહાભેતાએ કહ્યું,—સમિ કાવ્યમયિ ! એને
બધાએ તો ખાંડુજી જે પલુ આ પને ની વાગ પધ જેના ગદ્યાપીઠની મેચ કરી નેનએ માટે આ
બી પી તો તું એનને આપ.—આ ચાલળી મુખ ના રાઝ રાગો નીચી દષ્ટિ કરી, એણે ધીમે
નરે જગ અસ્તુ દત્ત આપે—ત્રિય સમિ ! પતિના રિતા આ પ્રાણવ્ય દર્શાવતા
નરમહિ ધુ; પે તુજ એનને આપ —આનુ રતા રતા પલુ જ્યાં મહાભેતાએ એ પો ધાકું
પાડુ અમગ્ન ની વારે, નારો આમ્ય હેય તેમ અને એણે, જેમ તેમ કરતા, બીડી આપનાની તા
કહી, એને મન રાગ મહાથી મન અઢને, જેઠ જલના પ્રસાદમા જાણે નદાર્થ જલને,—
એજ સ્વેદ જલના પ્રસાદમા પી જવાના ભયથી પોતાના હાથને જાણે જાતી નેવાનુ કહેતી
હેય, તથા બાબીન ચળે જલને પડવાની નંયાગીમા આનાવી જાણે (વદ્યાપીઠનો) હાથ પડડી
પેસાતો પ્રયત્ન જતી હોત તેમ—મહાભેતાના મુખ તરફથી દષ્ટિ ફરવા રિતાજ એણે કપતે
સર્ગિ,—આકુનિત નાખ,—આતિથય રાજતે દેશે, બીડી સહિત પોતાનો હાથ લાગે કયો.

એટલે તત્તજ અદ્રા પીઠે પાલ પોતાનો હાથ જે જ્ય-કુરના કુલન્યય ઉપર અદ્યાના
નાથી જાણે સિદ્ધવાળો વયો હેય એવો અભારેજ રત્ન હતો,—સુસ્તી પલુ અંચસાથી
પડેલા આકાને લીધે જગ પ્રથમ થસાવી, જેના ઉપર કેના પકડીને બેંગી આણુતાં ગામુપાત
કરતી ગિયુ નદમીના લોચન અડવાથી જાણે મગ્ન-બિન્દુઓ ચોટી ગયા હેય એમ દેખાતુ
હતુ,—પ્રમરતા નખ કિણુને લીધે જેની અગુલિયો જાણે અતિથય ગેયથી આનંદ દોડી આડી
કોય, નધી ગર્ભ હેન કે દમની હેય એની દેખાતી હતી,—અને જે, સ્પર્શ લોભથી તરકાળ
લા બેંગી ધયેલી, ગમચુત પાને હનિયો વડે, બીજી જાણે અગુલિયોથી મુત્ત હેય એવો
જલુતો હતો, તે આનંદ પેસો તે નમયે મુલજ વિવામ દર્શનની જાણે આતુરતાથી, સંરં રસ
કાણુ જાણે ધ્યાથીએ આવીને કાવ્યમયીમા વચ્ચા, અને એણે, આડી દષ્ટિ ગમ્યાથી આતરે
આશરે પ્રમાણે પોતાનો હાથ જેના નખ કિણુ વદ્યાપીઠના હાથને જાણે નોધી કાઢનાનેજ
આનંદ આનંદ દોડતા હતા, અને કપની કીને હાથતા કઢાણના નમ વડે જે જાણે સલા
પણ કરેતો હતો તે (હાથ) વડે, સ્વેદજલમા આન રીધા પડી,—અનગે તમને અર્પણુ કરેલી
આ દામીનુ દ્રશ્યુ કહે—એમ કરીને જાણે પોતેજ તેને અધીન થતી હેય તેમ, તથા—
આજથી હવે મહારો હાથ તમારે હાથ છે—એમ કરીને જાણે પાતાનો હાથ આપતી હેય

૧ દૈર્ઘ્યાન્ય=અતિના મરણ વા નોતાનુ દુઃખ અં નાખ નીચ તે વખતે તો એ અનિદ
નનસ્થાનતરમા આપો જેન ગી રીધાનુ દુઃખ મોજવની ન નારોજ વિચાર પેન્નપિયરે મિતા
૧૨.૫મા દર્શાવે છે —

All senses to that sense did make then repair,
"To feel only looking on I must of fair."
"He thought all his senses were locked in his eye
As jewels in crystal for some prince to buy."
For & I about I lost, Act II, s. 1.

તેમ પેલી પાનની બીડી ચંદ્રાપીડના હાથમાં મૂકી ! પણ સ્પર્શન-તૃષ્ણાથી ભુજ-વ્રતાની સાથે સાથેજ આવેલું, કામ-આશુથી મધ્યે બેઠાઈ ગયેલું પોતાનું જાણે હૃદય હોય એવું રત્ન-વલય, (બીડી આપીને) હાથ પાછો ખેંચી લેતાં નીકળી પડ્યું તેનીએ એને ખબર પડી નહિ ! ! સાર પછી બીજી બીડી લઈને એણે મહાસ્વેતાને આપી.

એટલામાં,—કુસુદ-કેસરના જેવા પીળા ચરણને લીધે, ચંપક-કલિના જેવા મુખને લીધે, તથા કુવલય-પત્ર જેવી સ્થામ પાંખોને લીધે, જાણે પુષ્પમય હોય એવી જે દેખાતી હતી, તથા જેની પછવાડે એક કુંડળું વળેલા ઈન્દ્રધનુષ જેવો ત્રણ રંગનો કાંદેલો કાટમાં ધારણ કરતો, પ્રખ્યાતના અંકુર જેવી લાલ ચાંચવાળો, અને મરકત જેવી ચળકતી પાંખોવાળો પોપટ મંદ ગતિથી દોડતો આવતો હતો, તે મેના એકદમ ઉતાવળી ઉતાવળી આવીને કોષમાં ગોલવા લાગી કે:—ભર્તૃદારિકા કાદમ્બરિ ! કેમ તમે આ, મિથ્યા સૌભાગ્યથી ગર્વિષ્ટ, નિર્મયાર્દ, ટુચ્છા પોપટને મ્હારી પાછળ પડતો અટકાવતાં નથી ? જે તમે એનું ધ્યાન કરવા દેશો તો હું ખરેખર તમ્હારા પાદ-પંકજ-સ્પર્શના સમ ખાઈને કહું છું કે નક્કી મ્હારા માણુ લજ્જા. આ સાંભળીને કાદમ્બરી તો મંદ મંદ હસવા લાગી પણ મહાસ્વેતાને એ વાત ખબર ન હતી તેથી તેણે મહેલખાને પૂછ્યું કે આ મેના તે શું કહે છે ? એણે કહ્યું:—ભર્તૃદારિકા કાદમ્બરી-ની (પાણેલી) આ કાલિન્દી નામની મેના છે; એને આ પરિહાસ નામના પોપટ સાથે એમણે પોતેજ પાણિમહણ કરાવી પરણાવી છે. પણ આજ સવારમાં એણે એને કાદમ્બરીની તામ્બૂલ-વાહિની આ તમાલિકાને, એકલી હતી સારે કંઈક કહેતાં જોયો સારથી એને ઇચ્છ્યાં આવી છે અને કાપથી રીસાઈને હવે નથી એ એની પાસે જતી, નથી બોલતી, નથી સ્પર્શ કરતી, ને નથી સાંભળતી. અમે બધાંએ એને ધણે ધણે પ્રકારે સમજાવી પણ હજી એ મનાતી નથી.—આ સાંભળી ચંદ્રાપીડ મ્હોં મગકાવી મંદ મંદ હાસ્ય કરી બોલ્યો કે:—એ વાત તો ખરી છે. રાજગૃહમાં પણ એ વાત ચાલે છે, પરિજનો પાસે મોહો મોહો એમજ વાત કરે છે, મ્હારના ટોક પણ એમજ બોલે છે, બીજા દેશમાં પણ એવીજ કથા સંજ્ઞાય છે અને એમ અમે પણ સાંભળ્યું છે કે દેવી કાદમ્બરીની તામ્બૂલ-વાહિની તમાલિકા સાથે પ્રેમમાં પડેલો પરિહાસ નામનો પોપટ એવો તો મદનવદ્ય થઈ ગયો છે કે વીતી જતા દિવસોનું પાસુ એને બાન રહેતું નથી ! હવે એ તો જાણે દુરાચરણી છે પોતાની સ્ત્રીને લજ્જાને નિર્જલજ થઈ એની સાથે રહે. પણ દેવી કાદમ્બરીને શું-એ ઉચિત છે કે એવી ચપડા—કુટ-દારીને વારતાં નથી ? અથવા દેવીએ પણ પ્રથમથીજ, આવા અવિનયી પોપટ સાથે આ બિચારી કાલિન્દીનું લગ્ન કરીને પોતાની નિઃસ્નેહતા જતાવીજ આપી છે. એ બિચારી શું કરે ? શેડકું સાલ એ સ્ત્રીએને કાપનું પ્રધાન કારણ છે, વિરાગ ઉત્પન્ન થવાનો મુખ્ય હેતુ છે, અને મરાજનું મ્હોટું સ્થાન છે. એ તો આજ આટલી બધી ધીરી છે કે એણે આવા મ્હોટા દોષાંખને લીધે

૧. હૃદય ગોળ ગણીને કંકણ સાથે સરખાવ્યું, પદ્મ હૃદયને કંઈ વચ્ચે ગણ્યો—પોવાણુ—ન હોય, ને કંકણને તો હોય, માટે તે બિલકલા કાઢી નાંખવા સાર એમ કહ્યું કે હૃદય કામ આણુ વાગવાથી મધ્યે બેઠાઈ મધું હતું—તેથી જરાબર કંકણને મળતું આવતું ! ! આનાથી જરા હલકા સ્વરૂપની ઉર્વેશ પેટેલાં પૃ. ૯૦ લી. ૬-૭ મીએ આવી છે, જ્યાં સુરેને નૃપુર સાથે સરખાવતાં નૃપુરનો માણો સ્વર્ગ-બિન્નમન ન હોવાથી દેખાતો એ આવીજ અતુરણી કવિને દેહાવી દીધો છે.

વૈરાગ્ય આવી જવાથી વિપ-ભક્ષણ ક્યું નથી, અગ્નિ-પ્રવેશ ક્યો નથી અથવા આહારનો લાગ ક્યો નથી ! સ્ત્રીઓને શોષ જેવું ખીલું કંઈ લઘુતા પમાડે એમ નથી. હવે આવો મ્હોટો અપરાધ કર્યા છતાં ને કદાચિત્ આ પોષટના અનુનયથી એ મનાઈ જશે તો તો ધિક્કાર છે એને. સર્વે એનાથી પછી તો અળગાં રહેશે અને માન-લંગ ધવાથી તિરસ્કાર કરીને દુરથીજ એનો લાગ કરશે. એની સાથે ફરીથી વાત કાણ કરશે ? કાણ એની સામુંએ બેશે ? અને કાણ એનું નામ પણ લેશે ?—કદમ્બરી સહિત તે સર્વ કન્યાઓ ને આ મળકનાં વચન સમજ ગઈ હતી તે, ચંદ્રાપીડના આ ભાષણથી ખડખડ હસવા લાગી. પણ રાજકુમારનાં નર્મ વચન સાંભળીને પરિહાસ પોષટ કહેવા લાગ્યો કે:—ધૂન રાજપુત્ર ! એ કંઈ કાચી પોચી નથી; ચંચલ છતાં પણ નમારાથી અથવા ખીજા કોઈથી એ હેતરાય તેમ નથી. આવી વકો-ક્તિ તો એ પણ સમજે છે. પરિહાસની વાતો એને પણ આવડે છે. રાજગૃહમાં રહેવાથી એની પણ મતિ ચતુર થયેલી છે, માટે હવે જાના રહો. અંહી કંઈ તમારાં કામુકાનાં નર્મ ભાષણ ચાને તેમ નથી. એજ મધુર ભાષિણીને બધું વિદિત છે કે ક્રોધ કરવાનો નથા મનાવતો કાળ કયો, કારણ કયું, પ્રમાણ કયું, વિષય કયો, અને પ્રસંગ કયો.

આ વખતે એક કંચુકીએ આવી મહાશ્વેતાને કહ્યું:—આયુષ્મતિ ! રાત્ર ચિત્રરથ તથા રાણી મદિરા તમને મળવા તેડે છે.—આ સાંભળી, ઉઠવાની ઇચ્છાથી એણે કાદમ્બરીને પૂછ્યું:—સખિ ! ચંદ્રાપીડ ક્યાં ઉતરશે ?—સારે, શું અનેક સ્ત્રીઓનાં હૃદય રૂપી સ્થાન એમને રહેવાને બસ નથી ?—એમ વિચારી જરા મનમાં હતીને કદમ્બરીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—સખિ મહાશ્વેતા ! ત્હારે એવું શાસાર કહેવું પડે છે ? દર્શન દીધું સારથી આ ગરીરના પણ એજ પ્રશ્ન છે તો પછી મહેલની, યિલવની કે પરિજનની તે વાતજ શી ? ન્યાં એમને ગમે અથવા મહારી પ્રિયસખીને ગમે ત્યાં એ સુખેથી રહે.—આ સાંભળી મહાશ્વેતાએ કહ્યું કે:—સારે તો આ ત્હારી હવેલીની પાસેના પ્રમદવનમાં ક્રીડાપર્વત ઉપર ને મણિમય મહેલ છે ત્યાંજ એમને ઉતારો આપજો.—એટલું કહી એ ગંધર્વરાજને મળવા ગઈ. ચંદ્રાપીડ પણ તેની સાથેજ ખુદાર નીકળ્યો; અને એના વિનાદને અર્થે કાદમ્બરીએ પ્રતીહારીને આજ્ઞા કરી મોકલાવેલી વીણા વગાડનારી, વેણવાદ્યમાં નિપુણ, તથા સંગીતકલામાં પ્રવીણ કેટલીક કન્યાઓ સાથે, પૂર્વે જેયેલા કેપરકે ખતાવેલે માંગે ક્રીડાપર્વત ઉપર મણિ-મંદિરમાં ગયો. એના ગયા પછી તરતજ ગંધર્વ-રાજપુત્રી સર્વ સખીજન તથા પરિજનને વિદાય કરી, નાત્ર અમુક દાસી-ઓનેજ લઈને હવેલી ઉપર ચઢી. ત્યાં તેઓ વિનયથી શુભચુષ દર ઉભે ઉભે એને કંઈ કંઈ વિનાદથી રીઝવવા લાગી; પણ એ તો એકલી, સખતમાં પડી પડી, તે કણે—ચપલા ! આ તે હું કરવા માંડ્યું છે ? એમ કહીને જાણે લજ્જા એને પકડતી હોય,—ગંધર્વ રાજપુત્રિ ! આવું કામ તને જાણે કે ? એમ કહીને વિનય જાણે એને કપકા દેતો હોય,—ક્યાં ગયો ત્હારો અસાર સુધીનો એ અપરિપકવ બાલભાવ ? એમ કહીને જાણે મુગ્ધતા એની હાંગી કરતી હોય,—આપમતીલી ! એકલી એકલી, ત્હારી ઇચ્છા પ્રમાણે આવો અવિનય મા કર, એમ જાણે એને કુમારભાવજ કહેતો હોય,—ગારે બીર ! આ કંઈ ક્ષત્રીન કન્યાઓની રીત નહિ, એમ કહીને જાણે મહત્વ એને ખીજતું હોય,—દુરાચરણિ ! અવિનય કરતાં જરા લાજ, એમ કહીને આચાર જાણે એને તરછોડતો હોય,—આંધ્ર મૂઢ ! મદને તો તને હવડી પાડી નાખી છે,

અલિ અવિશેષદા !^૧ યશ્તુ સ્વચ્છ કરીને ફરીથી જો કે એ પુરૂષ પ્રસાખ્યાનને યોગ્ય છે કે નહિ—એમ જાણે તે સમયે આવેલાં અશ્તુએ એને કહ્યું હોય; અને—તહાઈ ધૈર્ય ને તહારો મદ હું પ્રાણુની સાથે કાઢી નાંખીશ—એમ જાણે અનંગે એને કાપીને કપકા દીધો હોય તેમ ફરીથી પાછું એનું અતઃકરણ પેહેલાંની પેઠેજ ચંદ્રાપીડને માટે તલપવા લાગ્યું. એ પ્રકારે સર્વ ઉપાય નિષ્ફલ થવાથી, ત્રેમાવેશને લીધે સ્વતત્ત્વા ખોખને પરવશ હોય તેમ ઉઠી, જાળિયે જઈ તેજ કીડાપર્વતને જોતી જોતી એ ઉભી રહી. ત્યાં ઉભી ઉભી, (ચંદ્રાપીડ) આનંદ-જલથી ફરીને (દેખાતો) હંકાઈ જશે એવી જાણે બ્હીકથી, ચક્ષુવડે જોવાને બદલે સ્મૃતિથી એને એ જોવા લાગી ! !^૨ અંશુલિયોમાંથી સ્વેદ-ખિન્દુ ટપકવાથી રખેને એ બુસાઈ જાય એવી જાણે ભીતિથી, કલમ વડે ચિત્ર કાઢવાને બદલે માત્ર ચિંતનથીજ એને આલેખવા લાગી ! ! રોમોહમ થવાથી આન્ઝાહન ઘરો એવી જાણે સંકાથી, ડાતી વડે આલિંગન દેવાને બદલે એ હૃદયથીજ ભેટવા લાગી ! !^૩ અને એના સગમમાં થતો વિલય સહન કરવાને જાણે અશક્ત હોય તેમ દાસી (સાથે સંદેશ) મોકલવાને બદલે પોતાના મનનેજ એની પાસે મોકલવા લાગી ! !^૪

ચંદ્રાપીડ પાણુ, કાદમ્બરીનું જાણે ખીનું હૃદય હોય એવા સ્વચ્છ મણિગૃહમાં પ્રવેશ કરીને શિકાતલ ઉપર પાથરેલું એક આસ્તરણ જેની બંને બાજુએ ઉપરા ઉપરી ધણાં ઉશીકાં મૂકેલાં હતાં તેમાં ન્યારે સુધંગો, ટેવરૂક એના ચરણને ઉત્સંગમાં લઇને ખેડા, ને પેલી કન્યાઓ બતાવ્યા પ્રમાણે એની આસપાસ ભરાઈ બેઠી, ત્યારે દોહાવમાન ચિત્તથી ચિન્તામાં પડેા કે:—ગંધર્વ-રાજપુત્રી કાદમ્બરીના શું સ્વાભાવિક વિલાસજ આવા સર્વ લોકનાં હૃદય હરી લે એવા હશે કે વગર આરુઢનાએ પ્રસન્ન થઇને ભગવાન કુસુમાયુધે મ્હારે લીધે ઉત્પન્ન કર્યાં હશે ?^૫ મ્હારી સાથુ એ, અશ્રુથી ભરેલી, સગમુક્ત, તથા હૃદયની અંદર વાગતાં કામ-બાણુના પુષ્પની રજ પડી હોય તેમ જરા મીઠાપેલી આંખથી કટાક્ષવડે જોયાં કરતી હતી. હું જ્યારે એના બણી દષ્ટિ કરતો ત્યારે સરમાઈ જઈને એ શ્વેત સિમત-પ્રભા રૂપી જાણે વજ્રવડે પોતાનું આન્ઝાહન કરતી હતી ! મ્હારાથી સરમાઈને મુખ ફેરવી દઈ, જાણે મ્હારા

૧. સારા ખેડાની પરીક્ષા વિનાની. ૨. ખરેખશ ચંડ ને ચોતાળી આંખથી તો એ જોઈ શકતી હતી નહિ, કારણ કે તે સમયે હસા ન હતો; તે ઉપરથી, આંખે ન જોવાનું કારણ એવું કહ્યું છે કે જાણે જોવાથી આનંદાશુ આવે તો પાછો એ દેખાતો બંધ થઈ જાય નહિ સ્મૃતિથી જોવું ઠીક.—તાત્પર્ય કે એ એનું ચિન્તાન કરતી હતી.—એમ આગળ પણ મેંસાદરું. ૩. ચંડ ત્યાં ન હતો એટલે છાતીએ તે બેઠે ક્યાંથી ? આ ઉપરથી જેમ ધાર્યું કે જો છાતીવડે આલિંગન દે તો હર્ષથી થતો રોમાંચ એની વચ્ચે આવે માટે અંદર હૃદયથી ભેટતી હતી—અર્થાત્ મનમાં ને મનમાં આલિંગન સુખ કંપતી હતી.

૪. ".....Love's heralds should be thoughts,

Which ten times faster glide than the sun's beams.

Romeo and Juliet, Act II, Sc. I.

૫. 'માલતીમાધવ'માં (પૃ. ૭૭) માલતીને માધવ સંબંધી આવી સંકા થાય છે.—

પ્રિયસલિલિ કિંતાવત્તસ્ય મહાનુભાવસ્ય સ્વાભાવિકા યથ મુહૂર્તસંનિધાયિનો
જનસ્ય વિગ્રહંભવિતૃકા નિલાસા આહોસ્વિચયા પ્રિયસલિ સંભાવયતિ ॥

પ્રતિબિમ્બને પ્રવેશ કરાવવાની લાચર્યે એ પોતાના ગાલ રૂપી દર્પણને મ્હારી તરફ વરતી હતી ! ! મને અવગ્રહ આપવાથી હૃદયે કરેલા પ્રથમ અભિનયની જાણે રેખાને એ પોતાના નખવડે રાચન ઉપર દોરતી હતી ! મને ખીડી આપતાં ખેદથી કંપિતો પોતાનો હસ્ત, જેને રક્ત કમલ ધારીને બ્રમરોનાં ટેળાં આજીબાજી ભમ્યાં કરતાં હતાં તેમાં જાણે તમાલ-પદ્મ લાગે એ પોતાના ખિન્ન ચર્ચાગ્યેલા મુખને જાણે પવન નાંખતી હતી ! !—વળી એ વિચાર-વા લાગ્યો કે—ધણું કરીને આ, મનુષ્યજાતિને મુલત લઘુતાજ મને આવા આવા દુઃખને! મિથ્યા સંકલ્પ કરાવી કરાવીને છેતરતી હશે, અથવા તો વિવેક રહિત યૌવન-મદકે મદન પોતેજ મને આવા ઉન્માદ કરાવતો હશે; કેમ જે રોગ-અસ્ત યદ્ય હોય એવી યુવાનોની દૃષ્ટિ-ને સ્વદૃષ્ટ કલુષ પણુ અતિ મોટા જેવું લાગે છે. દિવિલ માત્ર રનેહને પણુ જલની સમાન યૌવન-મદ બહુ વિસ્તીર્ણ કરી દે છે. પોતેજ ઉત્પન્ન કરેલી અસંખ્ય ચિન્તાઓને લીધે આકુલ થયેલી તરલતા, કલિની શુદ્ધિની પેઠે કોઈની ઉત્પ્રેક્ષા નથી કરતી એમ નથી ! ચતુર અનંગના હાથમાં આવેલી તરુણ પુરોનો ચિત્તવૃત્તિ ચિત્ર કાઢવાની કલમની પેઠે, કંઈ નથી આલેખતી એમ નથી. સ્વ-રૂપથી ગર્વિષ્ઠ થયેલી વેશ્યાના જેવી સ્વ-સંભાવના કહીં આત્માર્પણુ નથી કરતી એમ નથી. મનુષ્યના મનોરથ, સ્વમની સમાન અનનુભૂત વસ્તુનું પણુ દર્શન કરાવે છે. જાદુગરની પીઠી જેવી આસા, અસંભવિતને પણુ લાવી લાવીને આગળ ધરે છે.—એવા વિચાર કરતાં કરતાં એને લાગ્યું કે—આમ મનને કેવલ દૃશ્ય ખેદ આપવાથી શું થવાનું છે ? જો કદાચિત્ત એ શ્વેત-લોચનાની ચિત્તવૃત્તિ મ્હારી તરફ ખરેખર એવીજ થયેલી હશે તો થોડી વારમાં વગર પ્રાર્થનાએ પ્રસન્ન થયેલો એ ભગવાન કામદેવજ એને પ્રકટ કરી દેશે, અને એજ આ સંસાર છેદી નાંખશે.—એવા નિઘ્રમ કરી, ઉડીને પોતે બોલે યથા; અને પાસેની કન્યાઓ સાથે પાસાથી, ગમનથી, વીણાવાદ્યથી, પલુવ વગાડવાથી, સ્વર-સંદેહના વિવાદથી, સુંદર વાતાઓથી અને એવા એવા ખીજા આશ્રય તથા મુકુમાર કલા-વિલાસથી વિગોદ કરવા લાગ્યો. આમ લાં થોડી વાર ખેડા પછી ખુદાર જઈ, ઉપવન જોવાની ઈચ્છાથી એ કીડાપર્વત-ના સિખર ઉપર ચઢ્યો.

કાદમ્બરીએ એને જોયો કે તરતજ—મહાશ્વેતાને આપતાં વાર લાગી નાંદે લાંવ માર્ગમાં જોઈ-એવું ખુદાનું કાઠી, કામાતુર ચિત્તને લીધે મેલી જળા છાડીને એ પોતાની હૃવેશી-ને છેક ઉપલે માળ, પાર્વતી જેમ કૈલાસ-શિખર ઉપર ચડે તેમ ચડી ગઈ. લાં એની સાથે દાસીઓ થોડીજ હતી; પૂર્ણ ચંદ્રમંડલ જેવું શ્વેત સુવર્ણ-દંડવાણું ડગ એના ઉપર ડાવા કરવા ધરેલું હતું; શીશુ જેવા ધોળા ચાર નાના નાના પંખા ઉરાડીને દાસીઓ એને પવન નાંખતી હતી; અને માથા ઉપર, પુખ્તની સુગંધથી લલચાઈને ભમતા ભમરો રૂપી સ્થામ આશ્રાદન-વસ્ત્ર દિવસે પણુ ઓઢીને એ જાણે ગદાપીઠની અભિસારિકા થવા સારૂ વેષ સજવાનો અભ્યાસ કરતી હતી ! લાં રહી રહી, કોઈ વાર ચામર-શિખાને બાઝી બાઝીને, કોઈ વાર ડગ-દંડને ટેકા દઈને, કોઈ વાર તમાચિકાના રંધક ઉપર હાથ મૂકીને, કોઈ વાર મદલેખાને આદિગન દઈને, કોઈ વાર પરિજનની અંદર સંતાઈ જઈ માત્ર આંખના ખૂણાથી દૃષ્ટિ કરીને, કોઈ વાર

૧. ઉત્પ્રેક્ષા એવી છે કે ભ્રમર જાણે તમાલ-પદ્મ, અને હાથ જાણે તે તમાલ-પદ્મ લઈ નખને નાંખતો હોય—(કાલુ કે ને કાલેતો દત્તો) ! !

ત્રિવલ્લી વળી જાય તેમ ફરી કરીને, કાઈ વાર પ્રતીહારીની છડીની ટેવ ઉપર ગાલ મૂકીને, કાઈ વાર નિશ્ચય હાથમાં લીધેલી ખીડી હોઠ આગળ ધરી રાખીને, તથા કાઈ વાર કમલ ફેરી પ્રહાર કરવાથી દોડી જતી દાસીની પછવાડે કેટલાંક પગલાં ભરીને, હસતી હસતી એ ચંદ્રાપીડને જોવા લાગી, અને ચંદ્રાપીડ એને જોવા લાગ્યો. એમ કરતાં કરતાં ઘણો કાળ વીતી ગયો તે પણ એને જણાયો નહિ. પછી જ્યારે પ્રતીહારીએ આવીને મહાશ્વેતા ઘેર આવ્યાની ખબર કંઠી સારે એ મહેલ ઉપરથી ઉતરી, અને આનાદિક દિવસવ્યાપાર નહિ ગમવા છતાં પણ એણે મહાશ્વેતાનું મન રાખવાને ક્યો. ચંદ્રાપીડ પણ (એના ગયા પછી) નીચે ઉતર્યો, અને પેલેલેથીજ કાદમ્બરીએ જોડેલી રાખેલી દાસીઓએ જ્ઞાન કરાવ્યા પછી એક સુંદર શિક્ષાતલ ઉપર યથેચ્છિત દેવાચર્ય કરીને એજ ક્રીડાપર્વતમાં એણે આહારાદિ સર્વ દિવસ-કર્મ સમાપ્ત કર્યું.

જોજન કરી રવા પછી એ જ્યારે, ક્રીડાપર્વતના પુરોહિતમાં પડેલી એક મનોહર મરકત શિક્ષા-જે હારીત પક્ષીના જેવી લીલી હતી, હરિણના વાગેળવાથી જ્યાં શીશુનાં આછાં આછાં દંપકા પડેલાં હતા, બરારામના હળના બચથી નિશ્ચય થયેલા યમુના-જલ જેવી જેની કાન્તિ હતી,^૧ તરુણીઓના ચરણ ઉપરના અલકાતકરસનો જ્યાં લાલ રંગ પ્રકાશતો હતો, પુષ્પ-રજ જેના તલ ઉપર પથરાયેલી હતી, લતા-મડપમાં જે દંકાઈ ગઈ હતી, અને ગયૂરોને તુલ કરવાની સગીત-શાલા હતી-તે ઉપર બેઠો હતો સારે સહસાજ એની દૃષ્ટિએ કાંઈ અતિશય ઝમઝગતો ધવલ પ્રકાશ પડતો દેખાયો, જે જલની સમાન દિવસને નિસ્તેજ કરી દેવા લાગ્યો, મૃણાલ-નનની પેઠે સૂર્યના તાપનું પાન કરવા લાગ્યો, ક્ષીરસાગરની સમાન પૃથ્વીને (પોતામાં) ટુપાવી દેવા લાગ્યો, ચંદન-રસના વર્ષાદ જેવો દિશાઓને ભાગવવા લાગ્યો, અને અમૃતના જેવો આકાશને લેપ કરવા લાગ્યો. તે જોતાંજ એને એમ થયું કે-શું આ તે ઓર્થિતો ચદ્ર ઉઘ્યો હશે? યત્ર ફેરવવાથી ઉડતી હળરો શ્વેત ધારાઓ ધારાગૃહમાંથી ધૂટી હશે? કે પવનથી પથરાતા જલકણ્ણવડે આખી પૃથ્વીને શ્વેત રૂપ આપતી દેવગંગા મહી-તલ ઉપર ઉતરી આવતી હશે?

જિજ્ઞાસા ઉત્પન્ન થવાથી એણે જે દિશામાંથી એ પ્રકાશ આવતો હતો તે બહુ દૃષ્ટિ ફેરવી જોયું તો, સંકેદો કન્યાઓની વચ્ચે મદલેખાને આવતી દોડી. એના ઉપર ધવલ છત્ર ધોરેલું હતું; આલુબાલુ જે ચામર ઉડતાં હતાં; કાદમ્બરીની પ્રતીહારીએ પોતાના કાખા હાથમાં છડી તથા, બીના વસ્ત્રના કડકાથી ઢકેલું, ચંદન-લેપથી ભરેલું નાળિયરનું સંપુટ રાખીને, જમણા હાથમાં એનો હાથ મેળવેલો હતો; ટુંક મારતાં ઉડી જાય એવાં, સર્પનવચ્ચા જેવાં સ્વચ્છ, કટપ-લતાનાં જે ધોધેલાં વસ્ત્ર લઇને કેયૂરક માર્ગ દેખાડવાને એની આગળ ચાલતો હતો; હાથમાં માલતી યુષ્મના ગન્ધ લઇને તમાલિકા એની પછવાડે પછવાડે આવતી હતી, અને એ (મદલેખા)ની પાસેજ તરલિકા ચાલતી હતી, જેના હાથમાં શ્વેત વસ્ત્રથી ઢકેલી એક નાની છાજમાં, ક્ષીરસાગરની ધવલતાના હેતુ જેવો.^૨ ચંદના સહોદર જેવો, નારાયણના નાભિ-કમલના મૃણાલ-દંડ જેવો, મંદરાચલે ઉત્પન્ન કરેલા ક્ષોભથી ઉગ્રજેલા અમૃતના દેન.

૧. જોઓ પૃ. ૩૦ દી. ૧. શિલા અને જલ વચ્ચે સાદૃશ્ય સંપૂર્ણ જાણાય માટે જલને નિષ્કૃત રહેલું જણાવ્યું છે. ૨.એક...હાર હોય.

પિંડના સમૂહ જેવો, મંથન-સમયે શ્રમ થવાથી કાઠી નાંખેલી વામુકિ નામની ત્વચા જેવો, (સાગર ૩૫) કુલગૃહના વિશેષથી ગળી પડેલા લક્ષ્મીના હાસ્ય જેવો, મંદરાચલવડે મંથન કરવાથી કચરાઈ ગયેલી સર્વ ચંદ્રકલાઓના પાંડ-સંચય જેવો, સાગરમાંથી ઉચકી લીધેલા પ્રતિમા-તારાગણ જેવો, દિગ્મળ્હેની શુંડમાંથી પડતા જલકણના સમૂહ જેવો, મદન-ગજના નાશક-માલા રૂપી આભરણ જેવો,^૧ ઘરદના નાના નાના મેઘથી ઘસા હોય કે કાદમ્બરીના રૂપને લીધે વશ થઈ ગયેલા મુનિજનોનાં હૃદયથીજ બાહ્યે રચેલો હોય એવો, સર્વ રત્નોના શિરોમણિ જેવો, સર્વ સાગરોના બાહ્યે એકત્ર લેગા કરેલા યશઃસમૂહ જેવો, ચંદ્રના પ્રતિપક્ષ જેવો,^૨ તથા શશિ-પ્રભાના પ્રાણ જેવો, પ્રકાશ ભારતો એક અતિસુંદર હાર હતો. લક્ષ્મીના હૃદય જેવો તે, કમલ-પત્ર ઉપરના જલ-બિન્દુવત્ [શિલતા] તરલ [યુક્ત] હતો.^૩ કામાતુરની સમાન તેના કરે મૃણાલ-વલય [જેવા] ધ્રુવલ હતા.^૪ શરચ્ચંદ્રની પેઠે તે ધન-મુક્તાંશુ વડે દિશાઓને સ્વેત કરતો હતો.^૫ અને સ્વર્ગ ગાના પ્રવાહની પેઠે તેમાંથી દેવાંગનાઓનો સ્તન-પરિમલ નીકળતો હતો. તે હાર જોઈ,—ચંદ્રિકાને દુરાવે એવી આ ધવલતાનું કાન્ત્યુ આજ છે એમ નિશ્ચય કરી, દૂરથી ચંદ્રાપીડે પ્રત્યુત્થાનાદિ યોગ્ય ઉપચાર વિધિવડે, મહાલેખા આવતી હતી તેનો સ્પર્શ કર્યો. આવીને એ તેજ મરકત-શિલાતલ ઉપર જરા વાર થેડી, પણ પછી તરતજ ઉડીને પેલા ચંદન-રસનો એણે ચંદ્રાપીડને લેખ કર્યો. પેલાં બે વસ્ત્ર એને પેહેરાવ્યાં, અને પેલા માલની પુષ્પના ગજગ એને માથે ધાવીને એ હાર લઈ કહેવા લાગી કે:—રાજપુત ! અહંદાર રહિત આપની આ મનોહર કાન્તિ જોઈને પ્રીતિ-પરવશ જન શું ન કરે ? આપની સમ્પત્તાજ આવાં આવાને અવકાશ આપે છે.^૬ આપની આ આકૃતિ કેાનું ચિત્ત ન મોરે ? આ આપનું નિષ્કારણ-સ્નેહમય ચરિત જોઈ શાણ બંધુ ન થાય ? આપનો આ મધુર પ્રકૃતિનો વ્યવહાર કેાને મિત્ર ન કરી લે ? અને આ વ્યાભાવિક મુકુભાર વૃત્તિના આપ-ના શુભ કેાને પ્રેમાર્દ્ર ન કરી દે ? ખરે દોષ તો આપની આકૃતિનેજ છે કે તે પ્રથમ દર્શનેજ આવેા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન કરે છે ! નહિ તો, આપના જેવા સકલ લુવનમાં વિખ્યાત પુરમેા સાથે જે ડંઈ આચરણ થાય તે અતુચિત જેવું લાગે—(અમારે) વાત કરતી એ પણ (આપને) હલકા પાડવા જેવું દેખાય; (આપનો) આદર સ્પર્શ કરવો એ (અમારી) પ્રભુતાના ગર્વ જેવું ગણાય; સ્તુતિ કરવાથી પણ સ્વાલિમાન જેવું ડંઈક પ્રકટ થાય; ઉપચાર થકી પણ (અમારી) બાહ્યે કે અણસમજણ દેખાય; પ્રીતિ દર્શાવવાથી પણ બાહ્યે (અમારે) આત્મ-જ્ઞાન નથી એમ માલમ પડે; વિનાયના કરતી એ પણ પ્રાગરખ્ય જેવું લાગે; સેવા કરવી એ

૧. જુઓ પૃ. ૮ ટી. ૬. ૨. જુઓ પૃ. ૧૭૪ લીટી ૩૨. ૩. આ હારમાં તરલ-મ'યે આવેલો મણિ-હતો. લક્ષ્મીનું હૃદય કમલ-પત્ર ઉપર હલકા જલ-બિન્દુ જેવું તરલ-ચંદ્રલ-હોય. ૪. કર્મ-ક્રિયા; હાય. બીજે અર્થે મૃણાલ વલયથી ધ્રુવલ. ૫. ધનમુક્તાંશુ=ધન-જાળ, નેત્રાના કિરણ; ધનથી નુકા-નિવરમાંથી નીકળવા, અપમા મેઘ વિનાના-સ્વસ્થ, અશુ-કિરણ. ૬. હાર દેવ-સ્ત્રીઓ પેહેરેલો માટિ તેમના સ્તન-સ્પર્શને લીધે તેના પરિમલ આવે. ગંગામાં એ સ્ત્રીના ન્હાય માટે ત્યાંથી પણ તે પરિગલ નીકળે. ૭. ગાવાં આવનાં=જે હું પ્રીતિદર્શન ચિત્ત (હાર વિનંદે) લાવી છું તેમને. ૮. આ વાક્ય મગ્નમાં કહેલું છે.—અર્થ એવો કે આપને જોતાજ અમને ડંઈક આપનો સહવાસ થયો હોય એમ લાગે છે: આપ તમા જેવા લાનવા નથી.

પણ આપ જોવું દેખાય; અને દાન કરવું એ પણ પરિભવ જોવું થઈ પડે. —પણ જેવું આવીને ઉદયનુંજ પ્રહણ કર્યું છે તેને દાન કરવાનું એ શું રહ્યું? આણનાથને આપિયે પણ શું? અહીં પધારીને આપે જે મ્હોટા ઉપકાર પ્રાપ્ત થયા છે તેનો જાહેલાએ શી રીતે વાળિયે? દર્શનથીજ જેમજે અમારૂં જીવિત સકલ રૂપે તેમનું આત્મન અને કયે પ્રકારે મહત્ત્વ ઠીક ઠીકિયે? —આ બહાને તો કાદમ્બરી આપને પોતાનો નાન ગ્રેમ નાનના પાકે છે—વિભવ નહિ કેમકે મલ્લજનોનો વિભવ પરાર્થજ છે એ કંઈ સિદ્ધ કરવું પડે એમ નથી, માટે વિભવની માત તો અહીં છેજ નહિ. આપના જેવાની દારી વધને રહે તોપણ એ કંઈ અયોગ્ય કરે છે એમ ન કહેવાય, પોતાનો આત્મા આપને સમર્પિત કરે તો કંઈ છેતરાઈ એમ ન કહેવાય, તે જીવિતનું અર્પણ કરે તો પણ એને કદી પશ્ચાત્તાપ ન થાય—કેમ જે સત્પુરુષોની મહત્તા પ્રણયિનનું પ્રસાધ્યાન કરવામા પરાશ્નુપ, અને સમ્યતાથી કરીને પગવશ રહે છે. આપના જેવાને કંઈ આપતા જેટલી (અનને) નરમ આવે છે તેટલી તો માગતા પણ ન આવે. માટે આથી ‘રીતે’ જે કે કાદમ્બરી ખરેખર આપની જાણે અપરાધી થઈ હોય એમ પોતાને માને છે તોપણ એવું પોતાનો આ દાન એમ ધારી મોકલ્યો છે. —આ આશ્ચર્ય આપનેજ શરીરે ગોમે-અનુ યોગ્ય થયે આશ્ચર્ય, પૃથ્વી નહિ. —અમન મથન મમમે ઉત્પન્ન થયેલા સર્વ જન્મા આ હાર ગેર રહેવાથી રોડ નામે જોળખાય છે, તે જોળ કારણથી જનનાનું સાગરદેવને આ વજોજ પ્રિય છે તેમજો એક દિવસ ત્યારે વરસાદેવ પોતાને વેર આવ્યા સાથે એમને આ અર્પણ કયા હોતો. પછી વરસે ગર્ધર પતિને તે તેમજો કાદમ્બરીને આપ્યો હતો. જે કે આપ જેવા સત્પુરુષો પોતાના શરીરને શુભગુણગુણી આશુરપુણી અનુકૂલ ગણીને, ઈતર જનને બહાના આભરણ સજ્જતા નથી તો પણ આદિયા તો કાદમ્બરીની પ્રીતિ ઉપર જોવાનું છે શું લગનાનું નારાયણે યૌસ્તુલ નામનો સિનાનો ડોકો લક્ષ્મીનો મોહાર છે એમ જ્ઞાતી બહુ માનથી પોતાની ખાતી ઉપર નથી પેહેલા? હવે નાગપણુ કઈ આપના કરતા ચરે એમ નથી, કૌમ્તુલમા પણ એવો કોઈ ગુણુ લેશ નથી જે આ શેષ હારમા નહિ હોય, અને આમરની અનુકૃતિમા કાદમ્બરીની બરાબરી જગ પણુ લક્ષ્મી રી શકે એમ નથી, માટે આપે એવું માન રાખવું જોઈએ. પ્રીતિ રવાને એ અયોગ્ય નથી, અને આપ જે એનો પ્રણયભગ રસો તો નકી મહાશ્વેતાને હજારો મેહેણા મારી, દુખ દહ, એ પોતાના પ્રાણુ લગરો એવું જાણીનેજ મહાશ્વેતાએ આ હાર લખને તરનિને પણુ આપની પામે મોકલી છે અને જાણ્યું છે કે-મદાલાગ. કાદમ્બરીના આ પ્રથમ પાણુ પ્રમરનો ભગ કરવા આપ મનમા પણુ ધાર્શ્યો નહિ. —આટલું કહીને મદલેખાએ કનક ગિરિના તટ ઉપર જેમ તાગણુ તેમ એના વક્ષ સ્થળ ઉપર પેપો હાર પેહેરાયો.

૧ મદલેખા એમ દેખાડે છે કે અમારી ને તમારી વચ્ચે અગાધ અતર છે તમારા આગળ અને તું જ નેવા છો. જેટલે મ્હ પણુ તમારી સેવા જાળવવાને અને યોગ્ય નથી નહિ તો—તે તમારી પ્રાપ્તિ સરક્તા સુખતા રિંથી અમને હજુ વિશ્વાસ જેવું ન લાગુ હોય તો ૨ દાન કરવાની અનુદયમા અમુલ્ય વસ્તુ-અતઃકલ્પ-તે તો તમે હરી લીધું હૃદય લીધું જેટલે બાધીતુ પણુ બધું તમા અર્થયુ પછી-અનારી પામે શું આપનાનું રહ્યું? ૩ આપના જેવા સત્પુરુષો મ્હી બાધનો પ્રાણુ-નગ કરતા નથી વિન ૪. આ હાર જેવી તુરંત વસ્તુ મોકલવાથી ૫ અહીં પ્રતિવસ્તુપમા અનકાર છે સાદૃશ્યવાચક રાજા મિના માનમ પડે છે કે અહીં હાર સાથે—આકાશ, ચંદ્રાપીડ સાથે અને પૃથ્વી, કાદમ્બરી સાથે સરખાયા છે.

પછી ચંદ્રાપીડે વિસ્મય પ્રાપ્તોને અત્યુત્તર દીધો:—મદલેખા ! હું શું કહું ? તું ધણી તિહણ છે. અદણ કેમ કરાવતું એ.તું સમજે છે. જોતવામાં ત્હે એવું તો ચાતુર્ય વાપર્યું છે કે મ્હારે ઉત્તર દેગનો અપકાશજી રાખ્યો નથી ! મૂઝા ! હું તે કોણ માન ? મ્હારે તે વળી અદણ કરવું ને ન અદણ કરવું એ શું ? એ વાન તો કરવીજ ન જોઇયે. તમે બધી સૌજન્ય-શાળી કુમારિકાએ એ મળીને મને તમારો કરી દીધો છે તો હવે છિં વા અનિષ્ટ વ્યાપારમાં મ્હારો વધેજી ઉપયોગ કરો. અનિ મર્ચાદરીજ દેવી કાદમ્બરીના ગુણ કોઈ અસમ્યને પણ એમનો દાસ ગણ્યા વિનાં મ્હે એમ નથી.—એટલું કહી કાદમ્બરી સંબંધીજ ધણી વાર સુધી વાત કરી રાજપુત્રે મદલેખાને વિદાય કરી. તેના ગયા પછી થોડી વારે ક્રીડાપર્વત ઉપર, દિવ્યાચલ ઉપર એ વેળા ચંદ્ર જેવા, ચંદ્રન વચ્ચે [તથા] હુર [યી] ધ્રુવ દેખાતાં ચંદ્રાપીડ ને નિહાળવાને, ઊડી, જન, આમર વિગેરે ગર્જન્ય કંઠી નાંખીને, સર્વ પરિજનને દૂર કરી, માત્ર તમાલિકા સાથે ચિત્રરથ-નન્યા ફરીથી મહેલના નેજા શિખર ઉપર ચઢી. ત્યાં રહીને પેહેલાની પેઠે એ રિશિ બ્રહ્મવાસ રૂપી તરંગથી ભરેલા, વિકારી કટાક્ષથી એવું મન હરવા લાગી.—કેટલીક વાર પોતાનો ડાબો હાથ નિતમ્બ ઉપર મૂકી, પેહેરેલા વસ્ત્રની સાથેજ જમ-જોડા હાથ નીચે લટકતો રાખી, નિઃશ્વ શરીરે, જનરૂપિણી હોય તેમ તેના બણી એ ભંધાં કરતી. કેટલીક વાર અગ સું આપવાનું થયાથી મુખ આગળ ધરેલા ચના હાથને લીધે, જાણે એવું નામ કેવ ઇશ એવી ખીકથી પોતાનું મ્હે અંધ કરીને જોતી ! આસના સુગંધને લીધે ભમતા ભમરોને વસ્ત્રના પક્ષથી કોઈ કોઈ વાર અપટ મારવાથી તેઓ ગણગણાટ કરતા તે વડે જાણે ચંદ્રાપીડને એ આગમણ કરી ! કે.ઈ.કોઈવાર જ્યારે પવનથી કરીને છાતી ઉપરનું વસ્ત્ર ઉડી જતું ત્યારે ગભરાટમાં પોતાના અને (ઉપરા ઉપરા) વાળેલા હાથથી સ્તનને ઢાંકી દઈ, રાજપુત્રને મ્હે, એ આત્મિનનની સંજ્ઞા કરી !! ધણી વાર કેશમાંથી પુષ્પ લઈ લઇને પે તળી પે.થ ભરી લીલા સહિત મુંડવામાં, તેને જાણે નમસ્કાર કરતી !! અને હાથની તર્જની ઉપર વ રે ધડંએ ગે તીનો દાર ઉઠાગી ઉઠાગાને એ પોતાના હૃદયમાં ઉત્પન્ન થતી ઉત્કલિકાને જ જો સચ રતી !! કેટલીક વ ર અલિ કુસુમ ઉપર પગ અડકવાથી કંપતા હાથ વડે એ જાણે મદન-જાણુના પ્રદારથી પે તાને થતી વેદના જણાયતી ! કોઈ કોઈવાર કંદેરાની સાંકળી ઉતરી જવાથી ચરણ અંધ ઇ જતા તેથી જાણે કામદેવે બાધીને એને અર્પણ કરી હોય એમ દેખાડતી !! ધણી વાર ઉઠ-કંપ થવાથી એવું વસ્ત્ર શિથિલ થત જતું; ભૂમિ ઉપર ફરફરતા વસ્ત્રના માત્ર એક છેડાથીજ સ્તન ઢંકાયલાં રહેતાં; અકિન થઇને પાછાં વળવાથી એની ત્રિવલ્લી સ્ત્રી તુરી જતી, રંડા ઉપર લટકતા કેશને ભેગા કરવામાં એના હાથ રોકાતા; કટાક્ષ દ્વંદ્વથી કણ-કમલ ધ્રુવ ધર્મ જતું; તથા લજ્જગથી ઉત્પન્ન થતા હાસ્યાશ્રુતની રજથી ગાલ ધ્રુવર ધર્મ જતો. આ પ્રમાણે એણે મર્ચાકાશ પ્રાપ્તો પછી જઈ દિવસ લાલ યોગ દેખાવા લાગ્યો ત્યાં સુધી, મુખ વાંક વાળી વાળીને તેના સામે અનેક સરસ રચનાઓ કરી કરીને જોયાં કર્યું.

૧. ચંદ્ર સાથે તેનાં ચંદ્રન નેજા ધ્રુવ ન અર્થ લેવા ૨. અંગુષ્ઠ જોડેની અંગુષ્ઠિ. ૩. હાર ઉઠાગે ને ઉઠાસિકા (= જલ સંસ્પર્શ) એવા કાને મ્હે જાણે કંઈ પોતાના હૃદયની ઉઠાસિકા (= કંઈકા-કાગની ઉત્સુકતા) દેખાડતી !

પછી, હૃદયમાં રહેલા કમળિનીના જાણે રાગથી કર્ને જ્યારે, સર્વ ચક્રવાકનાં
 ટોળાના ચિત્ત મધ્યે વિરાજનાર, નનિનીના પ્રાણનાથ ભગવાન બાનુદેવ ગંગા યના લાગ્યા,
 દિવસનો રિયમ જોઈ ક્રોધાયમાન થતી કમિનીઓનાં વાવ યોગ દષ્ટિ વડે કરીને જાણે
 આકાશ જ્યારે રાત્રી રાત્રી વર્તમયું, મધ્ય દારીતના જેવા દક્ષિત અન્નવાળા મૃત જ્યારે પોતાની
 પ્રભા થોડે થોડે ઓછી કરવા માડી, રવિ રિયોગથી મીઠાઈ ગયે શ પત્રકાળા કમલ વન
 જ્યારે જાખા જાખા દેખાના વાજ્યા, કુમુદ સમલ જ્યારે ધોળા ધોળા દીનના નાળ્યા, દિવા-
 ઓના મુખ જ્યારે લાન વાવ થના લાગ્યા, નિશાનુ મુખ જ્યારે સ્થામતા પામતુ ગયુ, દિનમ-
 દીનો ફરીથી સમાગમ થતે એવી જાણે આચારી અનુરાગી ફિરજો પપુ જ્યારે ભગવાન
 સ્તિપતિની સાથેજ ધીમે ધીમે અસ્ત થતા ગયા, તરલાળ ઉત્પન્ન થયેના, કાદમ્બરી-હૃદયના
 રાગ રસ આગર જવા સધ્યા રાગથી જ્યારે અનન બુદ્ધિ છનમઈ જના વાજ્ય કામામિથી
 બગલાં હાનરો ચક્રનાક હૃદયમાંથી નીકળતો ધૂમ દોય તમ માનિનીના નયનમાંની અનુધાન
 પડાનતો, તરુણ તમાવ જેના ગંગો અધકાર જ્યારે મધ્યે પ્રસરના નાજો, દિનગંગેન્ન ચુડ
 માયી બટેના જનકપુ જેના તાગમણી ફરીને ગગન જ્યારે તોત દેખાના વાજ્ય, અને
 ધોગ અધકારને લીધે સર્વ ગતુ દેખાની મધ્ય મધ—સારે મળે નના સિખર ઉભીની કાદમ્બરી
 નીચે ઉતરી, અને ક્રોધપન ઉપરથી વદ્રાપીડ, પછી તગતજ, પાદ અલપુ ગંગે કુમિની
 ઓ જેને જાણે રીજનતી હતી, સ્થામ મુખ હે રાધા કેપેની દોડ ગેરી દેખાતી દિરા એ ને
 જે જાણે ખુશી કરતો હતો, સુતેની કમળિનીઓ રમીને જાણે એવી જાણે મીઠી થી જે તેમને
 છેડતો ન હતો, લાગના છનમા જે જાણે સાજાત્ રાત્રિને પોતાના હૃદયમાં પાણુ કરતો
 હતો, રેલિયુઓ નરણ-પ્રહાર કાર્થી નહે દેના અનન્નક રમ જેવો ઉદા રાગ જેનામાં દેખાતો
 હતો, -અભિસારિન જેવી, તિમિર-સ્થામ અરુણ-રાણી ગગનથીનો જે પાને મતો હતો,
 અને તેના અતિરામ પ્રેમને લીધે જે જાણે સોભાગને પ્રગરાવતો હતો—તે યોવનાનદાથી
 ભગવાન રજની પતિ કિયો. પછી જ્યારે કામરેનુ ગજાન, નિલ ગુરુશોભિત જનપન,
 ભગવાન મુદિની પતિનુ મડા ઉગી રહ્યું, અને દિવાઓ વેત થાધી અખલ બુદ્ધિ જાણે
 દાતમાંથી શરી કાદમ્બ દોય એનુ દેખાના વાજ્ય સારે, અદ પ્રભા ભરતર પથ વાધી કુમુદમન

- ૧ ગયુવિરેદને પાઠ મૂર્ચસ્તને સાર આશીર્વ આપી ઇ ધાય છે —
 " Gallop ye all, you fiery-footed steeds
 " Towards Phalanx' lodging, such a wagoner
 " As Phalanx would whip you to the west,
 " And bring in cloudy night immediately —
 " Spread thy close curtain love's perfume'd net ' (c "

Romeo and Juliet Act III Sc 2

૨. અધકારને મમ સરે સરખાવવાના ગગન ધર્મે અડી જે જે મમ જ્યા તમ ન જેવો મનો
 હેય અને આખા " ભગી " શુ પગે તેમ ગાના પથ મા | ક આગિ (આગળ નપર રો
 ૦ રાએલી રો) અભાગાનો અધકાર નેઈ નિરા-સગ થ પાને ના થી | ગુ જો, પ નુ રાગે
 માયે રીરાય લી વેઠે તેની પાસે વધ રામે નહિ—મદિ અધકાર લો નાગ્યાન કર ૩ તિમિર રામ
 વિભંતિમિર રૂપી અને તિમિર જેડ સ્થામ વિ ૪ હુઓ અમિની-રિવામ, દિવા વિવાલ રોડ પડ-

સાચત્ કામનૃપાતપત્રસુપમં વિષ્યં વનાલે વિધો ||

હોય એવી દેખાતી મૃદુ-કુમુદિનીના જે તીર ઉપરનાં પત્રચિંતાં જલ-તન્નજ વડે ધોવાયેલા ચૂનાને લીધે શ્વેત થયાં હતાં, નાનાં નાનાં મોઝા રૂપી પખાનો જ્યાં પવન ઉડતો હતો, હંસ-મિથુન જ્યાં સૂઝ રહ્યાં હતાં, તથા નિયોજયી ચક્રવાક તાં દેંદ્ર જ્યાં ગીસો પાડનાં હતાં—તે તીર ઉપર જઈને ચંદ્ર પીડ, કાદમ્બરીના પરિજનોએ જાત-વેલી એક ચંદ્ર જેવી તીવ્ર ભુક્તા-શિક્ષા ઉપર સૂતો. એ ભુક્તા-શિક્ષાની કારે કારે કુમુદ-પત્રની હારોથી પત્રવ્રતાઓ કાઢેલી હતી, ધોળાં સિંધુનાર પુષ્પના દર ત્યાં મૂકેલા હતા, તથા હરિચંદન વૃક્ષના રસથી એને ધોઈને સ્વચ્છ કરેલી હતી. ત્યાં એ સૂતો એટલામાં તો કેવરકે આવીને ખજાર કરી કે દેવી કાદમ્બરી આપને મળવા આવી છે.

આ સાંભળી ચંદ્રાપીડ સત્વર ઉઠ્યો, અને જોયું તો થોડીક સખીઓની વચ્ચે, તે કાળે રમણીય લાગતા વેપને લીધે સ્નાત્ત ચંદ્રોદય-દેવતા જેવી દીપતી કાદમ્બરીને તેણે મહા-લેખાનો હાથ ઝાલી આવતી દીડી.—સર્વ રાજનિદ્રા એણે કાઢી નાખેલાં હતાં; સાધારણ સ્નાતી સમાન માત્ર એક એકાગતીનું આશ્રય પેઢેયું હતું; શરીર ઉપર સ્વચ્છ ચંદન-રસનો શ્વેત લેપ કરી દીધો હતો; એક કણમાં દંતપત્ર મેડુંરેલું હતું; (ખીજખા) ચંદ્રકલા રૂપી કસિ જેનું કામલ કમલ-પત્ર કણપૂર રૂપે શોભતું હતું; અને ચંદ્રિકા જેવાં શ્વેત, કલ્પવૃક્ષનાં બે વસ્ત્ર એણે પેઢેરેલાં હતાં. આવીને પ્રીતિયુક્ત મધુરતા દર્શાવતી, પરિજનોને યોગ્ય ભૂતલ ઉપર પ્રાકૃત સ્ત્રીની સમાન એ ગેદી. (તે જોઈ) ચંદ્રાપીડ પણ,—રાજ-કુમાર! આપ તો શિક્ષા ઉપર બેઠા રહો—એમ મહાલેખાએ ધણી વાર કલા છાં બૂમિ ઉપરજ બેઠો, અને સર્વ કન્યાઓ બેસી રહ્યા પછી જરા વારે કહેવા લાગ્યો:—દેવર! આપના માત્ર દૃષ્ટિપાતથીજ સંતુષ્ટ થયેલા દાસજનને સંભાવણાદિ પ્રસાદનો પણ અવકાશ ન રહે તો પછી આવા મ્હોટા અનુમદની તો શી વાત? થાણું થાણું વિચાર કરતાં પણ મ્હારામાં હું કોઈ એવો, જેવો તેવોએ ગુણ નથી દેખતો જે આવા મહાન અનુમદને ઉચિત હોય. એ તો આપની સરસતા, અને નિરસિમાની મધુર મુગ્ધતાજ (મ્હારા જેવા) નવા સેવક ઉપર પણ આવી કૃપા કરે છે. આપ મને કદાચિત્ એવા અસભ્ય ગણતાં હશે જેનું મન ઉપચાર વડે દરણું કરતું પડે, (પણ) ધન્ય છે તે પરિજનને કે જેના ઉપર આપની નિયંત્રણા હોય! જે સેવકજન આપની આજ્ઞા પાળવાને ઉચિત છે તેના ઉપર વળી આદલો આદર હોય? આ શરીર તો પરાપકારને અર્થ છે, અને હિંસિત તુલ જેનું તુલ છે—એ, આપે અગ્રે પધારીને પ્રીતિ લા મ્હોટા અનુમદના બદલામાં અર્પણ કરતાં હું લજ્યાઈ છું. (તોપણ) આ હું રહ્યો, આ શરીર રહ્યું, આ છવ, આ ધન્ત્રિયો—એમાંના ગમે તેના પરિગ્રહ કરીને (તેનું) માન વધારો—એવું એ બોલતો હતો એટલામાં મહાલેખાએ વાન ઉપાડી જઈને જરા હસતાં હસતાં કહ્યું:—રાજ-કુમાર! અતિશય શું કરવા કહ્યો છે? એથી મ્હારી સખી કાદમ્બરીને ઉઠાડું દુઃખ થાય છે. આપે શું કરવા એવું કહેવું જોઈયે? કલા વિના પણ એ સર્વ આપનું એણે અગ્રીકૃત કાણું છે, તો પછી નિર્ઘેક આમ બોલી બોલીને શું કરવા સંદેહમાં નાંખો છે?—એટલું કલા પછી થોડી વાર રહીને એણે પ્રસંગ જોઈ પૂછ્યું:—તારાપીડ રાજની શી ખબર છે? દેવી વિલાસવતીને કેમ છે? આપ મુકનાસ કેવા છે? ઉલ્લસની નગરી કેવી છે? અહીંથી એ કેટલી દૂર દુરો? ખડતળાં કેવો છે? મર્ત્ય વૈક રમણીય છે કે નહિ?—એ પ્રકારે ધણી વાર

સુધી વાત થયા પછી કાદમ્બરી ઉઠી, અને ચંદ્રાપીડની પાને મનઃક્રમચૂક તથા બીજા પરિ-
જનને આજ્ઞા કરીને પોતાના શયન ઘટના તિબર ઉપર ગઈ. ત્યાં જઈ શ્વેત વસ્ત્રના ચંદ્રવા
નીચે પાથરેલા શયનગા સતી. ચંદ્રાપીડ પાછુ જોઈ, 'દય તન ઉત્તર મુજ જનને, કાદમ્બરીની
નિરક્ષિમાનતા વિશે, અભિશ્વરના વિશે તથા નબીરતા વિશે, મહાશ્વેતાની નિષ્કામ્ય વત્સલતા
વિશે, મદલેખાની મુજનતા વિશે, સર્વ પરિજનની નોટાણ વિશે મધ્યમ-ગતોની અતિગમ્ય
સમૃદ્ધિ વિશે, તથા તેમના દેહાની રમણીયતા વિશે વિચાર કરતો કરતો, ક્રમચૂક ચંદ્રુ આપતો
હતો તેવામાંજ નિદ્રાનત થઈ ગયો, એટલે આખી રાત એને એક રૂપ જેની યાગી.

પછી કાદમ્બરીને જોવા સાઝ જાગી જાગીને વડી જવાથી જાગે તપન કરવા જતો
હોય તેમ,—તાલ, તમાલ, તાલી તથા કદલી ટ, ની કેમય સાખાઓમાં ભરપૂર, જલ તરંગ-
ની આછી આછી લહેરથી ચીતવ થયેલી, કાદા ઉપરની વનર જિભા—રંગનાપતિ ધામે ધીમે
ઉતરી ગયો. વિયોગ સમય પાસે આવ્યાથી શોઝાતુર થતી ક ગિન ઓના જાણે ઉચ્ચ નિશ્વાસ-
થીજ ચક્રિકા ફિક્કી પડી ગઈ: અને ચંદ્રાપીડને જાણથી કામાતુ- થઈ હોય તમ, આખી રાત
કુમુદમાં ગાળ્યા પછી લક્ષ્મી કમલ-સમુદર । જઈને પડી । ગત વંતી ગયા પછી, સાખા પડેલા
શયન-ઘટના પ્રદીપો, લલનાઓના કણોત્પલ પ્રહાર સજારી સજારીને જાણે ઉત્કર્ષિત થયા હે
તેમ જ્યારે દુર્બલ થતા ગયા, પળે પળે જાણુ ખેંચનાથી થાકી ગયેલા અનગના નિશ્વાસ
જેવા, પ્રભાતના પવન, લતાઓના પુષ્પના સુવાસ સંક્રિત જ્યારે નાના લાગ્યા, અરણ્યે દયથી
ઢંકારી જતા તારાઓ જાણે પડી પડીને મદરાચના લતા-મડપેની ઝીમી જ્યારે ભરાય
લાગ્યા; અને ચક્રવાકના હૃદયમાં વસવાથી લાગેના અનુ-ગમને લીધે જાણે રક્ત થયુ હે વ
એવું સૂર્યમંડલ જ્યારે ધીમે ધીમે દખાવા લાગ્યું, જ્યારે ચંદ્રાપીડ ચિવાતલ ઉપરથી ઉઠ્યો,
ઉઠીને મુખ પ્રકાશન કરી, સંધ્યાવદન કરી, પાનની બીડી ખાઈ કમ-ક । એ કહેવા લાગ્યો—
જા જોઈ આવ, દેરી કાદમ્બરી ઉઠ્યા કે કે નાહ, અને (ઉઠ્યા હોય નો) હમણા ક્યા છે.
ક્રમચૂકે જઈ આનીને ખબર કરી કે—દેવ ! મહાશ્વેતાની સાથે એ નદર મહેલની ન એ
આમણામાં ચૂનાની વેદિ ઉપર ઉભા છે એ સાલગા પોતે મધ્ય રાજપુત્રીને મળવા આવ્યો,
અને લા આવ્યો એટલે એણે ભરમના શ્વેત ત્રપુડનાળી તથા હાથમાં અલમોલા ફેરવતી
કેટલીક શિવનત ધારણુ કરનારી સ્ત્રીઓને જોઈ, કેટલીક ગેરથી રંગેના રાતા વત્સનાળી
પરિમાણિકાઓને જોઈ, પાકા તાલ-ફલ જેવા વલકવ રૂપા રક્તવસ્ત્ર પહે-ન રી કેટલીક રક્ત-
પટનત ધારણુ કરતી સ્ત્રીઓને જોઈ, અને કેટલીક પ્રહસ્ય પાળતી તાપરિઓ તેણે દીધી,
જેમણે શ્વેત વસ્ત્રથી પોતાના સ્તન મડપ દદ બાધી દીધા હતા, ધોળા વસ્ત્રના વીજણા
ઝાલેલા હતા, તથા જટા, ચર્મ, મોઝ, વલકન, ખાખરાના મડ, એ સૌ ધરણુ કરેના હતા.
સાક્ષાત્ મન-દેવતાઓજ હોય તેમ તે સર્વ ઉમાપતિની, ઉમાની, કલિકેયની, કૃષ્ણની, જિનની,
આર્ય વિલોકિતેશ્વરની, અર્હતની તથા બ્રહ્માની પવિત્ર રણિ કરતી કરતી મહાશ્વેતાની
આસપાસ એકલી હતી. મહાશ્વેતા પોતે આખા અન્ત પુરમાં માન પામેલી મધ્ય-રાજ-કુવતી
મળવા આવેલી વૃદ્ધ સ્ત્રીઓને આદર-પૂજન મસ્તક કરી, બોવાની, (મળવાને) સામી ઉઠી,

૧. ચક્રવાકને સૂર્ય વ્હાળે—જાણુ કે દિવસે પાતાળી પ્રિયા આવ ની શકે માટે સૂર્ય તેના
ફાપમાં વસે છે એમ કહ્યું. ૨. જ્યોત્ષ્ણ ૫ ૮૮ ફી. ૩. ૩ વા બૈ. ૬ દેવ ભેદ છે.

પાસેનાં પેત્રાસન એસવા આપીને તેમનો મહાન કૃતી હતી. પછવાડે બેઠેલ કિતરબિગુન, મધુર વેલ્લથી તાન દેતું હતું. અને મીઠા સ્વરથી ગાન કરતી નરની પુત્રી સર્વ મગ્નકારી મદાભારત વાંચતી હતી તેમાં કાદમ્બરી લક્ષ આપતી હતી; આગળ મુદ્રિયા મહિન્દપંચુમાં, તામ્બલ રાગથી બંધાવેલી કાળી પેખાને લીધે સ્વામ પડતા અભ્યન્નરંગામાં, દત્ત-પ્રજ્ઞાથી ચળકતા, મીઠું (મીપડીને) સ્પર્શ કરેલા વજ્ર જેવા લલ પેત્રના અધરતું પ્રતિમિત્વ નિહાળતી હતી; અને રંગલની તૃણથી મહાકલકસ એના કણમાં પેહરેના સિરીય પુષ્પ ઉપર દૃષ્ટિ રાખી આલુખાલુ કરતો હતો તેની બાજુ પ્રજ્ઞાત-ચંદ્ર ગમનામય થયાથી એની પ્રાણમસદિત પ્રદક્ષિણા કરતો હોય એમ દેખતું હતું!!—(કાદમ્બરીને બેઠું) તેની પાસે જઈ, નમસ્કાર કરી, રાજપુત તેજ વેદિકામાં મુદ્રિયા એક આસન ઉપર બેઠો; અને યોડીકવાર પછી મદાભારતના મુખ સામું જોઈ મહાકલકસ જગા હાથો. એટલા ઉપરથીજ એ એનો અગ્નિનાય સમજી ગઈ અને કાદમ્બરીને કહેતા લાગી:—સખિ! અદ્વૈતાન્ત જેમ ચ. કિરમ્પુથી તેમ ચંદ્રાપીડ તારા ગુણથી આદ્ર ધઈ ગયા છે, એટલે બોલી સકતા નથી પણ એમને જવાની જલિ ધઈ છે, કેમકે પછવાડે અખુ રાજઅથ એમને: જ્ઞાન્ત જાપયા વિના દુઃખા થતું હશે. વળી દર રજા જતાં પણ તમારી બની પ્રીતિ દવે તા કર્મલની અને સ્વ તથા કુમુદિતી અને ચંદ્રની (પ્રીતિની) પેઠે પ્રવચન મુ. રડે. ની; મટે તું એમને જવાની અનુતા આપ.

આ સાંભળી કાદમ્બરીએ પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—સખિ! જેમ એમનો અંતરતમા તેમ હું અને મ્હરા સર્વ પરિજા કુમરને તાપાન વિરે એટલે આમાં અનુરેષ જેવું શું છે?—એ. હું કહી, મંધવં-કુમારોને એ. કાત્રી એણે આ તા કરી કે મમ્બા, રાજકુમારને એમના દેહમાં મૂકી અ. વા. એ પછી ચંદ્રાપીડે ઉડીને પ્રથમ મદાભારતને અને પછી કાદમ્બરીને પ્રણામ કર્યો; તે વેળા એ || પ્રેમાળ અંખ તથ મન પેના. લાલી આકૃષ્ટ થયાથી એ કહેવા લાગ્યો:—દેવિ! શું હું? જાણ એ લક્ષણ ઉપર લોક વિચાર સખતા નથી માટે (હુંકામાં એ. હું જ કે) પરિજા-ક. મ. મને કૃપા કરી ને નાદશી. —એ. હું કહી કન્યાઓના અન્ત:પુરમાંથી પોતે નીસરો. તેના ગુણગારવથી આકૃષ્ટ થયેલા, કાદમ્બરી સિવાય બીજી સર્વ કન્યાઓ જાણે પરવસ હોય તેમ, તે જતો હતો તે વેળાવાલાને જ્ઞાર તોરણ સુધી આવી. પછી તે બધી પાછી ગઈ એટલે રાજપુત, કેમકે અણે તા અથ ઉપર બેસીને, પ. જગ આપતા પેલા મંધવં-કુમારો દહિત હેમકુડમાંથી ચલી નીકળે. ચાલતાં ચાલતાં ચિત્રરથતનપા કેવલ એના અન્તરમાંજ નરિ પણ જડ સ્થીમે સર્વ આશાનું અવરૂપ થઈ પડી—એવું મન તન્મય હોવાથી તે જાણે અસંગ રેરહ વેળાને લીધે પરનાથો પેનાની પછવાડે આવતી હોય, આગળ આવીને જાણે માર્ગ રંધતી હોય, વિરે મથી બકુલ દ્વંદ્વમાં ઉત્પન્ન થતી ઉત્કલિકાનાં આવેસથી જાણે આકાસમાં જતી તરી હોય, અને રિરકાતુર ચિત્તને લીધે વદન બરાબર નિદાગ અને જાણે કેરકથમાં આવીને બેઠી હોય એમ એ (સંસ્થા) તેને ને તેનેજ દેખવા લાગ્યો. પછી ધીરે ધીરે જ્યારે મદાભારત આગળ પાસે એ આવી

૧. આશા-અમલપા; દિવા. ૨. દત્તકલકા—જુઓ પૃ. ૧૭૭ ટી. ૩. ૩. માધવ પુષ્પ માળદીને આમલ સર્વ સંકેતે રંગે રંગ—

સાંભળો. આપ બહાર નીકળ્યા કે નાનજ કન્ય જોના અન્તઃપુરમાં નપુરના રણરણાટથી, હજારો હાથના પ્રચ્છ ન દુહાનિના જલો કલકલ થત ન્હોત. એટલે દેવી ક કાદંબરી પરિગ્રન સહિત મહેલના શિખર ઉપર ચઢી, અં વે એ ઉચ્ચેલી ધૂળથી ધૂપર દેખાતો આગેજ લાંબેસો માગ જોતાં જોતાં ઉમાં રતાં. પછી જ્યારે આપ દષ્ટિ ગોચરની જ્ઞાર ગયા ત્યારે મહેલખાના રકંધ ઉપર પોતાનું વહન નાંખીને, સ્વેન જવના અ કારમાં જાગે શરીર આવીને છાંયથી સૂર કરતો એમને સ્પર્શ ન થવા દેતો હોય એમ (સ્થાનાં), પ્રીતિથી, ક્ષીરસાગર જેવા ધવજ દષ્ટિપાત વડે દિશના તે લાગને જાણે પરી નાંખતાં નાખતાં, જાડુ વાર મૂંથી લાંજ રહ્યાં. અ ખરે ખેદ પામીને લાંથી મહા કંઈ નાથે ઉનગી, થોડી વાર સમાગંધમાં બેસીને ઉઠ્યાં; એટલે, રખેને એ બલિ-પુષ્પ ઉપર સ્થપન કરે એવી જાણે જીકથી, મુનર કરતા જમરે. તે પુષ્પને બનાવવા લાગ્યા: જલધર, જે ॥ સ્વેન નાખ કિરણ તરફ જોઈ રહેલા મુદ્દમયૂ ની ચીતેથી કિદ્ધ પામીને પોતે નીકળ પાનાં કકળી પાનેક મૂરને થતે જાગે કકળાવ આંખવા લાગ્યાં ૧ પગસે પગને, પુષ્પ-પાંચ ગૃ-જનાઓનાં પલ્લનું લાયવડે, તથા આપના મુણ-મણનું મનવડે મહાલ કંવા હાજાં. —એમ (જ લનાં ચ લનાં.) જે કીડાપયંત ઉપર આપ રહ્યા હતા લાંજ અવી પદાંચ્યાં. લાં અલ્ય એટલે જાગીઓ એમને સૂચવવા લાગી કે— મરકત-શિક્ષામય, મકર જેના આકરના જલ-પ્રવાહથી સ્ત્રીય થવા લીલા લના-મડપમાંના આ, જલકલ્પથી છવાઈ ગયેલા શિયાનક ઉપર કુમાર બેઠા હતા; ગર્લાદહના પદિમલગ્ના બેઠાં થયેલાં જમરેનાં ટેળાંથી બરેલા આ સિવા-પ્રદેશ ઉપર કુમારે રનાન કંઈ હતું; પુષ્પ-પરાગ રૂપી રેતીથી ભરેલો; આ ગિરિ નાંને તટે લગના પશુપતિનું પૂજન કીધું હતું; ચડની પલ્લ કન્તિને હરાવે એવા સુંદર આ રહિત:—મણિમય શિયાલક ઉપર બે જન કલુ હતુ અને હેટલા ચંદના રસના કાથવાળા આ મુળા-સિલા ઉપર સયન કયું હતું —એમ પુનરન્તિથી દર્શાવેનાં આપ-નાંજ સંધાન સિદ્ધ એવામાં અંબજો આપો દિવસ ગળ્યો. દિવસ આથમતા મહાસ્વેનાએ જ્યારે જાડુ જાડુ કલ્પું ની રે અણુગમનું અણુગમનું પલ્લ એમણે એજ રક્ષિત મણિમુદમાં બોગન કાંધું સુધારત થયા પછી જ્યારે ચંદ્ર કન્યા લ રે, જાણે ચંદ્ર ન્તમય હે પ નેમ, ચંદ્ર-હયથી એમનું શરીર બીનું બીનું થઇ ગયું; અને રખેને ચંદ્ર મિત્ર પ્રવે । કરે એવી જાણે જીકથી લાય ગાલ ઉપર મજી, જરા આખ મીઠી, કમ વિચારમાં ને વિચારમાં લાં જરા વાર બેસી રહ્યાં. પછી ઉડીને, નિમજ નખમાં પડેલી ચંદ્ર-પ્રતિમ.ગો જાણે હાર લ ગતો હે પ તમ મહા કંઈથી પગલાં ભરનાં મંતાં, લીલાયુક્ત મંદ ગનિયી ચ.લીને રાપનમુદમાં ગયાં અને સયનમાં સૂતાં લારધીજ અતિ પ્રગલ્ભ સિરે.વેદના ધર્મ આવી તથા દરણ અગિ ને વો જવર

૧. આપ એ કે ૨ વર્ષ ન્ય.ઓનાં અંતઃપુર પલ્લ ચંદ્રાગિડની સાથે જ્ઞાર ગયાં. ૨ કાદંબરીના મ્વેન નખ-કે લ વર્ષાદની ખગા રે એમ સમજ્ય મથૂરે ને તમ્મ જોઈ રહેતા તથા ટેહ ટેહ કંઈ કરતા; કાદંબરી નિહ-વ્યથા પેટ ત. ૧૯૧ ૩ ૬૦ જન્ય તેમને ૨૦૬ સ ન ગતો ન હોયો. તેમજ દુર્નય થરાગે રાધમાં કન્ય સ્ત્રી રાજા ને લગ્ન પળ ઉડી રહે ઉમેવા ને ખૂરેશ થરાનાં જાતુકે ૧૫૫ ૬ ૯૦૫ ને ૭૫૫થી ૯૫૫ ૧૬૫ ૩ ૬૦૬ રે તેમને જાણ । અટા ૧૧૫૫ ને ફે જંધ જાં ૧૬૫ ૧ ૩. પુષ્પ થકી ધવજ પૃથ્વ. પુષ્પ જોવા ધવજ જાણ. ૪. કહેવાની જ્ઞાર ન જાં બે ફરીથી કહેવામાં આવે તે 'પુનરન્તિ' મંતાં સ્થન સિદ્ધ જાગે જાણે અંવાં હતાં તથા કહેવામાં અ.વાં મટે 'પુનરન્તિ.'

પીડ્યાં લાંબો તેથી તરફથી મારી મારીને, આખી રાત એમણે, કોણે નેણે રીએ આંધિ થયાંથી—મંગલ પ્રદીપ, કુમુદ-સમૂહ અને ચક્રવાકની સાથેજ—ઉઘાડી આંખે મહા મહા દુઃખે પીતાડી. પછી સવાર પડ્યું ત્યારે મને ખોલાવીને આપના સમાચાર લાવવા સાર ગયાની આજ્ઞા કરી.

આ સાંભળીને ચંદ્રાપીડ જવાની ઈચ્છાથી—અથ લાવે એમ કહેતો કહેતો ત્યાંથી બહાર નીકળ્યો; અને પ્રયાણ માંડીને અશ્વપાલે સત્વર આણેલા ઈન્દ્રાયુધ ઉપર સ્વાર ચઢી, પછવાડે પત્રલેખાને બેસારી, સૈન્ય ઉપર વૈરાગ્યાયનને સ્થાપી, સર્વ પરિજનને પાછા વાળી, બીજે ઘોડે બેસીનેજ પાછળ આવતા કેયૂરકની સાથે હેમકૂટ લાવ્યો. આગતાં ચાલતાં કાદમ્બરીના મહેલના દ્વાર પાસે આવી પહોંચ્યો. ત્યારે ઘોડેથી એ ઉતર્યો. ઉતરીને અશ્વ દ્વારપાલને સોંપી, કાદમ્બરીનું પ્રથમ દર્શન કરવાને ઉત્સુક પત્રલેખાને પછવાડે લઈ, મહેલમાં પ્રવેશ કરી, સામા આવતા એક વંદનને પૂછવા લાગ્યો કે:—દેવી કાદમ્બરી ક્યાં છે? તેણે પ્રાણમ કરી ઉત્તર દીધો કે:—દેવ! મત્ત મધૂરવાળા ક્રીડાપર્વતની નીચે કમલ-સરોવરને તીરે રચેલા દ્વિમ-ગૃહમાં દેવી વિરાજે છે.—આ સાંભળી, કેયૂરકે ખતાવેલે મારા પ્રમદ-વનમાં થઇને એ કેટલેક દૂર ગયો એટલે મરકત જેવાં લીલાં કદલી-વનની પ્રલાયી રવિ-કિરણ. લીલા ધાસ જેવા તથા દિવસ લીલો છમ હોય એવો દેખાવા લાગ્યો, અને તે વનની વચ્ચે કમલ-ગરથી નિરંતર ઢંકાઈ ગયેલું દ્વિમ-ગૃહ એની દૃષ્ટિ પડ્યું. તેમાંથી બહાર નીકળતી, શિશિર ઉપચારમાં કુશલ, કાદમ્બરીની શરીર-સેવા કરનાર દારીઓને એણે જોઈ.—તેઓ બીનાં વસ્ત્રના છળમાં બાજુ અચ્છાદ સરોવરના જમથી ઢંકાઈ ગઈ હોય એવી દેખાતી હતી; હાથ ઉપર રાખેલા મૃણાલવલયને લીધે આજુપાજુથી જાણે તેમનાં અવયવ ઘોળાં ઘોળાં ચઢ ગયાં હોય એવાં લાગતાં હતાં; તેમના એક કર્ણમાં પેહેરેલાં આજી સ્વેત રંગનાં કેતકી-પર્ણપત્રનાં આશ્રુપલ્લુ દંતપત્રની શોભાને પણ દરાવતાં હતાં; તેમનાં મુખારવિંદ ઉપર સૌખ્યામ-પટ્ટ જેવાં ચંદન-તિલક રમેલાં હતાં; ગાંઠ ઉપર ચંદન-મિંદુનું તિલક કાઢ્યાથી દિવસે પણ બાજુ સ્પર્શ-બોલથી ચંદ્ર-પ્રતિબિંબેલાં આરીને રહ્યું હોય એમ દેખાતું હતું; ચિરીય કરતાં પણ શોભામાં ચંદ્રે એવી શૈવલ-મંજરીઓનાં તેમણે કર્ણપૂર પેહેરેલાં હતાં; કર્ણરની રજથી ધૂસર થયેલાં, આછો ચંદન-રસ ચોપડેલાં, યકુલાવલી રૂપી વલયવાળાં રંગ ઉપર તેમણે કમલ-પત્ર રૂપી વસ્ત્ર ખૂંદેલાં હતાં; વારંવાર ચંદનલેપ લઈ જતાથી ઘોળા થયેલા હોવાને લીધે, બાજુ સંતાપ-રોગથી ચંદ્ર-કિરણ મસળી નાંખ્યા હોય એવા દીસતા હાથમાં તેઓએ મૃણાલ-દંડાળાં બિરત-નન્તુમય ચામર લીધેલાં હતાં; ઉગ્રાલૃં કમલ, કુમુદ, કુવડય, કદલી-પત્ર, કમલિની-પત્ર તથા પુષ્પનાં હુમખાં છત્રના આકારમાં ધરીને તેઓએ ઝાચા કરેલી હતી; અને (જોઈ થવાથી) તેઓ. જલદેવતાઓની બાજુ અજ્ઞા હોય, વરુણ-થિયોની બાજુ મંડળી હોય, સરદ્વજગુની બાજુ સમાજ હોય, તથા સરગીઓની બાજુ યોગી હોય એવી શોભતી હતી !!

૧. વાપ જ્યાં નરે નદિ એનું શીતલ શુદ્ધ. કાગને મહાનદી મહેલો તે સમાચારને એ દ્વિમ-મંદુમાં રહી હતી ૨. સૌખ્યામને પટ્ટ=પટ્ટો હોય એવાં. સૌખ્યામ સાર લુચો ૩. ૧૬૩ રી. ૧. ૬, ઉપર રાખેલા નાગ-દંડ-વાળાં. ૪. સરસ્વતીનાની વળાવલી.

તે દાસીઓએ પ્રણામ કરી, પાદમળપત્તે સર્પથી દાહ થશે એવી જાણે પડીકંથી સત્વર ખસી જઈ એને માંગ આપ્યો એટલે—જે કેળના તોરણુ પાસે ચંદન-પંક્તી વેદિયો બનાવેલી હતી, પુડરીકની કળિયો રૂપી જેમને ઘંટાઓ બાંધેલી હતી, વિદ્વસિત શિંધુવાર પુષ્પની મંજરીનાં જેમને ચામર હતાં, મ્હોટી મ્હોટી મલિકાકાની કળિયોના હાર જેમને ઘટકાવેલા હતા લવંગ-પક્ષ્વ તથા ચંદનની જેમને માલાઓ બાંધેલી હતી, કુમુદ પુષ્પના હારવાળી પ્વળઓ જ્યાં ફરફરતી હતી, અને મૃણાલની છટ્ટી હાયમાં લઈને, મુંદર કુસુમાબૂપણ પ્રદણુ કરીને, સાક્ષાત્ વસંતલક્ષ્મી જેવી દ્વારપાલિકાઓ જ્યાં રૂબી રહેલી હતી—તે તોરણુ તથે યદ્યને આગળ સર્વે ખાલુએ જોતો જોતો એ ચાઓ તો કોઈ સ્થલે, બંને કિનારે તમાલ-પક્ષ્વ રોપીને કરેલી વન-લેખાવાળી, તથા કુમુદ-ધૂલિ રૂપી પેનાંથી બનાવેલી પુષ્પિન-માલાવાળી, ચંદન-રસની ગૃહ-નદીઓ એણે વહેતી દીડી; કોઈ સ્થલે નિવૃત્ત વૃક્ષની મંજરીના રક્ત ચામરવાળા બીના ચંદરવાની નીચે, શિંદૂરથી રંગેલાં જૂતલ ઉપર, રક્ત કમલનાં રાપન પથરાતાં જોયાં; કોઈ સ્થલે, સ્પર્શથીજ જાણાય એવી મુંદર લીતાવાળાં રફટિક-ગૃહમાં એલાયમીતો રસ છંટાતો જોયો; કોઈ સ્થલે, શિરીષનાં કેસરથી રંગેલી નવનૃભય જૂઝિવાળાં મૃણાલ-ધારાગૃહનાં શિખર ઉપર મુકાતાં, ધારાકદંબ (નામે વૃક્ષ) ની ધૂળથી ધૂસર થયેલાં યંત્ર-મયૂરનાં ટોળાં જોયાં; કોઈ સ્થલે, આંખાના રસમાં પલાળેલાં જંજી-પક્ષ્વ પાંખુકુટીઓના અનંપતરમાં દંકાતાં જોયાં; કોઈ સ્થલે, કૃત્રિમ દ્વાપીનાં બચ્ચાંની દીડાથી આકુલ થતી કાંચન-કમસિનીઓ જોઈ; કોઈ સ્થલે, સુવર્ણ રૂપી ચૂનાનાં જ્યાં કામને અર્થે આસન બાંધ્યાં હતાં એવા, ગંધાદક ભરેલાં કુવાઓમાં, કેમલ-પત્રપુટના રેટ જોયા, જેમના ચક્રની આરા સ્થૂલ મૃણાલ-લતા રૂપી દંડની બનાવેલી હતી, જેમનાં પાણીનાં વાસણુ કેતકી પત્રનાં હતાં, અને જે કુવલયાવલી રૂપી રત્નજ્યોથી ફરતા હતા; કોઈ સ્થલે, રફટિકમય બગલાઓ (નાં મુખ) માંથી નીકળતી જલધારાઓ વાળી તથા ચિત્રેલા ઈન્દ્રધનુષવાળી, ફરતી, કૃત્રિમ-મેઘ-માલા જેઠ; કોઈ સ્થલે, જેમનેતીરે ધોળા મવાડુંકર ઉમેલા હતા, તથા જેમના તરંગ તરતી માલતી-પુષ્પની નાની નાની કળિયોથી વિષમ દેખાતા હતા એવી, હરિચંદન-રસની વાપિકાઓમાં એણે હાર-લતાને શીતલ કરવામાં આવતી જોઈ; કોઈ સ્થલે, યંત્ર-વૃક્ષો એના જોવામાં આવ્યાં, જેમની આસપાસ મોતીના જૂકાથી ક્યારા બાંધેલા હતા, તથા અહર્નિશ જેમાંથી સ્થૂલ જલધિંદુનો વર્ષાદ વર્ષતો હતો; કોઈ સ્થલે ફૂલ-ફૂલ પાંખોમાંથી ઉડતા જલકણુવડે બધે ઝાકળ પ્રસારીને ભ્રમણુ કરતી, પત્રનાં પક્ષિધોની યંત્રમય હારો દીડી; કોઈ સ્થલે, પુષ્પ-હારના હિંદોળા જોયા જ્યાં ભ્રમર રૂપી ધુધરિયોની હાર-મંગી અતિશય તીક્ષ્ણ સ્વર નીકળતો હતો; કોઈ સ્થલે, સુવર્ણ કલશનો એણે પ્રવેશ થતો જોયો, જેમનાં મુખ, અન્દર ઉગી પહાર નીકળી આવતાં, ઉંચા દંડવાળાં કમલનાં પત્રથી છવાય ગયાં હતાં; કોઈ સ્થલે, કદલી-ગર્ભ-સ્તંભ રૂપી દંડવાળાં, મુંદર વંદ જોવાં, પુષ્પનાં લુમખાનાં છત્ર બંધાતાં જોયાં; કોઈ સ્થલે, મૃણાલ-તન્તુમય વચોને, હાયમાં ચોળેલાં કર્પૂર-પક્ષ્વના રસ વડે સુભંધિ કરવામાં આવતાં દીડાં; કોઈ સ્થલે, લવલી-ફલના રસમાં મલિકા-મંજરીનાં કર્ણપૂરને પલાળાતાં જોયાં; અને કોઈ સ્થલે પથ્થરનાં વાસણુમાં ભરેલા શીતલ આગધિ-રસને કમલ પત્રના પંખાથી પવન નંખાતો જોયો;—આવા આવા પ્રકારનાં શિશિરો-પચારનાં સાધન પરિજનોએ તૈયાર કરી રાખ્યાં હતાં તથા કરતા હતા તે સઘળાં જોતો જોતા રાજપુત દિમગૃહના મધ્યભાગમાં આવી પહોંચ્યો. તે મધ્યભાગ જાણે દિમાલયના હૃદય

हिमयद्रुमां कादम्बरी.

જેવો, વરુણ દેવતા જલક્રીડા-ગૃહ જેવો, સર્વ ચંદ્રકલાઓના પ્રસવ-સ્થાન જેવો, સર્વ ચંદન-વન-દેવતાઓના કુલગૃહ જેવો, સર્વ ચંદ્રમણિયોની જન્મભૂમિ જેવો, સર્વ માધમાસની રાત્રિ-યોના નિવાસ જેવો, સર્વ વર્ષાઋતુઓના સકેત-ગૃહ જેવો, સર્વ નદીઓને ગ્રીષ્મનો તાપ દૂર કરવાના સ્થલ જેવો, સર્વ સાગરોને વડવામિત્રો સંતાપ સમાવવાના સ્થાન જેવો, સર્વ જલ-ધરોને વિદ્યુત્તો અગ્નિદાહ યાન્ત કરવાના સ્થલ જેવો, કુમુદિનીઓને ચંદ્ર-વિયોગથી દુઃસહ અર્થ પશ્તા દિવસ ગાળવાના સ્થાન જેવો, અને કામદેવને હર-હૃતાશન ઓઝવવાના ક્ષેત્ર જેવો હતો !! લાં જલચંદ્રમાંથી નાકળતી હળરો ધારાઓવડે દૂર થયેલા મૂર્ધ-કિરણો પણ જાણે અતિ શીત સ્પર્શના ભયથી નિવૃત્ત થયા હોય તેમ વ્યાવતા ન હતા. કંદબ-કેસર સહિત વાતા પવન પણ જાણે કંટકિત થયા હોય એમ અનુગમન કરતા હતા. આલુઆલુ આવેલાં કદલી-વનનાં પત્ર પવનથી હાલતાં હતાં તેથી તે (વન) પણ જાણે શીતલતાથી કંપતાં હતાં !! યુષ્પના સુવાસથી મદમત થઇને શુંભર કરતા ભ્રમરો પણ લાં જાણે દંત-વીણાનો શબ્દ કરતા હતા ! અને નિરંતર ભરાયલાં ભ્રમર-વૃન્દથી ઢંકાઇ ગયેલી લાંની લતાઓ પણ જાણે સ્થામ વસ્ત્ર ઓદીને ઉભી હોય એવી શોભતી હતી !! ધીમે ધીમે અંતરમાં તથા બહાર લાંનો અતિ દદ, પિંક રૂપે જાણે હરી રાકાય એવો, અતિ શીતલ સ્પર્શ થવાથી રાજકુમાર પોતાના મનને ચંદ્રમય ગણવા લાગ્યો, ઇન્દ્રિયોને કુમુદમય ગણવા લાગ્યો ! અવયવોને ચંદ્રિકામય ગણવા લાગ્યો, અને શુદ્ધિને મૃણાલિકામય ગણવા લાગ્યો ! વર્ણી સૂર્ય-કિરણને એ હિમમય ધારવા લાગ્યો, તાપને અદનમંય, પવનને કર્પુરમય, કાલને જલમય, અને સકલ ત્રિભુવનને તુષારમય ધારવા લાગ્યો !

એ પ્રકારના તે હિમગૃહના મધ્યભાગમાં એક પાસ સપ્તીઓનાં ટાળાંની વચ્ચે ભગવતી ગંગા જાણે સર્વ સરિતાની સાથે હિમાલયની ગહાને તળિયે ગર્જિત હોય એવી કાઠ્ઠ્યરીને તેણે મૃણાલ-કંડની એક મંચપિકા, જેની આલુઆલુ ચક્રને આકારે કર્પૂર-રસનો પ્રવાહ નદીની પેઠે વહેતો હતો તેના તક્ષ ઉપર કુમુદ-રાયનમાં સુતેલી દીડી. હાર, આલુબધ, કંકણ, મેખલા અને નૂપુરના આકારમાં, કામદેવે ઇર્ષ્યાથી એને જાણે મૃણાલ-મય સાંકળોથી બાંધી લીધી હતી !! અદનથી ધ્રુવ ધયેશ એના લલાટમાં જાણે ચંદ્ર સ્પર્શ કાષો હતો !! અશ્રુજલ જેમાંથી વહેતાં હતાં એવાં ચક્ર ઉપર જાણે વરુણ દેવે સુગ્ધન કર્યું હતું !! નિશાસ-પવન જેમાંથી વધારે વધારે નીકળ્યાં કરતો હતો એવા મુખ ઉપર જાણે વાયુએ એને દંશ કીધો હતો !! સંતાપથી તપી ગયેલાં એમ અગમં જાણે મૂર્ધે વાસ કીધો હતો !! કામાગ્નિથી પ્રગ્વસિત અંતઃકરણમાં જાણે અગ્નિદેવે પ્રવેશ કીધો હતો !! સ્વેદ-યુક્ત શરીર ઉપર જાણે જલે આશ્વિ-ગન દીધું હતું. — એમ જાણે દેવતાઓએ પોતેજ એનું સૌભાગ્ય સર્વ અવયવોમાંથી લૂટી લીધું હતું !! ઉદયની સાથે એનાં સર્વ અવયવ (પણ) પ્રિયતમ પાસે જાણે જતાં રલાં હોય તેમ એ દુર્બલ દેખાતી હતી ! અદર્શિત હારનો સ્પર્શ થવાથી જાણે મોતીનો કિરણ-સમૂહ ઘોટી રલો હોય એવો એનો, જરા મુકામવા ચંદન-લેપથી ધોળો થયેલાં શામળો શોભતો હતો !! સ્વેદ-

૧. પવન સાથે કંદબના કેસર—ઝીણા રેસા—આને માટે એમ જાણ્યું કે યાદથી એનાં જાણે રલાં કળાં થયેલાં !! ૨. દંત કંકડાવવાથી ચેતો શબ્દ. ભ્રમર ગણ્યો તે જાણે યાદથી દંત કંકડાવતા હોય એવું જાણે. ૩. મદમત કે અવેતનને પણ લાં યાદ વાતી હોય એમ જાણ્યું તે સંવેતનની રી વાત !

જનકજીથી ભરેલા એના ગાલ ઉપર વાંખોવડે પવન નાંખીને, કલ્પપૂર ઉપરના મધુકર
 નાજી પોતાની અતુલકા દર્શાવતા હતા!! કલ્પપૂર ઉપરના મધુકરના શુંબર રૂપી અશ્વિથી
 યવજુ દમ્બ થયેા હોય તેમ તેના ઉપર, આંખના ખૂણામાંથી નીકળતા અશ્વ-પ્રવાહ વડે એ
 સિંચન કરતી હતી!! વેગથી વહેતા અશ્વ-પ્રવાહને સારૂ પ્રણાલિદ્ધ રચતી હોય તેમ એ
 પોતાના કલ્પમાં કર્પૂર-કેતકીની કળિ પેહેરતી હતી. સંતાપથી બધ પામી ને નારી જતા દેહ
 પ્રલાના સમૂહ જેનું એનું વચ્ચે દીર્ઘ દીર્ઘ શ્વાસથી કંપીને સ્તન-દ્વય ઉપરથી ખસી જતું હતું.
 હાલતાં આમરનાં પ્રતિબિમ્બ એ કુચ-કલશ ઉપર પડવાથી, પ્રાણનાથની પાસે જવાના ઐત્સુ
 ક્યને લીધે જાણે પાંખો ઉત્પન્ન કરી (ને તેઓ ઉડવા જતાં) હોય તેમ તેમને પોતાના હાથવડે
 એ ઢાખી રાખતી હતી!! વારંવાર હિમ શિક્કાની પૂતળીઓને જૂજ-લતાથી બેટતી હતી.
 વારંવાર કર્પૂરની પૂતળીઓને ગાલથી આલિંગન દેતી હતી. વારંવાર ચરણારવિદ્યવડે, ચંદન-
 પંકની પ્રતિમાને સ્પર્શ કરતી હતી. સ્તનમાં (પ્રતિબિમ્બ રૂપે) પડેલું એનું મુખ પણ નાજી
 આતુર થયું હોય તેમ વાંડુ વળી વળીને એની સાથું જોનું હતું! કલ્પપૂરનું પલ્લવ પણ નાજી
 ઉત્કંઠિત થયું હોય તેમ, પોતાના પ્રતિબિમ્બ-સ્થલમાં રહીને એના ગાલ ઉપર સુંખન કરતું
 હતું! સુકતારમં હાર પણ નાજી મદન-પરવશ થયા હોય તેમ કર પ્રસારી એને આલિંગતા
 હતા. મણિ-દર્પણ એણે પોતાની છાતી ઉપર રાખ્યું હતું તેથી, ચંદ્રને નાજી એ શ્વિત-સ્પર્શ-
 મય સોગન ખવરાવતી હતી કે—આજ ઉગીશ નહિ!! હાથણીની પેઠે એ સામે આવતા
 પ્રમદવન [ના] ગંધ-વારણ સારૂ કર પ્રસારતી હતી.^૧ નાજી પ્રધાન કરતી હોય તેમ
 એને દક્ષિણ [બાગમાં] વાતમૃગનું આગમન અશુભ લાગતું હતું.^૨ મદનને સ્નાન કરવાની
 નાજી વેદિ હોય તેમ એની પાર્શ્વ ઉપર કમલથી દોકલા અને ચંદન વડે ધવલ થયેલા
 પયોધર-કલશ શોભતા હતા.^૩ આદ્ય-કમલિનીની પેઠે એનામાં સ્વચ્છ અંબર તથેથી
 મુલાલ જેવું દામલ ઊરુ-મૂલ દેખાઇ આવતું હતું.^૪ દામદેવની ધનુરેખા હોય તેમ મદનની
 આરોપેલી શુણ્ઠ-કેટિધી એ વધારે નુશોભિત લાગતી હતી.^૫ વસત-દેવતા જેવી એ શિશિર-
 હાશિણી હતી.^૬ બગરીની પેઠે એ કુસુમ-માર્ગણથી આકુલ બાકુલ ઘર્ષ ગધ હતી.^૭
 ચંદનના લેપ કર્યા છતાં પણ એ અનંગ-રાગિણી હતી.^૮ ખાલા છતાં પણ અનમથ-જનની

૧. સુક્તિ પામ્યા જી આત્મા જેગને એવા; (ખીએ અર્થ) મેલીના બનેલા. ૨. મણિદર્પણ ચંદ્ર
 જેવું ગમ્યું; તે છાતી ઉપર રાખેનું એટલે શ્વને સ્પર્શ કરે. માટે બાપે એ ચંદ્રને સોગન ખવરાવી કહેતી
 વિ. ૦ વિ. ૦, કારણ કે કામળીકામાં ચંદ્રાદય ખમી સકાય નહિ. ૩. કાદમ્યરી પોતાની સામે આવતા
 પ્રમદવન-વારી-ના ગંધનું વારણ કરના, નંધને નરકાવવા-હાથ લાંબા કરતી; હાથણી, મગદ-મદમત,
 વન-ગંધ-વારણ વનને ગંધગર સામે આવતો એક શુંદ પ્રસારે. ૪. કા. ૦ ને દક્ષિણ વાત-પવન, તથા
 મૃગ કસ્ટૂરીનો વાસ-આવેતા તે ગમતો નહિ; પ્રસ્થાન કરનારને શુદ્ધમાં એ દક્ષિણે વાતમૃગ (એ
 નામનો મૃગ) આવે તો ગણ્ય ગણાય છે. ૫. પયોધર-કલશ=સ્તન રૂપ કલશ; અને ૫ય-પાણી,
 ભરેલા કલશ. પાર્શ્વ=આગળ. ૬. જુઓ પૃ. ૧૬૪ દી. ૬. ૭. મદન=દામદેવ; એ નામનું વૃક્ષ. શુણ્ઠ
 કેટિ=લાખો શુણ્ઠ; અને પલ્લવની રાચ. ૮. શિશિર=ચંદ્રા હાર વાળી; દાદને હરી લેનારી.
 ૯. કુસુમ=કુસુમનાં માર્ગણ-ખાણ-વાળા-કામ; કુસુમનું માર્ગણ-રોધનું. ૧૦. અનંગ=અનન્ય-અંગ-
 રાગિણી=અંગરાગ-રૂપ વિનાની, એ વિરોધ. સમાવતાં-અનંગ-રાગિણી=મામે ઉત્પન્ન કરેલા રાગવાળી,
 મીઠિવાદો

હતી, ' અને મુસાલિની છતાં પણ હિન્દુ પંથની જન્મ રાખતી હતી ।'

જેન જેમ દાસીઓ એ પડી એક, ચદાપીને જોઈને તેના આત્માની ખમર એને હેવા આવતી તેમ તેમ એ, પ્રત્યેક નુષ ઉપર પડતા, ચવન કીખીરાગા પોતાના ચક્ષુથી, બો પા પિના પૂજની ક-લુ એ ખરેખ આના છે? ત્હે એમને જોયા? એ કેટલે દૂર છે? આ છે?—એટલામા લ્યા એણે વધાર ધનન ચતી પોતાની આખે ચદાપીને સમુપ આવતો જોયો ત્યારે દૂરથીજ, તરત પડી આપોની હાથ પી ઠાજેની ઊઠ-સ્તંભ [ય] નિવૃત્ત એ પરચન વગેગેદાર અગ-વેષ્ટા રતી રતી ઉતારણમા ખસી ગયે મા ઉતરીયને બંદેને દાર કિંપુરી જતી ઘનના જતી જતી,—મણિનૂમિ ઉપર નડના રામ મનવને લીધે, પોતાની પ્રતિમા પાસે જલે હાથનો ટેપ નામતી મામતી,—છગ ચઈ ગેના નેનો અમોરા રાજાના ધાડી જલને રવેદ નથી જીના થયેના જમણા હાથનડ જાણે જન નધત એને પોતાનુ ફાન વરતી રતી,—પૂ વગતા લાન ચતી નિનરીને સીધે ગમ નાજિ તરમનલ લામવાથી અન પૂના ગજે કરીને તણે સર્વ રમ જહાર આણુની આણુતી,—ખા ઉપના તિનક્રમાથી અદ પેહેના ચલન રસ નાધે કાચુ મિથ્ર યજુ હોં. એડુ રીતન આનદ ન આખમાયો પ્રાતી પાડતી, —આનદજનના પ્રસાદનડે, હાનેના કર્પુપૂરની ાથી માનન થયેના પોતા મા આવને ત્રિયતમજી પ્રતિમાને પ્રવેશ કરાવનાના જાણે લોખથી ધોની વોતી — જો જલ નિરના બારથી જરા નીચુ જોતી જોતી,—તે જાણે ખપ્પા લણી ગયરી મીનીવાળી તમા ના નુપ્ર મા મુખ ઉપર નાગો મ્હોગી હાર મેરી, દોરે દણિનડ આટ્ટ યની ચતી—કુસુમચરામાયી તેના મુવાઓ સીધે જગાળે ને ગતા મધુક ના ટોળા મા જાણે નાક થયી ઉની ચક્ષુથી તો પામે આ પીંચે પેહેનાની પેટગાંવે મહાત્મેતાને પ્રણામ ના પડી નિનય નહિત એને તરે. અને સામા પ્રણામ રીને મીવી મે તેજ કુસુમગયનના બી એટને પ્રતિદારીઅ આપોડા ૪૧૩ ના મનજિત પાદવાગા મુવર્ણમર આસનને રાથીજ ખમેડી મૂની રાજનુન ભૂમિ ઉપ જોડે પછી,—દેવિ નહા । ૧ ચદાપીની રસા ભૂમિ પનનખા નામની આ તામ નન્યાહિતી છે—એમ મીને કયન પનનેખાને ખતાની એને જોતાજ ૧૨ રીરો ગગુ—અહા । નુપ્ર

[illegible]

Sometimes in a her eye

I di i receive fur spe clal a m e d l e

$$H_1 \otimes I \otimes I \quad \text{let } I, \otimes, I$$

See real, yet he was nothing, what I did it.

' He asks me I will answer it '

Id 14 S 2

૪ ૧૩-૨૫ જાન્યુઆરી-૨૦ ગાંધીના સ્વપ્નની વાંચક બાવળી ૩ નંદો સ્થાન ૫૧૫૩
-સાતઠાઃપુરોહિત નિવસવાળી ૫ વૃથોઃશ્રીગણેશ ૫ ૯૯-

मणिभिर्निपु शशिगाम्यसि हरावचन्मन्त्रेणा प्रसादयामास तस्मिन् ।

વનતિની સ્ત્રીઓમાં પ્રજનપતિયે પદાપાત કર્યો દેખાય છે ! પનલેખાએ પ્રણામ કર્યો એટલે એણે આંદરે સહિત—આંવે, આંવે, કહીને એને પોતાની પાસે પાછળ સર્વ આશ્ચર્ય પામેલી દાસી-ઓનાં દેખતાં બેસારી; અને 'જોતાંજ અતિશય પ્રેમ' ઉત્પન્ન થવાથી વારંવારે એને ખાટી જોડીને એ પોતાનાં કર-પણવનોં સ્પર્શે કરવા લાગી.

સંદ્રાપીડના આગમનને ઉચિત સર્વ દિવાઓ શ્રેડીવારમાં થઈ રહી એટલે કાદમ્બરીને આડી, અંધરથામાં આવી પડેલી જોઈને એને વિચાર થયો કે.—મ્હાર આતેમ્હ હદય હદય પણ માનતું નથી. માટે લાવ એને કંઈક શુકિતબધ વાનચિન કરીને પૃથ્વી જોડ. એમ વિચાર કરીને એ કહેવા લાગ્યો:—દેવિ ! હુ જાણું છું કે તમે કામરતિને લીધે આ અનિસંતાપકારક તીવ્ર વ્યાધિ સહન કરો છો. સુતનુ ! ખરેખર અમને જોટલી એથી પીડા થાય છે તેટલી તમને નહિ થતી હોય; (માટે) દેહ-દાનયજ્ઞ પણ નમને હુ સ્વયં કરવા ઇચ્છું છું. તમને કંપતાં જોઈ અતુકરૂપ [૧] કરતાં, તથા કુસુમ [મા] પીડાથી પડેલાં જોતાં મ્હાર હદય જાણે (નીકળી) પડે છે, તમારી કુશ જુજ-લના અનંગદ થઈ છે. માત્ર સંતાપને લીધે તમ.રી દષ્ટિમાં સ્થાન-કમાલનીની સમાન રક્તાનામરસ [૧] દેખાય છે. અદર્શિય અચુલિદુ પાડીને તમે વળી સુક્તાભરણુતા ધારણ કરેલી છે. (તો હવે) સ્વયંવરચેત્ય મગલ બૂપણ મહણ કરે, કેમ જે નખાલતા તો કુસુમ-શિલીમુખ સહિતજ શોભે. —કાદમ્બરી બાધ્યાવરથામાં હોવાથી સ્વભાવે હતી તો મુગ પણ જાણું કામદેવે શુદ્ધિને ઉપદેશ કર્યો હોય તેમ રાજકુમાર-નું આ સર્વ વ્યંજ્ય લાપણુ સમજી મઈ પરતુ એટલે બધે દૂર મથેલા પોતાના મનોરથ સંભવિત નહિ હોય એમ ધારી શરમાઈ જવાથી ચૂપ રહી, મુખ-મુગંવથી ભરાવણા બ્રમરોના અંધકાર-માં ઢંકાઈ મથેલા ચંદ્રાપાડને જાણે જોવાને ઇચ્છતી હોય તેમ તજ કાણે, ખીનું કઈક ખડાતુ કાઢી જરા રિમત-પ્રકાશ કરવા લાગી, પછી મદલેખાએ પ્રત્યુત્તર દીધો:—રાજપુત ! શું કહું? આ સંતાપ અતિદારણુ અને કહી શકાય નાહુ એ તા છે. તેમાં વળી દેડી કુમાર-બાવ-ચુક્રા છે એટલે એમને ત્રાવી પીડા ન થાય? કમાલની ! રીતજ પત્રવ પણ એમને આસ-દાહ

૧. કે આ સમજી પીડા એને મ્હાં લીધે થાય કે, ને મ્હાગ વપર એ આમજા થઈ છે.
૨. આ બાધામને એક અર્થ કાદમ્બરી અને એના અતુર પરિજનન સમજી શરે તેવો, ને ખીજે સાધા-રણુ, મંદવાડને લાગુ પડે તેવો છે. આડી મળેન શબ્દસિંધ હોવાથી ખીજ શબ્દ મૂખતાં અલંકારની ખુબી જતી રહે. માટે એજ શબ્દ રાખવા પડયા છે, તે કે તેમ કરતાં એક જે અંસ્તર રૂપ પણ અંદર રહેવા દેવાની જરૂર પડી છે. કામરતિ=પ્રેમ; અને કામ=રોગ, અરતિ=મંદરાડ, દગ્દ. અતુર=પ્રેમ-ખીજને 'કંપતાં દેહ: કંપણું; અતુર=પ્રેમ. કુસુમ=પીડાથી=કામજાણી પીડાથી; કુસુમમાં=કુસુમના રાચનમાં. અનંગદ=અનંગ—કામ—ને ઉત્પન્ન કરે એવી; (અનંગઅંગદ) અંગદ=પાત્રબંધ-ન્યાં રહી શકે નહિ એવી પાતળી. રક્તાનામરસ=રક્તા (મ.) + અમરસ=દુ:ખકાર રક્તા—અતુરજાતા, રતાશ; રક્ત + તામરસ=રતાં કમલ (તેના જેવું લોચન દેખાય). સુક્તાખરણુ વિ.= (પીડાને લીધે) આમણુ મુક્રા કર્યો છે—તજ દીધો છે; (અચુલિદુગરી) મુક્તાભરણુ—મોતીનાં આભૂષણ—પેહેવી છે. સ્વયંવર=સ્વયંવરને ચેત્ય; સ્વયં—પોતાની મેળે, વર-ક્રમ—(સ્ત્રી) ને ચેત્ય વિગ. નખાલતા=જેને બાલતા નથી ને=ચુવતી; (ખીજ વાર) નવા લતા—નવી લતા (એમ અર્થ લેરા). જેમ નવી લતા કુસુમ-શિલીમુખ=કુસુમ અને શિલીમુખ-બ્રમર સહિતજ શોભે તેમ સુવતી—કુસુમનાં શિલીમુખ, ખીજ, જે જેને રોવો—કામ સહિતજ શોભે.

આવી રીતે (આના વિના) જવાથી, મ્હારો રત્ન ફટ કપટથી ભરેલો છે એમ તમને દેખાશે; ભક્તિ, ભુક્ષા ભુક્ષા મીઠા સગ્દો બોલવાની કુશલતા છે એમ ગણાશે; માત્ર ઉપચારથી મધુર દેખાતું આત્માર્થણ મૂર્તપણુને તોલે મશે, અને મ્હારી વાત તથા મન વચ્ચે ત્રિમાર્થ જળાશે. હવે મ્હારી વાત તો કારે મુકિયે, પણ દિલ-ચેત્ત દેવીને પણ અસ્થાને પ્રસાદ અર્પણ કરાવીને મહે ગચ્ચાં થાય એવું ક્યું છે, કેમ જે અગોચર સ્થાને વ્યર્થ નાંખેલી પ્રસાદામૃતમય દૃષ્ટિએ મહાજ્વળને પાછળથી વેલકમ ઉત્પન્ન કરે છે. વળી મ્હારું દૃઢ દેવીના કરતાં મહામ્વેતાના નરેન્દ્ર જ્વેતાં વધારે વનિજન થાય છે. કેમકે એમણે અસલ આરોપણ વડે મ્હારા મુલ્યનાં નળાણ કયાંથી તથા અગ્નિને પદપાત કયાંથી દેવી એમને ખરેખર વારંવાર મેહેલ્યાં માર્યાં કરશે. પણ હવે મ્હારે કરવું શું? પિતાની મોટી આજ્ઞા માત્ર મ્હારા દેહ ઉપરજ આવે છે પરંતુ હકથે તો ઉમફટમાં વસવાતુ વ્યસન પડાથી સદસ જન્માન્તર મુધી દેવીના દાસ રૂપે રહેવાનું જખી આપ્યું છે. વનમાં બ્રહ્મા દરનારને જેમ ઝાડીરાણા પ્રદેશ તેમ એને દેવીનો પ્રસાદ અહીંથી મળેલું પણ આગળ ભરવા દેતો નથી.—(તોપણ) સરેયા પિતાની આજ્ઞાથી હું ઉજ્જવિની ગયો છું (ને એટલુંજ માણું છું કે) પ્રસંગોપાત અસંજ્ઞન-કથામાં મંદ્રાપીડ વેડાસને આપ સંશારશે. પણ એમ ન માનતાં કે જીવતો હશે તો મંદ્રાપીડ ફરીથી દેવી-અશ્વધારિનિને વંદન કરવાનો આનંદ અનુભવ્યા વિના રહેશે.—(વળી કહેતે કે) પ્રદક્ષિણા સહિત, મરનક વડે મહામ્વેતાના ચરણનું વંદન કરજે; મદલેખાને પ્રણામપૂર્વક અમારો અ-શિથિલ કંઠપ્રદ કરજે; તમાલિકાને માઠ આલિંગન દેજે; અમારા તરફથી સર્વ કાદમ્બરી-પંડિતનને કુશલ સંમાચાર પૂછજે અને અંજલિ રચીને ભગવાન ઉમફટને આમંત્રણ કરજે.

આ પ્રમાણે સંદેશો કહેવાની એને આજ્ઞા કરી, પોતે, વૈશમ્પાયનને કહેવા લાગ્યો કે તમે પણ સૈન્યને ફોલ ન પહોંચે એમ ધારે ધારે લઈને આવજો; એમ કહી સૈન્ય ઉપર તેને રાખ્યો, અને પોતે તે ધોડે બેઠો હતો તેમ ને તેમજ,—પ્રણાલ કરવાના હર્ષમી ખોખારીને કૈલાસને કંપાવી હેતા, ખરીઓના ધખકારા રૂપી તાંડવવડે મુશ્કીનું ખંડન કરતા—અશ્વમય સૈન્યને પછવાડે લઈને, અભિનવ કાદમ્બરી વિયોગથી હૃદય શૂન્ય છતાં પણ, પોતાના પર્વાણુ પાસે આવતા પેલા પત્ર લાવનારને ઉજ્જવિનીના સમાચાર પૂછતો પૂછતો નીકળી પડ્યો. ચોંલતાં આવતાં માર્ગમાં એક શૂન્ય અરણ્ય આવ્યું જેમાં અનિરાય ગડાં ગડાં થડવાળાં વૃક્ષો ધ્રુણી ખરી જગાએ જ્વેતામાં આવતાં હતાં; વૃક્ષ-અમુદની આસપાસ માસિની-લતાઓના મંડપ આવી રહ્યા હતાં; ગજપતિયે પાડી નાંખેલાં ઝાડ આડે આવવાથી માર્ગ વોકો ચૂકો લેવો પડતો હતો; માણસોએ રચેલા, કાટિ તૃણ-પર્ણ-કાગના ફૂટ વીર પુરુષો અહીં મરાયા હો એમ મુશ્કવતા હતા; કાંઈ મોટા વૃક્ષ-મૂલે વન-દુર્ગાની મૂર્તિ કારેલી દેખાતી હતી, અને તૃપિત

૧. અહીં મુધી કાદમ્બરીને કરવાનો સંદેશો કહી, બાકીનું મહામ્વેતાનિ કહેવાનું મદે છે. ૨. તૃણ નિન્દાસ પાંદડાં વિગેરેના અવાજેના ત્રિકોણ વા અતુષાણુના આકારના ઢગ. "ફટ" નો અર્થ એક ટીકાર 'શખર' છે. આ સંજ્ઞા નીચેના લેખ વિશેષ પ્રકાશ આપે છે—

"It is usual to place a small white triangular flag, fixed to a bamboo staff ten or twelve feet long. at the place where a tiger has destroyed a man. It is common for the passengers also to throw each a stone or brick

પધિક જને દસ ખંડિત કરીને નાંખી દીધેલાં આમળાં પડેલાં હતાં. ભાગી તુટી ગયેલા કેટલાક લાંબા કુવા હતા તેમના તટ ઉપર નિકશિત ફરંજ (વનસ્પતિ) ની મંજરીતી રજ જેરાયેલી હતી; કાંઠે ઉગેલાં જ્યેષ્ઠે છર્ણુ વૃક્ષનાં ખજ-ચિદ્ર અંધિલાં હતાં; છટો ઉપર સૂકાં પશ્ચવ પાથરીને બનાવેલી બેઠકાથી, પધિક જન્મેએ લાંબા વિસામો ખાધો હશે એમ જણાતું હતું; તેમના કાંઠા ઉપર પડેલાં પશ્ચવ, વિશ્રાન્તિને અર્થે બેઠેલા યાત્રાત્રીઓના ફાટી ગયેલા ચરણ ઉપરની ધૂળ લાગવાથી ધૂસર થઇ ગયાં હતાં; તેમનું જલ, વિવિધ જાતિનાં પત્ર પડવાથી દુર્ગંધિ, અસિશિર, પંકમય, વિવર્ણ તથા સ્વાદરહિત યર્ષ ગળું હતું; અને સંધાડેલા વેલાઓ સાથે બાંધેલી, પત્રપુટયુક્ત તૃણપૂલિયોનાં ચિદ્રથી તેઓ ઓળખાઈ આવતા હતા.—આ કુવાઓમાં (સ્વચ્છ) જલ અસુલભ હોવાથી એ પ્રદેશ વિકટ લાગતો હતો. વળી એ અરણ્યની વચ્ચે વચ્ચે, સુકાઈ ગયેલી કેટલીક ગિરિ-નદીઓથી કરીને ભૂમિ સમ-વિપમ થઈ ગઈ હતી; તેમનાં તીર મધુબિદુ ટપકાવતાં સિંધુવાર પુખ્તની વનલેખામાંથી ઉડી આવેલી ધૂળથી ધૂસર થઇ ગયાં હતાં, કુબ્જક લતાઓ તેમના રેતીના કિનારા ઉપર નિરંતર ઉગેલી હતી, અને વટેમાર્ગીઓએ રેતી ખોદીને નાની નાની લાંબા કુદાઓ બનાવેલી હતી તેમાંથી થોડું થોડું મહિન સક્ષિપ્ત મળી આવે એમ હતું.—આવા પ્રકારનું અરણ્ય જેમાં સંમળાના કુકડ અને કૃતરાના શબ્દથી અતુમાન થઇ શકતું હતું કે ઝાડીની અંદર કોઇ નાનું ગામડું હશે ખરું, તેમાં આખો દિવસ આઠ્યા પછી, ભયારે રવિ-મિત્ર આયમતું હતું તથા દિવસ તેને લીધે લાલચોળ દેખાતો હતો ભારે એ તે વનના એક પ્રદેશમાં આવી ચઢ્યા જેમાં શિખર ઉપરજ એક પશ્ચવ રહેલું હોવાથી જન જેવી શોભા આપતાં, શાખા-રહિત કદંબ, શાશ્મલી તથા પક્ષાસ વૃક્ષ ઉગેલાં હતાં; અને ઉંચા ઉંચા જેમાંથી ફણગા પુટેલા એવાં રમૂલ થકની મૂલ-અંધિયોથી ભરેલાં, હરિતાસ જેવા પીળા પાકા વાંસની ડાળીઓની બનાવેલી વાડેલાળાં, પશુઓ ધાન્ય ખગાડે એવી બહીકથી મૂકેલા તૃણ-પુરુષવાળાં, પશ્ચવ હોવાથી પાવકુ દીસનાં, તથા ફિલિન પ્રિયંસુ વૃક્ષથી ભરેલાં વન-સંગ્રા પાસે પાસે આવી રલાં હતાં.—તે પ્રદેશમાં જૂતા રક્ત-અંદન-વૃક્ષની ઉપર બાંધેલો, તથા આમ તેમ વટેમાર્ગીઓના અધિદાનની ગણે વાટ જોતો એક મહોટો રક્ત ખજ દુરથોજ તેની નજરે પડ્યો. તે ખજ ઉપર સરસ માંસના ગોળા જેવા અક્ષતકર્મિઃ મૂકેલા હતા તથા અલિનર રધિર જેવા ક્ષાત્ર રક્ત-અંદન-રસ છીટો હતા. તેના દંડ ઉપર ગિદ્વા-લતા જેવી ક્ષાત્ર રક્ત-ખનાકાઓ હતી તથા કેશ-કેશાપ જેવાં કાળાં સામંર અને વસ્ત્ર લટકતાં હતાં તેથી તરળ ભારી નાંખેલાં પ્રાણિયોનાં જીવે અવધવનાં તેને આનુપણ સંબંધ્યાં હોય એમ દેખાતું હતું !! મહોટી મહોટી ઝાડીઓથી, પરોપદાનો બનેલો હોય એવો અર્ધ-અંદ તેના ઉપર કારેલો હતો તેથી, તેના શિખર ઉપર જાણે પોતાના નુન યમના મહિપની રક્ષાને અર્થે જનરી આવેલા સૂર્ય નંદને જનારી આપ્યો હોય એમ દીસતું હતું. તેના ઉપર, આકાશને અડકે એવડી એક સોનાની ત્રિશુલિકા મૂકેલી હતી, જેના ધ્રુગ

near the spot, so that in the course of a little time a pile equal to a good waggon-load is collected. The sight of these flags and piles of stones imparts a certain melancholy, not perhaps altogether void of apprehension.

Oriental Field Sports Vol. II.

૧. દુરથી પણ પ્રાણિઓને અનુચ્છ કે લાંબાં કંચે એ બેઠેલા મહો.

સાથે બાધેલી લોહ-ધ્રુવગાઓના હાથવાધી, (લાં) લટકવેલી ધંટાઓના પરેર તથા પેર રવ ઉપન થતો હતો, અને જેના ઉપર સિંહની યાજ જેવું મુંદર એક ચામર લટકવેલું હતું.

એ એકાદી દિશામાં ઘાંટુંક ચાપા પછી તેણે કેનાકીના કંટકન્તમુદ જેવાં ધોળાં વન-ગજ-દંતનાં દારની અંદર ચંદ્રિકાની એક મૂર્તિ જોઈ. લાં દારદેશ આગળ એક લોહ-તોરણ રહેલું હતું જેના ઉપરની રક્ત-ચામરાવલિ-યુક્ત ગોળ લોહ-દર્પણ-માત્રા, કપિલ કેશથી ભંપકર દોસતી શખર-મુખ-માત્રા જેવી લાગતી હતી.^૧ ને દેવીની સામે સ્થામ શિલાની વેદિકા ઉપર એક લોહ-મહિષ એસાડેલો હતો તેના ઉપર રક્ત ચંદનના ધાપા મારેલા હતા તેથી, રુધિર વડે કાલ થયેલો ચમદેવનો હાથ જાણે તેને વાળો હોય એમ લાગતું હતું; અને રુધિર-ગિંદુના લોભથી લલચાયેલી શૃંગાલી તેનાં રક્ત લોચનને નિહવા-રૂપરૂ કરતી હતી. કહીંક કહીંક લાં, અંજાર લોકે મારેલા વન-મહિષનાં લોચન જેવાં રક્ત કમલથી, કહીંક દેસરિયોના નખ જેવી અગરિત પુષ્પની કળિયોથી, અને કહીંક સરુધિર વ્યાઘ્ર-નખ જેવી કિંચુક કુસુમની કળિયોથી, પવિત્ર પુષ્પનાં બલિદાન આપેલાં હતાં. અન્યત્ર, હરિદોનાં વક શૃંગાચથી ઉપહાર-હિંસા જાણે એકુરિત ધર્ષ હોય, લોહી બરેલી સંકેડે કપાલથી નિહવાઓથી જાણે પહુવિત ધર્ષ હોય, હજારો રક્ત નયનથી જાણે પુષ્પિત ધર્ષ હોય, અને મુંડ-મુંડલથી જાણે ક્ષિત ધર્ષ હોય એમ દેખાતું હતું.^૨ એના આંગણમાં ઉગેલાં રક્ત અસૌક વૃક્ષની શાખાઓમાં વચ્ચે વચ્ચે નિરંતર રાત્રા કૃકા ભરાઈ રહેલા હતા તેથી, ભયને લીધે તેઓ જાણે અકાલ કુસુમોદ-ગમ દર્શાવનાં હતાં ! બલિ-રુધિર પીવાની તૃષ્ણાથી આવેલા વેતાલ જેવાં તાલવૃક્ષ ફલરૂપી મુંડોને એને ઉપહાર આપતાં હતાં. પડોશમાં, જાણે સંકાન્વરથી કંપનાં કદલીવન, જાણે ભયથી કંટકિત ધપેલાં શીફલ વૃક્ષ, તથા જાણે ત્રાસથી ઉંચા થયેલા કેશવાળાં ખર્તર-વન ઉગ્યાથી અંધકાર વ્યાપી રલો હતો. એ પ્રદેશની અંદર અંગિકાએ લગાવેલાં સિંહનાં બચ્ચાં ફીકા કરતે કરતે વન-ગજોનાં કુલસ્મલ ફાટી નાંખનાં તેમાંથી ખરતાં કાલ યોળ મોતીને,^૩ નવ રુધિરથી રક્ત થયેલા ચોખ્ખાં બલિદાન જાણીને મુગ્ધ કૃકા કાલચથી લપ લપ પાછાં નાંખી દેતા હતા ! અતિશય રુધિર જોઈને જાણે મૂર્છિત ધર્ષ પડેલા, અસ્ત-સમયના કાલ યોળ પ્રતિબિમ્બિત સૂરને લીધે વધારે લાલ લાલ દેખાતા રુધિર-પ્રવાહવડે લાંબા ચોક ચીકણો ધર્ષ ગયો હતો. લટકતા દીવાના ધૂમથી અંદરના મંડપના દારદેશ પાસેનાં વચ્ચે રક્ત થવાં હતાં; મધૂરનાં ગળાંની માત્રા લાં બાધેલી હતી; પિટ્ટ-પિંડ જેવી ધોળેલી મોટી ધંટાઓની દાર લાં લટકવેલી હતી; તેનાં કમાડના મધ્યમાં શીસાના સિંહનાં મોં હતાં તેમાં જડાં લોખંડનાં કડાં નાખેલાં હતાં તેનાથી હાંતનો એક આગળો દેવાવો હતો; અને ચળકતાં પીળાં, ભૂરાં તથા

૧. ગોળ લોહ-દર્પણ તે શખરનાં કાળાં મુખ જેવાં અને ચામરાવલિ તેમના કેશ જેવી કલ્પી.
૨. અર્ધ પ્રદેશનાં લોભ કરેલાં પશુઓનાં અંચ પડેલાં હતાં તેમને પુષ્પ, ફલ, પહુવ આદિ જોડે સરખાવાને ઉપહાર-હિંસા જાણે વૃક્ષ હોય એમ કલ્પ્યું છે. ૩. લોહી ચ્વેદિતું માટે લાલ. જુઓ પૃ. ૨ ટી. ૬; મેય; માસ્ય, કર્ણ, અજ, રાંધ, વગાહ, શુક્રિ અને વેલુ એ આઠ સ્થલેથી મોતી નીકળે છે એમ કહેવું છે:-

જીમૂતમત્સ્યાદિકરીન્દ્રશંખવરાહશુક્ત્યુદ્ભવેણુજાનિ ॥

.. મુક્તાફલાનિ-પ્રથિતાનિ લોકે તેવાં તુ શુક્ત્યુદ્ભવમેવ મૂરિ ॥

રાતાં કર્પણમાં શુદ્ધ-માલા^૧ સ્થૂરિત થતી હતી. અંદરની બેસણી ઉપર પડતાં, સર્વ પશુઓના શરણાગત છવ જેવાં, અલક્ષ્ય રંગેલાં વસ્ત્રવડે એ દેવીનાં ચરણ-મૂલ દંકાઇ ગયાં હતાં. વળી ત્યાં પરશુ, લાલા વિગેરે કેટલાંક છાદિસા કરવાનાં ચત્ર હતાં—જેમાં પડેલાં કૃષ્ણ આમરોનાં પ્રતિબિંબને લીધે, શિરચ્છેદ કરવાથી જાણે ત્યાં કેસ-ચોટી રહ્યા હોય એમ દેખાતું હતું—તેમની પ્રભાથી પ્રસરી ગયેલા ગાઢ અંધકારને લીધે એ ચંડિકાનો વાસ જાણે, પાતાલમાં હોય એમ લાગતું હતું. બાલકોનાં મસ્તકનાં જાણે બનાવ્યા હોય એવા કેટલાક બિલ્વના દાર, જેમાં રક્તચંદન ચોપડેલાં હાલતાં ફલ-ખલ્લ મંદેલાં હતાં તેમજ એણે આબૂપણ પેહેલું હતું. લોહી જેવા લાલ કદમ્બના ગોટાવડે પૂજ્યલાં અને તેથીજ, પશુનું બલિદાન કરતાં વગાડેલા વાદન। તીક્ષ્ણ સખંધથી ઉત્પન્ન થયેલા રસને લીધે જાણે રોમાંચિત હોય એવાં સર્વ એનાં અવયવ દૂરતાનો દેખાવ આપતાં હતાં. એના લલાટ ઉપર સુંદર કનક સુકૃટ પેહેરાઓ હતા; શમ્ભર-સુંદરીઓએ સિંહરના તિલકનાં ટપકાં કીધેલાં હતાં; કર્ણમાં-પેહેરેલાં દાઢિમ પુષ્પની પ્રભાથી એના ગાલ લાલ લાલ દેખાતા હતા; રુધિર રૂપી તામ્બૂલથી આઠ રક્ત થયેલા હતા; રક્ત નયન ઉપર ભમરો જુકટિયી કુટિલ દેખાતી હતી; અને શરીર ઉપર કમુંબાથી રંગેલું લાલ રેશમી વસ્ત્ર હતું તેથી જાણે મહાકાલની અભિજ્ઞાચિકાનો વેગ ધારણ કર્યો હોય એવી એ શોભતી હતી. વળી, બેગા થયેલા સ્થામ ગૂગલના ધૂપના મૂમથી રક્ત થયેલી, અંદરના મંડપની દીપિકા-લતાઓ હાલતી હતી તે જાણે મહિયાસુરનાં રશિર-બિંદુ પડવાથી લાલ થયેલી આંગળિયો હોય અને તે વડે, વન-મહિષને જાણે એ, ગર્દન ઉપર ચુંટ મટાડતાં ત્રિશુલ-દંડ હાથથી નાંખીને કીધેલા અપરાધ સાર ધંમકાવતી હોય એમ દેખાતું હતું ! લાંબી લાંબી દાઢી વધારીને બકરા પણ જાણે મત કરતા હોય; હોઠ હલાવી હલાવીને ઉદરો પણ જાણે મંત્ર જપતા હોય; કૃષ્ણચર્મ ઓઢીને શૂંગ પણ જાણે પ્રતિ-શયન કરતા હોય; તથા મસ્તકમાં ઝળકતાં લાલ રતના કિરણને લીધે, કૃષ્ણસર્પોએ પણ જાણે માથે મણિદીપક લીધાં હોય તેમ સર્વે એની આરાધના કરતા હતા, અને કંઠોર વાયસો પણ સર્વ દિશાઓમાં કા કા કરીને એની સ્તુતિ કરતા હતા ! !

એ ચંડિકાના મંદિરમાં એક યુદ્ધ દ્રવિડ-ધાર્મિક રહેતો હતો. તેના સગીરો બેઝા-ગપેલ્લ યાજ્ઞ ધારીને જાણે ગોધા ગોલિકા અને કૃકલાસનાં ટાળા^૨ ત્યાં પસતાં હોય એનાં ટેનાં બળાં જાડાં નાડિયાનાં ચુંછળાંવી તેમા જાળાં જાળાં પડી ગયા હતાં. તેના આખા શરીર ઉપર પડેલાં વિસ્ફોટકનાં ધારાં અલક્ષ્યોએ કોતરેલાં જાણે લક્ષણ-સ્થાન હોય એવાં લાગતાં હતાં. કર્ણપરનો સ્થંભે આણેલી તેની સિખા જાણે નાની રુદ્રાક્ષ-માલા પેહેરેલી હોય એવી શોભતી હતી. અગ્નિકાને પગે લાગવાથી તેના સ્થામ લલાટ ઉપર સોમને વધારે વધારે આવતો હતો. કોઈક કુવાડાંએ આપેલું સિદ્ધાંજન લગાવવાથી તેની એક આંખ યુદ્ધી ગયેલી હતી તેથી અદ-નિશ બીજી આંખમાં અંજન આંજવા સાર એક સળીને તે ઝીણી કપા કરતો હતો. તેની

૧. શુદ્ધ-માલા રુધિર અદિના પરપોષ. ૨. શુભ વા અશુભ દર્શિત અર્થનું સ્વચ્છતા સાન વાપ એવા હેતુથી કોઈ દેવાલય વિગ માં મૂકે તે. ૩. ગોધા વિગેરે ચત્રુ ધરણિયોની છુટી છુટી ભતિ ૪. ય. મળ્યામ કરાથી જાળના નામથી પ્રીતિ તામ્બુલથી કપાળ મૂર્તિ સાથે વસાય માંડે સુએલું.

દંતુરતાના પ્રતીકારને અર્થે પ્રતિદિવસ તે કાળી લુંબડીનો સ્વેદ લેતો હતો. કંઈક કરતાં અસ્થાને ઇંટો વાગેલી તેથી, પોતાના એક શુષ્ક જુગ્મવડે ઉપસાન્ત (થયેલું પણું) મર્દન કર્યા કરતો હતો. ઉપરા ઉપરી કટુક-વર્તિ પ્રયોગ^૧ કાઢાથી તેના નેત્રમાં અંધકાર વધતો ગયો હતો. એક પથ્થર ઉપર તેણે વરાહના દાંત ભેગા કરી રાખ્યા હતા. ઇંડી (૪૬) ના કોણમાં ઓપધ તથા ઓળનનો સંઘ્ર કરી રાખ્યો હતો. નાડીને સોયથી સીની લેવાથી તેના ઝગા હાથની આંગળીઓ સંકોચાઈ ગઈ હતી. તેના રેસમી બેઝ ધસાઈ ગયાથી ચરણના અંગુઠામાં ધારાં પડ્યાં હતાં. અપરિપક્વ રસાયન લીધાથી તેને અકાલજ્વર આવેલો હતો. ૪૬ થયા છતાં પણું પોતે દક્ષિણ દેશનું અધિરાન્ય પ્રાપ્ત કરવા સાદુ દુર્ગા દેવીને પ્રાર્થના કરી કરીને પીડતો હતો. કોઈ દુઃશિક્ષિત યતિયે જનાયેલું તિલક કરવામાં તેણે વિલપ મેળવવાની આશા બાંધી હતી. લીલાં પત્રનો રસ તથા કાચકાની જનાવેલી શાહીથી મસિન થયેલો એક ખડિયો પોતે લઈને ફરતો હતો. એક મદિકા ઉપર તેણે દુર્ગા દેવીનું સ્તોત્ર લખી રાખ્યું હતું. તેની પાસે તાલપત્ર ઉપર લખેલાં કેટલાંક જાદુનાં તથા તંત્ર મંત્રનાં નાનાં નાનાં પુસ્તકોનો સંઘ્ર હતો જેમાંના અલકતક રસના અક્ષર ધૂમથી રક્ત ઘર્ષિત થયા હતા. કોઈ પ્રાચીન મહાપાશુપતે શીખવેલો મહાકાલ-મત તેની પાસે લખેલો હતો. વળી તેને નિધિવ્યાદનો વ્યાધિ થયો હતો;^૨ ધાતુવાદનો વાયુ વાયો હતો;^૩ અને પાતાલમાં પ્રવેશ (કરવા) રૂપી પિશાચ વળગેલો હતો. કોઈ યજ્ઞ-કન્યા સાથે ગ્રેમમાં પડવાની તેને મનગમતી ઘેલણ લાગી હતી. અદસ્ય ઘર્ષજવાનાં કેટલાંક મંત્ર-સાધનનો તેણે સંઘ્ર કરી નક્કો હતો. શ્રીપર્વતમાં^૪ થતી હનનદે આશ્રય-વાતાંબીથી તે નળીતો હતો. ધમ્મી વાર તેણે સર્પ મંત્રીને પિશાચથી આવિષ્ટ પુરુષો ઉપર ફેંકેલા તેથી તેઓએ દોડી આવીને લપડાકે મારી મારીને તેના કાન ચપટા કરી નાંખ્યા હતા. (દુર્ગા-પૂજન કરવા છતાં) તેણે સંવાલિમાન લગ્નનું ન હતું. એક તંત્રુરોને આડા અવળો પકડીને તે વગાડ્યાં કરતો હતો તેના શબ્દ સાંભળીને ઉદ્દેગ પામતા વટેમાર્ગીઓ તેની પાસે આવતા પણ ન હતા. આખો દિવસ માણું હલાવી હલાવીને તે કંઈક મચ્છરના ગણગણાટ જેવું ગાયાં કરતો હતો ! સ્વદેશ-ભાષામાં રચેલા એક ભાગીરથી-સ્તોત્રને અનુસરીને નાચ્યાં કરતો હતો ! પોતે અશ્વ-અહાયર્થ^૫ ગ્રહણ કરેલું હોવાથી, અન્ય દેશમાંથી આવી આવીને જે કોઈ ૪૬ સંન્યાસિનીઓ ત્યાં વસતી તેમના ઉપર વારંવાર સ્ત્રીચર્યાકરણ-ચૂર્ણ નાંખ્યાં કરતો હતો ! પ્રકૃતિયે ધણે તામરી હોવાથી, કોઈ વાર જ્યારે આડી અવળી ચૂંટેલી અદ્ભુત-પુષ્પિકા^૬ પડી જતી ત્યારે તે કોષાયમાન થઈ જતો હતો. ચંદ્રિકાને પણ મ્હોના ચાળા કરીને ખૂબ હસતો હતો ! કોઈ વાર વટેમાર્ગીઓને ઉતરવા દેવાની તેણે ના કહેલી તેથી તેઓએ કોપીને તેની સાથે મારામારી કરેલી તેમાં પડી જવાથી તેના વાંસો ભાગી ગયો હતો ! કોઈ વાર બાલકો

૧. દંતુરતા=દાંતનું જ્વાર નીકળી આવતું. ૨. કટુક—કટુનું દ્રવ્ય, તેની પડેલી વર્તિકા—વાટ—નો પ્રયોગ. ૩. આમ આમ કરવાથી દ્રવ્યનો લાભ થાય—એ વાદ રૂપી વ્યાધિ. ૪. ધાતુવાદ=અન્ય ધાતુઓનું સોનું રૂપું કરી દેવાનો વાદ. ૫. શ્રીપર્વત—ફણા નદીથી કેટલેક દૂર આવેલો એક પર્વત જ્યાં કાપાલિકો પોતાની મંત્ર-શિક્ષિ દર્શાવતા. જુઓ ગ્રેહ ભાગ્યારકરની ‘માલતી માધવ’ ઉપર ૨૩૩ પૃ. ૭. ૬. અર્થાત્ પ્રતિજ્ઞાને લીધેજ ગ્રહણ કરેલું,—અન્નદિવ્ય-નિમગ્ન કે વૈરાગ્યથી નહિ. ૭. કુસુમ જાતિ આટલું પુષ્પનો સમૂહ.

செய்து-கி. 1862

કંઈક અપરાધ કરીને દોડી ગયાં હશે તેથી ચીટાણને પોતે પછવાડે દોડેલો, પણ દોડતાં દોડતાં ડોકર ખાઈને હૃદયે મ્હોંએ પથ્થર ઉપર પડી જવાથી તેનું માથું તથા કપાળ ટુટી ગયાં હતાં અને ડોક ભાગી ગઈ હતી ! સાંના લોકોએ કોઈ વેળા કોઈ નવા આવેલા ખીજા ધાર્મિકને આદર-સન્માન કરેલો જોઈને પોતે તેમના ઉપર દેવ રાખતો હતો; સંસ્કાર-રહિત હોવાથી ગમે તેમ વર્તતો હતો; લંગડો હોવાથી ધીમે ધીમે હિંમતો હતો; ખુદરો હોવાથી સંતાએ વાત કરતો હતો ! રતાધિવો હોવાથી દિવસે જ ખહાર નીકળતો હતો, અને લંગોદર હોવાથી આહાર અતિશય કરતો હતો ! ઘણી વાર ફલ પાડવાથી ચીડાપણ વાનરોએ નખના કિચરડા ભરી ભરીને તેની નાસિકા ઉપર છિંદ્ર છિંદ્ર કરી દીધાં હતાં !! જલુ વાર પુખ્ત તોડવા ગયાથી ઉડેલા હજારો જમરોએ દંથ દધ દધને તેનું આખું શરીર ચારણી જેવું કરી નાંખ્યું હતું !! હજારો વાર, વાળ્યા ઝુંબા વિનાનાં ગ્રન્થ દેવાલયોમાં સૂવા ગયેલો સાંથી કૃષ્ણ સર્પ તેને કરગા હતા ! સંકડો વાર શ્રીફલનાં વૃક્ષમાંથી શિખર તુડી પડવાથી તેનું ગરતક કચરાઈ ગયું હતું !! અનેક વાર, ભાગી તુડી ગયેલાં દેવાલયોમાં રહેનારાં રીંછે નખ મારી મારીને એના માત્ર જર્જરિત કરી નાંખ્યા હતા !! હમેશાં જ્યારે લોકો વસંત ખેલતા ત્યારે એક ભાગી તુડી ખાટલીમાં ખેસારીને ઉચ્છ્રી, કોઈ વૃદ્ધ દાસી સાથે પરબુલીને તેની હાંતી કરતા હતા !! ઘણાં ઘણાં દેવ-મંદિરમાં પ્રતિશ્થાન કર્યા છતાં ને કંઈ ફલ પામેલો ન હતો, તેની વિરિધ વ્યાધિથી પીડાતી દુઃસ્થિતિને પણ તે પોતાના કુકુંભની પેઠે પાળતો હતો ! જલુ જલ્મયુક્ત મૂર્ખતાએ જાણે અનેક પુત્ર-પુત્ર્યાદિક પ્રસન્નાં હોય એમ દર્શાવતો હતો !! અનેક દંડ વાળ્યાથી શરીરે થયેલાં દીમડાં લીધે, કોઈને પણ જાણે ફલ આપનાં હોય જેમ ખતાવતો હતો !! સર્વે અવયવ ઉપર દીવાથી દાઝાનાં આંહાં પડેલાં તેથી પોતાના ક્યેકને પણ જાણે તેટલાં મુખ થયાં હોય એમ જણાવતો હતો !! વગર કારણે બૂમો પાડીને લોકને બોલાવવાથી તેમણે પણ જાણી જાણીને તેને સંકડો વાર ખેંચેલો તેથી તેનો પરિચર પણ જાણે સુખવાદ હોય એમ દેખાડતો હતો !! રુદ્રી વનજતાઓનો એક મદોરો કરંદિયો પુત્ર ખરવાને, તથા વાંસળી એક વાંસી પુખ્ત પાડવાને તેણે બનાવેલાં હતાં, અને કાગા કાંજાનાં કડકાની એક ટોપીને ફાણુ પણ તે કાઢી મુકતો ન હતો.—આ પ્રકારના (દ્રવિઃથી અધિગિત) ચંડિકા દેવીના મંદિરમાં જઈને ચંદ્રાપીડે સાંજ વિસામો કંપો.

વિસ્તારીને તેણે આપેલું વર્ણન સાંભળીને રાજપુત્રને ઘણાજ આનંદ થયો. એના વિરહોત્કંઠિત હૃદયને એથી કંઈ જરા વિનોદ જેવું પણ મળ્યું. એમ જરા જરા પરિચય થવાથી એણે એને તામ્બૂલ અપાવ્યું. પછી જ્યારે જગવાન યુવક દેવતા અસ્ત પામ્યા હતા; સર્વ રાજપુત્રોએ, મળી આવ્યાં તેવાં ઝાડની તળે જ્યારે વાસો કરી લીધા હતા; અશ્વોનાં સુવર્ણ-પર્ચાણ જ્યારે શાખાઓ ઉપર લટકાવવામાં આવ્યાં હતાં; જૂમિ ઉપર આળોડીને ઉકાયાથી લરાયેલી ધૂળને ખંખેરી નાંખવા સારૂ યાળને આમ તેમ ઝંકારવાથી તેઓનો જ્યારે ઉત્સાહ જણાઈ આવતો હતો; થોડું થોડું ઘાસ ખાઈને તેઓએ જ્યારે જલપાન કરીધું હતું; સ્નાનથી પલ્લવેલી પીકને લીધે તેમનો શ્રમ જ્યારે ઉતરી ગયો હતો; પાસે દાટેલી લાકાની લાકડીઓએ તેમને જ્યારે બાધવામાં આવ્યા હતા; દિવસે ચાલવાથી થાકી ગયેલા સૈનિક જનો પેઢેરો ભરીને, થોડાઓની પાસેજ પર્ણ-શય્યા રચી, જ્યારે સુવાની તૈયારીમાં હતા; અને બહુ સ્થલે સળગાવેલા દેવતાની પ્રભાથી અંધકારનો નાશ થઈ ગયેલો હોવાથી આખો સ્નાન-નિવેશ જ્યારે દિવસ જેવો પ્રકાશતો હતો;—સારે ચંદ્રાખીડ, પરિજનોએ એક ભાગમાં બાંધેલા ઈન્દ્રાધુધની પાસે પાથરેલા, પ્રતિદારે બતાવેલા સયન આગળ ગયો. આં બેસતાંજ એના હૃદયમાં ઈંક કુઃખનો આવેશ થઈ આવ્યો. એ પીકને લીધે એણે સર્વ રાજલોકનું વિચારન કર્યું, અને પાસે બેઠેલા અતિ-વલ્લભ જન સાથે પણ પોતે કંઈ વાતચીત કરી શક્યો નહિ. માત્ર નેત્ર મીચીને વારંવાર મનથી અંધર્વ દેશમાં તે જવા લાગ્યો; અન્ય વસ્તુ ઉપર ધ્યાન નહિ રહોટવાથી હેમકૂટનુંજ સ્મરણ કરવા લાગ્યો; મહાન્વેતાની કૃપા તથા નિષ્કારણ બાંધવતા વિશે ચિંતન કરવા લાગ્યો; શ્રવિત સક્ષલ કરે એવા કાદમ્બરીના દર્શનનો પુનઃ પુનઃ અભિલાષ રાખવા લાગ્યો; અભિમાન રહિત હોવાથી મનોહર લાગતા મદલેખાના પરિચયને ધરી ધરી ચાહવા લાગ્યો; તમાસિકાને જેવાને ઉત્કંઠિત થવા લાગ્યો; કેયરકના આવવાની વાટ જેવા લાગ્યો; હિમગૃહને (મનમાં) જેવા લાગ્યો; ઉષ્ણ તથા દીર્ઘ નિશ્વાસની પુનરુક્તિ કરવા લાગ્યો; શેષ દારને વધારે વધારે પ્રિય ગણવા લાગ્યો; અને પછવાડે રહેલી પત્રલેખાને પુષ્પશાલી માનવા લાગ્યો.—એમ ને એમ જરા પણ નિદ્રાવશ થયા વિનાજ એણે તે રાત્રિ વીતાડી. પ્રાતઃકાળે ઉઠીને પેલા દ્રવિડ-ધાર્મિકની ઇચ્છા પ્રમાણે દુગ્ધ દાન આપી, તેના મનોરથ પૂર્ણ કરી, યથાર્થિ સ્મરણીય પ્રદેશોમાં વાસ કરતો કરતો, ધાકાકજ દિવસોમાં તે ઉજ્જવિની આવી પહોંચ્યો.

પોતાનું અકસ્માત આવતું બેઠું હૃદયથી વેદા થઈ ગયેલા નગરવાસીઓની, અર્ધ-ક્રમશઃ જેવી હળસે નમસ્કારાંજલિને સ્વીકારતો સ્વીકારતો રાજપુત્ર અણચિન્તવ્યોજ નગરી-માં પેઠાં સર્વથી પેઢેલી બગર લઈ જવાની આશાથી દોડતા, તથા અતિ હૃદયી વિદ્વલ બની ગયેલા પરિજન પાસેથી જ્યારે એના પિતાએ સાંભળ્યું કે—દેવ! દાર પાસે ચંદ્રાખીડ આવી પહોંચ્યા છે—સારે એઓ અતિશય આનંદના ભારથી મંદ મંદ ગમન કરતા, મંદરાચલ જેમ ધીરસાગરના જલને તેમ પોતે પોતાના નીચે પડી જતા નિર્મલ ઉત્તરીય વસ્ત્રને ખેંચતા ખેંચતા, કલ્પવૃક્ષમાંથી પડતા મોતીના વર્ષાદની પેઠે નેત્રમાંથી આનંદાશ્રુ પાડતા પાડતા, ચાલતા ચાલતાજ સામે મળવા આવ્યા; અને એમની પછવાડે તરતજ હળસે રાજાઓ આવ્યા, જેમનાં મરતક વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શ્વેત બની ગયાં હતાં; ચંદનનો જેમણે લેપ કર્યો હતો; કોરાં દેશીની વસ્ત્ર, પાશુપત, પાપ, સુકુટ તથા દાર જેમણે પેહેલ્યાં હતા; (તેથી કરીને)

જેઓ પૃથ્વીને બાહુ ફેલારામય વા બાહુ ફેલાવેલમય હોય એવી દર્શાવતા હતાં, અને જેમણે ખડ્ગ, છડી, છત્ર, ખજ, ચામર વિગેરે ગ્રહણ કર્યા હતાં. પિતાને દૃશ્યી જોતાંજ ચંદ્રાપીડે અથ્થ ઉપરથી ઉતરી પડી, ચૂરામણિના કિરણથી ભરેલું મરતક બૂમિ ઉપર નમાવીને પ્રાનાગ કર્યાં. એટલે તો બાહુ પ્રમાણે—આવ ! આવ ! એમ કહી પિતાએ એને ગાઠ આશ્રિયન દીધું, અને તે સમયે પાસે ઉભેલા માનવીય (રાગઓ) ને નમસ્કાર કર્યા પછી હાથ ઝાલીને નૃપતિ એને વિલાસવતીના મહેલમાં લઈ ગયો. રાણીએ પણ તેજ પ્રમાણે સર્વ અંતઃપુર પરિવાર સહિત આગળ મળવા આવીને, એના આવવાથી પ્રસન્ન થઈ, સર્વ આગમન મંગલ ક્રિયાઓ કરી; લાં થોડી વાર સુધી દિવિગ્ન્ય સંબંધીજ વાર્તા કરીને પોતે શુકનાસને મળવા આશ્વે. લાં પણ એજ પ્રમાણે થોડી વાર બેસી, વંશસ્થાપન સૈન્ય સાથે ક્ષેમ કુશલ રહેલો છે એમ કહી, મનોરમાને મળી, પાછા વિલાસવતીને મહેલ આવીને, બાહુ પરવશ હોય તેમ સ્વયંજી સ્નાનાદિક ક્રિયાઓ એણે લાંજ કરી. સાંજે પછી પોતાનેજ મહેલ ગયો. પણ લાં તો મદનની પીડાથી મન બેદ પામવા લાગ્યું એટલે કાદમ્બરી વિના એ કેવલ પોતાનેજ નહિ, પોતાના મહેલનેજ નહિ ને અવન્તી નગરીનેજ નહિ પરંતુ આખા મહીમંડલને પણ શન્ય મણુવા લાગ્યો ! એમ અંધર્વ-રાજપુત્રીની વાર્તા સાંભળવાને ઉત્સુક થઈ રહેલો હોવાથી, પત્રલેખાનું આવવું મળે મહોત્સવ હોય, ઇચ્છિત વર-પ્રાપ્તિનો સમય હોય કે અમૃતોત્પત્તિનો દિવસ હોય તેમ તેની વાટ જોવા લાગ્યો.

એમ કરતાં કરતાં કેટલાક દિવસ ગયા પછી મેઘનાદ પત્રલેખાને લઈને આવ્યો તથા એને રાજપુત્ર પાસે તેડી લાવ્યો. પત્રલેખાએ આવીને નમસ્કાર કર્યા કે દુરથીજ ગિમત-પ્રકાશ વડે પોતાની પ્રીતિ દર્શાવીને ચંદ્રાપીડે, ચૂળથી વ્હાલી છતાં પણ કાદમ્બરીની પાસે રહેવાથી તેનો પ્રસાદ પામીને જાણે અન્ય સૌભાગ્ય સંપાદિત કરી આવી હોય તેમ તેને વધારે વ્હાલી ગણીને, ઉઠી, અતિશય આદર દર્શાવી આશ્રિયન દીધું. વળી પડેલા મેઘનાદને વાંમે તેણે હાથ ફેરવ્યો, અને પછી બેસીને કહેવા લાગ્યો—પત્રલેખા ! મહાશ્વેતા, તથા મદનેખા સહિત દેવી કાદમ્બરી સૌ કુશલ છે ? તમાલિકા કેયૂરકાન્તિ મૌ પરિગ્નન પણ મુખી છે ?—એ સાંભળી પત્રલેખાએ ઉત્તર દીધો કે—દેવ ! જેમ આપ પૂછો છો તેમ લાં સૌ ક્ષેમ કુશલ છે, અને અંજલિ મરતક ઉપર ધરીને દેવી કાદમ્બરી સર્વ સખીબન તથા પરિગ્નન સહિત આપનું અર્ચન કરે છે.—પત્રલેખાનું આ બોલવું સાંભળી એને મદિરના અવનન્તરમાં લઈ જઈ સર્વ રાજકોકને કુમારે રગ આપી. મન તથા પી રહેલું એટલે (વૃત્તાન્ત જાણવાની) ગિરાસા બાહુ વાર સુધી તે દાખી શક્યો નહિ; તેથી સર્વ પરિગ્નનને દૂર કરી, તેની સાથેજ એક ઓરગમાં જઈ, મહોટાં તથા ઉચા દંડવાળાં જોનાં પત્ર છત્રનું કામ સારતાં હતાં એવી એક નાની સ્વયં-કમલિનીના મધ્યભાગમાં પેસી, મુખે સૂતેલા એક દંડ મિથુનને મરકત-પતાકા જેવા શોભતા એક પત્ર-મંડપની તલે ચરધારવિંદથી ખસેડી મૂકી, લાં બેગી, પત્રલેખાને અતિ પ્રીતિથી પૂજવા લાગ્યો—પત્રલેખા ! કહે મહારા ગયા પછી તું લાં કેવે પ્રકારે ને કેટલા દિવસ રહી ? દેવીની કૃપા ત્હારા ઉપર કેવી રહેતી ? શી શી ગ્રાહીઓ લાં થતી ? વાતો શી ચાલતી ? મને લાં વધારેમાં વધારે કાણુ સંભારતું ? ને મહારા ઉપર વધારે પ્રીતિ કાણુ રાખતું ? રાજપુત્રનો આ પ્રશ્ન સાંભળી એણે ઉત્તર આપ્યો—દેવ ! કેવી રીતે ને કેટલા

દિવસ હું ત્યા રહી, દેવીની કૃપા મારા ઉપર કેવી હતી, ને અમારે કયા વાર્તા કેવી થઇ એ વિશે આપ ધ્યાન આપીને સાબજો.—

આપ ત્યાથી નીકળ્યા કે તરત કેયરકની સાથે પાછી જમીને હું પેટેનાની પેટેજ પેના કુસુમ-અયન પામે એવી અને નવા નવા દેવી પ્રસાદનો અનુભવ ચેતી ત્યા મુખે ગી. હુમમા કહું તો થણુ જરીને જ્યા મહારી આખ લાજ દેવીની, જ્યા મહારી રીરે લાજ દેવીનું, જ્યા મહારો કર લાજ દેવીનો કર પદ્મ, મહારાજ નામાદારની દેવીની વાણી, અને મહારીજ પ્રીતિ (સપાદન કરવા) મા એમનું હૃદય, એમ સૌ તે આપો દિવસ રહ્યું. સાજો મનેજ અવનયન કરીને હિમગૃહમાંથી નીતરી, સર્વ ધર્મજનને આનવાની ના કહી, સ્વેચ્છાએ કરતા કરતા એ પોતાની ન્હારી યાચોદાન ભણી ચારવા. સાં જમીને, યમુના જનના તમગમજ જાણે હોય એવી એક મરકત મણિના પગથીઆની હાર ઉપર ચઢે, યુનાથી ધોગેથી પ્રમનન વેદિ. ઉપર ચઢ્યા, અને ત્યા એ અપિ મનભને અડીગીને ઉભા રવા. એન જગ ઉભા રહી, હૃદયમા દીર્ઘ કાળ મુખી મિચાર કરીને મને કઈક કહેના ઠી છું તથી, કીરી તમા પાપનું નિગમ રાખી, મહાત્મ મહા સામુ રાખી માર મુખી એ ગોઈ રા જોતે જોતે / મન પ કરીને મનાગિમા પ્રવેન કરવ ની ઈચ્છાથી એમણે સ્વેદ જનના પ્રસાદમા જાણે આન કરું, સ્વેદ જનના પ્રવાહથી જાણે તરન થયા દોષ તેમ કપવા લાગ્યા, અને અગ કપા લાગુ એટલે પડવાની જાણે ખીડીની નિરાદે એમને પકડી લીધા !

આ ઉપરથી ! એમનો અભિપ્રાય સમજી ગઈ, અને એમના મુખ ઉપર નિષ્કામ નયન ગળી ધ્યાનથી જોઈ રહીને જા જનારે વિનવિત કરી કે મને આજ્ઞા કરો, ત્યારે એમના અનયન પછુ કપીને જાણે એમને વારી રાખના લાગ્યા, ગુણ વાત સાભગી જાને એવી લજનથી પોતાની પ્રતિમાને પગ જાણે મઠી મૂકના સાર ચરણાદ કુ મણિ નુનિ ઉપર ઝેરી ને તેને એ જુસી નાખવા નાચ્યા મણિ જુમિ ઉપર અજુગ રમવાથી અપુત્તપાદ કરતા મધુર વાગા ચરણાર્નિદ વડે જાન નરસોને પપુ કાઢી મૂકવા લાગ્યા કપુત્તપન આગળ ભમતા પ્રમરોને પછુ, સ્વેદથી બીના થતા નદન ઉપર વ્યજનનું કામ સારતા વચનવચનક ઉદારી મૂકના લાગ્યા, દાતથી કરડેના, પાનગી ખીડીના કમની મયૂરને જાણે લાય આપના લાગ્યા, રખેને વનદેવતા સાભગી જાય એવી જાણે ખીડકથી આમ તેમ વાગવાર જોવા લાગ્યા અને જોવાવાની ઇચ્છા છતા લજનથી ઠઠ ગદગદ અર્ધજવાથી કઈ પછુ ટોલી શક્યા નહિ એમની વાણી જાણે જ્યલતા મહનાગિમા પડીને નિ શેષ ખજી ગઈ હોય, અહર્નિશ વહેતા નયન-જલમા તલ્પાઈ ગઈ હોય, પ્રવેશ કરતા હુ જોથી ખીડાલી હોય, (ઉપર) પડતા કામખાણુવડે કપાઈ ગઈ દોષ, ખહાર આનતા નિ શ્વાસની સાથેજ જાણે નીકળી ગઈ હોય, હૃદયમા ભરેલી સંકટો ચિન્તાઓથી જાણે રુધાઈ ગઈ દોષ, અને નિ શ્વાસનું પાન કરતા મધુરોના ગળામા જતી રહી હોય તેમ, મહા મહા પ્રગલ કરવા છતા પપુ ખહાર નીકળી શકી નહિ. પરંતુ જાણે હુ ખ સદસની ગલની કન્વા સાર મોતીના દાણાની એક અક્ષમાવા અનાયતા દોષ તેમ એ મૂંઠા નીચુ રાખી, ગા અને અપર ન કરે એના, સ્વચ્છ અશ્રુભિંદુથી કેવ ન દુર્દિન દર્શન વના લાગ્યા. તે વખતે, મને નાને છે કે એમની પાસે ઠી લજન પછુ લજન-નીલા નીખી, વિન ન પણ અતિ વિનય નીખો, મુખતા પછુ મુખતા શીખી, ચાતુર્ય પપુ ચાતુર્ય શીખ્યુ,

લય પણ બીરુતા રીખ્યો, વિભ્રમ પણ વિભ્રમિતા રીખ્યો, વિવાદ પણ વિવાદિતા, અને વિલાસ પણ વિલાસ રીખ્યો ! એમની આ અવસ્થા જોઈ મ્હેં વિનંતિ કરી કે-દેરિ ! આ શું ?-સારે એમણે અદરથી લાય થયેના પોતાના લોચન લોહી નાખી અતિસય દુખને લીધે જાણે કાસો ખાનાનું વારતા હોય એમ પોતાની મૃણાનકામય બાહ્યતા પરે, તે વેદિકાની માનણે ગુથેની એક કસુમમાલાને આનીતે, મૃત્યુનો જાણે માર્ગ જોતા હોય એમ એક ભૂલતા હંચી કરી દીર્ઘ અને ઉજ્જ્વળ નિવાસ મૂક્યો. એમનું દુખ જોઈને મ્હેં વારે વારે આજીજી કરી પણ લજ્જાને લીધે, કહેવાની વાત જાણે લખીને આપના હોય તેમ નાખામથી કેતકી-પત્ર ઉપર એ કંઈક આકા કરના લાગના, મોનરાની ઝિઝાથી એક ક્ષણના લાગના, નિશ્વાસ મધુકરોની જોડે જાણે ગુહ્ય રીતે સદેરે કહાવના લાગના, અને ભૂમિ ઉપર નિશ્ચય નયન રાખીને ઘણી વાર સુની એમ ને એમ ઉભા રહ્યો.

પત્રી ધીમે ધીમે ફરીથી આના મુખ તરફ દ્રષ્ટિ નાખીને, મદનાગિના ધૂમથી ધૂસર થયેલી પોતાની નાચાને પુનઃ પુનઃ ભરાતી આખમાથી પડતા અશ્રુમિદુઓવડે જાણે ઘોષ નાખતે નાખતે-અને અશ્રુમિદુઓ ॥ જગમા, ગભરાટમા ભુલી જરાયના અપૂર્વ અભિધેય વણુને વિનશ્ચ સ્મિતથી ઝગકતા દત્ત કિરણોપડે જાણે મુથતે મુથતે, '— મહાપ્રવત્ને એમણે મોનરાની હિંમત ધરી, અને મને કંઈ —પત્રનેખા ! તને જોઈ સારથીજ મને વલ્લભતાને લીધે જેટલી ત્હાના ઉપર પ્રીતિ ઉત્પન્ન થઈ છે તેટલી તો મ્હારા તાત ઉપર નથી, માતા ઉપર નથી, મલામ્બેના ઉપર નથી, મદનેખા ઉપર નથી અને મ્હારા જનિત ઉપર પણ નથી હું નથી જાણતી કે સર્વ સખીજન ઉપરથી ખરી જાહેને મ્હારા અતઃ કરણને શા ઝરણુને લીધે ત્હારા ઉપર નિશ્વાસ મ્હોગી ગયો છે, ખીમ કોને હું કંપકો દઉં ? ખીમ કોને મ્હારે મ્હારા પરિભવની વાત હું ? ખીમ કોને મ્હારા હું ખમા લાગ આપું ? આ સમયે અસહ્ય દુખખાર તને વિદિત કરીને હવે હું મ્હારા પ્રાણ સજીવ દહીસી જીવના સમ (જો હું જુહું બેલની હોઉં તો) આ પ્રવાન્ત મ્હારું હૃદય જાણે કે એટનાથીજ મને લજ્જા આવે છે તો પછી પરાણુ જાણે સારે તો કેટલું થાય ? મ્હારા જેવી સ્ત્રી અદ્વિરણુ જેવા શુભ કુળને લોભપરાધથી કરીને કેમ નવ લગાડશે ? કુન કમા તત નજમનો કેમ લગ કરશે ? ને કન્યાએને અયોગ્ય આપવમા કેમ ચિત્ત પરોવશે ? પિતાએ મ્હારો (દાન) સકંપ ક્યો નથી, માતાએ કન્યાદાન દીધું નથી, અને ગુરુઓએ અનુમોદન કીડું નથી એટલે હું કોઈ પણ મદેશો કહાવનાર નથી કંઈ મોકલનાર નથી, અને મ્હારું મ્હોં દેખાડનાર નથી જાણે દીન અને અભાવ દોડ તેમ મને ગર્વિષ્ટ કુમાર વ્યાપીકે ગુરુજનના કંપકાને બનાવકારે પાન કરી છે ! તુજ કહે કે શું મદાપુરોનો આ આચાર કહેનાય ! શું પરિચયનું ફલ આપુ હોય કે નામ મૃણાન પલ્લવના તણુ જેવું સુકમાર મ્હારું મન આની રીતે એ દુખવે ? યુવાનોએ તો કુમારિનિઓનો કદિ પરિભવ કરવોજ ન જોઈયે —મદનાગિ વણુ ખરૂં પહેના તો નજમ બાગી મૂકે છે ને પછી હૃદય, અને કામનાણુ પહેલા તો વિનયાદિકનું ખડન કરે છે ને પત્રી મનસ્થાનનું. હવે તે સારે હું તને પુનર્જન્માન્તરે

૧. દત્ત કિરણ રૂપી દોગી તેમા અશ્રુ-ખિન્ન રૂપી મણુમા=મણુમ નદિ પણ અપૂર્વ અભિધેય વર્ણ=કહેવાના સમયે—ગુથીને જાણે માગા બનાવી અર્થાત્ અશ્રુ-ખિન્નથીજ કહેવાનો અભિપ્રાય સમાનતે

મળવાનું આમન્ત્રણ કરે છે; તદ્વાર કરતે મને કાઈ વધારે બહાલી નથી. પ્રાણ-પરિણામ રૂપી પ્રાપ્તિ કરીને હું તો મ્હારે કલંક હવે ધોષ નાંખું છું.—એટલું કહી એ જનાં રહ્યાં.

હું તો ખરું શું છે તે જાણતી ન હતી તેથી જાણે ચરમાઈ ગઈ હોઈ, બહીના હોઈ—ગભરાઈ ગઈ હોઈ—ખેલાન ચઈ ગઈ હોઈ, તેમ ચિંતાતુર થઈને કહેવા લાગી કે:—દેવિ ! મહારાજ ચંદ્રાપીડે શું કાણું છે ? શો અપરાધ એમનાથી થઈ ગયો છે ? ને તમારે કુમુદ-કામલ-અખેદનીય મન કેવા અપિનયથી એમણે ખેદમાં નાંખ્યું છે એ સમજું હું જાણવા ઈચ્છું છું માટે કૃપા કરીને કહો. સાંભળીને પ્રથમ હું પ્રાણસાગ કરીશ ને પછી તમે.—મ્હારે આવું વચન સાંભળી એ ફરીથી બોલ્યાં:—લે કહું. ધ્યાન દખને સાંભળ. પ્રતિદિવસ એ નિપુણ ધૂત સ્વપ્નમાં આવી આવીને પાંજરામાંના મેના પોપટ રૂપી દૂન સાથે રહસ્ય સંદેશ મોકલે છે. હું સતી હોઈ છું સારે, વ્યર્થ મનોરથથી મનને મોહ પમાડીને મ્હારા શ્રવણ ઉપરના દંતપત્રમાં સંકેતસ્થાન લખી જાય છે. સંમેહકારી કેટલાક મનોહર ગદન-લેખ એવા મોકલે છે કે તેમના અક્ષર સ્વેદથી ભુસાઈ ગયેલા છતાં, તેમાં પડેલી અંજનમુક્ત અશુભિદ્રુની પંક્તિજ એમની અવસ્થા શુદ્ધ રાતે બતાવી આપે છે. બ્રહ્માકારે મ્હારા ચરણ ઉપર અલકતક રસ જેવા પોતાના અનુરાગના એ રંગ ચઢાવે છે. અપિનયથી નિશ્ચેતન થઈ જઈને એ મ્હારા નખમાં પડેલાં પોતાનાં પ્રતિબિંબને પણ ખડુ માને છે. ઉપવનમાં હું એકલી જ્યારે પકડશે એવી બહીકથી દોડતી હોઈ છું અને પક્ષવેમાં વચ્ચેના છેડા ભરાઈ જવાથી ચાલવાને અશક્ત થઈ જઈ છું સારે લતા રૂપી સખીઓ મને પકડીને જાણે એમને અર્પણ કરી દેશે તેથી એ મિથ્યા-પ્રગલ્ભ પછવાડેથી મને આલિંગન દેશે. રતન ઉપર પત્રલતાઓ ચિત્રીને હઠીલાઈથી એ મ્હારા મુગ્ધ મનને જાણે કુટિલતા શીખવે છે, શ્રમ-જલની કણિકા રૂપી તારાથી ભરેલા મ્હારા ગાલને એ, જુદાં જુદાં મધુર વચન બોલનાર, હૃદયોત્કંઠા રૂપી તરંગ ઉપર થઈને આવતાં હોય એવા શીતલ મુખ-પવનથી દંડ પાડે છે. સ્વેદ-જલથી દીધું થઈ જઈને કમલ તો હાયમાંથી પડી ગયેલું હોય છે તોપણ એ દુર્વિદગ્ધ, ચંદ્રાકુર જેવા પોતાના શુદ્ધ નખ કિરણનું કળુંપુર મને પેહેરાવે છે ! મ્હે મ્હારાં અતિ બહાલાં બાલ બદ્ધજલ ઉપર છાંટવા સાથે સુરાના ધુંટડા મ્હોમાં ભરી રાખ્યા હોય છે તે એ હકેલ મ્હારા કેશ પકડી પકડીને વારે વારે પોતાને પાઈ દેવાની યાચના કરે છે. મહેલના અશોકને તાડન કરવાને જ્યારે હું ચરણ ઉગામું છું સારે મ્હારા પાદ-પ્રહારને ઝીલવા સાથે એ પોતાનું મસ્તક ધરે છે ! કહે પત્રલેખા ! મદનથી એમનું મન આમ બ્યોમોહિત થઈ ગયું છે તો એ નિશ્ચેતનને કઈ રીતે હવે હું વારી રાખું ? પ્રસાધ્યાનને તો એ ઈર્ષ્યા સમજે છે; આકાંક્ષાને પણ પરિહાસ ગણી કાઢે છે; અસંભાવણને પણ પ્રણય-કાપ સમજે છે; દાવ કહિયે તોપણ તે સ્મરણ કરવાનો ઉપાય હોય એમ માને છે; અવતાને પણ નિવંનજન-રહિત પ્રણય ગણે છે, અને લોકાપવાદને પણ યશ ગણે છે ! !

એમનું આવું બોલવું સાંભળીને મને અતિશય દર્પ થયો અને હું વિચાર કરવા લાગી કે અહો ! ચંદ્રાપીડની સાથે આ અતિશય પ્યારમાં લપટાઈ ગયેલાં છે ! હવે જો કાદમ્બરી રૂપે

૧. કુટિલતા-ચિત્રેલી પત્રલતાના આધારની વક્ત્રા; અને મનની આસાઈ. ૨. હું પ્રસાધ્યાન કહું—એમનો પ્રણય ભગ કહું—તો એ એમ માને છે કે મ્હારા મનમાં પરત્વી સંબંધી ઈર્ષ્યા છે ને તેથી હું તેમ કહું છું.

કામદેવની સાક્ષાત્ ચિત્તવૃત્તિજ મહારાજ ઉપર આમ ખરેખર પ્રસન્ન થઈ હોય તો તો એમના સહજ અને આદરથી સંવર્ધિત શુભોએ હવે પ્રત્યુપકાર ખરેખરો કીધો ! દરો દિશાએને ધવલ કરી દીધી ! ચાવને રતિ-રસ-સાગરના તરંગથી રત્ન-ટાંટિ વર્ષાવી ! ચાવન-વિદ્યાસોએ ચંદ્રમાં નામ લખ્યું ! સૌભાગ્યે નિજ શ્રીનો પ્રકાશ કર્યો ! લાવણ્યે જાણે ચંદ્ર-કલાઓમાંથી અમૃત-ગટ્ટિ કીધી !! તેમજ મલય-મારુતને ધણે દિવસે હવે લાગ મળ્યો; ચંદ્રોદયને થોડા અવસર પ્રાપ્ત થયા; વસતની કુસુમ-સમૃદ્ધિને અનુરૂપ ફલ મળ્યું; મદિરા-મદનો દોષ ગુણ થઈ ગયો, અને મનમથ યુગનો હવે અવતાર થયો !!—પછી હું જરા હસીને બોલી કે:—દેવિ ! જો એમજ હોય તો તમે કૃપા કરીને કોપ સજ્જ થો. કામના અપરાધ તમારે એમને માથે ચડાવવા ઘટતા નથી. આ સઘળાં તો હુઆ મદનનાં તોફાન છે. એમાં કંઈ દેવનો વાંક નથી—આતું મને બોલતી સાંભળી કુતૂહલ સહિત એમણે પુનઃપ્રત્યુત્તર આપ્યો કે:—આ જે કામ અથવા એવો કોઈ છે તેનાં રૂપ કેવાં કેવાં છે તે મને કહો.—હારે મંદ વિનતી કરી કે:—દેવિ ! એને વગી રૂપ કેવું હોય ? એ તો અગ્ર રાહિત અગ્નિ છે, કેમકે જ્વાલાઓનો પ્રકાશ કીધા વિના એ સંતાપ ઉત્પન્ન કરે છે; ધૂમ પ્રકટ કર્યાં વિના અશ્રુપાત કરાવે છે; ને ભસ્મ-રજ દર્શાવ્યા વિના પાપકુના બતાવે છે ! ! અખિલ ત્રિલુપનમાં એવું કોઈ પ્રાણી નથી જે એના શર-જોચર-ગાં આવી મનું નહિ રોય, આવનું નહિ હોય વા આવવાનું નહિ હોય. એનાથી કોણ ન જીએ ? કુસુમ ધનુષ્ લઇને બાણથી એ મહોટા મહોટા બલવાનને પણ વિંધી નાંખે છે; અને જે કામિનીઓ એને વશ થઈ જઈને ચિન્તામાં પોતાના પ્રિયના સુખ-ચંદ્ર-સહસ્ર જોયાં કરે છે તેમને તો આકાશ પણ સાંકડું લાગે છે; જેઓ પોતાના પ્રાણપતિયોના આકાર ચિત્રે છે તેમને તો આખી પૃથ્વી પણ નાની લાગે છે; જેઓ પોતાના વલ્લભના શુભગુણ ગવ્યાં કરે છે તેમને તો સંખ્યા પણ સ્વરૂપ લાગે છે; જેઓ પ્રિયતમની કથા સાંભળ સાંભળ કરે છે તેમને તો સરસ્વતી પણ થોડા બોલી લાગે છે; અને જેઓ પોતાના પ્રાણનાથના સમાગમ સુખનું ખ્યાન કરે છે તેમના હૃદયને તો કાળ પણ ધણું કુંકો લાગે છે ! !

એ સાંભળી થોડી-વાર વિચાર કરી પાછો એમણે ઉત્તર દીધો કે.—પત્રલેખા ! તું કહે છે તેમજ મને મદને ક્રમાર ઉપર પદાપાત કરાવી દીધો છે. એનાં આ બધાં રૂપ અને ખીન્ન પણ મહારામાં ધયેલાં છે. અંતઃકરણથી તું કંઈ ભૂદી નથી માટે હવે હું તનેજ પ્રબુધું કે આ કાળે જે કરવું ઉચિત હોય તે મને બતાવ. આવી બાબતોમાં હું કંઈજ સમજતી નથી. મહાઈ અંતઃકરણ તો એમજ કહે છે કે ગુરુજન હવે વાત કરશે અને મ્હારે દબેલાં શરમાવુ પડશે માટે છવવા કરતાં મરવું એજ વધારે યાગ છે.—એમનું આ વચન સાંભળી મ્હે ફરીથી કહ્યું કે:—દેવિ ! બહુ ચયું, બહુ ચયું; નિષ્કારણ આમ મરણનો નિશ્ચય કરવામાં શું ફન છે ? લગવાનું મકરકેતુએ તો વગર આરાધનાએ પ્રસન્ન થઇને તમને વર આપ્યો છે અને વળી જ્યારે કામદેવ ગુરુની સમાન કન્યાનો સંકલ્પ કરે છે, માતાની સમાન અનુમોદન કરે છે, પિતાની સમાન દાન કરે છે, સખીની સમાન ઉત્કંઠા ઉત્પન્ન કરે છે, અને ધાનીની સમાન તરણુવરધામાં રત્નપચાર ધીખવે છે હારે એમાં ગુરુજનને બેલવાનું શું રત્નું ? કહો તો કેટલીકે એવી ગણાતું જેઓ પોતાની મેળે પતિને વરેલી છે; પણ જો એમ ન થતું હોય તો ધર્મેશાસ્ત્રમાં બતાવેલો સ્વપંચર-વિધિ અનર્થકજ થઈ જાય માટે દેવિ ! દુઃખ કરો. હું તમારા

પાદ પકળ અપરંપરી સોગન ખાઈને કહું છું કે હવે તમે મરણની વાત મા કરો. મને કંઈક સંદેશો આપીને મોકલો કે હું જમીને તમારા પ્રાણપ્રિયને તેડી લાવું — આ સાબળી પ્રીતિ-દ્રવથી આદ્ર થયેના યશુનંદે મ્હારે બાણે પાન કરતા કહ્યું, — અટકાવી રાખ્યા જતા, કામ માણના પ્રહારથી જર્જરિત થઈ ગયેની લન્ગનને બાણે મેદીને અદર પ્રવેશ કરતા અનુરાગ વિભ્રમથી આકુલ બાકુલ થતા થતા, — ગ્વેદથી નેરોગી ગયેના પોતાના રક્તો, પ્રિય વચન ત્રવણુ ત્ર્યાંથી થતા રોમોદ્દગમનને બાણે હંચુ કરીને દાનમાં આપતા આપતા, — તથા વટકતા કુડન માણિક્ય પત્ર અને મકરની કાઠિને અડકતા પોતાના હારને, કામદેવે ગળામાં નાખેની ચંદ્રચિરણમય મરણ પારા હોય તેમ કાઠી નાખતા નાખતા એ, હાંથી અત કરણુ નિદ્રવન થયા જતા પણ કન્યાઓની સદૃજ લજ્જાને બાણે ધારણુ કરીને ધીમે ધીમે બોનના વાગ્યા —

હું બાણુ છું કે તું મ્હારા ઉપર ઘણીજ પ્રીતિ રાખે છે, પણ કેમવ શિરીય પુણ્ય જેવી મૃદુ પ્રકૃતિવાળી અન્યાઓમાં ને તેમાં વળી નિગેરે કરીને બાળક કુમારિડ, ઓમાં એટલું બધું પ્રાગલ્ભ્ય ક્યાંથી હોય (કે સંદેશો મોકલે)? એ તો ખરી સાહસકાગિણી હોય તેજ પોતે સંદેશો મોકલેની શકે અથવા જાહેર શકે. હું તો માણુ છું એ આવું સાહસ કરીને સંદેશો મોકલતા શરમાઈ છું. — પણ મ્હારે સંદેશોએ શો કહાવનાનો છે? જો એમ નહીં કે તમે મને બહુ વહાલા હો તો એ પુનરુક્તિ થાય, તમને હું નહીં છું — એ તો જડ પ્રશ્ન કહેવાય, તમારા ઉપર મ્હારો પ્રેમ અતિશય છે — એ તો વેશ્યાનું બોલનું કહેવાય, તમારા નિના હું જીવી શકતી નથી — એ તો અનુભવ વિરૂદ્ધ થાય, અનગ મને બહુ પીડે છે — એ તો પોતાનો જ દોષ કાઢ્યો કહેવાય, મદને મને તમને અર્પણુ કરી છે — એમ કહેતું એ પાસે જવાનો ઉપાય ગણાય, મને તમને જોરથી પકડી રાખ્યા છે — એ કુનટાનું પ્રાગલ્ભ્ય કહેવાય, તમારે અવશ્ય અહીં આવવું — એ સૌભાગ્યનો ગર્વ ધન્યો કહેવાય, 'હું પોતેજ તમારી પાસે આવું છું — એમ કહેતું એ સ્ત્રી ચાપન કહેવાય, આ દાગી અનન્ય રક્ત છે — એ તો મન ભક્તિ દર્શાવનાની લજ્જતા ગણાય, પ્રયાજનાનની શકાંથી હું સંદેશો મોકલતી નથી — એમ કહેતું એ તો સત્તા જગતનું કહેવાય, અનુભવિ જનના હું ખનન ગણુ એની હું દારણુ થઈ જાઉં — એ તો અતિ પ્રણય કહેવાય, ને મરણથી તમે મ્હારી પ્રીતિ જાણુશો — એમ કહેતું એ તો અસંભવિતજ છે.

૧ કારણુ કે એ કંઈ શખ્તથી જણાવવાની જરૂર નથી પણ ચેષ્ટાદિકથી ગેની મેળેજ જણાવુ નેહએ ૨ કારણુ કે હું બહાલી છું કે નહિ એ તો સ્વર પૂરે મ્હારી મેળેજ વર્તે જવુ નેહએ ૩ કેમકે એથી એવો અર્થ નીકળે કે હું મ્હારા સૌભાગ્યનો ગર્વ ધરાવુ છું — ન્હારે તમારાપર ચલણુ છે ૪ તમને પહેલેથી પ્રત્યાખ્યાન કરવાનો પ્રણય બગ કરવાનો — વિચારજ ન હોય, પણ જો હું આવું છું તો રામ કલ્પત માથે કે તે કરત કે નહિ મોટે જે વાત તમને સાબરથી ન હોય તે મ્હારે હાથે કરીને સમારવી એવું થાય ૫ આ વાગ્યો એવા યુક્તિથી કહેવા છે કે તેમાં કામ્યા પ્રમાણે પ્રત્યેક સંદેશ તમને મોકલવાને અરોગ્ય કર્યા હતા પણ કાદમ્બરીનો ચંદ્રાપીડ પ્રતિ પાદ પ્રેમ તેમાંથી યથાર્થ જણાઈ આવે છે 'દુશાણી વાત મ્હારે કહેવાની નથી' એમ બોલવાથી જેમ તે વાત સમજાઈ નય તેમજ આ સંદેશમાં પણ સમજાય છે આવો પરિપૂર્ણ રતમય પ્રસન્ન વર્ણવતા વર્ણવતાનું દેવયોગે કવિશીના છપનની અકાલ સમાપ્તિ થવાથી સાહિત્યને કેટલી હાનિ થઈ છે એનો વિચાર કયા સદૃશ વાચકને અતિશય ખેદ નહિ હત્યમ કરાવે?

મી બાણુભટ્ટ વિરચિત પૂર્વભાગ સંપૂર્ણ.

મંગલાચરણ વિગેરે.

(મનહર.)

બંધાયું બેનું મળાને એક છે ચરીર જેનું,
સંધિ ભેદ જણાય ન જેમાં કષિ જરીએ;
વંદુ એવા, સદૃષ્ટિ તણા ગુરુ ઉમા-મહેશને,
દુર્ઘટ કયાની આપે કૃપ-સિદ્ધિ રીઝીને.^૧
યાળ આસપાસ ઉડે, લાગે વિકરાલ મુખે,
સંખ ચક્ર ગદા ખડગ ઝણકે જેને કરે;
પ્રકટિયું ઝટ એવું નરસિંહ રૂપ. જેણે,
નમું એવા નારાયણ નિશ્ચ સજ્જનારને.
પૂજે હોક ઘેર ઘેર જેને નિત્ય ભકિત થકી,
પુણ્ય દરી માટે પામ્યો જન્મ હું જેના થકી,
રચી આવી અદ્વિતીય કથા જેણે શુદ્ધિ થકી,
વંદુ એવા વાગીશ્વર તાતને પ્રીતિ થકી.
પિતા, સ્વર્ગવાસી થતાં જગમાંથી જિજ્ઞાસ્યો,
કથાનો પ્રબંધ તેની વાચાનીજ સાય જે;
અસમાપ્તિ દેખી તેથી દુઃખી થતા મંત કરે,
દુઃખ રાજવા લાગું હું—ન કનિત્ય-દર્પ એ.
કાષ્ઠ ગદ્ય ગુરુએ છતાંએ આમ નિસર્ગા જે
અક્ષર, એ પિતા મુજ તણોજ પ્રભાવ છે;
અનન્ય પ્રવાહવાળા અમૃતે ભરેભેદ ચંદ્ર,
તેના કર-સ્પર્શથીજ દ્રવે ચંદ્રકાન્ત છે.^૨
ગંભીર્માં પ્રવેશ કરી તન્મય ને રશીત થઇ
છંતર નદીઓ પહુ સાગરમાં જાય છે;
વચન-પ્રવાહ તેમ પિતાનો સમુદ્ર ગાળી,
સંધાકલા કથા તેમાં નાખી વાણી મહેયે છે.^૩
કાદરબરી તણે રસે કાષા આ સમસ્ત જન
મત્ત તેથી કંઈએ વિચારી તે છુવે નહિ;
માટે, રસ-વર્ણ હીન આવી મ્હારી વાણી થકી
સંધાટતાં રોપ તેના મને છે બીતિ નહિ.^૪
ઉત્તમ ભૂમિમાં વેરી વાવનારે પોતે જેને
ગોચ્ય કર્મ કરા બરે વિકાસ પમાડ્યાં છે;
ફલ આપવા સમર્થ, પોપણને પામતાં, આ
તેના તેજ ખીજ તેના પુત્રે ભેમાં કાષાં છે.^૫

મંગલાચરણ ઉપર ટીકા.

૧. ખેતુ = શિવ તથા પાર્વતીનું. સંધિ = સધિ ઉમામહેશ = પાર્વતીપુત્ર શિવ. શેષ-સિદ્ધિ = બાકીના બાકીની સિદ્ધિ. ગૂઢ અર્થ એમ કહી શકાય કે ખેતરીર બેગા થયા છતાં એ દેવના પ્રભાવથી તેમાં જેમ સંધિભેદ જરાપણ જણાતો નથી તેમજ ખેતરિયોએ યજ્ઞને એક મંથ લખ્યા છતાં તેમાં કંઈ પણ સંધિ કે ભેદ જણાય નહિ એવી રીતે લખવાની શક્તિ માનવા માટે આવું વંદન કર્યું હતું.

૨. પિતાએ જઈ પૂર્વ કીધું તે છતાં આમ જો અસુર નીકળ્યા—આ બાકીનો ભાગ મ્હારાથી આવી રીતે લખાયો—એ મ્હારા પિતાનો જ પ્રભાવ—સામર્થ્ય છે. (દૃષ્ટાન્તથી આ વિચાર દઢ કરે છે.) ખીજે પ્રવાહ જેનો કોઈ સ્થલે નથી એવા અમૃતથી ભરેલા અંદ્રજ કિરણના માત્ર સ્પર્શથી જ જેમ ચંદ્રકાન્ત દ્રવે છે—તેમથી જલભિન્ન છુટે છે.—તેમ (ખીજ કોઈ જેની બરાબરી કરી શકે નહિ એવી વાણીવાળા) મ્હારા પિતાના માત્ર અનુમદથી જ મ્હારામાંથી આવી વાણી નીકળે છે. એમ કહે છે કે બાણભટ્ટે મરણ સમયે પુત્રને એવી આજ્ઞા કરી હતી કે કાદમ્બરીનો બાકીનો ભાગ મ્હારે સંપૂર્ણ કરવો, અથવા એમ પણ ધારી શકાય કે મરણ-સમયે બાણભટ્ટે પુત્રના હાથમાં કેટલાક સાધન એવાં મુક્યાં હશે—અથવા બાકીનો જ્ઞતાન્ત એવી રીતે એને સમજાવ્યો હતો કે—જેથી એ શેષ સંપૂર્ણ કરવાને શક્તિમાન થાય.

૩. રક્ષીત—વિચાળ, મ્હોળી. ઇતર—હલકી નદીઓ પણ મંગલાને આશ્રયે જેમ વૃદ્ધિ પામીને સાગરને મળી શકે છે. તેમ મ્હારી વાણીને પણ થાય એમ ધારી મ્હેં એ તેને પિતાના સમુદ્રમાંથી—સમુદ્ર સુધી જતા—આખી પૃથ્વીમાં વિખ્યાત—વચનરૂપી પ્રવાહમાં બેળવી દીધી છે.

૪. લોજ કાદમ્બરીના (= આ કથાના; પણે મદિરાના) રસથી એવા તો મત થઈ ગયા છે કે હું જો કંઈ મિથણું કરું તેનો હોય જોઈ શકે એમ નથી. માટે વિ.

૫. ઉત્તમ જુમિ = (આ ટેકાણે) કાદમ્બરીની કથા. વાવનાર = બાણભટ્ટ. યોગ્ય કર્મ = રસ આદિનું સિંચન, ખેતીવાડી સંબંધી અર્થ સ્પષ્ટ છે. મર્મ એટલે છે કે—આ કૃતિ મ્હારી નથી. મ્હેં તો માત્ર પિતાએ શેષેલાં, તૈયાર થવા આવેલાં ખીજ ભેગાં કર્યાં છે એટલું જ, ખીજ કંઈ જુદું મ્હેં લખ્યું નથી. પણ સર્વ મ્હારા પિતાને જ છે.

૬. પાત્વા મોહમર્ચા પ્રમાદમદિરામુન્મત્તમૂતં જગત્.

વે. ય.

शोकग्रस्त कादम्बरी.

ઉત્તર ભાગ.^૧

મ કરતાં હમણાં કુમારને તું લાવે તોએ તરલતાથી લગિજત લગમજ
દર્શન નહિ દે; કામ-વિકારની વેદના જોષ વિલસ્ય બની ગયેહુ વેલક્ષ્મજ
આગળ ઉભું નહિ રહે; અનિશ્ચય યજ્ઞ ભય પામીને જડ બની ગયેલી
જડતાજ પાસે નહિ આવી શકે; સ્વતઃ ઉપસર્પણ કીધાથી લધુતા પામેહું
લાધવજ એમના (પ્રણયનો) નિશ્ચય નહિ કરાવી શકે; અને એમને બલા-

રકારે અહીં આપ્તાના અપરાધથી પડીનેલી ભીતિજ સન્મુખ નહિ યાપ. ૨ વળી, જો કદાચિત્
શ્રેષ્ઠજનની ઘરમને લીધે, રાજકાર્યના અનુરોધને લીધે, બહુ કાળે જોયેલા-સાથે ઉછરેલા-
બંધુજનના દર્શન-સુખને લીધે, મિત્રમુખ-કમલ નિરખવાની ઉત્કંઠાને લીધે, પુનરાગમનનો ખેદ
ત્વજવાની ધ્રુવજને લીધે, નિજ ગૃહે રહેવાની રુચિને લીધે, જન્મભૂમિના સ્નેહને લીધે કે
મહારા ઉપરથી મન ઉતરી ગયાને લીધે, એમને મહારી પ્રિય સખી પગે યદી પડીને પથુ—
મહારા ઉપર સ્નેહભાવને લીધે—અપાન કરવા છતાં અહીં લાવી નહિ શકે તો પછી કંઈ બાકીજ
નહિ રહે. ૩ અને હમણાં શું અધિક થયું છે ? એની એજ હું કાદમ્બરી છું જોને, દૂર સુધી
મસરેલાં પત્રવાળાં કુમુદવનની સુવાસથી ઘેરાયેલી કુમુદિનીના તટ ઉપર; ૪ ચક્રકરના સ્પર્શથી
શયિ-મણિ-શિખરમાંથી ખગખગ વહેતાં ઝરણવાળા કોકાપર્વતના મધ્ય ભાગ ઉપર; મતોહર
હરિચંદન રસની કણિકાના જગમાં જ્યાં એમના કરતલ-સ્પર્શ-સુખથી ઉત્પન્ન થતાં સ્વેદજલ-
ખિંદુ પડેલાં છે એમ લાગતું એવા તરકાલ-રમણીય મુકતા-શિલાપટ્ટ-શયન ઉપર; પુષ્પની
સુવાસથી જ્યાં દરો દિશાએ સુગંધી ઘેરેલી હતી અને દિગ્ગજ પથરાયા છતાં પણ જ્યાં
આજ પહારથીજ દેહ-કાંક શમતો હતો એના, સર્વ રમણીયના સંપ્રદરશ્યાન, દિમગ્ધર્મા,
અદોષ સમયે, જ્યારે મધુ મદથી ગુંગર કરતાં મધુકરનાં ટોળાનો કાલાદલ ચતો હતો, કામલો-
ના કરુણ દુઃખની વિરહિજનનાં મનને કુંપ થતું હતું, તથા વિકસિત પત્રવાળા કમલમાંથી
નીકળતી સુવાસ સહિત મંદ મંદવાના પવન દરો દિશાએને આનંદિત કરી દેતા હતા, કુસમા-
યુધ જ્યારે પ્રફુલ્લ પુષ્પની વાસથી માનિનીઓનું માન મૂકાવતો હતો, અને કર્પૂર જેવા શ્વેત

૧. અહીં સુધીનો વૃતાન્ત લખીને બાણભટ્ટ દેવલોક પામ્યાથી આગળનો વૃતાન્ત
તેના પુત્રે લખેલો છે. પૂર્વ ભાગને અ તે જે કાદમ્બરીના બાપણનો આરંભ થયો હતો તેજ
હજી અહીં ચાલે છે એમ સમજવું, ૨ સારાંચ કે લગભગ, વેલક્ષ્મ, જડતા આદિ સર્વથી
ઠરી મહારાથી એમની સંમુખ નહિચવાય. ૩. અર્થાત્ એ લધુતાની સીમા થશે, અને ત્યારપછી
જીવું નિષ્પ્રયોગ્યન છે ૪ (અ-૧૫) - "...આ કુમારે પુષ્પગ્રામાં પડેલી જોષ હતી.

કર-સમૂહથી ચંદ્ર ત્યારે ચિદ્રિકા કેપી જલનો પુષ્કલ વર્ષાદ વર્ષાપ્રતો દતો. ત્યારે—આ કુમારે પુષ્પ રાધામાં પડેલી જોઈ હતી. વળી, એમના દર્શનની અતિરુચ સ્પૃહા રાખતાં એનાં એજ મહારાં લોચન છે જેમણે એમને જોયા હતા. અજાનથી રુચ્ય બનેલું આ દત-હૃદય પણ એનું એજ છે જે એમની અંદર પ્રવેશ કર્યા છતાં પણ ધારી રહ્યું નહિ. એનું એજ આ દારીર છે, જે એમની પાસે પણ બહુ વાર સુધી તટરચ રહ્યું હતું. એનો એજ આ હાય જેણે શુરુજનની મિથ્યા અપેક્ષા રાખી પોતાનું મંદલ્ય કરાવ્યું નહિ. પર-પીઠ ન મળનાર ચંદ્રપીઠ પણ એજ છે જે અહીં જે વાર આવી પાછા ગયા છે. અને મનેજ મારતાં મારતાં બાણ ખપી જવાથી અન્ય ન કંઈજ (પીઠ) ન કરનાર મદન પણ એનો એજ છે જે તહે મને નિહિત ક્યોઈ હતો. વળી મહાશ્વેતાને મ્હોએ મ્હે પ્રતિજ્ઞા લીધી હતી કે ન્યાસુધી હું દુઃખી છું ત્યાં સુધી હું મ્હાર પાણિ-મંદલ્ય કરાવીશ નહિ.—આ સાંભળી મ્હે એમને ફરીથી કહ્યું કે દેવિ! એ વાત મનમાં લાવશે મં. એ કુમતિ છે. આ પાપકારી મકરકેતુ અતિદારણ છે, અને કદાચિત્ પ્રિયજનનું દર્શન ન થવાથી, હૃદયમાં ઉત્પન્ન થયેલા અનુરાગને લીધે જીવ પણ કષ્ટ લે. ત્યારે એમણે કહ્યું:—મ્હારે તો એ પણ નથી. ૧ કાણુ જાણે મદને, કે દૈવે, કે વિરહે, કે ચૌવને, કે અનુરાગે, કે મ્હે, કે હૃદયે, કે પછી બીજા કાંઈએ મને સંકલ્પમય કુમારનું દાને કરેલું છે જે, લોકોની સમક્ષ છતાં પણ કોઇના દીકામાં આવતા નથી અને સિદ્ધની સમાનું સર્વદા મને દર્શનદીર્ઘા કરે છે. વળી એમની પેઠે આ નિષ્કારણ પરિત્યાગ કરે એવા કઠિન હૃદયના નથી; પોતેજ મ્હારા વિયોગથી ડરેછે; રાત દિવસ લક્ષ્મીની સાથે રહેતા નથી; પૃથ્વીના પતિ નથી; સરસ્વતીની અપેક્ષા રાખતા નથી; ને કાર્તિ—શબ્દની વૃદ્ધિ કરતા નથી. ૨ કેવી રીતે હું એ અઠગનની વિડંબનાજ કરનાર, કમ કુમારને જેઠે જેઠે, ઉભે ઉભે, ફરતાં ફરતાં, સૂતે સૂતે, જાગતાં, મીચેલી આંખે, ચાલતાં, સ્વપ્નમાં, સ્વપ્નમાં, શ્રીમંડપમાં, ગૃહ-કમલિનીઓમાં, ઉદ્યાનોમાં, લીલા-સરોવરમાં. ક્રીડાપથે ઉપર અને નાનાં મિરિ-નદીઓમાં અદર્શિત જોઈશું તે મ્હે તને કહેલું જ છે. ૪ માટે હવે એમને લાવવાની વાત જવાદે.—એમ કહેતાં કહેતાં અણુચિન્તની જાણે મૂર્છા આવી ગઇ હોય તેમ આંખો મીચી જઇને, પાંપણો પાસે ભેગા થયેલા નયન-જલનો વર્ષાદ વર્ષાવતાં વર્ષાવતાં એ જાણે ગળી જતા હોય, તથા અંતરમાં ઉત્પન્ન થયેલા કોષના વેગથી નીચોવાઇ જતાં હોય તેમ, વેદિકા ઉપરના ચંદ્રવાની મધ્યે લટકેલા દારૂ સાથેના વજને એમને એમ વળગી રહેલી પોતાની બાહુ-લતિકા ઉપર,—સ્વચ્છ જલ-પ્રવાહમાં ઉગેલી મૃણાલિકા ઉપર જેમ પાણીની ઊંચો વાગવાથી સ્થામ પડેલું રક્ત કમલ રહે તેમ—પોતાનું વદન મૂકીને જાણે કાતરેલાં હોય તેમ યુગાં યુગાં ઉભાં રહ્યાં.

એમના કહેલા શબ્દ સાંભળીને મને વિચાર થયો કે:—સંકલ્પમય આ જે પ્રિય કલો તે સર્વદા વિયોગિની કુલીન શ્રીઓને ને વેમા વિશેષે કરીને કુમારિકાઓને ખરખરજ મ્હોટો જીવનાધાર તથા વિનાદ છે, કેમ જે આની સાથે, દ્વતીઓએ પગે પડી પડીને દીનતા દર્શાવ્યા વિના કાણે કાણે (તેમના) સંકલ્પ સમાગમ ચાય છે. અનિયમિત કાળે રમણીત લાગતાં

૧. એ=પ્રિયજનનું અદર્શન. અર્થાત્ હું તો સર્વદા એમને (મનમાં) જોઈશું એટલે જીવ જવાની વાત ક્યાં રહી? ૨. એટલે ખરખરજ ચંદ્રપીઠની પેઠે. ૩. અર્થ એ કે ખરખરજ ચંદ્રપીઠને. લક્ષ્મી, પૃથ્વી, સરસ્વતી આદિ બીજા સ્ત્રીઓ છે પણ આમને તો હું એરલીજ છું! ૪. જુઓ પૃષ્ઠ ૨૦૧.

એવેન્ઝાસિસરજીતું સુખ તેઓ જોગવે છે; ને કુમારીબારને, દુષ્કૃત લગાડે એવી મેઢા થાય છે. કીડામાં પશુ રતન-વ્યવધાનનાં દુઃખ વિનાનાં આર્થિકન દેરાય છે; મૃશુ દેખાવાથી ઉત્પત્ત થતી લજ્જા વાનાનાં, નખ-દંત દાંતનાં સુખ મળે છે; ચોટલાને દીલ્લી નાંખે નહિ એવા કેશ મહ-રૂપી મહોત્સવ થાય છે; શબ્દ રહિત ચુંબન દેરાય છે; અને બેઠેલા દાંત ગુરુજનની દૃષ્ટિએ પડ્યાથી થતા વૈયક્ષ્ય વિનાના, અધર-ખંડનના વિલાસ થાય છે. અંધકાર મળે તેટલો હોય પશુ તે આને અદરશ કરી શકતો નથી; જયધર ધાર ઓ દાંડી શકતી નથી; અને તુપાર-સમૃદ્ધ સંતાડી શકતો નથી.—આમ હું વિચાર કરતી હતી તેજામાં અનુભવ ગયા કયાના રસમાં જાણે પડવાથી દિવસ રકત થઇ ગયો. તે દિવસે રાગ પ્રકટ કરતું રિખંડલ, લજ્જાથી પશ્ચાત્ત કરતું કાદમ્બરીનું હૃદય હોય એવું દેખાયું. રાત્રિયે પશ્ચિમ યાત્રા જેવો સંધ્યાસાગર રચ્યો. અને વિચારકની સમાન પ્રદોષે અંદાં ચિંતિતાતલનું ચપન બનાવ્યું. એટલામાં પોતપોતાનું કામ અજાવતી દ પિઠા-મહાયુ કરનારી કન્યાઓ આવીને સુગંધી તેજમાંથી નીકળતી સુવામવાળી દીપિકાઓવડે મંડપાકાર રચી આસપાસ ભરાઇ ગઇ. પછી, રિખંડ લાવવામાં દેખાતાં દીપકાંતિનિરૂપ થકી, મદન બાણના સળગેલા કાંટા જાણે એમના અંગમાં લાગ્યા હોય, તથા નિરંતર નવી ઢળિયોથી ભરાઇ ગયેલી અંધકારતા હોય એવાં એ દેખાવા લાગ્યાં. એમને એમ ને એમજ ઉભેલાં જોઇને મહેં ફરીથી ચિનતી કરી કે—દેવિ! કૃપા કરો. એ સહન કરવા તમને સજ્જા નથી માટે હૃદયને એકાદરી (આ) સંતાપ (હાથે કરીને) આજુબો તમને ધટતો નથી. શોકનો વેગ શમાવો. આ હું અંદાપીડને લાઇને મટ આવું છું.—વિષ દરજી કરવાના મંત્રથી જેમ વિષ મૂર્છિત જન તેમ આપના નામયુક્ત મહારી આ વાણીથી એમણે ઝટક આંખ ઉઘાડી અને મહારી સાચું આતુરતાથી જોઇ-અર્ધાં કોણે છે?—એમ પરિજનને પૂછ્યું.

એટલે કેટલીક સ્વેત વસ્ત્રથી શોભતાં માત્રાણી કન્યાઓ-જેઓના અંગ દાર-પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતાં સંકેત્યાતાં હતાં, (તેથી) જે પરશુરામના બાણમાંથી નીકળેલી કલકલ પંકિતિ જેવી શોભતી હતી; કથલકના જેવા મધુર સ્વરથી જેમનાં નૂપુર જાણે પ્રત્યુત્તર દેતાં હતાં; કર્ણપૂર-પક્ષવના પડવાથી ઉદ્ધાસિત થયેલા જેમના શ્રવણ આસા શ્રવણ કરવાને જાણે દોડતા હતા; રકંધ ઉપર પડેલા જેમના માકિતકંકુડલનાં ફિરજી-જલ આમર ઉચક્યા હોય એવાં શોભતાં હતાં; ગાલ ઉપર અથકાતાં કુંડલ જેમને જાણે જોરથી લપ્ત જતાં હતાં; અને શબ્દ કરતાં કર્ણ-કમલમાંના મધુકરવડે જેઓ-થી આસા છે?—એમ કહેતી હતી તે, પાસેથી દોડી આવી, અને આસા સાંભળવાની છાંછાથી (જેમના) મુખ-કમલ તરફ જોડા લાગી એટલે અનુક્રમે સર્વ ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવતાં ફેરવતાં એ મરકત ચિંતાતલ ઉપર બેઠા અને બોલ્યા કે:—

પત્રલેખા! એમ ન સમજશ કે આ હું તને સારું લગાડવાને કહું છું. (પણ) ખરે ખર તનેજ જોઇને હું મહારૂં દાંત ધારણ કરી રહી છું. તથા પિ જો તારો એવોજ વિચાર હોય તો તને ગમે તે કર-એમ કહી પોતાને અંગે અડકેલાં વસ્ત્ર અભૂષણ ને તારૂં આગી, નિરાય કૃપા દર્શાવી અને એમણે વિદાય કરી.

આટલું બોલી પત્રલેખા જરા નીચું વદન રાખી ફરીથી ધીમે ધીમે કહેતા લાગી:—

દેવ! નવા નવા દેવી-પ્રસાદથી પ્રમુલ્લ જની ગયેલી હું હૃદયિન ચરને વિદાયન કરું છું કે આવી વ્યવસ્થામાં આવી પડેલાં દેવીને મૂળને આંખા તે સું આપે પણ આપી આતન-

પત્રસહ પ્રકૃતિને ઉચિત કાપું ?—પત્રલેખાની આવી ઉપાલંબયુક્ત વિવિધિ સંભળીને, તથા કાદમ્બરીનો આવો સ્નેહોક્તિથી ભરપૂર, મંબીર, તાપયુક્ત, પરિહાસયુક્ત, યાચનાયુક્ત, અભિમાનયુક્ત, અપમાનયુક્ત, પ્રસાદયુક્ત, નિવેદ્યુક્ત, અનુરાગયુક્ત, નિરિશેષયુક્ત, ગૌરવયુક્ત, શોષયુક્ત, આભાષણયુક્ત, સદ્ભાવયુક્ત, ઉપકાસયુક્ત, ઉપાલંબયુક્ત, અનુદાયયુક્ત, રૂપકયુક્ત, નિશ્ચયયુક્ત, મધુર છતાં પશુ દુઃખ, સરસ છતાં પશુ શોષકારી, શોભલ છતાં પશુ કઠોર, નમ્ર છતાં પશુ ઉત્ત, વિનયયુક્ત છતાં પશુ અહંકૃત, અને દ્વિત્વ છતાં પશુ પ્રાદ આલાપ સંભળીને, પદ્મ અચલ યદ્ જગત્થી. દુઃસહ દુઃખને લીધે ઉત્પન્ન થતાં અશ્રુથી ભરાઈ ગયેલાં દીર્ઘ અશ્રુચાણું એનું મુખ જોતો જોતો ચંદ્રાપીઠ સ્વભાવે ધીર પ્રકૃતિનો છતાં પશુ અતિશય આકુલ વ્યાકુલ થઈ ગયો.

પછી જાણે કાદમ્બરીના ચરીરમાંથી આલાપ-પદનીજ સાથે આવેના કાષ્ઠે એના હૃદયમાં, ઉચિતે કંઠમાં, કંપે અધર-પલ્લવમાં, નિઃશ્વાસે મુખમાં, સ્પુરિતે નાસાગ્રમાં, અને અશ્રુએ અશ્રુમાં સાથેજ વાસ કર્યો એટલે કાદમ્બરીને તુલ્ય વૃત્તિમય થઈને એ, અશ્રુપાતને લીધે ગદ્ગદ થયેલી વાણીએ ઉમે સ્વરે કહેવા લાગ્યોઃ—પત્રલેખા ! હું શું કરું ? આ દુરાત્મા, દુરિક્ષિત, યાનાભિમાની, (પોતાને) પડિત માનનાર, દુર્વિદ્ય, દુર્ણદિમાન, અસત્ય ધૈર્ય, ધરનાર, સ્વયંકૃત મિથ્યા શતસહસ્ર ચિકિત્સથી ભરેલા, અનિશ્વાસ, મૂઠ હૃદયે, શૂંગાર-વૃત્તા-ચાર્ય ભગવાન કામદેવ અતર્કિત વિકાર જણાવવા સાર એ બાશાને મ્હારે લીધે જે જે કંઈ અનેક પ્રકારે બહારકાર કરે છે તે સર્વે,—દિગ્ધ કન્યાઓ પૂર્વે, નહિ જોયેલી તેથી, એ લીલા રૂપને અનુરૂપ હશે એમ ધારવાથી, અને એવો વિચાર પશુ મ્હારા ઉપર આવે એ અમંભરિત લાગવાથી,—એ (બાલા) નું સ્વાભાવિકજ એમ મને ચિકિત્સ-સંશયને હિંદોળે ચઢાવી મનાવીને, દેવીના આવા દુઃખનો તથા ત્હારા ઉપાલંબનો હેતુ બતાવ્યો છે. હું ધારું છું કે મને પશુ આ કાષ્ઠ મનને વ્યામોહ કરનાર શાપજ લાગેલો હશે, નહિ તો અણસમ તુને પશુ જેમાં કંઈ સંદેહ ન પડે એવાં એવાં વ્યુટ મદન ચિહ્નને તિયે પશુ મને કેમ આમ ભ્રમ થાય ? અનિસદ્ધમ હોવાને લીધે દુર્વિભાવ એ દિમન, એ કટાક્ષ, એ કથન, એ વિશ્વાસયુક્ત અનુભાવ તથા લીલાયુક્ત લજ્જાના આરિભાવ જે અન્યથા પશુ સંભવે તેમને ન મચીએ તોપશુ, પોતાનો કંઠ-સ્પર્શ બહુ વાર અનુભવ્યાથી સૌભાગ્ય પામેલા આ હારને મુજ પુષ્પ-ચંડિતના કંઠમાં તેજ ફોલે પેહેરાવીને એમણે શું નથી જણાવ્યું ? વળી હિમમૃદનો પત્તન તો ત્હેં પશુ મત્પણ જાણે હોતો. માટે દેવીએ પ્રયુષ કુપિત છતાં આમાં શું અસત્ય કહ્યું છે ? આ સર્વે દેવ વિષયકે મ્હારે છે. તો હવે પ્રાણના પશુ ઉપયોગથી હું એવી રીતે વર્તું કે જેથી મને આવો અતિ ઠઠિન હૃદયનો જાણે નહિ.—કુમાર આમ બોલતો હતો તેવામાં જ વેદચારી એક પ્રતિહારીએ કહાવ્યા ચિનાજ પ્રવેશ કરી પ્રણામપૂર્વક વિનવિ કરીઃ—યુવરાજ ! દેવી વિશ્વાસવતીએ કહાવ્યું છે કે પરિજનના કહેવાથી મહેં સંભળ્યું છે કે પછાતે રહેલી પત્રલેખા આજ પાછી આવી છે. ત્હારામાં ને એનામાં મ્હારે કંઈ સ્નેહ વિશેષ નથી એવી રીતે મ્હેંજ એને ઉઠેરી છે. તને પશુ જોયે બહુ વાર યદ્ છે માટે એને તેડીનેજ આવ. સંકેટો મનેારથે મળેલું ત્હારા મુખ-કમલનું દર્શન અતિદુર્લભ છે.

આ સંજ્ઞાથી ચંદ્રાપીઠને વિચાર થયો કે—મહોદય મ્હારું જીવિત સદેને દિગ્દોળે ચલ્યું છે !

(જીક પાસ) માતા આમ સ્વયં વાર પશુ મને નથી જોના-તો દુઃખી થાય છે ; અને (લીજી પાસ) નિષ્કારણ વત્સલ દેવીએ પત્રલેખાને મ્હોંએ ત્યાં આવવાની મને આમ આગ્રહ કરી છે. જન્મકાલથી બંધાયેલો જનની-સ્નેહ બલવાન છે, અને મ્હારું હૃદય વાંછતે લીધે આકુલ વ્યાકુલ થઈ ગયું છે. તાત-ચરણની સેવનું સુખ ત્યજ્ય એમ નથી; અને દુઃખ મનઃપ્રસન્નતા પીડાકારી છે. શુભનનાં લાઠ મનોહર છે; ઉત્કંઠા (નાં દુઃખ) દુઃમલ છે. બાંધાજનની પ્રીતિ બાંધી રાખે એવી છે; અભિનવ પ્રાર્થના કુતૂહલ ઉત્પન્ન કરે છે. કુલકમાતૃત નૃપતિયો (મ્હારા) મુખને જોનારા છે; (પણ) પ્રિયામુખ દર્શનજન-સફલકારી છે પ્રભ સર્વ અનુરક્ત છે; (પણ) ગંધર્વ-રાજપુત્રીનો પ્રેમ અનહદ છે. જન્મભૂમિ ત્યજી કઠિન છે; (પણ) દેરી કાદમ્બરી સંભાનાઈ છે. મનને વિશ્લેષ દુઃસહ છે, (પણ) હેમકૂટ વિષ્ણુચલ વચ્ચે અંતર બહો છે. એમ વિચારતો વિચારતો પત્રલેખાનો હાથ ઝાલી, પ્રતિકારીએ બતાવેલે માર્ગે માતાની સમીપ ગયો, અને માતાએ લગાવેલાં અનેક પ્રકારનાં લાડનાં સુખમાં દુઃમલ હૃદયોત્કંઠા ભૂખી જઈને તે દિવસ એણે ત્યાજ્ય ગાળ્યો.

પશુ સ્વચિન્તા જેવી, હશે દિશાઓમાં અધકાર કરી મૂકતી, જ્યારે રાત પડી; અનિદ્યાયં વિરહ વેદનાથી મનમાં ખેદ પામીને આકુલ બાકલ થતાં ચક્રાક્રન્દ જ્યારે ઉચ્ચે સ્વરે કરુણ શબ્દ કરવાં લાગ્યાં; અંકાલ-છોડ-ની ધૂન જેવો ધૂપર પ્રકાશ પાડતા, ચંદ્રના અમ્હરણ કામખાણુને ઉત્તેજિત કરીને જ્યારે પથરાવા લાગ્યાં; તથા વિદમ્મિત થતી કુમુદિનીનો આસ-પરિમલ લઈને પ્રદોષ-પવન જ્યારે મંદમંદવાત્ર લાગ્યા, ત્યારે મંદાપીઠ રાખન ઉપર સૂતો, યરંતુ નયન મીચ્યા છતાંએ એને નિદ્રાચિન્તા મળ્યો નહિ; અને એનું મન, હેમકૂટથી આવતાં ઉપજેલા ખેદને લીધે નીચે પડીને જાણે (કાદમ્બરીના) પાદ-પલ્લવની છ.યામાં વિશ્રાન્ત થયું હોય, જન્ધાને અનુસરીને અવિરોધ થઈ જતાં, જાણે એ સશિષ્ટ ભીરમાં સંયુક્ત થયું હોય, વિશાળ નિર્ભય ફલક ઉપર જાણે જિનિ થયું હોય, નાનિ-મુક્તમાં જાણે કુમ્ભિ ગયું હોય, રોમ-રાગિમાં જાણે ઉલ્લસિત થયું હોય ત્રિવળી રૂપો પરિવિધી મનોહર લામના મંદરમાય ઉપર જાણે ચઢી ગયું હોય, ઉત્તર અને વિસ્તીર્ણ સ્તનતટ ઉપર જાણે જઈ ખેડું હોય, માહુમાં જાણે લીન થઈ ગયું હોય, હસ્ત ઉપર જાણે અવનમન કરી ગયું હોય, કંઠમાં જાણે આરિતટ થયું હોય, ગાલમાં જાણે પ્રવિષ્ટ થયું હોય, અધરપુટમાં જાણે ક્રોધરણ હોય, નાનિકાસરમાં જાણે યંથાયું હોય, લોચનમાં જાણે પ્રપુલ્લ થયું હોય, લલાટ સાગમાં જાણે સ્થિર થયું હોય, કેશલ્લાપના અંધકારમાં જાણે ભરાઈ ગયું હોય, અને સર્વ દિશાઓને ભરી નાખતા લાવણ્ય-પૂરમાં જાણે તરતું હોય તેમ, મદન નિવાસ કાદમ્બરી-રૂપનું સ્મરણ કરવા લાગ્યું । ।

પછી આત્મીય શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ એટલે અંતઃકરણ અતિ સ્નેહાદ્રેય થતાથી તે દિવસ-થીજ જાણે તેની રક્ષા કરવાને તત્પર થયો હોય તેમ, જ્યાં જ્યાં કુસુમ ધનુષ ચઢારીને મદનને તેના ઉપર પ્રહાર કરતો જોતો લાગ્યો ત્યાં ત્યાં પોને વચ્ચે પડવા લાગ્યો. કેમકે માતૃતી કુસુમ જેવા સુકુમાર ચરીર ઉપર આમ નિર્દય પ્રહાર કરનાં શું ને લજ્જા નથી આવતી?—તેમ જાણે, અંચલ કાકીનાળી તથા અશ્રુ પી બી ધી-ધી-ધી-ધી દૃષ્ટિ નિઃશબ્દને આજો દિવસ ઠપકા

૧. નિર્ભય રૂપો કંપક ચિત્રાનું પાટિયુ. ૨. તે (કાદમ્બરી) પોતાની છે એમ ઘાગ્યુ એટલે,

જેવા લાગ્યો, અને કામગાણના પ્રદારથી મૂર્છા પામેલી (કાદમરી)ને જાણે સચેતન કરવા હુકમો હોય તેમ એ પોતાના અવધ ઉપર સ્નેહ જત મિત્રુ ધારણ કરવા લાગ્યો તથા દીર્ઘ દીર્ઘ નિશ્વાસ પાન નાખવા લાગ્યો. તેના સચેતન થવાથી હર્ષ પામ્યો હોય તેમ, બીજો બાપેતા રોમાંચને કાણુ પણ નિયુક્ત રાખે નહિ. હાલથી વેતના સહાય થાય છે કે નહિ— તેની ખબર કાદવાને જાણે મોહલ્યુ હોય તેમ તેનું મન જુન જવાવા લાગુ જાણે તેના સમાચાર સાંભળવા સારુ સર્વદા તે જાનનત મદ્યુ કરીને રહેવા લાગ્યો. તેના મુખ દર્શન થઈ સર્વ દંકાષ ગણુ હોય તેમ અન કંઈજ તે જાણે નહિ અદ્રશિંચપો પણ એવી દિગ્ગંથેન પાતું નહિ તેના આત્માપથે જાણે થાય જરાઈ ગરા હોય તેન નીચુ કંઈજ તે સમિ જાતો નહિ, નીચાના ધરિ પણ બહારજ રહેવા, સુખરિતને પણ પ્રવેશ મળે નહિ મિત્રના ભોધ પણ જાણે કંઈન લાગતા (અને) બાંધર જનના વન ની પણ એને સુખ થયું નહિ. સ્વભાવ સમજી જશે એવી જાણે બીકથી પૂર્વની પેટે કાંઈને પે તે દર્શન (પણ) દેને નહિ અહનિશ નિકમતી જાવાવાળો મદન સિ અતરમાં મળવા છતાં યુગ જની યરમને નીચાત્ત યુદેનાં બોનાં કમવના ચાન ઉપર એ સૂતો નહિ, યરમ નાઓ અંગ ઉપર ચાખતો નહિ, જલમિત્રુ રૂપી મોતી વડે તારા બર્ષા દેખાનાં કમવ પન પામી પચ મુજો નહિ કુમુદ-પથવનું ચાપન રચનાનું કહેતો નહિ, અહનિશ ધારા પડવાથી ઉડી શિદિર જનકિયુક વડે જમા દુદિન થઈ રહેતો એવા ધારાગૃહને જાણે પણ નહિ. સરહા પુષ્પ-રસ મળવાથી શીતન થયેના અપ-તરવાળા, મહેન ની વાડીના લતામકપમાં પણ જાતે નહિ, અંદન-જા છટિલી મહિમૂમિ ઉપર પણ સ્નેહ-જાએ આજે દેતો નહિ, ચક્રિરથ પડવાથી મને હર લાગત લવનાઓના હાથમાં રહેનાં અદ્રમિત્રુ બંધુમાં પણ પોતાનું પ્રાનિન મ પાડી વડતો નહિ, — કુકામાં, જાડા હરિયદન રસની ચર્ચા પણ ચરણતનથી કરાવતો નહિ.

એમને એમજ રાત્રિવિષ જાણે રિના રાજકુમાર, જરનિન છતાં પણ બાળે નાં એવા બગતા પણ સ્નેહે ધનનો રક્ષા ન કરતા, અને જાણે દુ મ સહન કરાવવા સારુ વારમ નહિ કરતા મદનામિથી અતરમાં તેમજ બહાર ઉકળાટ પામતો પામતો સુકાવા લાગ્યો. પરંતુ પ્રતિક્ષણે વધતી આદ્રિતાને એણે ત્યજી નહિ એવી રીતે પ્રતિક્રિયાના અભાવથી તથા (પ્રેમ) ત્યજેલા દુહર દેવાથી એણે મદનની વેદના સહન કરવા છતાં, લોક નોચનથી પોતાના આકારનુંજ રક્ષણ કર્યું, કામગાણથી પોતાના છતિતનું નહિ. દેહમાજ કૃષ્ણા આવના દીવી, લજ્જામાં નહિ, શરીર રિંગિમાજ અનાદર દર્શાવ્યો, કૃતકમતી સ્વનિમા નહિ, પ્રાજાઓને અનુરોધ કર્યો, મદનોત્કંઠનો નહિ, અને સુખનીજ અવગણના કરી, પૈરની નહિ આ પ્રમાણે કાદમરીના રૂપ-ગુણને આધારે ઉત્તમ થયેનો બનવાન અનુરાગ એને આગળ એ ચલા લાગ્યો, અને યુગજનના પ્રતિબધને લોધે અધિક દંઢ થયેને મ્હોદે સ્નેહ પડાડેથી એને વારવા લાગ્યો. પરંતુ પ્રકૃતિને મળીર સમુદ્ર જેમ અંદ્રથી તેમ એ (આથી) દૂર ઉડવા છતાં આત્માને મર્યાદાથી અટકાવી રાખવા લાગ્યો, એમ થોડા છતાં પણ સદસ જેવા લાગવા

૧ સ્નેહ=નેહ તથા ધંધન=મળતણુ તેના, (પણે સ્નેહ-પ્રેમ-રૂપી ધંધનનો ૨. સુકાવા જ એ પણ આદ્રિતા મીતાશ=ત્યજી નહિ એ વિરોધ, અભાવતા આદ્રિતા=અંત કરણુ પ્રેમથી થવળી જવુ વે.

દિવસો કેમે કરીને વીતી ગયા પછી એક દિવસ, મદન-વેદનામાંથી જાણે જરા છુટ્યો હોય તેમ નગરીની બહાર જઈ, જલતરંગના સંઘથી થીતલ જલકણ સહિત જ્યાં પવન વાતા હતા અને કલહસં તથા ચક્રાકનાં ટોળાં જેના સુરસ સુકુમાર પુલિન ઉપર મધુર મધુર શબ્દ કરતાં હતાં તેવા સિમા નદીના તટને અનુસરતો અનુસરતો એ થોડેક સુધી ચાલતો ચાલતો જ ગયો. ફરતા ફરતા કાંતિ કેવળ દેવાવય પાપે પહોંચ્યો એટલામાં વેગથી આવતા ધણાક અશ્વ દૂરથી જ એની દૃષ્ટિએ પડ્યા, જેઓના પૂરપેટીએ દોડવાથી ખરીઓ ઝંકપ ઝંકપ ઉપડતી હતી; જેઓ ભેગા યથ જતા હતા અને જૂઠા પડતા હતા; પાસે પાસે આવતા હતા અને વિખેરાઈ જતા હતા; ઉત્સાહથી ચાલતા હતા અને ધીમા પડતા હતા; દોડી જતા હતા અને પંકિત તોડી નાંખતા હતા; રખલન કરવા છતાં, પડના છતાં, ખેસી જવા છતાં અચારો જેમને યથાર્થાન ઉભા કરતા હતા; નિમલ થવાથી જેઓ દૂગમનનો ખેદ જણાવતા હતા; અને અતિતરામાં ચાલતાથી ભારે કર્બને પ્રસંગે આવવું યથું હતું એમ સ્પષ્ટતા હતા. તેમને જોતાજ કુતૂહલ ઉત્પન્ન થતાથી ખગર કદાચ રાજપુત્રે એક પુરુષને મોકલ્યો અને પોતે પણ ઝાંઝ સુધી આવતા સિમાજલમાં યઇને, એ ખગર સાંભળવા સાર તેજ લગવાનું કાંતિ કેવળ મંદિરમાં જઇને ઉભો રહ્યો.

ત્યાં રહે રહે કુતૂહલથી તેજ અશ્વ-દ તરફ દૃષ્ટિ કરી, પાસે ઉભેલી પત્રવે માને હાથથી ખેંચીને એ કહેવા લાગ્યો:—પત્રવેખા! જો, જો, પેનો સાથી આગળજ આવતો અચાર જેનું મુખ સર્વ કિરણનું નિવારણ કરવા સારું પડેલી, ઉડતી અંબુદીવં શિખાવાળી, મયૂર પિન્દમય જનકાને લીધે ટંકાઈ ગયેલું છે તેમને લાગે છે કે કેયૂરક છે.—એમ તેની સાથે નિહાળીને એ જોતો હતો તેવામાંજ, ખગર કાઢવા મોકલેલા પુરુષ પાસેથી-અંદ્રાપીઠ ત્યાં ઉભા છે—એમ સાંભળી, દૃષ્ટિ પડતાંજ અશ્વ ઉપરથી ઉતરી પડી સમીપ આવતા કેયૂરકને એણે જોયો. દૂરથી વેગ સહિત આવતાં ઉડેલી ધુળવડે તેનું ચરીર ધુસર તથા સ્વામ પડી ગયું હતું તેથી તેનો આકાર જાણે બદલાઈ જ ગયો હોય એમ લાગ્યું હતું; અને અંગરાગ સંસ્કાર વિના મનિન યથ ગયેના ચરીર-રહે, વિધાહથી સ્વયં મુખવડે તથા અંતરનેા દુઃખભાર દર્શાવતી દૃષ્ટિવડે, દૂરથીજ તે, વગર પૂછે પણ કાદમરીની કુખી અનુસ્થા ખોલ્યા વિના જણાવતો હતો. તેને જોઈ, પ્રીતિથી—આવ, આવ,—કહી, અંદ્રાપીઠે, સત્તર પ્રણામ કરીને તે પાસે આગ્યો એટલે દૂર પ્રારેવા પોતાના બાકુથી આનિગન દીધું. પડી જરા પાસે ખસીને તેણે પુનઃ નમસ્કાર કર્યો એટલે તેના સર્વે સહાયોને કુસલ પ્રશ્ન પૂછી, આગળ ઉમેલો કેયૂરકને આગુરતાથી પુનઃ પુનઃ નિહાળી રાજપુત્ર કહેવા લાગ્યો. —કેયૂરક! ત્હારા દર્શનથીજ એટલું તો જણાય છે કે દેવી કાદમરી સપરિવાર કુચન છે. હવે અહીં આવવાનું કારણ વિશ્રાન્ત થયા પછી સુખે કહેજે.—એમ કહી; વેગથી આરોહકે આણેલી હાથણી ઉપર ચડીને,—આ ચરીરને તે સુખ ક્યાંથી?—એમ આવતા કેયૂરકને પછાડે બેસાડી, પત્રવેખાને લક્ષને અંદ્રાપીઠ પોતાને મંદિર ગયો. ત્યાં સર્વ રાજલોકોને પ્રવેશ બંધ કરાવી, વલ્લભવાનમાં જઈ, પરિવારગુપ્ત કેયૂરક સહિત એણે ઉત્કૃષ્ટિ ચિત્તને લીધે અચેતન રવીનેજ સર્વ દિવસ-વ્યાપાર કર્યો. પછી સર્વ પરિજનને દૂર કરી, એકલી પાંચેખાનેજ રાખી, કેયૂરકને બોલાવી તે કહેવા માગ્યો:—કેયૂરક! દેવી કાદમરીનો, મલેખાનો તથા મહાપેતાનો જે સંદેશો હોય તે કહે.

અંદાપીડનો આ પ્રથમ સાંભળી, વિનયથી પાસે બેસી, કેયૂરક પશુ કહેવા લાગ્યો:—
 દેવી! હું શું કહું? દેવી કાદમ્બરીનો, મહાભાનો કે મહાશ્વેતાનો જન્મ એ સંદેશો મ્હારી પાસે
 હોવાનો નથી. મેલનાદને પત્રલેખા સોંપી, પાછા આવી, મ્હેં આપનો ઉજ્જવિની મપાનો
 પ્રતાપ્ત ફણો કે તરલજ ઉંચુ જોઈ, દીર્ઘ અને દબ્યુ નિઃશ્વાસ નાખી, નિરાશ થઈ,—એમ
 થયું!—એટલું બેઠી, ઉઠીને મહાશ્વેતા પાછા તપ કરવા સારૂ ચોતાને આશ્રમેજ ગયાં. દેવી
 કાદમ્બરી પશુ તત્કાળ હૃદયમાં જાણે થયું વાગ્યો હોય—માથે જાણે અણચિન્ત્યો વજ્ર-
 પ્રહાર થયો હોય—તેમ, અંતરની પીડાથી આંખ મીચાઈ જવાથી મૂર્છિત હોય, સ્તબ્ધ હોય,
 પરિભૂર હોય, વંચિત હોય કે અંતઃકરણથી ઉન્મુક્ત હોય તેમ બહુ વાર સુધી રહ્યાં. પછી
 આંખો ઉઘાડી ત્યારે, મહાશ્વેતાના મયાની ખનર જાણવા વિના, વિલક્ષ હોય, લગ્નિજત હોય
 કે વિરમત હોય તેમ વિસ્મયથી રતબ્ધ દાંટિયે જોતાં જોતાં—જા મહાશ્વેતાને કહે—એવું મને
 જાણે કોષ સ્પર્શિત કહેવા લાગ્યાં, અને મહાભા તરફ મ્હેં ફેરવી વિલક્ષરિમત સ્પર્શિત કહેવા
 લાગ્યાં કે:—મહાભા! બીજું કોઈ એવું હશે કે જેણે કુમાર અંદાપીડના જેવું કંઈ દશે વા
 કરશે?—એટલું કહી, ઉભા થઈ, સર્વ પરિજનને દ્વંડ કરી, સ્વપ્ન ઉપર પડી, ઉત્તરીય વસ્ત્રથી
 ભસ્તક ઢાંકી દઈ, સમાન દુઃખી મહાભા સાથે પશુ કંઈ જોડવા અથવા શિવાય આખો દિવસ
 એમ ને એમ રહ્યાં. બીજો દિવસ પ્રાતઃકાળમાંજ હું એમની પાસે ગયો એટલે—તમે આવા
 અતિદુઃ સ્થિતિવાળા બેઠા છો ને હું આવી અવસ્થા અનુભવું છું!—એમ જાણે અમને કંઈક
 દેતાં હોય—મ્હારે તમ જેવા પાસે રહેનારનું કામ નથી—એમ જાણે તિરસ્કાર કરતાં હોય,—
 કેમ મ્હારી પાસે ઉભો રહો છો—એમ જાણે અંતરના કોષાવેગથી તરછોડતાં હોય—તેમ, અશુ-
 જલ છલકાઈ જવાથી કંપતી તથા આકુલ દાંટિયો બહુ વાર મ્હારા સામું જોઈ રહ્યાં. આ
 ઉપરથી, દુઃખિત દેવીની આવી દાંટિ યજી મને જવાની આજ્ઞા મળી એમજ જાણીને હું
 એમને કહ્યાં વિનાજ આપની પાસે ચાલી આવ્યો છું માટે, આપજ જેનું એક શરણુ છો
 એવા જનના શ્રવિત રક્ષણને અર્થે આગર કેયૂરકની વિજાપના સાંભળનામાં લક્ષ આપવાની
 કૃપા કરશે એવી આશ છે.

સાંભળો મ્હારાજ! સુગંધિ મલય-પવન જેવા આપના પ્રથમ આગમનથી જે વેળા
 એ સમસ્તજ કન્યકા લતાવન સ્થિત થયું તે વેળાજ સકલ જીવનને મનઝમતા વસંત જેવા
 આપને જોઈને, રક્ત અશોક જ્વલની લતા જેવી દેવીમાં મરને પ્રવેશ કર્યો; અને હવે તો
 આપને લીધે દેવી કાદમ્બરી મહાન્ આયાસ બોગવે છે. સૂર્યોદય થાય છે ત્યારથી, સૂર્ય-મણિના
 અગ્નિ જેવા નિઃશબ્દ, પવનથી પ્રેરણા વિનાના, નિર્ધૂમ, ભસ્મસ્પર્શિત, પ્રજ્વલતા એમના
 મહાનલની, પરિજનના હસ્તવડે કામલ પક્ષવ ઉરાડવાથી શાન્તિ થતી નથી; નાના નાના
 વ્યજનમાંથી ઉડતી શીતલ જલકલ્પિકાઓના સિંચનથી તેની નિવૃત્તિ થતી નથી; સરસ હરિ-
 ચન્દનો લેપ લગ્નકાવાથી તેને હેદ થતો નથી; વાટેલાં મોતીની ઝીણી રજ નાખવાથી તે
 ઓઠવાતો નથી, કોતરેલી ચંદ્રમય કલહંસ-પક્ષિમાંથી છૂટતી જલધારાવાળા ધારાગ્રહવડે તે
 સમતો નથી; પરંતુ જલમંત્ર ચાલનાથી ગળતી અતિરીતલ જલકલ્પિકાવડે તારાથી છવાઈ
 ગયેલી જલધારાઓ જેમ જેમ તેના ઉપર પડે છે તેમ તેમ વિસૃતતા અમિતો સહોદર હોય
 તેમજ મદનાગ્નિ જાગૃત થતો જાય છે. વળી શિશિર ઉપચારકરવાથી, કુંદ કનિયેની મંજરીના

જેની સ્વેદ-મિંદુની સંતતિ વધારે વધારે વિનાશ પામે છે. આશ્વિન એ છે કે મહામિમાં બળવા છતાં અમિ શીઘ્ર વસ્ત્રની પેઠે એમનું લાવણ સર્વદા નિર્મલ થતું જાય છે. મને લાગે છે કે સ્વભાવે મૃદુ છતાં મુકલ્લક જાતે જાતની સમાન અવસ્થાઓનું હ્રાપ્ત ઉત્કંઠાથી કઠિન થઈ જતું હશે, નહિતો એટલો બધો સંતાપ છતાં પશુ કેમ ન ઓગળી જાય? વૃક્ષ જાતના સંગમની આશા ખરેખર બલવાન છે, કેમકે વેદના સકલ કરવાથી વિહ્વન થયા છતાં પણ અતિ કષ્ટ ભોગવના પ્રાણુ રહી શકે છે? પશુ હું શું કરું? એ મોટી ઉત્કંઠા રી રીને કહું કે કઈ રીતે વચુંતું કયે ઉપાયે દર્શાવું? કયે પ્રકારે જણાવું? કષ્ટ યુક્તી પ્રકાશ કરું? કઈ વેદના જોડે સરખાવું? —સ્વમયમયે પ્રતિયોગી વેદના ખરેખર જતી રહે છે, ને તેથીજ આપ પ્રતિદિવસ દેખાયા છતાં એનો અસ્થા જોઈ શકતા નથી. સંતા સહજ કિરણોના અચંકિત સહ્યે એનાં કમલ એમના શયનનય ઉદર રહેવાથી કરમાઈ જાય છે એવી તે એમની, સૂર્યના તાપથી પણ ગરે એટલી, ઉષ્ણતા છે! અકરુણ તથા નિઃકારણ પ્રતિકૂલ કામની પીડાથી એ આવી આવી વિવિધ ચેષ્ટાઓ કરે છે:—પદન-વેદના સહી શકે એના અતિ કઠિન મનમાં આપ વસે છે માટે મૃદુ કુસુમ શયન ઉદર એ સખિયોના નલાતારથી સૂવે છે. કુસુમ-શયનમાં સૂતા પત્રી સંતાપને લીધે પગે રી મળતા અનકર-રસપત્રી રક્ત, થયેલાં શીયાનકુસુમ વડે, હ્રાપ્તમાંથી પડેનાં સરુધિર કામગાજુની શંકા કરાવીને સૌ સખિયોને ભયભીન કરે છે. કામગાજુનું નિવારણ કરવા સાર પેઢેરેના કવચ જોડો, આપના સ્પર્શથી ઉત્પલ થતો રોમાંચ ધારણ કરે છે. રોમાંચિત રનયુગ ઉપર, શ્વ સ્ત્રી ખસી ગયેના વસ્ત્રને મૂકતાં મૂકતાં, આપના પાણિ-મહાશયની નૃણાથી પોતાના જમણા હાથને જાણે કંટક-સપન-મનની શોભા આપે છે! અને ડાબા ગાલના ભારથી જડ થઈ ગયેલી અંશુલિવાળા, ચળકતાં મધરાગ મણિના કંઠજાળા કિરણથી રંગાતા-જ્વલતા મહામિમાં જાણે બળતા-ગામ્ના હાથને હલાવ્યાં કરે છે. કમલ પત્રના ઝાંઝાના પત્રની એમના મુખ ઉદર કણ-કુવલ્ય-પત્ર હાલનાં કરે છે. તેથી, અહનિશ ગળતાં અશ્રુના ભયથી જાણે એમનાં અંચલ યોગ્ય પત્રાપન કરતાં હોય એમ લાગે છે! હાથે હાથે એ દુર્ગંધ થતાં જાય છે તેથી, પરી જવાની પીડાથી, હામતા મંગલ વસ્ત્રને જ નહિ પરંતુ હાથને પણ વારંવાર હરન-પલ્લરથી પકડી રાખે છે. લીલા-કમલની

૧. જુઓ પૃ ૧૬૪. ટી. ૩. વળી જુઓ ભૂ ૬૨નું નીતિષ ૧૩ ર્નોક ૧૭.

સ્વાત્મા સાગરશુકિર્લપુટાતં તઞ્જાયતે મૌલિકમ્પ ।

૨. જુઓ મેધહૃત સ્વે. ૧૦ મે.—

આશાવંષઃ કુમુમસદૃશં પ્રાયશો લંગનાનામ્ ।

સપઃપાતિ પ્રણયિ હૃદયં વિમયોગે રુગાદિ ॥

અને માધતિમાધવ પૃ. ૩૨૦—

આશાતન્તુર્ન ચ કથયતાઽત્યંતમુચ્છેદનીયઃ ।

પ્રાણત્રાણં કલ્પમપિ કરોત્યાયતાક્ષયાઃ સ પૃકઃ ।

૩. (સ્વમય) કાદમ્બરી આપને જુએ છે તોએ આપ એની દુઃખી અવસ્થા જોવા નથી તેનું કારણ એ કે સઘળી પીડા મનુષ્યને સ્વમયમાં સાન્ત પડી ગયેલી હોય એટલે ક્યાંથી દેખાય? ૪. આપ કઠિન સ્વને છતાં જોતે કેમ કેમલ શયનમાં સૂવે?—માટે બુદ્ધરાસ વિદુ

માણા જેવી, ચીતસં જલકણિકા ઝાલવતી, સખીઓની હસ્ત-પરંપરા શરીર ઉપર મૂક્યાંથી એ ચાકી જાય છે. વળી હમણાં એ ચરણ દંડ વડે મેખલા-કલાપને, વિસ્તારી નિતમ્બવડે મધ્ય ભાગને, સંગમની આશાવડે હૃદયને, હૃદયવડે આપને, છતિયે કમલપતના આવરણને, કંઠે જીવિતને, હાથે માલને, આપ સંખંધી આશાપત્રે અશ્રુપાનને, કપાળે નાની ચંદન-તેખાને અને રકંધે વેણીને ધારણ કરે છે. આપને જેવાની ધૃત્યેથી, હૃદય કાટી જાય તો કીક એમ વાંછના કરે છે: જોત-સ્ખલનથી સ્વસ્થ પામે તેવી જીવવાથી પામે છે. પ્રિયસખી જેવી મૂર્છા વારંવાર એમના મનને સ્પર્શ કરે છે. પરિજન જેવી કામેતકંઠા એ પરવચને કુસુમ-સમનમાંથી ઉઠાડે છે. પરિચારિકા જેવી આધિ એમનાં શિથિલ માત્રેને ચલાવે છે. ઉત્કંઠા શમાવવાના વ્યજનને સાર પલ્લવ-મંજર યશે એ ૧૧ ભયથી જાણે કંપતા હોય તેવા, પતનથી હૃદયથી ગયેલા લતામંડપમાં વારંવાર એ રહે છે ૪ કાશમાંથી નીકળી આવેલી સુંદર કલિયોને લીધે, મૃણાલ-વનપના સંગ્રહ જુને અર્થે જાણે અંજલિ રચતું હોય એવા સ્વપ્ન કમલિની-વનમાં વારંવાર રહે છે. રખેને મળે ફાસિ ધાલે એવી જાણે બહીકથી પલ્લવડે નિરંતર આનંદિત લતા-પાશવાળાં વાડીમાં એ ઘણી વાર જાય છે. ૫ રોષ રોષને લાલ યોળ કરી નાખેની આંખનાં પ્રતિબિંબ પડવાથી, શયન ઉપર પયરાવાના ત્રાસથી જાણે કમલ કુખમાં હોય એમ દર્શાવતા ઉપવન સંજલમાં વારંવાર રનાન કરે છે. ત્યાંથી નીકળી તમાલ વૃક્ષોની હારોમાં ફરે છે. ત્યાં પોતાની ઉંચી કરેલી શુભલતા વડે સાખાને ટેકા દઈ, તે ઉપર પોતાનું વદન મૂકી, આંખો મીચી દે છે તેથી અંધકપત્રની માલાનો જાણે ફાસિ ધાલે હોય એવી ચંકા કરાવે છે. એમ જરા વાર ત્રિશ્રામ લીધા પછી સંગીત ગૃહમાં પ્રવેશ કરે છે. ત્યાં મધુર મૃદંગ સ્વર અને લય યુક્ત લલિત નૃત્ય-ચંદ્રા વડે ખેડ પામી, મયૂરીની પેઠે છૂટતી જલધારાવાળા ધારાગૃહમાં જાય છે. ત્યાંથી પણ, ધન જલધારાઓની કણિકાવડે શરીરે રોમાંચ ચવાથી, કદમ્બકલિની પેઠે કંપનાં કંપનાં અંતઃપુરની કમલિનીને તીરે જાય છે. ત્યાંથી વળી ગૃહ-કલહ-મનો સ્વર અસહ્ય લાગવાથી આગળ ચાલી, નૂપુર તલકાલ ઉતારી મૂરી, કુખંલતા જાણે સારી દેખાતી હોય તેમ આનંદ પામે છે. વલય રચી રચીને મ્હાનિ પમડેનાં મૃણાલને લીધે જાણે કોપાયમાન થયાં હોય તેમ ગૃહ-સરોવરમાં ચક્રવાક મિથુન એમને પોતાની ચીસોથી ખેડ પમાડે છે. ૭ શર્યા-વિશાસમાં અગદી નાંખેલાં કુસુમને લીધે જાણે રાગે મરાઈને પ્રમથનના

૧. અહીં અલંકાર દીપક છે. ૨. આપનું પ્રત્યક્ષ દર્શન તો કયાંથી થાય ? પણ આપ એમના અંતઃકરણમાં સર્વદા રહેા છો, માટે એ એમ ધારે કે કે કંઈ કરતાં જો હૃદય કાટે તો ત્યાં આપને જોઈ શકાય ! ૩. જોત-સ્ખલન-જોત-નામ-દેવામાં સ્ખલન કરવું-જૂન કરવી. જૂલથી પ્રિયતમનું નામ દેવાઈ જવું ૪. અહીંથી સર ચતાં વાક્યોમાં કંપનાં કારણ કંઈક છે તે કંઈક ઉત્પ્રેક્ષિત કર્યાં છે. લતામંડપ કયે પતનથી પણ કલિ કહે છે કે તેને જાણે એવી જીક લાગી હતી કે કાંતી ઉત્કંઠાનો તાપ શમાવવા સાર વ્યજન-વીજળી જોઈએ તે મહારા પલ્લવ તોડી તોડીને કરશે અને તે પલ્લવને લેવા સાર એ આવ્યા હશે-એમ ધારી ત્રાસથી જાણે એ કંપતા હતો. ૫ લતા-પાશ સ્વ ભાવિક રીતે ટંકાઈ ગયેલી પણ તેનું કારણ એમ કહ્યું છે કે જાણે કાં વખતે ફાસિ પંજુ ખાય માટે તેવી પાસ તેની દષ્ટિયે પડવી ન જોઈયે. ૬. "સારી શુદ્ધિ હોય" એમ એક દીકાકાર અર્થ કરે છે. ૭. કાં કામાતુર માટે તેને ચક્રવાકની તેવી ચીસોથી ખેડ થાય પણ કલિ તેનું કારણ અન્ય કહ્યું છે:—મૃણાલ એ ચક્રવાકનો આહાન; તેમને કદમ્બરીનાં વલય કરવા સાર આણેલાં, તે તે કાંતવરથી સુકાઈ ગયેલાં માટે પોતાના આહારની વસ્તુ જગાડનાર કાં છે એવા જાણે વિચારથી તેઓ ચીસો પાડી પાડીને એને ખેડ પમાડતાં ! આમ, હવે પછીનાં વાક્યોમાં પણ સમજવું.

મધુકર પોતાના શુંભરથી એમને ઉદ્દેગ પમાડે છે. પ્રવળ ઉત્કંઠા સમયના ગીતથી કાયલનાં સ્વરને હ્રાવી દીધેલો માટે જાણે કોઈ પાત્રી તેમનાં દેશમાં, આગણામાના આત્રે વૃક્ષ ઉપર કલકલ કરીને એમને આપુલ વ્યાકુલ કરી દે છે મદન=વેદનાથી મ્મેત થઈ ગયેના માનવડે વાડીની કૈતકીઓના ગર્જન-પત્રની કાન્તિનો પરિભવ કરેલો માટે તેઓએ કાંટાથી વિંધી નાખ્યાં હોય તેમ પ્રીડા ભોગવે છે.—આવી આવી મદનની દુઃખદાયક ચેષ્ટાઓમાં 'એમનો આખો દિવસ જાય છે.

અદ્રોહ્ય સમયે એમનું ધૈર્ય જાણે તિમિરમય હોય તેમ નાશ પામે છે; હૃદય જાણે કમલમય હોય તેમ ખેદ પામે છે; મદન જાણે કુમુદમય હોય તેમ વિકાસ પામે છે; લેાચન જાણે ચદ્રકાન્તમય હોય તેમ દ્રવ પામે છે, નિઃશ્વાસ જાણે સમુદ્ર-જલમય હોય તેમ શ્વેદ પામે છે; અને મનોરમ જાણે ચક્રવાકમય હોય તેમ વિરરેષ પામે છે ॥ શીત-જ્વરથી પીડાત હોય તેમ એ મશ્વિભૂમિમાં પડેના ચંદ્ર પ્રતિમિ ન ઉપર મુગ્ધાશયી કંપતી અંશુવિયોવાળા પોતાના હાથ અસારીને શશિ સંતાપ વગર બોલ્યે જણાવે છે, સીકારમાં દેખાતા દત્ત કિરણના છગમાં, મદન શરથી જર્જરિત થયેના હૃદયમાં પેઠેના ચંદ્ર કિરણને જાણે વમે છે. પ્રકરપમાં કદલી-પત્ર રૂપી વ્યગ્નના કંપનો જાણે ઉપદેશ અહણુ કરે છે. જમ્બુ ખાતમાં, કંઠે આવેલા આંખને જહાર જવાનો માર્ગ જાણે નતાવે છે. ગોત્ર સ્ખલન ચવાથી ઉત્પન્ન થતા ત્રિલક્ષ સ્મિતમાં, હૃદયમાં પડેલાં મદન શરની પુષ્પ-રજનું જાણે વચન કરે છે ! રોતા રોતા, મ્હોટા મ્હોટા આસુની ધારા પડવાથી એ જાણે ઓગળી જાય છે. ચંદ્ર-મણિના દર્પણમાં પડેલાં અનેક પ્રતિમિ નનાં આકારમાં એ જાણે સહસ્રધા વિમલક થઈ જાય છે ! કુસુમ સ્વપ્ન ઉપર, પરિમલ્લ રી લોભા-પ્રતિઆવેલા ભ્રમરો ભરાનાથી એ જાણે ધૂમાય છે ! નિર્મલ કમલ શરના ઉપર કમલ-તુલ્યે ના પરાગથી પીળાં પીળાં બની જઈને જાણે બળતા હોય એમ લાસે છે ! સ્વેદના પ્રકિરારને અર્થે ચોપડેની, સ્વપ્ન કર્પૂરના ભૂકાની રજ વડે ધવલ થવાથી જાણે ભરમ રૂપ બની જાય છે ! કોણ જાણે સુગંધતાથી, કોણ જાણે રિલામથી કે કોણ જાણે ઉન્માદથી સંજીતમાં મુદ્ગ-ધ્વનિ સાંભળીને, શબ્દ કરશે એવી શંકાથી એ, ધારામુદના મરકત-મણિમય મપૂરના મુખ દાકી દે છે ! સંધ્યા-સમયે ત્રિયોગ યશે એવી બહીકથી, ભોંતે ચિત્રેના ચક્રવાક-મધુરને મૃણાલ-સૂત્રથી સંયુક્ત કરી દે છે ! દરિપતરતિ-ક્રીડાના આરભમાં અર્ચકમલ વડે મણિ-પ્રદીપોને તાલન કરે છે ! ઉત્કંઠાના લેખમાં, સંદેહ સમાગમના અભિજાન લખે છે; અને હૃત્તિએ સાથે સ્વમ સમયના અપરાધને સાદે ઉપાવ લ કહાવે છે !

વળી દક્ષિણ પવનની સાથે અદનની સુગંધ જેવી એમને મૂર્છા આવે છે; રાત્રિની સાથે ચક્રવાકના શાષ જેવો જાગરણનો ત્રાસ આવી નડે છે; જરૂરમાં ઉપરનાં કપોતના સ્વર સાથે તેમના પ્રતિશબ્દ જેવાં દુઃખ ઉત્પન્ન થાય છે, અને વાંડીના પુષ્પની સુગંધ સાથે ભ્રમર જેવો મરણાસિંહ પણ આવે છે. તેમજ એ જલ-કણિકાની પેઠે કમલ પત્ર ઉપર રહે રહે કંપે છે.

૧ અર્થ એ કે દક્ષિણ પવનની સાથે અદનની સુગંધ આવે તેમજ તે પવનથી કાંઠે ને (કામવૃદ્ધિ થઈને) મૂર્છા આવે નિદ્રા થઈ એટલે ચક્રવાકને (ત્રિયોગને) વાપ નડે અને કાંઠે ને જાગરણનો ત્રાસ નિદ્રા નહિ આવે એવી બહીક-નડે આમ આવવ પણ સમજવું.

૨. જલ-કણિકા કમલ પત્ર ઉપર હાથ ને કાંઠે કમલપત્રની રૂપમાં ઉપર

સાદિકના પચ્ચરમાં, જલમાં, મણિ-દર્પણમાં તથા મણિ-મૂર્તિમાં પ્રતિબિંબાવા જેવાં એ દેખાય છે. કમલિનીની પેઠે ચંદ્રકિરણના સ્પર્શથી મ્થાનિ પામે છે. હંસીની પેઠે સરસ મૃણાલિકાના [આ] હારથી જીવે છે.^૧ ચંદ્રની સમાન કુમુદ, કુવલ્લય તથા કમલના સ્પર્શથી મનોહર ગંધ [વદ] આપે છે તથા સકુસુમ-ખાણુ વિજૃંભણુ કરે છે.^૨ ચંદ્રમૃતિની પેઠે કમલ-સમઠમાં પાદ-પણ્થવ સ્પર્શિત યથાથી ફરતા ફરતા નિશા નિર્ગમન કરે છે. કુમુદિનીની પેઠે ચંદ્રકિરણથી જગૃત રહીને અસલ નિદ્રામાં દિવસ કાઢે છે, રિષ્ણુની જલ-શયન લીલાના જેવાં એ મંડુઉંચાસ [કરતા] યોગ સહિત, નયન મીચી દધને કંઈક ચિન્તન કરે છે. ૩ અલય-સરિત્તી પેઠે એ હરિચંદન જ્યુની કામલ શાખાઓથી ઢંકાયલા પ્રિયતાલ ઉપર પડે છે. કુંદ કલિની સમાન, આદળથી બીનાં યથેલાં પલ્લવમાં રહીને વન-પવનથી એ કંપે છે.^૪ અસલ સંતાપથી જુજગીની પ્રમાણે ચંદનને અલિંગન દધને મયૂર-ટંદના કેન્દ્રાદલથી ખેદ પામે છે.^૫ હરિણીની પેઠે કેસારિ-વનને પરિહરે છે, કુસુમ [કપર] ના શિશીમુખ યજ્ઞ મનોહર લાગતા, મદન-ધનુષ્ જેવા પ્રમદવનથી એ ત્રાસ પામે છે.^૬ જ્વાળાની પેઠે, નિશાયર જેવા પીત-રક્ત ચંપક અને અશોકથી ભય પામે છે.^૭ ઉપાની પેઠે રમ સમાગમથી પણ પોતાને કુતાર્થ માને છે. ઓમ-સમયની નિશા-લક્ષ્મીની સમાન દિવસે દિવસે એ આતક્ષીણુ થતાં જાય છે.^૮ સર્વથા, મદન-વેદનાએ કરીને એમનાં અંગ, દિવસે કરીને જ્વિત-ધારણુ કરનારી વસ્ત્રુએ, વક્ત્ર-ચન્દ્રનાએ કરીને યુદ્ધ-કમલિનીનાં મૃણાલ, ઉપદેશે કરીને સખીવચન, સંખ્યા-ચન્દ્રનાથી કરીને વાડીમાંનાં પુષ્પ, અને અર્દનશ પ્રહાર કરી કરીને કામદેવનાં ખાણુ-નિઃશેષ સ્ત્રીણુ યજ્ઞગ્યા છે.^૯ વધારે શું કહું?—હવે તો આપને નામે એ સર્વ સખીજનને બોલાવે છે; આપના સંબંધી લાં સર્વ રહસ્ય ચાલે છે; આપના સમાગમના ઉપાય શોધવા સારૂ સર્વ ગેળાવડા થાય છે; આપની વાર્તા મેળવવા સર્વ પ્રયત્ન થાય છે; આપનોજ જ્વાલંત પરિજન કલાં કરે છે; આપના આલાપથી સર્વ વિનોદ થાય છે; આપના આહારનેજ ચિત્-કલાબાસ ચાલે છે; આપના ઉપાલંબથી સર્વ માગથી મંગલગીત ભરેલાં હોય છે; આપનાં પુનરુક્ત દર્શનયુક્ત સ્વપ્ન આવે છે; આપના પરિહાસમય, સર્વ મદન-જ્વર દાહના વિપ્રલાપ પ્રવર્તે છે; આપના નામગ્રહણ રૂપી એકજ ઉપાયથી મરી થકે ગળી મદા ભયંકર મૂર્છાં થાય છે.....

૧. હંસીને મૃણાલિકાને આહાર—ખેડાક; કાંને તેના હાર પહરવાના. ૨. ચંદ્રમાં પુષ્પના સુવાચવી મનોહર ચંપવલ-ચન આવે; કાંની પાસેથી તેનાં પુષ્પની સુગંધ આવે. ચંદ્રે ~ કુસુમખાણુ હોય એટલે તમાં ખાણુ નામના હેડ સકુસુમ પુષ્પ-ત-હોય અને તે વિજૃંભણુ કરે—નકાસ કરે (તરુસાદિકને.) કાં સ-કુસુમખાણુ=પુષ્પ-ખાણુ સહિત=મદન અથવા તેનાં ખાણુ સહિત હતી—તેનામાં તેમનો વાસ હતા; અને તે વિજૃંભણુ કરતી=ખગાસાં ખાતી. (કામી જનનું આ એક ચિહ્ન ગણાય છે.) ૩. રિષ્ણુ=રેવણાથી કહેવ. ૪. રેવ નાગ ઉપર સુવે છે માટે તે નાગ મંદ મંદ ઉચ્છ્વાસ કરે થાસ લે. કાંને કામજ્વર એટલે બાપલો કે તેનો જીવ માત્ર ઉચ્છ્વાસ-રેવ રહેલો—થાસ ચાલે તેથીજ વર્તાય એવો દતો. ૫. કાળ પલ્લવમાં રહે અને કાદમ્બરી પલ્લવના ચપનમાં. ૬. સંતાપ=(સર્વનો) તાપ; પીડા. ચંદન=તે નામનું વૃક્ષ; વેનો રસ. ૭. કેસારિ-વન=જેમાં કેસરિ-સિંદર=રહ તે વન; કેસર-નાગકેસર-થી ભરેલું વન. ૮. મદન ધનુષને કુસુમનાં શિશીમુખ-ખાણુ-હોય; વનમાં કુસુમ ઉપર શિશીમુખ-ભ્રમર—ભેરે. ૯. પીત-રક્ત=પીડું ઉરકત-લોહી-જેમણે એવા નિશાયર ચંપક અને અશોકમાં પહેલું પીત-પીળું, અને બીજું રક્ત-રાતું. ૧૦. ઉનાળામાં રાત ઢંકી થતી ભય; કાં દુર્જલ થતી. ૧૦. અવંકર દીપક છે.

એવું કેયૂરક કહેતો હતો તેવામાં, — રહેલા દે, હવે મ્હારાથી વધારે સંભળાશે નહિ-
એમ જાણે નયન મીચવાથી સંઘા-આપતી હોય એવી, કાદમ્બરીની બધા થવણુ કરવાથી
ચયેલી વેદનાને લીધે વિખેલી અનુકમ્પા, યજ્ઞ ચંદ્રપીડને આવતી મૂર્છાએ તેને વારી રાખ્યો
પણ અવરથા નિવેદન કરવાની સમાપ્તિ નહિ!!

આ પ્રમાણે, કાદમ્બરીનું જ જાણે ધ્યાન કરતો હોય તેમ નયન મીચી ચંદ્રપીડ સૂઝામાં
પડ્યો એટલે ગભરાટમાં તેનું શરીર કેયૂરકે (પોતાના ખોળામાં) લીધું. પત્રનેખા પંખો
નાખવા લાગી, અને એ ખનેએ તથા હાવિષ્ય વૃત્તાન્તનો અનુભવ આપવામાં તત્પર વિધિયે
તેને શુદ્ધિમાં આપ્યો. જાગૃત થયા પછી તે, પોતે કરેલી પીડાના અપરાધને લીધે જાણે
લચળીત હોય, લજ્જિત હોય કે વિલસ જની ગયો હોય તેમ ગુપ્તગુપ્ત ઉભેલા કેયૂરકને, ભરાઈ
આવતાં આસુથી મદમદ કંઠે લાગ્યા તુટ્યા અક્ષરમાં મહાકષ્ટથી કહેવા લાગ્યો કે:- કેયૂરક !
મ્હારા પુનરાગમનનો સંભવ દૂર કરી, મને કેવો અતિ કઠિન અંતઃકરણનો તથા પોતાના
ઉપર પ્રેમ વિનાનો જ ગણીને દેવી કાદમ્બરીએ તને આવવાની આજ્ઞા આપી નથી, મહામ્વેતા
એ કંઈ સંદેહો મોકલ્યો નથી, અને સંબંધ ત્યજ દહને મદલેખાએ ત્હારે મ્હેંએ મને કંઈ
ઉપાસંભ કહાલ્યો નથી એ સર્વ મને પત્રનેખાએ જણાવ્યું છે. — એટલું જ કે દેવી કાદમ્બરી
કુશીનતાને લીધે, મહાનુભાવત્વને લીધે, ઉદારતાને લીધે, સમાન શીલતાને લીધે, દક્ષિણતાને
લીધે તથા સ્વભાવની અતિ મધુરતાને લીધે પોતે પોતાને કળી સકતા નથી. ચંદ્રમૂર્તિના
દર્શનથી, ચંદ્રકાન્ત નામનો નિશ્ચેતન પાધાણુ-ખંડ આદે ભાવજ પામી શકે, તેના કરનું આક-
ર્ષણ કરી શકે નહિ મધુકર સર્વદા પદ્મપત્ની છતાં પણ અભિગમનજ કરી શકે; પુષ્પ-
રસનો લાભ તો તેને કળિના નિક્ષિત યવાથીજ મળે. દિવસના સત્તાપથી મ્વાનિ પામેલો
કુમુદ-રુમ્હ ઉન્મુખ થઇ રહે; પરંતુ તેનો વિકાસ તો ચંદ્રિકાચક્રી મનોહર લાગતી રજનીજ
કરે. અંતરમાં સરસ્વતા ધણીએ હોય તોપણ વસંત-લક્ષ્મીના પરિમુક્ત વિના વૃક્ષ પલાતી
રતાશ શી રીતે દર્શાવી શકે ? — માટે દેવી કાદમ્બરીનીજ આજ્ઞાનો અહો અપરાધ છે, કેમકે
માત્ર હોડ હાલવાનીજ વાટ જોનાર દાસજન પાસે ઉભેલા છતાં એણે નિષ્કરુણતાથી નહિ
પ્રવર્તીને, સુખની શત્રુ, માન દુઃખદાનમાંજ તિપુણ, પર હૃદયની પીડા ન ગણનારી લજ્જાની
અપેક્ષા કરી, પણ જિતને સંદેહમાં નાખનારી દેવીની અવસ્થા જોઈ નહિ ! અથવા દેવાના
પરિજનનો પણ આ કેવો વ્યામોહ કે તેમણે તેની ઇચ્છા ઉપરાંત પણ જલાટકારે તેને પ્રવર્તા-
વી નહિ ? ચરણ-તલે બંધાયેલા દાસજનની લજ્જા કેવી ? ગૌરવ કેવું ? અનુરોધ કેવો ? વળી
ચિંતનો આ અનિશ્ચાસ કેવો ? સિરીષ પુષ્પ જેવા કેમલ પોતાના આત્માને આતી અતિ-
દારુણ પીડા આપી પણ મ્હારો મનોરથ કૃપાથી કર્યો નહિ? — પણ અંતર્ધાન લલનાઓમાં
ક્રમાગત હોય છે, ને તેમાં નિશ્ચે કરીને કન્યાઓમાં, જેમણે જાલભાવ નિઃશય તપ્ત્યો ન
હોય અને જેમનામાં મુખ્ય મદન બહુ પ્રદીપ થયો ન હોય. દેવોએ પોતે તો મ્હારી સાથે

૧. કવિનો ભાવાય એવો લાગે છે કે આ મૂર્છાથી કરીનેજ કેયૂરકને વૃત્તાન્ત કહેતાં
બંધ રહેવું પડ્યું; નહિ તો હજી કેણુ જાણે કેટલુંએ એણે લખાણુ કર્યું હોત !! ૨. કેયૂરક.
૩. આ વાક્યમાં ચંદ્રમૂર્તિ આદિ સ્ત્રીલિંગવાચક શબ્દો કાદમ્બરીના ઉપમાન તરીકે, અને
ચંદ્રકાન્ત આદિ પુલિંગવાચક શબ્દો ચંદ્રપીડના ઉપમાન તરીકે ગણવા. ૪. એ આજ્ઞાએ,

સુખમૂળી (તે વાત કરી) નહિ, પણ મદલેખા તો એમનું ખીજું હૃદય છે ને એણે કેમ આ દુરાત્મા સ્વયંબૂ કાંમદેવ—જે, સંઘમ રૂપી અહાય પનવાળા મુનિયોનાં પણ, રક્ષણ કરી શકાય નહિ એવી રીતે હૃદય હરનાર, પકડાય નહિ એવો ચીર છે; પરિત્રાનને પણ સ્પર્શ કરનાર, ખદાર કહાય નહિ એવો ચંડાલ છે; અસંખ્ય પ્રાણીઓને ભસ્મમય કરનાર, ઓલવાય નહિ એવો રમથાનાત્રિ છે; સર્વ દોષથી ભરેલો અશરીર-વ્યાધિ છે; રૂપનું હૃદય કરનાર અસત-વ્યાધિ છે; મર્મ બેદનાર ધૂર્ત ધનુર્ધર છે; રત્નકાલ પ્રાણ હરનાર અકાલ મૃત્યુ છે; સ્થાનાસ્થાન જોયા વિના પ્રવર્તનાર છે; પરાપકારથી જે કૃતાર્થ થાય છે; હૃદયમાં વસે છે અને પરાયાનો વિશ્વાસ કરતો નથી—તેનાથી પીડા પામતા દેવીના શરીરની અપેક્ષા રાખી નહિ? હું ત્યાં હતો ત્યારેજ કેમ મ્હારે કાને એ વાત નાંખી નહિ? હવે જાણીને પણ શું કહે? જતે જતે દિવસ ધણા થાય એમ છે. દેવીનું શરીર, મલયાચલનો પવન લાગવાથી લતામાંથી પડતા પુષ્પને પણ સહન કરી શકે એવું નથી, અને કામગાણુ વળ જોવા કઠિન હૃદયવાળાને પણ દુઃસહ છે (તો પછી દેવીની શી વાત?) નિમેશ માત્રમાં શું થશે તે કળાતું નથી. દેવીને પણ કદાચિત્ આ દુઃખ સહન કરવાનું લખેલુંજ હશે!—વળી દુઃખદાનમાંજ નિપુણું, દુર્લભ ઘટના સ્વવાર્માં પડિત, યત્કિંચન કરનાર, નિષ્કારણ કુપિત હત વિધિના જેમ જેમ હું સર્વ પાસથી અરિયર આરંભ જોડે છું તેમ તેમ મને લાગે છે કે આટલેથીજ એ બંધ રહેશે નહિ. નહિ તો ક્યાં મ્હારું નિષ્પ્રયોજન કિત્તર મિથુનને અનુસરતાં અમાત્ય-શ્રીમિમાં આવવું! ક્યાં ત્યાં તુષા લાગવી અને અડઢે ધનુ દર્શન થવું? તેને તીરે વિશ્રાન્ત થતાં ક્યાં એ અમાત્ય ગીત-ધ્વનિનું શ્રવણ થવું! તેની જિજ્ઞાસાએ જતાં જતાં ક્યાં મહાશ્વેતાનો એળાપ થવો! તરલિકા સાથે તે સ્થલે ત્હારા આવવાથી ક્યાં મ્હારા મનનનો પ્રસંગ નીકળવો! ક્યાં મ્હારું મહાશ્વેતા સાથે હેમકૂટ જવું! ક્યાં દેવી કાદમ્બરીના વદનનું દર્શન થવું! ક્યાં આ શરીર ઉપર દેવીના અનુરાગની ઉત્પત્તિ થતી ને અપરિપૂર્ણ મતોરથે ચાલી આવવાની ક્યાં મ્હારા પિતાની અનુક્રંધનીય આગ્રા મળવી!—માટે આ અયુક્ત કાર્ય કરનાર, અમારા કર્મ-જલની આગને અનુસરવામાં ચતુર, કંઈ વિધિયે અતિ દૂર લઇ જઈને અમને ખરેખર પાડ્યા છે; તોપણ દેવીની સંભાવના કરવાને અમે પ્રમત્ત કરીશું.

અંદ્રાપીડ આમ બોલ્યો તો તેણે માંજ—આ કાદમ્બરી-વૃત્તાન્તથીજ આ અતિશય સંતાપ પામ્યો છે તો વળી મ્હારા લેજથી શું કરવા મ્હારે એને સતાપવો જોઇયે?—એમ જાણે દયા ઉપજ્યાથી ભગવાન સૂર્ય દેવે તપ કનકના દ્રવના કણુ જેવો પીચો પ્રકાશ મારતા, દિશાઓમાં પથરાયેલા શંજુના જટા-મંડલ જેવા પોતાના હૃદયને કિરણને સંકોચી લીધા. સૂર્યાસ્ત થયો એટલે (દિવસ પણ ઉંચાં ઉંચાં વૃક્ષશિખર ઉપર રહેલા રક્ત આતપ-છેદને આકર્ષે તો આકર્ષે તો જતો રહ્યો. પછી અનુક્રમે, દયા ઉપજી હોય એમ સંધ્યા પણ જ્યારે બીના વસ્ત્ર જેવું પોતાનું રાગ-પટલ (તેણે) ઉપર પ્રસારી દેવા લાગી; શૂન્યતાથી વિકલ્પ બની ગયેલા (આ કુમાર)નું આમ દર્શન ન થાય તો કીક—એમ જાણે પ્રિય મિત્રની સમાન ધારીને

૧. “.....થી પીડા પામતા દેવીના શરીરની અપેક્ષા રાખી નહિ?” એવો સંજોષ છે. ૨. ખરેખરા બાળ્ય હોય તે માંસનું હરણ કરે, પણ આ તો રૂપનું માટે ‘અસત્’, ૩. રાગ—સંધ્યા—પ્રકાશ, તે રૂપી પટલ=ઈંદ્રિય.

નિશાગમ પણ જ્યારે ગમીરાણા લટકતા વઝની સમાન તિમિરવેળાને મરંત બ્રમણ કરત-
વના લાગ્યો; શોષકારી સંતાપ દુઃસહ હોવાથી શ્યામગચનામાં પેતાનો ઉપરોગ થયે એવી
બળે બીકેથી કમલ પણ જ્યારે મીયાવા લાગ્યાં; સ્વભાવે સ્વેચ્છ હોવાથી આત આદ્ર-
ક્રમુદ પણ અપન-સંપાદન કરવાની બળે હોસાતુથીથી જ્યારે પ્રકૃત થવ લાગ્યાં; ત્રિયા વિરહ-
થી ખેદ પામતાં ચક્રવાક પણ જ્યારે કાદમ્બરીની સમીપ જવાનો બળે ઉપદેશ આપનાં હોય
તેમ મધુર, કરુણ અને ઉંચા ચંદ્રથી વારંવાર ચીત્રો પાડના લાગ્યાં; સમસ્ત ભુવનનું એક
છત્ર—અમૃતથી ભરેલો રૂપાનો કલશ—પૂર્વે દિગ્વિવૃત્તા વદન ઉપરનું ચંદન તિનક—ગમન-
લક્ષ્મીના લાવડવન મહાસરોવર—સકલ લોકને આહ્વાદકારી ભગવાન ચંદ્ર પણ જ્યારે
અમૃતમય કર્ણથી (ચંદ્રાપીડને) બળે સ્પર્શ કરવાને તથા આશ્વાસન કરવા સારૂ ચંદ્રિકા રૂપી
જલ છાંટવાને ઉદયગિરિના શિખર ઉપર ચઢી ગયો, અને પ્રદોષ સમય જ્યારે પ્રાદ્ય થયો,
ત્યારે એજ વલ્કેભ નમાં ચંદ્ર-પ્રકાશના સ્પર્શ ચક્રી દેખાતાં સ્વચ્છ જલમિંદુઓને વીરે રમ-
ણીય લાગતા એક ચંદ્રમણિ-શિનાતલ ઉપર અંગ નાખીને ચંદ્રાપીડ ચરણ ચાપના આવેલા
કેયૂરકને કહેવા લાગ્યોઃ—કેયૂરક! તું શું કારે છે? અને અ વિરે ત્યાં સુધી દેરી કાદમ્બરી
પ્રાણુ ધાણુ કરી શકશે? મદવેખા એમને રિતોદ કરાવી શકશે? એમને આશ્વાસન કરના
સારૂ મહા શ્વેતા આવશે? મહારા પરિચયથી ઉદ્દેગ પામતા એ, શરીર સ્થિતિને અર્થે તેઓની
નિનતિ કથુલ કરશે? અને હું એમનું હમતું, ચંચલ કીડીચાળું તથા ત્રાસ પામેલા હરિચુના
ખૂચાના જેવાં દીર્ઘ લોચનવાળું મુખ પુનઃપિ ભેદ શકીય?

કેયૂરકે કહ્યું:—મહારાજ! પૈર્વ રાખીને અહીંથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરો. પાસેના
સખીગન વા પરિજનનું શું કામ છે? એમને તો આપના દર્શનની ઇચ્છાજ સ્વેચ્છાએ આપ
મીયાવા પણ દેતી નથી, સમાગમની આશાએજ હૃદયને પૈર્વ આપ્યું છે. આસજ મુખે રહેસો
છે. રોમાંચજ એમના શરીરને ક્ષણ પણ ચૂકતો નથી. અનુપાતજ અહિંનાં લોચન પાસે
ઉભો રહે છે. નામરણજ રાત્રે પણ લક્ષ આપ્યાં કરે છે. અસ્તિજ એમને એકલા રહેના
દેતી નથી. અને છવિતજ કંઠસ્થાન પામેથી ખસતું નથી.*

કેયૂરક આમ કહેતો હોય તેવામાં રાજપુત્રે તેને વિશ્રામ લેનાતું કહ્યું અને પોતે પણ
ગમન-ચિન્તામાં પ્રવેશ કર્યો:—જે હું પિતા માતાને કલા વિના, તેમને ચરણે પડ્યા વિના,
તેમનાથી મસ્તકે સુનિત થયા વિના, તેમની આશિય લીધા વિના, સહસા તેમની અગ્ર
વગરજ આવી નીસરું તો મારા છતાં પણ કવાથી મને સુખ મળે? શું મારું શ્રેયસ્ વાપડેમ
કરીને ફલને. લાભ યાય? ને કયું હૃદય-નિર્દોષિ મળે?—અથવા આ ઉત્તર કાળની ચિન્તા તે
જવા દઇયે, પણ હું અહીંથી ચાવી નીસરું એ શી રીતે? દુસ્તર સુદ્ધાકૃવ તરવાના સેતુ નથ—
યોગ્ય વાંઝત ફલનું દાન કરનાર કલ્પવૃક્ષ—શત્રુ-પરાક્રમના યશને નીકળવાના દારના અર્ગલ-

૧. બુઓ નિકમચરિત ૫. ૬૭ શ્લો. ૩૫—પૂર્વદિકૃતિલકવિન્દુરિવેન્દુઃ । અને ૫.
૧૦૧ શ્લો. ૭૮—સોડ્યં નિમજ્જતિ જગત્તયનાગિરામઃ । ર્યામાવધૂલદનચંદનાવિન્દુરિન્દુઃ ॥

૨. બુઓ ઉત્તરરામચરિત અંક ત્રીજો—વસ્તૈકહાયનકુરંગવિલોલદષ્ટેઃ વિં ૩.
રતિ=સુખ, તનાં અમાન. ૪. કેયૂરક કહે છે કે આજ પારજનની જરૂર નથી. દર્શનની ઇચ્છા,
સમાગમની આશા વિં, પરિજનનું કામ સારે છે ! !

૬૩—અરોપ જીવનને ઉચ્છેદી રાખનાર સ્તંભ—નિજ જીવ—ઉપરથી ઉતારીને પિતાએ સર્વ રાજ્યભાર મ્હારે માથેજ નાખેલો છે; માટે ને હું કલા વિદ્યા એક પગથું પણ ભરું તો, અસંખ્ય ગજ, અશ્વ અને ગચના ગમનથી ધરતીને ક્ષોભ પમાડતા, દરદરતી ધ્વજઓના વનથી સૂર્ય-કિરણને આકુલ કરી મૂકતા, ઉચાં ધરેલાં સ્વેત છત્રનંદણની ઝાયાથી દિવસના પ્રસરમાં અંતરાય લાવતા, આતંત્ર્ય ઉડતી ધૂળ વડે પૃથ્વીની ગુફાઓને નિતંતર પૂરી નાંખતાં, આગળ દોડતા વેગી અપ્પેલાળા- તથા નેડે નેડે આવતા ગજમય સંપવાળા રાજાઓ યાદી ગયા છતાં ને જુગ્યા છતાં ગતિમાં વિદગ્ધ ન કરતાં સમુદ્ર પર્યંત આઠે દિશાઓમાંથી અવશ્ય મ્હારી પાછળ દોડી આવે. સેવા કરવાને તત્પર રાજાઓ તો રહ્યા પણ મુખ ભેગવનારી પ્રજાઓ પણ પિતૃ-સ્નેહથી સ્ત્રીપુત્ર ત્વજીને મ્હારી પછવાડે લાગે એમ મને ભાસે છે. વળી તાતને પણ કોણ બીજે એવો છે કે જેના ઉપર મ્હારા જેવો સ્નેહ આણીને, ગયા પછી,—એ ગયો તોએ શું ને ન ગયો તોએ શું?—એમ મ્હારા આવનમને લીધે કાપાયમાન ચપ્પ, આધાર રાખીને રહે ? બીજા કોનું મુખ નેહને હૃદયમાં સુખ પામી, મને પાછો આણવા સાર શોકમય પ્રલાપ કરી, તાતનેજ માતા આકુલ વ્યાકુલ ન કરે ? વળી પિતા ને પછવાડે આવ્યા તો તો અરાદ દ્વીપની માલાવાળી પૃથ્વીજ પછવાડે આવવાની. તે વખતે મ્હારે ક્યાં જવું ? ક્યાં રહેવું ? ક્યાં વિશ્રામ લેવો ? ક્યાં આલવું ? ક્યાં ભોગન કરવું ? ક્યાં દોડી જવું ? ક્યાં સંતાપ જવું ? અને પકડાયો તો શું મ્હોં દેખાડવું ? પૂછે તો સો ઉત્તર આપવો ? વળી ધારે કે કદાચિત દેવયોગ કેમ કરીને હું નીસરી ગયો, તોપણ અખેદનીય તાતને એવી રીતે મ્હોંડા શ્રમમાં, અને તાતના પ્રસાદથી જેણે કદી દુઃખ નોયું નથી એવી માતાને મ્હારા નાસી જવાથી ઉત્પન્ન થતા શોક સાગરમાં નાંખવાં એ મ્હોં પાપીએ શું કયું કહેવાય ? નમ્ર દિવસના પ્રસાદથી ખિન્ન થયેલું મ્હારું સૈન્ય પણ હજી નથી આવી પહોંચતું કે બીજા કોઈ સુકિત કરી અર્પે રસ્તેથીજ પાછા વાળી ફરીથી દોડી જવાય ?—પિતા માતાને કહીને તેમની આજ્ઞા લઈ ઉત્તમ પ્રકારે જવાનું ધારું તો તેમા પણ મ્હારે કહેવું શું ?—મ્હારા સ્નેહથી દુઃખ પામતી ગંધર્વ-રાગપુત્રી કાદમ્બરી મ્હારે લીધે કાર્ત્તવેલી પીડા ભોગવતી અતિ કટુદાયક અવસ્થામાં છે એમ કહેવું ? કે મ્હારે. એના ઉપર પ્રેમ બલવાન છે અને એનાં વિના હું પ્રાણ ધારણ કરી શકતો નથી એમ કહેવું ? કે એના અને મ્હારા બંનેના જીવિત નિબંધનની હેતુ-ભૂત મહાસ્વેતાએ એને પરણવાનો મને સંદેશ કહાલ્યો છે એમ કહેવું ! કે એનું દુઃખ સહન કરવાને અશક્ત હોવાથી આ કેયૂરક એના ઉપરની જકિતને લીધે મને તેડવા અગ્નિ એમ કહેવું ?—ફરીથી મ્હાર નીકળવા સાર બીજું કોઈપણ મ્હારું કાલીજ શકાય તેમ નથી. હમણાં હું આખી પૃથ્વી જીતીને ત્રણ વર્ષ કરતાં વધારે વખત પછી પાછો આવ્યો છું. અગાધ મ્હારું સૈન્ય નથી આવી પહોંચ્યું. વળી જવાનું કારણ કલા વિદ્યા એક પગથું થી રીતે ચપ્પ ચક્ર ? પિતા-માતા કેમ મને જવા દે ?—ત્યારે આ મિત્રથી સુધાય એવા અર્થમાં, કંઈ પામતો હું એકલો શું કરું ? વૈશમ્પાયન પણ મ્હારી પાસે નથી, હું કોને પૂછું ? કોની સાથે આ વાત વિચારું ? કોણ મને ઉપદેશ અર્પે ? બીજે કોણ મને નિશ્ચન કરી આપે ? બીજા કોની હુદ્દિ-રિવેદા છે ? બીજા કોનું મ્હોં સંલગ્ન છે વા સંજોગવા યોગ્ય ? બીજા કોને (યયાર્ચ) બોલતાં આવડે છે ? બીજા કોનો મ્હારા ઉપર અસાધારણ સ્નેહ છે ? બીજા કોની સાથે હું સમાન દુઃખી થાઉં એમ છે ? હું દુઃખી તો દુઃખી ને હું સુખી તો સુખી એવો

બીજો કોણ છે? રહસ્ય નિવેદન કરવાનું સ્થાન બીજું-મ્હારે કયું છે? બીજા કોના ઉપક-
કર્તવ્ય લાર નાખી હું નિર્દોષ થઈને રહું એમ છે? બીજો કોણ મ્હારા કાપે સાર આકૃષ્ટ થાય
એમ છે? અને મ્હારા ઉપર કોઈ પામેલા માતા પિતાને સમજાવી બીજો કોણ મને લઈ
જવાને સમર્થ છે?

આવા ને આવાજ વિચારમાં એની તે રાત દુઃખથી દીધે લાંગરા ઊઠા પશું ત્રી-
ગણ; અને પ્રાતઃકાળમાંજ એણે વાત સાંભળી કે સૈન્ય દસપુર સુધી પાછું આવી પહોંચ્યું છે.
આ સાંભળી, પ્રકૃષ્ઠ અંતઃકરણે પોતે વિચાર કરવા લાગ્યોઃ-અહો! હું ભગવાણી છું. ભગવાન
વિધિનો હું અનુગ્રાહી થયો કે ખાન કરતામાંજ મ્હાંકે દ્વિતીય હુલ્લે વૈશમ્પાયન આવી
પહોંચ્યો—આમ હુપથી એ પરવંચ થયો હતો તેવામાં કેપૂરકને એણે પ્રવેશ કરતો જોયો;
અને દુરથીજ તેણે પ્રણામ કર્યો એટલે તેને કહેવા લાગ્યો કેઃકેપૂરક! હવે તો મિલિ કરતસ-
માં આવેલી ગણુત્રી; વૈશમ્પાયન આવ્યો છે.

આ સાંભળી, ગમનમાં વિલંબ થશે એવી ચિન્તાથી થન્ય અંતઃકરણેજ તે—હીક
ચયું, મ્હારાજના હાથને મ્હોટી નિશ્ચિત મળો—એમ કહીતો કહીતોજ પાસે જઈ, અંદાપીકની
સમીપ બેસી, સંસારી સમસ્ત પરિજન ક્ષણ માત્રમાં દૂર કરવામાં આગ્રહ એટલે વૈશમ્પાયનના
આગમનના વાર્તાનાજ સંબંધમાં કહેવા લાગ્યો-મ્હારાજ સર્વજ્ઞ ઝંઝકની વિરુદ્ધ જેન મેધા-
ગમનને (સૂચવે છે); સ્થામ પડી ગયેલી મેધલેખા જેમ જલ્પાયમનને, એવે કાન્તિ દર્શા-
વતી પૂર્વ દિશા જેમ અદ્રોહ્યને, પરિમંથાલી મથન-પવનની આગતિ જેમ વસ્તંત માસના
અવતારને, મહનની ઉત્પત્તિ કરતી વસ્તંત-વદ્ધમી જેમ પશ્ચિમોદયમને, પ્રકાશના લાસ રંગવાળી
પદ્મવોત્પત્તિ જેમ કુસુમોદયને. તથા વિકસિત કાચ કુસુમના મંજરી જેમ શરદના આરંભને
તેમ આ અવસ્થાજ આપના નિઃસંશય મનને સૂચવે છે. મ્હારાજને અવસર દીધી પ્રાપ્તિ
થશે.—અદ્રિકા વિનાનો અંદ્ર, મૃણાલિકા વિનાનો કમલાકર, કે લગ્ન વિનાનો ઉદ્ધાન-માગ
કોણે કોઈ વેળા જોયો છે? વર્ણો એજ માસ સર્વ જનન રમણીય છતાં પશુ આમ કુસુમની
મંજરીના પરિગ્રહ વિના નજ શોભે. તેમજ દાન-લેખાની લક્ષ્મી વિનાનું ગજપતિનું વદન
(પશુ). પરંતુ વૈશમ્પાયન આવી પહોંચ્યો અને તેની સાથે આપ જવાની યુક્તિનો વિચાર
કરશે એટલામાં અવસ્ય કેટલોક નિલંબ થશે. અને દેવીની અવસ્થા કેવી વિનંત ન સહી
શકે એવી છે તે મ્હં આપને નિવેદિત કીધેલુંજ છે. સર્વે જન આતાથી છતી શકે છે, પરંતુ

૧. દસપુર=ઉજ્જવિતાયા થોડે દૂર આવતું એક શહેર. બુદ્ધ અવ. અવ નિહનની
મેઘદૂત ઉપર દીકાઃ—“Dasapura, according to its etymology, should mean a dis-
trict; that of the ten cities. It is said, however, by the commentators, to be
the name of a city; and by one of them, Mallinatha, to be that of the city of
Rintideva; if he is correct; it may possibly be the modern Rintimpore or
Rantompore, especially as that town, lying a little to the north of Caum-
bal, and in the time from Oajen to Taohnesar, is consequently in the course
of the Cloud's progress, and the probable position of Drsapura.”

દેવીના હૃદયને તો આપણું પુનર્જન થવાની આશા હવે જતીજ રહી છે તો તે કયા આશા-
સનથી રહી રહે ? હું જે સમાચાર કહીશ તે સાંભળીને એમને એટલે ત્રિચાર થશે કે—મ્હારા
જીવિતનું કામ છે માટે દુઃખને પણ સહન કરતાં કરતાં લાવ હું એ ધારણ કરી રાખું—આથી
હું વિચિત્રિ કહે છું કે અંતઃકરણ વડે તો આપ આગળ મહેલાજી છો અને ચરીરથી પણ
(મ્હારે) પગલે પગલે આવશેજ, તો મ્હારે અહીં રહીને પણ હવે શું કરવાનું છે ? માટે
આપના આગમન રૂપી ઉત્સવના સમાચાર કહેવા સાર. પ્રણય પ્રિયાદર્શ દેખી રહેલું મ્હારું
હૃદય હમણાંજ જવાની અતુચ્છા રૂપી પ્રસાદ મગવાની ઇચ્છા રાખે છે.

કેયૂરકની આવી વિચિત્રિ સાંભળી, અંતરના સંતોષથી નિહાલિત ધ્યેયી, પ્રકૃષ્ઠ નીલ-
કમલના સમૂહની માલા જેવી દૃષ્ટિથી પ્રસાદ દર્શાવી ચલ્લપોડે પ્રવૃત્તર દીધો કે—‘હું શું કહું ?
બીજો કોણ આમ અમારાં દુઃખ નહિ સહી શકીને પોતાની ચરીર-ચક્રિની (પણ) અપેક્ષા
ન કરી (ત્હારા જેવો) ઉત્સાદ રાખે એમ છે ? બીજો કોણ આવી રીતે રથકાચ જાણે છે ?
અને બીજા કોની અમારા ઉપર આવી નિષ્કપટ ભક્તિ છે?—એ ત્હે’ ઠીક ધાયું’ છે; દેવીના
પ્રાણ ધારણ કરી રાખવા માટે તું જ; અને મ્હારા આવવાની ખાતરી કસવવા માટે પત્રલેખા
પણ આગળથી ત્હારીજ સાથે દેવીના ચરણ પાસે આવશે, આ પણ દેવીનો પ્રસાદ-શૂભિજ
છે. હું ધાઈ છું કે આને પણ જોઈને દેવીને કેટલીક તો હિંમત અવરજ મળશે. વળી આને
પણ દેવી ઉપર સ્નેહ અને ભક્તિ છેજ.—એટલું કહી—કેમ ખરું કે નહિ—એવું, પછાડે
જેટલી પત્રલેખાને એણે પૂછ્યું, ત્યારે બહન જવા નાચું નમાવો એણે વિનંતી કરી કે—
મહારાજ ! આપની જે આજ્ઞા હોય તે સુખેથી કરો.—પણ એને જવાને નિશ્ચય થયો એટલે
મેધનાદને બોલાવવા સાર એણે એક પ્રતીહારોને આજ્ઞા કરી; અને તુરંતજ તે આવીને
દ્વિતી પ્રજ્ઞામ કરી આજ્ઞાની શબ્દ જોતો હતો તેવામાં પોતેજ તેને બોલાવી, કૃપા દર્શાવી,
કહ્યું કે—મેધનાદા જે સ્થળે મ્હેં પૂર્વે તને પત્રલેખાને લાવવા સાર રાખ્યો હતો તે સ્થળ
સુધી પત્રલેખાને લઈને તું કેયૂરકની સાથે આગળથી જા. હું પણ વૈશમ્પાયનને મળીને ત્હારે
પગલે પગલેજ અશ્વો સાથે આવું છું—આ સાંભળી, જેવી દેવની આજ્ઞા એમ કહી,
નમસ્કાર કરી, ત્વરાથી જવાની તૈયારી કરવા સાર મેધનાદ જયો એટલે—મહારાજ ! હવે
શું કરવા વધારે વિશંબ કરવો જોઈએ—એમ કહી, મેધનાદના ગયા પછી અમન-પ્રણામ
કરી, કેયૂરક ઉઠતો હતો તેને સ્નેહ સહિત બોલાવી, ચંદ્રપોડે અશ્રુયુક્ત દૃષ્ટિયે પુનઃ પુનઃ
નિહાળી, આશ્વિંગન દષ્ટ, રેખાંચિત્ર મહેલા હાથવડે પોતાના કર્ણુમાંથી કાઢી, અનેક વર્ણુથી
રુચિર લાગતું.^૧ સંદેશા જેવું કર્ણુભૂષણ તેને કહ્યું આરોપ્યું, અને આંસુ ભરાય આવવાથી
ગદગદ કંઈ લાગ્યા તુટ્યા અક્ષરમાં એ કહેવા લાગ્યો કે—કેયૂરકા ત્હે’ તો મ્હારે સાર કંઈ
દેવીનો સંદેશા આપ્યોજ નથી, એટલે ત્હારી સાથે હું તેને અતુરપણે અપૂર્વ સંદેશા મોકલું ?
દેવીને વિચિત્રિ કરવાની છે તેમાં પણ બોટા લજ્જાના ભારથી તને શું કરવા મ્હારે અમમાં
નાંખવો જોઈયે ? પત્રલેખા દેવીના ચરણ સમીપ આવેજ છે માટે એ સર્વ કહેશે—આમ
કહીને તરતજ એ, અતકિંત અંધારી પડેલા પોતાના ત્રિયોગથી ખીડાતી, અશુભ ગણવાની

૧. વર્ણુ=રંગ (આશૂપણના); અક્ષર (સંદેશાના). આશૂપણ કહ્યુંમાં પેહરાબુ
તે જણે કાનમાં સંદેશા કહ્યો હોય એવું હતું.

ચંકાથી ચલ કરતાં પણ અજીવેમને નહિ, અટકાવી ચકતી, (અજીવી) છવકાતી તથા લક્ષ વિના અન્ય ફરતી દષ્ટિ વાળી, પગે પડવાને તત્પર ચર્ચેલી પત્રલેખાની સામે પ્રણમથી ઉત્તેરે, રંધી, હાથ બેડી કહેવા લાગ્યો:—

પત્રલેખા! અંજલિ સહિત શિરવડે મ્હારી વતી પ્રણામ કરી દેવી કાદમ્બરીને વિનંતિ કરજે કે—પ્રથમ દર્શન મ્મયે પણ સ્વાભાવિક વત્સલતાથી દેરીએ અતિથય પ્રસાદ દર્શાવ્યો તે છતાં, સર્વ અથ પુરુષોની ઉપર મૂકવા લાયક જે મનુષ્યે દેરીને પ્રણામ પણ કર્યા વિના ચાલી જઈને જીદિની જડતા, જ્ઞાનની મૂંઝતા, ધીરતાની તરલતા, સ્નેહવ્રતાની કઠિનતા, ગૌરવની લઘુતા, પ્રિયવંદતાની કટુતા, મૃદુ-હૃદયતાની નિષ્કુરતા, સ્વૈર્યની ચંચલતા, ક્યાકુતાની ફેરતા, નિષ્કપટતાની આયાજ્ય, સત્યવાદિતાન્ત્રે અસત્ય મધુર-ભાષિતા, દૃઢ બકિતની અવસા, અધુરતાની કુદિલતા, લજ્જાની પ્રગલ્ભતા, ઉદારતાની કુદતા, દાક્ષિણ્યની અમહાનુભવતા; વિનયની અહંકૃતિ, કૃતજ્ઞતાની કૃતમ્મતા, સદ્ભાવની દુર્બુદ્ધિ—એમ સર્વે ગુણના દોષ કરી દીધા તે કેમ બીજે ગુણ ધારણ કરીને પુનઃ પરિગ્રહની વિનંતિ કરી શકે? અને કયે પ્રકારે દેરી (તેનો) અંગીકાર કરે? શું, અસત્ય આત્માપણ કરીને મ્હેં દેવીનું હૃદય નથી દમ્યું એમ (કહેવાશે)? શું, પ્રકૃતિથી પ્રેમાળ હૃદયને લગ્નને હું નથી ચાલી ગયો એમ? શું, આ પ્રાણ-સંદેહકારી યરીસાવરધાની મ્હેં નિષ્કરણે નથી અવગણના કરી એમ? શું, જો (અવસ્થા)નું હું કારણ નથી એમ? કે આ સર્વે દોષને આશ્રય છતાં મ્હેં અનુકૂલતા પ્રમાણે ચરણની આરાધના કરી છે એમ (કહેવાય તેમ છે)?—માટે હું તો સર્વ ગુણ રિહીત છું તથાપિ દેવીના ગુણનેજ આશ્રયે રહ્યો છું. પ્રકૃતિથી સરસ એમની આ સરલતાજ, હું દૂર છતાં મ્હારું મહનામિથી બળતાં રક્ષણ કરેજ છે. એમનો સ્નેહભાવ વારંવાર મને બોલાવેજ છે. પ્રતિષ્ઠા દ્વં રાખવાની ટેવ મને (એમની તરફ) લઈજ જાય છે. દાક્ષિણ્ય પાસે બોલાવેજ છે. વત્સલતા મ્હારો અંગીકાર કરેજ છે. હૃદયની મૃદુતા ચરણે પડતાં તુલ્યકારતીજ નથી. મહાનુભાવતા મને ઉભો કરી સંભાવના કરેજ છે. એમની પ્રિયવાદિતા (મ્હારી સાથે) બોલેજ છે; અને એમની અત્યુદારતા હૃદયમાં અવકાશ આપેજ છે. વળી હું જે આવી રીતે જઈને, નિર્લજ્જ થઈ, ફરીથી વદન દેખાડવાનું સાદસ આથે લઉં છું તેનું પણ કારણ સત્પ્રતિનિશા દેવી પ્રસાદજ છે.—સ્વચ્છતાને લીધે, ઉદારતાને લીધે, સંમતિને લીધે એ સર્વે, ધાન્ય-પારિચય છતાં પણ કવિતાશા આપીને કંઈ નથી કરાવતા એમ નથી:—દેરીની સેવા કરવાનું મને સ્મરણ કરાવે છે; ચરણારાધના કરવાને ઉત્સાહ આપે છે; સેવામાં ચાતુર્ય શીખવે છે; આરાધનાના ઉપાયનો ઉપદેશ આપે છે; મધુર ભાષણ કરવાની વારંવાર આજ્ઞા કરે છે; ‘આવી રીતે રહેવું’ એમ પોતેજ ખતાવે છે; અયોગ્ય કાંઈ ઉપચાર્પણ કરવાથી મુખ ઉપર દેખાતા દોષને અનુ-ગમવડે દૂર કરે છે; સંતોષને અવસરે ગુણ આપને અનુમદ કરે છે; લજ્જાથી દૂર ગયો હોઉં ત્યારે બહારકારે ખેંચી આણી સમીપ લાવે છે; અને અન્યત્ર ક્ષણ પણ મને રહેવા દેતા નથી. વળી એ (પ્રસાદ) પોતાની અનુમાદક શક્તિને લીધેજ અપરિલભ્ય છે; ગુરુત્વથી આધારથીજ ટકી રહ્યા છે; વિસ્તારથીજ અસંવર્ધિય છે; અને મહોદ્યાપ્રથીજ અપરિકાશ છે.—માટે, હું અતિ દૂર છતાં, એ મને બહારકારે ખેંચી જઈ, અવસાની આજ્ઞા વિના પણ દેવીના ચરણ પાસે લાવે છે; અને જે વાણીએ ગમનાટાની અપેક્ષા ન રાખતાં અનિષંકગુણી

‘હું ગયો છું’ એમ કહાવ્યું હતું તેજવાણી હવે વિચારી કરે છે કે જેમ મહાર્ આગમન નિર્ણય ન થાય અથવા જગત્ સ્થિતિ ન થાય તેમ દેવીએ જીવિત ધારણ કરી રાખવાને પોતેજ ચત્ત કરવો.

એટલે સંદેશો કહીને વળી ફરી બોલ્યો કે:-પત્રલેખા ! ત્હારે પરમાર્થે જતાં જતાં મહારા વિયોગથી પીડા બોગવવી નહિ; ચરીર-સંસ્કારમાં અનાદર કરવો નહિ; બોગન-વેદનાને અતિક્રમ કરવો નહિ; ગમે તે અગણ્યે માર્ગે જતું નહિ; સિયાર કર્યા વિના ગમે લાંબા કિતરતું વા રહેતું નહિ; ગમે તેવા અગણ્યા માણસને (ખંતા:કરણમાં) આકાશ આપવો નહિ; અને સર્વદા ચરીરની સંભાળ રાખવાનું બૂધવું નહિ. સું કઈ ? ત્હારાથી પણ દેવીના પ્રાણ મને અધિક પ્રિય છે તેથીજ આમ એકથી તેમના સંરક્ષણને અર્થે તને મોકલવી પડે છે. વળી મહાર્ જીવિત પણ ત્હારાજ હાથમાં છે. માટે નિઃસંશય વત્ત કરીને ત્હારું પોતાનું સ્વચ્છ કરજે-એમ કહી; સ્નેહથી આલિંગન દઈ, કેપૂરકને ફરીથી તેની સંભાળ રાખવાનું કહી, મહાસ્વેતાના આશ્રમ સુધી તું આનીજ સાથે મને તેડવા આવજે એવી આજ્ઞા કરી, તેમને વિદાય કર્યાં.

કેપૂરકની સાથે પત્રલેખા ગઈ એટલે,—એ શીઘ્ર જરો છે નહિ ? માર્ગમાં કંઈ એમને વિલંબ થશે કે નહિ ? કેટલા દિવસે એઓ ત્યાં પહોંચી જશે ?—એવી ને એવીજ ચિન્તાથી ચાલ્ય અંતા:કરણે ક્ષણવાર ઉઠો રહી, સેન્ય સંબંધી વાર્તાસ્તુટ કરવા સાથે એક દૂતને મોકલી બહુ દિવસે જેતું દર્શન થવાનું એવા વૈશમ્પાયનની સામે જવા સાથે આજ્ઞા લેવાને પોતે પિતાની પાસે ગયો. ત્યાં બંને બાણુથી ઝટ પ્રતિહાર-મંડલના ખસી જવાથી પડેલો વિસ્તીર્ણ આર્ગ બોળાંબીને, દૂરથીજ દક્ષિણ જાતુ તથા કરતલ નિર્મળ મણિભૂમિ ઉપર મૂકવાથી પડેલી પ્રતિમાને ધીધે બેવડા દેખાતા દીર્ઘ કથ-કથાપ સહિત એણે પિતાને પ્રણામ કર્યાં.

પછી તારાપીઠ, એવી રીતે દૂરથીજ ચંદ્રાપીઠને પ્રણામ કરતો બેઠ, પૂર્ણ સ્નેહથી કારેલા, જલભારથી મંદ મેઘના પ્વનિ જેવા ગભીર, ધીરા સ્વરથી આવ ! આવ ! એમ કહી, એને મોલાવી, સત્વર દોડતાં પણ શુકનાથને પ્રણામ કરીને પાસે આવી જેવો એ ભૂમિ ઉપર બેસવા જતો હતો તેવો હાથી એને ખેંચી લઈ, ચરણાસન ઉપર બેસારી, અરસોકન-સ્પૃહા જેવી તૃપ્ત થતી ન હતી એવા લોચનરૂડે મહુ વાર સુધી એને નિદાશી, ધુરાવરજાને ધીધે અધિક લાવણ્યમય લાગતાં એનાં અંગ પ્રત્યંગ ઉપર હાથ ફેરવી, શુકનાથને દેખાડી કહેવા લાગ્યો:—શુકનાથ ! ભુઓ આ,—પ્રહાર નીકળતી કનકગિરિની મહાનીલમયિ-પ્રભા જેવી, ગંડસ્થલ ઉપર શોભતી મંધમજની મલેખા જેવી, શ્રેષ્ઠ કાન્તિ યુક્ત ચંદ્રમાના કમ્બકનો, છાયા જેવી, વિકાસ-શોભાની રાહા જેવી કમલાકરનો ભ્રમરાવડી જેવી, રૂપના આસેખવત શોભાવનારી (સાક્ષી) સ્થામ અંજનનો લેખા, મધુલ તારુણ્ય રૂપી મેઘના પસરેલા રા-મિષા, જ્વલતા મંદન-પ્રદીપની કન્નજલ-ચિખા, પ્રકાશ તા પ્રતાપાસિની ધૂમરાંજ, મહનોભાવના

૧. ભુઓ ઉપર રામ ચરિત અંક ત્રાજ અન માલતી સાપવ અંક તરમા.—

શૂન્ય મન્યે જગદવિરતજ્વાલમન્તર્જલામિ ॥

૨. ભુઓ ઉપરામચરિત પૃ. ૮૭—

અમ્મહે જલમૃતમેષસ્તનિવગંમીરમાંસલઃ કુતોન્વેષ મારતીનિર્વોષઃ ॥

તમાલ-વહી, કામવિકાર રૂપી નિલાસમનની બાલ-તિમિરોદ્ગતિ, અને લમરૂપ મંગલ કાપની બ્રૂસંગા—આયુષમાન ચંદ્રાપીઠની મૂઝા મૂખ ઉપર પુટવા માંડી છે. હવે આ વિવાહ-મંગલને યોગ્ય અવસ્થામાં આવી પહોંચ્યો. માટે દેવી નિલાસવતી સાથે મળીને જગત્માંથી કાઢ અતિ રૂપવાળી રાજકન્યા શોધી કાઢો. જેનું દર્શન દુર્લભ હતું એવું પુત્રનું વદન જોયું; હવે વધુ સુખ-કમલના દર્શનથી આનંદ પામિયે.—એટલું તારાપીઠે કહ્યા પછી શુકનાસે પ્રત્યુત્તર આપ્યો:—

મહારાજે ઠીક વિચાર કર્યો. આં સહૃદય કૂમારે તો હૃદયમાં સર્વે વિદ્યા આણેલીજ છે; સર્વ કલાઓ પ્રાપ્ત કરેલીજ છે; સર્વ ગ્રન્થઓ વચ્ચે કરેલીજ છે; સર્વ દિગ્વિખૂઓના કરુ-અહેલાજ છે; રાજલક્ષ્મીને નિશ્ચય કરી કુટુંબિની-પદે સ્થાપેલીજ છે; અને ચાર સમુદની મેખાથી આભૂષિત પૃથ્વીને એ વરલાજ છે—તો હવે શું બાકી રહ્યું છે જે એમનાથી ન પરણાય ?—શુકનાસનાં આવાં વચનથી લગ્નિજત યષ્ઠ, વદન નીચું નમાવી ચંદ્રાપીઠ વિચાર કરવા લાગ્યો—અહો આ કેવો યોગે યોગ મળી ગયો કે કાદમ્બરી-સમાગમના ઉપાયની હું વિનંતા કરતો હતો તેવામાંજ પિતાને આવી શુદ્ધિ ઉત્પન્ન થઈ !! આ જે કહેવાય છે કે અધિકારમાં પેટેલાને પ્રકાશ મળે, વનજનમાં ભસાયેલાને માર્ગદર્શક મળે, મહાસાગરમાં પડેલાને વહાણ મળે, અને મરતા ઉપર અમૃતદ્રષ્ટિ યાચ તેવું મને થયું ! સર્વથા કાદમ્બરીની પ્રાપ્તિમાં અંતરાય માત્ર હવે મ્હારે વૈશમ્પાયનના દર્શનનોજ રહ્યો.—એમ એ વિચારમાં પડ્યો હતો તેવામાંજ મહિપતિ ઉઠ્યો. અને ઉઠીને, વિનવથી પૂર્વ કાર્યમાં નમી થયેલા ચંદ્રાપીઠનેજ ખસે, સકલ ભૂમંડલને બાર ઉદ્ધવહન કરવાથી બારે થયેલા પોતાના હાથથી ટેકા દઈ ધીમે ધીમે ચાલતા, પછાડે આવતા શુકનાસ સહિત તે નિલાસવતીને જીતન ગયો, ત્યાં જઈ, સત્વર ઉઠી આવકાર કરતી, ચંદ્રાપીઠના દર્શનથી અંચલ થયેલી સમુદ્ર-વેલા જેવી નિલાસવતીને:—હવે હવેજ કહેવા લાગ્યો કે:—નંદિ ! તને પણ વધુમુખ જોવાના સુખની ઉત્સુકતા યતી નથી એમ જાણે કપકો આપતી હોય તેવી, પુત્રને મુખે દેખાતી આ,—મધુક વૈવનારંભની સુત્ર-પાત-રેખા—આપણા તારુણ્ય-દુર્નિલાસની ધ્રુવજાને અટકાવવાની—આતા—એની મૂંઝાની શોભા (આપણને) વિવાહ-મંગલ સંપાદન કરવાની સૂચના કરે છે. તું બીજી શી સૂચના કરે છે તે પૂછવાનું છે માટે કહે. આમ કહેતાં પણ કેમ તું આજ શરમાઈને વળી વદન આડું ફેરવી દેછે, અને પૂછીયે છિયે તોએ કર્તવ્ય શું છે તે કહેતી નથી ? તું તો હવે વરમાતા થઈ, હું જાણું છું કે ચંદ્રાપીઠની ઉપર તારી આ અપ્રીતિ છે તેથી તું આ કાર્યમાં અનાદર અને અવધીરણ દર્શાવે છે !—આવાં આવાં નર્મ વચનથી અંતઃકરણમાં સુખ પામી, બહુ વાર ત્યાં નહી, ઘરીર સ્થિત કરવા સાડ તે ત્યાંથી બહાર ગયો. ચંદ્રાપીઠે પણ વૈશમ્પાયનને તેડવા જઈ સાડ શુકનાસને રહેાએજ રજા માગી લઈ, માતૃગૃહમાંજ સ્નાન-ભોજનાદિ કરી, વૈશમ્પાયનની સંમુખ જવાનોં તૈયારી કરવાના વિનંદમાંજ તે દિવસ ગાળ્યો.

પછી રાત પડી એટલે શયનમાં સૂતે સૂતે પણ મિત્ર-દર્શનના ઐત્સુક્યથી એ પ્રહર કરતાં વધારે વાર સુષી એ જાગૃતજ રહ્યો; અને, સ્વકાન્તિથી આકાશનો નીલ રંગ જાણે બદલી નાખતા હોય, રજની ધટાઓની લીલાચ દરી લેતા હોય. નીચે પણ જિદ કરીને

૧. સુતરથી પાડેલી રેખા—જેવી સુવાર લોક પાડે છે તેવી. ૨. (અ-૧૫) એમ “ચંદ્રકિરણોએ જ્યારે મંદનોત્સાહ દ્વિચુક્ર કરી દીધો...” નિ.”

જાણે પ્રવેશ કરતા હોય, તરુન્તલચ્છાવાને જાણે બહાર કાઢી મૂકતા હોય, સુધાઓ અને કુંજોના અભ્યન્તરમાં પણ બરાબ રહેલા અંધકારને જાણે ન જામી ચક્રવાથી (તેમાં) પ્રતેષ કરી જડમૂલ તેનો નાશ કરતા હોય, નિવર-પ્રવેશના ઝગમાં જાણે રસાતળમાં જવાને તૈયાર થયા હોય, મહેલની ધવલતાને જાણે અન્યાયા પુનર્ ધવલ કરતા હોય, કપૂરની રમ્મથી જાણે દિશાઓનાં મુખ પૂરી નાંખતા હોય, જાડા ચંદન-રસથી જાણે રાત્રિને વિંપતા હોય, પૃથ્વીને જાણે ઉંચી કરતા હોય, આકાશને જાણે સમીપ લાવતા હોય, તારા ગૃહ અને નક્ષત્રમંડલને જાણે સંક્ષિપ્ત કરી દેતા હોય, નદિઓના પુલિનને જાણે વિસ્તારતા હોય, કમલવનને જાણે દાખી દાખીને પૃથક્ પૃથક્ રાખતા હોય, તથા પ્રકૃત પત્રવાળા નિકસિત કુમુદાકરને જાણે ભેગા કરતા હોય એવા ચંદ્રકિરણો—જે પર્વતનાં શિખર ઉપર જાણે પથરાયા હતા, હવેલિયોને મથાળે જાણે દેશાયા હતા. ભેગા થઇને શેરીના મુખમાં જાણે વહેતા હતા, જલ-તરંગ ઉપર જાણે તરતા હતા, રેતીવાળીં સ્થલમાં જાણે પ્રસારેલા હતા, હંસકાચે સાથે જે જાણે મળી ગયા હતા, અગાશીમાં સુતેલી કમિનીઓના ગાલના લાવણ સાથે જાણે સંમિશ્રિત હતા, ચંદ્રાન્તમાંથી ઝરતી હજારે જલધારાથી જાણે ધોવાંધ મથા હતા, અને વળી ગર્ભગૃહમાં પણ જે વગર અડચણે પેડા હતા, હાથીદાંતના જરખા કરતાં પણ ચડના હતા, પદ્મિનીપત્રના ખંડ ઉપર પણ જેમની ધવલતા અખડિત હતી, ઉગ્રાનમાં પણ જે દિવ્ય-શુદ્ધિ ઉત્પન્ન કરાવતા હતા, પરસ્પર ઉદ્બોધને અનુક્રમે જેઓ સર્વે દિશામાં ચંદ્રિકાપ્રવાહને જાણે વમન કરતા હતા, રેડતા હતા, પાથરતા હતા, વિસ્તારતા હતા, પ્રતારતા હતા અને વર્ષાવના હતા, તથા કાદમ્બરી-સમાગમમાં તરા કરવા સાથે કામનાં જાણે સર્વે બાણ છોડના હતા—તે ચંદ્રકિરણોએ જવારે મદનોત્સાહ દ્વિગુણ કરી દીધો ત્યારે એણે ગમન-સંજ્ઞા રૂપે રાખનાર કરવાનો આદેશ કર્યો.

આજા થઇ કે તરતજ, ગમનતલમાં પહોંચેલો, દિશાઓમાં જાણે પ્રસરતો, આકાશને અડકતા નગરીના કિલ્લાની અંદર જાણે ફરતો, ઉંચા ઉંચાં નગરદ્વાર અને અટારિયોનાં શિખર ઉપર જાણે ચડતો, હવેલિયોના અભ્યન્તરમાં જાણે ભગતો, ચોંક ચક્રમાં ઉપર જાણે વિકાસ પામતો, રાજમાર્ગમાં જાણે દેશાનો, ગૃહોના સાંકડા ભાગમાં જાણે ભટકતો, વાડીઓના વૃક્ષ-ની સુધાઓમાં જાણે પ્રવેશ કરતો, મહેલના ખુલામાં જાણે વૃદ્ધિ પામતો, તે શણેજ જાણેનાં ગૃહકમલિનીનાં સારસના અતિતીક્ષ્ણ તથા દીર્ઘ સ્વરથી જાણે અનુગત થતો, ગૃહકલહંસના સ્ત્રાવેજ ગદ્ગદ તથા મધુર કૂજનથી વારંવાર જાણે ચિઠેદ પામતો, અને ગમન-નેશાએ પ્રણામ કરવાની ગરબમાં પડેલી વારાંગનાઓનાં હાલતાં કંકણ નૃપુર તથા મેખલનાં શ્રાન્ત પ્રવેશી કલકલથી જાણે ઓળખાઇ આવતો, તીક્ષ્ણ તથા અતિ દીર્ઘ રાંખનાદ થયો. તે થયો કે તરતજ હજારો અંધ, જેમાંના કેટલાક ઉભા કરાતા હતા અને કેટલાક ઉભા થયેલા હતા, કેટલાક આકર્ષાતા હતા અને કેટલાક આકૃષ્ટ હતા, કેટલાક ઉપર પર્વાણુ મંડાતાં હતાં અને કેટલાક ઉપર મડિલાં હતાં, કેટલાક લઇ જનાતા હતા અને કેટલાક લવાતા હતા, કેટલાક દાખલ થતા હતા અને કેટલાક ખસેડતા હતા, કેટલાક આવતા હતા અને કેટલાક આવેલા હતા, કેટલાક પૂજાતા હતા અને કેટલાક પૂજિત હતા, કેટલાક હારાંધ રચ્યા હતા, કેટલાક વાહનને અર્થે સજ્જ થતા હતા, કેટલાક ઉભા હતા અને કેટલાક રાહ જોતા હતા, રાજ

દારતું આંગણું જેમને માટે પૂરતું ન હતું, ચકલું જેમને નાતું પડતું હતું, અને આખી, ઘેરીનો માર્ગ રોડી નાંખ્યાથી જોયો અંદર અને બહાર નગરીના વિસ્તારને સંકોચારી દેના હતા,—તે અશ્વને લીધે અંતરીક્ષ જાણે તે કાણે ભાલાના વનથી ભરેલું હોય, પૃથ્વી જાણે ખરિયોના રાખમય હોય, કર્ણુ-છિદ્ર જાણે ખાંખારથી ભરેલાં હોય, યુરારાજના મહેલતું આંગણું જાણે શીશુના ગોટાથી ભરેલું હોય, દશે દિશાઓ જાણે ચોક્કડાના ખચખચાટથી વ્યાપી ગઇ હોય, અને ચંદ્રકિરણ જ્યારે અધાવંકારની રત્નપ્રમાના બનેલા હોય એમ દેખાવા લાગ્યું !! પછી થોડી વાર ચંદ્ર એટલે સન્નય યમને. આંગણા આગળ ઉભા રાખેલા ઇન્દ્રાયુધ ઉપર ચડી,—પ્રકાશ આપવા આવેલા દ્વિતીય ચંદ્રમંડલ જેવા, હંસવત્ શોભતા, આગળ લઇ જવાતા મંગલ છત્રથી પોતાનો નિર્ગમ સૂચવતો,—ચંદ્રાપીઠ, દશનાતુકમે હજારે રાજપુત્ર અશ્વ ઉપર રથે રથેજ આમ તેમથી પ્રજ્વાલ કરતા હતા (તે રાજકારતો સીકારતો), નગર-વાસીઓ સૂતેલા હોવાથી, રાજમાર્ગ ઉપર ભોંડ ન છતાં અશ્વ ગતની ઝડોડી સંજ્ઞાને લીધે કણ્ઠથી માર્ગ કરી કેમે કરીને નગરીની બહાર નીકળ્યો. બહાર નીકળ્યો કે પાસેજ, સ્વચ્છતાને લીધે જેતું જલ પ્રજ્વલ ચંદ્રિકાના પૂરથી વર્તાય એમ ન હતું, (જલ) ઉાર મધુર દૂધન કરવાથી વર્તાઈ આવતા, ગભરાવલા હંસના ટોળાના ઉડવાથી જે અશુભિના આકારમાં ઉંચે જતી હતી. અને સર્વ દિશાઓથી યતા અતિચીત્ર તરંગ-પવન તરફથીજ જેતું જલ સમાપ છે એમ લાગતું હતું તે સિંધા નદી ઉતરીને, કલપુર જવાનો માર્ગ જે અતિ વિદ્યાલ તથા ભોંડ વિનાનો હોવાથી ગમનોત્સાહમાં જાણે વૃદ્ધ કરતો હોય અને અતિ વિસ્તીર્ણ છતાં ચંદ્રકિરણથી જે જાણે વધારે વિસ્તાર પામ્યો હોય એવો દેખાતો હતો તે માર્ગે એ જવા લાગ્યો.

પછી, સકલ દિશાઓમાં પ્રસરેલા, વેગથી વહેતા ચંદ્રિકાફળી જલપ્રવાહવડે જાણે તણાતા, વૈશમ્પાયનને જોવા સારૂ ઉતાવળા યથેલા ચંદ્રાપીઠના મનનીજાતુમ દોડના ઇન્દ્રા-સુધના જંધાનિલરે જાણે આકર્ષાતા અશ્વો સાથે એટલીજ પાછલી રાતમાં એણે તથા ચોજન તો કાઢી નાખ્યા. અને જ્યારે ચંદ્રિકા-જલમાં યથેચ્છ સ્નાન કરવાથી અતિચિત્તિર સ્પર્શવાન યથેલો, હિમ-કણુને આકર્ષતો, વેગથી ત્રિવિધ વન-પક્ષવને કંપાવતા વાયુથી ધીનલ યથેલો, (વિનિદ્ર કમુદિનીનો પરિમલ લાવતો, પરિમલને લીધે જલ બનેલો, રાત્રિનો વિરામ સૂચવતો, આહલાહકારી પવન જાણે માર્ગનો શ્રમ ઉતારવાને વાચા લાગ્યો; દુઃખલ રાત્રિ-વિરહની જાણે ચિન્તાથી, પાસે આવતા સૂર્યોદયના જાણે દુઃખથી, પ્રદોષ સમયથી આરંભિતે કુમુદાકરે ઉંચે મુખે પીધેલા પોતાના તેજના જાણે ક્ષયથી, તથા ગગન-સરોવરતું જલ પીવાને આવેલા મેઘ જેવા, અશ્વની રચના જાણે સમૂદયી, અનુક્રમે, પ્રજ્ઞાત યવા આશ્વું એટલે, પશ્ચિમ દિગવધૂનું સુખ-ચુખન કરતું ચંદ્રગિમ્મ જ્યારે શ્વેત પડી મધું; મગન-લક્ષ્મીનો તરલ ત્રિયોગ યવાથી સંતાપમા કાઢી નાંખેલા ધવલ ઉત્તરીય જેવો ચંદ્રપ્રકાશ ચંદ્રમાંથી જ્યારે ગમ્મ નંવા લાગ્યો; ચંદ્રિકાફળી જલ-પ્રવાહ જાણે પશ્ચિમ સમુદ્રમાં પડવાથી, શીશુના પરચોટાનો

૧. સંન્યમાં ચલતા પ્રાણીઓના પગનો ખગકારે. સંન્યમાં લય પામી ટોળામાં હંસ ઉડતા તે ઉપરથી ઉત્તેજા કરી કે નદી પોતેજ જાણે એ સિદ્ધિ અશુદ્ધિ જેની હારના આકારમાં ઉંચે જતી હતી. ૨. જંગાનિલ-ઈન્દ્રાયુધના દોડવાથી તેના પગની પાછળ ઉડતો મુગન-ખરેખરે જોતા ધૂળ.

હાર જેવી તારાઓની પકિતયો સહસ્રા ન્યારે નાચ પામવા લાગી; ગળતા હિમજલ વડે જાણે ધોવાઈ જવાથી, દિશાઓ ન્યારે ધીમે ધીમે મોતીના બૂકાના જેવો શ્વેત ચંદ્રપ્રકાશ ત્યજવા લાગી; સહજ રમામ કાન્તિ ફરીથી દેખાવાથી વૃક્ષવૃક્ષ તથા સાખાઓ ન્યારે જલમાંથી જાણે તરી આવવા લાગ્યાં, પૂર્વ દિગ્વર્ણના કણ્ઠમાં પેહેરેલા રક્ત અશોક-પલ્લવ જેવો, મગન સરોવરના રક્ત કમલ જેવો, પ્રભાતરેખી મળના ગંડસ્થલ ઉપરના સિંદુર-રેણુ જેવો, તથા સૂર્ય-રથના રક્ત ધ્વજવસ્ત્ર જેવો, પ્રાતઃસંધ્યારાગ ન્યારે પ્રકાશવા લાગ્યો; પ્રાતઃસંધ્યા-સમયનો પ્રકાશ પડેલો હોવાથી જાણે દાવાનલ લાગ્યો હોય એમ દેખાતાં નિવાસ-વૃક્ષમાંથી પક્ષિયોનાં ટોળાં કલકલ કરતાં કરતાં ન્યારે નીસરવા લાગ્યાં; જરા નિદ્રામાં હોવાથી મંદ લાગતાં હરિણોના ટોળાં, બહુ વાર સુધી પ્રસારી રાખવાથી અકાંક્ષ ગયેલી જંઘા તથા પગને જોરથી ખેંચીને દીર્ઘ દીર્ઘ પગલાં ભરતાં ન્યારે ખારી ભૂમિ ઉપરથી સુષ્પ ઉડીને ઢોડવા લાગ્યાં; તળાવને કાંઠે ઉગેલા મુસ્તાકંઠીના છાંડને ઉખારીને રવેચ્છાએ કરડતાં વરાહ-ધૂપ અરણ્યની ગુફાઓ બહુ ન્યારે જવા મંડ્યાં; ગરિને અંતે ચરવા નીકળેલી ગાયોનાં ટોળાં લીધે, આમ-સીમાને અંતે આવેલા અરણ્યસ્થ અમ તેમ ન્યારે ધવલ દેખાવા લાગ્યાં; લોહા બહાર આવતા દેખાવાથી આમને જાણે પ્રસવ થયો હોય એમ ન્યારે લાગવા માંડ્યું; જેમ જેમ સૂર્યકિરણ પ્રકાશતા ગયા તેમ તેમ ન્યારે પૂર્વ દિગ્ભાગ જાણે ઉગ્યો થતો હોય, દિશાઓ જાણે દૂર જતી હોય, અરણ્ય જાણે આર્ધા આર્ધા ખસતાં હોય, આમ-સીમા જાણે વિસ્તાર પામતી હોય, જલાશય જાણે વિશાલ થતાં હોય, પર્વતો જાણે અવચ્છિન્ન થતાં હોય, પૃથ્વી જાણે ઉંચી ચતી હોય અને કુમુદિનીઓ જાણે અદૃશ્ય થતી હોય એમ દેખાવા માંડ્યું; અદૃશ્ય કરનાર કાળા પડા જેવા અંધકારને કંઈકે અંધેડીને, વિરહથી પીડાતી કમલિનીને જોવાને સમ-લોક ચક્ષુ ભગવાન સૂર્ય દેવતા ન્યારે ઉદયગિરિના શિખર ઉપર ચઢવા; ગગન-તલને પ્રકાશિત કરી, સકલ જગતના પ્રીય સૂર્યકિરણ ન્યારે દિશાએને પ્રકાશિત કરવા લાગ્યા; અને ન્યારે દૃષ્ટિ પ્રસારી રક્તાય એવી વેલા ચંદ્ર-ત્યારે સહસ્રાજ લગભગ ગાઉ એક ઉપર ચંદ્રાપીડ પૈતાની આગળ, રાત્રિ-પ્રખાલુ કરી આવીને ષડવ નાખતું તે સૈન્ય જોઈ.

અંતરમાં હોભથી ભય પામેલું રસાતાળ તેવું જાણે વમન કરતું હતું. મ્હોટા સમૂહનો ભાર અસહ્ય લાગવાથી પૃથ્વી જાણે આમ તેમ તેને ફેલાવતી હતી, ચોતાનું પ્રખાલુ ઓછું પાડવાથી દિશાઓ તેને જાણે સંકેતી હતી, અપરિમિત રજની રૂપાંધ જવાની ચંકાને લીધે ગગનમાંજ તેને જાણે પાથરી દેતો હતો. જાણે સૂર્યપ્રકાશની સાથે તે વિસ્તાર પામતું હતું. દૃષ્ટિને લાંબી લાંબી પ્રસારી શ્રમ આપતાં પશુ તેનો પર્યંત દેખાય એમ ન હતું અનુગમન કરનાર શત-સહસ્ર ભૂધરે તેમાં વસેલા દત્તા (તેથી), ફરતું જાણે ખીન્નું પૃથ્વીમંડલ હોય એવું એ ચોભતું હતું. નદિયોના પ્રવેશ વિના (પણ) ગંભીર લાગતો, આશ્ચર્ય, દુસ્તર, આક્રમો જાણે મદ-સમુદ્ર હોય એવું એ દિસતું હતું. ઉંચે ઉડતા રજના ઢગને લીધે તેનો સર્વ દયા-નિરુદ્ધ દેખાતો ન હતો તથાપિ આમ તેમ ધવલ ધ્વજના ફરફરવાથી, નિરંતર ઉભેલી અનેક સહસ્ર હાથીઓની પટા પ્રકાશ પામતી હતી; તેથીજ તે અગણિત બગવાની પકિતથી શોભતી મેઘ-ઘટાવાળા મૂર્તિમાન જાણે મેઘ-સમયના આરંભ જેવું દેખાતું હતું; અને વળી આવાસ-ભૂમિ મહાદેવના સંભ્રમમાં રોડતાં અસંખ્ય ગજ અથ તથા મનુષ્યની ચરચર ઉર્મિથી વ્યાપ

હોવાને લીધે, જાણે મંદરાચલના અમંદ આરક્ષકનથી છિન્નભિન્ન થઈ ગયેલી તરંગમાલાથી ભરેલી મહાસમુદ્ર હોય એમ ચોખવું હતું !!

તે સૈન્યને જોઈને એણે વિચાર કર્યો કે જો હું અણચિન્ત્યોજી જઈને વૈશમ્પાયનને મળું તો કીક થાય. એમ ધારી છત્ર ચામરાદિ સ્વચિહ્ન સાથે સત્રં રાજપુત્રોને મૂરી, અતિથય વેગવાળા ત્રણ ચાર અથવા વધારે વસ્ત્રથી મસ્તક દોડી દઈ, વિશેષ વેગથી ચાલતા ઇંદ્રાધિપ ઉપર, અણચિન્ત્યોજી એ, વિરિધ વ્યાપારમાં વ્યગ્ર થયેલા લોકથી ભરેલા તે સૈન્ય આગળ આવી પહોંચે. પ્રવેશ કરીને આવાસે આવાસે જઈ પૂછવા લાગે કે વૈશમ્પાયનને! આવાસ ક્યાં છે?—ત્યારે ત્યાં પાસેની ઝિયોએ એને કોઈ અન્ય જાણી ઓળખ્યો નહિ એટલે પોતપોતાના આરંભેલા કમંમાં વ્યગ્ર રહીનેજ, અણુથી શૂન્ય લાગતાં વદને કહ્યું કે:—માઈ! શું પૂછો છો? અહિંયાં તે વૈશમ્પાયન ક્યાંથી હોય?—ના સાંભળી,—અરે પાપિયુઓ! કેમ આવું અસંબદ્ધ બોલો છો?—એમ, શૂન્યહૃદય થઈને, તેઓને કંપકો દઈ અંતઃકરણ મેકાઈ ગયાથી બીજી કાંઈ સૂત્રને પૂછવા વિના એમ ને એમજ, ત્રાસ પામેલા હરિણના બચાવ જેવો, યુધમાંથી નિપુટ પડતાથી ગભરાતા નાના હાથી જેવો, ગાયના ચિરકથી ઉલ્કશું વાછાડના જેવો એ કંઈ જોવા વિના, કંઈ બોલવા વિના, કંઈ વાત ક્યાં વિના, કંઈ સાંભળવા વિના, કંઈ વિચાર્યા વિના, કહોં ઉમારચ્છા વિના, કોઈને બોલાવવા વિના,—હું ક્યાં અગ્યો છું? શો અર્થે આવ્યો છું? ક્યાં નીકળ્યો છું? ક્યાં જાઉં છું? શું જોઉં છું? શું મહેં આરંભ્યું છું? ને હું શું કરું છું?—એ બધાના કંઈ જાન વિના, અંધ હોય, બંધિર હોય, મૂક હોય, જડ હોય, બા આવાજ હોય તેમ ઠેકસૈનના મધ્ય ભાગ સુધી એવાજ વેગથી અંધ લઈ ગયો.

પછી, ઇંદ્રાધિપને ઓળખવાથી, તથા વાત સાંભળીનેજ પાછળ દોડતા રાજપુત્રોએકના દર્શનથી, ચંદ્રાપીઠ આવ્યા છે એમ જાણી ચારે પાસથી વેગ સહિત હજારો ક્ષત્રિય રાજાઓ ઉત્તરીય વડે આવ્યન્તિત સખસન પામતા દોડી આવ્યા; અને અણુ ભરાયાથી શૂન્ય લાગતી દષ્ટિ સહિત, દૂરથીજ, લજ્જા તથા પ્રજ્વાલ કિયામાં નીચે નમવા લાગ્યા. તેમનાં મુખ જોઈ ચંદ્રાપીઠે પૂછ્યું કે વૈશમ્પાયન ક્યાં? તે ઉપરથી તે સર્વેએ સાથેજ વિચારી પૂકલું કે—આપ આ વૃક્ષતળે ઉતરો એટલે અમે જો બન્યું છે તે આપને નિરેદિત કરીએ. આ તેમની, રજૂદ આવ્યાન કરતાં પણ અધિક કટકાવક વાણીથી ચંદ્રાપીઠના હૃદયની અંદર ભાગે. વાગવાથી તે જાણે ચિરાઈ ગયું (પરંતુ) તે સમયે આવેલી મૂર્ખાએજ કેવલ તેને ધારી રાખ્યું. અંધની ઉત્તારી, ગાંધીયા ઉપર બેસારી, એના પિતાની સમાન વયના અનતિકમણીય સ્ત્રી રાજાઓ એ એના સારીને (બાળામાં) વીધું તેનીએ એને તે વખતે ખમર પડી નહિ. મૂર્ખા વળી ગયા પછી સચેત થવા છતાં પણ, વૈશમ્પાયનને ન જોવાથી તથા પોતાને જોવાની,—બા શું છે? હું ક્યાં છું? મહેં આ શું કયું?—એમ (વિચારી વિચારી) બ્રમમાં પડ્યો હોય તેમ ઇન્દ્રિયા જાણે માંહ પામવા લાગી તેથી એ મુકાવા લાગ્યો. સૈન્ય એકતું બન્યું તેનીજ તેનો અગ્રાવ જોઈ બીજું કંઈ નહિ માનતાં, અંતઃકરણમાં અસહ્ય પીડા ઉપજાવવાથી—હું રોહિં કે હલ્યને ધીરજ આપી છત્રોમાનો બેસી રહું કે આદમવાત કરી બતાવેશર પ્રાચુર્યાન કરું કે એકલો કાંઈ દિવા તરફ જતો રહું કે શું કરું?—તેજ એને સમજાયું નહ; (પણ) અંતઃકરણમાં જાણે દ્રવ્યો હોય, જાણે હોય, તથા દુઃખથી સદસસ સ્પીરાન જતો હોય.

તેમ એ વિચાર કરવા લાગ્યો કે—અહો! સંસાર રમ્ય છતાં પણ મ્હારે અરમણીય થયો! વરતી છતાં પણ પૃથ્વી ચત્ત્ય થઇ! ચન્દ્ર છતાં પણ દિશાઓ અંધ થઇ! હિમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયા છતાં જન્મ મ્હારો એજે ગયો! સુરક્ષિત છતાં હરિત-વૃદ્ધ ચોરાઇ ગયું! હું કાને જોઉં? કાની સાથે જોશું? કાને ગ્રામ વાત કરું? કાની સાથે સુખે ખેડું? હવે હું જીવું તોએ શું અને કાદમ્બરી મળે તોએ શું? વૈશમ્પાયનને સારું હું ક્યાં જાઉં? કાને પૂછું? કાની ચામના કરું? કાણ મને એવું મિત્રવત્ ફરીથી આપે? વૈશમ્પાયન વિના મ્હારે તાતને અને શુકનાસને શું મ્હો દેખાડવું? પુત્રશોકથી વિદ્વલ થતી માતા મનોરમાને શું કહીને શાન્ત કરવી?—શું એમ કહેવું કે કોઇક ભૂમિ અજિત છે તેને લેવાને એ પછવાડે રહ્યો છે? કે એક નરપતિની સાથે સલાહ નથી થઇ તે કરવામાં એને પાછળ નિર્લય થયો છે? કે એક વિદ્યા એમ શીખ્યા નથી તે શીખવા મ્હેં એને રાખ્યો છે?—આ અને આવા બીજા વિચાર બહુ વાર સુધી નીચું જોઇનેજ ક્યાં પછી હૃદય ન ફાટી જવાથી પોતે વિવશ હોય—અપરાધી હોય—મહાપાતકી હોય—એમ માનતો, મ્હો દેખાડ્યા વિના ધીમે ધીમે મહા મેહેનતે તેમને પૂછના લાગ્યો કે—

મ્હારા આબ્યા પછી શુ વચ્ચે એવું કોઈ યુદ્ધ થયું હતું કે કોઇ શીઘ્ર પ્રસરનાર અસાધ્ય વ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો હતો, જેથી અચિન્તિત આ મહાવજ્રપાત આવી નડ્યો?—આવો પ્રશ્ન સાંભળી તે સર્વેએ સાથેજ કાને ખેંદાય ઈર્ષ, વિરોધ કરી કે—મહારાજ! વિદ્ય સૌ શાન્ત છે. આપની પેઠે વૈશમ્પાયન હજી સો વર્ષ કરતાં અધિક જીવે. —આ સાંભળી જાણે ઉજ્જ્વલિત થયો હોય તેમ પુષ્કળ આનંદાશ્રુ પાડતો પાડતો ચંદ્રાપીઠ સર્વેને આદર સહિત કંઠાસિંગન દષ્ટ ખોલ્યો કે—વૈશમ્પાયન જીવતો હોય તો સંશય પણ અન્યત્ર રહે એ અસંભવિત હોવાથી મ્હેં આપને એવો પ્રશ્ન કર્યો હતો. હવે એ જીવે છે એવા અક્ષર તો મ્હારે કણે પડ્યા પણ હમણાં એને શુ થયું છે કે આબ્યા નથી? ક્યાં રહ્યો છે? શા પ્રસંગે રહ્યો છે? એને એકસો મૂળને કેમ આપ સો ચાલી આબ્યા? જલાતકારે પણ કેમ તેડતા આબ્યા નહિ?—એ જાણવાને મ્હારું હૃદય તલપી રહ્યું છે.—આ પ્રશ્ન સાંભળી તે સર્વેએ કહ્યું:—દેવ! સાંભળો જે બન્યું છે તે.

સૈન્યની સંભાળ રાખી વૈશમ્પાયનની સાથે તમે સો ધીમે ધીમે પાછળથી આવજો—એવી આજ્ઞા કરી આપ જે દિવસે સિપાળ તો દિવસે ધાસ ઇંદન આદિ સૌ ઉપકરણ પુષ્કલ લીધેલું હોવાથી સૈન્યે પ્રયાણ કરવા દીધુંજ નહિ. બીજે દિવસે જ્યારે પ્રયાણ-મેરો વગાડી અને મૈન્ય સો સજ્જ થયું હતું ત્યારે પ્રાતઃકાળમાંજ વૈશમ્પાયને અમને કહ્યું:—પુરાણમાં કહે છે કે અન્ધાદં નામનું સરોવર બહુ શયિત છે. માટે એમાં સ્નાન કરી, એનાજ તીર ઉપર આવેલા દેવાલયમાં ભગવાન ભવાતીપતિ મહેશ્વર ચંદ્રશેખરને પ્રણામ કરીને આપણે જઇએ. દિવ્ય પુરુષે એ સેવેલી આ ભૂમિ કોઇ સ્વપ્ને પણ કોઇ વાર ફરી જોનાર છે?—એટલું કહી ચાલતા ચાલતાજ એ અન્ધાદં સરોવરને તીરે ગયા. ત્યાં જતી રમણીયતાને લીધે સર્વ પાલ દટ્ટિ કરી ફરતા હતા તેવામાં તટ ઉપર એક લતામંડપ એમણે જોયો જે, અમર-કામિનીઓને અશ્વ-શિખરે આરોહણ કરવાને યોગ્ય-તરંગ-પવનના સ્પર્શથી હાલતાં-પોતાનાં પલ્લવ વડે, તથા પુષ્પ-રસના લોભથી નિરંતર લગાએલા મત્ત અમરોના ગંધુર-ગુંબર વડે દૂરથી જાણે

(એમને) ખેલાવતો હતો; મરકત મણિ જેવી શ્યામ પોતાની પ્રભાવકે દૂરે દિશાએને માથેજ જાણે લેપ કરતો હતો; રવિ કિમળનો પ્રવેશ નહિ થતાથી દિસે પણ અંદરથી રાત્રિ જેવો દેખાવ આપતો હતો,^૧ બહુ દિવસનો પરિચય છતાં પણ મેઘની શંકાથી વારંવાર મધુર સ્વર કરીને ઉંચી ડોર વન-મધુરો જેને જોઈ રહેતા હતા; મેઘ-મધુરનું જે જાણે સ્થાન હતો; મર્વ સંતાપનો જાણે પ્રતિપક્ષ હતો; શીતવ્રતાનો જાણે આરામ હતો; ચૈત્રમાસનો જાણે નિર્ગમ-માર્ગ હતો; મદનનો જાણે આશ્રય હતો; કામોત્કંઠામાં રાતનું જાણે રિનોદ-સ્થાન હતો; સર્વ રમણીયતાનું સ્થાન હતો; અને અહર્નિશ વાતા સુમરિ તથા શીતલ, અન્નગદ સરોવરના તરંગ વનથી જેના અન્નપંતરનાં ચિતાતલ કંડાં થયેલાં હતાં.

તે હતા-અંડપને દેખી, બહુ સ્વચ્છ થયાં નહિ, જેણેલા જાણે હાથ આપને, પુષ્પને કે મિત્રને જોતા હોય તેમ અન્નપત્ર દષ્ટિ ન ફેરવતાં નિમેષ રહિત અશ્નુ વડે (તેનેજ) જોતા જોતા, રતબધ થઈ ગયા હોય વા ચિત્રેના હોય તેમ એ બહુ વાર સુચી' ઉઝાળ રહ્યા; અને અંગ ધારણ કરવાને જાણે શક્તિમાન ન હોય, મૂર્છાએ જાણે ઘેરાતા હોય, તથા ઇન્દ્રિયે થી જાણે ત્યજતા હોય તેમ, તરતજ અંગ દીર્ઘાં યજ જવાથી ભૂમિ ઉપર જેસી જઈ, મનમાં કંઈ રમરણ કરતા હોય વા દયાન કરતા હોય તેમ નિર્રિકાર વડે,^૧ લોચનનાંથી ચોમાર અશ્નુ પાડતા ગુપત્યુપ નીચે જોયે રહ્યાં. એમની આવી અવસ્થા જોઈ અમારા હૃદયમાં ચિન્તા થઈ કે—વૃદ્ધકાળે ખીર શુદ્ધિવાળા પણ રસિક જન ગમે તેનાથી આકૃષ્ટ થાય છેજ તો પછી કૃત-હૃદયથી ભરેલી પ્રથમ વયમાં આવેલાને એમ થાય એમાં શું આશ્ચર્ય; માટે નહીં આ આત્મ-મનોહર ભૂમિ જોઈને પ્રસન્ન થતાથી આમને આ આવી હૃદય નિરૂત્તિ થઈ-પછી ચોડી વારે અમે એમને એવું કહ્યું કે:—દર્શનીય વસ્તુ મેલી આ અવધિ જોઈ. માટે ઉઠો; હવે આપણે સ્નાનવિધિ કરિયે. ગર બહુ યજ યજ સન્ધ્ય સર્વ સન્ન જથુ છે પ્રયાણ કરવાને તત્પર' થયેલી સર્વ સેના તમારી વાટ જોઈ રહી છે તો અઘાપિ વિલંબ કર્યાનું શું ફક્ષ છે?—આનું અમે કહ્યું તે જનાં પણ એ તો જાણે, અમારા શબ્દ સાંભળ્યા ન હોય, જડ બની ગયા હોય, મૂઝા હોય કે ખોતતાં ન થીખ્યા હોય તેમ કંઈ પણ ઉત્તર આપ્યા વિના, નિમેષ રહિત પાપણી વાળી, નિશ્ચય તથા રતબધ કીડાવાળી, ચોમાર અશ્નુ પાડતી, જાણે ચિત્રેલી આને, કેવલ તેજ લતામંડપને જોતા જેસી રહ્યા.^૨

ફરી ફરીને અમે એમને આવવાને સાર આજીજ કરી ત્યારે ત્યાંની ત્યાંજ દષ્ટિ રાખી-અમને નિશ્ચયથી નિષ્કુર શબ્દમાં એ કહેવા લાગ્યા કે:—હું તો આ પ્રવેશપાંથી આવન નથી.

૧. જુઓ જાણે જાણે કહિ ટોમ્સનનું 'વનંતરણન' લી. ૫૧૬—૫૧૯.

".....Now the bowery walk.

"Of covert close, where scarce a speck of day.

"Falls in the lengthend gloom, protracted sweeps."

૨. વાંચનારને યાદ હશે કે પુડરીકે મદ સ્વેતાને દેખી વિદુરજ જાણે હતો ત્યારે અન્નગદ પાસે એક લતામંડપમાં સુતો હતો તથા ત્યાંજ મધુ ધમ્યો હતો. આજે સમજારો કે આ વેદવ્યાખ્યાન પુડરીકેનોજ અનુવાદ હતો માટે તેને દૂર જનમનું કંઈક અત્યંત પણ રમરણ જેવું—ભાન જેવું—થતાથી આ વચનવંદને જોઈને, આવો ચિન્તિત થયો એમ કવિની સૂચવવાની ઇચ્છા જણાય છે.

આપ સો સૈન્યને લખને જાઓ. ચંદ્રાપીડના યુજનલથી રક્ષિત મદાઈનપને, તેમના અંધા પછી
 ચંદ્રાપીડને આ જૂમિમાં તમારે ફાલુ પલુ રહેવું થોડું નથી. —આવું એમણે કહ્યું ત્યારે—અકસ્માત
 કંઈક આમને દૈવોગેજ વૈર અન્ધારણ ઉત્પન્ન થયું—એમ થંકા કરી, અનુભવ દિન પુનઃ
 પુનઃ અમે એમને આવવાને સમજાવવા લાગ્યા, અને એવા અસંખ્યક અનુક્રાંતથી પીડા
 ખામી નિધુર શબ્દ પલુ કહેવા લાગ્યા કે:—અમારે તો આમ રહેવું થોડું નથી, પણ તમે
 મદારાજ તારાપીડથી નિર્વિદેય શુક્રનાસથી જન્મેલા, દેવી વિદ્યાસાતીના ખેડામાં લાડેલા,
 દેવ ચંદ્રાપીડની સથે એકત્ર ઉછરેલા, તથા વિદ્ય ગૃહમાં મદાપલથી એ પ્રકારે શીખેલા એટલે
 તમને તો આ ઘરે કે તમારા જ્યેષ્ઠ ભાઈ, ભાન, બદાલા સ્વમી, જગન્નાથ, શુભવત્ત ચંદ્રા-
 પીડ) તમને સર્વ અપેક્ષ કરીને જવા પછી તેનો ત્યાગ કરી તમારે અહીં રહેવું ! ! આપું
 કેાણુ આવો યુક્ત અયુક્તનો નિચાર કરે? અમારો તમાજ ઉપરનો રતેલ તથા ભક્તિ તો
 કારે રવાં. પણ આ શ્વન અરણમાં તમને એકલા મૂકીને અમે જઈએ તો ચંદ્ર-ચીત્ત
 પ્રકૃતિના મદારાજ ચંદ્રાપીડજ અમને શું કહે? શુ ચંદ્રાપીડ ને તમે જૂના છો?—માટે આ
 સંભાલ ત્યજ દો અને ચાલવ નો નિચાર કરો—આવું અમે કહ્યું ત્યારે જરા તિલક હાડી યુક્ત
 વચનથી અમને એમણે પ્રત્યુત્તર દીધો કે:—શુ હું એટલું જ નથી મમજતો કે આપ મને
 આવવાને સમજાવો છો? વગી ચંદ્રાપીડના નિના હું ફાલુ પલુ અન્ધાર રહી શકું એમ નથી.
 એજ હું યથાર્થ સમજું છું. તો પલુ શું કરે? આજ ફાલુ મદાર પ્રજુલ સર્વન જગુ રહ્યું છે.
 કેમકે કંઈક જાણે સાબરી આવડું હેવ તેમ મદાર મન અહીંથી જીજે કહાં પ્રવૃત્ત નથી.
 દૃષ્ટિ જાણે કંઈક જોતી હોય તેમ અન્ધાર પ્રસરતી નથી હવે જાણે કંઈક આસક્ત થયું
 હોય તેમ કંઈક પલુ સમજડું નથી. સાકગથી જાણેલા હોય તેમ ચાલુ એક પગતું પલુ
 ભરવાત શક્તિનાનું નથી. અને શરીર જાણે આજ રથને જકાણ મળુ છે. એટલે મારી પળે
 તો હું આવવાન અસમર્થ છું. હવે જો આપ બદાકારે મને લઈ જવા ધારતા હો તો તેમાં
 પલુ, અ પ્રદેશમાંથી ખરવા પછી મારો શ્વર રહ એમ મને આજા નથી. પણ જો હું
 અહીં હિંદુ તો જો આ અદર હ વમા કંઈક કળી લકાય નહિ અતું વાપ છે—જેનારીજ હું
 પ્રવૃત્ત છું—ને વડેજ અરથ્ય મદારા પ્રાણુ ટકશે અમ હું ધાર છું; માટે હવે આજીજ રહેના
 ચો. આપ જાઓ, અન જીતિત પવ ત ચંદ્રાપીડના દશ નતુ સુખ તૃપ્તિ થના સુ હી જોગવો. મુજ
 અરથ પુણ્યનુ તો અ પ્રમ છાં પલુ દાયેલીમાંવી હવે આમ છીના લીધું છે આવું સામગી
 કૈતુક ઉપજત વચથી પુનઃ પુનઃ અમે અમને પૂછ્યું કે:—શા કારણુ હી તમે આન માનો છો
 ને દેવ ચંદ્રાપીડના સમીપ આવતા નથી? ત્યારે એમણે કહ્યું:—હું આમ મોલતા વરમાઉ છું.
 તથા પિ નિત ચંદ્રાપીડનાજ શ્વના મન સમ છે એ હું કંઈ જાણુતો હોઉ કે શા કારણુ હી
 અહિયા જવાન હું અશક્ત છું. વગી આ દુષ્તાન આવનાં પલુ પ્રવૃત્ત જાનના છે માટે
 આપ પારો. —અટલુ કહી શાન્ત પડ્યા.

ફાલુ એક પછી ઉડીને, એ સર્વ અતિરમણીય દશાવધમાં, લત. ગૃહમાં, સરોવરને
 તીરે અને તે દશાવધમાં કંઈક જાણે નજ વરતુ સોધતા હેવ તમ મીજે કહાં દૃષ્ટિ ફરના
 વિના ફાલુ લાગ્યા. પછી ગહુવાર સુધી ફરીને અતરમ ખિન્ન થઈ, નિર્વંદ લઈને ઉભો
 નિષાસ નૂરી, ફાલુ એ પાછ. લતાન્ધકપમા જઈને બેઠા અમે પલુ એ ને તમજાવનારી

આજ્ઞાએ લતાઓની સમીપ ઉભાજ રહ્યા. અને જેએક પ્રદર ઉપરાંત યથા પછી ન્યારે સરીર-સ્થિતિ કરવાને અને એમને વિનિતિ કરી સારે એમણે ઉત્તર આખો ક્રે:-મિત્ર ચંદ્રાપીડને આ પ્રાણ સ્થળિત કરતાં પણ ખરેખર રહારે બહાલા છે, તેથી, જે બસાકારે પણ મને એ સજી જતા હોય તોએ એમને રોષી રાખવાને મ્હારે પ્રયત્ન કરવો જોઈએ પણ જતા નથીજ એટલે શું? મ્હારે ચંદ્રાપીડના દર્શનનુંજ કામ છે; મૃત્યુનું નથી. માટે આમાં તમારે આજીજી કરવાની જરૂર નથી.—એમ કહી, ઉડીને આન કરી, કંદમૂલ તથા ફલથી એમણે વનરાસને ઉચિત બોજન કર્યું. એમણે સ્નાન બોજનાદિક કર્યું ત્યાર પછી અને પણ કર્યું, અને અવાજ ક્રમમાં રાત્રિદવસ—આ શું છે?—એમ એમના જ્ઞાતાન્તનુંજ ચિન્તન કરતા, અંતઃકરણમાં સિમ્બ પામતાં, તજી નિઃશ્વાસી અને રહ્યા. પછી એમના આવવાની જે એમને તેડી લાવવાની કંઈ આસા રહી નહિ એટલે લાથુ વિગેરે સારી રીતે આપી એમના સરીર-રક્ષકને સારા રાખીને અને અહીં આવ્યા. આગળથી અને કાષ્ઠ દ્વનન મોકલ્યો તેનું એક કારણ તો એ કે આપ માર્ગમાં જતા હો ત્યાં એ પહોંચી શકેજ નહિ, અને મીનું એ કે બહુ દિવસે આપ નગરમાં માન પેડાજ હો એટલામાં અપને પુનરાગમનનો કલેશ થાય નહિ.

સ્વપ્રમાં પણ ન ધરાય એવો આ વેદમ્પાદનનો જ્ઞાતાન્ત સંભળી ચંદ્રાપીડના હૃદયમાં સાથેજ ઉદ્ભવ તથા વિરમ્ય ઉત્પન્ન થયો અને એણે વિચાર્યું કે—સર્વે પશિલાજ કરીને વનવાસનેજ સરણ થવાનાં આરા વૈરાગ્યનું શું કારણ હશે? મ્હારો પોતાનો કંઈવાક થયો હોય એમ તો મને લાગતું નથી પિતા ॥ પ્રસાદથી મ્હારી પેઠે એને પણ સર્વે રાખ્યો અરજીતને ચૂડા-મણિ-સ્પર્શ કરીને અર્ચન કરેજ છે મ્હારી પેઠે એને પણ મુન્દગથી અવિકાસર ઉપભોગમાં, કંઈ પણ ન્યૂનતા રહેતી નથી. મ્હારી પેઠે એની પણ અજાનું કાષ્ઠ ઉલ્લંઘન કરતુંજ નથી હું જેમ પ્રમાદ આપુ છું તેમ એ પણ આપેજ છે. અપનાથી જન જેમ મ્હારા રી તેમ એનાથી પણ મિડયેજ છે મ્હારે તેમ એને પણ મારું પ્રગરની નાપતિ છે એને પણ જોડને જાણે મને જો ॥ હોય તેમ થીકને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થાય છે શું આરાતા આવતા પિતાએ, નાતાએ, આર્ય શુકનાસે કે મતોરમાએ તનય-સોહને ઉચિત નદન કરી એની મંત્રના નહિકગી હોય! અર્ચિ: રિતય હમ્મજા તાત શુકનાસે કંઈ પીડકારી કર્યું હશે? કે માર્યો હશે?—એમ હોય તોપણ એ કંઈ એવો નિરસ્તેદ. કે પિયુત સ્વમાવર જે કે ગુરુજન ઉપર ભક્તિ રિતારો, કે ગુરુ-મહત્ત્વ કલ્યાણા વિમુખ્ય કે તગત મિતનો, કે વત્સલિયન કરનાર, કે અમમ પુત્ર ॥ જેનો શુદ્ધ નફીનો, કે ક્ષત્રાદકનો પુત્ર હોનાથી અર્ચિત થયે ॥ કે દુર્લભિસિત, કે દુર્લભિત, કે એક નો એકજ પુત્ર હોનાથી લાડકારા ॥ ચક્ર ગરેબો—નથી કે જન્મ સમયથી આજ સુધી સર્વે ઉપકાર કરનાર ગુરુજનને આવે. એ: ઉપકાર કરે અવ ॥ મંત્રવ તોડી નાખે વગી આસ વેગગતો પણ આ સમય નથી, હજી એ રિદ્ધિજાને ઉચિત જુદરયામમાંજ નથી પેઠો. હજી એણે દેવ, પિતા તથા મનુષ્યોનું મ્હત્ત્વ પણ ઉભાપું નથી, અને રુચુ મુક્ત થયા વિના તણે નકશુ લખે એ કયા જશે? નથી એણે પુત્ર પૈત્રી નંતનિથી વંશની ચન્નિટા કરી નરી એણે અનન દક્ષિણા આપી મહત્ત્વો કર્યા. નરી એણે ધર્મશાલા, કુશ, વાવ, મહેન, તગાવ, વાડી વિગેરે કરીને જુદીને અર્ચન કરી. નથી એણે કલ્પ કાળ સુધી રહે એવો, દિગ્માઓમાં પથરાતો વચ્ચાસ કર્યો. નથી એણે સેરા કરીને ગુરુગોને સુખ આપ્યું નથી.

એણે બંધાવા બંધુ જનને ઉપકાર કર્યો. નથી સ્નેહીઓને નિર્વિરોધ ચિત્ત આપ્યો. નથી સાધુઓની વૃદ્ધિ કરી. નથી અનુચિત જનને ભાગ આપ્યો. નથી અભ્યાગતોની તૃપ્તિ મટારી. નથી એણે કામિનીઓને પાં સંસાળી. નથી એણે જન્મીને સંસાર-સુખને લાવે લાધે. નથી એણે પુરુષાર્થના સાધન-ધર્મ, અર્થ, કામ-માંથી એક પણ મેળવ્યું-ત્યારે એણે આ રું કયું ?

એમ અંતઃકરણ ઉભરાયાથી ચિચાર કરતાં કરતાં બહુ વાર સુધી તેજ વૃક્ષ તળે બેસી રહ્યા પછી પોતે શૂન્ય-હૃદય છતાં પણ ઉચિત પ્રસાદ, સંમાન તથા સંભાવના કરી સર્વ રાજ-સોહતને વિદાય કરી ઉઠ્યો, અને તેજ ધ્રુવે રચેલા એક મંડપના પેઠા, ત્યાં ઉઘાડેલાં તોરણ છપર ચંદન-માલાઓ બાંધે ઠી હતી. જાને બાલુએ મુકલા, મુખ સુધી પૂર્ણ હેન-કક્ષમાંથી શશુર બહાર નીકળતાં હતાં દ્વાર પાસે ઠીજ માર્ગ જવ છાંટીને સ્વચ્છ કરેલો હતો. તેની અંદર અને બહાર સુગંધિ પુષ્પ પાચરેલાં હતાં. કમંકર લોક ગિરિષ ઝારિયો લઇ આમ તેમ ફેરતા હતા. મણિ-આમર, બજન, રત્ન-પાદુકા વિગેરે ઉપકરણ હાથમાં લઇને વારાંગનાઓ ત્યાં આસતી હતી. મહતી તુલાસથી દિશાઓને ભરી નાંખતો મંદમાદન રાગહરિત તેની એક બાલુએ ચંદરવાની નળે ઉમેતો હતો. બીજી બાલુએ વળી ઈશ્યુધને રહેવાનું સ્થાન રચેલું હતું. બહારનું આંગણું ભૂપતિને બેસવાની હાથથીઓથી ભરપૂર ગયું હતું. સર્વ દ્વાર પાસે બહુ છડીદાર ઉભેલા હતા. તેના મહત્વને લીધે, તેની મંદિરતાને લીધે તથા મેઘાં યયેલાં અનેક અશ્વિને લીધે તે મહાજલનિષિ જેવો દેખાતો હતો કેમ જે પ્રદર સૂચક અનેક મજબૂતાને લીધે જાણે તટવન યુક્ત હોય, મંચમાદનને લીધે જાણે અંતઃપ્રવિષ્ટ મહારૌઢ સહવર્તમાન હોય, ત્વચાથી ફરતા કમ કરલોક ઠી ઉપરા ઉપરા આવતી જતી દ્વારોને લીધે જાણે તરંગમય હોય, આહુતિક જનનાં ઉભેલાં દેખાંને લીધે જાણે જલ્મભરથી ભરેલો હોય, સુંદર ભિયોને લીધે જાણે સહકારીક હોય, મહાપુરોષોને લીધે જાણે સરલ હોય, શ્વેત શ્વેતઓને લીધે જાણે હંસમાલા યુક્ત હોય, પુષ્પના લગ્નને લીધે જાણે શીલુના દગથી છવાયેલો હોય, તથા વિષ્ણુની પેઠે અનંત ભોગ મંડલ યુક્ત હોય એવો તે ગ્રામતો હતો.^૨

તેની અંદર પ્રવેશ કર્યો કે તરતજ, સરીર-સરકાર નહિ કીધાથી મલિન વેપ તથા હિંદેગયુક્ત દીન મુખવાળી વારાંગનાઓ, યામિક લોક તથા કમંકર લોક આમ તેમથી અને અણામ કરવા લાગ્યા (પણ) પોતે તો શાન્ત રહી, છડીદાર જેવા મહામુખે સૂચવેલા મંદ-આદન તરફ શૂન્ય દૃષ્ટિ કરી, ધીમે ધીમે શ્વેતગૃહ જણી ચાલ્યો. ત્યાં જઇને વજ્ર દિક ઉતારી શ્વેત ઉપર સૂતો એટલે સેવક જન બજનની પત્ર નાંખતા લાગ્યા, તથા અંગ ચાપનારા ધીમે ધીમે માર્ગનો ગ્રમ ઉતારવા લાગ્યા; (પરંતુ) આ ની રાતનો ઉબગરો પડવાથી ખિત્ત ચપા છતાં, મહાદુઃખને લીધે નિદ્રાહીન નહિ મગવાથી પુનરપિ એ અન્ય દુઃખ ઉત્પન્ન કરનાર ચિન્તામાજ પડ્યો કે :—જો હું માતા પિતાની અનુતા વિના, એમને બેગ મહોટા શોકસાગરમાં નાંખીને, તથા પુત્ર નિરહતા શોકથી નિહવડ ચપેલા તાત તુકનાજને અને માતા મનારમાને આશ્વાસન કર્યા વિના, આજ પ્રદેશમાંથી જતો રહું તો મ્હેં પણ વેશમ્પાપના જેવું કયું

૧. પેહરગીના, ૨. અનંત=તાજાગ; તની માન-ફેણ, ઉપર વિષ્ણુ સુર છ. અહીં અનંત=અનંત ભોગ=વિલાસ.

કહેવાય 'અહીંથી પાછો ફરીને જઈ, તો મને શંકા થાય છે કે જ્વાની આત્મા મળતો નહિ. માટે હવે શું કહું?—અથવા, એ નહિ આત્મા મળવાની શંકા મ્હારી ખોટીજ છે; પ્રિય મિત્રે પોતાનો તથા મ્હારો સાગ કરતાં પણ, અન્ન પ્રકારે ગમન ઉત્પન્ન કરી, કાદમ્બરી સમીપ જવાના ઉપાયની ચિન્તામાં હું આકુલ થયો છું તેમાં મને ઉપકારજ કોઈ છે. હવે હું વૈશમ્પાયનને પાછો લાવવા જઈ તેનાં પિતાં કે માતા મને વારી રોકે એમ નથી, તેમ આર્ષ મુકનાય પણ (અટકાવી શકે એમ નથી). અને અહીંથી ચાલ્યો કે વૈશમ્પાયનની સાથે તેજ બાન્ધુએ યદને હું આગળ જમ્યા—આવો નિશ્ચય કરી, તત્કાલ થયેલા વૈશમ્પાયનના વિયોગ-દુઃખને પશ્ચિમાને સુખકર ઔપચની પેઠે નાંદ માની, ક્ષય એક વાર વિશ્રામ લઈ, અન્નને સુખ રહ્યું એટલે જીવનના અર્થ-સંપાદનને અંતર્યામી કરતાં, 'લિંગ કમ' કરવાને પોતે ઉત્કૃષ્ટ.

ઉઠીને, જ્વાની કાદમ્બરી તથા જ વૈશમ્પાયન છે—એમ પોતાના વૈષ્ણવ બંધુને હાથ પકડી રહી શૂન્ય અંતરણ્યે ફરીથીજ સવ રાજ્યોકને ભેગા કરી એણે આન ભોજનાદિક કયું. આદ્યાર ક્યાં પડી, અંતરમાં જાણના મદન મિત્રે તથા વૈશમ્પાયન-વિરહના શોકાગ્નિને બહાર પડ્યું સતાપ આપવામાં જાણે સાહાય્ય કરવા સાર સય જ્યારે-ઉપર રહે રહે આઠે દિશા-ઓમાં સાથેજ કર પ્રસારીને અવતરીજ અતિ કષ્ટકાપક સંતાપ ઉત્પન્ન કરે—એમ જાણે વિચારીને ગગનતલના મધ્ય ભાગમાં આવ્યો; તત્કાલા આકારમાં રવિ-કિરણ જ્યારે, ઉત્તર ઉત્તર જાણે રાત્રે રક્ત નાંખવા લાગ્યા; આતપ-કલિકાઓ જ્યારે ચરીરને ભેદીને જાણે અંદર પ્રવેશ કરવા લાગી; ભેગા થતાં પ્રાણીઓના સમૂહ સહિત જુલ્મ-જાલા જ્યારે તનપ્રવેશન લીધે સંકોચાવા લાગી; 'દિ' જ્યારે બહાર ભેગાને પણ અસક્ત થવા લાગી; દિશાઓ જ્વારે જાણે બળવા લાગી, ભૂમિ જ્યારે દુઃસ્વપ્ન થવા લાગી; માથ ઉપર અરર જરર શૂન થવા લાગ્યો; વટેમાર્ગીઓ જ્યારે સાકડીવાન અને કુપડીઓની અંદર જલપાન કરવાને ભેગા થવા લાગ્યા; તાપથી હાર્તા હાર્તા પશ્ચિમે જ્વારે પાતપોતાના માળામાં ભરાઈ ગયા; મહિપ-વૃંદ તગીવના અંદર જલમ્ભાઉતર્થા; કમતપત્રનાં કેટલા તથા રેસાથી ઝાલઈ ગયેના, અને રવેન્દ્ર-એ હલાવતા ઉખડી ગયેલા મૃગુલ-વંડના કક્કાથી રિપમ થયેના, સરોવરનાં પંકમાં હાથીના ટોળાં જ્યારે જવા લાગ્યા; કામિનીઓના કપોલના ઉપા-ન જ્યારે રક્ત કમલ જેવા શોભવા લાગ્યા; ઉચ્ચતામાં ઉત્પન્ન થતી જલકલ્પિકાની હાર, ભાગેના મોતીના ભૂના જેવી જ્વારે દીસવા લાગી; ચંદ્રિકા જ્યારે સાંભરી આવવા લાગી; તુષારના ગુચુ ગવાવા લાગ્યા; મેઘ-સમયના આગમનના વાજ થવા લાગી; દિવન-પરિણામની ઇન્દ્રિય થવા લાગી; અને સંધ્યા-સમય જોવાને હ્રદય જ્યારે ઉત્ક્રાંત થવા લાગ્યા,—સારે અંશપાંડ ઉઠીને સરોવરને તીરે રથેના એક જન મહાપદ ગયો, ત્યાં અહનિશ જલધારાનો વર્ષાદ પડવાથી સૂરકિરણો, સંતાપ દૂર થયેલો હતો, તેની આસપાસ, પરંપરાએ પડતી અવિચ્છિન્ન નારાના વેગથી વહેતી નદી જેવી

૧. આજ નિચાર નીચેના રતાકમાં છે :—

છાયા સંશ્રયતે તલં વિટપિનાં શ્રાન્તેવ પાન્થૈઃ સમમ્ ।

મૂલં યાતિ સરોજલસ્ય જહતા મ્હાનેવ મીનૈઃસહ ॥

આચામલ્યહિમાંગુદીધિતિસ્પસ્ત્રેવ લોકૈઃસમમ્ ।

નિદ્રા ગર્ભગૃહં સહ પ્રવિશતિ ક્લાન્તેવ કાન્તાજનૈઃ ॥

એક નહેર આવી રહેલી હતી. અંદર લટકાવેલાં બલજંતુ-પ્રવાલથી તેમાં અધકાર થઈ રહ્યો હતો. તેમાંના સર્વ સ્તંભ ઉપર, લટકતાં કુસુમ તથા પલ્લવવાળી લતાઓ વીંટળાઈ રહી હતી. જાડા દરિયે દેવ-રસના લેપથી તે બીનો રહેલો હતો. સમસ્ત જૂનાલ ઉપર મરકત જેવાં સ્થાન કમલ-પત્ર પાથરેલાં હતાં. સુખધિ તથા સરસ પ્રકુલ કમલના ઢગ લાં વેરેલા હતા મરસ મૃણાલ-દંડ (અહીં તહીં) નૂકેલા હતા આમ તેમ વર્ષેલી શૈવલ-પ્રવાલની મંજરીને લીધે લાં અકાલ-મેઘ-મમયની રચના કરેલી હતી તત્કાળ સાન કર્યાથી બીના યથેચ્છ કેલપાય વાળી, બલદેવતા જેવી બહુ વાર રંગનાઓ લાં ઉભેલી હતી તેમણે મુખધિ કામલ બજાર્દ વચ્ચે મધ્યસ્થ કીધાં હતાં; પાતળા પાતળા ચંદન-લેપથી તે મનોહર દીપ્તી હતી; હાર તથા કંકણનાં આન તેમણે આબૂપણ ગમ્યાં હતાં; કુળા શૈવલ-પ્રવાલ કર્ણે પેડેલાં હતા, અને મૃણાલના વ્યજન, કપૂરનો ભૂષ, હરિચંદન, ચંદ્રમણિનાં દર્પણ વિગેરે ઉપકરણ હાથમાં લીધેલાં હતાં. વળી (શીતલતાને લીધે) તે (મંડપ) ઉપર કાલનું જાણે પરિભવ-સ્થાન હોય, શીતલાલનું જાણે સુખ્ય કરણ હોય જલધારોને જાણે નિવાસ હોય, ચંદ્રિગચ્છનો જાણે નિરસકાર હોય, સરોવરનું જાણે હૃદય હોય, દિમાચલનો જાણે સહોદર હોય યિચિત્તનું જાણે સ્વપ્ન હોય, શત્રિયોનો જાણે આવાસ હોય, તથા દિવસનો જાણે પ્રભાત હોય એવો શોભેલો હતો.

લાં અનિદ્રમ્બતાને લીધે ક્ષોભ પામતી મદનની હજારો ઉત્કલિલકા થઈ વિષમ બનેલો તથા જલપાતની શીતલતાથી સળગેલા નિવરિયોગરૂપો અમિત થો, મહાસમુદ્ર જેવો ગંભીર તે કિંતવ એણે એકલો, મહા મહા કષ્ટથી, સરખાં રૂપી બહાણુ વડે ઓગળે, પડી જ્યારે સંધ્યાગળે સૂર્યપ્રકાશ લાલ લાલ થવા લાગ્યો ત્યારે બહાર આવી, જડા ગોમયના લેપ લીના દીસતા, તથા મંદ મંદ વાના પવનથી હાલતાં ધ્રુવ પૂર્વ વડે ચોમતા, સાન-મૃદના આંગણમાં ધ્રુવ એક સભા કરી પાસેના રાજાઓ સાથે શૈભ્ય વન સંવંધીજ વાન કર્યા પડી, પડી જેમ પ્રહરે આ રહે ચાલતું છે માટે સન તૈયાર કરે એમ સેના ત્રિને અટકા કરી, તાન ઉગારાજ મર્વ ગાજલોકને વિભવ કરીને એ સ્થળમુકમાં ગયો. થોડીવાર થઈ એટલામાં, બહુ વિવસ થયાં ઉલ્લસિની નહિ બેઠાથી ઉત્સુક થયેલા મર્વે સૈનના લોક પ્રમાણુ નાન્દી વિના પશુ સજ્જ થઈ આવવા લાગ્યા; અને પોને પશુ, નિદ્રાવિતોદ નહિ અળવાથી, ત્રીજ પ્રહરને આરંભે, અર્ધ તથા હાથડીઓનાં વાહનવાળા થોડા ધણ રાજા લોક સહિત જ્યા સૈનની કોડ થોડી હતી તેવે માર્ગે આલો. પડી માર્ગે ત્રીજ માથે રજાની જ્યારે શોણ થઈ, સર્વ લસુઓ જાણે રસાનસમાંથી તરી આવવા લાગી, દૃષ્ટિ જાણે ઉરડા લાગી, જીવલોક ફરીથી જાણે અન્યથા સજ્જના લાગ્યો, ર નીચા ઉંચા પ્રદેશ પર્તિવા નગ્યા, માઠ વન જાણે વિરલ થવા લાગ્યાં, તરુવતાની ઝાડીઓ જાણે સંકાયવા લાગી, અ નવનમાં અદતી દિવસચીના, લ ક્ષારસંધી રક્ત પાદ જેવું, — તત્કાળ પાયાથી પૂરે દિશા રૂપી લતાને

૧. ઉત્કલિલકા=ઉત્કલિલ; જલનાર મ સમુદ્ર પી તળે વડવામાં રહ છે એમ કદાવું છે.
 ૨. રૂષિના સાધારણ નિયમથી નહિ જન્મેલો માટે અન્યથા, આવો જ વિચાર નાચેના વાક્યમાં છે:—
 “The town was only languidly putting forth symptoms of returning life as I strode through the streets.”—The Gleaner, Vol. I. P. 472;

પુટના નેવા પક્ષવ જેવું.—કમલિનીને રાગ દેનાર સેઈભિન્નને જ્યારે દેખાવા લાગ્યું, અને પ્રભાત-સમય થવા લાગ્યો ત્યારે સૈન્યનાં લોકનીજ સાથે એ ઉજ્જવિની પહોંચી ગયો.

ત્યાં, દુરથીજ, અજેવિ રચી રહેલાં ભોગા યતાં અને ભોગાં થયેલા, ટોળાં બાધી ઉભેલા અને ખેડેલા, વળતા અને કેટલક શસ્ત્ર પંચલાં હારતા, પાછા ફરતા અને આવતા, ઉન્મુખ અને અધોમુખ, અશુભય દક્ષિણા અને નિવલ્યે તથા દીનવદનવાળા, ‘મહાકષ્ટ’ તો શબ્દ બોલતા અને અધિક દુઃખ થવાથી મૌન ગ્રહણ કરી રહેલા, નંગરીમાવી આવેલા, સુશિયોને પણ, મુમુક્ષુને પણ, વેશગીને પણ, નિરપ્રકીને પણ, તટસ્થને પણ, અને દુઃખને પણ, સ્નેહથી પરવશ થઇને,—પિતા હોય, મિત્ર હોય અને વ્હાલા બધાં હોય તેમ—અતિ દુઃખથી વેશમ્પાવનનોજ વૃત્તાન્ત પૂઠતા, કહેતા, વિચારતા તથા ચિન્તન કરતાં એણે આપાસ સાંભળ્યા.

આ સાંભળીને એને વિચાર થયો કે—બહારના લોકની પણ આ આવી સમવસ્થા છે તો પછી જેણે એને ખોગામા લડાવ્યો હોય, ઉછેરેઈ હોય કે એના બાલપણના મધુર શબ્દ, સાંભળ્યા હોય, તેની થી વાત ? હવે મ્હારે વેશમ્પાવન વિના તાત શુકનાસને, કે માતા મનોરમાને મળવું એ અતિ કષ્ટનાયક છે.—એમ વિચારતો વિચારતો, અશ્રુથી ભરેલી દષ્ટિ નીચી રાખી, સર્વ વૃત્તાન્ત જોયા વિનાજ એ ઉજ્જવિનીમાં પેઠેા. ઉતરીને રાજગૃહના દાર-માં પેસતાજ એણે સાંભળ્યું કે દેવી વિદ્યાસનતી સાથે રાજા આર્ષ શુકનાસને મહેવ પધાર્યાં છે. આ સાંભળી, પાછો વળીને ત્યાંજ એ ગયો. અને જતાં જતા સમીપ આવી પહોંચ્યો ત્યારે—અરે પુત્ર વેશમ્પાવન ! હજી તો તું મ્હારા ખોગામાં લાડવા થેગ બળકજ છે તે કેમ તું એકલો, લાખખો વાધ વરથી ભયકર લાગતા એ નિર્માનુષ-શૂન-અરણ્યમા રહ્યો ? ત્યાં પણ સવ ફર પ્રાણીને હણીને કોણે ત્હાગ શરીરની નક્ષા કરી હશે ? કોણે ત્હારી, દુઃખ શમાવનાર શાંતિ રિવતિ કરી હશે ? કોણે ત્હારે સાફ નિદ્રાસુખ આપે એવું શપન રચ્યું હશે ? તું ભૂખ્યો હોઉં, કે તરસ્યો હોઉં, કે સુવા પ્રવ્રજો હોઉં તેવું દુઃખ કેને લાગશે ? ખેડા ! મ્હારો ઉત્સવ મૂકીને ત્હેં તુજ સમાન સુખ દુઃખ ભોગવે એવી વડુ પણ ના આપ્તી ! તું આવશે કે તરત ત્હારા પિતાને નિવતિ કરી મહુતુ મુખ જોઈશ એમ મ્હે ધારું હજી તેજ મને પુકાર વિનાનીને ન મળતું એટલુંજ નહિ પણ ત્હાફ એ મુખસંજન મ્હારે તો હવે કુપલ થયું ! પુત્ર ! જ્યાં નને રહેવાની રૂચિ હોય ત્યાંજ મને પણ ત્હારા પિતાને નિમિત્ત કરાને લઈ જા, તને દીકરા વિના મ્હારાયા જીવાશે નહિ. તાત ! માનપણમાં ત્હેં મ્હારી અવગણના કરી નથી ને અધુ ચિન્તવ્યોજ કેમ તું આવો નિહુર થઈ ગયો ? જન્મથી આમ સુધી જેતુ મુખ કદી કોપેતું જોયુંજ નથી તે તું કેમ આમ મ્હારા ઉપર અકસ્માતજ ક્રોધીને આમ મને ત્યજીને રહ્યો છ ? ગયેલાં પણ આવ ! હું તને પગે લાગું છું ! ત્હારા વિના મ્હારે ખીજે કાણુ છે ? શુ દશાન્તરના પરિવર્ત્યા અમારા ઉતરતો સ્નેહ ત્હેં ઉતારી નાખ્યો ? કશું પણ જોને જોના વિના તું રહેતો નહિ એ ચંદ્રાપીડ ઉપર કેમ ત્હારી આગી નિઃસ્નેહતા થઈ ? ખેડા સુખી રાખવા યોગ્ય સર્વે શુભજનને દુઃખમાં નાખ્યાં એ ત્હેં સાફ કર્યું નહિ ! હું નથી જાણતી કે આમ કરવાથી તન શુ મળશે.—આવા વચનથી, તત્કાલ થયેલા પુત્ર વિવહના શોકમા વિહવ

૧. “એણે મનોરમાને નીચેના વિધાપ કરતાં સાંભળી” એમ અન્યથ કરેલ.

છાત્રી જમને અંતરંગવનમાં બેઠે બેઠે, દેવી વિદ્યાસવતીએ પે તે આશ્વાસન કરવા છતાં વિદ્યાપ-
કરતી મનોરમાને એણે સાંભળી

આવા એના અતિ કરુણ પ્રવાય રૂપી વિપત્તી જણે વિદ્યુત્ત્વ બની ગયો હોય કે
નિદ્રાના જણે ધેનમાં પડ્યો હોય તેમ રાજપુત નિશ્ચેતન થઈ ગયો. (પણ) મહા મહા કપટે,
સહજ મત્વનેજ આધારે પોતાને ધારણ આપી, મંદિરમાં પ્રવેશ કરી, પિતાને પણ અ-
દર્શાવતા થરમાધને, સર્વ અર્થ સ્તબ્ધ હોવાથી મંદરાચલ જેવા શોભતા શુક્રનામ સી સાથે
મથનને અંતે થતી ગયેલા મહા સમુદ્ર જેવ પિતાને તીએ મુખેજ પ્રણામ કરી આધેજ બેઠા,
તે બેઠા એટલે હાથ એક વાર તેના સામું જોઈ. અંતરમાં ભરાઈ આવતાં અશ્રુથી ગદગદ
થતા રસે, વર્ષવાની તૈ ઠારીમાં આવેલા મેઘની પેઠે રાજાએ કહ્યું — વત્સ ચંદ્રાપીકા હું જાણું
છું કે ભાષ ઉપર તું તારા જીવ કરતાં પણ અતિક પ્રીતિ રાખે છે. (પણ) કેવલ સુખના
હેતુ વલ્લભજન તરફથીજ સંભવે નહિ એવી પીડા જો કદી યાચ તો તેટલાથીજ મતુષ્ય શું ન
કરે? માટે તારા ભાષ અને મિત્રને આ—જન્મને રનેહને, વયને, ધીક્ષને, યાનને, ગુરુ-
જનની આરાધને, વિનયને—સર્વેને અનુચિત વૃત્તાન્ત સાંભળને મહારા હૃદયમાં તારા દોષની
ચંકા ઉત્પન્ન થાય છે. — આમ નરપતિ બોલતો હતો તેવામાંજ, સાથેજ શોક અને દુઃખથી
જેના મુખ ઉપર અંધકાર વ્યાપી ગયો હતો એવો શુક્રનામ નિહુતને લીધે દુષ્પ્રેક્ષ્ય વર્ષાઋતુનાં
આરંભ જેવા, રૂપતા અધર સહિત જાણે જન્મના કરીને વચ્ચે બોલ્યો કે—

મહારાજ! ચંદ્રમાં જો કદી ઉજ્જ્વલતા હોય, અગ્નિમાં અતિ શીતલતા હોય, સૂર્યમાં
અધકાર હોય, રાત્રીમાં દિવસ હોય, મહાસમુદ્રમાં શોષ હોય, સેપનામમાં પૃથ્વીનું અધારણ
હોય, સાધુજનમાં પરાયે અનુભવ હોય કે રાજાના મુખમાં અમિય વચન હોય તો યુવરાજ-
માં પણ દોષ હોય ॥ માટે કેમ આમજ વગર વિચારે એ અનાત્મજ — મૂઢ પ્રકૃતિવાળા—
દુર્ગત-રાજાનું અદિત કરનાર—મા ॥ પિતાને ધાત કરનાર—ચિત્રદ્રોહી—કૃતમ —કર્મ-
અઙ્ગલ—મહાપાતકીને લીધે આપ કૃતયુગમાં અવતરવા યોગ્ય, શુશ્રુવાન અતિ ઉદાર
ચિત્તિના, આત્મા ચંદ્રાપીકાને નિશે પણ ચંકા કરો છો? શુશ્રુવાનમાં ધતર જન પણ દોષની
સંભાવના કરે એના કરતાં બીજું કંઈ અતિક કટુદાયી પીડાકારણ નથી તો પછી ગુરુજન
(એવી સંભાવના કરે તે)ની ધી વાત? ગુણી હોય તેની તો શુશ્રુથીજ આરાધના કરવી
જોઈએ એ પોતાનો શુશ્રુવાન આત્મા (ગુરુજન વિના) બીજા કોને જણાવે? વળી જન્મ-
થીજ જે મહારાજના અને દેવી વિદ્યાસવતીના બોળામાં લાડપા છતાં પણ નિઘ્રમમાં નરકી
ચક્રો તો—પવન જેવા દુર્મંદ પ્રકૃતિવા—ને ચંદ્રાપીકા પણ શું કરી શકે? એવા શરીરમાંથી
ઉત્પન્ન થતા મહાકૃમિ, સર્વ દોષથી ભરેલા મહાબ્યાધિ, અંતરમાં વિપ રાખતા મહાઅપ,

૧. તારાપીકા કહે છે કે આવો ઝાંઝા વૈદ્યમ્પાપન અકારણ આમ વેરાગ્ય પ્રદણ
કરીને રહે એ સંભવતું નથી. તેથી મને ચંકા યાચ છે કે કદાચિત્તરહે કંઈક એને પીડાકારક
વચન કહ્યું હશે ને તેથી એને સંસાર ત્વજ દષ્ટિ વિરહિત થવાનું મન થયું હશે; કારણ કે જે
પ્રિયજને પોતાના બાંધવના સુખનીજ ઇચ્છા રાખ ॥ ઘટે તેના તત્કથીજ (કદી સંભવે નહિ
એવી) પીડા જ્યારે તે બાંધવના યાચ ત્યારે માત્ર તે પીડાયાજ તે શું ન કરી શકે?—અર્થાત્ત
એ મહેજાનો કે દુઃખનો માર્ગો તે ગમે તે સાદમ કરી બેસે, અને તેજ પ્રમાણે તારે લીધે
વૈદ્યમ્પાપને કદાચિત્ત આમ કહ્યું હશે.

વિનાશ આશનાશ મહાહિતપાત, ભુજંગ વૃત્તિ (વાળા) મહાવાયુ, ૧ વક્રચારી મહાગ્રહ, ૨ તમેમય પ્રદોષ, ૩ મહિનાત્મક કુલ-પાશુ, નિઃસ્નેહ ખડ, ૪ નિલંબેશ્વરપણ્ય, સંચારહિત પશુ, કાષ્ટરહિત અગ્નિ, ચુણુ રહિત જળવાળા, ૫ તીર્થ રહિત જલાશય, ૬ ગૌરવ રહિત કંઠાર પ્રકૃતિવાળા, ૭ શિવમૂર્તિ રહિત મહા વિનાયક વડે અધિષ્ઠિત-ચોત્રાની મેળેજ જન્મે છે. ૮ તેઓ સકલ કંખખની પેઠે સ્નેહથીજ કંઠિત થાય છે. ૯ સ્વભાવે મનિન મગ્ન-મંડ-સ્થલની પેઠે દાનથીજ અધિક અધિક મલિન થતા જાય છે. વર્તિ વિનાના મહિ-પ્રદીપની સમાન પ્રસાદથીજ પ્રભવલે છે. ૧૦ અંગે લાગેલાં ભુજંગી પેઠે દાક્ષિણ્ય-પરિગ્રહથીજ ધૃતર (જન) વામ થાય છે. ૧૧ ચુણુમુક્ત બાણુ જેવા સપક્ષાશ્રય ફેલેથીજ દૂર જાય છે. ૧૨ સરાગ પક્ષવ જેવા, દિવસ ચઢવાથીજ અપરકત થાય છે. ૧૩ ભૂતિથી સ્પષ્ટ દૃષ્ટિ જેવા અભિમુખ રહીને સૌ ઉલટું મઢણ કરે છે. ૧૪ અંતરમાં અસ્વચ્છ વૃત્તિના જલાશયની પેઠે ગાદ અવગાહનથીજ કલુષ થાય છે. ૧૫ સ્તેહીઓ સાથે પણ તેઓ અકૃપાશુ થવ છે; પ્રમાણિક માથે પણ વક્ર થાય છે; સાધુઓ સાથે પણ અસાધુ થાય છે; ચુલ્લાન સાથે પણ દુષ્ટ થાય છે; સ્વામી સાથે પણ સેવકભાવ રહિત થાય છે, વૈરાગી સાથે પણ ક્રૂદ થાય છે;

૧. ભુજંગ=ગર, લંપટ; સર્પ. વૃત્તિ=વર્તણુક; આહાર. સર્પ વાયુભક્તી કહેવાય છે.

ભુઓ વૈરાગ્ય શતક સ્તોત્ર ૧૦-દિસાસૂચ્યમયત્નલભ્યમશનં ધાત્રા મરુત્ત કલ્પિતમ્ વ્યાલનામ્ વિ.

૨ વક્રચારી=ત્રાકા ચાલનારા—એક વર્તણુકમાં, ખીળ મતિમાં, ૩. તમેમય=તમેમો ચુણુમ' ક નિમિશમય. ૪. અહીં શ્લેષ લખ્યે તો દેવાય એમ છે. સ્નેહ-પ્રેમ-નહિન દુષ્ટ જન; સ્નેહ-લરહિત બોળ. ૫. અહીંથી વિરોધાલંકાર છે. જળ ચુણુની-દોરીની હોય માટે 'ચુણુ-રહિત' એ વિરોધ. શમાવર્તા 'ચુણુ' નો સાધારણુ અર્થ લેવો. ૬. જલાશયની તીર્થ-ઉત્તરવાના પગથીઆ હોય શમાવર્તા તીર્થ=ચુરુ છે. કંઠાર પ્રકૃતિવાળાને ગૌરવ-જડતા-હોય તે મહિન ૧૧૨ વિરોધ. ખીળે અર્થ 'માન' ૮ શિવમૂર્તિ હોય ત્યાં વિનાયક-ગણપતિ-હોય; પક્ષે શિવમૂર્તિ-ગુરુમૂર્તિ રહિત; મહા વિનાયક=નંદા ત્રિમ ૯. ખડ્ગ સકલંક હોય-ક્રાશુ હોય; આ લોકને કલંક-અપયથ હોય એવા ખડગને સ્નેહ-તેલ ચોપડેથી કંઠિતતા આવે; આ લોક સ્નેહ-પ્રેમ-રાખવાથી ઉલટા કંઠિત થતા જાય. ૧૦. વર્તિ=વાટ, (?). પ્રસાદ=સ્વચ્છતા; કૃપા. ૧૧ ભુજ અંગે લાગેલા-ચારીર વળગેલા તેમાંથી-એકનો દાક્ષિણ્ય પરિગ્રહ કરીએ -એકને દિલ્હી-જમણા-અણિયે તો ધૃતર-ખીળે-વામ થાય ડાબો ગણાય. (ખડુચન ખડુ દંડને અર્થે સમજવું.) ધૃતર જન=અધમ વા પામર જન; તેઓ (આશ્રયદાથી જનને) અંગે વળગીને તેમની સાથે રહીને દાક્ષિણ્ય સભમતા વા માન પામવાથી ઉલટા વામ થાય છે-દુષ્ટ આચરણુ કરે ૧૨. ચુણુમુક્ત=પણુછમાંથી ફે કેલાં (આણુ); ચુણુ-હિત-દુર્લ્લી (મનુષ્યો) સપક્ષ ત્રય ફેલ=પક્ષ બાળ નાં ખીજા-તેની સાથે રહેલું (આણુ) ફેલ ફળું અમભાગ; સંપક્ષ મિત્ર-તેને આશ્રયે રહેલુ-તેના ચકા પ્રાપ્ત થતુ-ફેલ લાભ, અથવા મિત્રના આશ્રય રૂપીજ લાભ ૧૩. સરામ=લાલ; પ્રેમવાળા. દિવસ ચઢવાથી=(ખીળે અર્થ) જેમ જેમ વયોવૃદ્ધિ થતી જાય તેમ તેમ. અપરકત=શીડા; પ્રીતિરહિત. ૧૪. ભૂતિ=રાખ; તે વડે સ્વચ્છ કરીને અભિમુખ મામે-રાખેવા દૃષ્ટિમા જેમ ઉલટું જ પ્રતિનિમ્બ પડે તેમ ભૂતિ સ પત્તિનો સ્પર્શ થયા પછી એ ખલ પુરુષો અભિમુખ રહીને પ્હારથી નિત્રતાનો ડોળ કરીને-સર્વ ઉલટું જ મઢણ કરે છે. ૧૫. જલામા જેમ ગાદ અવગાહન કરવાથીજ-ઉડા ઉતરી બહુ સ્નાન કરવાથીજ-તે કતુષ યાપ-ડોળાઈ જાય-તેમ આ લોક સાથે ગાદ સંગમ સુખવાથીજ તેઓ કતુષ-કપડી-માય છે. 'અંતરમાં' વિં પણ જન સાથે ચોજવાતુ છે.

પુણ્યારહિત જનને પણ લૂટવા ઇચ્છે છે; મિત્રમાં પણ દ્રોહી થાય છે; વિધસ્ત જનોનો પણ ધાત કરે છે; ભયભીતને પણ પ્રહાર કરે છે; પ્રિયજન ઉપર પણ દેશ રાખે છે; વિનીત સાથે પણ ઉદ્ધત થાય છે. દયાલુ સાથે પણ નિર્દય થાય છે; સ્ત્રિયો સાથે પણ ઘરા ધાય છે; સેવક સાથે પણ કૂર થાય છે; દીન સાથે પણ દારુણ થાય છે. વળી એ વિપરીત જનોને ગુરુ એજ લલુ, નીચ એજ ઉચ્ચ, અગમ્ય એજ ગમ્ય, કુદૃષ્ટિ એજ સદૃર્ઘન, અકાર્ય એજ કાર્ય, અન્યાય એજ ન્યાય, અસ્થિતિ એજ સ્થિતિ, અનાચાર એજ આચાર, અપુકત એજ પુકત, અવિદ્યા એજ વિદ્યા, અવિનય એજ વિનય, દુષ્ટ સ્વભાવ એજ સુચીત્રતા, અધર્મ એજ ધર્મ અને અસલ એજ સલ હોય છે. એવા હુદ જનોની શુદ્ધિ બીજાને છેતરવા સાડ હોય છે, જ્ઞાનને અર્થે નહિ; એમનું શાસ્ત્રજ્ઞાન માયાભયને સાર હોય છે, શાન્તિને અર્થે નહિ; પરક્રમ પ્રાપ્તિયોના ધાત સાર. ઉપકારને અર્થ નહિ; ઉત્સાહ ધન મેળવવા સાર, ધનને અર્થે નહિ; સ્થિરતા અસનતા સંજ સાર, દીર્ઘ કાળ સુધી સમાગમને અર્થે નહિ; ધન-પતિલાગ કામને સાર, ધર્મર્થે નહિ.—વધારે શું કહું? સર્વે વસ્તુ એમને દોષાર્થે હોય છે—શુભાર્થે નહિ. આટે આ પણ આવોજ કોઇ અપુણ્યજાન ઉત્પન્ન થયો છે જેને, આમ કરતાં વિચાર થયો નહિ કે હું અંદાપીકોને મિત્ર છું ને તેનો કેમ દ્રોહી ચાઉં? આચાર બ્રહ્મ ધારને હંડ કરનાર મહારાજ તારાપીઠ, આમ કરવાથી હૃદયમાં પીઠાધને મ્હારા ઉપર કોપરો એમ પણ એણે જનમાં યાંકા આણી નહિ! માતાનું જનિત ધારણ કરનાર એકલો હુંજ છું અને મ્હારા વિના એને શું થશે?—એણે એ નૃસંસના હૃદયમાં ઘાગ્યું નહિ! પિંડ આપવાને પિતાએ મને વંદ્ય શુદ્ધિને અર્થે ઉત્પન્ન કર્યો અને તેની અનુતા વિના કેમ હું સર્વ પતિલાગ કરું છું?—એ પણ એ મૂર્ખની શુદ્ધિને સજ્જતું નહિ! આવી રીતે અસદ્ માર્ગમાં પ્રવૃત્ત થયેલા—નટાત્મ—એ રિશ્તદ્વી કુદૃષ્ટિયે કુદૃશ્ય અદૃષ્ટ તો જાણે ન હીકું પણ દોઢધુંએ જેણે ન હીકું તે—અતાનના વિમિરથી અંધ બનેલા—ને શું કરવું? વળી એ જડ જેવાને મહા યત્ની દેવે પોપટની ચેઢે બજાવ્યો અને પાડ્યો છે!—અથવા, પક્ષિયો પણ વિતોહ આપીને એમને થી મત્તવાને! અમ સફલ કરે છે; તેઓ પણ ઉછેર્યા હોય તો પોપણ કરનાર ઉપર સ્નેહ ભાવ રાખે છે; તેઓ પણ કૃતજ હોય છે; તેઓ પણ પરિચયને અનુરતે છે? તેઓને પણ માતા પિતા ઉપર સ્વાભાવિક સ્નેહ હોયજેજ, પણ આને—આ ઉભય લોકથી બ્રહ્મ થયેલા, પારો દુર્ભતને—તો તેણું કંઈજ નથી!! એણે તો એ સર્વે નીચે મૂક્યું! વળી જે દુરભાએ જનનીને આપણે સર્વેને કેવલ સુખ નથી આપ્યું એટલુંજ નહિ પણ આવા પ્રકારના દુઃખાજીરમાં નાંખ્યા છે તેને આતાં આચરણથી અચરણજ કોઈ પક્ષિ-યોનિમા પડવાનું છે. જેમનું નિત સ્વરૂપ હોય તે સર્વે સ્થિત અને પરહિતને અર્થે પ્રવર્તે છે, પણ આણે તો આપણને આમ દુઃખમાં નાંખતાં નથી સ્થિત સંપાદન કર્યું, નથી પરહિત કર્યું! મ્હારી શુદ્ધિનેજ સજ્જતું નથી કે આ આત્મદ્રોહીએ આ શું કર્યું?—સર્વેયા, એ પાપકર્મો—મદ-ગૃહીન—આપણને દુઃખ દેવાજ અવતર્યો છે.—એટલું કહી હેમન્તકાલની કમલિની જેવી. અથુથી બરેલી દૃષ્ટિ નથા કંપતા

૧. આજ વિચાર નીચેના સ્લોકમાં છે:—

વિદ્યા વિવાદાય ધેનં મદાય । શક્તિઃ પરેષાં પરિપીડનાય ॥

સહસ્ય સાધોર્વિપરીતમેતન્ । જ્ઞાનાય દાનાય ચ રક્ષણાય ॥

અધર સહિન, અંતરમાંથી બહાર નીસરવાને અશક્ત હોયરૂપી પૂરથી બહાર ફાટી જતો હોય. તેમ નિઃશ્વાસ મૂંઝતો મૂકતોજ એ (શાન્ત) રહો.

એવી અવસ્થામાં તારાપીઠે એને પ્રયત્ન કરી દીધો કે—(આપ) આર્પણે અમારા જેવાએ ઉપદેશ કરવો એ પ્રેરણાથી અમિતો પ્રકાશ કરવા જેવું, દિવસ-પ્રકાશથી સૂર્યને પ્રકાશ આપવા જેવું, તુષાર બિંદુથી ચંદ્રીનું આલ્વાદન કરવા જેવું, મેઘ-જલબિંદુથી સાગર પૂરવા જેવું, અને વનજનના પવનથી વાયુને વધારવા જેવું છે !^૧ તથાપિ શુદ્ધિમાન હોય, બહુશુદ્ધ હોય, ત્રિવેદી હોય, ધીર હોય કે સત્યવાન હોય તો પણ સર્વેનું મન, મહાદુઃખ આવી પડે ત્યારે, વર્ષાદિના જલથી જેમ સરોવર તેમ, ત્રિશુદ્ધ જનાં અવરન કલુષ થઈ જાય છે; મન કલુષ થવાથી, ‘આ શું છે ?’ એ સર્વ દર્શન નાશ પામે છે; ચિત્ત ચિંતન કરતું નથી; શુદ્ધિ ભાવ પામતી નથી, ને ત્રિવેક પણ વિવેચન કરતો નથી; માટે હું કહું છું.—ખીછ લોકરીતિ તો અમારા કરતા આપજ વિશેષ બહાર છે.—

શું, આ લોકમાં કોણ એવો છે કે જેનું ચૈવન નિર્વિકાર મધું છે? ચૈવનના અવતાર સમયે તો બ્રહ્મભાવનીજ સાથે ગુરુજન-સ્નેહ જતો રહે છે વયનીજ સાથે અમિતવ પ્રીતિ વધે છે. જાતીનીજ સાથે વાંછા વિસ્તાર પામે છે. જનનીજ સાથે મદ શુદ્ધિ પામે છે. બાહ્ય-યુગલનીજ સાથે શુદ્ધિ રચી જતી જાય છે. મધ્યનીજ સાથે જ્ઞાન કૃષ્ણ પામે છે. ઉરુન્દનીજ સાથે અવિનય વધતો જાય છે. મૂળનીજ સાથે, મલિનતા આજીનાર મોઢ ઉત્પન્ન થાય છે. આકારનીજ સાથે હૃદયમાંથી વિકાર પ્રકટ થાય છે.^૨ તેથી ધવલ જતાં પણ સરાગ ચક્ષુ દીપ્ત થતા પણ દીર્ઘ દષ્ટિ કરી શકતાં નથી !^૩ ઓત અમનિન જનાં પણ તેમાં ગુરુજનનો ઉપદેશ પ્રવેશ કરી શકતો નથી ! હૃદય ઓછાગી જનાં તેમાં વિદ્યાને અવકાશ મળતો નથી !^૪ અરિયર પ્રકૃતિની તરલતામાં એ (યુવાનો) સ્થિર રહે છે, અને પરિત્યાગ યોગ્ય બસનમાં આસક્ત રહે છે.

સર્વ ‘વિકારનું’ કારણ ધણું કરીને સરસતા છે, અને તે સર્વને જલપ્રાય કરતી કરતી વખતે [૧] ની અનિશ્ચિતીજ ઉત્પન્ન થાય છે.^૫ વળી દિવસ યજી દોપાગમ, દોપાગમ યજી દિટિ-નિરોધ,^૬ દિટિ-નિરોધ યજી અમતદર્શન,^૭ અમતદર્શન યજી અરિવેક, અને

૧. અર્થાત્ તમે અમને દિખામણુ દેવા યોગ્ય તેને મદલે અમારે તમને કંઈ કહેવું એ (આ દણ્ડાન્તની સમાન) વિપરીતજ કહેવાય. ૨. આવાજ અનંકાર તથા દહાન્ત સાદ જુઓ. ૫. ૭૧ લીટી ૩—૧૨. ૩. એજ ત્રિચાર સાદ જુઓ. ૫. ૬૫ લી. ૧૬. ૪. હૃદય સ્ત્રીરાગી જનાં વિદ્યા રૂપી સ્ત્રીને પ્રવેશ આપતું નથી ! ૫. વિકાર=રોગાદિકનો ઉપદ્રવ; મનોવૃત્તિની નિમ્ન, સરસતા=મીનાશ; રસિકતા. જલપ્રાય વિનંજલ જલ કરી દેતી અને (‘હલયોઃસાવર્ણ્યાત્’—૩ તથા ૯ સમાન ગણાય છે માટે) જડપ્રાય=જડ બનાવી દેતી વર્ણની શુદ્ધિ=અતિશય વર્ણાદ થવાથી; વર્ણની શુદ્ધિ=નયની શુદ્ધિ થવાથી. અર્થ—જેમ અતિશય વર્ણાદથી ઉત્પન્ન થતી તથા સર્વેનું જલ જલ કરી દેતી સરસતા=મીનાશ—સર્વે ઉપદ્રવનું મુખ્ય કારણ છે તેમ યુવાવસ્થાથી પ્રાપ્ત થતી તથા સર્વેને જડ બનાવી દેતી સરસતા=પ્રેમાર્દતા—સર્વ અને વિકારનું મુખ્ય કારણ છે. ૬ દિવસ પછી દોપા-રાત્રી-આવે અને તેથી દાહ-પ્રસર બધું થાય વિં વિં; તેમજ દિવસની શુદ્ધિ થવા પછી-વધોશુદ્ધિ થવા પછી-દોષ ઉત્પન્ન થવા માટે—મનોવિકાર વિગેરે થવા માટે—જેથી મનુષ્ય યથાર્થ આતોકન કરી શકે નહિ વિં વિં શેષ ભાગ બંને સાથે લેવો.

અનિવેક યજ્ઞ અસત્ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થાય છે. અસત્ માર્ગમાં પ્રવૃત્તિ થયેલું મોહાન્ધ ચિત્ત
 શ્રમણ કરતાં કરતાં અવરજા રખાવિત થાય છે. ચિત્ત રખાવિત થયું એટલે તેને વળગેલી
 લગ્ન પણ પડેજ છે, અને લગ્નના આવરણ વિનાના ચન્દ્ર હૃદયમાં પ્રવેશ કરી તેને વદ્ય
 કરતાં, દુર્નિવાર—સર્વ અવિનયના હેતુ—મહાનને કાણુ નિવારી થકયું છે? વળી જેમ કામ
 વદ્ધિ પામતો ભય તેમ, સત્વજ નીચે જવું રહે એવાં હાજરો ઊદ્ધે કેમ ન પડે? અને મત્ત
 નીચે મયું એટલે કાને આથમે રહીને શીત ન પડે? શીત મયું એટલે ચિત્તપત્તે કાનો આધાર
 રહ્યો? નિરાધાર ધૈર્ય કરે એ શું? શુદ્ધિ કયાં સ્થિત રહે? અને ગૌરવનું સમાધાન કયાં થાય?
 કાણુ વળી બલથી ધારી રાખીને મન નિશ્ચય કર્યું? કુમારે જતી ઇન્દ્રિયોને કાણુ નિયમમાં
 રાખી? જગત્ત નિન્દે એવાં દુશ્ચરિત કાણુ નિવાર્યાં? તમસૂની વદ્ધિ કરનાર, દષ્ટિનો નાશ
 કરનાર, દોષ [૧] નો સંસર્ગ કિયે પ્રકાશ રૂપે દૂર કર્યો? બહુદિયિત્વ ન હોય ત્યારે જે તપે
 શું? અને તેના કાળોત્તમ યુવાવસ્થામાં અમ્બલાર એટલે મહુદયિત્વ આવે પણ કયાંથી કે
 જ્યાં અન્ય-વ્યતિરેક વડે નિશ્ચય કરી મંત્રિનનાનો ત્યાગ થાય? વળી વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ
 યુવવસ્થાની કેટલાક પુરુષોનાંજ કેશ ધી સાથે ચરિત ધરવ થાય છે. માટે મોહુ જેનો વિષય
 છે એવા મહાસપ્ત જેવું—મનિકારયુક્ત ગંધગજ જેવું—દુર્ચિલાસના એક રાત્રી જેવું—
 ચત્તનિદાન-નિનાસના મહેલ જેવું—અમિનવ સ્નેહરૂપી પક્ષના ઉત્પત્તિ-સમયની શીતાયત્રી
 વદ્ધિ પામતાં દુગચરણ ઉપર ચક્રવર્તિત્વ ભોગવવું—તારુણ્ય ત્યારે આવે ત્યારે અતિ વિષમ
 વિષય માર્ગમાં પડેલા સર્વેને રખાવન થાયજ, તો, લાઠ લગાવવા યોગ્ય અને વાળવા યોગ્ય
 આલક ઉપર આપે શું કરવા આટલો મ્હોટો કાષાવેશ આણીને, યુવસ્નેહને અનુચિત આવું
 આકાશયુક્ત ભાષણ કરવું ભોષણે, રૂપમાવસ્થામાં પણ ચુરુજનના મુખમાંથી જે શુભ વા
 અશુભ ઉચ્ચારણ થાય તે અવસ્થા શિથિજનને ફળા વિના રહેજ નહિ. કેમકે ચુરુ એજ
 બાલજાના દેવ છે. ચુરુજાને દીધેલી આલિય જેમ વરદાન રૂપ થાય છે તેમજ આકાશ
 છાપ રૂપ થાય છે. માટે કાષાવેશમાં વૈશમ્પાયન વિશે આપે એવું અતિકંઠાર ભાષણ થયું
 ત્યારે મ્હારા અંતઃકરણમાં ભારે પીડા ઉત્પન્ન થઈ. આપણે પોને ઉછેરેના વૃદ્ધ ઉપર પણ
 આપણને સ્નેહ ઉપજે છે. તો પત્રી અંગમાંથી કેતલ થયેલાં ખાલકની શી વાન? માટે
 વૈશમ્પાયન ઉપરનો આ કાષાવેગ ત્યજી દે. એણે કંઈ પણ વિષય આચરણ તો કીધું નથી.
 સર્વ પતિવાગ કરીને ત્યાં રહ્યો, તેનું પણ કારણ અપરાધ વિના કેમ આમ આપણાથી દોષપરો
 નિરૂપણ થાય? કદાચિત્ત એમ પણ અને કે આ જો, અવિનયથી ઉત્પન્ન થયું હોય તો દોષ
 મંથુવા યોગ્ય છે—તેજ યુગુ હે વાં માટે એને તેમજો. આપણે જાણીએ તો ખરા કે એની
 વચને અનુવિત્ત છતાં પણ આવો આ સંવેગ કેમ ઉત્પન્ન થયો? પત્રી જે યુક્ત હશે તે યશે.

તારાપીડનાં આ વચન સાંભળી ફરીથી શુક્રનાસ બોલ્યો:—મહારાજા! અતિઉદારતા
 તથા વત્સલતાથી આપ એવું કહો છો (પણ) યુવસજનને ત્યજી સ્વેચ્છાએ એ કાણુ પણ
 અન્યત્ર રહ્યો એનાથી બીજું શું વિષય આચરણ ભોષણે જાય?—શુક્રનાસ આન માલી રહ્યા

૧ તમસૂ=મોહયુક્ત; અપકાર. દોષ [૧]—ઉપર પ્રમાણે ૨. આ ઉપરની કાલ
 એમ યસવે છે કે શુક્રનાસનો ચાપ (જુઓ ૫ ૨૪૨) લી. ૨૮) ફળવો ભોષણ; અને
 તેમજ થયું છે એમ આગળ સમજાવ્યો.

પછી પિતાની આ દોષ-અભાવનાથી અંતરમાં જાણે ચાલુક વાગી હોય તેમ અશુભુ દષ્ટિ, સહિત એટલે એટલે સમીપ જઈ ચંદ્રાપીડ ધીમે ધીમે શુકનાસને કહેરાલાગ્યે :—આપ ! કહ્યું છે તે ઉપરથી જો કે હું જાણું છું કે મહારા દોષથી કંઈ વૈશમ્પાયન નથી આવ્યો એમ નથી તથા પિતાએ (એમ) ધાયુજ અને બીજા કાને એમ નહિ લાગ્યું હોય ? લોક, અને તેમાં વિશેષે કરીને ગુરુ જે માને તે મિથ્યા છતાં પણ સસ ગણ્યું આ જન્મમાં પ્રસિદ્ધિ દોષ કે શુભની યાય તેમ તેનું કલ અપય કે યથ મળે છે; પરંતુ કલ્યાણી પરમાર્થ ક્યાં જોવાય છે ? માટે આ દોષ-અભાવનાના પ્રાથમિકને અર્થે આપ પિતા પાસેથી મને વૈશમ્પાયનને લેવા જવાની અનુતા અપાવો. મહારી દોષ-શુદ્ધિ અન્યથા યાય એમ નથી; કારણ કે વૈશમ્પાયન નહિ આવે ત્યાં સુધી તાતની આ સંભાવના નહિ જાય, અને મહારા ગપા વિના વૈશમ્પાયન આવશે નહિ. બાળે કાંઈ જો લાવ્યાં શકે એમ હોય તો, પિતા પણ જન્મના વચનનું ઉદ્દેશ્ય કરતા નથી એવા હજારો નૃપનિયો એને લાભાજ દત. માટે આપ મને જન્મની અનુતા અપાવવાની કૃપા કરો. અર્થે સહિત જતા મને જોરેથી ભૂમિમા સ્વસ્થ પણ ગમન કમેલ થશે નહિ એટલે વૈશમ્પાયનને લઈને હું આજોજ એમ આપ ધારજો. વળી બાલ એ કરતાં એના પ્રિયોગથી થતો અંતઃખેડ મને તો (અધિક) અસહ્ય છે. મૈત્ર સહન મહારી પાછાજ, એ આવશે એમ ધારીને હું એના વિના અગ્યો. નહિ તો જન્મદિવસથી આજ સુધી વૈશમ્પાયનના વિના હું ક્યારે ગયો છું ? રહ્યો છું ? રમ્યો છું ? હર્યો છું ? ક્યારે મહેં (એના વિના) જલ પીધું છે કે ખાધું છે ? ક્યારે હું (એના વિના) સૂતો છું ? ગમ્યો છું ? ક્યારે, મહેં (એકલાએ) ઉન્નૈસ પણ લીધો છે ? એનો જ્વાન સાંભળો, તેજ પ્રદેશમાંયા હું જતો ન રહ્યો તે એટલાજ સાફ કે હું એની તુલ્ય ગણાઉં. માટે આપ અપ્રિયમનના દોષ થકો મહેં રક્ષણ કરે.

આણું ચંદ્રાપીડે કહ્યું એટલે અંતરની પીડાએ કરીને રક્ત કમલ તુલ્ય દીસતા મુખ ઉપર સપક્ષપાત ભ્રમરાવલી જેવી દષ્ટિ કરાનેજ—યુવરાજ જવાની વિરમિ કરે છે, મહારાજની થી આગા છે ?—એ પ્રમાણે શુકનાસે ધીમે ધીમે રાજા પુછ્યું. શુકનાસને આવે પ્રથમ સાંભળી તારાપીડે કંઈક વિચાર કરી પ્રત્યુત્તર દીધો કે :—આપ ! મહેં ધાયુ' હવું કે આજ દિવસમાં સંપૂર્ણ મંડલથી પ્રકાશતા ચંદ્રની અધિકા જેની કરાલમ્ભન કરતી, પુત્રની વધતું હું જોઈશ; એટલામાં તો આ બીજો, આશ્વા-પથને દાકી દેતો મેલસમય જેવો ગિફકારો વૈશમ્પાયન-જ્વાન પ્રતિદૂન પ્રકૃતતા વિધાતાએ વચ્ચે આવ્યો. જેમ આણુંમાને જાણું છે તેમ, અન્ય કાંઈ એને લાગી શકે એમ નથી, અને એના વિના આ અહાં રહી શકે એમ નથી. માટે અવસ્થજ વ્યસનાર્થુવ આ યાનપાત્રથી તરવો જોઈએ. વૈશમ્પાયનને તેડરા સાફ દેવી વિલાસવતી પણ આને મોકલશેજ એ મહારો નિશ્ચય છે. માટે જન્મ થો. પરંતુ એને અતિદૂર જવાનુંજ માટે જ્યે નિધિા સાથે આપ આદરથી એને જ્યાં સાફ દિવસ તથા લમનો નિશ્ચય કરો અને તૈયારો કરાવો.—શુકનાસને એટલું કહી, અશુભુ લેયન વડે ચંદ્રાપીડને બહુ વાર સુધી નિદાણી, બોલાવી, એને-નિવયથી અનન્ય-સ્કધે, શીરે, લથા મેં બાહુએ હાય ફેરવી તારાપીડે કહ્યું કે :—પુત્ર ! જા, તુંજ અંદર જઈ મનોરમા સાથે ત્હારી માતાને

૧. પરમાર્થ-અરી વાત-પ્રમાણે ન્યાય તો પરત-મીઠું દુનિયામાં-ધંધર સમક્ષ યાવશે.

ત્હારો ગમન-નિવૃત્તાન્ત કહે. એવું ચંદ્રાપીડને કહી, રાજ્ય શુકનાથની સાથે પોતાને મહેલ ગયો. અને ચંદ્રાપીડે કાદંબરીની વરમાલ જેવી સુંદર વર્ણુશુકત ગમનાતુલાને હૃદયે ધરી, અંતરમાં ૬૫^૧ પામવા છતાં ૬૫^૨ સહિત દૃષ્ટિયે પ્રવેશ કરી, નમસ્કાર કરી. માતાની સમીપ બેસી, પોતાના હૃદયનથી દ્વિપુત્ર થતા વૈશમ્પાયનના વિરહ-ચોક્ક વડે વિહ્વલ બની ગયેલી મનોરમાને આશ્વાસન કરીને કહ્યું કે:—

માતા ! ધીરજ રાખો. વૈશમ્પાયનને તેડી લાવવા સાર પિતાએ મને જવાની આજ્ઞા આપી છે માટે થોડાક દિવસમાં વૈવશ્વત્યનનો ઉત્સવ થશે એ વિશે નિઃશંક રહીને મનેજ તમે જવા દો. આ સાંભળી એણે પ્રત્યુત્તર દીધો કે:—મેથા, ત્હારા જવાના શબ્દથી શું મને આશ્વાસન કરે છે ? ત્હારામાં અને એનામાં મ્હારે શો ફેર છે ? એ કઠિન હૃદયનાને તો હું દેખતી નથી, અને તું વળી જયે તો એના અર્ધસંનમાં જીવિત ધારણુ કરવાનો હેતુ જે ત્હારું હૃદયને તે પશુ દુઃખેથી. માટે પુત્ર ! તું ન જમશ. તમારા બેમાર્ધી એક વડે પશુ ખમે બે પુત્રવતી જાયે. એ નિહુર અંતઃકરણનો ન આવે તો રહો. ^૧—મનોરમાના આ શબ્દ સાંભળી નિલાસવતી ધીમેથી બોલી:—પ્રિય સખિ ! ત્હારે ને મ્હારે તો ત્હેં જેમ કહ્યું તેમ છે. પશુ વૈશમ્પાયન વિના આ કેને જોશે ? માટે (એ વાત) રહેવા દે. શું કરવા આને વારે છે ? વાર્યાં છતાં પશુ આ નહિજ રહે. અને મને લાગે છે કે આના પિતાએ પશુ એવેજ વિચાર કરીને જવાની અનુજ્ઞા આપી હતી. માટે જવા દે. આપણે બે કેટલાક દિવસ આ બંનેના પશુ અર્ધસંનથી કલેશ બોજારિયે એ ઠીક પશુ વૈશમ્પાયનને ન જોવાથી દુઃખવડે દીન થયેલું. પ્રતિદિવસ આનું મુખ જોવું એ સારું નહિ. માટે ઉઠ, વત્સ ચંદ્રાપીડને જવાની તૈયારી કરવા આપણે જઈએ.

એમ કહેતાં કહેતાંજ મનોરમાને હાથ ઝાલી ઉઠાડી, પાછળ આવતા ચંદ્રાપીડ સહિત. એ પોતાને આવાસ મઠ. ચંદ્રાપીડ પશુ માતાની સાથે ગમન સંજમી આલાપજા જરા વાર કરી પોતાને મહેલ ગયો. હાં વર્ષાદિક ઉતારી, જવાને ઉત્સુક થયેલા હૃદયને લીધે ન્યોતિ-પ્રયોગે બોલાવી એકાન્તે કહેવા લાગ્યો કે:—આર્થ શુકનાથ કે મ્હારા પિતા પૂછે ત્હારે, જવામાં મને વિદાય ન થાય એવો આપ સર્વે દિવસ ખતાવજો:—આવો આદેશ સાંભળી તેઓએ વિનમ્રિ કરી કે:—દેવ ! સર્વે મઠ જેમ રહેલા છે તેમ જોતાં તો અમારા મત પ્રમાણે હાલ આપને જવુંજ સાઈ નથી. ^૨ પશુ કર્મનુરોધે રાજાની ઇચ્છા એજ કાળ છે. માટે દિવસ જોવાનું કંઈ કામજ નથી. રાજા કાળનું કારણ છે. ^૩ જે વેળાએ ચિત્તટ્પત્તિ થાય તેજ વેળા સર્વ કાર્યમાં (ઉચિત છે).—આવી તેઓની વિનમ્રિ સાંભળી ફરીયા ચંદ્રાપીડે કહ્યું:—પિતાએ આવો આદેશ કર્યો છે માટે હું કહું છું. બાકી તોં પ્રતિશ્રણુ ઉત્પન્ન થતાં અગત્યનાં કાર્યોમાં કાર્યાર્થી મનુષ્યોને દિવસ જોવડાવવાની વાતજ કેવી ? માટે તમે એવું કહેજો કે

૧. મનોરમાનો સમભાવ તથા એમ કેવી પ્રુખીથી કાવચે આ પકિતમાં દર્શાવ્યા છે તે પ્રત્યેક સહૃદય વાચકના સમજવામાં આજ્ઞા વિના નહિ રહે. ૨. આ શબ્દો અનિષ્ટ અવિધ્ય સૂચક છે. ૩. બુદ્ધિ વિકાસથી (મુનમ્તની આશ્ચિત) ઉપર ટીકા પૃ. ૧૦૧ :—

કાલો વા કારણં રાજો રાજા વા કાલકારણમ્ ।

इति ते संशयो सामूह राजा कालस्य कारणम् ॥

કાલેજ મ્હારે જવાનું થાય.—આ માલગી-દેવની જેની આજ્ઞા—એમ કહી તેઓ ગયા એટલે ;
 પોતે સ્નાન ભોજનાદિ કરવાને ઉઠ્યો; અને શરીર-રિયત કરી રહ્યો એટલામાં તે જ્યોતિ-
 વિયોએ ફરીથી આવીને ધીમેથી કહ્યું કે:—આપનો આદેશ . અમે પાલ્યો છે અને આપ
 શુકનાંસ પુત્રવિયોગથી વિકલ્પ થયા છે એટલે તે સિદ્ધ થયો છે. માટે કહે રત્રે આપ
 અહીંથી પ્રસ્થાન કરજો. આ સમાચાર સાંભળી,—ડીક ક્યું—એમ કહી, આનંદ પામતા હૃદય-
 વડે તેમનાં વખાણ કરી, કાદમ્બરી તથા વૈદ્યઆપન દણિગચરમાં આભ્યાંગ એમ માનતો,—
 પત્રલેખાએ પ્રવેશ કીધો નહિ હોય એટલામાંજ હું પહોંચી જઇશ એમ આંગળ દોડતા
 અંતઃકરણ યકી ધારતો,—અને ચાર સમુદ્રના સારભૂત, ઈંદ્રાણુના વેગને અનુગમન કરે એવા
 અશ્વો તથા અશ્વગમનના ખેલની અવગણના કરે એવા ઉત્સાહી અગણિત રાજપુત્રો વિષે,
 તપાસ કરતો કરતો—તે, અન્ય કર્મ નહિ હોવાથી, એક રાત્રિ અને દિવસ મહા મહા
 મેહેનતે લાં રહ્યો.

પછી, જાણે અનુરક્ત કમલિનીના સપાગમની અપ્રાપ્તિ યકી સંતાપ પામીને દિવસની
 સાથે સૂઈ જ્યારે અસ્ત થયો; દિનપતિના પતન યકી ચિતામિ જેવા સંધ્યારાગમાં બીજી દિશાની
 સાથે જ્યારે પશ્ચિમ ગમનભાવે પ્રવેશ કર્યો; સંધ્યામિના તનખા જેવા તારા જ્યારે પ્રકાશના
 લાગ્યા; દિવસના અંતગી થતા મૂર્છાગમ જેવા અંધકાર વડે દિશાઓનાં મુખ જ્યારે નિમી-
 સિત થવા લાગ્યા; પોત પોતાના માગા બહી જતાં ચળક કરતાં પક્ષિયો જાણે ગગનવિયોગ
 ના દુઃખથી આતં રત્રે પ્રમાદ કરવા લાગ્યા; પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરતો જન્મજ દોષાગમ છે
 એમ જોઈને જગતે જ્યારે પ્રકાશ-રહિત ગભ જેવા તિમિરમાં પુનઃ પ્રવેશ કર્યો; જાણે
 જન્માન્તરે આલ્યો હોય એવો ઉદયગિરિ ઉપરનો, પોતાની અતિશય કાન્તિથી નિઃશંક
 જેવો દીસતો ચંદ્ર સ્વપ્રકાશથી પૂર્વ દિગ્મૂળના વદનને વિકાશિત કરીને જ્યારે નક્ષત્ર-સમાગમનું
 મુખ ફરીથી ભોગવવા લાગ્યો; અને રાત્રી જ્યારે સ્પષ્ટ યષ્ઠ, સારે પ્રસ્થાન સમયે મંગલ
 પ્રણામ કરવાને ચંદ્રાષીક માતા પાસે ગયો. તેને, પીડાથી અંતરમાં જાણે યોગળી જતી હોય
 એવી, અમંગલની શંકાથી પ્રવળ કરના છતાં, અતિ દીર્ઘ લોચન વડે પણ અશ્રુવેગ અટકાવ-
 વાને અશક્ત, વિદાસવતીએ શોકના આવેશથી મદ્મદ કંઠે ભાગ્યા તૂટ્યા અક્ષરમાં કહ્યું કે:—

પુત્ર! ઉત્સંગમાં લગવેલા ગર્ભરૂપેના પ્રથમ ગમન સમયે—ઉત્સંગમાંથી જ્યારે પ્રથમજ
 દૂર જાય ત્યારે—હૃદયને બારે પીડ થાય એ તો મુક્ત છે. પણ મને તો ત્હારા હમણું

૧. મૂર્છાગમથી નિમીલન થાય—અશ્રુ મિચાઈ જાય; અંધકારમાં મુખ ઢાંકાઈ
 જાય ૨. જન્મસમયે પ્રકાશ તો ઉત્પન્ન થાય છે પણ તે દોષાગમ-દોષથી ભરેલો—છે.
 અર્થાત્ જન્મ લેવાથી પ્રાણીને સંસારમાં અનેક પ્રકારનાં દોષાયરણ કરવા પડે છે. એમ
 જોઈને, તેને ન ઇચ્છતાં પ્રકાશ ત્રિતાના ગભમાં જેમ પુનઃપ્રવેશ કરે તેમ જગતે આ સમયે
 પ્રકાશ ઉત્પન્ન કરતા દોષાગમને—પ્રદોષને—જોઈને અંધકારમાં પુનઃપ્રવેશ કર્યો. કારણકે
 ધારેલો અર્થ આ હરી એમ કહેવામાં અત્રે પ્રમાણ જેવું પણ છે. કમકે ભાગવતના રકષ
 ત્રીગતા અધ્યાય ૩૧માં ૨૦ માં શ્લોકમાં જ્યાં ગર્ભ સ્પૃત કરે છે ત્યાં તે પણ ઇશ્વર પાસે-
 થી પ્હાર નીકળવાનું માગતો નથી, તે, ઉપર કહેલાજ કારણને માટે છે:—

સોઽહં વસન્નપિ વિમો बहुदुःखवासम् । गर्मान्न निर्निगमिषे वहिरंधकूपे ॥

યત્રોપવાતપુવસર્વતિ દેવ માયા । મિથ્યામતિર્યદનુ સંસતિચક્રમેત્ ॥

(આ સ્કુટીકરણને માટે હું ચાચીજી શંકરલાલ સહેશરને અનુગ્રહીત છું)

એ દુર્ઘટ છે; અખિલ પ્રાંતના પાલનરૂપ વ્યવહારવડેજ દુષ્પાત્ર છે; તથા સર્વ
 અસિમીજ દુષ્પાત્ર છે જે મદામત્વ નિવૃત્તિ હોય, અરિયર પ્રદૂષિતો હોય, અનુદે
 સ્વૃષ્ટ હૃદય, નિવૃત્તિ હોય, અસ્થુર હોય, એ વર્ણીત હોય મદાહિતમાદુરિત હોય, અસિમી
 હોય, અ-લગા અગેલો હોય, અભુદ્ધિ-ન-પ્રેમ અસ્વેચ્છી હોય, અનુદે હોય, અનુદે
 અનુદે હોય, અનિનામ-શીલ નિવૃત્તિ હોય, અ-પાવન-ગો હોય, અર્ધમા અસ્વેચ્છી નવે હોય
 અસ્વેચ્છી વ્યવહાર નિવૃત્તિ હોય અનુદે હોય, અનુદે હોય, અનુદે હોય અનુદે
 વત્સલ હોય, પોતાને અવશ હોય અનિ-દ્રિય હોય, વા અમેચ્છ હોય, તેનામાં તે નેરિત
 હોય નથી. (૫૭) જે નમ્ર ગુણવી નાકર્ષણ કરી જાત્રાકાર એ-પ્રદૂષિતવર
 નો ઇતિવે કરવાને સમર્થ હોય તેનામાં વાસ કરે છે; અને ગુરુઓ પણ પૂર્વર સિધા
 કરી, અનુદે જીતિથી મુક્ત થઈને તેનજ એનું આરોપણ કરે છે. માટે આવીજ વડા
 ત્વારે જાણવું કે મદામત્વ હોય નથી. ૭ વળી દલે કાના ઉપર ગભ્યમાર નાખીને તેનું અનુદે
 હોય અનુદે કરે ત્વારેજ સકલ લોકનું રંજન કરવાને પ્રયત્ન કરવાના છે. અનારો તો કલ
 ગયો. અમે રજા ન થતા ગદ્ય વધુ સુધી સ્થાને રજા ઝિરે. એમ ની પ્રજાને પોષી નથી
 અપમાનથી શરૂઆતે હિંમત કર્યા નથી. મદયા મત્પુરુષોને વિમુખ કર્યા નથી કેવળ
 અધિયોને ત્રાસ આપ્યો નથી. દુર્ઘટી આત્માની દારી કરા નથી. કામથી પરદોઃ એ
 નથી રાગધર્મને અનુરોધ કર્યો છે; સ્વરૂપને નહિ; જુદા સેવા કરી છે, વ્યવસ્થા નહિ
 સજ્જનોના અનુદે અનુવૃત્ત ન કાણું છે, ઇન્દ્રિયોને નહિ; ધનુપૂને ઉત્તમ કહ્યું છે, અને નહિ
 રજા કરી છે, શરીરની નાહ; જનાપાનાની જીતિ રાખી છે, મંરણની નહિ; તેમજ
 સુરલોકને દુર્ઘટ સવ વિષયોપલો ના સુખ યોગનેજા તમ થતા સુધી જોમના મે; અને
 અકામ ના સુધી તથા કામના અનુદે નથી પરલોકનું પશુ સંપાદન કાણું છે-એમ કુંવરક
 વળી જાના જાનથી કુંવર થઈ પુ. મટે આવેજ મદારો મનોદય છે કે લોક થયા પરી
 નું પ્રકૃતિ થાય દલે મદારા. તલે રાજ્યમાર તને સોપી, જન્મ-નિર્વાહથી લધુ થયેલા હોય
 પુત્ર ના. વિદ્યાએ લીધેલા માર્ગ લેવો. આમાં આ નૈસર્ગપાવન-જ્ઞાતાત્ રૂપ અનુદે અનુદે
 અને આવી નથી. (તેજા) મને જાણે છે કે હવે આ જનવાનુંજ નથી. નહિ લોકમાં
 દેશપ્રાપન? ન ક્યાં આણું એનુ-રત્નમા પશુ ધરાય નહિ એનું-ચોટ? માટે પુત્ર નું જાને
 પશુ અનુ કરે કે આ મદારો મનોદય જુદા રાર સુધી હૃદયમાં રલો રલોજ વિપરીત થ
 નહિ- એટલું કહી, જરા ઉંચા કરેલા અનુદેજ સંપાદિત હૃદય જેનું તાત્પર્ય આ
 એને નિદાય કર્યા.

પિતાની આવી સલાવનાથી અતિ ઉત્તન-મયા-જનાં અનિ અવનમ રહીને સ્ત્રીજ
 અનિ, પુત્ર: પ્રય મ કરી પ્રકુલ મનથી અંદાપીડ જા- નીકળ્યો, અને શુકનાથને મરિ ગયો.

૧. કંટક=કાંટા; કાટ જેવા નકાત પુરુષો ૨. આચા=દયા; અ.ભૂષ ૩. મોટી
 સ્ત્રી ધારણા નિગાળે હોય. ૪. જીભને કંઈ ભાગ આપવાની ટેવ જેને ન હોય. ૫. મહત્ત
 સ્વયં કરતા ન હોય ૬. 'સુક' નો જીભે અર્થ દોરી. ૭. આવીજ=તે રાજ્યમાર સોપી
 છે તેટલાવીજ. અર્થાત્ જે ત્વાચમાં હોય તો સંકા હન તો તને રાજ્ય સોંપુંજ ન હન. ૮.
 એમ પામવું (હૃદય) આવે

માતાને ચંદ્રાપીડે અતિ અવનત્ર થઇ વિદ્યોત કરી કે:—માતા ! તેવેળા તો હું દિગ્વિજયને
પસંગે રહો હતો પણ હવે તો તે સ્થલે જાઉં એટલીજ વાર છે, માટે આ વખતે મને આવતાં
મહુ દિવસ થશે એમ ધારી જરા પણ પીડા હૃદયમાં તહારે થરા દેતી નહિ. ચંદ્રાપીડની આ
વિદ્યોત સાંભળી, અશ્રુપૂરને અટકાવી, મહા મેહેનતે ધીરજ આણી ગમન-મંગલ-ક્રિયા કરી,
(સ્તનમાંથી) પૂણ્ડરીકાધારાવડે સિંચતાં માથે ચુમ્મન કરી, બહુ વાર સુધી ગાઠ અર્ચન
દઇ, માતાએ જાણે નીકળી જતા પ્રાણ સહિત પુત્રને કણ્થી છોડ્યો.

માતા પાસેથી આવીને એ પિતાને પ્રણામ કરવા સખનગૃહમાં ગયો. સાં-મહારાજ !
યુવરાજ ગમન-પ્રણામ કરે છે—એમ દ્વારપાલે જણાવ્યું એટલે પ્રવેશ કરી ભૂતલ ઉપર સિર
મૂકી, દૂર રહે રહેજ એણે સખન સ્થિત પિતાના ચરણને પ્રણામ કર્યો. આવી રીતે એને પ્રણત
જેઠ, પૂર્વકામ જરા ઉંચી કરી, સખનમાં રહે રહેજ પિતાએ એને બોલાવી, અશ્રુથી જાણે
પાન કરતાં કરતાં પ્રેમથી ગાઠ આલિંગન દઇ, અગ્રાદ હોય તેમ મહત્ત્વાં ભરાઇ આવતાં
અનિરલ અશ્રુના વેગથી આકુલિત લોચન મહિત, અંતરના ક્ષોભના આવેશથી વિશિષ્ઠ અક્ષર-
માં કહ્યું કે:—વત્સ ! પિતાએ ત્હારી દોષ-સંભાવના કરી એમ જાણી મનમાં જરા પણ તહારે
દુઃખી થવું નહિ. ત્હેં ગાન સંપાદન કયું સારથી અમે ત્હારી યથાર્થ પરીક્ષા કરી છે; અને
પરીક્ષા કરીને, શુણ્ણુશુણીજ પ્રાપ્ત થાય એવા રાજ્યભાર તને સોંપ્યો છે—તનય સ્નેહથીજ
નહિ. આ જે રાજ્ય છે તે પૃથ્વી-ભારવડેજ અતિ દુરુદ્દહ છે; મહીધરની ભીંડથીજ અતિ
સંકટ છે; કૃતિલ નીનિના પ્રચારવડેજ અતિ દુઃસંચર છે; ચાર સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીની વ્યાપ્તિ
વડેજ અતિ મહત્ત્વ છે; મહા સાધન થકી વશ થાય માટેજ અતિ દુઃસાધન છે; અનંત
કાર્યતંત્રની જાલવડેજ અતિ ગઢન છે; ઉચ્ચ વંશથી પ્રાપ્તિ માટેજ એને આરોહ દુષ્કર
છે; અને હજારેા યનુઓના ઉદરજીવડેજ એ અતિ દુષ્કર છે. વળી સમઘટિતતાને લીધેજ એ
અતિ વિપત્ત છે; અનેક તીર્થ કલ્પનાથીજ એનું અવતરણ દુષ્કર છે; કંટક-સાધન વડેજ

With nothing trembles; at something it grieves
More than with parting from my lord the king.

Queen. It may be so; but yet my inward soul
Persuades me it is otherwise; How'er II be,
I cannot but be sad; so heavy sad,
As—though, in thinking; on no thought I think—
Makes me with heavy nothing faint and shrink.

Queen.....

But what it is, that is not yet known; what

I cannot name; 't is nameless woo, I wot. *Richard II., Act II., Sc. 3*

૧. ઉચકી શકાય નહિ એવું. ૨. મહીધર=રાજાઓ; પાંતો. ૩. સાધન=સંધ;

ઉપદરણ. ૪. વંશ=કુળ; વાંચ. ૫. તીર્થ=રાજ-સેવક-જેવા કે મંત્રી, પુરાહિત, સેનાપતિ
વિગેરે. જુઓ 'પંચતંત્ર' માંનું ત્રીજું-૫૪૮; તીર્થસંવેદનાયુક્તકર્માભિધીવતે ॥ બીજો
અર્થ=પગથિયાં,

જવાથી જે પીડા થાય છે તેની પીડા પ્રથમ ગમનસમયે પણ થઈ ન હતી. મ્હાઈ હૃદય જાણે ફાટી જાય છે. મર્મસ્થાન જાણે ચીરાઈ જાય છે. ધરીર જાણે ઉકળી જાય છે. ચિત્ત જાણે નીકળી પડે છે. સધી બંધન જાણે તુટી જાય છે. પ્રાણ જાણે નીસરી જાય છે. ભુલ્લિથી કંઈ સંમાધાન થતું નથી. મર્મે મને શૂન્ય બાસે છે. મ્હારી પેઠે હૃદયને ધારી રાખવાને હું અશક્ત છું. વારી રાખ્યા છતાં પણ મ્હારો અશ્રુવેગ ખલાતકારે આવે છે. તને મંગલક્રિયા કરવાને વારંવાર નિશ્ચય કર્યા છતાં મતિ મ્હારી ચ્વિત થાય છે. હું આમળ શું જોઉં છું તે જાણીજ નથી. શા કારણથી આ આવી મને હૃદયની પીડા થાય છે તે પણ હું સમજતી નથી. 'શું બહુ વિસે કેમે કરીને આવેલો મ્હારો વ્હાલો પુત્ર ફરીથી ઝટ જતો રહે છે માટે? કે વૈશમ્પાયનના વિચોગથી ઉદ્વિગ્ન થયેલો તું એકલો કેમ જગે એમ જાણીને?—એમ તો નહિ હોય કે વૈશમ્પાયનનો વૃત્તાન્ત સાંભળીને હું પોતેજ દુઃખી થઈ છું માટે આમ થતું હતું? અમી પીડા થાય છે માટે વૈશમ્પાયનને તેડવા તું ન જઈશ એમ કહેતાં મ્હારી જીમ ઉપજતી નથી. પણ હૃદય તો ત્હારા ગમનને ઇચ્છતું જ નથી. માટે આવી મ્હારો પીડા જાણીને, પહેલાંની પેઠે હવે કાંઈ રથેલે તું અતિ દીર્ઘ કાળ સુધી નિવાસ કરીને રહિય નહિ આ અર્થે, વ્હાલા પુત્ર! હું અંગનિ સહિત સિર નમાવીને તને વિનંતિ કરું છું.—એમ કહેતી પોતાની

૧. વિલાસવતીને ચંદ્રાપીડના આ ગમન સમયે આવી હૃદય-વેધક અદ્યુક્તસૂચક પોડો થાય છે એમ દર્શાવીને કવિ યુક્તિથી ચંદ્રાપીડનું આશામિત્ર મૃત્યુ સૂચવે છે. શુભ વા અશુભ ભરિષ્ટ વૃત્તાન્ત કેવો થયે એ પૂર્વેથી રચના રૂપમાં, વા રાચના આકારમાં, વા અકલિત શોકના વિચારમાં દર્શાવવાનું આતુર્ય અગ્રેજ મહાકવિ શેક્સપિયરનામાં જેવું મણાય છે તેવુંજ આપણા ગંથકારમાં છે એમ કહીશું તો એ અધટિત-અનહ-સ્તુતિ કરી એમ નહિ મણાય. ભુએ 'રોમિયો ને જ્યુલિયેટ':—

Romeo.....For my mind misgives
Some consequence yet hanging in the stars,
Shall bitterly begin his fearful date
With this night's revels; &c. &c.

Act I., Sc. IV.

વળી આગળ :—

Juliet. O God! I have an ill-divining soul;

Methinks, I see thee, now thou art so low,

As one dead in the bottom of a tomb: &c. &c. Act. III., Sc. V.

અંતે ભરિષ્ય અર્થિ વૃત્તાન્ત ન સમજવા છતાં તેજ કારણથી અત્યંત પીડા ભોગવતી વિલાસવતીનું નિર્ણય દૃશ્યન્ત શેક્સપિયરના "જીલ્ડે રિચર્ડ" નામના નાટકમાં પણ મળે છે. જેમાં રિચર્ડની રાણીને પણ એ ગમનને આવી પડવાર વિપત્તિ ન જાણવા છતાં તેને લીધે પૂર્વથીજ હૃદયવેધક પણ અનિત આવજા પ્રકારનો શોક થાય છે. એ આખો ભાગ આપતા લંબાણ બહુ થઈ જાય માટે એમાંથી થોડોકજ ઉતારે. અર્થે,

Queen.....Yet I know no cause
Why I should welcome such a guest as grief,
Savo bidding farewell to so sweet a guest
As my sweet Richard: Yet again, methinks,
Some unborn sorrow, ripe in fortune's womb,
Is coming towards me; and my inward soul

માતાને ચંદ્રાપીડે અતિ અવનત થઇ વિચિત્ર કરી કે:—માતા ! તે વેળા તો હું દિગ્વિજયને પ્રસંગે રહ્યો હતો પણ હવે તો તે સ્થલે જઈ એટલીજ વાર છે, માટે આ વખતે મને આવતાં બહુ દિવસ થશે એમ ધારી જરા પણ પીડા હૃદયમાં ત્યારે થવા દેવી નહિ.—ચંદ્રાપીડની આ વિચિત્ર સાંભળી, અશ્રુપૂરને અટકાવી, મહા મેહેનતે ધીરજ આણી ગમન-મંત્રણ ક્રિયા કરી, (સ્તનમાંથી) પૂંડતી ધારાવડે સિંચતાં માથે સુન્મન કરી, બહુ વાર સુધી માઠ અભિમન દઇ, માતાએ જાણે નીકળી જતા પ્રાણ સહિત પુત્રને કળીથી છોડ્યો.

માતા પાસેથી આવીને એ પિતાને પ્રણામ કરવા સ્થનગૃહમાં ગયો. હાં—મહાગજ ! સુવરાજ ગમન-પ્રણામ કરે છે—એમ દ્વારપાલે જણાવ્યું એટલે પ્રવેશ કરી ભૂતલ ઉપર શિર ચૂકી, દૂર રહે રહેજ એણે સ્થન સ્થિત પિતાના ચરણને પ્રણામ કર્યો. આરી રીતે એને પ્રણત જોઇ, પૂર્વકામ જરા હંચી કરી, સ્થનમાં રહે રહેજ પિતાએ એને બોલાવી, ચક્રુથી જાણે પાન કરતાં કરતાં પ્રેમથી માઠ આભિગન દઇ, અગ્રાદ હોય તેમ ચઢસાં બરાઇ આવતાં અવિરલ અશ્રુના વેગથી આકુલિત લોચન મહિત, અંતરના સ્નેહના આવેશથી ત્રિશિખ અક્ષર-માં કહ્યું કે:—વત્સ ! પિતાએ ત્યારી દોષ-સંભાવના કરી એમ જાણી મનમાં જરા પણ ત્યારે દુઃખી થતું નહિ. ત્હેં જ્ઞાન સંપાદન કયું^૧ ત્યારથી અમે ત્યારી વચાર્ય^૨ પરીક્ષા કરી છે; અને પરીક્ષા કરીને, શુશ્રુણુથીજ પ્રાપ્ત થાય એવો રાજ્યભાર તને સોંપ્યો છે—તનય રતેહથીજ નહિ. આ જે રાજ્ય છે તે પૃથ્વી-ભારવડેજ અતિ દુરદ્વલ છે;^૩ મહીધરની બીડથીજ અતિ સંકટ છે;^૪ કુટિલ નીનિના પ્રચારવડેજ અતિ દુઃસંચર છે; ચાર સમુદ્ર સુધી પૃથ્વીની વ્યાપ્તિ વડેજ અતિ મહત્ત્વ છે; મહા સાધન થકી વશ થાય માટેજ અતિ દુઃસાધન છે;^૫ અનંત કાર્યતંત્રની જલસવડેજ અતિ મહન છે, ઉચ્ચ વંશથી પ્રતિષ્ઠિત માટેજ એનો આરોહ દુષ્કર છે;^૬ અને હમરે. શત્રુઓના ઉદરશુવડેજ એ અતિ દુષ્કર છે. વળી સમર્થતાને લીધેજ એ અતિ વિપત્તિ છે; અનેક તીર્થ કલ્પનાથીજ એનું અતરણ દુષ્કર છે;^૭ કંટક-સાધન વડેજ

With nothing trembles; at something it grieves
More than with parting from my lord the king.

Queen. It may be so; but yet my inward soul
Persuades me it is otherwise; Hews'er it be,
I cannot but be sad; so heavy sad,
As—though, in thinking; on no thought I think—
Makes me with heavy nothing faint and shrink.

Queen.....

But what it is, that is not yet known; what

I cannot name; 't is nameless woe, I wot. *Richard II., Act II., Sc 2*

૧. ઉચકી રાજ્ય નહિ એવું ૨. મહીધર=રાજાઓ; ૫૧ તો. ૩. સાધન=સેન; ઉપદેશ. ૪. વંશ=કુળ; વાંસ. ૫. તીર્થ=રાજ-સેવક-જેવા કે મંત્રી, પુરોહિત, સેનાપતિ વિગેરે. ૬. શત્રુઓ 'પંચતંત્ર' માંનું ત્રીજું-૫ ૪૮:—તીર્થશત્રેનાયુક્તકર્માભિષીયતે ॥ ૭. શત્રુઓ=પરગણિયાં.

એ દુર્મત છે; અખિલ પ્રાણના પાલનરૂપ અવધારરૂઝ દુષ્પ્રાપ્ય છે; તથા સર્વ આશાની-
 આશિષીજ દુષ્પ્રાપ્ય છે. જે મદામત્ત નંદિત હોય, અરિયર પ્રવૃત્તિનો હોય, અદાના હોય,
 રૂચક દદા. નિત હોય, અશુદ્ધ હોય, શૈ. વંદીન હોય મનહિતભાદ-નિત હોય, અપ્રિયવક્તા
 હોય, અ. લાનો ભરેલો હોય, અશુદ્ધિ-નન હોય અરિવેદી હોય, અકૃત્ત હોય, અનુદાર
 પ્રવૃત્તિનો હોય, મરિનામ-શીલ નિદિત હોય. આયવર્તી હોય, ધર્મમાં અરુચિ-નખતો હોય,
 અચ્છેદક વાવહર નંદિત હોય અચ દા હોય, પાકિતકીન હોય, અકૃપાલુ હોય, અમિત-
 વત્સલ હોય, પોતાને અવચ હોય અગ્નિ-પ્રિય હોય, વા અચેરક હોય, તેનામાં તો એ રિયતિ-
 જ કરતું નથી. (૫૭) જે નમ્ર ગુણવી. આકર્ષણ કરી પાત્રાકાર એ-પ્રવૃત્તિની ચ. ચસ-
 નો પ્રતિષ્ઠા કરવ ને સમર્થ હોય તેનામાં વાસ કરે છે; અને ગુરુઓ પશુ પૂર્ણપર વિચાર
 કરી, રખકનની બીતિયા મક્ત યજને તેનજ એનું આરોપણ કરે છે માટે આવીજ વત્સ !
 ત્હારે મહત્વ કે મહાનામાં હોય નથી. વળી દહે માના ઉપર મલ્લપ્રમારનાંબીને તું અણુ પશુ
 દેખાચરણ કરે ત્હારે જ સકલ લોકનું રંજન કરવાને પ્રયત્ન કરવાના છે. અમારો તો કમય
 ગયો. અમે રખનિત ન થયા મહુ વપ સુધી રથાને રજા ઠિરે. લોભ ની પ્રાણને પીડી નથી.
 અપમાનથી શુરુઆતે ઉદ્વિગ્ધ થયાં નથી. મદયા મત્પુરુષોને વિમુખ થયાં નથી ક્રોધથી
 પ્રાણિયોને ત્રાસ આપ્યો નથી. દુર્વચી આત્માની દાસી કરાવી નથી. કામથી પરલોઃ જોયે
 નથી રાગધર્મને અનુરોધ થયાં છ; સ્વરુપને નહિ; વૃદ્ધતા સેવા કરી છે, વ્યમનની નહિ;
 સ્વજનોના ચિન્તને અનુવૃત્ત ન કીધું છે, ઇદિયેન નહિ; ધનુરે ઉત્તર કપુ' છે, મનન નહિ;
 કલતી રક્ષા કરી છે, શરીરની નાહ; જનાપરાની બીતિ સંખી છે, મરણ્યોની નહિ; તેમજ
 કુતલોકને દુર્લભ સવ વિષયોપજો નાં સુખ યોગનેજ તુલ્ય યતા સુધી ભોગનાં કે; અને
 અકાલ ના જ નથી તથા કાલના અનુક નથી પરનાકનુ પશુ સંપાદન કીધું છે-એમ કું તારું.
 વળી ત્હાન જન્મથી હું કૃત થયે જ છુ. મ દે આવો મ મ્હારો મનોરથ છે કે લક્ષ યથા પડી
 તું પ્રિશિત યાય દહે મ્હારો સર્વે સલ્લપ્રમાર તને સોપી, જન્મ-નિર્વાહથી લઘુ યોગ લહે,
 પુત્ર નામ પિતાએ લાધેલો માર્ગ લેલો. આમાં આ રૈસપાવન-વૃતાન્ત રૂપ અન્નરાય અનર્જિત-
 જ અને આવી નયો. (તેથી) મને લાગે છે કે દહે આ જનવાનુજ નથી. નહિ તો ક્યાં
 દેસમ્પાવન ? ને ક્યાં આપુ એનું-રમમા પશુ ધરાય નહિ એવું ને દત ? માટે પુત્ર ! તું જાણને
 પશુ અનુ કાળે કે આ મ્હારો મનોરથ બહુ તાર સુધી લદામા રલો રલોજ રિપરી યાય
 નહિ- એટલું કહી, જરા ઉંચા કરેલા નુખવડેજ સંપીડિત હદા જેનું તામ્બુલ આપી
 એને વિદાય કર્યાં.

પિતાની આવી સલાવનાથી અતિ ઉત્તર-યથા છાં આનિ અવનમ્ રહીને સમીપ
 જઈ, પુત્ર: પ્રમ મ કરી પ્રકુલ મનથી ચંદ્રાપીઠ બદ્ધ નીકળ્યો, અને શુકનાયને મંદિર ગયો.

૧ કંટક=કારા; કંટા જેવા નમ્તા પુરુષો ૨. અચ્છા=દશા; અ. લાસ ૫ ૩, મ્હોટી
 મ્હોટી ધારણા રિનાનો હોય. ૪. બીજને કંઈ લાગ આપવાની દેવ જેને ન હોય. ૫. કાષ્ઠનું
 રૂચક કરતો ન હોય ૬. 'સુકુ' નો બીજો અર્થ 'દોરી. ૭ આવીજ=ને સલ્લપ્રમાર સોપ્યા
 છે તેટલાવીજ. અર્થાત્ જે ત્હારામાં હોયની ચંકા દા તો તને સલ્લ સોપ્યુંજ ન હત. ૮.
 અમ પામતું (હાથ); આવેલું (પાન). યું આ પિતાના પ્રેમની પરિસીમા નથી ?

नवमावस्थामां कदम्बरी

મરણ રૂપી ધોર અધિકારમાં પ્રવેશ છે, ઉત્કંઠિત કામિજન રૂપી હરિજીને ફસાવનાર કાલપારશ છે, દિગ્ગજોનો અભેદ લોહમય અર્ધ-લ-દંડ છે, અધ્ધેની અધેલ પદ-સૂખલા છે, વટેમાયું-ઓનો અત્યાજ્ય શું ખજાના-ખંધ છે, પ્રેપિત જનની અધ્ધ વનવેષા છે, પ્રાણિમાનનો લોહ-અંજર-ખંધ છે, -બ્રમરના ટોળાથી દંકાપલા કુવલય જેવી મલિન મર્જીતી મેઘ-ધટાના વિસ્તાર-યદી લપંકર લાગે છે—વિષમ ખનિથી ગડગડે છે. અનિક વિષમ વિદ્યુતરૂપી પશુ છ ખેંચે છે, વિકટ ઇંદ્રધનુષ્ મહાવે છે, અહનિ રાધારાણી બાણની હેલીના વર્ષાદથી પ્રહાર કરે છે, પિરૂદ હોય તેમ સુખ ઉપર અધિકાર કરી દર્ષ આગળથી માર્ગ રોકે છે અને શનિસહસ અગ્નના સંપાત જેવો રૂપેક્ષ હોવાથી આંખોને જાણે રૂંધી દે છે તે (મેથકાલ) ત્વરિત ગમનમાં નિમ્મકારી થઈ પડ્યો.

તેમાં પ્રથમ તો એને અચેતન કરનાર મૂર્ઝવેગથી દશે દિશાઓમાં અધિકાર વ્યાપી ગયો, પછી મેઘથી. પેહેલું એનું તલથી રહેલું અંતઃકરણ કહીકજતું રહ્યું, પછી હંસ (ગયા).^૧ આગળ એના પરિમલ સુકત નિશાસ પવન નીકળ્યા, પાછળથી સુમંત્રિ વાયુ. પૂર્વે એના નીલ-કમલ-વન જેવાં સુંદર નયનમાંથી જલ વળ્યું,^૨ પછી મેઘદંડમાંથી. પ્રથમ સદસ ઉત્કંઠિ-કાથી આકુલ વ્યાકુલ થતું એનું મન ઉદ્દેગથી ભરાવા માંડ્યું, પછી નદિયોનો પટ,^૩ વળી દુસ્તર નદી-પૂરની જ સાથે એની મહન વેદના વધવા લાગી. વર્ષાદથી ચીમળાઇ ગએલા કમલ-સમૂહની જ સાથે એની કાદગ્ગરી-સમાગમની આસા કુખી ગઈ. ધારાનો વેગ સહન કરવાને અશક્ત પલ્લવની જ સાથે એનાં લોચન તાત્ર થયાં. મેઘકાળના પવન વાવાથી કદમ્બ કઠિનીની સાથે એનું કંટકિત શરોર કંપવા લાગ્યું.^૪ તીર ઉપર આવતાં જલથી મૂવમાંથી ખોદાતા નદિ-તટની જ સાથે એના પ્રાણ પડ્યા.^૫ પરિમલમય માલતી-કુસુમ સાથે જ એનામાં મહન વિકસિત થયો. તેમજ ભારે ધમકાથી જ એના મનોરથ ભાંગી ગયા. અતિતીક્ષ્ણ અગ્રભાગવાળા કેવડાના કંટકથી જ એનાં મર્મ બેદાઇ ગયાં. શિખા ઉંચી કરતા શિખિયોથી જ એનાં ગાત્ર ખળી ગયાં.^૬ દિશાઓને ઘેરી લેતા મેઘના તિમિરથી જ એનો મોહાન્વકાર વહિ પામ્યો. (અને) અધિકારને ઠાંકી દેતા વિદ્યુત-પ્રકાશથી જ એને સંતાપ થયો. (વળી) ઉપરા ઉપરી મંબીર મર્જના કરીને વસુંધરાના સંધિબંધને કંપાવતા, આકાશમાં, નવા મેઘથી;^૭ મેઘજલ ધારા પડવાથી ચંચુમાંથી ચળદ કરતા, અંતરીક્ષમાં, ચાતકથી; મહોટ સ્વરે ડૂંડૂં કરતાં, પૃથ્વી ઉપર, દેડકાઓથી; અહર્નિશ ઝંકાર જેવા ચળદથી ધારાના જલકણને જર્જરિત કરતા, દિશા-ઓમાં, પવનથી; મહમત્ત થઇ ટેંક ટેંક કરતાં, વનમાં મયૂરોથી; વિષમ શિખરોમાં સિવાએદ ઉપર રખડાન યવાથી ખગખળતાં પર્વતોમાં ઝરણુથી; (અને) ઉંચા ઉછળતા તરંગજાળ આરકાલનયદી વહિ પામતો વિષમ નિર્ધોષ કરતાં, નદિઓમાં, પૂરથી; તેમજ રથજ ઉપર ચિરતર પામતા, ગુફાઓમાં ડગાઇ જતા, ગિરિયો ઉપર પ્રચંડ લાગતા, જલ ઉપર મધુર મધુર.

૧. વર્ષાઋતુ હસને પ્રતિકૂલ છે એ નિશ ભુઓ ૫. ૯૮ દીઠ ૧૨. ૨. ઉત્કંઠા= ઉત્કંઠા; જલતરંગ. ઉદ્દેગ=ખેદ; ઉંચે જતો વેગ. ૩. અહીં અતિચયોક્તિજ સમજની ખરેખરા પ્રાણુ ગયા એમ નહિ પણ તે તુલ્ય વેદના ચર્ષ. ૪. શિખા=કલગી; જવાલા. શિખી=મયૂર; અમિ. ૫. અહીંથી શરુ થતી પંચમી વિમલિતયોનો સંજ્ઞ આગળ આવતાં. ૬. વધારે વધારે ઉત્કંઠા થતી ગઈ” એ સંજ્ઞા સાથે લેવો.

જેની રખનિત થતી હતી, પર્યાજીબ ઝેના તુટી જતા હતા. ઉપરા ઉપરી નદી મેનાં ઉર વારંવાર ઉતરતી જોના પૃથ્થમાગ પલળી ગયા હતા, અને જલ-નેત્ર તથા ઉત્પાદ ઝેનો ઘટતો જતો હતો — ન સૈન પશુ અનુગમન કરતું ગયું; અને રાજ્યોક શો ઉચિત વિચાર કરતા તે છતાં પણ શરીર-સંસ્કાર ન કરતા, જીવિત-નિધારણને અથે માત્ર આહારજ કનેજ કરતો એ આ ને વિચમજ આગમ ને આગળ ચાલતો.

એમ ચાલતા આવતા એક તુટીવાળું બાવ નાકી ગ્રહો હતો તે સામા એજ મંથ સાંને પાછો આવતો જોયો. જોઇને, દુન્યાજ એજે નમસ્કાર કર્યો અદા. ચક્રાપીડ પૂછ્યા ત ગયે કે:—પત્રને ખાના ગમન-જ્ઞાતાન્ત સંમધી પ્રજા તા હમખા રહો પણ રૈશમ્યાવનના મંથ નાજ પૂછું કેમ રહે રૈશમ્યાવનને અગ્રોદ સરોવર ઉપર જોયો? એને લા રહેવાનું કારણ પૂછી જોયું? પૂછ્યું હેન તો એજે કંઈ કહ્યું કે નહિ? અમારા પરિભ્રમણ હરે મ પથ તાપ કરે છે? અમન સ સર છે? મહારા વિશતને કંઈ જોએ પ્રજા કર્યો? એના અનિપ્રય કંઈ જાણ્યે? તમાર એને કંઈ વાતચીત થઇ? માતા પિતાને કંઈ સદેશો એજે કહ્યો? જાણ ને સાં રહ્યું કંઈ ને સમજાવ્યો હતો? અમારા આવવાની કંઈ ખબર કહી હતા? ત્યાં આ નાસી તા નહિ જાય? મન મગશ મરો દે મરો અનુભવ માનશ? ફરી તા મહારી નાથે આવશ? આખા વિસ એ શુ કરે છ? લા અન વિનાદ સાતો છે?

આના પ્રજા સાંજળા મેવા દે વિગત કરી કે:—મહારાજ! રૈશમ્યાવનને મળાને ત્હારે પગલ પગલજ અગ્રોદ સંહિત હું આવું છું અવુ કહીત આપે મને જવાતી આજ્ઞા આપી હતી, (અન) અગ્રોદ સરોવર તરફ પાછા રૈશમ્યાવન ગયા હશે આ તો વાતે થત ન હોતી. આપને આવતા વિનંત્ય થયો લાર પત્રલખાઅ તથા કેપૂરકે મને કહ્યું કે મંથ-નમયનો આ-રંભ જોઇત આવ દિસમા દવ તારાપાડ, દેવી વિવાસરતી મે તથા આપ તુઝન સંચુરતાજને પ્રયત્ન કરના છતાં પણ જવાની અનુગ્રાજ કે નિત્ય હિ આપી હોય, અને ત્હારે એકાએક આ બ્રામમારેલુ જાઇએજ. હિ માટે અહીં તાજુ પાછો ગા. અમે તો હવે બારી પહોંવા છીએ, —ખાતુ કહીત, અગ્રોદ સરોવર તરફ ચર પ્રયાતુ જોઈલું ફર હતું લા. જ મને બતા-ત્હાર પાઠ. નાકયો છે—નાટ્યુ કહીતે મેવનાદ સાન્ત પડ્યા લાર ચક્રાપીડે પુનઃ પ્રજા કર્યો કે—તુ શુ વાર છે? પત્રને ખા આજ સુધીમાં ત્હાંની મંથ હતા કે નહિ? નેજુ પ્રતુતર આપ્યો કે—દા! માર્ગમાં જ કોઈ વિવંજકારી અતરાવન આગ્યે હોય તો તા નાગલ વકે પહોંચ્યા જાગ્ય અમ હું પારે છું.

મેવનાદ બામ બોલી ત્હા પછી સ્વાતુમાનવી કાદમ્બરીને મંથ-સમય ત્રી વિસ્તારમર્કે વૃદ્ધિ પામતા મલ્નાજીવમાં પડેલી ધારી ધારીને ખેદ પામતા ચક્રાપીડા જતનર કાતપુરજે જેવા, વાગળિયાં મદનાગિની જવાલા જેવી, નકગઢાટ પ્રેતપાતના પટલ રતર જેવા, જલવાત-એ કામજાણુ જતી, ગભીર ગજનાઆ મદન વનુપત્રી પશુછતા ટંકાર જેવી, મધુર યન્દ કાલદૂતના આતાપ જેવા, કેતક-સુમધ વિષ-વારમલ જેવા, ખલોત પ્રલવાગિતા તપાં જવા, બ્રમરવત્ત કાતપારી જેવા, અગ્લાની પાંકતયો પ્રેવપતિની પતાકા જેવા, નિત્યા સર્વદાકારી

૧. જુબા ૫. ૨૨૪ લી. ૨૧-૨૨ પત્રલખા, કપૂરક અન મંથમા આગમ ગયે હતાં. અન પહોંચા એન મૂકાને મેધનાદ પાછો આવતો હતો. ૨. જ્યાં ચક્રાપીડે એને રાકા જોવાનું કહ્યું હતું લા.

અહાપૂર જેવી, દુર્દિન કાળરાત્રિ જેવા, અને કુટળ વૃક્ષ યમના હાસ્ય જેવા દેખાવા લાગ્યાં ! વળી એના શરીરમાં પણ સત્વને બદલે બહીકણુપાતું, બલને બદલે ક્ષીણતા, કાન્તિને બદલે વૈવર્ણ્ય, મતિને બદલે મોહ, ધૈર્યને બદલે વિપાદ, હાસ્યને બદલે શોક, નયનમાં અશ્રુ, આલાપ-આ માન, અંગમાં અસહનતા, ઇદ્રિયોમાં અસુખ, અને સર્વેમાં અન્નિ દેખાવા લાગી. પછી ક્રેટલેક દિવસે એ,—અદર્શિય વહેતા અશ્રુ પૂરના પ્રવાહથી બાજુ ધસાઈ જતું હોય, સર્વદા નાતા નિઃશ્વાસ પવનથી બાજુ તુટી જતું હોય, ઉપરા ઉપરી આવતી મદન દુઃખની હબરો દિલ્લેલિકા થી બાજુ ખોદાઈ જતું હોય, મદનબાણના વર્ષાદથી બાજુ આમતેમ જર્જરિત થતું હોય, અને શરીરની સાથેજ બાજુ ક્ષીણ થતું હોય તેમ સ્વસ્થ શેષ રહેલું, તથા સંકલ્પમાં ચિત્રેલાં સ્વ સમાન વૃત્તિના કાદમ્બરી-શરીરનીજ સાથે કંઠે વળગેલું પોતાનું જ્વિત મહા મહા ડબ્બે ધારી રાખતો રાખતો તેજ અચ્છેદ સરોવર પાસે આવી પહોંચ્યો. તે સમયે ત્યાં વક્ષ-તલ મેઘજલથી પલળી ગયાં હતાં; તેના તીર પાસેની નવતૃણુમય ભૂમિ ઉપર જલ ફરી વળ્યું હતું; કિનારે આવેલાં લતાવનમાં પ્રવેશ થાય એમ ન હતું; કિનારા ઉપરનું જલ નિરંતર પ્રવિષ્ટ થયાથી તેના પ્રાન્તભાગ મસિન થયા હતા; ઉંચા ઈંડવાળાં કુમ્ભ-પત્ર ત્યાં તુટી જતાં હતાં; કમલ-સમૃદ્ધ થોડા થોડા ડુબી ગયા હતા; સુકાઈ જતા કમલ-તંતુ તથા પત્રના કડકા જલ ઉપર તરતા હતા; કદંહાર તથા કુવલયો સિયિધ યષ્ઠ ગયાં હતાં; (પુષ્પમાંથી) ભ્રમરનાં ટાળાં જતાં રહ્યાં હતાં; હંસ-સાથે ઉડી ગયા હતા; અરવસ્ય સારસ કશ્ચુ રાખ્ઠ કરતાં હતાં; એય રહેલા પત્રતળે ઉચ્ચકિત ચક્રાક-મિથુન ભરાઈ જતાં હતાં; કંપતા રાજહંસનાં ટાળાં તીર સમીપ બરુઓમાં સંતાઈ જતાં હતાં; અને હીર્ષ તથા મનોહર શબ્દ કરતાં મયૂર તથા બળલાનાં ટાળાં તટ ઉપરનાં વૃક્ષોમાં બેઠેલાં હતાં, વર્ષાઋતુના વિકરને લીધે બાજુ અન્ય હોય તેમ દટપૂર્વે છતાં તે અદટપૂર્વે જેવું દેખાતું હતું. દષ્ટિને સુખકર ન હતું, હૃદયને આ-હવાદન કરતું ન હતું, અને મનને પ્રિય લાગતું ન હતું-પણ દિગ્વિશુ દુઃખ ઉત્પન્ન કરતું હતું.

તે સરોવરની સમીપ જતાં જતાંજ એણે સર્વ અશ્વારેત્રે આગ્રા કીધી કે:-વૈદક્ષર-ચક્રી કદાચિત્ એ આપણને જોઈને નાસવાજ માંડતો માટે તતે સૌ ચારે 'પાણુએ સંભાળથી રહેજો. એટલું ઠી પોતે પણ. ખિલ છતાં બાજુ અખિલ હોય એમ અશ્વ ઉપર બેઠે બેઠેજ લતા-ગદન, વૃક્ષમૂલ, શિલાતલ તથા મૃદુલ મંડપ તપાસતો તપાસતો આસપાસ ભ્રમણ કરવા લાગ્યો. પણ ભમતાં ભમતાં કહીં પણ જ્યારે કંઈ અવસ્થાન-ચિહ્ન એની દષ્ટિયે ન પડ્યું ત્યારે એણે વિચાર્યું કે:-નક્ષી પત્રલેખા પ સેયી મહારા આવવાની બગર બાણીને પહેરેથીજ એ નાસી ગયો હશે માટે અહીં અવસ્થાન-ચિહ્ન માત્ર પણ દેખાતું નથી. કોઈ છુપી જગાએ ગયેલો માટે એ આમ બેઠ્યો તોએ મળ્યો નહિ. હવે તો મહા કષ્ટ આવી પડ્યું ! વૈશમ્પાયન-ને જોયા વિના આ પ્રદેશમાંથી એક પગલું પણ આગળ ભરવાને મહારા ચરણુમાંજ ઉત્સાહ નથી, અને કામબાણથી જર્જરિત થઈ ગયેલા, કાદમ્બરીના દર્શનની આશાએજ ટકી રહેલા, આ મહારા પ્રાણુ ક્ષીણતાને લીધે હાણુ પણ વિશ્વંજ સદન કરી શકે એમ નથી. સર્વથા હું કુદંવથી ઘેરાઈ ગયો છું, દેવી કાદમ્બરીનું દર્શન ન થયું તેમ વૈશમ્પાયનનું પણ ન થયું !—આવે નિશ્ચય ઉત્પન્ન થયા છતાં, પ્રલાયા લગ્નની દુષ્કર હોવાથી, 'એના મનમાં એમ થયું કે કદાચિત્ હામ્વેતાને પણ આ જ્વાન્ત બગર હશેજ માટે પ્રથમ એને તો મળું. પ્રધી

જે યુક્ત હશે તે કરીશ, એમ ધારી એના આશ્રમનીજ સમીપ અશ્વસેન્યનો પકાવ કરી, સ્વારીનો વેષ ઉતારી, સર્પ-કંચુક જેવાં સ્પર્શ, મેઘ-રહિત ચદ્રિકા જેવાં સુંદર જે વસ્ત્ર પહેરી, એમ તે એમજ, રાખેલા પર્ણાનાના ઇન્દ્રાણુ ઉપર બેસી પોતે મહાસ્વેતાને આશ્રમે આઓ. ત્યાં પેસતાંજ અશ્વ ઉપરથી ઉતરી, મહાસ્વેતાને જોવાનાં કુતૂહલથી આકૃષ્ટ થયેલા ઇન્દ્રાણુના પરિજન સંહિત એ અંદર પેઠા. ત્યાં યુદ્ધાદાર પાસેજ એક સ્વેન શિક્ષાતત્ત્ર ઉપર નીચે મુખે બેઠેલી, અસલ શોધનાં વેગથી અંગે અંગે કંપતી, નેત્રમાંથી નિરંતર અશ્રુસારા પાડતી, પ્રચંડ મેઘસંમયનાં પવનથી કંપી ગયેલી હતા જેની મહાસ્વેતાને એણે ઠઠની દીન દેખાતી. તરિક્ષાએ મહા મહા પ્રયત્ને ઝાંઝી રાખેલી જોઇ. આતી એ ઠી અવસ્થા જોડને એને ત્રિચાર થયો કે—કેવી કાદમ્બરીને તો કંઈ અનિષ્ટ નહિ થયું હોય જેથી, મહારાજ હાંદાથી આગમન છતાં મહાસ્વેતા આવી અવસ્થા અનુભવતાં હશે?—આ શંકાથી એનું હૃદય બેદાહ ગયું અને ઉડી ગયેલાંજ પ્રાણુથી પગલે પગલે, જાણે સ્ખલન કરતો કરતો, પડતો પડતો, મોઢ પામતો. પામતો પાસે આવી, તેજ શિક્ષાતત્ત્રના એક ભાગ ઉપર બેસી, ભરાઇ આવતા અશ્રુથી દીન વદને તરિક્ષાને એ પૂછાં લાગ્યો કે આ શું છે?—પણ એણે તો એવી અવસ્થામાં આવેલી. પણ મહાસ્વેતાનાંજ મુખ સામું જોવાં કંચું.

એટલામાં શોકનો વેગ સંખી ન ગયા છતાં મહાસ્વેતાજ મહમદ કંઠે બોલી કે— મહાભાગ ! આ બિચારી શું કહે ? દુઃખ સહન કરવાનેજ જેનું કંઠિત હૃદય સર્જેલું છે અને જેણે દુઃખ શ્રવણ કરવાને અનુચિતને પદ પોતાનું દુઃખ પુનરિતિ સંભાળાવ્યું હતું તે હુંજ મંદભ ગિતી, મહામાગનાં છનિતમાં ત્રિધાવનારી—નિર્લજ્જ—નિર્લેપ—આ દુઃશ્રવણ દુઃખ પણ આપને સંભાળવું છું. સાંભળો. કેયૂરક પાસેથી આપના ગયાની ખબર સાંભળી મહારાજ મન બેદાહ ગયું કે ન મહે ચિત્તરથનો મનોરંધ પૂરું કર્યો, ન મહિચતી પ્રાર્થના કૃતાઈ કરી, ન મહારાજ કંઈ સારું કયું, ન મૃદે આવેલાં ચંદ્રાપીકનું પ્રિય કયું, ને ન મૃદે પ્રિયસખી કાદમ્બરીને પણ પ્રાણુ-વલ્લમના સંભાગમથી સુખી થયેલી જોઈ. —એમ અનેક રીતે વૈરાગ્ય ઉત્પન્ન થયાથી, મોઢ બંધન કરતાં કાદમ્બરી-સ્નેહ-પાશને પણ છેદીને હું ફરીથી કષ્ટાર તપ આચરવાને અર્હીજ આવી. તેવાંમાં મહે આપનીજ સમાન આકૃતિના—શૂન્ય હૃદય, શૂન્ય શરીર તથા મમ્મ-રાયેલા મુખનાં—એક સુચન સાહસુને અશ્રુથી ભરાઇ ગયેલી, લલ્પ રહિત, શૂન્ય દષ્ટિએ જાણે કંઈક પ્રનટ વસ્તુને આંખે તેમ શોધતો જોયો. તે મહારી પાસે આવીને,—પૂર્વે નહિ જોયા છતાં પણ જાણે મને ઓળખી કાઢતો હોય, અપરિચિત છતાં પણ જાણે ચિર-પરિચિત હોય, સંભાવના ત્રિતાં પણ જાણે પૌઠ પ્રેમ ધરાવતો હોય, અસ્તિત્વ છતાં પણ જાણે પ્રેમથી પરવશ હોય, શૂન્ય છતાં પણ જાણે કંઈક સંભારી કાઢતો હોય, આંકાર દુઃખનાં છતાં પણ જાણે સુખ પામતો હોય, વગર બોલે પણ જાણે કંઈ વાચના કરતો હોય, અપ્રક્ટ છતાં પણ જાણે પોતાની અવસ્થા સ્પષ્ટ કરતો હોય, અભિનંદન કરતો હોય, અનુશોચ કરતો હોય, હર્ષ પામતો હોય, એક પામતો હોય, બહીતો હોય, અભિમત કરતો હોય, મોહિત હોય, આકાંક્ષા રાખતો હોય,—નિમેષ રહિત, નિઃશ્વ તથા સંજ્ઞ પાંપણો સહિત, અપુષ્ટથી ભરેલાં કણ્ઠનાં ને ચુખન કરતાં, વિકલિન જેવાં, અર્ધાં ઉઘાડી ડીરીચાળાં નેત્રથી કંઈક સ્મરણ કરતો હોય,—

૧. અર્ધાં આપને. ૨. લુખો પૂ. ૨૧૪ લી. ૩-૬. ૩. અનિચર કષ્ટદાયક (Severest).

મત્ત હોય, અવિષ્ટ હોય, વિયુક્ત હોય, પાન કરતો હોય, આકર્ષણ કરતો હોય, અને અંતર-
માં પ્રવેશ કરતો હોય તેમ—“બીજે કદોજ દણિ કર્યાં વિના મ્હારી સામું” બહુ વાર સુધી
જોઈ રહી કહેવાલાગ્યો કે—મુન્દરિ ! જગતમાં સર્વે જન જનને, વચને કે આકૃતિને સદૃશ
આચરણ કરે તો તેમને કોઈ ઉપાલંબ દેતું નથી. પરંતુ ત્હેં અતિ વામ પ્રકૃતિના વિચિત્રી પેટે
અસદૃશ અનુશાનમાં શો આ પ્રથમ માંડ્યો છે કે કામલ માંડની-કુસુમ સુકુમાર માલા
જેવી, કંઈ-પ્રણયનેજ યોગ્ય કાયાને અનુચિત આ કથતર તપના થમથી તું ગ્લાનિ પમાડે છે?
હતા જેવી આ સુમનોહારી (કાયા) નો, રૂપ-વચમાં અનુરૂપ રસાશ્રયો કલ સાથે કેમ
તું સંયોગ કરતી નથી? રૂપ સુલુ રિહીન પ્રાણીને પણ જનમયકી પ્રાપ્ત યતાં સંસાર-સુખ
અનુભવ્યા પછી પરલોક સંબંધી તપશ્ચર્યાના થમ શોભે છે તો રુચિર આકૃતિ જોને છે તેની
તો વાતજ શી? માટે મૃત્યુચિત્રી જેવી સ્વભાવે સરસ ત્હારી આ કાયા ઉપર હિમપાત જોવા
તપઃકલેશ જોઈને મને ખીડ ચાય છે. જ્યારે ત્હારા જેવી સંસાર-સુખથી દૂર રહી તપઃકલેશ
સહન કરે ત્યારે કુસુમ-ધન્યા પોતાનું ધનુષ્ ટુચા ચઢાડે રાખે છે એમ કહેવાય; ચંદ્રનો ઉદય
નિષ્કારણ ગણાય; વસંત માસનું આગમન ટુચા થાય; કુસુમ, કુવમય, કલ્હાર તથા કમલનાં
વન નિર્મલ વિકસિત થાય; મેઘસમયના આરંભની ગર્જનાઓ નિષ્પ્રયોજન થાય; ઉપવન
નિરર્થક યજ્ઞ નય; ચંદ્રિકાનું એ શું કામ? લીલા-સરિત્વના પુચિતનું એ શું કામ? અને મલમા-
અલના પવનનું એ શું?

મને તો દેવ પુંડરીકનાજ ઇતન્તને લીધે કોલુક સર્વે જનું રક્ષું હતું તેથી, તેના
આમ બોલ્યાં છતાં પણ—તું કાણ છે? ક્યાંથી આવ્યો છે? શું કરવા મને આવું કહે છે?—
એવું પૂછ્યા વિનાજ હું તો બીજા પ્રદેશમાં જતી રહી અને ત્યાં જઈને દેવ-પૂજા સારુ પુઠપ-
ચૂંટતી ચૂંટતી, તરલધાને બેલાવીને કહેવા લાગી કે—તરલિકા ! આ કોષ્ઠક બાહ્ય આકૃતિનો
યુવાન છે તેની દૃષ્ટિમાં તથા વાચામાં મને કંઈક અનુજ અભિપ્રાય જણાય છે માટે એને
વારી રાખ કે ફરીથી અહીં આવે નહીં વાપ્યાં છતાં જો એ આવશે તો અવશ્ય એનું કંઈક
અશુભ થશે. (આ ઉપરથી તરલિકાએ) વાપ્યાં છતાં, એ, દુર્નિવાર્ણ વૃત્તિરાજા કુટ મહત્તના
દોષથી કે અનર્થ ભવિન્ય હશે તેથી અનુમનન કરતો અટક્યોજ નહિ. એમ કરતાં કરતાં
કેટલાક દિવસ ગયા પછી એક સમયે ચાક રાત્રિયે કામાસિનું ઉદ્દાપન કરતા ચંદ્રિકા-પૂરનું
જ્યારે ચંદ્રકિરણો જાણે વમન કરતા હતા, અને તરલિકા નિદ્રાવશ ધઈ હોય ત્યારે સંતાપને
લીધે નિદ્રાસુખ ન મળવાથી હું બહાર આવીને આજ ચિત્રાતલ ઉપર માત્ર નાંખીને પડી હતી.
કલ્હારની સુગંધ લાગે એટલે સરોવરનો પવન તે સમયે મંદ મંદ વાતો હતો; અને ચંદ્રમા
ચૂનાના કુચા જેવા પોતાના કિરણથી દશે દિશાઓને ધરવ કરતો હતો; તેના ઉપર દણિ
નાંખીને હું અમૃત વર્ષાંકતા, અભિધ જગતને આહવાદન કરતા કરથી આ ચંદ્રમા એ મ્હારા
પ્રાણનાથને પણ વર્ષાવે તો કેવું સારું!!—એમ આવાને પ્રસંગે દેવ પુંડરીકના કલ્યાણકારી
નામનું સ્મરણ કરતી હતી અને વિચાર કરતી હતી કે—શું મુજ પાપિણીના અમાન્યથી એના
દિવ્ય આકૃતિના, આકાશમાંથી ઉતરેલા મહાપુરુષનું પણ ભાવણ અસત્ય નીવડ્યું? અથવા—

૧. કાયા કુસુમ જેવી, માલા કુસુમ વડે સુકુમાર. ૨. કાયા સુમનોહારી-સારી
રીતે મંદરણ કરતી; હતા સુમનસ-પુષ્પ-વડે મુંદર લાગતી.

અવિત પ્રિય ગણનારી તપસ્વિની છે એમ તેમ કરી જવતી—એમ અનુકમ્પા લાવીને અમથું-જ એણે આશ્વાસન કર્યું, જે ફરીથી અને દર્શને દીધું નહિ? કલ્યાણકારી દેવ પુંડરીક છું કરે? એમને તો એ સવ રૂપેજ ઉપાડીને લઇ ગયો! પણ જીવતાં મુલા જેવો, નિઃકરુણ, કપિખલ કેમ આટલો બધો કાળ વીતી ગયો તથાપિ અને કંઈવાર્તા એ ના કરી ગયો?—આવા આવા વિચાર કરતી કરતી, દુર્લ્લખિતથી પ્રહાયથી હું જાગતીજ ત્યાં સુધી રહી હતી.

એટલામાં, દિવમથી નિર્વિશેષ ચંદ્રપ્રકાશ વડે દૂરથી પણ દેખાતો, આવિષ્ટ જેવો, મત જેવો, ઉન્માદથી ધીમે પગલે પાસે આવતો એજ સુચાનુ મ્હારી દષ્ટિયે પડ્યો. નિરંતર પડેલા કામખાણના શદ્ધથી ભરાઇ ગયું હોય તેમ એનું ચરીર ચરણ સુધી કંટકિત થયેલું હતું નિઃસિત કેતકીની રમના સમુદ્ધ જેવો ધવલ હોવાથી, પ્રથમથીજ જાણે મદનાગ્રિયે બાળીને ભસ્મ કરી નાખ્યો હોય એવો એ લાગતો હતો. સકલ જગતમાં એનું શાસ્ત્ર અમનિહત છે એના કામદેવે અવશ્ય મરણાથે મોકલેલું જાણે આશાન્વલય હોય એવું લીધું મૃણાલન્વલય એણે હાથ પેહેરેલું હતું. ભય તથા કંપથી હાલતી, કુર્ચાને મોટેલી, મદનના પ્રથમ સહાય ચંદ્રની કલા જેવી કેતકીની ગર્ભ-સૂચિ-હવે તું ક્યાં જ રાત્ર છે? ત્હાં મેં મનું આપ્યું છે!—એમ એને તરછોડતી હતી. ઉદ્ભેગથી તીકગતા નયનજલના પ્રવાહથી પેતાને એ જાણે જ નાં જાણે આપતો હતો. સ્વેચ્છા એજ મ્હાં કર-મહણ કરવાને સ્વેદ-જલથી જાણે એ જાળ કરતો હતો પર હૃદય જાણ્યા વિના ત્હારે જનું યુક્તજ નથી—એમ જાણે (કહીને) ભારે ઉર રામ પગલે પગલે એને વારી રાખતો હતો, મને આશ્વિનન દેવની મિત્રતા આશા રાખીને દૂરથીજ એણે હાથ પ્રસારેલા હતા (તેથી) હાનરો ઉત્કલિકાથી ગ્રિયમ થયેલા રામ-સાગરને એ જાણે તરતો હતો, નિરંતર આલતા દીર્ઘ નિઃશ્વાસ-પરન જાણે એને આરણ્યી આકર્ષણ કરતો હતા દિશાએને ભરી નાખતું ચંદ્રિકાનું પૂર એને જાણે લાપ્તી લાવતું હતું. મદન વેદનાથી એ શત્રુ લાગતો હતો. મુખ એનું સુકાઈ ગયું હતું. સત્વથી એ ત્યજાવતો હતો, કૃપણતાથી સીકારા-યલો હતો, ધૈર્યથી અધીરિત હતો, તરલતાથી મૃદીત હતો, લજ્જાથી રિસર્જિત હતો, ધાર્દર્યથી અદહિત હતો, પરલોકના ભયથી દૂર હતો, સ્વરુચિથી અંગીકૃત હતો, યુક્ત અયુક્તના વિવેકથી વિમુક્ત હતો અને કેવલ મદનનેજ વશ હતો.

હું નિરપૂરી છતાં પણ એને એવો આવતો જોઇ અતિશય ભય પામી અને વિચાર કરવા લાગી કે—અહો આ કદ્દ આબું! ઉન્માદથી આવીને જો દરતથી પણ એ મને રાઈ કરશે તો મ્હારે આ પુણ્યરહિત હત-ચરીર લાજનું પડશે અને દેવ પુંડરીકનું પુનઃશન કરવાની આશાએ ધણો ટાળ ચર્ચા અધિક અધિક દુઃખ ભોગવીને પણ પ્રાણ-સંધારણ કરેલું મ્હાં, ૦૨ઈ જશે.—આમ હું ચિન્તાન કરતી હતી એટલામાંજ મ્હારી પામે આવીને એ કહેવા લાગ્યો કે—ચંદ્રપ્રિમ! મદનનો સહાય આ ચંદ્ર મને હણવાને તત્પર થયો છે માટે હું ત્હારે શરણ આપ્યો છું. મુજ અશરણનું—બનાથનું—આપનું તું રક્ષણ કર. બીજે કોઇ પ્રતીકાર મ્હારાથી સહન થાય તેમ નથી. મ્હાં અવિત ત્હારે સ્વાધીન છે. શરણાગતનું પતિવાણુ તો તપસ્વિયોનો પણ ભર્મ છે. માટે જો તું આત્મ-પ્રદાન વડે મ્હાં સંરક્ષણ નહિ કરે તો આ કુસુમશર તથા શીત-કિરણ મને મારી નાખશે.—આ સાંભળીને મ્હારા મરતકમાંથી તો જાણે ધગધગતી નવાસા ઉડી, અને રોપામિયી જાણે તેને બાળી નાખતી દેહડે તથા અથુ રૂપી

અંજારા પાડતી દષ્ટિ થકી તજતી હોઈ તેમ, તે વંખતે ચરણ સુધી શરીર કંપતી કંપતી—
આવિષ્ટ હોઈ તેમ મ્હારા પોતાના પણ બાન વિના—કાધાનેમથી હું કઠોર અક્ષરમાં બોલી કે—
અરે પાપી ! આણું મને કહેતાં કેમ ત્હારા મસ્તક ઉપર વળ ન પડ્યું ? કેમ ત્હારી મિદ્ધા-
સહસ્રધા કપાઈ ન ગઈ ? કેમ ત્હારી વાણી નિહવલ ન થઈ ? કેમ ત્હારા અક્ષર વિનષ્ટ ન
થય ? આ ત્હારા શરીરમાં, મને તો લાગે છે કે, સકલ લોકના યુમાયુભ-સાક્ષિમૂળ પંચ
સદાબૂત છેજ નહિ, કેમ કે તને આમ બોલતાં અગ્નિએ બાળી નાખ્યો નહિ—વાયુ ઉપાડી
એણે નહિ—જલે કુબાવી દીધો નહિ—પૃથ્વીએ રણાતલમાં ફારી દીધો નહિ—આકાશે પણ તારાં
અમરવલ કરી નાખ્યો નહિ ! આ વ્યવસ્થિત લોકમાં તું આવો અવ્યવસ્થિત કયાંથી ઉત્પન્ન
થયો જે પક્ષીની પેઠે કામવચ થઈને (બીજું) કંઈએ જાણતો નથી ? જે કાષ્ઠ હતવિરિયે
તને પોપટની પેઠે સુખ-રાગ દર્શાવતો માત્ર સ્વપદ્મપાત કરતો, સ્થાનાસ્થાનના ત્રિવેક વિના
આમ બોલતો બતાવ્યો તેણેજ કેમ તને એજ જાતિમાં નાખ્યો નહિ ? એમ હત તો આણું
એલતાં પણ સૌ તને હસી કાઢત અને કાષ્ઠને કાંધ આવત નહિ. ત્હારા વચનથી પીડાયેલી
હું આટલો તને સંવિભાગ કરી આપુ છું જેથી ત્હારી વાણીને અનુરૂપ જાતિમાં પડીને ત્હારા
જેવી ઉપર તું કામાન્ધ યામ નહિ. એટલું કહી, ચંદ્ર સામું જોઈ, હાથ જોડી ફરીથી હું
બોલીઃ—ભગવન્ પૂરમેશ્વર સકલજીવન-ચૂડામનિ ! તો કપાલ ! મેં જે દેવ પુરંકીકના દર્શન
જુદી મનમાં પણ કાષ્ઠ અન્ન પુરુષતું ચિત્ત ન કર્યું હોય તો આ ત્હારા સ્વયં વચનથી આ
કુદ્દ કામી ત્હારી કહેલીજ જાતિમાં પડ્યો.—આટલું હું બોલી એટલામાંજ એ તો કાણ
જાણે અસલ દત્તિના મદનજ્વરના વેગથી, કે સત્વર ફલદથી સ્વદુકૃતના ગૌરવથી, કે ત્હારા
વચનના સામર્થ્યથીજ, હિમ મૂલ રક્ષની પેઠે અચેતન થઈને જમિ ઉપર પડ્યો ! એના મરણ
થઈ આકંઠ કરતા એના પરિજન પાસેથી મ્હે સાંભળ્યું કે એ ને આપ મહાભાનના જ મિત્ર
હતા.—એટલું કહી લજ્જાથી મુખ નીચું નમાની, બોલ્યા વિનાજ એ, ભૂમિને મહાઅધુરેગ-
થી કુબાવવા લાગી.

આ સાંભળી ચંદ્રાપીડનાં તો, કહ્યાં તને સ્પર્શ કરતાં, દીર્ઘ લોચન મીચાઈ મળ્યાં, દષ્ટિ
જાણે થઈ, વચન સૌંદર્ય બ્રહ્મ થયું, અને—ભગવતિ ! તમારા પ્રવલ છરાં મને અપૂર્વપ્રસાદીને
આ જન્મમાં દેવી કાદમ્બરીનો ચરણ-સેવાનું સુખ ન મળ્યું માટે જન્માન્તરે પણ તે તમે
સ્વપાદન કરાવજો—એટલું કહેતામાંજ, કાદમ્બરી—માગમતી અપ્રસિદ્ધી દુઃખથીજ વિમિત્ર
સ્વપને તત્પર થયેલું એવું સ્વભાવે સરસ હૃદય ભ્રમરના આધાતથી પુષ્પ-મુદ્દન ફાટે તેમ ફારી
ગયું. તે જોઈ, મહાસ્વેતાનું શરીર મૂકી દઈ, સમગ્રમ ચંદ્રાપીડનું શરીર (બોળામાં) લઈ-
સતુંદારિકા ! હવે લજ્જા થું રાખો છો ? જુઓ તો ખરા દેવ ચંદ્રાપીડ તો કંઈક અન્નજ લાગે
છે ! એમની મીવા વડ થઈ હોય તેમ શિરને ધારી ચકતી નથી ! હલાખા જતાં કંઈ એવન
જણાવું નથી ! કીકી અંદર પેસી ગઈ છે ! લોચન ઉપડનાં નથી ! માત્ર જેમ તેમ પડ્યા ટ !
હૃદય મગ્ન નથી !—અરે દેવ ચંદ્રાપીડ ! ચંદ્રાકૃતિ ! કાદમ્બરી-ત્રિપ ! એમને મૂકીને તમે કયાં
ગયો છો !—એમ કહી આર્ત સ્વરે વરલિકા પ્રલાપ કરવા લાગી. વાંકા વળી ગયેલા ચંદ્રા-
પીડના મુખ ઉપર નિઃશ્વ—સ્તબ્ધ—આંખે જોતી મહાસ્વેતા ચન્નજ બની ગઈ. આ પાપી
કુદ્દ તાપાસ ! ત્હેં આ થું કયું ? અખિલ જગત્ની પીડા હરનાર તારાપીડનું કુમ ઉચિત્ત કરું !

પ્રભએને અનાય કરી ! અમારી સાથે ગુણના માર્ગ ભગ્ન કર્યા ! અર્થે લોકની આશાઓમાં અર્થલક્ષીયો ! હવે લક્ષ્મી કેનું વદન જોશે ? ભૂમિનો આધાર કોણ થશે ? સેવકો કેને સેવશે ? દેવ ચંદ્રાપીક ! આપના વિના હવે સૈના બ્યસનજ, યજ્ઞ, સમાનથીનત્વ ગત થયું, પરિજનનાં વખાણ અસ્ત થયાં. સેવકજનનો આદર લઘુ થયો, પ્રિય આત્મપ દૂર થયા, દાનની કથાઓ સમાપ્ત થઈ ! ! શું હવે આપ કયાવશેષજ થયા ? પૂર્વની આપની પ્રભ હવે કેને રાસણ જશે ? સાધુઓનું કયાં હવે સમાધાન થશે ? આપ પુરુષર અગગા થયા તો હવે દેવ તારાપીકે વડન કરેલી ધુરા કોણ ઉપાડશે ? ધીર છતાં પણ કેમ કાનર હો તેમ આપનું હૃદય શોકની ભેદાઈ ગયું ? ક્યાલુ છતાં કેમ આજ અમારા ઉપર આટલા નિર્દય થયા ? દેવ ! કામા કરો ! એક વાર તો આરા કરો ! ભક્ત જનની પ્રાર્થના પૂર્ણ કરો ! પ્રાણ ધારણ કરો ! આપના વિના પુન-વત્સલ દેવ તારાપીક કે દેવી ત્રિલાસવતી કે આર્થ શુકનાથ કે મનેરમાં કે રાજાઓ કે પ્રજા એક ક્ષણ પણ જીવે એમ નથી ! સર્વને સજીને એકના કયાં જતા રહ્યા ? એકાએકજ આટલા બધા નિષુર કયાંથી થઈ ગયા ? કયાં ગઈ આપની ગુરુજન ઉપરની એ ભક્તિ કે આમૃતેમતી) અપેક્ષા વિના જતા રહો છો ? -એવી રીતે ભૂતન ઉપર આળેટતા પરિજન ત્રિલાસ કરવા લાગ્યા તે સાંભળી સાંભળીને-હા ! હા ! આ શું ? -એમ ઉદ્ભ્રાન્ત મનથી છુમે પાડતા પાડતા રાજાએક દોડી આવવા લાગ્યા; અને અશ્રુ રી બરાઈ ગયેલા ઉત્પદ્ય નયનથી જોતો ઇંદ્રાયુષ ચંદ્રાપીકના મુખ ઉપર દષ્ટિ રાખીને અતિદીન સખંથી આકંઠ કરવા લાગ્યો, ઉપરા-ઉપરી ચારે બરિયો ઉપાડીને ભૂતન ઉપર જાણે શોકથી પછાડવા લાગ્યો, તથા જાણે છૂંટી જવા સાડ, તીક્ષ્ણ ચોક્કસને તથા સોનાની શાંકળના બંધને-અથ જાતિમાંથી મોક્ષ પ્રાપ્તો હોય તેમ-તોડી નાંખવા લાગ્યો.

એવામાં, પત્નિભાએ ચંદ્રાપીકના આવવાની ખબર કલાથી, ચંદ્રોદય થઈ ઉઠાસ પા-મતી સમુદ્રની ભરતી જેવી મકરન્દજન્ય યુક્ત કાઢત્રમરી માતાપિતા પાસે મહાભવેતાને મળવાનું પહોંતું કાઢી, શૃંગાર યોગ્ય વેષ તથા આભૂષણ પહેરી, આજમનને ખેદ ન ગણતાં ચંદ્રાપીકનાં દર્શનને અર્થે તલપતી તલપતી લાંજ આવી. રણકર્તા નુપુરાણી, સખં કરતી મેખનાવાળી, રમ્ય ઉજ્જવલ વસ્ત્રવાળી, અનંબ-સૈન્યની શોભા ધારણ કરતી થોડીક દાસીઓ મુગધિ માલા, અંગભેષ, પટવાસ આદિ ઉપકરણ લઈને એની પાછળ ચાલતી હતી. આગળ કેપૂરક માર્ગે દર્શાવતો હતો; અને પત્રનેખાને હાથે વગગી મદલેખા સાથે પોતે વાત કરતી હતી કે:- મદલેખા ! પત્રનેખા રોજ કહે છે પણ મને તો એ અતિ કડિન હૃદયના, શક મતિના, કૂર મનના; નિરપ્રીક કુમારના આવવાનોજ વિશ્વાસ પડતો નથી. કેમ, તને નથી સંભરણ કે તે દિવસ હિમગૃકમાં ગઢારી અરસ્યા ઉપર અચુરિશ્વાસ લાગ્યાને એ દુરિદગ્ધ બુદ્ધિમાને મને દુઃખ થાય એમ કેવું વક બાપણ કયું હતું ? તે સમયે મહેં જરા હસીને તારા સામુ જોયું એટલે તહેંજ એમને ખરેખર અસહાયકારી પ્રત્યુત્તર આપ્યો હતો ! માટે એ તો મરણે પણ ગઢારી આવી અવરથા માનનારજ નથી. નહિ તો-ગઢારે લીધે આ આવું દુઃખ ભોગવે છે- એવું એમને લાગ્યું હત તો એ એમ જાતજ નહિ. માટે ત્યાં આગ્યા હોય તોએ વાતચીને કંઈ પણ તહેરજ કરવી. હું તો જોઈશ તોએ જોલાવનાર નથી, કપકો દંતર નથી અને ચરણે પડશે તોએ અનુનયન મહણ કરનાર નથી; તારે મને મન ભવતી નહિ.

એમ કહેતી કહેતીજ ત્યાં આવી એટલે અમૃત-રહિત સાગરજેવા, ઈન્દ્ર-રહિત નિધા-સમય જેવા તારાગણ-રહિત ગગન જેવા, કુસુમ-રહિત ઉપરન જેવા, ઉખાડેલી કશ્મીર-વાળા કમલ જેવા, ખંડિત અંકુરવાળા મૃણાલ જેવા, મધ્ય મણિ વિનાના દાર જેવા, પ્રાણ રહિત ચંદ્રાપીડને એણે દીઠો. જોતાજ સદસા—અરે ? આ શું ?—એમ (કહી) અધોમુખે જૂમિ-તણ ઉપર પડતાં એને, અંકુર કરતી મદલેખાએ જેમ તેમ કરીને ઝાઝી રાખી. પણ પત્રવેખા સો કાદમ્બરીનો હાથ મૂકી દઇ અચેતન થઇ જૂમિ ઉપર પડી, બહુરાંદે સચેતન થયા છતાં કાદમ્બરી એમ ને એમજ, મૂઢ હોય તેમ નિશ્ચય તથા સ્વપ્ન દષ્ટિ સહિત. આવીષ્ટ હોય કે સ્તંભિત હોય તેમ નિષ્પ્રજ રહી, શ્વાસ પણ લીધા વિના અંતરમાં રહેલા શોકના ભારથી જાણે નિશ્ચય બની જઇ, ચંદ્રાપીડના મુખ ઉપરજ ચક્ષુ સ્થિર કરી,—સ્થામ પડેલા ન રજુ થઇને લીધે, મદલજ સમયે રક્ત થયેલા ચંદ્રાનિંજવાળી પૂર્ણિમાની નિદ્રા જેવી,—ધ્રુવતા અધર-પથવને લીધે, તીક્ષ્ણ પરશુના ધાતથી કપતી લતા જેવી,—શ્રી સ્વભાવને વિરુદ્ધ મન રાખી, ચિવિત હોય તેમ ઉભી રહી. આમ એને ઉભેલી જોઇ, આર્ત સરે : દલેખા પછે પડીને કહેવા લાગીઃ—પ્રિયસખિ ! કૃપા કરીને આ શોકના ભારને રુદન વડે દૂર કર. અમુ-પાત વડે આ શોકવેગ લઘુ ન કરતાં, આતભારથી પીડિતા સદાવર જેવું સરસ તથા મૃદુ સ્વાદે હૃદય સદસપા ફાટી જશે. માટે દેવી મદિરા તથા દેવ ચિત્તરથના સામું જો. તારા વિના બને કુળ ઉચ્છિન્ન થશે.

આવું મદલેખાનું વચન સાંભળી, કાદમ્બરીએ હસીને પ્રત્યુત્તર દીધા;—ધેત્રી ! આ મ્હાંકે વળે જેવું કહિન હૃદય જે જોષનેજ સદસંધા વિભિન્ન થયું નહિ તેને તે કાટવાનું કેવું ? વળી જે જીવતી હોય તેને માતા, પિતા, બંધુ, આત્મા, સખિયો, પરિજન વિગેરે આ સર્વ છે, પણ હું ગે મરતી હતી તેવામાં જેમ તેમ કરીને, અને આ જીવિત હેતુભૂત પ્રિયતમ-સારીર મળ્યું છે જે-જીવતું સંભોગથી, ન જીવતું અનુમરણથી—નને પ્રકારે મ્હારાં સર્વ દુઃખ યાન્ત કહે એમ છે. માટે, મ્હારે સાડે આવીને પ્રાણ-લાગ કરી, જે સારીને દેવે અતિશુભ્રત પ્રાપ્ત કરાવ્યું છે તેને, માન અજીપાત વડે લઘુ કરીને શું હું પતિત કરું ? સ્વર્ગમાં જતા દેવને, રુદન વડે શું : અમંગલ આવડું ? પાદ-ધૂતિ જેવી, દેવ-પાદને અનુમન કરવાને તાપર થયેલી શું હું હર્ષ-રથાને પણ રુદન કરું ? એવું શું મ્હારે દુઃખ છે ? હવે તો મ્હારાં સર્વ દુઃખજ દૂર થયાં ! શું હજીએ મ્હારે રોવું ? જેને અર્થે કુલ-કમ ન ગણ્યો, શુરુ જનની અપેક્ષા ન કરી, ધર્મનો અનુરોધ ન કર્યો, જનાપવાદની બીનિ ન રાખી, લગ્નમનો લાગ કર્યો, મદનોપચાર કરાવી કરાવાને સખીજનને ખેદ આપ્યો, મ્હારી પ્રિયસખી મદાન્વેતનને દુઃખિત કરી, અને એને લોધે જે પ્રનિદ્રા લીધી હતી તે પણ ન પાળી એટલું એ મ્હેં વિચાર્યું નહિ—તે મ્હારા પ્રાણનાથે મ્હારા અર્થેજ પ્રાણલાગ કર્યા પછી મને—પ્રાણ રાખી રહેલીને—ત્હેં એવું કેમ કહ્યું ? આ સમયે તો મરણ એજ જીવિત, અને જીવિત એજ મરણ છે ! માટે જો મ્હારા ઉપર સ્નેહ

૧. કશ્મીર=કમલનો પ્રાંત. ૨. અર્થાત્ બાલ શોક કે વિલાપ ન કરતા ધેર રાખી
૩. જુઓ ઉત્તરરમચરિત અંક ત્રીજોઃ—

પૂરોત્પાદે તઙગસ્ય પરીવાહઃ પ્રતિક્રિયા ॥

શોકક્રોમે ચ હૃદયં પ્રણપૈરેવ ધાર્યતે ॥

હોય અને મહાર્ પ્રિય વા હિન તું ઇચ્છતી હોય તો સ્નેહ-બદ્ધ છતાં પણ પ્રિયસખિ ! ત્હારે એવો પ્રયત્ન કરવો કે તાત કે માતા કોઈ મહારા શોકથી પ્રાણત્યાગ કરે નહિ, અને મહારા સંબંધી વાંછત મનોરથ ત્હારા યશી પૂર્ણ કરે, જેથી હું પરલોકવાસી થયા છતાં અંજનિ આપનાર પુત્ર થયો. મહારી સખિયો કે મહારા પરિજન મને સંભારે નહિ કે ભરત શૂન્ય જોડે નાસી જાય નહિ એમ કરજો. મહેવના આંગણમાં ઉમેશ, મહારા પુત્ર, નાના આત્ર વૃક્ષનું મહેં ધારેલીજ માલતી લતા સાથે તું પોતેજ લગ્ન કરજો. મહારા ચરણના વડે લકાને ના બાજુ અશોક વૃક્ષમાંથી કણું પૂરને અર્થે પણ પલ્લવ તોડશે નહિ. મહેં ઉછેરેથી માલતી તાં કુમુદ દેવાચંદનેજ અર્થે ચૂંટેજો. સયનગૃહમાં સિરાજાગે મૂકેલું મહાર્ કામદેવ-પટ કાઢી નાંખજો. મહેં પોતે રોપેલા આત્ર વૃક્ષને જેમ દ્રવ આવે તેમ ઉછેરજો. પંજર બંધના દુઃખમાંથી મિચારી કાઢિની મેના તથા પરિહાસ શુક એ બેને છોડી મૂકજો. મહારા બોળામાં સૂતારી નકુલિ-કાનેર ત્હારા પોતાનાજ બોળામાં સૂતારજો. મહારા પુત્ર—બાલ હરિજી—તરલકને કોષ્ઠક તપોવનમાં મોકલાવજો. મહારે હાથે ઉછેરેલું ચક્રાર દંડ કીડા પરત ઉપર જેમ ન સોરે તેમ કરજો. ચરણ સાથે સંચરતા મહારા દંડને કોઈ મારી નાખે નહિ એમ કરજો. ગૃહવાસને અપરિચિત, બહારકારે આજેથી મિચારી તે વનમાનુષીને વનમાંજ પાછી મોકલાવજો. કીટ-પર્વત કોષ્ઠ શાન્ત તપસ્વીને અપાવજો. મહારા વસાભૂજાનું પ્રાક્ષણેને દાન કરજો. પશુ બીજાને તો ત્હારાજ ઉત્સંગમાં રાખજો. બીજું જે કંઈ તને ગમે તે પણ લેજો. હું તો હવે ચંદ્રકિરણથી, લીની ચંદન-ચર્ચાથી, ધારાગૃહના નિરંતર વર્ષાંથી, અસંખ્ય ઇન્દુ-કિરણરૂપે તારા બધો ઉજનલ હાર પેહેરવાથી, મણિપેશુ ધર્મથી, ચંદન-જલમાં બોલેલાં કમલપત્રના આસ્તરણથી, સરસ બિસંબલ પાથરવાથી, કામલ નૃણાલિનીની સંપા રચવાથી, તથા સિ-કસિત કમલ, કુમુદ, કુવલપના સમયથી બળતાં શેષ રહેલું આ શરીર, દેરને કંઈ વળગીને ચિતામાં ઉજાવવા અગ્નિ થકી શાન્ત કરું છું.—એમ કહેતી કહેતીજ એ, અટકાવવાને પ્રયાસ કરતી મહેસેખાને તરછોડી, મહાસ્વેતાની પાસે જઈ, કંઠાલિંગન દઈ, નિર્લિંગકાર વદન-થીજ ફરી બોલી કે:—

પ્રિય સખિ ! તને તો કંઈએ પણ આશા છે જેથી પ્રેમ-પરવશ થઈ પુનઃસમાગમની આકાંક્ષાએ લૂણે લૂણે મરણ્યથી (પણ) અધિક અનિક દુઃખ ભોગવતી તું આજાજારી અશોભ્ય, અનુપકલ્પનીય, અવાચ્ય જનિત ધારી રહી છે. પણ મને તો—સર્વે પાસથી નિરાશ થયેલીને—તે પણ નથી. મારે પ્રિય સખિ ! જન્માન્તરે પુનઃસમાગમને અર્થે હું તને આમંત્રણ કરું છું. આટલું કહી, ઉત્પલ યતા રોમાંચ રૂપી તંતુથી શાસતી, ત્રિપલ ભય રૂપી પવનથી અપહરતી, ઉત્કંપ રૂપી તરંગથી તણાતી, આનંદશ્રુ વેગ રૂપી ઉમિથી તરલ થતી, મળતા સ્વેદ રૂપી પુંખ-રસનાં મિન્દુ વર્ષાવતી, મીઠાતા નયન રૂપી કુમુદ વાળી, ચંદ્રાપીડ રૂપી ચંદના અસ્ત પડી શોકમસ્ત થયેલી, કુમુદિની જેવી કાદમ્બરી પ્રાણનાથ એવી અવસ્થામાં છતાં જાણે સમાગમ-સુખ ભોગવતી હોય તેમ, મસ્તક નમાવી, એકદમ ઉપર પથરાતા કેલમાંથી ખતાં પુનરુદ્ધે ચંદ્રાપીડના ચરણની પૂજા કરી, ઝરવા સ્વેદાશ્રુ થકી બીજા સ્વેદા પોતાના કરવડે તેમજે

૧. એમને સાદ જુઓ ૪. ૧૬૯. ૨. નોગિવાની માદાને. જ્યારણ કરિયા સખ અમાણે—નકુલિકા નામની હરણીને.

ઉપાડી જોળામાં લખતે બેઠી. એટલામાં એના કર-સ્પર્શથી જાણે સંજીવન ચેતા ચંદ્રાપીડના દેહમાંથી તે આખા પ્રદેશને જાણે દિગ્ભય કરતું, અચ્ચકત રૂપનું, ચંદ્ર-ધવલ, કંઈક જ્યોતિ-જેવું ઝટ ખદાર નીકળ્યું અને તરતજ અંતરીક્ષમાં અમૃત ઝરાવતી હોય એવી, ઘરીર રહિત વાણી સંજોળાઈ કે—પુત્રિ મહારવેતા! પુનરપિ હું જ તને સમાજાસન કરું છું. તારા પુંડરીકનું ઘરીર મહારા લોકમાં મહારા તેજથી પ્રગુણ થવું ફરીથી તારા સમાગમને અર્થે અવિનાશી રહેલું જ છે. આ બીજું મહારા તેજનું, પોતાની મેજેજ અવિનાશી અને વિશેષે કાદમ્બરીના આ કર-સ્પર્શથી પ્રગુણ થવું ચંદ્રાપીડનું ઘરીર આપ-દોષથી વિમુક્ત છતાં પણ આત્માથી ઘરીર-સંક્રાન્તિ કરનાર યોગીના ઘરીર જેવું, અદ્વૈજ તમારા બંનેના વિશ્વાસને અર્થ આપ-ક્ષય સુધી ભલે રહે. એને અગ્નિ-સંસ્કાર કરવો નહિ, જલમાં ડુબાવવું નહિ, તેમ ત્વજી પણ દેવું નહિ, પરંતુ સમાગમ-પ્રાપ્તિ સુધી યત્નથી સેવવું.

આ વાણી સાંભળી,—આ શું હશે?—એમ હૃદયમાં વિસ્મય પામી પત્રલેખા ચિત્તાય સર્વે પરિજન મગતલ ભણી નિમેષ રહિત દૃષ્ટિ કરી ક્ષિપ્તિત જેવા ઉભા રહ્યા (પણ) પત્ર-લેખા તો તે જ્યોતિના તુષારવત્ થીતલ, આદ્વાદક સ્પર્શથી સચેતન થઈ, ઉડીને જાણે આવિષ્ટ હોય તેમ વેગથી દોડી અધપાલકના હાથમાંથી છદ્મયુધને ઝુંટાવી લઈ, અમારા જેવાને જે થાય તે ઠીક પણ તારે તો વાહન વિના દેવ આમ એકલા દૂર ગયા. પછી ક્ષયુ-પણ રતેનું શોભે નહિ—એમ કહેતી કહેતી તે છદ્મયુધનીજ સાથે અઝોદ સરોવરમાં પડી.

તે બંને કુખમાં એટલામાં જ તે સરોજલમાંથી ઉદ્ભિન્ન આકૃતિનો એક તાપસ-કુમાર સહસાજ ખદાર નીકળ્યો. ચૈત્ર-સમૂહ જાણે માથે મહોદ્યો હોય એવા તેના જટા-કલાપમાંથી, જલભિન્નુતો વર્ષા-વર્ષા તો હતો તથા દીર્ઘ ચિખા આમ તેમ લટકી હતી, અને મુખ ઉપર વાળ પરસ્પર મહોદયા હોવાથી તથા સંસ્કાર વિના અવિન થવાથી, ચિરકાસ સુધી તેનું ઉજ્જ્વળ બંધન થયું હશે એમ જણાવું હતું; જાણે મૃચ્છલ તંત્રોનું જનાવું હોય એવું. સુંદર ભલસર; તેના જલાદ્ર ઘરીરને આકર્ષક હતું; કામલ કમલિની-પત્રના પૃષ્ઠ જેવા પાવકર. જીર્ણ મંદાર. વૃક્ષના વદલથી તેણે કેક બાંધેલી હતી; મુખ ઉપર આવેલી જટાને હાથવડે તે ઉંચી કરતો હતો; અને અશ્રુજલના જલમાં, પીચાલા અઝોદ-જલને જાણે તે, આતામ નયનમાંથી ઉદ્ભવન કરતો હતો. તે મુનિકુમાર જલમાંથી નીકળી, દૂરથીજ, વેગ સહિત ભરાઈ આવતાં અશ્રુજલ યદી આકુલ થયેલી છતાં પણ એકાગ્ર દૃષ્ટિ વડે જોતી મહારવેતાની સમીપ આવી શોકથી ગદ્ગદ કહે બોલ્યા:—મધર્-રાજપુત્રિ! જન્માન્તરે આવ્યા જેવું છતાં આ ઘરીર કંઈ જોળખાય છે કે નહિ?—આ મુત્ર સાંભળી શોકાનંદમાં વિભક્ત થતી મહારવેતા સંજમ સહિત ઉડી, પાદ-વંદન કરી બોલી કે:—ભગવન્ કર્પિજલ! શું હું એવી અપુરંપવતી છું કે તમને પણ ન જોળખું?—અથવા દેવ પુંડરીકનો સ્વર્ગવાસ થયા છતાં પણ જે હું અનાતમ, પરિપૂર્ણ વ્યામોહિત થઈને જીવું છું તેના સંબંધમાં આવી સંભાવના ચુકતજ છે. હવે કહો એમને ઉપા-ડી દોણ લઈ ગયું? શું કરવા લઈ ગયું? એમનું શું થયું? એ ક્યાં છે? તમને શું થયું હતું કે આટલો કાળ ગયા છતાં વાર્તા પણ ન કહી ગયા? અને દેવના વિના એકલા ક્યાંથી અંતર્યા?—આ મુત્ર સાંભળી કર્પિજલ ઉત્તર દેવા લાગ્યો, અને વિસ્મયથી ઉન્મુખ થયેલા, ઉપરાઉપરી પડતા કાદમ્બરીના પરિજન તથા ચંદ્રાપીડને અનુગમન કરનાર રાજપુત લોક તેની સામું જોવા લાગ્યા.

તે બોલ્યો:—મધર્વરાજપુત્રિ ! સાંભળો, તમે આર્ત સ્વરે પ્રણામ કરતા હતા તો એ તમને એકલાં મૂકી મિત્ર-સ્નેહથી હું કેડે બાંધી,—ક્યાં મ્હારા પ્રિય મિત્રને લપ્ત અપ છે?—એમ કહેતો કહેતો તે પુરુષની પ્રાછળ વેગથી ઉઠ્યો પશુ એ તો મને, પ્રતિ વચન દીધા વિનાજ— વૈમાનિકારે જ્યાં વિરમ્યથથી ઉત્પુલ્લ લોચન વડે, એનું દર્શન કરવા લાગ્યા, આચ્છાદિત મુખ-વાળી દિવ્ય અભિસારિકાઓ એને ગગનમાં માર્ગે આપવા લાગી, તથા ચંચલ તારકયુક્ત ચક્ષુરાળી તારકાઓએ આમ તેમથી પ્રણામ કરવા લાગી, એવા દેવમાર્ગમાં યજ્ઞને ગગનને સરોવરના કુમુદાકરે જેવા તારાગણનું અતિક્રમણ કરી ચંદ્રિકાને લીધે રમણીય લાગતા સકલ લોક વાળા ચંદ્રલોકમાં ગયો, લાં મહોદધા નામની સમામાં ચંદ્રકાન્તમય એક મહેંદા રાખતો. ઉપર તે પુંડરીક—ચરીર મૂળને મને એ કહેવા લાગ્યો:—કૃપિજલ ! હું ચંદ્ર છું, જગત્પ્રમુખને અથે ઉદય પામીને હું સ્વ-વ્યાપાર કરતો હતો તે વેળા, કામાપરાધથી પ્રાણુ લજતા આ ત્હારા પ્રિય મિત્રે મને નિરપરાધીને શાપ દીધો કે:—દુરાત્મને ચંદ્ર ! કિરણથી ચંતસ કરીને ત્હેં મને અનુરાગ ઉત્પન્ન થયા છતાં પ્રાણુ પ્રિયાના સમાગમ-મુખ વિના પ્રાણુ-મુક્ત કર્યો છે માટે તું પશુ કર્મભૂમિભૂત આ ભરતખંડમાં જન્મે જન્મેજ અનુરાગી થઈ, સમાપમ—મુખ પ્રાપ્ત થયા વિના, તીવ્રતર હૃદય-વેદના ભોગથી પ્રાણુ લજશે !—મને તો, આ એના શાપામિત્રી મૂલ્યે જંદ જીવિત થયો હે:ઉ એમ, શા સાર આ આત્મ-દોષનું ક્ષય ભોગવતા ગિરિવેદીએ મને નિર-પરાધીને શાપ દીધો એમ વિચારી કે ઇ ઉત્પન્ન થયો તેવી મ્હેં એને પ્રતિશાપ દીધો કે તું પશુ મ્હારા પુરુષજન્મ સુખદુઃખ ભોગવશે.—પશુ કોઈ શાન્ત થતાં સ્વસ્થ જુદિયે મ્હેં વિચાર્યું સારું આનો મહામેવતાં સાથેનો સંબંધ મને જાણ્યો, પુત્રી મહામેવતાં તો મ્હારા કિરણથી પ્રકટ થયેલા અપ્સરાઓના કુદમાં ગૌરીમાંથી ઉત્પન્ન થઈ છે, જનને એતો આ ભર્તા રાપડન છે ! (પણ) હવે તો આને સ્વયંકૃત આત્મદોષથીજ મ્હારી સાથે મલેલોકમાં બે વાર તો અવરથ અવરતરું પંડશે; નહિ તો જન્મે જન્મે એ પુનરુક્તિજ નિરર્થક થાય માટે જ્યાં સુધી આ શાપ-દોષમાંથી મુક્ત થાય, લાં સુધી આત્મારહિત એનું ચરીર વિનષ્ટ ન થાય એટલા સારું હું ઉપાંત્રી લાગ્યો છું; અને પુત્રી મહામેવતાંને મ્હેં આશાસન આપ્યું છે, તેથી આ અહીં મ્હારા તેજથી પ્રપુલ્લ થતું થતું શાપ-ક્ષય મુધી રહેશે. હવે તું જઈને આ વૃત્તના (એના પિતા) સ્વેતકલ્પને કહી આવ; એમનો પ્રમાદ મહાન છે; કદાચિત્ અહીં પ્રતિક્રિયા પશુ એ કંઈક કરે—એટલું કહી, મને મોકલ્યો.

હું તો મિત્ર વિના શોકાવેગથી અંધ બની જઈ દેવમાર્ગમાં ઘોડતો હતો તેવામાં એક અતિ કોંપી વૈમાનિકનું મ્હારાથી ઉલ્લંઘન થઈ ગયું એટલે એણે તો રોષભિરી ભસ્મ કરી નાંખતો હોય તેમ જુહુટિયી વિકરાળ અથ્રા ચક્ષુથી મ્હારા સામું જોઈ કહ્યું કે:—દુરાત્મન ! વિચાર તપોગત્ત-ગદિત! આવા અતિ નિસ્તીર્ણ ગગનમાર્ગમાં અંધ થી પેડે ઉ-મત યજ્ઞને ચાલતાં ત્હેં મ્હારું ઉલ્લંઘન કયું માટે અથ્રા થઈને તું મલેલોકમાં અવતરશે!—આ સાંભળી અચુપૂર્ણ નયને હાય બેરી મ્હેં તેને કહ્યું:—ભગવન ! મિત્રશોકથી અંધ બની જઈને મ્હારાથી તમારું ઉલ્લંઘન થઈ ગયું, અવગાળી નથી થયું માટે ક્ષમા કરી આ શાપનો ઉપહંદાર કરો.

૧. આ કથાના અનુસંધાને સારું જુઓ: ૨. ૧૪૬. ૨. વિમાનના બેડના દર, ૨. ચંદ્રપત્રીઓ. ૪. જુઓ ૧. ૧૨૪ થી. ૨૫.

એણે કહ્યું:—જે હું બોલ્યો તે અન્યથા થાય નહિ પણ આટલું કંઈ હું કે જેનું તું ચોક્કસ
કાળ મુખી પણ વાદન થશે તેનુંજ મરણ થયે આન કરીને તું સ પમુક્ત થશે.—સાર મહે
ફરીથી કહ્યું:—ભગવન! જે એમ કોણ તો હું (આટલી) વિચારના કંઈ હું કે તે મ્હારો પ્રિય
મિત્ર પુંડરીક પણ ચંદ્ર સાથે શાપ-દોષથી મલં લોકમાંજ અવતરનાર છે માટે આપ દીન ચહુ
ચડા જોઇને મને એટલી પણ કૃપા કરે! કે અથ રૂપે પણ મ્હારો એજ પ્રિયમિત્રની સાથે અ-
વિયોગમાં કાળ ભવ-આવું સાંભળી, ક્ષણ એક જ્ઞાન કરી, ફરીથી મને એણે કહ્યું કે:—આ
ત્વારા રોદથી મ્હાં દુઃખ આદ્ય થયું તેથી મહે જોડું: ઉજ્જવિન્દ્રીમાં પુત્રને અર્થે તપ કરતા
ત્વારા પીઠ નામે રાજાને લાં દષ્ટાન્ત સહિત ચંદ્રમા તનય રૂપે આવશે; ત્વારો મિત્ર પુંડરીક પણ
એના મુકનાસ નામના મંત્રિતોજ પુત્ર થશે, અને તું પણ એ મહોપકારી ચંદ્રાત્મક રાજપુતનું
પાદન થશે.—આ વચન સાંભળનાજ હું તો નીચેના મહાસાગરમાં પડ્યો. અને લાંથી અથ
અધને નીકળ્યો. અથ રૂપે પણ મને સંજ્ઞા રહી ખરી, જેથી હું આજ અર્થે, કિન્નર-મિથુનને
અનુસરણ કરતાં ચંદ્રમાના અવતાર આ ચંદ્રાપીઠને આ ભૂમિમાં લઇ આવ્યો. વળી પૂર્વ અનુ-
ચામના સંસ્કારથી પ્રભુપ કરતાં જેને તમે અભયુતાં સ.પામિથી ભસ્મ કરી નાંખ્યો એ પણ
મ્હારા પ્રિયમિત્ર પુંડરીકનો અવતાર હતો!

આ સાંભળી—હા! દેવ પુંડરીક! જ-માન્તરે પણ મ્હારો રોદ ન વિરમરનાર!
મ્હારા ઉપર જીવનાર! મ્હારે શરણે રહેનાર! મ્હાં મુખ જોનાર! મનેજ સકલ જીલોકમાં
રેખનાર! શું, લોકાન્તરે ગયા છતાં, હુંજ રાક્ષસી આપનો વિનાશ કરવાને ઉત્પન્ન થઇ દુઃખ
અગ્નિપાતનું મને સજવામાં તથા દીર્ઘ જિવિત આપવામાં શું આજ પ્રયોજન હતું કે પુનઃ પુનઃ
આપનું વ્યાપાદન કરવું? પોતે હલા કરીને હું પાપિણી દોષ કાનો કાહું? કહું શું? વિલાપ શો
કરું? કાને શરણે જાઉં? કોણ મને દયા કરે? હવે હું પોતેજ માથું છું કે દેવ! કૃપા આપી
દયા કરે! મને પ્રતિવચન દો!—જે અસૂર બોલતાં પણ હું લાજું છું! મને લાગે છે કે
આપને પણ મુજ મંદમાત્રિની ઉાર રેરાગજ ઉત્પન્ન થયો હતો તેવા આદતો વિલાપ કરવા
છતાં પણ પ્રતિવચન દેતા નથી! હા! જિવિ ઉપર આ મુજ અનિર્વંદ્ય હું તો હજી!—
એમ આર્ત સ્વરે, યાતી દૃઢને દૃઢને પ્રધાપ કરતાં મહા-જેના ભૂમિ ઉપર પડી.

આમ તેને અનિશ્ચય વિલાપ કરતી જોઇ, કિન્નર અનુકંપા સહિત બોલ્યો:—મંધર-
રાજપુત્રિ! આમાં તમારો શો દોષ છે કે તમે તમારા અનિ-કંતીપ આત્માને નિન્દો છો? હવે
-પાત્ર સુખ અનુભવવાનું છે તેમાં દુઃખનો એવો શો અવધર છે કે તમે શોક કરી કરીને
પીડાયો છો? જે અતિ અમલ હતું તે તો તમે, આ જ સમાગમની આશા પડે હરિય દદ
-સુખી મહા કયું છે! શાપ-દોષ થકી તમને જાનેને આ દુઃખ ઉત્પન્ન થયું છે એ મહે તમને
કહુંજ છે; અને ચંદ્રમાની પણ વાણી તમે સાંભળીજ છે, માટે તમને તથા મ્હારા મિત્રને
અગ્રિયરકરે યઇ પડે એવો આ શોકાવેગ લઇયો. તમારા જાનેના શ્રેયસને અર્થે, જે તમે જાન-

૧. ચંદ્રાપીઠના તથા વેદ્યપ્રાપનના ગ્રન્થ પહેલાં તેમના પિતાન જે ચંદ્ર તથા
પુંડરીકના ચિહ્ન સ્વમર્ગે જણાયાં હતાં તે હવે સાર્થક લાગતા જુઓ ૫. ૬૧ લી. ૧૫-
૨૩ ડી. ૪, ૨. વાચનારને યાદ હશે કે ઇન્દ્રાયુષ અપોનિજ-મ, સનુદયા ઉત્પન્ન થયેલો, જણા-
વ્યો હતો. જુઓ ૫. ૭૨ લી. ૬; અને ૫. ૭૪ ડી. ૩ માં કલા પ્રમાણે એ કાષ શાપ ભોગ-
વ્યો મહાત્મા હતો.

અહણુને ઉચિત તપ કરવા માંડ્યું છે તેજ આણુ રાખો. ચચાર્થ તપશ્ચર્યા કરી હોય તો તેને કંઈ અસાધ્ય નથી. પાવતીએ તપના પ્રભાવથી મહાદેવનું પણુ દુર્લભ, દેહાર્ધ-પદ પ્રાપ્ત કરીહું હતું, તેમ તમે પણ થોડા કાળમાં તેરીજ રીતે મ્હારા મિત્રના ઉત્સર્ગમાં, તમારા તપના પ્રભાવથી વિરાજશે.—આ પ્રકારે એણે મહાશ્વેતાને આશ્વાસન આપ્યું.

પછી મહાશ્વેતા શાન્ત પડી એટલે વિષાદથી દીન મુખે કાદમ્બરી કપિજનને પૂજા લાગી કે—ભગવન્! પત્રલેખાએ અને તમે બંનેએ આ સરોવરના જલમાં પ્રવેશ કરીયો હતો માટે એનું શું થયું તે મને કૃપા કરીને કહો. આ ઉપરથી એણે પ્રત્યુત્તર આપ્યો કે—રાજપુત્રિ! જલ-પ્રવેશ પછી કંઈ પણ એનો વૃત્તાન્ત મને વિદિત નથી. માટે, ચંદ્રાત્મક ચંદ્રાપીડનો તથા પુંડરીકાત્મજ વૈશ્યપાયનનો જન્મ ક્યાં થયો છે અને એ પ્રત્યેખાનું શું થયું છે એ સર્વે વૃત્તાન્ત જાણવાને હું, લોક ત્રય જેને પ્રત્યક્ષ છે એવા તાત્ત્વેતકેતુના ચરણ સમીપ જાઉં છું.—એમ કહેતાં કહેતાંજ એ ગગનમાં ઉડી ગયો.

તેના ગયા પછી, વિરમચમાં ઢંકાઇ મયેલા શોકવૃત્તાન્તવાળી કાદમ્બરી, ચંદ્રાપીડને જોઇ, અંત્ર પાડી, પોતપોતાને સ્થાને પરિજન સહિત રાજપુત્રવૈદ્ય મયા એટલે મહાશ્વેતાને કહેવા લાગી;—પ્રિયસખિ! ત્હારું અને મ્હારું સમાન દુઃખ કરીને ત્રિષાતાએ બહુ કાળે આજ્ઞા મને સુખી કરી છે! આજ મ્હારું શિર ઉગ્રાયું હવે તને વદન દર્શાવતી તથા પ્રિય સખિ! કહીને બોલાવતી હું લજ્જાવાતી નથી! ત્હારી પણ પ્રિય સખી હું આજેજ થઇ હવે મને મરણથી વા જીવિતથી કંઈ દુઃખ થનાર નથી. બીજા કોને મ્હારે પૂછવાનું છે? બીજું કોણ મને ઉપદેશ દે એમ છે? માટે હવે આ સમયે જો કરવા યોગ્ય હોય તે તું મને કહે. હું પે તે કંઈ જાણતી નથી કે શું ક્યાંથી ટ્રેપસ થાય.—આ સાંભળી મહાશ્વેતાએ કહ્યું;—પ્રિયસખિ! પ્રશ્નનું કે ઉપદેશનું બહોં શું પ્રયોજન છે? જે જે આ અનતિક્રમણીય, પ્રિયતમ-સમાગમની પ્રત્યક્ષા કરાવે તે તે કરવું. પુંડરીકનો વૃત્તાન્ત દજ આજ કપિજનને મુખે સ્પષ્ટ થયો; તે દિવસ તો માત્ર વાચાએજ સમાશ્વાસિત થઇને મેં બીજું કંઈ કયું ન હતું, પણ ત્હારે તો આ, વિશ્વાસદાયક, ચંદ્રાપીડનું શરીર ઉત્સર્ગમાંજ છે એટલે બીજું શું કરવાનું છે? આમ જો ન હન તો કંઈ ચિંતા કરવાની હતી ખરી. પણ જ્યાં સુધી આ અવિનાશી છે ત્યાં સુધી એની અનુવૃત્તિ વિના બીજું શું કરવા યોગ્ય છે? અપ્રલક્ષ દેવતાઓની મુદમય, પાપ છુ મય, કે કાકમય પ્રતિમાઓ પણ પૂજન-સત્કારથી ઐશ્વર્ય થાય છે તો પછી ચંદ્રાપીડ નાશ-ધારણુ કરીને આવેલા પ્રત્યક્ષ દેવ ચંદ્રામાની, વચર આરાધનાએ પ્રસન્ન થયે રી મૂનિ ની શી વાત?

આમ જવારે મહાશ્વેતાએ કહ્યું ત્યારે કાદમ્બરીએ ગોલયા ચિન્તાજી ઉડીને, તરનિકા તથા મહાલેખાની સાથે ચંદ્રાપીડના અખેદનીય શરીરને ઉપાડી,—શીત, પવન, તાપ, વર્ષાદિ આદિ સર્વ દંદ-દોષ રહિત એક ત્રિશાતત્વ ઉપર, તેને એક યાગ નદિ એમ ધીમેથી મૂક્યું પછી પોતે માત્ર મંગલ-ચિહ્નતરીકે એક રત્ન-નલય રાખીને સર્વ જૂગાર-વેશ તથા આલસજી ઉનારી નાંખ્યા; સ્નાન કરીને શુદ્ધ થઇ; ધોયેલાં સ્વચ્છ બે વસ્ત્ર પહેલ્યા; અને અધર-પણ ઉપરથી

૧. અત્તાર સુધી તું દુઃખી હતી અને હું મુ મી હતી તે જોઇ મને દુઃખ થતું હતું પણ હવે આપણી સમાન સ્થિતિ જોઈ મને સુખ થયું છે.

આઠ લક્ષ તામ્બૂલ-રાગ પુનઃ પુનઃ પ્રદાશિત કર્યો. બંધ કરતાંજ ઉપરા ઉપરી બારાઈ આવતાં અશ્રુના વેગથી એનાં લોચન કંપવા લાગ્યાં; અને દુષ્ટ પ્રમુદિના, અકામ-પ્રિય, દમ્બ ગિધિના બલથી એ બિચારી બાલા (તે સમયે) અ-પણ કંઈક અચિન્તિત, અનુરક્ષિત, અશિક્ષિત, અનુ-સ્ત, અનુચિત અને અપૂર્વ આચરવા લાગી; જે સુગંધિ મુખ, ધૂપ, લેપ રિગેરે સુર-લેપભોગને અર્થે લાગી હતી તેવડેજ એણે ચંદ્રાપીડની મૂર્તિની દેવતા પૂજા કરી; સાક્ષાત્ શોકશતિજ નાણે હોય, આત્મ રૂપને લીધે તે ક્ષણેજ નાણે રૂપાન્તર પ્રાપ્ત થયું હોય, અને અન્ય મુખને લીધે નાણે પ્રાણ રહિત હોય એવી એ દેખાવા લાગી; ચંદ્રાપીડના મુખ તરફ દૃષ્ટિ કરતી કરતી, પીડાથી હૃદય બરાઈજવા છતાં અશ્રુપાતને વારી રાખવા લાગી; અને આ પ્રકારે અગ્નિ પ્રમલ શોક કરતાં-મરણ કરતાં-પણ અધિક કષ્ટદાયક અવરથા અનુભવતાં અનુભવતાં, એમ તે એમજ ચંદ્રાપીડના ચરણને પોતાના ઉત્સર્ગમાં રાખીને એણે—દૂરામન-થી ખિન્ન થયા છતાં, ક્ષુધિત છતાં, રનાન-પાન-ભોગન ન કર્યા છતાં ચરીરનો અનાદર કરતા રાજપુત લોક સાથે તથા સ્વ-પરિજન સાથે—નિરાદાર રહીને તે દિવસ ગાળ્યો.

જેની રીતે તે આખો દિવસ તેવીજ રીતે તે ઘોર અંધારી રાત્રિ જે—મંબીર મેલવડે સ્વાનાક લાગતી હતી, નિરંતર સંભળાતા મર્જનાના ધ્વનિથી હૃદય-જ્વરને કંપાવતી હતી, મધુર કલાપિ-કુલની કેકાના કોલાહલથી ચિત્તને આકુલ બાકુન કરતી હતી, મોટે સ્વરે આ-નૃત્તા દેહકાંઓના સજ્જથી કણું ને બધિર કરી દેતી હતી, દુર્દશ વિલ્લનાના ઝગકારાથી ચલુને પીડા કરતી હતી, વજ્રપાતની મર્જનાથી ભુવન-જ્વર ઉત્પન્ન કરતી હતી, અને પ્રકાશતા બહુ ખલોને લીધે જર્જરિત થયેલા, રક્ષા ધિ ધટામાંના તિમિર-મખરને લીધે જે અધિક ભયંકર લાગતી હતી—તે (રાત્રિ) પણ, અનલ જ્વનની સ્વાભાવિક બીતિ દૂર કરી, ચંદ્રાપીડનાં ચરણ-કમલ ઉત્સર્ગમાંજ રાખી, સ્વચરીર-એટની અવગણના કરી, જાગને જાગતે નાણે એક ક્ષણ વારજ બેસી રહી હોય એમ એણે વીતારી. આતઃકાળે ચંદ્રાપીડનું ચરીર ચિત્ર જેવું ઉન્મીલિત થયેલું જોઇને, ધીમે ધીમે તેને હસ્ત-સ્પર્શ કરતી કરતી પોતે પાસે ખેંઢવા મહેબૂબા-ને કહેવા લાગી:—પ્રિય સખિ મહેબૂબા! કોણ એણે સ્વરૂપને લીધે કે કોણ નાણે નિર્વિકાર-તાથીજ, પણ મને તે એવું ને એવુંજ આ ચરીર લાગે છે. માટે તું પણ જરા ખાનગી જો—આ સાંભળી મહેબૂબાએ પ્રત્યુત્તર લીધો:—પ્રિય સખિ! આમા શું જોવાનું છે? અંતરાત્માના વિયોગથી આને માત્ર વ્યાપારજ શાન્ત થઇ ગયા છે. બહુ મધુ, ચિકિત્સિત કમલ જેવું લક્ષ્મીથી

૧. આવોજ વિચાર રોડ્સપિયરે જ્યુલિયેટના મરણ સમયે દર્શાવ્યો છે.

"All things that we ordained festival,

"Turn from their office to black funeral:

"Our instruments to melancholy bells,

"Our wedding cheer to a sad burial feast;

"Our solemn hymns to sullen dirges change;

"Our bridal flowers serve for a buried corpse,

"And all things change them to the contrary."

Roméo & Juliet Act IV., Sc. V.

જરા'પણ અસ્તિત્વ આ વદન એવુંને એવુંજ છે. છેડેથી ચુંડાનાં વળેલાં આંકડાં તેવાં છે. સ્તિગ્ધ છે. ચંદ્રકલા જેવા આ લલાટની કાન્તિ તેનીને તેડીજ છે. જરા મીઠાઈ ગયેલાં નીલ-કમલ જેવાં શોભતાં, કર્ણાન્ત સુધી પહોંચતાં આ લોચન (પણ) તેવાંજ છે. હાસ્ય વિના પણ વિકસિત હોય એવા, ગાંધને પ્રકાશિત કરતા, મુખના આ પ્રાન્તશાગ તેવાજ છે. અતિનર પહોંત જેવા શોભતા અંધર એવા ને એવાજ છે. પ્રમાલ જેવાં રક્ત હસ્તપાદનાં નખ, અમુલી તથા તલ તેવાંજ છે. અને સહજ લાવણ્ય તથા સૌકુમાર્યથી અસ્તિત્વ આપે નું આ સૌંદર્ય પણ તેવુંજ છે. માટે મને લાગે છે કે આપણે સાબળેની આકાશવાણી તથા કપિંગલે કહેલો શાપવ્રતાન્ન સત્યજ છે. આતુ મલેખાએ કહ્યું ત્યારે આનંદથી પ્રગુલ્ય થઈને કાઠમરી-એ મહાશ્વેતાને (તે શરીર) દેખાડીને, ચંદ્રાપીડને આશયે જીવિત નિર્વાહ કરતા રાજપુત્ર લોકને પણ તે દેખાડ્યું.

એટલે રિરમયથી પ્રગુલ્ય લોચન સહત તે સર્વ રાજલોકે જૂનાલ ઉપર શિશુ મૂકે. ચંદ્રાપીડના ચરણને પ્રણામ કરી, હાથ જોડી, દીયણે ઉભા રહી, કાઠમરીને વિનંતિ કરી કે:—દેવિ!! અમને અપુણ્યશાનીને ત્યજીને દૂર ગયેલા દેવનું પણ તેવું ને તેવુંજ પ્રસન્ન જેવુંજ આ ચરણ-યુગલ પ્રગુલ્ય રક્ત કમલ સમાન શોભે છે; અને (અમારું) હૃદય એમ ને એમજ પુનઃ પ્રસાદ અનુભવવાની આશાથી તલપે છે. અમે જેવું જોયું તેવું પીઠું. મનુષ્ય લોકમાં કાણે ક્યારે જોયું હશે, સાંભળ્યું હશે કે અનુમન્યું હશે?—આ પ્રમાણે રાજલોકે બેઠી રહ્યા પછી સખીજન તથા પરિજન સહિત ઉડીને, પોતેજ દેવચયન સાફ પુષ્પ ચૂરી લાવી, સ્નાન કરી, ચંદ્રાપીડના શરીરને પૂજન-સંસ્કાર કરી, તેઓ સર્વ દિવસ-વ્યાપાર કરી રહ્યા એટલે પોતે પણ મહાશ્વેતાએ આલેખ્યાં ફલ તેની તથા પરિવારની સાથેજ ખાધાં; અને આહાર કર્યા પછી ફરીથી તેમને તેમજ ચંદ્રાપીડના ચરણને ઉત્સર્ગમાં લઈને તે દિવસ પણ ગાળ્યો. પીજે દિવસ, ચંદ્રાપીડનું શરીર અવિનષ્ટ રહેશે એમ અધિક નિશ્ચય ઉત્પન્ન થયાથી એ મહાલેખાને કહેવા લાગી:—મિત્ર સખિ! પ્રાણનાથના આ શરીરની સેવામાં શાપ-સાપ સુધી અવરૂપ આપણે અહીં રહેવાનું થશે. માટે તું જા અને માતા પિતાને આ અતિ અદ્ભુત જ્વાન્ત વિદિત કરી આનંદ કે મહારા વિશે કંઈ તેઓ અન્ય ચિન્તા કરે નહિ અથવા દુઃખી થાય નહિ. મને આવી દુઃખીને તેઓ આવીને જુએ નહિ તેમ તું કરજે. તાતને તથા માતાને જોઈને મહારાથી શોકનો વેગ ધારી યાકોરે નહિ. દેવને પ્રાણ-રહિતજ જોઈને જે હું રોષ નહીં છતી તે, હવે જ્યારે એમનું જીવિત નિઃસંશય થયું છે ત્યારે શું કરવા રોડ?—એટલું દહીરે જોને ત્યાં મોકલી.

જઈને પાછાં આવી એણે કહ્યું:—મિત્ર સખિ! ત્યારે અગિલાપ સિદ્ધ થયે છે. વિનંત્ય તાતે તથા મદિરા માતાએ એવો સ દેશો કહાળ્યો છે કે ગાઢ અવિનંત દષ્ટ, મનને ચુમન કરી અમારી વતી પુત્રીને કહેજે કે અત્યાર સુધી તો અમારા મનમાં પણ એવું ન હતું કે તને જનમાતૃ સહિત જોઈશું! માટે આજ અમારે પરમ આનંદ છે કે તમે પોતે વર શોધી કાઢ્યો છો અને તે વળી લોકપાલ બનવાના ચંદ્રમાનો અવતાર! માટે યોગ્ય સમયમાં, શાપ-ને અંતે, કદાચુવડે અમે જામાતૃ સહિતજ તારાં આનંદાશુથી ઉત્તમજ જનું વદનારિંદિ

જોઈશું.—આ સાંભળી, શાન્ત અંતરાત્માથી ચંદ્રાપીડના ચરીરની દેવ-પ્રમાન સેવા કરતી કરતી એ ત્યાં રહી.

એમ કરતાં કરતાં જ્યારે જલદ-સમય વીતી ગયા; મેઘ-નિરોધરૂપી બંધનમાંથી સર્વ જીવલોક જ્યારે મુક્ત થયા; દિશાઓ જ્યારે જાણે પ્રસરવા લાગી; કણ્ઠિચના બારથી લગ્ન જતી ડાંગરના ક્ષેત્રને લીધે ગ્રામ-સીમાઓ જ્યારે પીળી પીળી દેખાવા લાગી; કાચ કુસુમવદે જ્યારે અરણ્ય-રમણીઓ ધવલ યજ્ઞ; વૃક્ષલ જ્યારે ઉપયોગમાં આવવા લાગ્યા; કદદાર પુષ્પથી જ્યારે સરેવર મનોહર લાગવા માંડ્યા; પુષ્પના સુગંધથી જ્યારે રાત્રિયો શીતલ યજ્ઞ; પ્રભાત સમયના પવન જ્યારે સેફાલિકા પુષ્પના પંચિલ સહિન વાવા લાગ્યા; ચંદ્ર-પ્રભાથી જ્યારે પ્રદોષ-સમય રમણીય થયા; પ્રપ્લુ કમલના પરાગની વામથી જલ્પાશય જ્યારે સુગંધી રચા; તીર ઉપરની સુકુમાર રેતીની રેખાઓ જલના અપસર્પણને ક્રમે જ્યારે તરંગ જેવી દેખાવા લાગી; નદિયો જ્યારે સુખે તરાય એવી યજ્ઞ; પંકના અભાવથી શુષ્ક થયેલા રાજમાર્ગ જે પોતાની મેળે ઊગેલા ધાસ વડે ઠંકાઈ ગયા હતા, અને (કાંઈ કાંઈ સ્થલે) જરા જરા લીલા નહેલા કાદવમાં જ્યાં નવાં નવાં પગલાં પડતાં હતાં, તેમનો જ્યારે પ્રવાસી જન ઉપયોગ કરવા લાગ્યા, અને ક્રીડા બધેથી જતો રહેવાથી ભૂતો ઉપર જ્યારે અશ્વની ખરિયો લપસી જતી બંધ યજ્ઞ—ત્યારે એક દિવસ ચંદ્રાપીડના ચરણમૂલ-સમીપ બેઠેલી કાદમ્બરી પાસે આવીને મેઘનાદ વિનતી કરવા લાગ્યો કે:—દેવિ ! સુવરાજને બહુ વાર લાગી એમ જાણી હૃદયમાં ખેદ પામતા દેવ તારાપીડે, દેવી નિલાસવતીએ, અને આર્ષા શુકનાસે દૂન મોકલ્યા છે. તેમને અમે તમારોજ શોક-ચલ્લ દૂર કરવા સાર, જેમ સર્વ બંધુ છે તેમ વર્ણવીને કહ્યું કે:—તમારી સાથે દેવ ચંદ્રાપીડને કંઈ સંદેશો પાછો મોકલવાનો છે નહિ; તેમ દેવી કાદમ્બરીને પણ નથી; માટે નિલમ્બ ક્યાં વિનાશ જઈને તમે પ્રજાની પીડા હરનાર દેવ, તારાપીડને આ અખિલ વૃત્તાન્ત વિદિત કરો.—આતું જ્યારે અમે કહ્યું ત્યારે અતિશય ખેદ પામીને તેઓ બોલ્યા કે:—તમે કહ્યું તે ખરું. અમારો કમાગત રનેહ, ભક્તિ કે અનુરૂપિ તો જાણે કારે રહી. પણ શુરુ કાર્ય થકી થતું કુતૂહલજ અમને દેવનું દર્શન કરવાને બલાકારે ગ્રેર છે. જો તમે પણ આ વૃત્તાન્ત માત્ર સાંભળેલોજ હોય તો તો અમારે તમારી પાસેથી સાંભળીને પાછાં જવું યોગ્ય છે; પણ તમે દ્રષ્ટિયે જોયો હોય તો અમે પણ કંઈ એવા અપુરુષાથી નથી કે દેવને ન જોઈયે. અમે પણ બહુ કાળ સુધી દેવના ચરણ સેરીને આત્મા પવિત્રજ ક્યો છે; અમને પણ સર્વદા દર્શન-ઓચરમાં રાખીને દેવ પ્રસાદ દર્શનતાજ હતા; તો શા માટે અમને દેવના ચરણાનિર્દને વંદન કરવાનો પ્રસાદ મળ્યા વિના પાછા મોકલો છો ? એ ના એજ અમે પાદ-લક્ષ ચરણ-રજા છીયે; માટે દેવીને વિનંતિ કરીને આપ, સુવરાજના પાદ-પ્રણામ વડે અમારો આગમન-પરિશ્રમ સફલ કરાવો. નહિ તો, આટલે સુધી આવીને, મંભવ છતાં યુવ-રાજના ચરીરનું પ્રત્યક્ષ દર્શન કાંધા વિના જો અમે જઈશું તો દેવ તારાપીડ અમને શું કહેશે? અને અમારે પણ દેવને શી વિનંતિ કરવી ?—હવે દેવીની જેવી દમ્બા —આટલું કહી મેલનાદ શન્ત પડ્યો એટલે ને કાણે આશ્ચર્ય ન થાય એવું શ્વશુર-કુલનું વૈકલ્ય જોઈને જાણે સોકથી ઝોગળી જતી હોય તેમ, અંતરમાં જરાઈ મયેલા અશ્રુનું, આકુલ તથા તરલ ક્રીડા-વાળાં લોચન વડે પાન કરતાં કરતાં કાદમ્બરીએ ગદ્ગદ કંઠે બહુ વારે મહાકંઠે પ્રત્યુત્તર દીધો

કે:—તેઓએ જવાની ના પાડી તે ચોખ્ખું છે. દેવનું 'દર્શન' કર્યા વિના એમ ને એમજ જોવા મળે છે તો એમને શું કહેત? વળી આ વૃત્તાન્તજ એવો અલૌકિક છે કે તેમાં અવલોકનથી પણ વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એમ નથી તો પછી આલોકને ન હોય તો શું થાય? માત્ર દંભથી એમ દર્શાવનાર, (સ્વ) જીવિતને અતિવલ્લભ ગણનાર આપણે પણ જ્યારે દેવને જોઈએ છીએ ત્યારે સ્તેષ્ઠ તથા સદ્ભાવનાથી પ્રાણ-રુચિની અપેક્ષા ન રાખનાર સદ્ભૂતો ન જીએ એ અધિકૃત હોવાય. માટે વિલંબ વિના એમને અહીં પ્રવેશ કરાવ. બલે તેઓ દેવને જીએ અને આગમન-પરિશ્રમ સાથે લોચન સફલ કરીને જાય.—આ આગ્રા યતાંજ મેધનાદ તેમને તેડી લાભ્યો, અને (ચંદ્રાપીડને જોઈ) દૂરથીજ અશ્રુપાત સહિત, પાંચે અંગવડે ભૂતલને સ્પર્શ કરી, ઉત્પદ્ધમ તથા નિશ્ચય નવને તેના ચરણ-કમલને સદ્ભાવથી તેઓ વંદન કરતા લાગ્યા તે જોઈ, અનન્ય દૃષ્ટિથી બહુ વાર સુધી તેમને નિહાળી કાદમ્બરી પોતેજ કહેવા લાગી:—

ભદ્રજનો! ક્રમાગત સ્તેષ્ઠ તથા સદ્ભાવથી યદ્યપિ આવેલા આ શોકાવેગ જવા ધીલ અવધિ જેની દેખાતી નથી અને જેને અંતે દુઃખજ છે એવા દુઃખથી તો ખરેખર, મરણનો ભય રાખનારને શોકાવેગ થાય, પણ જેને અંતે સુખ છે તે (વા દુઃખ) ને તો આમળ ઉમેરી સુખ-પ્રલાશાજ અટકાવીને હૃદયમાં પ્રવેશ કરવા દેતી નથી. આ વૃત્તાન્ત એવો છે કે એમાં શોકનો અવકાશ નથી એટલુંજ નહિ પણ, એથી ઉભરું, અર્થ મહાન વિરમયનો અવસર છે. આ વિષે વધારે કહેવાનું શું પ્રયોજન છે? મનુષ્ય લોકમાં જન્મ પૂર્વે નહિ જોયેલા આ વૃત્તાન્ત આપણે પ્રલક્ષ્ય દોઢા. વળી તમે પણ પૂર્વની પેઠેજ અવિકારી શરીર રહેલા દેવનું વંદન જોઈ. અને જે સંભાવણું દેવ વિના સંભવે નહિ તે પણ સાંભળ્યું. માટે હવે તમે, વાર્તા સાંભળવાને ઉત્સુક દેવ તારાપીડ પાસે જાઓ. પણ પ્રલક્ષ દોઢા છતાં આ, જત શરીરના અવિનશ્યને વૃત્તાન્ત પ્રકાશ કરશે નહિ. એટલુંજ કહેજો કે અમે દેવને અચ્છેદ સરાવર ઉપર જોયા છે; કારણ કે મરણ તો પ્રાણિયોને અવશ્ય છે એટલે તેનો તો કદી વિશ્વાસ બેસે, પરંતુ પ્રાણુન્ધિત જનના શરીરનો અવિનાશ દોઢા છતાં પણ કોઈ માનેજ નહિ. માટે આ વાર કહીને, સુદૂર રહેલા પણ ચુરજનને હમણાં મરણ-સંસારમાં નાંખવાનું કંઈ પ્રયોજન નથી. જ્યારે જીવિત તથા પુનરુત્થાનિન યત્રે સારે આ અતિ અદ્ભુત વાર્તા પોતાની મેળેજ ચુરજનને પ્રકટ થશે.—આત્રી આગ્રા સાંભળીને તેઓ બેઠા:—દેવિ! અમે શું કહિયે? આ વસ્તુનું અચાન બેથીજ યદ્યપિ એમ છે.—અમારા ન જવાથી અથવા ન કહેવાથી. પણ અમારા હાથમાં તો એ બેએ નથી. યુવરાજ તથા વૈષમ્યપ્રાપ્તની વાર્તા વિના દુઃખ પામતા દેવ તારાપીડ, દેવી વિલાસવતીએ અને આર્ચ સુકનાસે અમને માન સહિત અહીં મોકલ્યા છે અને અમારા જ્ઞાન લાભ એટલે જ જવાની વાર તો દૂરજ રહી, અને જઈને પણ, અનિશ્ચય બદલા પુત્રની વાર્તા સાંભળવાને ઉત્સુક રાગ, રાગી તથા આર્ચ સુકનાશના—દુઃખથી કુળી ગપેલા લોચન વાળા—વંદન જોઈને અમે નિર્વિકાર મુખે ઉભા રહીએ એ અસકલ્ય છે.—આ સાંભળી 'એમજ છે!' એટલું બોલી, કાદમ્બરીજ મેધનાસે કહ્યું:—મેધ તાદ! હું સમજું છું કે ભક્ત જનને એ અનુચિત છે, તથાપિ ચુરજનના ચિત્તને પીડા યશે એમ મળી મદ એવું કહ્યું હતું. બીલું કોઈ પણ દુઃખ આ કરતાં અધિક હશે? (પણ) આ મહા વજ્રપાત સરખાનું શું કહેવું? માટે આદ્ય પણ કરજો: આમની સાથ જ્ઞાનોને સાર કોઈ એવો પુરુષ

મોકલવને કે જેના વચન ઉપર વિશ્વાસ રખાય. અને જેણે આ સકલ વૃત્તાન્ત પ્રલય દીકરો હોય — આવી આજ્ઞા સાંભળી મેઘનાદે વિનવિત કરી કે:—દેવિ ! રાજ્યલોકનું તો શું કહ્યું ? કંઈ, મળ, કંઈ ઉપર નિર્વાહ કરનાર સકલ આ સેવકવર્ગ પણ નિશ્ચય કરી બેઠો છે કે આપણામાંથી કોઈએ પણ દેવના વિના પાછા જવું નહિ ! સેવક પણ તેજ ને સંપત્તિ કરતાં વિપત્તિમાં અધિક સેવા કરે; ઉત્તર કરવા જતાં અધિક અવનત થઈ જાય; સંભાષણ કરતાં સમાન આલાપ ન કરે; સ્તુતિ કરવાથી સર્વિષ્ટ ન થાય; દોષ કાઢતાં માફ ન લગાડે; વાત કરતાં સામું ન બોલે; (સલાહ) પૂછનાં હિત તથા પ્રિય વિનવિત કરે; કલ્યા વિના કાર્ય કરે; કરીને ખરે નહિ; પરાક્રમ કરીને પુલે નહિ; પ્રસંશા કરવાથી પણ લજવાઈ જાય; મહાયુદ્ધની અંદર ધ્વજ જેવા આગળ દેખાય; દાન-કાલે પદ્માયન કરી પાછળ ભરાઈ જાય; ધનથી રેતેદને વધારે ચાહે; છવવા કરતાં, આગળ મેરવાને ઇચ્છે; ગૃહ કરતાં સ્વામિ-સમિપ સુખે રહે; તૃપ્તિ જેમની સ્વામીની ચરણ-સેવામાં, અશ્વતોષ હૃદયારાધનામાં, વ્યસન મુખ-દર્શનમાં, વાચાલતા શુશ્રુ-ગ્રહણમાં, અને કાર્પણ્ય અપરિભાગમાં હોય; આત્મા છાં જેમની સકલ ઇન્દ્રિયવૃત્તિયો સ્વાધીન ન હોય; દૃષ્ટિ છતાં ને અંધ જેવા હોય; શ્રવણ કરવા છતાં પણ બધિર જેવા હોય; વાચાલ છતાં પણ મૂક જેવા હોય; જ્ઞાન છતાં જડ જેવા હોય; કર-ચમણ અખંડ છતાં પણ અપંગ જેવા હોય; નૃપત્તક સમાન પોતે કંઈ કરતા ન હોય; (પણ) સ્વામીના ચિતરૂપી હર્ષણ-માં પ્રતિબિમ્બવત્ વર્તે, તે પ્રમાણે આ સર્વે સેવકવર્ગ તો એમ રહ્યો છે; (પણ) દેવને સ્થાન આપ છે માટે (હમણાં) આજ્ઞા પ્રમાણે થયું જણે. — એટલું કહી, ત્વરિતક નામના એકે, અંકશીકાના બાલ સેવકને બોલાવી, તેઓની સાથે તેણે મોકલ્યો.

હવે, બહુ દિવસ પછી, વાર્તાના પીઠાતી વિલાસવતી ચંદ્રાપીકાના આવવાને સજ્જિ અવન્ટી નગરની દેવતાઓની આરાધના કરવાને એકવાર જ્યારે ત્યાંની માતાને મંદિર ગઈ હતી ત્યારે સહસ્રાજ એણે વેગમાં દોડતા પરિજન પાસેથી સાંભળ્યું કે:—દેવિ ! વધામણી છે ! અવન્ટીની માતાઓ તમને પ્રસન્ન થઈ છે ! યુવરાજના સમાચાર લેવા મોકલેલા દૂત પાછા આવ્યા છે. — આ સાંભળી, અંકશીકાથી હચકાઈ ગયેલી, જલાર્દ્ર કમલ-પત્રની માલા જેવી, દીર્ઘ પ્રભાવેલી દૃષ્ટિ યકી જણે અચન કરતી હોય એમ બહુ વાર સુધી વિશ્વાસો નિહાળી, બલકથી ત્રિયુક્ત હરણીની પેઠે ફરકાર કરતી કરતી, પ્રકૃત સ્ત્રીની પેઠે આર્ત થઈને એ પૂછવા લાગી કે:—વાણીના હવમાં કોણે આ મને અમૃતની વૃષ્ટિ કરી ? મહારા ઉપર કેને અનુકંપા ઉપજી ? કોણે એમને જોયા ? કેટલી દૂર છે ? એમણે શું કહ્યું ? મહારો પુત્ર કુશલ છે ? — આ પ્રમાણે પૂછતી હતી એટલામાંજ એણે દૂરથીજ ત્વરિતક સદિન આવતા તે દૂરને જોયા. સેમને અવતા જોઈ જોઈ, ટાળામાં ને ટાળામાં દોડતા નરપતિની સેવામાંના તથા સેવા બદારના ઉલ્લાસિની-નાસીઓ પૂછતા હતા કે. — કેમ, યુવરાજ આવ્યા ? તમે એમને ક્યાં મૂકીને આવ્યા ? આ દિવસોમાં એ ક્યાં રહે ? તમે એમને ક્યાં જઈને મળ્યા હતા ? સાધનમાં માત્ર વાહન સહિત, એમણે અતિ કટલાયક જલધર-સમય ક્યાં વીતાડ્યો હતો ? અંધ ઉપર ગયા હતા એટલે મને લાગે છે કે એ તો ચાલતાં ચાલતાંજ વીતી ગયો હશે ! ત્વરિતકને એ ખમર હરો ખરી. પણ એ જાણ્યું તો એ શું ? આટલું કહોને કે જેમને અંધે યુવરાજે આ ગ્રમ લીધો તે વંશમુખ્ય તમે જોયા ? એમને પાછા તેડી લાવ્યા કે નહિ ? પુત્રલેખા સહિત મેઘનાદ

એમને મળ્યો હતો કે ? — કેમ, દેવવંદને કંઈ સંદેશો કહાલ્યો નથી કે ? એ તો મહારામિન્દ્ર ?
 યાચ, આજથી ઉછાંછાવેકા કરીનેજ પોતાની મેળે જવાકારે મચેલા મહારા પુત્ર લાલવર્મા-
 ના સમાચાર પૂછતાં પછુ મને તો બ્હીકજ લાગે છે. યુવરાજે એને બક્ષીસ કરેલો પેવો અશ્વ
 જીવે છે કે ? — બાઈ, કૃપા કરીને મને અશ્વચારોમાં પ્રથમ પૃથુવર્મા નામના મહારા મામાના
 સમાચાર કહો — અમને લાગે છે કે અશ્વ રોને પણ મહા શ્રમ પડ્યો હતો. — કેમ, મહાન્
 અશ્વપતિ અશ્વસેન કુચલ છે ? એ અમારા શ્વસુર યાચ — આ અતિ આશ્ચર્યકારક છે કે અ-
 મારા પિતાએ પણ તમારી સાથે કંઈ ચિંતે નથી મોકલ્યું ? એ તો બહુ કામમાંજ હોય છે. —
 યુવરાજના ભવનમાં મહારા બાઈ ભરતસેનને તમે જોયો હતો કે ? — કેમ, ભરતસેન સેનાપતિ
 સપરિજ્ઞ ન કુશલ છે ? — મહારા સેવા બસની પુત્ર કુમારવર્મા લાં રહ્યો ! — સૈન્યાધિકારી
 અવન્તિસેનના શા ખજ છે ? આગળ પ્રયાણ કરાને લીધે યુવરાજ કંઈ એમના ઉપર રોષે
 બરાયા હતા (એ ખરું) કે ? — રાજકુવર્મા ક્યા માનીતાની ચટ્ટી અને ચપલ છે ? — આ-
 ટલા દિવસમાં કોઈને કંઈ મળ્યું ? — આજીવિકાને અર્થે ખરેખર નવા સેરકો બહુ થયા દેખાય
 છે — હશે, બીજી વાત તો સર્વ રહી, પણ જોજો જોડુ હોય તે સર્વસેનના પુત્ર પીરસેનની વાત
 કહો. પિતાના મરણ પછી પ્રનમજ એ (સેનાની) યાત્રામાં પેકા છે, અને એની માતાએ
 તરત થયેલા પતિ-મરણના શોકમાં (નવું) દુઃખ આવી પડતાથી ભેજન કરવુંજ લાજ દીર્ઘ
 છે ! આપણે નથી સમજતા કે આમ એ શી રીતે જીવશે — આવા અને એવા બીજા પ્રશ્ન
 પગલે પગલે પૂછવા છતાં તે દત્ત લોક પ્રત્યુત્તર દીધા વિના, શોકદર્શક દષ્ટિ નાસામે સ્થિર
 કરીને, અવિષ્ટ હોય તેમ, માર્ગના શ્રમથી અંગચિયન થઈ ગયા છતાં મહોદી મહોદી દશભે
 બરીને ઉત્સાહ દેખાડનાથી ખિન્ન થયેલી ગતિયે આવતા હતા. તેમનાં જીવું વચ અતિ મરિન
 થઈ ગયા હતા. સંસ્કાર વિના કાયા (પછુ) મરિન થઈ હતી. બહુ બહુ રીતે ઈલા પાવેલા
 તેમના કેશ માર્ગમાં ઉડેલી ધૂપથી કઈંથ થઈ ગયા હતા. માર્ગ-કલેશના તેઓ જાણે જાજ
 હતા શ્રમના જાણે આશ્રમ હતા. પ્રવાસના જાણે આવાસ હતા. મનની અસ્વસ્થતાના જાણે
 પાદન્યામ હતા, અને સર્વ દુઃખના જાણે સંગ્રહ હતા. તેમને જોઈ, તેજ માતાના મહિરના
 આંશુમાં રહી, નિલાસવતીએ તેમને તેડી લાવવાની આજ્ઞા કરી.

આ સમયે અણ્ણાણુ (રાણીનું) દર્શન થવાથી તેમના દુઃખનો આવેજ દિયુણુ ધધોડ
 અને જાણે રૂચિત હોય, ઈદિય રૂચિત હોય કે કાષ્ઠમય હોય તેમ અન્ન ચરીરે, નિજી નેજા
 તેઓ પાસે આવતા હતા, અને પ્રણામ તો કર્યાંએ ન હતો એટલામા એણે, અશ્રુ ની અંધ થઈ
 જઈને પત્ની હોય એમ લયથી સ્ખલિત થતા ચરણે કેટલાક કમવા આગળ બરીને ગદ્ગદ
 રૂરે મહોદી કહ્યું : — અદ્યજો ! મહારા પુત્રની જે વાર્તા હોય તે મને જટ કહી દો. આ
 મહાર અતઃકરણુ તો કંઈક અન્ન-કહે છે ! એને રિયાસજ પાવો નથી ! મહારા પુત્રને તમે
 જોયો કે નહિ ? — આ પ્રશ્ન સાંભળી, સહસા ભરાઈ આવતા અશ્રુને, જૂતન ઉપર મસ્તક મૂકી
 પ્રણામ કરવાના અપદેશમાં લોહી નાખી, મહા કષ્ટે ઈચ્છુ વદન કરી, અનિમુખ રહીને તેઓ
 એ વિનતિ કરી : — દેવિ ! અરજોદ સરોવરને તીરે અમે યુવરાજને દીધા છે. બાકીનું આ

૧. હવે પછીના પ્રશ્ન જૂદા જૂદા પુરુષો પોતાના સંબંધીઓ વિશે પૂરેપૂરે એમજ પ્રગળતુ.

ત્વરિતક વિદિત કરશે.—એમ તેઓ કહેતા હતા એટલામાજ, અશ્રુથી છવાઈ ગયેલે મુખે વિલાસવતી બોલી ઉઠી:—આ ગિયારે! ખીલું શું કહેશે? દૂરથી દર્પ વિનાજ પાસે આવવાથી, પ્રતિલેખ-ભાષા વિનાના થયે મસ્તકથી, વિપાદવડે દીન મુખથી, પ્રવત્તે કરીને અટકાવેલાં અશ્રુપાતને લીધે પીડતાં લોચનથી, અને મહારા મુખ સમક્ષ દષ્ટિ નહિ ધારી ચક્રવાથી, જે કહેવાનું હતું તે તમેજ કહ્યું છે!—હા! વત્સા! જગદેકચંદ્ર-ચંદ્રાધીપ! ચંદ્રાનન! ચંદ્ર-શીતલ! ચંદ્ર સમ ગુણી! લોચનાનંદાપક! તને શું ધયું કે હજી તું આવ્યો નહિ! તાત ચંદ્રાધીપ! હું પીડાથી બોલું છું, કોપથી કપકો દેતી નથી:—‘માતા! હું જરા પણ વિલંબ નહિ કરું’—એમ મહારી પાસે પ્રાંતગા લઇને બીજે કહ્યું પણ રહેવું તને જાજે નહિ. પુત્ર! તું જતો હતો ત્યારે જ મહેં આ હત હૃદયની ચંકાથીજ જાણ્યું હતું કે ત્હારું પુનર મુખ્યારલોકન ભાગ્યેજ થયે! બલાત્કારે તું ગયો છે! હવે શું કરું? ત્હારો શો કોપ કાદુ? મહારાજ મંદ ભાગિનીનાં અપુરુષ-નો આ પરિણામ થયો! લોકમાં અપુરુષવતીઓએ હોય છે, પણ મહારા જેની કોઈ પાપિણી નહિ હોય જેનો તું એકનો એક આમ અણુધાર્યોજ કહિંકે ઝડપાઈ ગયો! દામ દામ! હવે વિધિયે મને છેતરી! ખેટા! દૂર છતાં પણ હું ત્હારે પગે પડું છું, એક વાર પાછો આવ! તને ‘માતા!’ કહેતો જોવાને મ્હારું અંતઃકરણ તલથી રહ્યું છે. દુર્લભ પુત્ર! હું સમજતીજ નથી કે જન્મ પછી ત્હારા બાલપણને સંભારીને શોક કરું, કે યૌવનને વિસ્તારતી વર્તમાન રૂપ-શોભાને, કે ભવિષ્યની અતિ ધૈર્યવાળી પ્રજુતાને વિચારી વિચારીને? આમ મને વિલાપ કરતી જોઈને, હૃદયમાં રહેલા પુત્ર! એમ ન ધારીશ કે મહારા વિના પણ વિલાસવતી જીવેજ છે. ખેટા! ત્હારા વિના જીવતાં પણ મહારાથી ત્હારા પિતાને હવે શી રીતે મુખ દેખાડશે? કોણ જાણે તું બદલો છે તેથી, કે ત્હારી આકૃતિના સ્મરણથી કે સ્ત્રીજનની સ્વાભાવિક મૂઢતાથીજ અભાપિ મ્હારું હૃદય ત્હારું અનિષ્ટ માનતું નથી, અને તેથી સદસલા ફાટતું નથી! ત્હારી વાર્તા ત્વરિતક પાસથી રૂઢ કરતાં હું ખીલું છું. અચરણીય અવશ્ય કર્યા પહેલાંજ હું મરી જઈ તો કેવું સારું? પુત્ર! શું તું એમ કહે છે કે સુતરનેહને અનુચિત, લોક-લજ્જાકારી, આ વેક્ષ્યથી શું થવાનું છે? લે ત્યારે, ખેટા! ત્હારા વચનથી હું આ જાની રહી, હવે નહિ રાઉં. એમ કહેતાં કહેતાંજ મૂર્છા આવવાથી પાસેની સખીઓએ એને ઝાલી લીધી.

એટલામાં વિલાસવતીના અનેક સદસ પરિજને દોડતાં જઈ આ વૃત્તાન્ત વિદિત કર્યાથી, મંદરાયદના આરક્ષાલનથી ઉજગતા મહાલાગર જેવો તારાધીક અંતઃકરણમાં ગમરા-તો ગમરાતો ઝટ્ટ ઉઠીને આખું શુકનાથ સહિન,—લોકમાં ઉભેરી, વેગે ચાલતી એક હાથથી ઉપર ખેંસી,—વેગમાં જાણે આગળથી રાજમાર્ગનું પાન કરતો હોય તેમ,—શું ધયું? શું ધયું? એમ આર્ત રૂરે ટલકલ કરતા, સર્વે પાસથી દોડી આવતા નગરવાસીઓનાં ટોળાને લીધે પાછળથી જાણે નમ્ર-દાર, અટારિયો, કોટ, મંદિર તથા તોરણ સહિત ઉજ્જવળિનીને આકર્ષણ કરતો હોય અથવા પહાર કાઢતો હોય તેમ—પહાર નીલબો અને તે માતાના મંદિર પાસે આવીને ઉતરી પડ્યો તો તેણે દાસિયોને અશ્રુથી છવાઈ ગયેલાં શોકાતુર વદન વાંકા ફેરવીને અર્ધ ઉધડેલાં લોચનવાળી, ઉચ્ચ કાળની કમચિની જેની વિલાસવતીને ચંદન-જલ ઝાંટી, રૂદલી-પત્રથી પવન તોળી, જગદ્ દર-પહારથી ચાંપીને મહા મહા પ્રવત્તે સચેતન કરતાં જોઈ, આ જોઈ, સદસ ચાલતી અશ્રુધારા વડે, શેષ રહેલી મૂર્છા દૂર કરવાને જાણે તિંચી

કરતો કરતો પ એ બેસી, સ્પર્શાદિ વર્ણવતો હાથ એના લલાટ ઉપર, ચક્ષુ ઉપર, ગાલ ઉપર, છાતી ઉપર તથા હાથ ઉપર ધીમે ધીમે ફેરવી, અચ્ચકા મહમદ સ્વરે તે કહેવા લાગ્યો:—
 દેવિ ! વત્સ ચંદ્રાપીડનો જે ખરેખર કંઈ અઘિષ્ટ થયું હશે તો તો જાણેજ નહિ માટે, પુત્રને અર્થે, સકલ લોકને સાધારણ આ વૈકલ્પિક દર્શાવે તે શું કરવા હવેકાં પડતું બેઠયે ? આપણે ઉચિત નહિ હોઈએ. હેયું કૃતાર્તા પણ અપ્રાપ્ત વસ્તુ ઇચ્છા પ્રમાણે પ્રાપ્ત થાય એમ નથી. વિધિ કોષ્ઠક અન્યથા પ્રકારનો છે. તેને જે ગમે તે કરે છે. કોષ્ઠને પણ તે આધીન નથી આમ જ્યારે સર્વ પરાધીન છે ત્યારે આપણને શું નથી મળ્યું ? વત્સનો અનિ દુર્લભ જન્મોત્પન્ન આપણે ક્યાં છે. ઉત્સર્ગમાં બેસાડીને એનું મુખ બેયું છે. ચત્તા સુનેવાને સુખમન કરીને મરતકે ચરણ મૂક્યા છે. ઘુટણે ચાલતાં આવડ્યા પછી ધૂળથી ધૂમર થયેલે શરીરે ઉત્સર્ગમાં રમતાં સ્પર્શ-સુખ અનુભવ્યું છે. અવ્યક્ત, મનોહર, એના પેહેલા બોલ સાંભળ્યા છે. રમતાં રમતાં એને બાલપણમાં કાલા કાલા મધુર સન્દ બોલતો બોલે છે. વિલાપહૃદ્ય કીવાથી યુવાન થયેલો બેઠ હૃદયમાં આપણે આનંદ પામ્યાં હિયે. યુવાવસ્થામાં આપણે ત્યારે એની અમાનુષી રૂપ-શોભા તથા શક્તિ પ્રલસુ દીડી છે. પૈરાસજી પ્રાણેકે પામ્યા પછી મરતકે સુખમન કયું છે. દિગ્વિજય કરી આતીને પ્રણામ કરતાં એનાં અંગને આતિગન દીધું છે. ચિન્તન કરેલી ઇચ્છિત વસ્તુઓમાં માત્ર આટલુંજ શેષ રહ્યું છે કે એને વધુ સમેત મદારે સ્થાને પ્રતિષ્ઠિત કરીને તથોવનમાં ન જવાયું. —સર્વ વાંછાઓની પ્રાપ્તિ તો મહા પુણ્ય ક્યાં હોય ત્યારેજ થાય. વળી પુત્રને શું થયું એ તો અઘણિ કષ્ટએ સ્ફુટ રીતે કહ્યું નથી. આટલું તો મહેં આજ પરિજન કહેવા હતા તેમની પાપેથી અવ્યક્ત સાંભળ્યું કે આપણે જે મેખ-દારક મોકલ્યા હતા તેમની સાથે ત્વરિતકે નામનો, પુત્રનો એક બાલ-સેરક, આપ્યો છે તે સર્વ વૃત્તાન્ત જાણે છે. તેને પણ તહેં પૂછ્યુંજ નથી, માટે હવે તેને તો પૂછી બેઠયે. પછી અચિત વા મરણમાંથી એકનો નિશ્ચય કરીશું. —આ પ્રમાણે બૂપતિ કહેતો હતો એવામાંજ, પરિજનની પાછળ બેઠેલા ત્વરિતકે બોલાવી, બુબો મહારાજ ! એમ કહી, પ્રતિદારે તેને દૂરથી જુઝ. ઉપર મરતક મૂકી પ્રણામ કરતો બતાવ્યો.

રાજાએ તેને એ પ્રમાણે (પ્રણામ કરતો) બેઠ, ચંદ્રાપીડના સ્નેહથી ‘આવ, આવ’ એમ કહી, મરતક ઉપર હાથ ફેરવી કહ્યું:—કહે ભાઈ, કુમારને શું થયું કે મહેં, એ ડી માતાએ, અને પ્રધાને લખ્યા છતાંયે ન આવ્યો, અને ન આવવાનું કારણ પણ કંઈ લખ્યું નહિ !—આવો રાજાને પ્રત્ન સાંભળી તેણે, જવાથી આરંભીને જે જે બન્યું હતું તે કહેવા માંડ્યું. (પણ) રાજાએ તો ચંદ્રાપીડનું હૃદય ફાટી ગયાનો જ્ઞાતાન્ત સાંભળ્યો કે અનિ દુઃખિત શોક-સાગરમાં પડવાથી વિહ્વલ બની જઈ, કર પ્રસારી, આતં સ્વરે ત્વરિતકે કહ્યું:—માઈ હવે બંધ કર. કહેવાનું હતું તે તહેં કહ્યું. મહેં પણ સાંભળવાનું હતું તે સાંભળ્યું મદારી પ્રત્ન ડી ઇચ્છી પૂછું યદ. ત્રણ કરવાનું ડૉલક શાન્ત થયું. કયું કૃતાર્થ થયા. હવેન અનિદિત થયું. પ્રીતિ ઉત્પન્ન યદ. સુખ થયું. —ત્યારે પુત્ર તહેં એકલાએ ફાટી જતા હૃદયની વેદના અનુભવી. વૈશમ્પાયન ઉપર તહેં ખરી પ્રીતિ દર્શાવી. અમે દુખિયારા, કૂર, કમ ચાંચલ હૃદયે શુષ્ક થ. ફાટી ગયું સાંભળી નિર્વિઝારજ રહ્યા હિયે ! દેવિ ! વળગી પણ આપણું હૃદય અધિક દર્દિન

એ કે તે પોતાની મેળે સદસખા ફાટતું નથી ! તેમ આ મરણ-દુઃખથી બંદીના પ્રાણ પશુ પોતાની મેળે વતસને અનુમન કરતા નથી ! માટે ઉઠા, એકત્રી એકત્રી પુત્ર અંતિ દૂર ન જાય એટલામાં એને અનુમન કરવાને પ્રયત્ન કરિયે. અરે શુકનાસ ! હજી શું શોકમાં ને શોકમાં હિસા રહ્યા છે ? સ્નેહ દર્શાવવાનો સમય આ છે. મહાકાલના મંદિર સંગીપ સત્વર ચિના સ્વચ્છને સેવકોને આજ્ઞા કરો, કાઠિકા ઝટ્ટ કાઢ લાવો ! કંચુકિયો ! કેમ આમ સંક્રાયાધને હિસા રહ્યા છે ? જાઓ, જમને અગ્નિ-પ્રવેશનાં સાધન બંધાર લાવો. દરે નિષ્કારણે ઠંડાન કરો ? શું યત્નાત્ ? પુરોહિતા વિશંબ કયાં ચિના જમને અરો બંધાર ખાલે તેને અગ્નિ ઘો દહાએ કેને સાર પાલન કરવું ? મુજ પુણ્ય-રહિનનું, પાલનાદિ મર્વ કરણીયજ દવે ક્ષીણ યથ ગયું ! સૂપતિયો ! જ્યાં જતું હોય ત્યાં જાઓ. દરે તમે સ્વતંત્ર છે. પ્રભુને આજ્ઞા આ દુઃખ ન વ્યથાય એમ કરજો, મહારા પુત્રની તો દવે માત્ર કથા શીય રહી. બીજા કોને શોધીને હું બહુ ?—આમ તારાપીડને આર્ત સ્વરે પ્રલાપ કરતો, તથા સ્ત્રીપ્રા ન ગણતાં વિનાસચની-એજ કાદી રાખેતો જોઈ, શોકાતુરકંઠે ત્વરિતકે ચિનતિ કરી કે—મહારાજ ! હૃદય કાદી ગયા છતાં પુત્રરાજ હજી શરીરે જીવે છે. માટે એ તથા સાપ-હોળ વડે કરીને વૈશમ્પાયનનો કેવો વ્યભ મુયો છે એ મધું આપ સાંભળો.

તારાપીડને તો આ અદ્યુત વાત સાંભળી, શોકમાં કૌતુક ઉત્પન્ન થયું તેથી તેણે ક્રિમેય રહિત ચક્રુએ, જાણે આવિષ્ટ હોય તેમ, પ્વાન દધને, જે જે ત્વરિતકે જોયા પ્રમાણે, સ્વંભવ્યા પ્રમાણે અને અનુમન્યા પ્રમાણે કહેવા લાગ્યો તે તે સર્વે નિરરશીય સાંમધું અને, અનેક ચિદ્વંશી નિષ્કાસ ઉત્પન્ન કરાવતો તથા મનાય નહિ એવો, અતિશય શોકકારક તથા નિરમય-જનક, દુઃખ તથા કૌતુકોત્પાદક, આ પુત્રરાજ વૈશમ્પાયનનો જ્ઞાતા સાંભળીને વ્યથા મુખ મરડી, વિચારમાં સ્તબ્ધ થયેથી કીકીરાગી દષ્ટિ શુકનાસના નિર્વિંકારી વદન ઉપર તેણે નાંખી. મિત્ર તો તે જે પોતે દુઃખી હોય તો પશુ આત્મ-દુઃખ શુભ રાખીને મિત્રનું દુઃખ નિવારણ કરવાનેજ યત્ન કરે.—તેમજ શુકનાસે એવી અવધામાં છતાં સ્વસ્થ રહીને સૂપતિને કહ્યું:—

મહારાજ ! સુખદુઃખમય દેવ, તિર્થંજી ગતિ તથા મનુષ્યલોક જેમાં સંચરે છે એવા આ વિચિત્ર સંસારમાં નિયુક્ત્યત્મક પ્રધાનનો પશુ પરિણામ હોવાથી, —પરમાણુની માંડીને વ્યઘ્નાબ્દ પયંતની, ઉત્પત્તિ, રિચતિ તથા મત્વ કરનાર ઇશ્વરની ઇચ્છાથી, અથવા પર્માર્થમંના સ્થાપન—ઇષ્ટ કે અનિષ્ટ ફળની પ્રતિ કરાવનાર—પુમાશુભ કર્મના ચિપ્તકથી, અથવા પોતાની એજેન્ડા અનેક પ્રકારે ઉત્પન્ન થતા, રહેતા કે નાશ પામતા, નિપત્તિ પતિતારીના સ્થાવર-જંગમની કલ્પિત એવી કાષ્ઠ અવરથા નથી કે જે સંભવિત નથો. સારે શું કરવા આપ, આમાં ખેદ કરે ! હાં જો એમ ધારતા હો કે આમાં કંઈ યુક્તિ હોય તો, —આ સંસારમાં કેટલી યત્ન યુક્તિ-રહિત (વગર) શાસ્ત્રના પ્રમાણથીજ સમજી શકાય એવી છતાં આન્ત-રહિત

૧. પશુ, પક્ષિ આદિ (Organic world.) ૨. ‘પ્રધાન’ ના અર્થ : સાર . જુઓ પૃ. ૪૮ ટી. ૮ માંનો બીજો અર્થ. પરિણામ=વિઘ્ન, અથવા રૂપાન્તર પ્રાપ્તિ થયું તે. ૩. યુક્તિ—અનુમાન કે તર્ક-લગાડી શકાય એવું હશે.

જણાય છે? મુદ્રામંથ વા પાન વડે, વિપરી મૂઠિત થયેનાને ઉડાડનામાં થી યુક્તિ છે? લોહયુગ્મમાંથી લોહના આકર્ષણ કે બમણમાં થી યુક્તિ છે? વૈદિક કે અવૈદિક મંત્રની અને પ્રકારના ક્રમની સિદ્ધિ મળે છે તેમાંથી યુક્તિ છે? વિચિત્ર દ્રવ્યસંયોગ થયે મરણ મદનાદિ ઉત્પન્ન થાય છે તથા હરી લેવાય છે, અને વધીકરણ વિગેરે થાય છે તેમાંથી યુક્તિ છે? — બીજી એવી એવી બહુ વસ્તુઓ સ્વચક્તિથી ઉત્પન્ન થાય છે તે પ્રત્યેકમા સાક્ષાત્ પ્રમાણ છે. અને પુરાણ, રામાયણ, ભારતવિગેરે સર્વ ધર્મપુસ્તકોમાં અનેક પ્રકારની ચાતુર્યનાં મો છેજ. તેના દૃષ્ટાન્ત:—મહેન્દ્રપદ પામેનો રાજર્ષિ નકુલ, અપસરના સાપથી અરુગર થયો હતો. ૧ વચિત્ર પુત્રના સાપથી સૌદાસ રાક્ષસ થયો હતો. યુદ્ધાયર્જુના સાપથી વધાવિ તરુ યુ અવસ્થામાંજ દૃઢ થઈ વળી ગયો હતો ત્રિશુક પિતાના સાપથી ચંડલ થયો હતો. વળી એમ સંભળાય છે કે સ્વર્ગવાની મહા મિષ નામે રાજા આ વેદિકમા ભીષ્મ-વિજાને રૂપે અનર્થો હતો. અને તેની પત્ની રૂપે રહેલી મંજાન આઠે વસુઓ સાપ રૂપે મનુષ્યોત્કમાં જન્મ્યા હતા. બીજા તો જાણે રહ્યા. પણ આ આદિદેવ ભગવાન, જે અજન્મ છે તે પોતેજ (પરશુરામ રૂપે) જન્મદસિના પુત્ર થયા હતા. વળી એમ સંભળાય છે કે પોતાના ચાર વિભાગ કરીને દશરથ રાજર્ષિને ત્યાં એ જન્મ્યા હતા, તેમજ મથુરામાં, વસુદેવને ત્યાં. માટે મનુષ્યોત્કમાં દેવતાઓની ઉત્પત્તિ કંઈજ અસંભવિત નથી. તેમ પૂર્વ મનુષ્યો કરતાં આપ કંઈયુશુમાહી નથી અને ભગવાન નારાયણ કરતાં ચંદ્રમા ચડે એમ નથી. ૨ તો હવે શું આમા અપભવિત લાગે એમ છે? વળી ગર્ભારંભે આપે દેહીના વંશમાં ચંદ્રનેજ પ્રવેશ કરતા જોયો હતો. તેમ મહેન્દ્રપદમાં પુંડરીક ભેળું હતું. માટે એ મુનેની ઉત્પત્તિ વિશે તો કંઈ સંદેહ છેજ નહિ. હવે જો એમ પૂછતા હો કે ચિન્ટ યમ પડી થરીરનો અવિનાશ કયાથી, અનરા પુનરુજ્જીવિની પ્રાપ્તિ કયાથી, તો એમાં પણ અખિલ લોકમાં જોતો પ્રમાદ પ્રખ્યાત છે એ અર્થજ એક કારણ છે અને ચંદ્રમાં તે છે એવી વાર્તા પણ છેજ. માટે આ સર્વ સમય છે એમ આપે માનવું. વળી એવા અખિલ લોકને આહવાદકારી આકારનો તથા કાળિનો અનન્ત સમરજ નથી, માટે થોડાજ કાળમાં, આપને અંતે મંધવ પુત્રી સાથે લગ્ન થયા પડી, વધુ સાથે અશુ સહિત પગે લાગતા, ચંદ્રાપીડ નામ ધારણ કરી પુત્ર રૂપે આવેલા લોકપાલ ચંદ્રમાનાજ— કલ્યાણ, યજ્ઞ યતા—દર્શન વડે, જન્મથી થયેનો આપનો ચરે સંતાપ દૂર થશે. એમનો આ ચાપ આપણે તો વરદાનજ થયો. માટે આ વિષે આપ કે દેહી જરા પણ શોક કરશો નહિ. (પરંતુ) મંગલ કિંમતો ચતાવો, અભિમત દેવતાઓની આરાધનાથી તથા દ્રવ્યના દાનથી, અન્ય જન્મમાં ઉપાર્જિત કુલવની શ્રદ્ધ કરો. અકુશન હોય તેનો, પશુ યમ, ત્રિશુ, કટ, મત, ઉપવાસાદિતપઃકરણથી દૂર કરો. વળી બીજું જે કંઈ આમાં બેરકર કમો સંભળવું હોય કે જાણવામાં હોય તે આજથીજ આરંભીને (પૂર) કરાવતા કરાવો. વૈદિક કે અવૈદિક

૧. શુક્રનાસ કહે છે કે પ્રત્યેક વસ્તુમાં અત્યુમાન કંતક લગાડીજ રાકાય એમ નથી.

ધણી એવી નીકળશે કે જે તેના ત્રિના સાઆદિકન્ય પ્રમાણથીજ ત્રિદ યજ્ઞ વડે, ત્રીપેના દૃષ્ટાન્તથી આ અર્થે વધારે સ્પષ્ટ થશે. ૨. પદ્યોની જે ગરુડી થઈ ૩. નકુલના દૃષ્ટાન્ત વિ. ૧ બુઓ પૃ. ૧૭ ટી. ૧૦. ૪ જન્મદાસ, વસુદેવ આદિ પૂર્વ પુરુષો જ્યાંજ આપ એ તો તેમને ચાં જેમ ભગવાને તેમ આપને ત્યાં સદ્ભાવ ચંદ્રમાએ અસ્થાયી થી એમાં કંઈ અઘરા નથી.

દર્શને કંઈ પણ અસાધ્ય નથી. મહાકબે ગ્રામ યથેચા એ બંને પુત્રની ઉત્પત્તિ પણ આવેજ પ્રકારે થઈ હતી.

આવું શુકનાસનું ભાષણ સાંભળી, રાજાએ સંતોષજ રહીને પ્રત્યુત્તર દીધા:—આપે જેમ કહ્યું તેમજ સર્વ છે-ખીજે કાણ જાણનાર છે? ખીજે કાણ અમને સમજાવે એમ છે? ખીજા કોનું વચન અમારે સાંભળવાનું છે? પરંતુ વૈશમ્પાયનનું દુઃખ જોઈ, મહારા પુત્રનું હૃદય ફાટી ગયું એ મહારી દષ્ટિ આગળજ રહીને, ખીજા સર્વેને અંતરિત કરે છે. મને એવું એજ દેખાય છે. એ નું એજ સંભળાય છે. એ ના એજ વિચાર આવે છે. માટે ભ્યાં સુધી પુત્રનું વહન પ્રત્યક્ષ જોવાશે નહિ ત્યાંસુધી મને ધીરજજ આવશે નહિ. ભ્યાં હું આવી અવસ્થામાં છું ત્યાં દેરીને સમજાવવાની વાત તો દૂરજ રહી. માટે અવિત સંધારણને અર્થે, જવા શિવાય ખીજે ઉપાયજ નથી એ આપ નિશ્ચય કરજો.—આવું ભ્યારે તારાપીડે કહ્યું ત્યારે, બહુ વારથી પુત્રને અર્થે પીડા ભોગવતી વિલાસવતી તેની આગળ લજ્જા મૂકીને હ થ જોડી મહોરે સ્વરે કહેવા લાગી:—આર્થપુત્ર! જો એમ હોય તો પણ વિદ્યંબ શું કરવા કરવે જોઈયે? આપણે ખદાર નિકળવાજ છીએ. પ્રવાણની આગ કરો. પુત્રનું દર્શન કરવાને મહારં હૃદય તલપી રહ્યું છે. દુઃખના નિવારણને અર્થે એ (હૃદય) ચીરાઈ જાય એમ મહેં ઇચ્છ્યું હતું તે પણ હવે દર્શનની આકાંક્ષાથી મમતુંજ નથી. જાણું છું કે હીધે કાગ સુધી પણ દુઃખ ભોગવીને એક વાર પણ પુત્રના દર્શનને અર્થે જાણ તો ઠીક. પણ અસહ્ય દુઃખ શખાવવાને હમણાજ મરી જઈ એ ઠીક નહિ. માટે, ફરીથી ઉપજેલી આશાએ બંવાઈ રહેલા, સર્વ દુઃખના નિવારણના ઉપાય, પુત્રનું મુખ જોવાને ઉત્સુક આ હૃદયને મમનથી પણ વિનોદ થવા લા. —એમ તે કહેતી હતી એટલામાંજ તેની પાસે આવીને, શુકનાસના એક અતિ વિશ્વાસુ, વદ, પદ્કર્મા આણણે સ્વસ્તિપૂર્વક કહ્યું કે:—દેવિ! સર્વે પાસથી આ અપરિશુદ્ધ વાર્તાના કલકલ સાંભળી, હૃદયમાં આકુલ બાકુલ થતાં મનોરમા પોતેજ દોડતાં દોડતાં આવ્યા છે. પરંતુ રાજાની લજ્જાથી અહીં નહિ આવી શકવાથી માતૃગૃહની પાછળ ઉઠ્યાં છે, અને આપને પૂછે છે કે આ લોકે શું કહ્યું? મહારો પુત્ર વૈશમ્પાયન જીવે છે? અથવા સ્તરીરે સ્વસ્થ છે? શુવરાજની પાસે ફરીથી એ આવ્યો હતો? હમણાં ક્યાં છે? કેટલા દિવસ પછી એ બંને આવશે?—રાજા તો તેમના મૃત્યુની વાર્તા કરતાં પણ આ અધિક કષ્ટદાયી (પ્રશ્ન) સાંભળી, રોકથી જાણે ફાટી ગયો હોય તેવા થઈ, સોગણા વધેલા રોકથી રહન કરતી વિલાસવતીને કહેવા લાગ્યો:—દેવિ! તારી પ્રિયસખીએ બંને પુત્ર સંજાંથી કેંઈજ સાંભળ્યું નથી, અને ખીજે કદીકથી સાંભળશે તો કદાચિત પ્રાણુથીજ વિયુક્ત થશે, માટે ઉઠ, તું પોતેજ ધેઈ રાખી, સર્વે વૃત્તાન્ત કહીને એની રીતે તારી પ્રિયસખીને આશાસન કર કે આર્થ શુકનાસની સાથે તે આવે—એમ કહી, ઉઠાડીને તેણે સપરિજન વિલાસવતીને ત્યાં મોકલી, બંને પોતે પણ શુકનાસ સાથે જવાની સામગ્રી તૈયાર કરાવી.

૧. ૫૮-૭-કર્મ (યજ કરવો, યજ કરાવવો, ભણવું, જણાવવું, દાન કરવું, દાન લેવું) જાણનાર,

इज्याध्ययनदानानि याजनाध्यापने तथा ।

प्रतिग्रहश्च उर्युक्तः पदकर्म विप्र उच्यते ॥

પછી, આ પ્રમાણે ભૂપતિ આવ્યો એટલે, તેના અનુરાગથી, ચંદ્ર પીડના રોહિણી, આશ્ચર્ય જોવાના કુતૂહલથી તથા આગળ ગયેલા પિતા, પુત્ર, ભાઈ, મિત્ર અને સ્વજનને મળવા (ની આતુરતા) થી, શૂદ્ર-રક્ષક શિવાય, ઉજ્જવિનીના સર્વે લોક ચાલવા લાગ્યા. રાજા તો શીઘ્ર ગમનમા વિદ્ય રૂપ યજ્ઞ પડતા (તે) સર્વેને મૂળને, થોડાજ પરિચાર સહિત, માર્ગનું જાણે પાન કરતો હોય તેમ. એક દિવસેજ પહોંચી જવાને ઇચ્છતો, થોડુંક ચાલ્યા સારપછીજ, અથા ઉપર બેઠેલા ત્વરિતકને બોલાવી બોલાવીને ‘હજી આપણે ક્યાં સુધી આવી પહોંચ્યા છિયે ? કેટલા દિવસ પછી આપણે પહોંચી જમીન ?’ એ પ્રમાણે ઉત્કંઠિત અંતઃ-કરણે વારંવાર પૂછતો પૂછતો, -નિરંતર પ્રમાણ કરવાથી થોડાજ દિવસમાં અપહરણ સરાવર પાસે આવી પહોંચ્યો. સાં આવ્યો કે અંતરાત્મા સેંકડો રિક્કપને ઢિંદોળે ચઢી અસ્વસ્થ થવા-થી તેણે દૂર રહીનેજ પ્રથમ પોતાના અતિ વિશ્વાસુ અધિકારીને ત્વરિતક સહિત ખજર કાઢવા મોકલ્યા.

પછી જ્યારે તેઓની સાથે, આત્મ-સંસ્કાર સાગ્ર કીધાથી સરીરે મલિન તથા કૃશ થયેલા, જાણે ભૂતલમાં પ્રવેશ કરવાને ઇચ્છતા; પરંતુ ઠંક ઇ જવાની હેંસાતુથીમાં પોતાનું મહોં સંતાકતા, -અક્ષત છતાં પણ જાણે હજીયા હોય, વસ્ત્રાદિક છતાં પણ જાણે લૂગા હોય, જીવતા છતાં જાણે મૃત હોય, અને ત્વરાથી આવવા છતાં જાણે ચરણ પાછા હાવતા હોય એવા, -અંગનીજ સાથે ગળી ગયેલા ઉત્સાહવાળા, અશુનીજ સાથે મુક્ત થયેલા આત્મા-વાળા, કલમ્બનીજ સાથે ઉપસપ્પણ કરતા, ચંદ્રાપીડના આશ્રમે જીવિત-નિર્વાહ કરતા, સર્વે રાજપુત્ર-લોકને આગળ ચાલતા મેધનાદ સહિત તેણે આવતા જોયા સારે ઉજગતા તનય-સૌક રૂપી તરંગના વેગથી દુઃખી થયા છતાં જાણે ઉચ્છ્વસિત યજ્ઞને, ચંદ્રાપીડના સરીરના અવિનાશ વિશે અંતરમાં વિશ્વાસ દઢ થવાથી પાછાં વળીને, આવરણમુક્ત પર્વાણુ ઉપર બેઠેલી વિશ્વાસ-વતીને તેણે કહ્યું:—દેવિ ! વધામણી છે ! પુત્રનું સરીર ખરેખરજ અવિનષ્ટ છે ! જો-એના ચરણ-કમલને આધારે જીવતા આ સર્વે રાજપુત્ર એના પાદ-મૂલ પાસેથી અહાં આવે છે.—આ સાંભળી એણે પોતાને હાથેજ આવરણ-વચ્ચેના છેડા જરા ખેસેડી, નિશ્ચય દૃષ્ટિયે, પુત્ર-સમાન તે રાજપુત્રલોકની સાચુ બહુવાર સુધી જોઈ, નિરંતર અશુધારા વહેવા છતાં, ધૈર્ય લઈ, ઉચ્ચે સ્વરે બૂમ પાડી:—અરે પુત્ર ! ત્હારી સાથે ધૂળમાં બેગા રમનાર આટલા બધા રાજપુત્રલોકની વચ્ચે તુંજ એકલો કેમ દેખાતો નથી?—આ પ્રમાણે એ રુદન કરતી હતી તેને આશ્વાસન કરી, દુરથીજ રાજાએ, સર્વ લોકની સાથે ભૂતલ ઉપર સિર મુક્તા મેધનાદને પાસે બોલાવી પૂછ્યું:—મેધનાદ ! કહે પુત્રનો શો જ્ઞાનંત છે?—તેણે વિનંતિ કરી:—મહારાજ ! એતન નહિ હોવાથી સરીરમાંથી માત્ર એટલાજ ગયેલી જણાય છે, અને દિવસે દિવસે કાનિત અધિક અધિક થતી જાય છે.—રાજાને આ સાંભળી, પુનરે જીવિત પ્રાપ્ત થવાની આશા ઉત્પન્ન થઈ તેથી,—દેવિ ! મેધનાદનું વચન સાંભળ્યું ? ચાલો હવે થણે દિવસે દર્શન કરીને આપણે પુનઃકૃતાયં યજ્ઞયે: પુત્રનું વંદન નિહાળિયે—એમ કહેતો કહેતોજ તે હાથરૂપીને અધિક વેગથી ચલાવીને મહા-મેતાના આશ્રમ બાણી આવ્યો.

એટલામાં, ચંદ્રાપીડના ગુરજનનું આગમન સાંભળી આગળ પથરાતાં ઉજ્જવલ મુક્તા રૂપ જેવાં અશુભિન્દુ પાડતી મહા-મેતા,—અરે ! હું પાપિણી, જન્મમુક્તી, વિનષ્ટ યજ્ઞી દુઃખ-

દાન કરવામાંજ પડિત આ દમ વિધિ કાણુ જાણે કર્યાસુધીએ દંત્ર મને, મરણુ બૂધી મયેલીને,
 અનેક પ્રકારે બળ્ય બાળ્ય કરો ?—એમ બોલતી બોલતીજ દોડીને લગ્નગથી સદસાજ
 ગ્રહામાં પેસી ગઇ. કાદમ્બરી પણ (તે સંભળી) બેલ્યા ચાલ્યા વિનાજ મૂર્છાના અંધકાર-
 માં પડી, એટલામાં એની સખીએએ સ્તવર દોડી આવીને એને ઝાલી લીધી આવી અવસ્થા-
 માં એ બને આંખ્યા હતા- તેવામાં શુકનાસને ટેકા દઇ ચાલતો રાજા આશ્રમપદમાં આવી
 પહોંચ્યો. અને તેની પાછળ મનોરમાને ટેકા દઇ ચાલતી, અથુધી ભરેલી અતિ દીર્ઘ દષ્ટિ
 આગળ નાખતી,—ક્યાં છે મ્હારો પુત્ર ?—એમ પૂછતી પૂછતી વિલાસવતી આવી. આવીને,
 જાણે નિદ્રાનય હોય તેમ સદજ કાન્તિથીજ અવિરહિત તથા સર્વ પ્રયત્ન રહિત પોતાના પુત્રને
 જોઇ, એ પુત્રવત્સલ માતા તારાપીડ આંખો ન હોતો એટલામાં તો, ટેકા આપતી મનોરમાને
 પણ તરછોડી દઇ, દરથીજ હાથ પ્રસારી. વેગથી ગરતી જર્જર અથુધારા વડે તથા સ્તન-
 ડસર વગેરે મહીતદને બાજવતી,—આવ્ય, દુર્લભ પુત્ર ! બહુ દિવસે ત્હારું દર્શન થયું છે,
 મને પ્રતિવચન દે ! એક વાર તો મ્હારા સામુ જો ! બેઠા ! ત્હારે આમ રહેતું શોને નહિ;
 ઉઠીને ઉત્સર્ગમાં આવીને ત્હારો પુત્રને ધરિત સ્નેહ દેખાડ્ય ! બાલપણમાં પણ ત્હેં કદી મ્હારું
 વચન ઉપાસ્યું નથી તો આજ કેમ, હું આમ વિલપ કરું છું તોએ તું કંઈ સંભળતો નથી ?
 બેઠા ! કોણે તને દુભવ્યો છે? આ હું પગે લાગીને તને મનાવું છું! પુત્ર ચંદ્રાપીડ ! સ્નેહથીજ
 આટલે બધે દૂર આવેના ત્હારા પિતાને પણ સામે જઈને પ્રણામ તો કર ! ક્યાં ગઇ એ
 ત્હારી ચુરુ ભક્તિ? ક્યાં ગયાં એ ચુલ્ક? ક્યાં ગયો એ સ્નેહ? ક્યાં ગઇ એ ધમગટા ? ક્યાં ગયો
 એ પિતાનો પદપાત ? ક્યાં ગઇ એ બધું પ્રીતિ ? ક્યાં ગઇ એ પરિજન વત્સલતા ? શું મ્હારા
 મહાભાગ્યથી મરવેના એકાએક લાગ કરીને તું આમ તટસ્થ થઇ રહ્યો છે ?—અથરા, જેમ
 તને સુખ થાય તેમ રહે; અમે ત્હારા વિશે એમ થી રીતે રહિયે ?—એ પ્રમાણે આર્ત પ્રલાપ
 કરતી કરતી પાસે જઇ, વારંવાર તેના અંગને ગાઠ આલિંગન દઇ, શિર ઉપર તથા ગાલ ઉપર
 ચુમન કરી, તેના ચરણ મરતકે મૂકી મ્હોટે સ્વરે રોવા લાગી. તેને રોતી જોઇ, પોતાની
 પીડા દખાવી, તારાપીડે ચંદ્રાપીડને આનિગન લીધા વિનાજ, સર્વ પ્રભાતી પીડા દરવાને શક્તિ-
 માન પોતાના હાથથી ટેકા દઇ કહ્યું—દેવિ ! જો કે આપણુ સંકૃતથી પુત્ર રૂપે પ્રાપ્ત થયા છે
 તો પણ (ખેરખેર) આ દેવતાજ છે એટલે અશોભ્ય છે. મારે મનુષ્ય લોકને ઉચિત આ
 શોક કરવાનું મૂકી દો. શોક કર્યાંથી આમાં કંઈ વળવાનું નથી. આકોશ કરવાથી કેવળ મળું-
 જ કાદશે, હૃદય નહિ કાટે નિરર્થક પ્રલાપજ સુખમાથી નીસરશે, પ્રાણ નહિ. નિરાધાર નયન-
 જલજ પડશે, શરીર નહિ વળી પુત્રનું માત્ર અદર્શનજ આપણને પીડકારી હતુ તે તો આ
 સુખ જોતાં દૂર થયું બીજું, આવી નવરચામાં આપણે જન્યે પણ મહા ધૈર્ય રાખાને મનારમા
 તથા શુકનાસને ધીરજ આપવી જોઇએ, કેમકે એમનો વૈશમ્પાયન પરલોકવાસી થયો છે,
 એ પણ જવા દઇએ, જેના પ્રભાવથી પુત્રની પુનઃ જીવિત પ્રસિતો અબ્યુદય-મહોત્સવ અનુ-
 ભવવાનો છે તેજ આ મર્વચંદ્રાપુત્રી, તમારી વહ આપણુ આવતું સંભળી રોક-તરંગનાં
 મૂળી જઇ મૂર્છિત થયેલી છે. અને નામ દઇ દઇને આક્રન્ધ કરતી પ્રિયસખીઓના બોલામાં

૧. “.....એ પ્રમાણે.....પ્રલાપ કરતી કરતી.....રોવા લાગી”—એમ
 સંજય લેવા.

હજી પણ સચેતન થઈ નથી; માટે એને તો ઉઠાડીને ઉત્સર્ગમાં બેસાડી સચેતન કરો; પછી
જોતલું ગમે તેટલું રુદન કરજો.

આ સાંભળી, ક્યાં છે મહારા પુત્રને છાત્રનાર એ વદ્ ?—એમ કહેતી કહેતી જ અંદર
પાંસે જઈ, કાદમ્બરીને અચેતન અવસ્થામાંજ પોતાને હાથે ખોળામાં લઈ, મૂર્છામાં નવન
જોવાઈ ગયાથી 'મમલું' શોભતું એનું વદન નિહાળી, નિરંતર ગળાપા અશ્રુજલમાં સ્નાન કરવા-
થી બીનો થયેલો, અંદ્રકલા જેવો શીતલ પોતાનો ગાલ એના ગાલ ઉપર, લલાટ લલાટ ઉપર,
અને લોચન લોચન ઉપર મૂકતી મૂકતી, તથા ચંદ્રાપીડના સ્પર્શથી શીતલ થયેલો હાથ હૃદય
ઉપર ફેરવતી ફેરવતી વિલામવતી કહેવા લાગી:—માતા! ધીરજ ધર! ત્હારા વિના આજ
સુંધી મહારા ચંદ્રાપીડનું શરીર કોણ ધારી શક્યું હતું? તું તો અમૃતમય જેડી છે તેથી 'પુત્રનું'
સુંખ શરીરથી (અમે) જોયું.—ચંદ્રાપીડના આ નામ-ગ્રહણથી તથા તેનાથી નિર્દોષ, વિલાસ-
વંતીના સ્પર્શથી, કાદમ્બરી સચેતન થયા છતાં લજ્જાથી અવનમ્મ મુખે રહી, અને શું કરવું
તેની મુજ નહિ પડ્યાથી, બાજુ પરચરાં હોય તેમ મહેલખાએ એને ખોળામાંથી ઉતારી,
ગુરુજનને અનુક્રમે વંદન કરાવ્યું. તે સમયે તેઓએ—આયુષ્યતિ! દીર્ઘ કાળ સુંધી સૌભાગ્ય-
વતી રહે!—એમ આશીર્વાદ રાખી, ધીરે ધીરે એને ઉઠાડી, વિલામવતીની પાછળ ધરીજ
પાસે બેસાડી, ઝાલી રાખી. ચિત્તરથ-તત્પરને સચેતન જોઈ, ચંદ્રાપીડનેજ ઉજ્જરિત થયો
મળી, રાગ, એના અંગને ગાદ આંહિંગન દઈ, ચુસ્તન કરતો કરતો, નિહાળતો નિહાળતો,
સ્પર્શ કરતો કરતો બહુ વાર રહીને, મહેલખાને ખોલાવી કહેવા લાગ્યો કે:—અમારે માત્ર
સ્થાન-મુખજ પ્રાપ્ત થવાનું હતું તે થયું માટે જે ઉપચારથી આટલા દિવસ વદ્ પુત્રના શરીર-
ને ધારણ કરતી હતી તેજ ઉપચાર અમે આંખ્યા તેથી કે લજ્જાથી જરા પણ લજાગો નહિ.
અમે તો કેવળ નિઃપ્રયોજન જોનારજ છીએ. અમે અહિં રહ્યા તોએ શું ને ગયા તોએ શું?
જોના કર-સ્પર્શથી પ્રગુણ થઈને આ અરિનાંથી રંછું છે તે વહજ એની પાસે બસે રહે—એમ
કહી લાંબી પોતે બહાર ગયો. બહાર જઈને, પોતાને સાર તૈયાર કરેલા આરામમાં ન જતાં,
તપસ્વીને વસવા યોગ્ય, આશ્રમની પાસેનાજ એક, શુદ્ધ શિલાતથયુક્ત લતામંડપમાં જઈને,
સ્વ-સમાન દુઃખ ભોગવતા સર્વ રાજલોકને બેલાવી, બહુ માન સહિત તે કહેવા લાગ્યો:—
આપે એમ નહિ સમજવું કે આજ શોકાવેશથીજ હું આત્મા અંગીકાર કરું છું. પૂર્વેથીજ મહે-
શાયું હતું કે વહસહિત ચંદ્રાપીડનું મુખ જોઈને મહારો (રાજ્ય-)માર એને આપી, કોષક આ-
શ્રમપદમાં જઈને વૃદ્ધાવસ્થા ગાળતી, તે તો ભગવાન યમે કે પૂર્વે કરેલાં વિરૂપ કર્મ કરીને
આમ વિપરીત થઈ ગયું! આપણે બીજાં શું કર્યે? લગ્નતત્વના અનતિકમણીય છે. રત-
પ્રવળથી ઉત્પન્ન થતું પુત્રનું સુંખ નહિ મળવાનું હોય તે અનુભવાયું નહિ. પ્રમ-પ્રાધનનું દય
તો આપના બુદ્ધ અક્ષત છે એટલે અવિરહિતજ છે. અમે અ-પથ આચરતા હતા ત્યારે,
પણ તે સર્વ તેઓમાંજ હતું. માટે ધણી કાળથી આક શિન મહારો મતોરથ-પૂરવાનું ઇચ્છું
છું. ધન્ય છે તેમને જેઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં શરીર ફોણ થયેથી પુત્રને પોતાનો ભાર સોંપી, શરીર
લણુ થઈ, પરલોક-ગમન સાધે છે. કોષક દિવસ પણ તે, દુઃખ વિનાએ મેલે અત્રાકારે પણ
મૂકીને મૃત્યુ લઈ જનારજ છે. તે કોષ સુપાત્રને નિમ્ન પદ આપી વૃદ્ધપણથી જોતો અયુઃ

એવ ખવાઈ જવાનો છે એવા, નિષ્પ્રયોજન રહેલા, સર્વ સુખ રહન માંસ-પિંડીને પર-
 વ્યેકનાં સુખનું ઉપાર્જક થાય તે તે લાભજ છે. માટે આ વિશે મ્હારે તમને સૂચના કરવાની
 હતી.—એટલું જાણી સમીપનાં પશુ સર્વે ઉચિત સુખનો પરિત્યાગ કરી વનવાસના અનુચિત
 કુઃખનો અગીકાર કરી, શૂન્ય-મૂલને મહેલ ગણી, અંતઃપુરની જિંદગી પ્રીતિ લતાઓમાં આણી,
 પરિચિત જનનો રનેહ દરિયુ ઉપર, વચની રચિ ચીર-વહકલમાં, કેશ રચનાનો પ્રપત્ન જટા-
 આ, આહારનો સ્વાદ કદમ્બ-ફલમાં, શસ્ત્ર ધારણ કરવાનું વ્યસન રુદ્રાક્ષમાલામાં, પ્રભ-પાદન-
 ચોકિ સમિત કુશ તથા કુમુદમાં, નર્મ આલાપ ધર્મ-કથામાં, મુદ્-રસ ઉપશમમાં, જપની
 રુદ્રા પરલોકમાં, શેષની રપૂઢા તપમાં, આત્મ જ્ઞાનમાં, સર્વ ઉપભોગનો શાગ વૈરાગ્યમાં,
 અને તાપ-રનેહ તરુઓમાં રાખી, તપસ્વી જનને ઉચિત ક્રિયાઓ કરતો કરતો,—કાદમ્બરી
 તથા મદ્યાન્વેતા કેમે કરીને લજ્જા છોડી પ્રતિવિમ્બ મધર્વલોકને ઉચિત ઉપચાર કરની હતી
 તે સ્વીકાર્યા વિના,—નિરંતર સાંજ સવારે ચંદ્રાપીકના દર્શનનું સુખ ભોગવતો તે રાત્ર કુઃખ
 અપ્સરા વિના, વિલાસવતી, શુકનાથ તથા પરિવાર સહિત સાંજ રહ્યો.

अवस्य यातार श्रिततरमुपित्वाऽपि विषयाः ।

वियोगे को भेदस्त्यजति न जनो यत्स्वयमून् ॥

व्रजन्तः स्वातंत्र्यादतुल्यपरितापाय मनसः ।

स्वयं त्यक्ता ह्येते शममुखमनंतं विदधति ॥

આટલે સુધી કહીને ભગવાન જામાડિયે વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે શોભા રહિત લાગતું મંદ દેખ કરી દારીત વિગેરે સર્વે તે ઓતાગનને કહ્યું — જોયુ આપ આયુષ્યમતોએ અત કરજી

દરજી કરનાર દયારસનું આ આલેખ સામર્થ્ય જે કહેવાનું છે આરબુ હતુ તે નીચેના કયાના રસથી કહેતા કહેતા હું અતિ દૂર જના રહ્યા છું હવે (આપ સમ ના દરો કે)

૧. લુઓ ૫. ૪૫ ટી. ૧. અલેપ=માડે રસે લખ જતુ તે.

કામથી વિદ્યુત્ત મની જમ, પોનેજ કરેલા અનિનયને લીધે દિવ્ય લોકમાંથી બાદ થઈને મન-
દે મા વૈશમ્પાયન નામે શુકનાથનો જે પુત્ર થયો હતો તેજ આ, ફરીથી પોતે કરેલ
અનિનય થી કોપેલા પિતાના આકેશથી તથા મહામ્હેરાના સત્કિતના પ્રભાવથી શુકનિર્મલ
પડેનો છે.^૧

આ પ્રમાણે ભગવાન જમ નિભોવતા હતા તેવામાંજ, બાલક છતાં પણ મને જાણે
સુષ્ઠ ઉકયો હોઈ તેમ પૂર્વ જન્મનાંતરે પ્રાપ્ત કરેલી સર્વ વિદ્યા વિદ્યાએ આની સકલ કલા-
ઓમાં કૌશલ ઉત્પન્ન થયું ઉપદેશને અર્થે મનુષ્યના જેવી આ, નિષ્પદ વર્ણાશ્રમપુરુષ
વાણી પ્રાપ્ત થઈ, સર્વ વસ્તુ વિશે વિજ્ઞાન તથા સ્મરણ થયું દુકામાં, મનુષ્ય-ધરીત વિના તે
શયેજ મને બીજી સર્વ ઉત્પન્ન થયું—એ તો એજ ચદાપીઠ ઉપર સ્તેહ, એ ની એજ કામ-
પરવશતા, એ તો એજ મહામ્હેતા ઉપર અનુતાગ, અને એ ની એજ એને પ્રાપ્ત કરવાની
ઉત્સુકતા માત્ર મને તે સમયે પાપો નહિ આવે તો તેથી પૂર્વ જન્મની શરીર-ચેટાજ ન હતી
આ પ્રમાણે અન્ય જન્મનો સકલ વૃત્તાન્ત પ્રલક્ષ થયો એટલે ઉત્સુક અત કાણે—માતા-
પિતાનું શુ થયું હશે? મિત્ર ચદાપીઠનું શુ થયું હશે? પ્રથમ જન્મના મિત્ર કપિજલ્મ,
અથવા મહામ્હેતાનું શુ થયું હશે—એમ કોનું કોનું કેમ મને સ્મરણ થયું તે સમગ્રપુજ નહિ
આમ અંતરમાં ઉત્સુક થઈ જૂનન ઉપર ચિર મૂની બહુ વાર પડી રહે, મ્હારો અવિષ્ક
સુભાગથી ઉત્પન્ન થયેલી લગ્નગરવે નણે વિનાન થતો હોઈ—પ નાગમા પેન્નનો હોડો—
એમ, મહા કષ્ટ, ધીમે ધીમે ભગવાન જમ ધિને વિનનિ કરી કે—અગવન! આપના પ્રચ્છદ-
થી મને સર્વ રાત્ર આવિશૂત થયું છે. પૂર્વ જન્મના સરો બાનર મને હવે સામરે છે. હું
સહ હતો ત્યારે મને તેમનું સ્મરણ ન હતું તેમજ વિરહ પીડા પણ ન હતી. પણ હવે તે
તેઓ સાંભરી આવવાથી મ્હારું હૃદય જાણે ફાગી જાય છે.—રેમ જેનું હૃદય મ્હારું સ્ત્રી
સામગનાજ ફાગી બધું તે ચદાપીઠ સાંભરી આવવાથી જેટલું મને થાય છે તેટલું બીજાના
સ્મરણથી થતું નથી માટે એના પણ જન્મનો વૃત્તાન્ત કહેવાનો આપ પ્રલક્ષ કરો કે જેની
મ્હારો આ પક્ષિજાતિમા જન્મ પણ એની સાથેજ વચવાથી પીડાકારી ન થઈ પડે.

આતુ મ્હેં કહ્યું ત્યારે મ્હારા ઉપર જરા જાણે કોપપુરુષ દષ્ટિ કરી, ભગવાન જાણાવિ-
શે સ્નેહ-નિર્મિત વાણીથી પ્રત્યુત્તર દીધો કે—કુશલનન્દ! જે તરત હવે તને આરી દશજ
મા આપ્યો છે તેનેજ કેમ વગળી રહે છે? હજી તને પાંખોએ પૂરી નથી આવી. આટલે
આનંદ તો રીખ પડી મને પૂછજે.—આતુ જ્યારે તે ઝૂલિને કહ્યું ત્યારે કુશલન ઉત્પદ
ચવાથી હારીતે પ્રશ્ન કર્યો—તાત! મને એક મહાન વિગ્રમ વાગે છે કે મનિજાતિમ કોઈ
આને એવી કામ પરવશતા ક્યાં તો થઈ કે જનિત પણ ધારી ચક્રયો નહિ? અને દિવ્ય લોકમાં
ઉત્પન્ન થયા છતાં એટલું સ્વપ્ન આશુ કેમ થયું?—પુત્રનો આ પ્રશ્ન સાંભળી, ભગવાન
જાણાવિ, નિર્મલ દન કિરણ રૂપી જનધારાવડે પાપનો મત જાણે પ્રક્ષાલિત કરતા કરતા
મોહવા.—વત્સ! એનું કારણ—જેજ છે આ કેવલ કામ-રાગ મોહમય, અદૃષ્ટ-સાર સ્વ-

નીર્ણયીજ ઉત્પન્ન થયો છે. અને શુદ્ધિમાં કહેવું છે કે જેમાંથી (પ્રાણી) જન્મે તેવોજ ચાલે. સોકમાં પણ વળું કરીને કારણના યુગ પ્રમાણેજ કાપે થતાં જણાય છે. તેમ વળી આપુર્વેદમાં પણ કહે છે કે જે જન્મ કેવલ, અદા સાર સ્ત્રી-વીર્યથીજ ઉત્પન્ન થાય છે તે સારસુર, સ્ત્રી-દેવથી, પુરુષ-સ્ત્રીયના અભારથી કાં નો મમ માનિતીન થતી જાય છે, અદા મૃત અવસ્થા છે, અથવા જન્મીને દીવ કાલ જીવતું નથી. તેમ આ ઉત્પન્નજ એવી રીતે થયો તેથી એને એવો કામાવેશ થયો. મરણુ પણ મદદના વેગથી થયો સંજ્ઞાર ન સહી શકવાથી તેનું થકું-દંડ પણ એવુંજ એને અદા આયુષ છે. (પણ) સાવની અવસ્થા પછી અમુષ અ.યુષ થયો.

આ સાંભળી, ફરીથી ભૂમિ ઉપર ચિર મૂળી, પ્રણામ કરી, એ મદધિને મ્હેં વિવિધ કરી કે—ભગવન્! પશ્ચિમનિમા પડેલો હું અપુરુષવાન પોતાની મેળે કંઈજ કરવાને સમર્થ નથી. વાચા પણ મ્હારા મુખમાં આપવી કૃપાથી હમણાંજ આવી, અને પૂર કાગનું જાત (પણ) અંતરાત્માને (હમણાંજ થયું). હવે આયુષી વૃદ્ધિ કરનાર કર્મને યોગ્ય શરીર જેટલે અને અન્ય જન્મમાં આપના પ્રસાદથી પ્રતિ યાય તો મહાકર્મથી સાધ્ય એ અમુષ આયુષ કેમે પ્રકારે મળે એ આપ કૃપા કરી કહો —આમ મ્હેં ત્રિનિન કરી ત્યારે સર્વે દિશાઓમાં દિશિ ફેરવી એ ભગવાને કહ્યું:—એ પણ તને જેમ છે તેમ વિદિત થયેજ. હમણાં નો અહ કયા રહેવા દો. રસના આલેખી આપણને જણાવ્યા વિનાજ રજની વીતી જઈને પ્રસાદ થયા આયુષ છે. પ્રભા-રહિત થયાથી, રૂપાના અસ્વસ્થ હર્ષણ જેવું આ, આકાશને પશ્ચિમ અન્તે લટકતું ચંદ્રમિત્ર દેખાય છે. ઉદ્ગમને અનુસાર વિસ્તાર પામતી, જરૂર પણ જેદિ અરુણ, રીડી રીડી દેખાતી આ અરુણના અમ કરતી પ્રકાશ-વેળા, પૂર્વ દિશાના અધકારરૂપી કેશપાશને જાણે સેંથી પાડતી હોય તેમ ઉદ્ધનિત થાય છે! રાપ રહેલા નિમિરથી આકાશના એક ભાગમાં મહિન દેખાતા સૂર્યાના પ્રકાશમાં સૂક્ષ્મતા પ્રમાણે અનુક્રમે આ તારાઓ પ્રવેશ કરવા માંડે છે. પર્યા સરોવર પાસે સૂનેલાં પશ્ચિમોનો પ્રભાવ ચાપવતો આ યોગદારી કાલ્પા-દક્ષ સંભાળવા માંડે છે. અને રાત્રિના સંપર્કથી થીવ લાપતા, હાલનાં વન-કુસુમોનાં પરિમલ્લ સાંવતા, આ પ્રભાત સૂચક પવન વાવા માંડ્યા છે. હવે આપણે અમિ દક્ષ જવાની વેદા થયું,—એમ કહેતાં કહેતાંજ સભાનું નિર્ણયન કરીને પોતે ઉઠ્યા.

પછી, ભગવાન જાન વિ ઉડ્યા એટલે તે સર્વે તાપસ લોક ત્રિસગી છતાં, ત્રિજોતુક જ્ઞતાં, તથા મોક્ષ માર્ગે રહેલા છતાં, કથા-રસથી યુગને ઉચિત આચરણ ભૂલી જઈને હજી જાણે સાંભળતા હોય તેમ કંટકિત કામે, વિરમવા મુદ્ધ મુખે, સાથેજ શાકાન કાંઈ અશુભ પાડતા પાડતા, હા! અરેર! એ તા શબ્દ બોલતા બે.કાત, જાણે સ્વપ્ન હોય તેમ જહ વાર સુધી રહીને પોતપોતાને સ્થાને ગયા. અને દારીત, બીજા મુનિકુમાર સદીપ છતાં પોતાને દાયેજ મને ઉચકીને પોતાની પર્જુસાદામાં લઈ જઈ, રાત્રના એક ભાગના ધીમેથી મૂળીને આભાતિક ક્રિયા કરવાને ખદાર ગયો. તે ગ્યો એટલે મને, એકે કાર્ય સાધી યજ્ઞનદિ એક પશ્ચિમનિમા પડવાની હદયમા યાત્રી પીડાથી ચિન્તા યત કે—અર્ધવા, અર્ધ લેવા કરેલું—ચન-સહસ સૂત્રની પ્રાપ્ત થાય એવા મુખ-દેહજ દુઃખ છે; તેમા વળી સર્વ બનિતી સદુકું. આદાપય; તેથી પણ સદુકું. સત્તર મોક્ષગામી મુનિત્વ; અને તેનાથી પણ કંઈક અરિક, દિવ્ય

લોકમાં નિવાસ. માટે જેણે આટલે (ઉચ્ચ) સ્થાનેથી સ્તરોપે કરીને આત્માને પનિત કર્યો તે હવે સર્વ ક્રિયા વિહીન, આ પશ્ચિમતિમાંથી પોતાનો શી રીતે ઉદ્ધાર કરી શકશે? વળી પૂર્વજન્મના સ્નેહીઓ સાથે કેમ કરીને સમાગમનું સુખ ભોગવશે? તે ભોગવ્યા વિના આમ નિરર્થક જીવન-રક્ષણ કર્યાથી ક્ષય થું? લાગે આ દુઃખી શરીર ગમે ત્યાં પડે. કટ્ટને અથોળ સજ્જેલા આ શરીરને સુખ તો મળવાનું હેજ નહિ. માટે લાગ્ય એને ત્યજ દઉં. ભગે, મને દુઃખ દાન કરવાનીજ એક વિનંતાથી અસ્વસ્થ થયેલા નિષિના મનોરથ પૂર્ણ થાય!—આ પ્રમાણે જીવિત તપજવાની ચિન્તામાં (ગરક યષ્ઠ) નયન મીચીને હું બેઠો હતો એવામાં, હસતે મુખે મનેજણે આશ્વાસન કંઠો હોય એમ સહસા પ્રવેશ કરીને હારી ૧ કહેવા લાગ્યો:—ભાઈ વેદ્યપ્રાપ્ત! એક વંદ્યમણી લાગ્યો છું! તારા પિતા ભગવાન શ્વેતકેતુ પાસેથી કપિજલ તનેજ ખેળતો ખેળતો અહીં આપ્યો છે.

મને તો આ સાંભળી, તે ક્ષણે જણે પાંખો ઉત્પન્ન થઈ હોય તેમ હડીને તેની સમીપ-જ ગવાનું મન થયું, અને ઉંચી ડોક કરી, દષ્ટિ ફેરવીને મહે તેને પૂછ્યું કે એ ક્યાં છે?—તેણે કહ્યું:—પિતાના ચરણ પાસે છે—ત્યારે મહે ફરીથી એને કહ્યું કે:—જે એમ હોય તો અને ત્યાંજ આપ લઈ જાઓ. એને જોવાને મહાર હૃદય તલપી રહ્યું છે.—એવું હું કહેતો હતો એટલામાંજ—મનમાંથી આવવાના વેગથી જેનો જટા-કલાપ વાંકો ચૂકા મઈ ગયો હતો, પદ્મનાભેજે આલચાથી જેના ઉત્તરીયનો એક છેડો ખસી ગયો હતો, વલકથથી જેણે સ્નાનકેડે ભાંધી દીધી હતી, અર્ધ તુટી ગયેલા યજ્ઞોપવીત સાથે જેની જાતી ઉપર અરિય-તરી આવતાં હતાં, આખો દેવમાર્ગ ઉતરીને આવવ થી ધ્રુમવડે જેનું શરીર ઢાંકતું હતું,—પવનથી અપહૃત જતાં, મરુતપથમાં ઉડવાથી ઉત્પન્ન થતા ખેલવડે ધારણ કરાયલા, જલ-પ્રવેશથી ઝરતા સ્વેદને મુખે, ૧ તથા મને જોયાથી થતા દુઃખને લીધે ભરાઈ આવતાં અશ્રુ-ભિન્નુને નયનમાંથી જે સાથેજ કાઢતો હતો,—મુમુક્ષુ જતાં પણ જે મહારા સ્નેહથી અમૃત હતો, વિરક્ત જતાં પણ જે મહારા પ્રિય હિતમાં રક્ત હતો, નિઃસંમજતા જે મહારા સમાગમને અર્થે ઉત્સુક હતો, નિઃસ્પૃહી જતાં જે મહારા અર્થ સંપાદિત કરવાને આકુષ્ઠ હતો, નિર્ભય જતાં જે માલ સ્નેહી હતો, નિરહંકારી જતાં ‘હું તેજ આ’ એમ મને જે માનતો હતો. કલેશ લગ્યા જતાં જે મહારે મારૂ કલેશ પામતો હતો.—તે છ, પાપાણુ તથા કાંચનને પ્રમાણ ચેણી સુખી જતાં મહારે દુઃખે જે દુઃખી હતો,—તે કપિજલને મહે—ફાગને અકૃતને, સ્નેહી-પ્રકૃતિવાળાને કહિન હૃદયવાળાએ, સકૃતિને અપુણ્યવાળીએ, અનુગમન કરનારને વામ અમાત્ય-વાળાએ, પ્રેમાર્ધ હૃદયવાળાને આતનિષ્કુરે, મિત્રને વૈરીએ, વચન પાળનારને વચન ઉતારનારે, મહાત્માને દુઃખતાએ—મહારી આગળ જોયો. જોતાંજ મહારા નયનમાંથી ચોંદાર આંસુ વહેવા લાગ્યાં, અને એવડો હતો તોપણ મળવાને સામા જવાનો પ્રયત્ન કરી, ફરકાર કરીને હું બોલ્યો:—મિત્ર કપિજલ! જે જન્મ સુધી ત્રિભોગ ભોગવ્યા પછી તને જોઈને મદ ઉડી, દૂર-ચીજ દરન પ્રસારી માલ આલિંગન દબને થું હું સુખ પામીશ? થું હાય ઝાલીને આસને

૧. પરસેવો પવને દરેકો પણ મરુતપથ—પવનના માર્ગ=માર્ગ ઉડવાવા ઉત્પન્ન થયતા એ વિશેષ; સમાવતાં મરુતપથ=દેવ-માર્ગ, આકાશ, એ અર્થ લેવો. જલ-પ્રવેશ=આકાશ-માંથી નીચે આવતાં મેઘ:ખંડમાં પ્રવેશ કરવો પડે તે.

બેઝાડીય ? શું, સુખે બેઠેલાનાં ગાત્ર ચાંપીને હું શ્રમ ઉતારીય ?—આ પ્રમાણે હું મ્હારા રિજેં શોક કરતો હતો તેવામાંજ કપિંજલ મને બંને હાથે ઉચ્ચાળી, મ્હારા રિજેં-દુઃખથી દુઃખંત થયેલી છાતીએ ચાંપીને બહુ વાર સુધી જાણે અંતરમાં પ્રવેશ કરાવતો હોય તેમ મ્હારા આશ્ચર્યનું, સુખં એ પ્રકારે ખરેખર ભોગવી, મ્હારા ચરણ મરતકે ચૂકીને મહા શોકાવેગથી ઇતર જનરત્ન રૂચન કરવા લાગ્યો.

મ્હારાથી તો માત્ર વાચાએજ પ્રતીકાર થઈ શકે એમ હતું તેથી, એને રોતો જોતું દૂરીથી કહેવા લાગ્યો:—મિત્ર કપિંજલ ! સકલ કલેશથી પરિભ્રૂત થયેલા મુજ પાપાત્મને ત્હેને આ આરંભ્યું છે તે શામે. પણ તને તો બાલ્યાવસ્થામાંએ આ સાંસારિક મુક્તિપ્રાપ્તિ શોધનાર રાગાદિ હોયતો સ્પર્શજ થયો નથી. ત્યાર શું કરવા તું હવે મુદ્દજનને માગે જાય છે ? બેસીને સર્વ વાત ચર્ચાસ્થિત કહે. —તાત કુશલ છે ? મને સંભારે છે ? મ્હારે દુઃખે પે.તે દુઃખી છે ? મ્હારો વૃત્તાન્ત સામગીને શું બોલવા હતા ? કે પાપમાન થયા હતા કે નહિ ?—આમ મ્હેં કહ્યું હારે હારીતના શિષ્યે આલેલા એક પત્રાસન ઉપર બેઠી. મને બેળામાં લઇને, હારીતે આલેલા જલ વડે મુખ પ્રસાધન કરી એ કહેવા લાગ્યો:—

ભાષ ! પિતા કુશલ છે. આપણે આ વૃત્તાન્ત એમણે પ્રથમથીજ વિષય ચમુદ્દે જોયો હતો, અને જોઇને તેથી પ્રતિક્રિયાને અર્થે કર્મ આરંભ્યું હતું તે કર્મ આરંભ્યું એટલેજ અથગતિમાંથી મુક્ત થઇને હું પિતા પાસે મયો; હોતો. દૂરીજ મને, અમુથી બરેલી અખિ તથા ત્રિપાદથી દીન મુખે બચથી પાસે ન જતો જોઇને બાલ્યાવી એમણે કહ્યું કે:—વક્ત્ર કપિંજલ ! ત્હારો પોતાનો દોષ થયો હતો એવી સંજ્ઞા મૂકી દે. એ તો મુજ શક-મતિનોજ આ સર્વ દોષ છે કે મ્હેં જાણીને પણ પુત્રતા જન્મ સમયેજ આ દીર્ઘ આયુષ આપનાર કર્મને કીધું નહિ. હવે તો એ થયું અર્ધ સિદ્ધ થઇ ચૂક્યું છે માટે દુઃખી થવું નહિ. હમણાં તો તું મ્હારી પાસેજ રહેજે. —આવું પિતાએ કહ્યું ત્યાર નિમિત્ત થઇને મ્હેં રિનતિ કરી કે:—તાત ! જો આપની કૃપા હોય તો જ્યાં એ ઉત્પન્ન થયો છે ત્યાંજ મને જવાની આજ્ઞા આપો. —આ ઉપરથી એમણે દૂરીથી કહ્યું કે:—પુત્ર ! એ તો શુદ્ધ જાતિમાં પડેલો છે. એટલે જઈને પણ તું હમણાં એને બોળખી ચકરી નહિ. તેમ એ પણ તને બોળખતો નહિ. માટે થે.મ દિવસ, અહીં રહ. —આજ પ્રાતઃકાલેજ પાંછો મને બોલાવીને એમણે કહ્યું કે:—તત્ત્વ કપિંજલ ! જાગૃતિ મહામુનિના આશ્રમમાં ત્હારો મિત્ર આગ્યો છે, અને જન્મ-મરતરતું એને સ્મરણ થયું છે માટે હવે એને મળવા જા. મ્હારી આ શિષ્ય મહિત એને કહેજે કે:—પુત્ર ! જ્યાંસુધી આ કર્મ સમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી ત્હારે આ જાગૃતિ મુનિના ચરણ સર્વપજ રહેવું. વળી, ત્હારે દુઃખે દુઃખી થયેલી ત્હારી માતા લક્ષ્મી પણ એજ કર્મમાં પરિચારિકા થયેલી છે, અને એણે પણ મરતકે સુખગન કરીને આ તું આજ દૂરી દૂરી કહાવ્યું છે. —નાટવું કહી, કોમલ શિષ્ય પુણ્યની ચિખાના જોડાં સદૃશ પીઠાં ઉભાથી મુંઝાળાં થયેલાં મ્હારા માત્ર ઉપર દક્ષિ દૂરી હાથ ફેરવી, એ, અંતઃકરણનાં ખેડ પામવા લાગ્યો. આમ એને ખિલ થતો જોતું મ્હેં કહ્યું:—સખે કપિંજલ ! શું કરવા તું ખેડ કરે છે ? ત્હેં પણ મુજ મંદ-પુરતને અર્થે અર્ધ યજ્ઞ, પરાધીન વૃત્તિમાં બહુ બહુ દુઃખ ભોગવ્યાં છે. સોમપાત્રને યોગ આ મુખે શીલ તપ સ્થિર કાઢતા, તીવ્ર શ્રેયોક્રમના ધસારા કેમ કરીને સદા દશે ? કોમલ પત્રા ચરનમાંજ આર આ સુખાર પત્ર ઉપર સદા પર્વાણુ રહેતાથી કેમ એ લાગતા ચિત્તારથી હશે ? પુણ્ય

ચુટતાં પાતી ખાલ વન-ધનાનો સ્પર્શ પણ ન ખપી શકે એનાં આ માત્રો એ ચાણુકેના કટકે કેમ સહન કર્યા હશે ? અને ઘસ-સૂત પેહેરનાર આ દેહે ચર્મના બંધથી કેવી પીડા ભોગવી હશે ?—આવા પ્રકારની પૂર્વ વૃત્તાન્તની વાત કરવામાં તે કાળે હું પશ્ચિ અનિનું મ્હારું દુઃખ વિસરી જઈને ત્યાં સુખે રહ્યો.

પછી મધ્યાહ્ન થતાં આવ્યો એટલે હારીતે કપિંજલને તથા મને યથાયોગ્ય આહાર ડાળ્યો, અને આહાર કરી રહ્યા પછી જરા વાર રહીને કપિંજલ મને કહેતા લાગ્યો કે—પિતાએ મને તને આશ્વાસન કંવાને તથા કર્મ-સમ મિ સુધી ત્હારે જામાયિ મુનિના ચરણ પાસેથી ખસવું નહિ એમ કહેવાને મોકલ્યો હતો. હું પણ એજ કર્મમાં વ્યગ્ર છું. માટે હવે જાઉં છું—આ માંભળી ઉતરી ગયેલે મ્હોંએ મ્હેં એને કહ્યું—પ્રભે કપિંજલ ! એમ છે ત્યારે હું શું કહું ? અને પિતાને કે માતાને શો સંદેશો મોકલું ? તુંજ સર્વ જાણે છે.—આતું મ્હેં કહ્યું ત્યારે મ્હારે ત્યાં રહેવા વિશે મને તથા હારીતને પુનઃ પુનઃ કહીને મને આશ્વિમન દઈ એ વિસ્મયથી ઉન્મુખ રહેલા મુનિકુમારે જોયું હતા તેમમાંજ અનરીક્ષમાં થઈને કહીક, અદૃષ્ટ થઈ ગયો. એના ગયા પછી મને આશ્વાસન દઈ, હારીત શી નિશ્ચિતિ કરવા લાગ્યો, અને મ્હારાં પાસે એક મુનિકુમારને બેસાડીને બંદાર ગયો. સ્નાનાદિ ક્રિયા કરી રહ્યો હતો પોતાની સાથેજ તેણે મને સાપાહ-સમયે ફરીથી ભોળવ કરાવ્યું.

આ પ્રમાણે ધ્યાન દત્તને હારીત મને ઉછેરતો હતો એટલે થોડાકજ દિવસમાં મને ચૂરે પૂરી પાંખે આવી; અને ઉડતાં આવડવાથી મ્હેં નિચાર કર્યો કે—ચાલવાને તો હું શક્તિ-માન થયો છું. હવે અંદાપીડની ઉત્પત્તિ કર્યાં હશે એ જાણવાનું રહ્યું. મહાત્મેતા તો હજી એ ની એજ-છે. ત્યારે જ્ઞાન મળ્યા છતાં શામાટે મ્હારે એનાં દર્શન વિના નિમેષ પણ દુઃખ-આં રહેવું જોઈયે ? લાભ ત્યાંજ જઈને રહું.—આવો નિશ્ચય કરી, એક દિવસ આહારને અથે આતઃકાલે હું બંદાર ગયો હતો ત્યારેજ ઉત્તર દિશા તરફ ઉડ્યો. (પણ) ઉડવાને અભ્યાસ, બહુ દિવસનો નહિ તેથી થોડુંકજ મયો એટલામાં તો મ્હારાં અંગ અંધથી શિથિલ થઈ ગયાં. મુખથી ચાંચ સુકાઈ ગઈ, અને નાડીયોને ધમધમાડના આસથી કંઈ કેંપવા લાગ્યો. આવી અવસ્થામાં, શિથિલ થતી પાંખે, આ પડ્યો, આ પડ્યો, એમ પડવાની તૈયારીમાં છત ઉડવાનો પ્રયત્ન કરતો કરતો હું, કૃષ્ણપટ્ટી સન્નિયોના નિમિત્ત-સમૂહની પેઠે અશ્વિરણને ઢાંકી દેતી, લીલાં પક્ષવની ઘટના ભારથી લચી જતી, પાસેથી એક, સરોવરના તીર ઉપરની વૃક્ષ-કુંજ ઉપર જઈને બેઠો. બહુ વારે ત્યાં વિશ્રાન્ત થયો એટલે નીચે આવી રીડક વૃક્ષ-છાયામાં બેસીને મ્હેં, આસપાસ આવી રહેલી પત્રની ઘટાને કીધે ઠંડુ રહેવું કમવના તંતુ તથા પરાગ-ની વાસથી સુગંધિ થયેવું. મૃણાલ-સ્પર્શી કપાયિત, પીલા પી-ગંજ પુનઃ પાન કરવાની સ્પૃહા ઉત્પન્ન કરતું પાણી તમ યતા સુધી પીધું, તથા કોમલ કમલની કણિકાના બીજ, તીરે ઉડતાં તરુઓના પત્ર દુકુર અને ફૂલ જે મળ્યાં તે ખાધાં. પછી સાપાહ-સમયે હવે કટકોક માગે આપીય એમ ધારીને હું માર્મના અંધથી નિઃમદ્ય અંધેલાં અંગને વિશ્રામ આપવાને અનિ-ચિન્ત જાણવાળી એક શાખા ઉપર ચઢીને વૃક્ષને મૂલસાગેજ રહ્યો. ત્યાં મને, ચાંકી ગયેલાને અદ્દ નિદ્રા આવી. (પણ) બહુ વારે જાગ્યો ત્યારે તો મ્હેં જોયું કે તોડી સકાય નહિ એવા તંતુ-આકારી હું બંધાઈ ગયો હતો; અને મ્હારી પાસે એક પાશ-વિરહિત કાંઈ પુરુષ જોયો, ચરીર

અતિરક્તિ તથા સ્થામ હોવાથી જાણે કેવલ લોહ-પરમાણુથીજ બનાવેલો, ^૧ બીજા પ્રેતપતિ-
જેવો, પુરુષ-રાશિના પ્રતિપક્ષ જેવો, પાપના લંકાર-જેવો, —કાર કરેણુ વિના પ્રભુ ચઢાવી
રાખેલી ભીષણ બુદ્ધિથી અતિભયાનક દીસતા મુખને લીધે, ^૨ તથા અતિરક્ત કોટીવાળો.
નંપનને લીધે, સકલ જાને લખંકર લગવાનું થમને પણ જાણે લખ ઉપજવે એવો, —હૃદયમાં
તથા કેશમાં અસ્ફિગ્ધે, મુખમાં તથા સ્નાનમાં અધકારિત, વર્ણમાં તથા ચરિતમાં કૃણુ,
વસ્ત્રમાં તથા કર્મમાં અસિન્ધ, અને સરીરમાં તથા વાચામાં કઠોર પુરુષ ઉભેલો હતો, જેની
કૂરતાનું અનુમાન, (પૂર્વે) જોયા કે સાંભળ્યા કે અનુભવ્યા વિના પણ અગાર ઉપરથીજ યાદ
શકતું હતું. તેને એવો જોઈને સર્વે આશા તલ દષ્ટ મહે પૂછ્યું:—ભાઈ! તું કોણ છે? શું કરતા
રહે? મને બાંધ્યો છે? જો માંસની તૃણાથી હોય તે કેમ મને નિદામાંજ મારી નાખ્યો નહિ?
મને નિરપરાધીને બંધન-દુઃખ ત્યા માટે આપે છે? જો કેવલ કૌતુકથીજ બાંધ્યો હોય તો
(હવે) તે યજ્ઞ રહ્યું માટે દૃઢ કરીને મને છોડ. વજ્રમ જનના દશનની ઉત્કંઠાથી મ્હારે દૂર
જવાનું છે, અને મ્હારું હૃદય વિદાય ખમી શકે એમ નથી. તું પણ પ્રાણી ધર્મ જાણે છે —
આ સાંભળી તેણે કહ્યું—મહાત્મન! હું તો દૂર કર્મ કરનાર, અતિયે ચંડાલ છું. મેં તને કષ્ટ
માંસના લોભથી કે કુતુહલથી બાંધ્યો નથી. મ્હારો સ્થામી, ચંડાલવાદાનો અધિપતિ, અહીંથી
થોડેક દૂર ચંડાલ લોકની ભૂમિમાં રહે છે. તેની પુત્રી કૌતુકમય પ્રથમ વયમાં આવેલી છે,
તેને કોઈ દુરાત્માએ કહ્યું હતું કે જામાન મુનિના આશ્રમમાં એક આશા આશા શુશ્રુષાથી
મહાઆશ્વર્થકારી પોષ્ટ આવેલો છે. તેણે આ સાંભળી ત્યારથી કૌતુક ઉત્પન્ન થયા તો
પક્ષચાને મ્હારા જેના બીજા મણુએ મોકલ્યા છે. તેમાં પુરુષ કરીને આજ તું મ્હારા હાથ-
માં આવ્યો છે. માટે હું તને તેની પાસે લઈ જઈશ. તને રાખવો કે છોડી દેવો એ હવે
એના હાથમાં છે.

મને તો આ સાંભળીને મસ્તકમાં જાણે શુષ્ક વજ્રપ્રદાર થયો હોય તેમ લાગ્યું, અને
હૃદયમાં ગમરાટ સદિન વિચાર આવ્યા કે:—અરો મુજ ચંદ્રપુરવાની કર્મનો આ કેવો અતિ
કારણ પરિણામ થયો! કેવલ-જાનવો જેના ચરણ-કમલને શિર:સેખર વડે વંદન કરે છે એની
લક્ષ્મીમાંથી હું ઉત્પન્ન થયેલો, ત્રણે જગતને નમવા યોગ્ય મહામુનિ સ્વેતકેતુએ પોતાને હાથે
મને ઉઠેરેલો, અને દિવ્ય લોકના આશ્રમમાં હું રહેલો—ને મ્હારે, મ્હેંજી જાતિ પણ જેનો
દૂરથી ત્યાગ કરે એવા ચંડાલવાદામાં હવે પેસવું પડશે!! ચંડાલ લોક સાથે એકત્ર રહેવું
પડશે!! વૃદ્ધ ચંડાલ-ત્રિયોએ હાથે ભરાવેલા કોમિયાથી જઠર ભરવું પડશે!! ચંડાલ-આલસ-
ની રમત ચલું પડશે!! દુરાત્મન પાપી પુંડરીક! પિછાર છે ત્હારા જન્મ-લાભને કે ત્હારાં
કર્મનો આવો પરિણામ થયો! કેમ તું પ્રથમ-ગર્ભમાંજ સદસ્યા છું લઈ ગયો નહિ?—ચરણ
પંકજે અચરણ જનને ચરણ દેનારી આ લક્ષ્મી માત! આ અતિ મહન-અપંકજ-મહાનરક-
પાતમાંથી મને ઉગારો! વિભુવન તારવાને મમર્થ તાત! આ એક કુલ-તંતુનું પરિત્રાણ કરો!
તમેજ મને ઉઠેર્યો હતો. મિત્ર કિન્નર! દોડી આવીને તું જો મને આ રાપમાંથી ન મુકત
કરે તો જન્મ-માન્તરે પણ ફરી મ્હારા સમાગમની આશા રાખીશ નહિ.—આ ને એવા બીજા
વિદાય અંતઃકરણમાં કરીને ફરીથી મહે એને દીન સ્વરે પ્રાર્થના કરી:—

૧. લુઓ ૫. ૨૫ ની ડેલી, લીલી. ૨. લુઓ ૫ ૨૬ લી. ૨૩. આ ચંડાલનું
વર્ણન એ સખરસેનાપતિના વર્ણન ઉપરથી લીધું છે.

ભાષ ! મને સંભરે છે કે પૂર્વ જન્મે હું જાતિયે મુનિ છું. માટે આ મહા પાપ-સંકટ-
આંધી જે મને ઉગારશે તો તને પણ અદૃષ્ટ-સુખદાયક ધર્મ થશેજ. મને ઊડતાં તને કાંઈ
જ્યેનાર નથી અને જોશે તોએ તને કંઈ દોષ થાય એમ નથી. માટે મને (કૃપા કરીને) મુક્ત
કર્ય. —આવું કહેતો કહેતોજ હું એને પગે પડ્યો. ત્યારે દસીને એ મને કહેવા લાગ્યો:—
અરે મોહાન્વ ! શુભાશુભ કર્મના સાક્ષિ તૂ. ત્હારા પોતાનાજ ચરીરમાં રહેલા પંચ લોક તાલ
અર્થ થકતા નથી તો તું ખીજા કોના લયથી અકાર્ય ન કરે ? માટે હું તો તને સ્વામીની
આજ્ઞાથી લઇ જાઉં છું. — એમ કહેતો કહેતોજ મને ઉપાડીને એ ચંડાલવાડા તરફ ચાલ્યો.

આ એના વચનથી મસ્તકમાં જાણે ધા વાગ્યો હોય તેમ હું તો ચૂપજ થઈ ગયો,
અને કિર્પા કર્મનું વળી મને આ ફલ મળ્યું? — એમ મનમાં વિચારીને પ્રાણુ-તપાગ કરવાનો
મહે નિશ્ચય કર્યો. જતાં જતાં, મુક્ત ચવાળી આરાએજ આગળ દૃષ્ટિ કરીને જોયું તો
(કેટલાક) ભૂત ઘસત હોય તેમ ખીમસત રચના કરતા, (કેટલાક) દૂર રહેલા, (કેટલાક) જ્યે
જ્યેતને જલ-ભ્રમરમાં ફરવામાં મુંઘાયલા, મુજોએ ફાડી નાખેલી જીર્ણ જાલને મુંઘવામાં
(કેટલાક) વ્યથ થયેલા, (કેટલાક) તુટી ગયેલા ફૂટપાચને સમું કરવા મંડેલા, (કેટલાક)
દાઘમાં ધનુષ્પાણુ લઇ ઉભેલા, (કેટલાક, લટકાવેલી) પાસ વડે પ્રચંડ દીસતા દંડ દાઘમાં
લઇ ઉભેલા, (કેટલાક) ભાલા મદલુ કરી ઉભેલા, લાકડિયો વાગા, લાસક પક્ષિને પકડનારા,
વિવિધ ત્રાહક પક્ષિયોને વાચાલ કરવામાં કુશુલ, જ્ઞાનને ઊડવામાં તથા ચલાવવામાં ચતુર,
યોગીમાં ને ટોળામાં દિશાએ દિશાએ જગ્યા રમતા ચંડાલ-શિશુઓ વડે દૂરથીજ જણાઈ
આવતો, કેવલ અપુણ્ય કર્મચક્રીજ ભરેલો, મહે ચંડાલવાડો દોઢો. આમ તેમથી આવતા,
અપકવ માંસના જેવી દુર્ગંધનાળા ધૂમે કરીને ત્યાં ગાઢ વાંસના વનની પાછળ યુદ્ધ-મુક હશે
એમ અનુમાન થઈ ચકતું હતું. વાડને રસ્તે ધણું ખડું ખોપરીઓજ પડેલી હતી. શેરીઓમાં
કચરાના ટગલામાં હાડકાંજ દેખાતાં હતાં. ઝુંપડિયાનાં આંગણાં પાસે ધણું ખડું, કાપેલા માંસ-
નો, ચરખીનો તથા લોહીનોજ કિચ્ચક થયેલો હતો. ત્યાં (ના લોક)ની આજીવિકા વિશેષ
કરીને મુશ્કા ઉપર ચાલતી હતી; આહાર વિશેષ કરીને માંસનો હતો; રતેહ વિશેષ કરીને
ચરખીમાં હતો; વજ વિશેષ કરીને કીડાઓએ કાઢેલા રેસનનાં હતાં; આસ્તરણ વિશેષ
કરીને ચર્મનાં હતાં; પરિવાર વિશેષ કરીને જ્ઞાનનો હતો; વાડન વિશેષ કરીને ધોળી ગાયનું
ફૂતું; પુરુષાર્થ વિશેષ કરીને સ્ત્રી-મલમાં હતો; દેવતાઓની ખસિપૂજ વિશેષ કરીને રુચિરથી
ચતી હતી; અને ધર્મ-ક્રિયા વિશેષ કરીને પશુ-અલિદાનમાં હતી. સર્વ નરકની તે જાણે ખાણ
હતો; સર્વ અકુશલનું જાણે ધારણ હતો; સર્વ સ્મયનનો જાણે સમુદ હતો; સર્વ પાપનું જાણે
તથર હતો; અને સર્વ કષ્ટનો જાણે આશ્રય હતો. સ્મરણ થતાં પણ તે લયંકર લાગતો હતો;
અનુ કરતાં પણ ઉદ્દેગ ઉત્પન્ન કરતો હતો; અને દર્શન થકી પણ પાપજનક હતો. જન્મ-
કર્મથી (પણ) ત્યાંના જન અધિક મલિન હતા. જન થકી (પણ) લોક-હૃદય અધિક દૂર હતાં.
લોક-હૃદય થકી પણ સમસ્ત પુરુષના વ્યવહાર અધિક દૂર હતા. જાલક, યુવાન કે વૃદ્ધના
આચારમાં ત્યાં કંઈ ભેદ ન હતો. અને સ્ત્રી-સંભોગમાં ગમ્પ કે અગમ્પની વ્યવસ્થા ન હતી.

નરકવાસીને પણ ઉદ્દેગ કરે એવા આ ચંડાલવાડાને જોઈને મને તો કમકમાટ હૂટ્યો
અને વિચાર થયો કે:—એ ચંડાલ-પુત્રો મને દૂરથીજ જોઈને દયા લાવી ઊડી દે, અને રત-

માના પવને મેળાપ.

જાતિ-સદય વતે નહિ તો કેવું સારું? એવા મહારાં પુણ્ય હશે! એમ હોય તો એક નિમેષ માત્ર પશુ હું અહીં નહું નહિ.—આમ હું આશા રાખતો હતો એવામાંજ એ ચંડાલે મને, સાદે વેંચે, એટલી તે કન્યા પાસે લઈ જઈ, દૂર રહે રહેજ પ્રથમ કરી, ‘આ હું આને લઈ આવ્યો’ એમ કહી, દેખાડ્યો, મને જોઈ એનું વદન તો અનિશ્ચય પ્રહટ થયું, અને ‘ઠીક કયું’ એમ કહી, તેના હાથમાંથી મને પે તાના હાથમાં લઈ,—અરે પુત્રાં (આખરે) તું હાથમાં આવ્યો છે !’ હવે કર્યાં જનાર છે? ત્હારું સર્વે આ કામીપણું હું કાઢી નાંખું છું!—એમ કહેતાં કહેતાંજ એણે, દોડતા ચંડાલ પાસે આવેલા,—અર્ધા સૂકાપટ્ટા વાળ વાળા, દુર્બંધી ગ્રામ્યમંત્રી સાટે લટકાવેના,—દૃઢ-પદ કાઠમય પાન-ભોજન-પાત્ર વાળા કાઠ-પંજરમાં, જરાક દૂર ઉંચાડીને મને, મહાસ્વેતાને મળવાના મનોદર સાથે પૂરીને દ્વાર બંધ કરી ક્ત્યું કે:—હવે અહીં નિરાંતે રહે.—આટલું કહીને તે શાન્ત પડી. આવી રીતે પંજર-ગત થયાથી મને વિચાર આવ્યો કે—આ તો મહાસંકટ આવી પડ્યું. હવે જો હું મહારી અસ્થા દર્શાવીને શિર નમાવી, મને મક્કત કરાવી એને વિનિતિ કરું ને જે મહારે! યુદ્ધ દોષ રૂપ થઈને બંધન-હેતુ થઈ પડ્યો છે તેજ સંવર્ધિત યાવ. હું સાઈ બોલું છું એટલા માટેજ એણે મને પકડી મંગાવ્યો છે. મહારી બંધન-પીડાથી એને શી પીડા થવાની કે? નથી હું એનો પુત્ર, નથી ભાઈ કે નની બંડુ હવે જો મૈત્ર પ્રકીર્તે રહું તો તેમાં પશુ મહારું ચઠપણું જોઈ કોપાવમાન થઈને એ કદાચિત્ આ કાતાં પશુ અતિક કષ્ટદાયક અસ્થામાં મને નાંખે. આ જાતિ સૈથી કૂંમાં કૂં છે.—અથવા, હવે આના કરતાં પશુ અતિક દુઃખ પડે, પશુ ચંડાલ સાથે તો ભાવ્યે કરવું નહિ, વખત છે, હું મૈત્ર પ્રકૃષ્ટ કરીને રહું નો કદાચિત્ નિરંદયી એ મને ઊડી પશુ દે. પશુ જો બોલ્યો તો કહી મને ઊડનારજ નથી.—જાણ, દિવ્ય લોકમાંથીજે હું બ્રહ્મ થયો, મર્ત્ય લોકમાં જન્મ્યો, પશ્ચિ જાતિમાં પડ્યો, ચાંડાલને હાથ અયો, અને પંજરગત થઈને આ પ્રકારનું દુઃખ ભોગવું છું—એ સર્વે, ઇન્દ્રિયો અનિયત રાખ્યાનોજ દોષ છે. મારે, એકલી વાચા તો શું પશુ સર્વે ઇન્દ્રિયોને હવે મહારે નિયમમાં રાખવી.—આવો નિશ્ચય કરીને મહેં મોન-ગ્રહણ કયું; અને મને બોના-વરા માંડ્યો, તરછોડવા માંડ્યો, મારવા માંડ્યો, તથા બચાવકરે (મહારી પાંખો) તોડવા માંડી તોએ હું કંઈ પશુ બોલ્યો નહિ. કેવલ હંમે દરે મહેં સ્વીકારજ કર્યાં કયો અત્ર પારુષ્ઠિ આવ્યોને મહારી પાસે મૂક્યું તોએ મહેં તે દિવસ નિરાહાર રહીનેજ કાઢ્યો બીજે દિવસે મારે ખાવાનો સમય વીતી જતો જોઈ જાણે હૃદયમાં જે પામતી હોય તેમ તે કન્યા પોતાને હાથે વિવિધ પકવ તથા અપકવ ફૂલ, અને સુખિ તથા થીનન જઈ લઈને આવી; (પશુ) રહે જ્યારે તેના ઉપયોગ કર્યો નહિ ત્યારે મહારા સામી દષ્ટિ માંડીને જાણે રતેલથી કહેતે લાગી કે:—નિર્વિચાર ચિત્તચિત્તાં, સુરા તૃપાથી પીડાતાં પશુ-પશ્ચિ ભે, આહાર પાસે આવ્યા

૧. આ ચંડાલ કન્યાના તથા વૈશમ્પાયનના સબંધ વિશે જુઓ પૃષ્ઠ ૨૬૮ ટી.
૨. ‘પુત્ર’ ના સંબોધનથી તે વર્તાવ એમ તો છે. ૨. મને લાગે છે કે વૈશમ્પાયનનું અનિયમનાં ફલ દર્શાવતા આ વાક્યમાં આખી કથાનો સાર (moral) આવી ગયે છે.

વિવેકપ્રજ્ઞાનામ્ સર્વતિ વિનિપાતઃ શતમુલઃ

એના પિતાએ મને કહ્યું કે અગ્નિપત્ને માર્ગે જે કાંઈ બધ છે તે પશ્ચાત્તાપ વિના પાછો ફરતો નથી. આ ત્હારો પુત્ર કદાચિત્ આ પશ્ચિન્નિર્માથી રહ્યું નીચે રહે માટે આ કર્મ પરિસમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી એને પકડીને મારાં લોકમાર્ગ રાખ; અને જે રી એને પશ્ચાત્તાપ થાય એવો ઉપાય કર. — આ ઉપરથી આને સિદ્ધિ આપવાને મહેં આ પશ્ચં રમ્યું હતું હવે એ કર્મ સમાપ્ત થયું છે, અને શાપનો અંત થતા આવ્યો છે. શાપને અન્ને આપ અને એ બંને સાથેજ સુખમાં રહેશો એમ જાણી મહેં આપની પાસે આને આપ્યો છે આમાં પશુ જે આંડાલગતિ કહેવાય તે લે કે સંપર્ક લગવાને માટે. હવે આપ અને એ બેએ, જન્મ-જરા-વ્યાધિ-મરણુ દિ કુશળી ભરેલાં આ ચરીર સાથેજ લગ્નને પ્રજા જનના સમાગમનું સુખ ભોગવો. — આ પ્રમાણે કહેતી કહેતીજ એ રણકનાં જૂજાના રસથી અત્યંત રક્ષિત બનિ રહતી, મૃદી ઉપરથી ઋદ્ધ ગગનમાં ઉડી ગઈ અને ઉત્કૃષ્ઠ મોચનથી લોક એ રી સામું જોતા રહ્યા.

લક્ષ્મીનું આ વચન સાંભળતાંજ રામને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થયું અને—સખે વેશ-પ્રાપ્ત ૩૫ પુરીક! જાણુ યશું કે આપણા શાપનો અન્ત સાથેજ આવ્યો—ત્રેમ કહેતાં કહેતાંજ એના મનમાં,—કહ્યું સુધી ધનુષ્ જેથી, કાદમ્બરી રૂપ પરમ અભ આગળ કરી, કુવ લેવા સાથે, શત્રુની સમાન સર્વ આશા રૂંચી દઈ,—કામદેવે પ્રવેશ કર્યો. તેના પ્રવેશ થીજ જાણે નિર્વાસિત થયું હોય તેમ અંતઃકરણ કાદમ્બરીને ચરણ થયું તેના સર-પ્રહારના જાણે ભયથી દેહ લગ્નને ઉચ્ચ શાપ-પત્રનું બહાર આવવા લાગ્યા, તેના બાણ-પક્ષના પવનને જાણે સ્પર્શ થયો હોય તેમ તરલ ચરીર કંપવા લાગ્યું. તેનાં જાણુના કાંઠાથી જાણે ભરાઈ ગઈ હોય તેમ કાપા રોમાંચિત થઈ. તેનાં ચરની રજ જાણે નયનમાં પડી હોય તેમ તેમાંથી અશ્રુજલ વહેવા લાગ્યું, અને મુખની શોભા તરતજ શી રી પડી ગઈ. તેના ધનુષ્ પશુછતે શબ્દ સાંભળી ભયભોત થયું હોય તેમ હૃદય-વેદનાથી નયન-યુગ્મજ જરા મીચાવા લાગ્યું. અંતરમાં જ્વલનાર મદનાગ્નિનો જાણે ધૂમ લાગ્યો હોય તેમ કંપનું અધર-પવન શુષ્ક થવા લાગ્યું. તે અગ્નિના તાપથી વિરસ થયેલું, નિષ્પીડિત, સરાગ હૃદય જેવું તામ્બૂલ મુખમાંથી બહાર પડ્યું. કાદમ્બરી આદ્રે એનું અંગ જાણવાથી દારુણ દ્રવ જેવો સ્વેદ તેમાંથી નીકળવા લાગ્યો. મદન-ચર પેશી ગયાં હોય તેમ તેજ હાથેથી એનાં સર્વ અંગ પરચ થઈ ગયાં. વળી કાદમ્બરીને આગળ કરીને મદન એને જે પીઠ કરવા લાગ્યો તે પીઠ, તાપ હરી ચક્ર એરી વસ્તુઓ પશુ સમાવવાને સમર્થ થઈ નહિ, કારણ કે, તેનાં અભયની રૂપ શોભાએ તેમને દરાવેલી હતી—જેમકે, કમલ-પદ્મને હાથ પગે, કુવનપપનની માલાઓને દિગ્ગે, મણિ-દંપણને કપોલે, મૃદુલાને બાહુ લનિકાએ, ચંદ્રિણને નખ ફિરણે, કપૂર-ધૂનને સિંધન પ્રમાણે, સુકાદારને દંતકિરણે, ચંદ્રાંશુને મુખે, ચંદ્રિકાને લાવણે, અને મણિ-વેદિકાંની જૂમિને નિત બે. આ પ્રમાણે સર્વ બાલાપચાર એને વિદ્ય થયા, અને હૃદયમાં પશુ બીજા કાંઈ વિતેલ-

૧. વિરસ=રસ વિનાનું શુષ્ક (તામ્બૂલ) દુઃખદાયક. નિષ્પીડિત=ચરાવણુ; અતિચર પીડિત. તામ્બૂલને પહેલાં પશુ હૃદય સાથે સરખાવ્યું છે—લુઓ પૃ. ૨૫૦ લી. ૨૭. ૨. આદ્ર=ભીનું, લીલું; પ્રેમથી પલળેલું. મૂળમાં 'દારુણ' શબ્દ સિદ્ધ છે. તેનો એક અર્થ 'ભંકર' અને બીજો અર્થ 'દારુ=કાદ-એ શબ્દની પછી વિમંકિતનું રૂપ લેવાથી મળે છે. સામાન્યતઃ તેમ બની શકતું નથી. ૩. તેનાં=કાદમ્બરીનાં.

છતાં ઉપયોગ ત કરે એ અસંભવિતજ છે. પણ તું જે એવો કાઈક જોજાસોજાપતો રિવેક જાણનાર, પૂર્વ જાતિ સ્મરનાર હોય ને તેથી અમારો આહાર ત્યજતો હોય તોપણ બદલા-લક્ષ્ય-રિવેક રહિત પશ્ચિમજાતિમાં પડયા પછી ત્હારે અમદા શું કે કે બ્રહ્મ કરતો નથી? જેણે ઉત્તમમાં ઉત્તમ જાતિમાં જન્મીને પોતેજ એવું કમં કયું કે પશ્ચિમજાતિમાં પડયા તે તું હવે શું વિચારે છે? પ્રથમજાતિ જે આત્માને રિવેકમાં ન રાખે તો હવે સ્વર્ગમાં યતી પ્રાપ્ત થયેલી જાતિને સદૃશ આચારવામાં તને કંઈ હોય છેજ નહિ જાણી જો મેને સાર બદલામદ-નો નિયમ છે તેમને પણ આપત્ત્યે પ્રાણનું સંધારણ અમદપના ઉપયોગથી પણ કરવાનું (ચાલ્સમાં) કહેલુંજ છે. તો ત્હારા જેવાને શું? તેમ હું ત્હારે સાર કંઈ એવું લાગી નથી કે જેમાં તને ચંડાલના આહારની ચંકા થાય. ફલ તો તેમની પાસેથી પણ લેવાયજ છે. જલ્દ પણ ચંડાલના વાસણમાંથીએ જૂમિ ઉપર પડે એટલે પવિત્રજ યાય એમ લોક કહે છે. તારે આ માટે તું ક્ષુધા તથા તૃષ્ણાથી પીડાય છે અને મુનિજનને ઉચિત આ વન ફલ ખાનો નથી કે પાણી પીનો નથી?—મને તો આ એના ચંડાલ જાતિને અનુચિત વ્યવસ્થા તથા રિવેકની અંતઃકરણમાં ધણી વિરમય થયો, અને એણે કશું તે માન્ય કરીને રહે—દાપને અડીન થયેલાએ—કમકમાટ લગ્ન દઈ, અનિત-તૃષ્ણાથી ક્ષુધા-તૃષ્ણા સમાવવાને આહારાદિક કયું પણ મૈત્ર તો તપનું નહિ.

એમ કરતાં કરતાં કેટલેક દિવસે હું તરુ ઘાસથામાં આવી પહોંચ્યો સાર પડી એક વેળા જ્યારે પ્રભાત થતા આવ્યું હતું સારે નયન ઉઠાડીને રહે જોયું તો આ કનક-પંજરમાં હું એટલો હતો એમ મને માણમ પડ્યું. પેલી ચંડાલ-કન્યા પણ જેની યદ્ તેવી આપે પણ જોઈજ છે, તે સમયે આખા ચંડાલનાકાને અમરપુર જેવો ઘટ્ટ મયેનો જોડેને ચંડાલવાસનો વ્રક્ષ દૂર યથાથી અંતરમાં વિરમય પામી, આ શું? એ કુતૂહલથી પૂછવાની ઇચ્છાએ હું મૈત્ર લાજતો હતો એટલામાંજ એ કન્યા મને લઈને આપના ચરણ સમીપ આવી, માટે, એ કાચુ છે, શા સાર એણે ચંડાલરૂપ ધારણ કયું છે, શા સાર મને પંજરમાં પૂરો છે અને પૂરીને શા સાર અહીં આપ્યો છે—એ વિશે હું પણ આપના જેવો અચજ છું.

યદક રાત્રીને આ સાંભળી વધારે કુતૂહલ ઉત્પન્ન થયું તેથી તેણે એ કન્યાને યોગાવવાની, પાસે ઉભેલી પ્રતિહારીને આગ્રહ કરી. પડી થોડીજ વારમાં તે પ્રતિહારીએ દશરથે સાર્ગે પ્રવેશ કરીને તે કન્યાએ સન્મુખ ઉભે ઉભેજ જાણે પોતાના તેજની તથા પ્રભાવથી રાજાનો અભિભવ કરતી હોય એમ તેને કહેવા માંડ્યું:—શુવન-શ્રીણી! રોહિણીપતે! તારાનાથ! કાદમ્યારી-લોચનાનંદક! ચંદ્ર! આ કુર્ષતિતો તથા આપનો પેત્રનો પૂર્વ જન્મનો સર્વ વૃતાન્ત આપે સાંભળ્યોજ છે. આ જન્મમાં પણ, પિતાએ ના કહ્યા છતાં, કામાવેશથી અંધ બનીને પિતાની આગ્રહ ઉલ્લઘીને આ વધુ-સમીપ જવા નીમર્યો હતો તે પણ એણે પોતેજ કહ્યું છે. હું આ દુરાત્માની માતા લક્ષ્મી છું. દિવ્ય ચક્રુડે, એને એ પ્રભાણે જ્ઞાત નીમર્યો જોઈ

૧. વાચનારને અહિં સહજ કૌતુક થશે કે આ ચંડાલ-કન્યાને પેદ્યમાયવનો પૂર્વ વૃતાન્ત વિદિત કયાથી! પણ આમગ સમગ્રથે કે એ કન્યા પુંડરીકની માતા સાક્ષાત્ લક્ષ્મીજ હતી, અને તેટલા માટેજ આ મંથના આરંભમાં કરિયે તેને ચંડાલકન્યા છતાં દિવ્યરૂપ આપી લક્ષ્મી સમાનજ ગણવી છે.

એનાં પિનાએ મને કહ્યું કે અવિનયને માર્ગે જે કાષ્ટ જાય છે તે પથાતાપ વિના પાછો ફરવો નથી. આ લ્હારો પુત્ર કદાચિત્ આ પશ્ચિમનિમાંથી ગયું નીચે પડશે માટે આ કમો પરિસમાપ્ત થાય ત્યાં સુધી એને પકડીને મલે લોકમાંજ રાખ્યું; અને જે રી એને પથાતાપ થાય એવો ઉપાય કર્યો.—આ ઉપરથી આને તિશ્તા આપવાને મહેં આ પશું રમ્યું હતું હવે એ કમો સમાપ્ત થયું છે, અને શાપનો અંત થવા આવ્યો છે. શાપને અને આપ અને એ બંને સાથેજ સુખમાં રહેશો એમ જાણી મહે આપની પાસે આને આપો છે આમાં પશું જે આંડાલખતિ કહેવાયતી તે લેક સપકે લાજવાને માટે. હવે અર્ધપ અને એ બેએ, જન્મ-જન્મ-બાધિ મરણ દિ દુઃખથી બરેલાં આ શરીર સાથેજ લગ્નને છટ જનના સમાગમનું સુખ ભોગવો.—આ પ્રમાણે કહેતી કહેતીજ એ રણકનાં ભૂપણના સ્વથી અન્તરિક્ષને ખનિર કરતી, પૃથ્વી ઉપરથી ઋદ્ર ગગનમાં ઉડી ગઈ અને ઉત્કૃષ્ઠ લેખનથી લોક એ રી સામું જોતો રહ્યો.

લક્ષ્મીનું આ વચન સાંભળતાંજ રાગને પૂર્વ જન્મનું સ્મરણ થયું અને—સખે વૈશ્વ-સ્વાયન રૂપ પુંડરીક ! બહું થયું કે આપણા શાપનો અન્ત સાથેજ આવ્યો—ત્રેમ કહેતાં કહેતાંજ એના મનમાં,—કહ્યું સુધી ધનુષ્ય ખેંચી, કાદમ્બરી રૂપ પરમ અભ આગળ કરી, જીવ લેવા સાર. શત્રુની સમાન સર્વ આશા રાંચી દઇ,—કામદેવે પ્રવેશ કર્યો. તેના પ્રવેશ થીજ જાણે નિર્વાસિત થયું હોય તેમ અંતઃકરણ કાદમ્બરીને ચરણ થયું તેના સર-મહારના જાણે બપથી દેહ લગ્નને ઉપર આમ-વનમ બહાર આવવા લાગ્યા. તેનાં બાણ-પક્ષના પરનને જાણે સ્પર્શ થયો હોય તેમ તરલ શરીર કંપવા લાગ્યું. તેનાં બાણના કંટાથી જાણે લગ્ન ગઇ હોય તેમ કાયા રોમાંચિત થઇ. તેનાં શરની રજ જાણે નયનમાં પડી હોય તેમ તેમાંથી અશ્રુજલ વહેવા લાગ્યું, અને મુખની શોભા તરતજ શરીર પડી ગઇ. તેના ધનુષ્ય પછળને રાખ સાંભળી બપભાત થયું હોય તેમ હૃદય-વેદનાથી નયન-મુગ્ધ જસ મીચાવા લાગ્યું. અંતરમાં જ્વલનાર મહાગ્નિના જાણે ધૂમ લાગ્યો હોય તેમ કંપનું અધર-પથ રાખ થવા લાગ્યું. તે અગ્નિના તાપથી વિરસ થયેલું, નિષ્પીડિત, સરાગ હૃદય જેવું તામ્બૂલ મુખમાંથી બહાર પડ્યું. ^૧કાષ્ટતનુ આદ્ર એનું અંગ બગવાથી દારુણ દ્રવ જેવો સ્નેહ તેમાંથી નીકળવા લાગ્યો. ^૨મહન-શર પેશી ગયાં હોય તેમ તેજ ક્ષણેથી એનાં સવ અંગ પરવસ થઈ ગયાં. વળી કાદમ્બરીને આગળ કરીને મહન એને જે પીડા કરવા લાગ્યો તે પીડા, તદપ હરી શકે એવી વસ્તુઓ પણ શમાવવાને સમર્થ થઇ નહિ, કારણ કે, તેનાં ^૩આયનની રૂપ શોભાએ તેમને હરાવેલી હતી—જેમકે, કમલ-પદ્મને હાથ પગે, કુલપપત્રની માલાએને દરિયે, મણિ-દર્પણને કપોલે, શૃંગાલને બાહુ લલિકાએ, ચંદ્રકિરણને નખ કિરણે, કપૂર-શુન્નિને સ્તિમન પ્રમાણે, સુક્રાહારને દંતકિરણે, ચંદ્રાંગમને મુખે, ચંદ્રિકાને લાવણ્યે, અને મણિ-વેદિકાની ભૂમિને નિતબે. આ પ્રમાણે સર્વ બાલાપચાર એને વિશ્લ થયા, આને હૃદયમાં પણ બીજા કાષ્ટ કિતોદ-

૧. વિરસ=રસ વિનાનું શુષ્ક (તામ્બૂલ); દુઃખદાયક. નિષ્પીડિત=ચવાપણું; અતિથય પીડિત. તામ્બૂલને પહેલાં પણ હૃદય સાથે સરખાવ્યું છે—જુઓ પૃ. ૨૫૦ લી. ૨૭. ૨. આદ્ર=લીનું, લીલું, ત્રેમથી પલળેલું. શૂળમાં 'દારુણ' સખ્દ રિનટ છે. તેના એક અર્થ 'સારકર' અને બીજો અર્થ 'દારુ=કાષ્ટ'—એ સખ્દની પછી નિમ્નક્રિતનું રૂપ લેવાથી મળે છે. ભાષાન્તરમાં તેમ બની શકતું નથી. ૩. તેનાં=કાદમ્બરીનાં.

યી સુખં થયું નહિ. કેવલ તેનુંજ એ ખ્યાન કરવા લાગ્યો; તેનીજ ઉત્પ્રેક્ષા કરવા લાગ્યો; તેનોજ અભિલાષ રાખવા લાગ્યો; તેનેજ જોવા લાગ્યો; તેનીજ સાથે વાત કરવા લાગ્યો; તેનેજ આલિંગન દેવા લાગ્યો; તેની સાથે રહેવા લાગ્યો; તેને કાપાપમાન કરવા લાગ્યો; તેને અનુનય કરવા લાગ્યો; તેને પગે પડવા લાગ્યો; તેની સાથે રીક્ષા કરવા લાગ્યો; અને તેની સાથે રમવા લાગ્યો. ખીજ સર્વ ક્રિયાઓ એણે સજી દીધી. દિવસે પત્રુ એ આખી મીચનો નહિ; રાત્રે પણ સૂતો નહિ; મિત્રો સાથે પણ વાત કરતો નહિ; ગુરુઓને પણ નમતો નહિ; ધર્મ-ક્રિયા પણ કરતો નહિ; સુખની પણ ઈચ્છા રાખતો નહિ; દુઃખથી પણ ઉદ્દેગ પામતો નહિ; મરણથી પણ બહીતો નહિ; ગુરુઓની પણ લજ્જા રાખતો નહિ; પોતાના ઉપર પણ રોદ રાખતો નહિ;—હુંકામાં કાદમ્બરીના સમાગમને અર્થે પણ એ ઉદ્ધમ કરતો નહિ; (પરંતુ) વારંવાર આવતી મૂર્છાના ઇલાજમાં, કેવલ યગીરને પ્રાણસાગને યોગ્ય કરતો. વિહુરત^૧ છતાં પણ નિવિધ ઉપકરણ ધારણ કરતા, નવનમાંથી અશ્રુ પડવા છતાં શુષ્ક સુખવાળા, અને વચનનો અવકાશ ગયા છતાં પૈશમ્પાદનનો આક્રોશ કરતા એના પ્રિય પરિજન વારંવાર ચરણ સુધી ચંદનની ચર્ચા કરતા; ચરણ તન ઉપર બીનાં કમન-પદ મૂકતા; કપૂર છાંટીને હાથમાં હિમ-ખંડ આપતા; હૃદય ઉપર બીના હાર મૂકતા; ગાય ઉપર સ્ફટિક મણિનાં દર્પણ મૂકતા; લલાટ ઉપર ચંદ્રમણિ મૂકતા; રકષ ઉપર શ્રુગાલ દંડ મૂકતા; કદલી-પનના વ્યજન રાખતા; પંખા હલાવતા; જલાદ^૨ પવન નાખતા; કુસુમચંપાઓ રચતા; ધારાગૃહના જનન્યંન ચક્ષાત્રીને એની પીઠાનું ચમન કરતા; મણિ-ભૂમિને પ્રદક્ષિણ કરતા કરતા; સજલ કમલ-ટેસર તથા કદહારના સમૂહનો ઉપયોગ કરવામાં ગભરાઈ જતા; સીતલ ભૂમિગૃહના અન્ન-તરમાં યોગ્ય સંજ્ઞાળ લેતા; વાડિયોનાં સરોવરને તટે લતાઓના ચઢન ચંડપમાં જડ છાંટીને સંતાપ દરણ કરતા; અને અગાધિયોમાં ચંદન-જલ ખ્યાન દષ્ટ દષ્ટને છાંટતા—તેણે પણ એની દેહ કાષ્ટ જોવી ચમ્પ મ્પ અને કામાગ્નિનું બલ અદ્ધ સીમા-રહિત વધી ગયું.^૩ મદ્ય-સ્વેતાને અર્થે ઉત્ક્રાંતિ થતા, પુંડરીકાત્મ વૈશમ્પાદનની પણ દશા રાખતેજ તુલ્ય થઈ

એવામાંજ, એ કામાગ્નિને બહુ પ્રજ્વલિત કરવા સારુ—સરસ પદ્મવયુક્ત લતાઓને; મૃત્યોપદેશ આપવામાં ચતુર દક્ષિણ પવનનું^૪ પ્રવર્તન કરતો, લટકતા લોલ પદ્મવચાળાં અરોહ વક્ષને કુસુમિત કરતો, વિકસિત કલિ તથા મંજરીના ભારથી બાલ આપ્રવક્ષને નમાવી દેતો,—કેરવક સહિત બુકલ, તિલક, ચંપક તથા કદંબને કલિકા લાવતો,—કિ કિરાતનડે દિશાઓને પીળી પીળી કરતો, અતિયુક્ત લતાનો સુવાસ પ્રસરાવતો, કિંશુક-વનને પ્રકુલ કરતો, ક મિ-જનનાં મનને નિરંકુશ કરતો, (સ્ત્રિઓના) રોષનું નિર્મૂલન કરતો, લજ્જા ત્યાગવતો, કોપ કાઢી નાખતો, અનુનય દૂર કરતો, હા-ચુચ્ચન આલિંગન રિગેરેની સ્પૃહા ઉત્પન્ન કરાવતો,

૧. હરત રહિત; વ્યાકુલ. (વિરોધ) ૨. શાપની અસર કરિયે પ્રયમથીજ ગુહ રીતે સ્વયંવેલી છે. જુઓ પૃષ્ઠ ૪ લીટી ૨૧. ૩. આવોજ ચિતાર નીચેના સ્તોકમાં છે.

લતાનામેતાસામુદિતકુસુમાનાં મહુદયમ્ ।

મતં ભાસ્યં દત્ત્વા થયતિ કુસુમામોદમસમમ્ ॥

મકરેશ્વરના રક્તધ્વજ જેવા કિંશુકને નચાવે, — પ્રવેં જીવલોકને જાણે મુવર્ણમય, રામમય, મદનમય, ઉન્માદમય, પ્રેમમય, ઉત્સવમય, વા ઔત્સુક્યમય કરી દેતો, — પ્રવેં મહાઅરણ્ય, વન તથા ઉપવનનાં વૃક્ષને પહોંત કરતો, ઉત્કુચ આપ્રહસ્યુ સુગંધથી દશે દિશાઓને વ્યાપ કરતો, મધુમદથી મધુર લાગતા કોકિલના આલાપ વડે પાન્ય-જનના અવશ્યને દુઃખ દેતો, અહનિચ પુષ્પ-રસના કણુના વર્ષાદથી દુહિન કરીને સકલ જીવલોકનાં હૃદયને ઉન્મત્ત કરતો, મદમત્ત ચર્મ જમણ કરતા જમરોના શુન્ગરથી વિરહાતુર જનની મનોવૃત્તિને ચક્રિત કરતો, મદનનીજ વૃદ્ધિ કરતો ચૈત્રમાસ ખરેખરો ખેડો.

તે, મકરેશ્વરના પરમ અન્ન, વસન્ત સમયવડે હૃદયમાં આકુલ વ્યાકુલ થતી કાદમ્બરી-એ ભગવાન કામદેવનો મહોત્સવ આવ્યો ત્યારે મહા મહા પ્રયત્ન જેમ તેમ કરી દિવસ પીતા-ડીને સાપાહને જ્યારે દગે દિશાઓ સ્થામ થવા માંડી ત્યારે જ્ઞાન કરી, કામદેવનું પૂજન કરી, તેની આગળ અતિ સુગંધી તથા શીતલ જલવડે ચંદ્રાપીકને જ્ઞાન કરાવ્યું; કરતૂરીનો સુરાસ આપેતું દરિયદન તેના ચરણ સુધી ચોળ્યું; સુગંધી કુસુમના દારવડે તેના ક્રેચ અલંકૃત કર્યાં; મધુમયુક્ત અંશોકનાં પુષ્પનું એક કણે કણુંપૂર પેહેરાવ્યું; કપૂર-કુસુમાદિકનાં આભૂષણ પેહેરાવ્યાં; અને નિમેષ રહિત, ભાત્રાદે દષ્ટિયે તેનું જાણે પાન કરતી હોય તેમ બહુ વાર સુવો જોઈ રહીને અસહ ઉત્કંઠાથી પુનઃ પુનઃ નિઃશ્વાસ મૂરી, ગભરાટમાં કંપી કંપી, સવેં અંગે નીકળતા રવેદ સહિત, રોમાચિત થરીરે, શુષ્ક અધરયુક્ત મુખે, રમેને મહાસ્વેતા જોડી હોય એવા ભયથી વારંવાર દિશાએ દિશાએ ચક્રિત દષ્ટિ ફેરવતે ફેરવતે પુનઃ પુનઃ તેની પાસે જઈ, આનિષ્ઠ હોય કે પરવશ હોય તેમ બહુ વાર ઉભા રહી, ત્રિભુવનને ઉન્મત્ત કરનાર ભગવાન મદને બધાતકારે લજ્જા સહિત અંખડા જનની સહજ ભીતિ ત્યગ્નવ્યાધી પોતાનું મન ધારી રાખવાને અંશકત તથા નિસઃક ચક્રને, એકાન્તે સહસા તેને બાથમાં લઈ, નયન-કમલ મીચી દઈ, જાણે જીવતો હોય તેમ કંઈ આભિંગન લીધું !!

ચંદ્રાપીકને તો આ, અમૃત-રસવડે આહ્વાદન કરતા, કાદમ્બરીના આભિંગનથી, દૂર ગયેલા પણ પ્રાણ કંઈસ્યાનમાં સત્તર પુનઃ પ્રાપ્ત થયા. દિવસના તાપથી મીંચાઈ ગયેલું કુદ્દ શરચ્ચંદ્રિકા પડવાથી બંધનમાંથી ત્રિકલિત થાય તેમ એનું હૃદય ઉન્મત્તલિત થયું. પ્રમાત્ત-સમયની કમલ-કલિની શોભા સહિત એનાં કણું સુધી પડોચાનાં નયન ઉપડી ગયાં, અને પંક-જની સમાન એનું વદન પ્રયુષ્ઠ થયું. આ પ્રમાણે, સત્તર ઉઠયો હોય એમ ફરીથી સર્વ અંગચેષ્ટા પામેલો ચંદ્રાપીક કાદમ્બરીને એડી કંઠ-લગ્ન જોઈને, બહુ દિવપના વિરહથી દુઃખ થયેલા હસ્તવડે અધિક માદ આભિંગન દઈ, — પતનથી દાસી ગયેલી બાલ કલિની પેઠે ભયથી થરીરે કંપતી, વધારે વધારે નયન મીચતી, હૃદયમાં જ જાણે પ્રવેશ કરવાને ઇચ્છતી, ન મૂડી દેવાને કે ન પકડી રાખવાને સમજતી — પ્રિયાને શ્રોતહારી, હૃદયનાં દેક, શુભપૂર્વે સરે આહ્વાદન કરતો કરતો કહેવા લાગ્યો: —

ભીરુ ! હવે ભય ત્યજ દે ! તારાજ આ કંઠાભિંગનથી હું પુર ઉન્મત્ત થઈ ગયો છું. તું તો અમૃતમાંથી ઉત્પન્ન થયેલા, અપ્સરાઓના કુલમાં જન્મેલી છે. મ્હેં તને કહ્યું હતું કે — તે તેજનું બનેલું આ શરીર સ્વતાઃજ અવિનાશી છે તેથી, અને વિશેષે કરીને કાદમ્બરીના કર-સ્પર્શથી પ્રયુક્ત રહેશે — તે શું તને નથી સાંભરતું ? આટલા દિવસ સુધી તારા હરને

સ્પર્શ થયા છતાં હું પુનઃ ઉત્થાવત થયે ન હતો એ શાપનો દોષ હતો. આજ એ મહારા શાપનો અંત આવ્યો છે. તારા વિરહથી દુઃખદાયી યષ્ટ પડેલી, માનુષ વૈક્રમાં મહારી શ્વક નામની કાયા મહેત્વથી છે. પણ આ તો, તને આમાં કયે ઉત્પન્ન થઈ એમ જોઈને તારી પ્રીતિથી ધારી તથા પાળી રાખી છે. માટે આ લોક અને ચંદ્રલોક એ બંને હવે તારે ચરણે છે. વળી તારી પ્રિયસખી મહાશ્વેતાનો પણ પ્રિયતમ મહારી સાથેજ શાપમુક્ત થયો છે. આ પ્રમાણે, ચંદ્રાપીડના શરીરમાં રહેલો ચંદ્ર બોલતો હતો એટલામાંજ, — ચંદ્રલોકમાં રહેતાથી અંગે લાગેલો કેવલ અમૃત-પરિમલજન અધિક આપતો, જે વેરે મહાશ્વેતાની ઉત્કેષામાં મરણ પામ્યો હતો તેજ વેપ ધાન્ય કરતો, તેમજ કંઈ એકાવલી ધારણ કરતો, તેનાંજ પીડથી નિઃસહ થયેલા અંગવાળો, તેવાજ શીકા તથા નિર્માસ કપોલસુક્ત મુખવાળો—પુંડરીક દર્શિનના નો હાથ ઝાલી ગગનતલમાંથી ઉતરતો તેમને દેખાયો.

તેને દૂરથીજ જોયો કે તરત ચંદ્રાપીડનું વક્ષઃસ્થલ મૂડી દઈ, કાદમ્યારીએ પોતેજ દેડીને મહાશ્વેતાને આલિંગન દઈ, પુંડરીકના આગમન-મહોત્સવની વધામણી આપી ન હતી એટલામાં તો ઉતરી આવીને પુંડરીક પરમોપકારી ચંદ્રાપીડરૂપ ચંદ્ર પાસે જઈ પહોંચ્યો. ચંદ્રાપીડે એને કલાલિંગન દઈ કહ્યું:—સજે પુંડરીક ! પૂર્વ જન્મને સંબંધે જો કે તું મારો જામાંતા છે તો પણ પછીના જન્મમાં ઉત્પન્ન થયેલા મિત્ર-સ્નેહ તથા સહનિવૃત્તિનાં તારે મહારી સાથે વર્તનું. આમ ચંદ્રાપીડ બોલતો હતો એવામાંજ ચિત્તરસને તથા હંસને વધામણી આવડે કેવલ હેમકેટ ગયો. મહોત્સવ પણ દોડતી દોડતી બહાર જઈ, પ્રત્યુજ્જવતો મંત્ર જપવામાં જઈ થયેલા તારાપીડને તથા નિલાસવર્તીને પંજે લાગી, અલંત આનંદથી મહોટ સ્વરે કહી આવી કે:—મહારાજ ! દેવીને તથા આપને વધામણી છે ! પુરુષાણ અને વૈશ્વનાથને પ્રત્યુજ્જવિત થયા છે ! રાજા તો આ સમિળી, શરીર-સંસ્કાર વિના ઉગેલા અવિરલ, દોષ, કંઠાર પશ્ચિત્તથી છત્રાઈ ગયેલા કાંડવાળા પોતાના હાથથી એને આલિંગન દઈ હૃદયમાં નિમગ્ન થઈ, નિલાસવર્તીને કંઈ અવલમ્બન કરી, તુદાવરચામાં પંડેલી કરચલીને લીધે શિથિલ થઈ ગયેલા બાહુવંડે ઉત્તરીય વંચતો છેડા છેડો કરતો કરતો, લય-ચિહ્ના રહિત હોવાથી જેમ તેમ પડતા ચરણ પોતેજ જાણે નહીં કરતો કરતો, —આસપાસ વિદગાઈ વળેલા, પ્રવૃલ્લ વદનવાળા હજારો નરપતિને લીધે, મલમ-પવનથી ચલિત થયેલા કંઠલોકર જેવો શોભતો, —એ ક્યાં છે ? ક્યાં છે ? એમ પુનઃ પુનઃ મહેલેખાને પૂછતો પૂછતો, નિર્વિશેષ દર્પમાં લીન થઈ ગયેલા શુકનાસને વળી વળી કંઠ-મહ દેતો દેતો તેની પાછળ પાછળ લાંબા આવ્યો; અને ચંદ્રાપીડને એ પ્રમાણે પુંડરીકને કંઈ બાંછી ઉગેલો જોઈ, અલંત આનંદથી શુકનાસને કહેવા લાગ્યો:—કીક ચયું કે ચુનના પ્રત્યુજ્જવનેત્સવનું સુખ મહે એકલેજ ભોગવ્યું નહિ —ચંદ્રાપીડે આમ દર્પમાં નિમગ્ન થયેલા પિતાને જોયા કે અંદ પુંડરીકને મૂડી દઈ, તેની આગળજ જૂનલ ઉપર ગરતક મૂડી પ્રણામ કર્યો. તે સમયે સત્વર પાસે જઈ એને ઉગે કરી તારાપીડ બોલ્યો:—પુત્ર ! શાપ-રોપથી કે મહારા પુણ્યથી જો કે હું તારો પિતા થયો છું તો પણ તું તો જન્મદ્વંદ્વિતીય લોકપાત્ર છે. વળી મહારામાં પણ જે કંઈ નમવા યોગ્ય અંશ હતો તે પણ મહે તનેજ આપ્યો છે. માટે ઉભયથા પણ તુંજ નમસ્કાર યોગ્ય છે. —એમ કહેતાં કહેતાંજ હજારો રાજપુત્ર સહિત એ

ઉત્તરો એને આજે પડ્યો (પણ) વિનાસવતીએ તો એને ફરી ફરી મસ્તકે, જળી લનારે; અને વળી આલે યુવન કરી, બહુ વાર સુધી ગાઠ ગાઠે અનિશ્ચન દીધું, અને માતા પાસેથી મુક્ત થયો ત્યારે શુકનાશની પાસે જઈ એણે તેને પ્રણામ કર્યો. શુકન સે આ જોઈ એને ઘણી આશિષ દીધી એટલે અનુક્રમે પાસે જઈને એણે—આ તમારો વૈશંપાયન છે—એમ કહી, વિનયથી વિવક્ષ મની અવનમ્ર મુખે ઉભેના પુત્રીને પ્રયમ પિયારને, પછી મતાને, પછી શુકનાસને અને પછી મનોરમાને બત વો.

આજ પ્રસંગે પાસે આવીને કપિજલે શુકનાશને કહ્યું—મગવાનુ સ્વેતકેતુએ આપને એવો સદેશો કહાવ્યો છે કે,—આ પુરીકને મ્હે તો માત્ર ઉત્તરોજ છે. પણ પુત્ર તો એ તમારો છે એને પણ આપ સર્વ ઉપરજ સ્નેહ લગો છે માટે આ વૈશંપાયન છે એમજ મહીને એને અવિનયમથી વારજો એ કાંઈ અન્ય છે એમ જણીને એની ઉવેક્ષા કરશે, નહિ શાપ સ્થિત છતાં મ્હે મ્હારો પાસે એને બેલવો નથી તેનું કારણ એજ કે એ તમારોજ જ છે વળી ચદ્ર જેટલાજ આયુષ્યુળા આપુત્રમાં પોતાનું સ્થાપન કરોને કૃતાર્થ થઈ, મ્હાક સત્વ નામનું જ્યોતિ હવે આ દિવ્ય લોકની પણ ઉપર જવાને તત્પર થયું છે, આ સામગ્રી શુકનાસે, વિનયથી તંત્રુ જોતા પુરીકને ખમે હાથ ફેરવી કપિજલને કહ્યું—મગવાને, સંકલ જગતના મનોરમ ચિદિત છતાં શુ કરવા આ સદેશો મોકલે? મુવયા સ્નેહનો આ અસંતેષ છે—આવા આવા પૂર્વ-ગન્ધર્વ-વૃક્ષાન્તના સ્મરણુલાપમાં પરસ્પર દષ્ટાન્તુષ્ણ થઈ પ્રકુલ્લ નાલે અને તે સર્વની તાત અજ્યુતજાળ વીતી મઈ જાત કાન થો એટલામાંજ સગલ મધવે લોકસંક્રિત તથા મંદિરા અને ગૌરી સંહિત મધવરાજ ચિત્રરથ અને હસ એ બંને સુભાજી આવ્યા આવીને તેઓ પેતાની લજ્જાત પુત્રીને જોઈ હૃદયમાં દર્શાવ્યા, જુમાનુ દષ્ટાન્તથી તેમનાં વદન પ્રકુલ થયાં, અને તારાપીઠ તથા શુકનાસ સાથે સમધને ઉપિત સ્વાદ વર્તી કરતાં કરતાં તેમણે જાણે સદૃશ મણી મહોત્સર ચલાવ્યો.

એ ચાતતો હતો એટલે માંજ ચિત્રરથે તારાપીઠને કહ્યું—અમારું મંદિર છતાં શામાટે અરુણમાં મહોત્સવ કરવો જોઈયે? જો કે પરસ્પર રુચિથી ઉત્પત્ત થયે તો આ જ આપણું ધર્મ જિવાહ છે તોપણ લોક વ્યવહારને અનુવનન કરવું જોઈએ. માટે અમારે ત્યાં ચાતે પછી (જેમ અનુદૂત પડે તેમ) આપના દેશમાં વા અવનાકમાં પધારજો—તારાપીઠે આ સામગ્રી પ્રત્યુત્તર દીધી:—મધવરાજ! ત્યાં નિવિશિય સપ્તમુખ મળે તેજ વન છતાં જાણુ બવન સમજવું, અને આવું સંપદમુખ મને બીજે ક્યાં મળ્યું કે! વળી હવે તો મ્હે સર્વ મુદ્દજ આપના જમાતને આપ્યા છે. માટે આપ વધુઅદિત એનેજ તેડીને શુદ્ધ સુખના અનુભવને અર્થે સિધાવો.—આ વચન સાંભળી—રાજર્ષિ! જેની આપની ધમ્મજા—એમ કહી ચિત્રરથ ચન્દ્રાપીઠને લઈને હેમકૂટ ગયો ત્યાં જઈને તેણે કાદમ્બરો સંહિત પોતાના સર્વે રાજાનું ચન્દ્રાપીઠને અર્પણું કર્યું. પુરીકને પણ મહાસ્વેતા સ્થિત નિજપદ હંસ આપુ પણ તે બનેએ તો, હૃદય રુચિત વધુના લાભથીજ કૃતાર્થ થઈ મીલું કઈ પણ સ્ત્રીકાલુ નહ.

બીજે દિવસ, જન્મમા વાઙિન હૃદય રહ્યું મળ્યાથી મુદિત થઈને અનંત સવ-સ્વજન મધ્યે જઈ નિવૃત્ત થયે તો છતાં કાદમ્બરો નયનમાર્ગ્યસુસંહિત શોકાનુ મુખે ચન્દ્રાપીઠ રૂપ ચદ

અપનાં ગયો ત્યારે પૂછવા લાગી કે:—આપણું સર્વે તો મૃત છતાં પ્રત્યુદયિત
અપને પરસ્પર સંયુક્ત થયાં. પણ પેલી મિત્રારી પત્નિએ આપણામાં દેખાતી નથી. એ
એકલીનું શું થયું તે કંઈ સમજાતું નથી.—આ સાંભળી, એણે પ્રસન્ન થઈ પ્રત્યુત્તર આપે:—
'પ્રિયે! અદિયાં એ ક્યાંયી હોય કે એ તો મ્હારે દુઃખે દુઃખ પામતી રે દિગ્ગી હતી. તેણે, મને
આપ થયો સાંભળી, મલંબોકમાં વચ્ચાનું દુઃખ આપ એકલા કેમ ભોગવ્યો?—એમ કહી
એક વારી રાખ્યા છતાં પ્રથમથીજ, મ્હારા ચરણની સેવા કરવા મલંબોકમાં જન્મ લીધો હતો
મ્હારું મૃત્યુ થયા પછી શરીર-લોચ કરી ફરીથી પાછી એ મ્હારા ખીજ જન્મ-સમયે મલંબોકમાં
અવતરતી હતી. તે વેળા જાણાકારે મ્હેં વારીને એને ચંદ્રલોકમાંજ રાખી કે, માટે ત્યાં તું એ
હવે દેખરો.—આ સાંભળી, કાદમરી તો રોહિણીની એરી ઉદારતા, રતેહનના, મહાનુભાવતા
પ્રતિભાતા, અને મહુરતાથી અંતઃકરણમાં વિરમય પામી જહુ લજવાઈ મ્હં અને જરા પર
એકો સ્થા નહિ.

ત્યાર પછી થોડી વારે, કાલ-પ્રભુ ચંદ્રમાને, જન્મ-દયમાં આકાશિ ૧ જાણે કાદમરી
સંભોગ-સુખ આપવાને દિવસ અપસરણ કરી ગયો; અનુરમ-પતાક જેની પશ્ચિમ સપા
અકાશવા લાગી; વધૂની લજ્જા જાણે ઠંકવાને નિશા પ્રસરવા લાગી; અને સર્વે જગત્-ચંદ્રે
દશયજી રમણીય થઈ રહ્યું. એ પ્રમાણે જ્યારે રાત્રિ થોડી ધણી ચીતી ત્યારે ચંદ્ર પીઠે સિધિ
નિવિન્ન થઈ બહુ પ્રસારેલા કરતું સારવાર નિસરણ કરતી કાદમરીનું દીર્ઘકાલથી છત્તિ
દિનિશિત નવન-કમલયુક્ત, પ્રતાલિંગન સુખયુક્ત, પ્રાર્થિત સુરતા સમાસિ-સમયની લજ્જા
વડે સુભગ—પ્રથમ સુગત-સુખ અનુભવ્યું; અને જાણે એકજ દિવસ રહ્યો હોય એમ કા
રાત્રિ રહીને, હૃદયમાં સંતુષ્ટ થયુર થયુરી આજા લઈ, ત્યાંથી એ પિતા પાસે આગ્યો.

ત્યાં અરીને, સાથેજ જેમણે કવેશ ભોગ્યો હતો એણે રાજલોકને અભિ-સમાન
કરી, સર્વ રાજ્યભાર પુકરીકે સોંપી, પિતામાતાની ચરણ સેવા કરતો કરતો કદાચિત્ એ,
જન્મ-ભૂમના રતેહની ઉજ્જવિનીમાં વસતો, જ્યાં અતિ પ્રકૃત નયને નગરવામીઓ એનું
રસ્યંત કરતા; કદાચિત્ મધર્વ-રાજના આદરથી, અનુભવ તથા અતિ રમણીય હોય દૂર ઉપર,
વસતો; કદાચિત્ રોહિણીમાં જહુમાનથી, અમૃતા પરિમતરડે સુમધી તથા યીત થયેલા,
અથ પ્રોચતે લીધે મનોહર લાગતા ચંદ્રલોકમાં વસતો; કદાચિત્ પુકરીકે પ્રાન્તિયા, અહનિચિત્
ચંદ્રકર્ણ રહેતા કેમલ સમહવાળા, લક્ષ્મીને વચ્ચાના સરોવરમાં, અને કાદમરીની કૃત્ય પ્રમાણે
—સ્વર્ગજ વસતો; અને ખીજાં પણ વિવિધ રમ્ય રચનામાં તેની સાથે જન્મ-દયની આકાંક્ષાને
લીધેજ અપરિસપાશ તથા અપુનરુક્ત નાના પ્રકારનાં સુખ ભોગવતો ભોગવતો માત્ર ચંદ્રમા
કાદમરીની સાથે રહ્યો એટલુંજ નહિ પણ કાદમરી મહાસ્વેના સાથે, મહાસ્વેના પુકરીકે
આથે અને પુકરીકે પણ ચંદ્ર સાથે—એમ સર્વે પરસ્પર સર્વ કાલ અચિયુક્ત રહીને સર્વે
—સુખ અનુભવતાં અનુભવતાં આનંદ પી ખરેખરી સીમા પામ્યાં.

સંપૂર્ણ.